

53.3 (4 чар 3)
П15

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

5-6
2001

Засновник: Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника
Історичний факультет

Головний редактор:
Відповідальний секретар:

Микола Кугутяк
Ігор Райківський

Редакційна рада:

Володимир Грабовецький
Василь Грещук
Леонід Зашкільняк (м. Львів)
Олександр Карпенко
Володимир Качкан
Віталій Кононенко
Юрій Лащук
Володимир Матвійшин
Тарас Салига (м. Львів)
Михайло Станкевич (м. Львів)
Петро Федорчак
Мирон Черепанин
Раїса Чугай (м. Львів)

Редакційна колегія:

Микола Кугутяк
Володимир Великочий
Микола Геник
Олег Жерноклеєв
Степан Кобута
Володимир Комар
Ігор Райківський
Борис Савчук

* афгип
ітель

Гаталевич

р Федорів

КОЇ ДОПОМОГИ СОЦІАЛ-
(ОВ`ЄДНАНОЇ)

ІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
ІРАЖАС ПОГЛЯДИ

63 89 91 19

Реєстраційне свідоцтво ІФ № 339 від 03.12.1996 р.

Часопис "Галичина" затверджений фаховим виданням ВАК України з наступних галузей наук: історія, філологія, мистецтвознавство.

ГАЛИЧИНА 5-6'2001

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

На пошану професора

Олександра Карпенка

НБ ПНУС

638991

5-6'2001

м.Івано-Франківськ

I. ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР КАРПЕНКО: ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ.....9

Віталій Кононенко
ІСТОРИК, ПЕДАГОГ, ГРОМАДЯНИН
(слово про Олександра Карпенка).....9

Юрій Сливка
ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОЛЕКСАНДРА КАРПЕНКА (1949–1978 РР.).....11

Степан Кобута,
Катерина Мицан
ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ
СЛУЖІННЮ НАУЦІ: ДО 80-ЛІТТЯ
ПРОФЕСОРА
О.Ю.КАРПЕНКА.....21

Володимир Великочий,
Олег Жерноклєсв,
Лідія Волосянко
ОЛЕКСАНДР ЮХИМОВИЧ КАРПЕНКО:
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ.....35

Володимир Бадяк
ОЛЕКСАНДР КАРПЕНКО ОЧИМА СТУДЕНТА І НАУКОВЦЯ.....43

Степан Кобута
НАУКОВЕЦЬ І ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНА
СИСТЕМА: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ.....51

ФОТОГРАФІЇ.....73

Галина Пославська
БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА
ОЛЕКСАНДРА КАРПЕНКА.....84

II. УКРАЇНА І СВІТ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ЕТНОПОЛІТИКА, ДЕРЖАВНІСТЬ.....90

Леонід Зашкільняк
ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ВИКЛИК
І СУЧАСНА ІСТОРИЧНА НАУКА.....90

<i>Степан Возняк</i> ФІЛОСОФСЬКА УКРАЇНІСТИКА ГАЛИЧИНИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД.....	99
<i>Юрій Томин</i> РОЗВИТОК МІСТ ЧЕХІЇ У XIII-XIV СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ.....	104
<i>Надія Сагайдачна</i> СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	111
<i>Володимир Кондратюк</i> НАСТУП ЦАРИЗМУ НА УКРАЇНСТВО (XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ).....	115
<i>Олексій Сухий</i> УКРАЇНЦІ ГАЛИЧИНИ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ.....	119
<i>Володимир Задорожний</i> ПОМІЩИЦЬКІ ПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У СИСТЕМІ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ XIX СТ.....	123
<i>Андрій Королько</i> А. ПЕТРУШЕВИЧ І РАННІЙ ЕТАП РУСОФІЛЬСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ.....	133
<i>Степан Гелей</i> МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ПРЕДТЕЧА УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИЗМУ.....	139
<i>Василь Бурдуланюк</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.....	147
<i>Степан Борчук</i> ІСИДОР ШАРАНЕВИЧ В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА.....	152
<i>Уляна Головчанська</i> ІСТОРІЯ КОБЗАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА.....	156
<i>Густав Цвенгрош</i> З ІСТОРІЇ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ЗАКАРПАТЦІВ ІЗ ЦЕРКОВНО-МУЗИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО.....	160

<i>Олег Ботушанський</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ РУМУНСЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА БУКОВИНІ (1903-1914 РР.).....	164
<i>Іван Патер</i> СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН.....	169
<i>Сергій Адамович</i> ІНФОРМАЦІЙНО-ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ СЕРЕД СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ.....	174
<i>Василь Румак</i> ЕВОЛЮЦІЯ ВИННИЧЕНКА-ПОЛІТИКА ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ.....	180
<i>Галина Пославська</i> БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР І СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ.....	185
<i>Володимир Кульчицький</i> ВИНИКНЕННЯ І ПАДІННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	190
<i>Борис Тищик</i> ЗАКОНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	195
<i>Микола Литвин</i> РЕГІОНАЛЬНИЙ СЕПАРАТИЗМ ЧИ ЕТНОПОЛІТИЧНЕ САМОВИРАЖЕННЯ? (ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ЗУНР).....	202
<i>Іван Пендзей</i> ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРИОГРАФІЇ ЗУНР.....	210
<i>Борис Савчук</i> ДОГОВІР ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ З А. ДЕНІКИНИМ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1919 Р.).....	214
<i>Ігор Райківський</i> СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ У ЗАХІДНІЙ ОБЛАСТІ УНР.....	220
<i>Оксана Власова</i> ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО.....	226

<i>Володимир Кройтор</i> ПРОБЛЕМА ПОКУТТЯ У ВІДНОСИНАХ МІЖ РУМУНІЄЮ І ЗУНР.....	231
<i>Тамара Галицька-Дідух</i> РАДЯНСЬКА РОСІЯ В ПОЛІТИЦІ УРЯДІВ УНР І ЗУНР (1919-1920 РР.).....	235
<i>Микола Кугутяк</i> ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГАЛИЧИНИ У ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНО-ТРУДОВОЇ ПАРТІЇ (1920-1923).....	240
<i>Ліля Бурачок</i> КАНАДСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ОСИПА НАЗРУКА (1922-1923 РР.).....	254
<i>Ігор Соляр</i> СПРОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІВОЦЕНТРИСТСЬКИХ СИЛ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ 1920-Х РОКІВ.....	258
<i>Петро Федорчак, Тетяна Федорчак</i> ЧЕХОСЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА НА РУБЕЖІ 20-Х РР. ХХ СТ.: ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК.....	262
<i>Юрій Шаповал</i> БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИЧНА ПОЛІЦІЯ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ І ФАКТИ.....	268
<i>Ярослав Мандрик</i> ПІДГОТОВКА КОЛГОСПНИХ КАДРІВ У РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УРСР.....	279
<i>Орест Красівський</i> КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ (ПОЧАТОК 20-Х РОКІВ ХХ СТ.).....	284
<i>Володимир Комар</i> ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1919-1939 РР.): ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ЕТАПИ.....	290
<i>Микола Генік</i> ІДЕЯ ПОЛЬСЬКО -УКРАЇНСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ЮЗЕФА ЛОБODOВСЬКОГО.....	296

<i>Василь Марчук</i> ГРЕКО-КАТОЛИКИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ: СУСПІЛЬНИЙ ЧИН ТА КОНФЕСІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ.....	302
<i>Ігор Пилипів</i> ЕКУМЕНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	308
<i>Олег Єгрешій</i> ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО І ЄПІСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА.....	315
<i>Віталій Ходек</i> САБОТАЖНА АКЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1930 РОКУ.....	321
<i>Наталія Храбатин</i> “ПАЦИФІКАЦІЯ” В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1930 РОКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	325
<i>Микола Рожик</i> РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У ПОЛЬЩІ. 1929–1939 РР.....	329
<i>Еугеніуш Коко</i> СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ У ПОЛЬЩІ В 1930-1939 РОКАХ.....	335
<i>Войцех Влодаркевич</i> СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	341
<i>Костянтин Кондратюк, Світлана Кондратюк</i> СТАНОВЛЕННЯ І ХАРАКТЕР РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.).....	347
<i>Степан Макарчук</i> РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ РОЗПРАВИ З БАНДЕРІВЦЯМИ (1944-1950 РР.).....	353
<i>Олександр Марущенко</i> ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	362

Ігор Цепенда ВІДГОМІН “ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ” У ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ (1955-1958 РОКИ).....	372
Олег Вічаренко ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ І РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	378
Олександр Мороз, Володимир Мороховський, Ігор Іванцев РОБІТНИКИ УКРАЇНИ У 80-х роках ХХ ст.: ДИНАМІКА КІЛЬКІСНИХ ЗМІН.....	382
Віра Бурдяк МОДЕЛІ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	387
Ігор Паньків КАРАЇМИ НА ПРИКАРПАТТІ.....	392
Дмитро Степовик ІКОНИ МИХАЙЛА ХАЛАКА.....	396
Олександр Завальнюк ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1918-1920 РР.).....	399
Сергій Дерев'яно, Тетяна Гуменюк 1939 РІК У ДОЛІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: СТЕРЕОТИПИ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ПОШУК НОВИХ ПІДХОДІВ.....	405
Михайло Сигидин ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ ХVІІ ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	409

**І. ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР КАРПЕНКО: ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ,
ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ**

ІСТОРИК, ПЕДАГОГ, ГРОМАДЯНИН
(слово про Олександра Карпенка)

Цей сивочолий чоловік із гордовито піднятою головою: правдолюбець і лобом мислителя – видатний учений, глибоко шанований колегами і учнями, всіма, хто його знає, професор Олександр Юхимович Карпенко. Він – історик милістю Божою. А історія як наука пережила за роки його творчого горіння стільки поневірянь, як, можливо, жодна інша галузь знань. “Короткий курс історії ВКП(б)” упродовж довгого часу жорстко визначав місце кожної події на теренах колишньої імперії, містив нищівні характеристики, що не підлягали будь-якому перегляду. Навіть після того, як горезвісний курс був начебто відкинутий і забутий, партійно-класовий принцип, ті ж історично хибні підходи продовжували панувати. Як в цих умовах було досліджувати історію України? Адже вона, зрештою, існувала лише як складова історії СРСР.

Тим важче було працювати історикам, які наважувалися писати про буремне ХХ століття з позицій наукової об'єктивності, правди, намагалися сказати своє слово, що не співпадало з офіційною доктриною. До таких нечисленних сміливців відносився і Олександр Карпенко. Що підштовхнуло його до вивчення історії часів національно-демократичних процесів в Україні? Де знайшов він сили, мужність, де загартував бійцівський характер, щоб відстоювати свої переконання, щоб стверджувати те, про що інші не могли дозволити собі навіть у потаємних думках?

Стрижневою ідеєю, нарізним каменем його позиції вченого і громадянина була концепція національно-демократичної революції в Україні в 17-початку 20-х років. Сьогодні таке бачення історичних подій не викликає сумніву у поважних вчених. А от в 60-70-ті роки твердити таке означало стати на позицію “українського націоналізму”, отож перекреслити свою наукову кар'єру назавжди. Та не така людина доктор історичних наук Олександр Карпенко, щоб злиденно схилити голову перед адептами партійної ідеології, щоб відступити від власних переконань. І він, відомий на той час львівський науковець, рішуче пішов проти течії. Його засуджували, таврували, а він стояв на своєму. Така вже українська козацька вдача в цього чоловіка.

Може, в чомусь і поталанило тодішньому Івано-Франківському педагогічному інституту, що волею жорстокого тиску професор Карпенко змушений був залишити рідний йому Львів і опинився в затишному Івано-Франківську, з яким і пов'язане все його подальше життя. В педінституті було на той час лише декілька докторів наук, і поява в його стінах такої постаті, як Карпенко, не могла не сколихнути принаймні наукове життя навчального закладу. Під орудою професора (а він очолив на той час кафедру історії) почали виходити ґрунтовні книжки, поживавилась наукова діяльність викладачів і студентів. Таким був Олександр Юхимович Карпенко в ті складні для справжнього вченого часи, таким він залишився й по сьогодні.

Лише незалежна Україна відкрила горизонти перед вже посивілим професором. З новою енергією і властивим йому завзяттям повертається він до опрацювання того ж переломного періоду історії – становлення Західно-

Української Народної Республіки, її єднання з УНР, поразки, що обернулася перемогою через довгі десятиліття забуття в соборній Українській державі. Професор ініціює проведення Всеукраїнських наукових конференцій, звертається з листами до владних структур з пропозиціями відзначити ювілейні дати героїчного національно-визвольного руху. Він виступає з доповідями і статтями, керує підготовкою дисертаційних праць і дипломних проектів, що висвітлюють все нові й нові грані діяльності ЗУНРу.

У своєму поважному віці за допомогою спонсорів професор Карпенко їде до далекого Риму, не для того, щоб очима історика побачити Колізей і Римський форум, а щоб заглибитись у поживклі архіви часів національно-демократичної революції. А матеріалів тих виявилось стільки, що вистачило б на опрацювання не одним колективом ауковців. Та професор не відступив, день у день він шукав і знаходив, знімав копії, записував головне. Величезний, ніким достатньо не опрацьований, не вивчений і не опублікований масив документів привіз професор із собою. І почався новий етап його титанічної діяльності – опрацювання знайденого. Готуються нові багатотомні видання.

Але основні документи ще не опубліковані, і професор шукає допомоги. Знайти нині матеріальної підтримки, аби вони побачили світ, нелегко. Але професор вірить у перемогу. Він повний енергії, готовий доводити, переконувати: зібрані ним матеріали – скарбниця знань про наше минуле і знехтувати нею не можна. В ім'я України, в ім'я науки. Щастя йому на цьому шляху!

**Академік АПН України,
ректор Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника
Віталій Кононенко**

Юрій Сливка
(м. Львів)

**ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА
КАРПЕНКА (1949–1978 РР.)**

Олександр Карпенко – належить до того покоління українців, яке народилося, виховувалося та здобувало освіту за радянської влади, яке разом з тим пережило страхітливі картини знищення селянства під час примусової колективізації та штучних голодоморів, було свідком масових репресій інтелігенції, громадсько-політичних діячів. Це було покоління, котре винесло на своїх плечах жахливе лихоліття Другої світової війни та важких повоєнних років і яке внаслідок цього усвідомлювало фарисейство більшовицько-радянської системи, коли під прикриттям демагогічних гасел – демократія, національна свобода і т.п. – влада глумилася над елементарними правами народу, топтала людську гідність, руйнувала національну свідомість, всіляко ганила наше історичне минуле.

У переважній більшості це покоління ще глибоко зберігало почуття національної гідності, не втрачало надії на краще майбутнє українського народу, особливо після завершення Другої світової війни, та прагнуло якоюсь мірою спричинитися до цієї благородної і патріотичної справи. Виключно важливе значення для формування і утвердження цих засад мали переїзд Олександра Карпенка до Львова, його праця в академічних установах – Львівська наукова бібліотека (1949–1952) та Інститут суспільних наук (1952–1960), спілкування із старою галицькою інтелігенцією, видатними діячами науки та культури, активними учасниками суспільно-політичного і національно-визвольного руху, зокрема з колишніми членами КПЗУ тощо. Крім того, у другій половині 50-х – на початку 60-х років, після смерті Сталіна та ХХ з'їзду комуністичної партії, поряд з певною демократизацією громадсько-політичного життя, наростали національно-патріотичні пориви. Все це сприяло поживавленню творчої діяльності інтелігенції, зокрема наукової, збуджувало глибокий інтерес до історичного минулого українського народу та прагнення по-новому глянути на його доленосні етапи.

Тому львівський період був виключно важливим етапом науково-педагогічної та громадської діяльності Олександра Юхимовича Карпенка. У ці роки було визначено проблематику наукових досліджень, захищена кандидатська (1953) і докторська дисертації (1966), опубліковано монографії, збірник документів і матеріалів, а також серію статей про національно-визвольний рух в Україні, зокрема у західній (перша чверть ХХ століття), про політику країн Європи щодо державної незалежності та соборності нашої Батьківщини. Водночас це був вельми драматичний час у житті Олександра Юхимовича, коли партійні та державні структури тоталітарної системи, зокрема ідеологічні, розпочали його тривале цькування, яке завершилось виїздом зі Львова та фактичним вилученням на багато років з дослідницького процесу історії України.

Після захисту кандидатської дисертації та публікації на її основі монографії “Селянські повстання в Польщі 1932-1933 рр.”, Олександр Юхимович розпочав глибоке дослідження національно-визвольного руху на західноукраїнських землях 1917–1920 рр. Водночас разом з архівними працівниками, він готує видання збірника документів і матеріалів “Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917-1920 рр)”, нариси про комуністичну партію Західної України та її провідних діячів, виступив і домігся реабілітації Семена Вітика та Михайла Лозинського.

Аналіз найрізноманітніших архівних документів, матеріалів преси та спогадів учасників національно-визвольного руху спонукав О.Карпенка по-новому підійти до характеристики подій, що передували проголошенню Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), оцінки Листопадового зриву, внутрішньої та зовнішньої політики керівництва Народної республіки. Дослідник стверджував, що жовтнево-листопадові 1918

р. події в Західній Україні були складовою частиною єдиної національно-демократичної революції в Австро-Угорщині, яка завершилася створенням на руїнах імперії Габсбургів національних держав, у т.ч. і ЗУНР. Стаття О.Карпенка "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р."¹ викликала шалену критику ортодоксів і загалом політичних спекулянтів. Найбільш розгорнута критика була дана у статтях Б.Дудикевича і В.Маланчука "За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні" в газеті "Вільна Україна", та Івана Компанійця "Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях" в органі ЦК КП України газети "Радянська Україна", а також в брошурі Валентина Маланчука "Історія однієї зради".

Вістря критики було націлене в кількох напрямках. Насамперед стверджувалося, що в Західній Україні, як складовій частині України, революційні процеси могли відбуватися тільки в контексті ідей жовтневої революції, а рух, який розпочався там під керівництвом української буржуазії, був контрреволюційний і мав своєю кінцевою метою не соціальне та національне визволення, а перешкодити трудящим краю встановити радянську владу. Отже, ні про яку національно-демократичну революцію в Західній Україні, а тим більше про створення ЗУНР не могло бути й мови, тому що її виникнення не було волевиявленням українців, і загалом суперечило їх інтересам. Тому, стверджували ці горе-критики, українське трудове населення не тільки не брало в цьому процесі активної участі, а й боролось проти його керівників та організаторів.

По-друге, компартійні адепти намагалися довести ніби українська буржуазія взагалі не могла очолювати рух за визволення, бо вона за своєю природою була реакційною, контрреволюційною, до того ж перебувала на службі міжнародного імперіалізму. Тому вона не тільки не сприяла, а навпаки, перешкоджала революційно-визвольному рухові, придушувала боротьбу широких мас за соціальне та національне визволення. У зв'язку з цим Листопадовий виступ кваліфікувався як контрреволюційний путч.

6 травня 1958 р. стаття О.Карпенка та його виступ на конференції до 40-річчя жовтневої революції стали об'єктом обговорення партійних зборів Інституту суспільних наук за участю працівників обкому партії. Під час дискусії чітко виявилися два підходи до характеристики подій у Східній Галичині в кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. та оцінки їх О.Карпенком: суто політико-ідеологічний з настирливим намаганням звинуватити автора статті в методологічних помилках і спроби наукового осмислення процесу, який призвів до створення Західно-Української Народної Республіки. Приблизники першого підходу – В.Маланчук, Б.Дудикевич – автори рецензії "За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні" – намагалися довести, що "основна помилка Карпенка... полягає в тому, що він ідеалізує роль української буржуазії у Листопадових подіях 1918 р." Стверджувалося, нібито вона, особливо дрібна буржуазія в особі інтелігенції – "ці представники контрреволюційної західноукраїнської буржуазії – нічого спільного не мали з інтересами пролетаріату", що намагання О.Карпенка опертись у своїх міркуваннях на КПЗУ є методологічно невірне, бо оцінка КПЗУ тих подій "була помилковою, адже її авторами були представники групи Васильківа–Турянського, яка, як відомо, пізніше остаточно скотилася на націоналістичні позиції". Авторів рецензії особливо обурювало, чому "Карпенко повністю опублікував Декларацію Національної ради... Це справжня націоналістична листівка".

За оцінку цих подій виключно з ідейно-політичних позицій виступали й деякі учасники зборів. Старший науковий співробітник інституту Павло Малий поставив питання так: "А який же резонанс має ця стаття хоча б в нашому інституті? В розмові з товаришами я чув, що вони висловлювали таку думку. Зараз стоїть питання про політичну переоцінку ЗУНР. Це рівнозначно тому, що ставити питання про перегляд оцінки Гетьманату на Україні, а значить, очевидно, треба ставити питання про перегляд оцінки Петлюрівщини. Один з істориків мені сказав згарячу: "А може й пора...". Це повинно нас насторожити, якщо в нашому середовищі виступають не тільки дискусійні настрої, а й настрої іншого характеру, то, очевидно, вони можуть виникати й поза нашим інститутом". Цю думку ще більш категорично висловив Олександр Савчук – керівник Управління з охорони державних таємниць у пресі. Звинувачуючи співробітників інституту, зокрема відділ

історії України, що вони "не звернули увагу на те, а як же сприйнята ця стаття читачем, чи спрямована на дальше зміцнення нашого державного і політичного ладу, на зміцнення наших позицій в боротьбі за побудову комунізму", він вимагав від науковців Інституту суспільних наук "при висвітленні даного питання виходити саме з цієї точки зору, а не з точки зору чистої науки..."

Однак слід зазначити, що на зборах переважало намагання більшості учасників спрямувати обговорення статті О.Карпенка у русло наукової дискусії. Директор інституту професор І.П.Крип'якевич, який, як людина безпартійна, брав участь у зборах на правах запрошеного, насамперед рішуче відкинув твердження, ніби у листопаді 1918 р. у Східній Галичині не було масового руху, народної революції. "Мені тоді вже було понад 30 років і я мушу сказати, що цей рух того часу залишив у моїй пам'яті надзвичайно велике враження. Це було щось незвичайне, що в один день повстали маси. Так воно виглядало у Львові". Разом з тим Іван Петрович, віддаючи належне спробам О.Карпенка по-новому висвітлити події 1918 р. у Східній Галичині, закликав учасників дискусії не бути занадто категоричними у своїх оцінках, а зосередити зусилля на подальшому осмисленні цих складних процесів. "І коли ми, – заявляв професор, – розуміємо і високо оцінюємо те, що т. Карпенко все ж таки підняв це питання, мав відвагу взятись до нього, то наш колектив дійшов до такого переконання, що ми поки-що не можемо вирішити, що в цьому питанні є дискусійним, а що треба відкинути. Тому я не хочу тут входити в саму суть справи. Я хотів би щоб товариші, які конкретно працюють над цим, зібрали відповідні матеріали".

У такому ж контексті прозвучав і виступ Миколи Кравця, який пов'язував дослідження Західно-Української Народної Республіки з новим переосмисленням концептуальних проблем політичної історії України першої чверті ХХ століття. "Це питання, – говорив він, – також цікавить і київських істориків. Правда, там в центрі уваги питання про боротьбистів, але порушується і проблема, яку ми сьогодні детально розглядали. Там дискусія з цього питання ще не закінчена, а ведеться вона на Вченій раді Інституту історії. Поки що думки свої з цього питання висловили три товариші: Вовчанський, Слуцький і Шевченко. Тов. Шевченко наводить такий аргумент, що треба вивчити аргументацію товариша Карпенка і нову постановку питання. В основному він підтримав т.Карпенка, бо він заявив, що рецензія тт. Дудикевича і Маланчука невірна..."

До речі, в листі до І.П.Крип'якевича з кінця квітня 1958 р., Ф.П.Шевченко, інформуючи про обговорення в Інституті історії публікації до 40-річчя жовтневої революції, писав: "Дісталось з боку одного критика Олександру Юхимовичу. Та я чогось впевнений, що все це не критика, а якийсь намул. Тут не стільки науки, як чогось особливого примішалося до критики. Такої думки й інші товариші".

Вельми цікаві репліки і зауваження прозвучали в процесі обговорення доповіді та проекту постанови партійних зборів. Старший науковий співробітник Олексій Дей, наприклад, на твердження, ніби українська інтелігенція була представником контрреволюційної західноукраїнської буржуазії, вигукнув: "Не можна ж всю інтелігенцію кинути в табір контрреволюційної буржуазії". Він же, виступаючи з приводу проекту постанови, заявив: "А я вважаю, що в проекті рішення сказано вже дуже гостро. За такі помилки треба з партії виключати. Я вважаю, що про помилки треба сформулювати інакше. Я пропоную викреслити таке речення, де говориться про буржуазно-націоналістичні концепції, про політичну реабілітацію буржуазії і т.ін." Коли ж надійшла пропозиція, щоб "партійні збори висловили свою думку відносно рецензії тт.Дудикевича і Маланчука" із залу пролунали вигуки: "Якщо говорити про рецензію, то на неї можна навести ще більше критики. Не треба включати такого пункту". А на пропозицію ухвалити, що "партійні збори визнають основні положення рецензії тт.Маланчука і Дудикевича правильними", О.Карпенко заявив: "Майже з більшістю положень рецензентів я не погоджуюсь. Про це я написав довідку". Коли ж В.Маланчук сказав: "Тоді я не знаю з чим погодився товариш Карпенко", останній заявив: "Те, що говорилось на зборах – це одне, а у рецензії написано зовсім інше. З вашим виступом можна рахуватися, ряд питань можна вважати дискусійними, а з рецензією я погодитися не можу". Власне тоді Олексій Дей і запропонував свій компромісний варіант ухвали з цього приводу: "Партійні

збори вважають, що газета "Вільна Україна" зробила правильно, надрукувавши рецензію тт.Дудикевича і Маланчука, яка звернула увагу на недоброякісність статті тов.Карпенка².

Своїми міркуваннями з приводу обговорення статті О.Ю.Карпенка на закритих партійних зборах інституту І.П.Крип'якевич поділився з головним редактором "Українського історичного журналу" Федором Павловичем Шевченком у листі від 7 травня 1958 р., тобто на другий день після зборів. Виклавши зміст виступів учасників зборів, професор писав: "На мій погляд, залишається цілий ряд нерозв'язаних питань..."

Немає однозначності у визначенні характеру руху. Приймаються різні назви: революція, революційний рух, національно-визвольний рух, переворот, путч, контрреволюція...

Дослідники не з'ясували до цього часу прагнень і ідеології класів, груп, прошарків і ін., які були основні стремління кожної групи, в чому групи відрізнялися, що було спільне між ними...

В дискусіях про "листопад" багато уваги присвячено буржуазії, а мало народові. Не зібрано джерел про рух мас, і тому на перший план (навіть у Олександра Юхимовича Карпенка) висувається керівництво буржуазії, ідеологія буржуазії. Це, мабуть, невірна перспектива. Буржуазія не зробила б нічого без активності мас. Про активність мас свідчить масова участь в армії (в період, коли всі армії розпадалися!), а в УГА не були ж самі куркулі. Меси селянства здавна були активні (страйки 1902 р. і т.д.) і мали свої соціальні ідеали і прагнення. На неможливе селянство великий вплив мала пропаганда жовтня, що приходила через полонених, які ішли додому; східні повіти Галичини були окуповані російською армією і, очевидно, брали участь у перших початках жовтневої революції. В УГА, хоч вона і була очолена буржуазією, були пробільшовицькі симпатії – тому і значна частина УГА перейшла до Червоної Армії. Важливе завдання дослідників дослідити цей народний потік і його роль в "листопаді".

Мало матеріалів зібрано про прогресивну інтелігенцію і її роль в 1918 р. Не можна всієї інтелігенції "заганяти" в буржуазію!..

Дискусія в Інституті показала, що ми є щойно на початку досліджень листопадових подій. Далеко ще не зібрано всіх матеріалів, і тільки починається їх критична розробка...

Чи в УІЖ не зробили б Ви щось вроді анкети, де видатні дослідники подій 1918 р. дали б свої погляди на поставлені питання? Важко вирішити справу одною статтею, а якщо виступив би ряд людей, можна б внести ясність у заплутані питання..."

Однак сподівання професора Крип'якевича, що за тих обставин можна було б в процесі дискусій чи серйозних наукових досліджень дати об'єктивну оцінку характеру таких суспільно-політичних явищ, як виникнення та діяльність ЗУНР, були марними, бо партійні органи підходили до цього з власних ідейно-політичних та методологічних засад. Саме тому характер обговорення статті О.Карпенка на партійних зборах в інституті, а згодом рукопису його монографії про революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 1918–1920 рр. у відділі історії України викликав незадоволення і різку реакцію Львівського обласного та ЦК компартії України. 27 лютого 1959 р. завідувач відділу науки і культури обкому партії Валентин Маланчук у довідці для бюро обкому партії писав: "Старший науковий співробітник відділу історії О.Ю.Карпенко у своїй статті "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р." трактував листопадовий переворот 1918 р. у Львові, як "загальнонаціональне повстання", намагався характеризувати його як "буржуазно-демократичну революцію", факт створення контрреволюційної ЗУНР як "прогресивне" явище, ідеалізував західноукраїнську дрібну буржуазію, розглядав революційний рух західноукраїнських трудящих ізольовано від революційного руху трудящих України. Більше того, навіть після рішення партійних зборів інституту і виступів партійної преси Карпенко продовжує відстоювати більшість своїх шкідливих позицій"³.

23 квітня завідувач відділу науки і культури ЦК компартії України Юрій Кондуфор у доповідній записці відзначав, що Олександр Карпенко у своїй статті "допустив серйозні методологічні і фактичні помилки", "Процес в Галичині розглядає поза революційних подій в Росії", а "спроба переконати читача, що створення т.з. Західно-Української

Народної Республіки (ЗУНР) – закономірне явище, оббілює деяких націоналістів-діячів"⁴.

Партійні органи особливо непокоїло те, що "ідейно-хитрі погляди Карпенка у цих питаннях не є самотніми. Рецензенти його робіт "Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях у 1917–1920 рр." та "Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель (1918–1919 рр.)" Є.Яцкевич та Ю.Сливка в своїх рецензіях (1957), розвиваючи "теорії" Карпенка пішли ще далі по шляху апологетизації української буржуазії. Ю.Сливка, наприклад, пише: "Оскільки ми признаємо, що українська буржуазія очолювала революційно-визвольну боротьбу трудящих, то ми повинні інакше підійти до оцінки внутрішньої і зовнішньої політики ЗУНР, яка мобілізувала внутрішні і зовнішні сили на боротьбу з іноземним агресором. Отже, ми повинні говорити не про зрадницьку політику уряду ЗУНР, а тільки про окремі помилки в політиці української буржуазії, оскільки загалом вона очолювала революційно-визвольну боротьбу"⁵.

Загалом розпочався фронтальний наступ на колектив Інституту суспільних наук. 27 лютого 1959 р. обласний комітет партії у своїй постанові відзначив, що в інституті "не розгорнута належним чином боротьба за високу якість наукової продукції", а "в деяких роботах не тільки не ведеться на достатньому рівні критика буржуазної ідеології, але й самі вони не позбавлені ідейних помилок... ревізують марксистську оцінку суспільно-політичних явищ в Західній Україні, трактують їх з буржуазно-націоналістичних позицій (роботи О.Карпенка, М.Мороза, рецензії Ю.Сливки, Є.Яцкевича тощо)"⁶.

Відзначаючи, що "наведені факти свідчать про відсутність належного контролю за науковою роботою працівників інституту з боку керівництва та партійної організації, що, окремі працівники інституту... страждають буржуазно-об'єктивістичним підходом до оцінки тих чи інших явищ і подій", партійні органи рішуче вимагали давати політичну оцінку подібним випадкам та переглянути кадровий склад інституту. У згадуваній вже доповідній записці завідувача відділу науки і культури ЦК компартії України Ю.Кондуфора категорично стверджувалося: "Незадовільною є справа з підбором, роботою з кадрами. Директор Інституту суспільних наук АН УРСР Крип'якевич взяв на роботу Нудьгу, Дашкевича і М.Мороза, які повернулися після покарання, і які не становлять наукової цінності. Але під різним приводом не приймають людей, рекомендованих партійними органами"⁷.

Закономірно, що на виконання таких і подібних ідейно-політичних та методологічних настанов партійних органів змушені були радикальніше реагувати дирекція та партійна організація Інституту суспільних наук. І на цей раз на адресу О.Карпенка було висунуто, а по суті повторено з партійних документів, всі методологічні звинувачення. 30 вересня 1959 р. під час обговорення питання про заміщення штатних посад старших наукових співробітників відділу історії України Вчена рада відзначила, що в статтях і праці "Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях (1918–1920 рр.)" О.Ю.Карпенко "допустив серйозні помилки методологічного характеру, які гостро критикувалися в пресі і науковою громадськістю", що, "незважаючи на визнання своїх помилок раніше, він знову висвітлює події в Східній Галичині початку листопада 1918 р. з антинаукових позицій", що "помилки методологічного характеру допущені і в статті "До питання про виникнення і організаційне оформлення КПСГ (1919–1923 рр.)". На підставі висновку конкурсної комісії Вчена рада не перебрала О.Ю.Карпенка на посаді старшого наукового співробітника відділу історії України. Така була жорстока реальність і розплата за ідейно-політичні та ідеологічні "помилки" в науковій роботі вченого. Крім того, партійні органи позбавили О.Карпенка права виїзду за кордон, зокрема на міжнародні конференції у Берліні і Жешуві.

3 осені 1960 р. Олександр Карпенко працював доцентом кафедри історії СРСР Львівського державного університету імені Івана Франка. З уваги на те, що його праці про революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях 1917–1920 рр. критикувалися за методологічні помилки, не можна було розраховувати на публікацію монографії з цієї теми, а тим паче сподіватися на захист її як докторської дисертації. Тому він почав готувати до друку іншу монографію "Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920 рр.", яка була опублікована 1964 р., але захищена як докторська аж 1966 р.

Тоді ж О.Карпенко взяв участь у підготовці колективної монографії "Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання українських земель в єдиній державі" – розділ "Міжнародний імперіалізм – організатор загарбання західноукраїнських земель" (1968).

Наукові праці Олександра Карпенка 50-60-х років були новаторськими, відзначалися багатством різноманітних матеріалів, зокрема архівних. Автор вперше залучив до наукового обігу іноземні публікації документів і матеріалів, зокрема Паризької мирної конференції, міністерств закордонних справ країн Антанти та Польщі. На жаль, протягом багатьох років – у зв'язку із звинуваченням у методологічних помилках – ці праці, по суті, були вилучені з наукового обігу.

Дуже прикро, що і нині, опубліковані за радянських часів праці, незалежно від їх наукової значимості, фактично ігноруються істориками, їх оцінки обмежуються трафаретними висновками, що всі вони нібито написані тенденційно і т.п. Дивна і разом з тим вельми знайома ще з радянських часів ситуація, коли засуджувалися праці "буржуазно-націоналістичних істориків", яких ніхто не читав. Навіть концептуальна стаття О.Ю.Карпенка "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині 1918 р." тільки згадується, інколи ритуально і то не завжди, однак ніде не аналізується її новизна та аргументи на підтвердження тих чи інших висновків. У зв'язку з цим зовсім не аналізується і мотивація критиків тодішньої концепції Карпенка щодо характеру подій у Східній Галичині кінця жовтня – початку листопада 1918 р.

Педагогічна і загалом науково-викладацька праця Олександра Карпенка на історичному факультеті Львівського державного університету була складною і вельми драматичною. Це було зумовлено насамперед тим, що над Олександром Юхимовичем постійно висів дамоклів меч методологічних звинувачень у буржуазно-націоналістичних помилках оцінки ЗУНР та її керівників. І цей меч періодично опускався на його голову, як тільки виникала в цьому потреба в політичних спекулянтів, особливо за умов "загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені" та в Україні, в першу чергу західній, а у зв'язку з цим і актуалізації боротьби проти українського буржуазного націоналізму. А якщо зважити, що ідеологічна боротьба постійно загострювалася, з уваги на перманентні "тимчасові" труднощі всередині країни та підступи міжнародної реакції в країнах соціалістичного табору, зокрема в Чехословаччині та Польщі, то і періодичність, і сила удару караючого меча весь час посилювалася.

Крім того, уже на викладацькій роботі, Олександр Карпенко, так би мовити, сам нагромадив низку "методологічних помилок", які кваліфікувалися як "огульне лаплювання радянської дійсності та політики КПРС". Справа в тому, що націтавшись матеріалів ХХ і ХХІІ з'їздів партії про злодіяння "вождя і вчителя трудящих всього світу" та його поплічників, він повірив, ніби це дає право і йому говорити правду про трагедію українського народу "під сонцем сталінської конституції". У зв'язку з цим на лекціях О.Карпенко захопився оповідями про знищення українського селянства в процесі примусової колективізації, про голодомори та людодіство в Україні, про масовий терор і випадки самогубства політичних діячів радянської України, зокрема Хвильового, Скрипника, Любченка та ін.

За умов, коли в Радянському Союзі після усунення Микити Хрущова робились спроби реабілітації Сталіна і приглушення критики на його адресу, яка прозвучала на ХХ і ХХІІ з'їздах КПРС, зміст лекцій О.Ю.Карпенка був використаний певними силами факультету та університету як слушна нагода продемонструвати, з одного боку, пильність непохитного радянського партіота-інтернаціоналіста і борця за чистоту марксистсько-ленінської ідеології, а з іншого, остаточно його дискредитувати як ідеологічно і методологічно "шкідливого" науковця й викладача і таким чином позбавити можливості претендувати, після захисту докторської дисертації, на завідування кафедрою історії СРСР чи іншу керівну посаду на факультеті. 8 жовтня 1968 р. на загальноуніверситетських партійних зборах партком доповідав, що у своїх лекціях О.Карпенко припустився "грубих ідейно-політичних помилок. При розкритті важливих тем історії СРСР... т.Карпенко згустив чорні фарби при висвітленні перегинів, допущених в процесі колективізації і порушень соціалістичної законності у період культу особи

Сталіна, внаслідок чого, по суті, перекреслив основний зміст тем лекцій про перемогу соціалізму в СРСР". Далі в доповіді йшлося про те, що партком гостро засудив зазначені лекції Карпенка як "шкідливі в ідейно-політичному відношенні і оголосив йому сувору догану із занесенням до облікової картки. Ректор університету т.Максимович М.Г. своїм розпорядженням усунув т.Карпенка від читання курсу лекцій з історії СРСР. Зараз т.Карпенко виконує асистентське навантаження".

Власне кажучи, з цього часу в університеті, особливо на історичному факультеті, з новою силою почали "розкручувати" звинувачення О.Карпенка у методологічних помилках щодо оцінки ЗУНР, тісно зв'язали їх з "грубими ідейно-політичними помилками та перекрученнями" в лекційній роботі у єдиний вузол – як систему буржуазно-націоналістичних антирадянських поглядів. Тотальна злива всіляких ідеологічних та методологічних звинувачень постійно наростала і тому ставало очевидним, що шансів відновити свій статус повноправного викладача кафедри історії СРСР і загалом залишитися в університеті у нього практично не було, зокрема з уваги на політичну ситуацію, яка склалася в Україні на зламі 60–70-х років. Події в Польщі і особливо в Чехословаччині сприяли значному похваленню громадсько-політичного життя в Україні, зростанню національно-патріотичних поривань, сподіванню на будівництво соціалізму "з людським обличчям". Крім того, партійне керівництво Радянського Союзу спеціально інспірувало загострення суспільно-політичної ситуації в Україні, переслідуючи при цьому далекосяжну мету – жорстоко розправитися з наростаючим національно-патріотичним рухом та його активістами і усунути з поста першого секретаря ЦК компартії України Петра Шелеста, кваліфікуючи його як людину, що опинилася під впливом буржуазно-націоналістичних елементів, сприяла відродженню національних традицій, розвитку української мови й загалом ідеалізувала історичне минуле України, насамперед Козацьку добу, Запорізьку Січ. Відомо, що у травні 1972 р. П.Ю.Шелеста було переведено на господарсько-адміністративну роботу в Москву.

Виключно важливу роль у реалізації цього підступного плану московське керівництво відводило Західній Україні, зокрема Львову – важливому науковому і культурному центрові з тривкими і глибокими національно-патріотичними традиціями. Адже саме тут найкраще і головне найефективніше можна було інсценізувати небезпеку українського буржуазного націоналізму, продемонструвати яскраве свідчення загострення ідеологічної боротьби між буржуазною і комуністичною ідеологією та реальну загрозу підступів міжнародної реакції у зв'язку зі згадуваними подіями в Польщі та Чехословаччині. П'ята колона в Західній Україні, насамперед у Львові, в особі ветеранів партії – колишніх працівників каральних та партійно-радянських органів буквально засипала директивні інстанції доносами про засилля буржуазно-націоналістичних елементів у наукових, вузівських, літературних і мистецьких установах та організаціях, про грубі методологічні та ідейно-політичні помилки у висвітленні історичного минулого українського народу, спотворення радянської дійсності, "відступів від принципів марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму".

Симптоматично, що більшість цих доносів, оминаючи Київ, направлялися безпосередньо в Москву, у відомство секретаря ЦК КПРС Михайла Суслова – зловісної фігури, цього сірого кардинала, який був головним ініціатором боротьби проти українського буржуазного націоналізму. Відчуваючи підтримку високих московських покровителів, п'ята колона в Західній Україні посилювала наступ, спрямовуючи удар і на партійне керівництво України, звинувачуючи його у потуранні буржуазно-націоналістичним елементам. Власне не без їх впливу і головним чином на підставі їх доносів у травні 1971 р. була прийнята злопамятна постанова ЦК КПРС "Про ідеологічну роботу серед населення Львівської області", яка, з одного боку, схвалила вже проведені каральні заходи щодо науково-педагогічної та творчої інтелігенції, а з іншого – широко відкрила шляхи для масових репресій у всій Україні, що в кінцевому результаті і вплинуло на усунення Петра Шелеста.

Варто зазначити, що роль своєрідного штабу цієї п'ятої колони у Львові виконували деякі працівники Львівського державного університету – Трубіцин, Меньшов, Яків Карпенко, Бродський, Білякевич, Гросман, Назаренко, Томенчук, Більченко та ін.,

які, як правило, були не тільки організаторами, авторами, але й підписантами більшості доносів на наукову та творчу інтелігенцію, а згодом також і на керівних працівників державно-партійного апарату, зокрема обласного та центрального комітетів партії. Організуючи і координуючи підступну діяльність щодо викриття буржуазно-націоналістичної ідеології та її носіїв у Львові і області, ця зграя колекціонувала факти для аргументації більш широких узагальнень, а головне концептуальних висновків – небезпеки відродження буржуазного націоналізму в Україні та нездатності Львівського обласного і республіканського партійного керівництва перешкодити загрози цієї небезпеки.

Що ж стосувалося конкретно Львівського державного університету, то там ці «борці за чистоту марксистсько-ленінської ідеології» намагались насамперед сколекціонувати якнайбільше фактів про засмічення установи ненадійними кадрами, їх методологічні помилки в дослідженні історичного минулого України та радянської дійсності з метою усунення з університету національно свідомих, патріотично орієнтованих викладачів, а головне – дискредитувати ректора професора Миколу Максимовича, який за їх твердженням, був винуватцем і покровителем усіх цих «неподобств».

На історичному факультеті, де було зосереджено чи не найбільше цих «борців за чистоту марксистсько-ленінської ідеології» та «непохитних інтернаціоналістів», справу О.Карпенка й загалом загострення політичної обстановки було використано для залякування, шантажу і відвертого терору щодо інакомислячих, зокрема викладачів і студентів – вихідців із Західної України, і, в першу чергу, для усунення з роботи, крім О.Карпенка, завідувачів кафедр історії СРСР та України Юрія Сливки і Миколи Кравця, які теж, на їх думку, були ідеологічно і методологічно ненадійними⁸. У 1968–1969 рр. з ініціативи ректора Миколи Максимовича та секретаря парткому Йосипа Цюха, звичайно за погодженням з обласним комітетом партії, вони перейшли з Інституту суспільних наук АН УРСР на роботу в університет з добрими намірами сприяти налагодженню там атмосфери творчої праці.

На жаль, реальне життя було надто нещадним і, як відомо, на рубежі 60-70-х років з університету на підставі ідейно-політичних звинувачень було увільнено багатьох викладачів, а чимало, не витримавши постійного цькування, самі покинули установу. Тоді ж з аналогічних мотивів було відраховано багато студентів, деякі з яких згодом були репресовані.

12 листопада 1970 р. Вчена рада історичного факультету, розглянувши звіт О.Карпенка про навчальну та ідейно-виховну роботу, звинуватила його у всіх можливих ідеологічних і методологічних помилках, суть яких – «український буржуазний націоналізм». «Так було, – стверджувала секретар партбюро Л.Іваненко, – і в 1953 р., і в 1957 р., коли т.Карпенко працював у системі Академії наук і коли він став на шлях насаджування буржуазного націоналізму на практиці, а також протаскування буржуазно-націоналістичних концепцій в своїх наукових роботах. Так сталося і в 1968 р., коли з трибуни кафедри т.Карпенко став ширити антирадянські погляди серед студентів нашого факультету». Стверджуючи, що О.Карпенко «читав лекції з ідейно шкідливих позицій, які завдають великої шкоди вихованню студентів», а також те, що «і в попередній практиці його наукової та ідейно-виховної роботи мали місце неодноразові серйозні ідеологічні зриви», Вчена рада визнала «неможливим даліше використання Карпенка О.Ю. на педагогічній роботі».

У зв'язку з цією ухвалою, О.Карпенко був увільнений з роботи в університеті і з 10 грудня 1970 р. перейшов в музей етнографії АН УРСР на посаду старшого наукового співробітника. В кінці грудня того ж року увільнився з роботи в університеті завідувач кафедри історії СРСР Ю.Сливка, повернувшись в Інститут суспільних наук, а дещо згодом – влітку 1972 р. вимушений був покинути університет і завідувач кафедри історії УРСР М.Кравець, переїхавши спочатку в Чернівецький державний університет, а згодом – у Вінницький державний педагогічний інститут.

Та й після цього цькування і переслідування не припинялися. 30 листопада 1970 р. на пленумі Львівського обкому партії перший секретар Василь Куцевол зауважив, що О.Карпенко «намагався реабілітувати ЗУНР. Тому не випадково «Щорічник історії Східної Європи», який видається у Мюнхені, ще в 1964 р. в рецензії на цю статтю

відзначав, що автор «кинув відкритий виклик лінії партії». Здавалося б, що радянський вчений повинен відмежуватися від такої оцінки, але такого не сталося».

З цього приводу ще гостріше висловився на закритих партійних зборах у Львівському університеті професор Бродський. Звинувачуючи ректора М.Максимовича у тому, ніби той захищав О.Карпенка, він вимагав більш жорсткої розправи і з самим ректором. «Ви, – звертався він до М.Максимовича, – не могли не збагнути його політичну фізіономію, про яку з таким захопленням у 1964 р. писав у Мюнхені один з недобитків Бандери якийсь Ярослав Пеленський...».

У листопаді 1972 р. «борці за чистоту марксистсько-ленінської методології» – Меньшов, Трубіцин, Назаренко і Томенчук надіслали чергового листа в ЦК КПРС і ЦК компартії України, в якому звинувачували Львівський обком партії та керівництво університету у примиренстві до проявів українського буржуазного націоналізму та порушенні партійних принципів підбору та виховання кадрів, вимагали виключити з партії всіх, кого вони згадували у листі. А серед них було названо багатьох діячів науки й культури, в т.ч. і з університету, зокрема О.Карпенка, М.Кравця та Ю.Сливку. Цікаво, що бюро Львівського обкому партії, обговоривши цей лист, відзначило, що «аналогічні заяви від указаних осіб надходили і раніше на адресу обласного комітету партії, ЦК компартії України і ЦК КПРС», і разом з тим ствердило, що в цих дописах «має місце дезінформація центральних органів про стан справ в університеті». Однак цю «дезінформацію» воно чомусь віднесло тільки до партійних органів, але аж ніяк до багатьох працівників університету, цькування яких продовжувалося.

12 травня 1973 р. на партійних зборах університету секретар парткому Т.Старченко поінформувала, що «в березні цього року органами державної безпеки було викрито і припинено дії групи молоді, яка займалася виготовленням і розповсюдженням листівок антирадянського, націоналістичного змісту, поширенням ідейно шкідливої, ворожої літератури». До цієї групи входили і студенти Львівського державного університету: історичного факультету Худий, Філонов (II курс), Сварник, Козовик, Кожан, Слука (III курс), Долинська (IV курс); філологічного – Хвостенко, Ганущак (III курс), Рокетський (IV курс); журналістики – Федюк (III курс); фізичного – Петрина (III курс). З уваги на те, що більшість з цієї групи були студентами історичного факультету, найбільш злобні учасники зборів, насамперед перманентні підписанти доносів, намагались доказати безпосередню причетність до її виникнення керівників і окремих викладачів кафедр історії СРСР та УРСР – М.Кравця, О.Карпенка, Ю.Сливки, проф. Ярослава Кіся, а головним винуватцем – ректора університету Миколу Максимовича, який приймав на роботу українських націоналістів, постійно їх підтримував і захищав. «Їх робота, безумовно, мала вплив на студентів і була однією з причин виникнення націоналістичної групи серед студентів». Роман Бродський відверто заявляв: «Кравець був творцем та ідейним керівником студентського гуртка у складі 60 чоловік, серед яких явно не без його впливу, виникло націоналістичне угруповання». Він брутально і безтактно дорікав ректору М.Максимовичу та секретарю парткому Т.Старченко, що вони «через голову факультету... в глибокій таємниці видали Кравцю позитивну характеристику, дозволивши йому своєчасно уникнути відповідальності в університеті і стати завідувачем кафедри історії СРСР у Чернівецькому державному університеті».

Власне під тиском цієї п'ятої колони ректорат та партком надіслали в Чернівецький державний університет доповідну записку, в якій стверджували, що «велика провина у зриві ідейно-політичного виховання студентів падає на колишнього завідувача кафедри історії УРСР Львівського державного університету професора Кравця М.М.», що він «не сприяв вихованню у студентів пролетарського інтернаціоналізму, патріотизму, дружби народів, не виховував почуття політичної пильності та непримиренності до буржуазної ідеології», що «не забезпечив належного керівництва і контролю за роботою наукового гуртка... Все це і привело до того, що частина учасників наукового гуртка при кафедрі історії УРСР стала на шлях антирадянської, націоналістичної діяльності». Не довіряючи керівництву Львівського державного університету, «борці за чистоту марксистсько-ленінської ідеології» відрядили в Чернівці заслуженого кагебіста Романа Бродського, який повинен був особисто переконати керівництво університету та інші «специфічні»

органи позбавити професора Миколу Кравця можливості далі працювати в Чернівецькому державному університеті, що незабаром і відбулося.

Тривалі поневіряння, безперервні переслідування та адміністративні утиски Олександра Карпенка, як і сотень й тисяч інших діячів науки та культури, незаперечно засвідчували реакційний антинародний характер радянської тоталітарної системи. Історичній науці відводилась роль служниці партійно-державного апарату для обґрунтування та виправдання конкретних ідейно-політичних цілей. Будь-яка спроба розглядати історичну науку як інструмент пошуку істини розцінювалася як замах на "святі" принципи марксистсько-ленінської ідеології та підриєв основ системи і тому жорстоко каралася. За цих обставин вчений опинявся наодинці не тільки перед усіма партійно-державними органами, але й перед широким загальом громадськості, насамперед науковців, які внаслідок жорстокого терору не тільки неспроможні були виявити свою справжню позицію щодо оцінки тих чи інших процесів, особливо, коли це суперечило усталеним догмам, але й самі ставали засобом цькування інакомислячого. При цьому наклеєне на науковця тавро, в першу чергу таке як "український буржуазний націоналіст", залишалось на ньому на все життя з відповідними наслідками, які з цього випливали. За цих обставин дослідник був приречений на фізичне чи моральне знищення, ставав ізгоєм, або вимушений був йти на такі компроміси, які фактично тією чи іншою мірою означали конформізм.

1. Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р./ З історії західноукраїнських земель.- К., 1957.- Вип.1.- С.59-90.

2. Тут і далі використані матеріали, які публікуються в чергових 3 і 4 томах збірника документів "Культурне життя в Україні. Західні землі", підготовлених Інститутом українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України

3. Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т.2 (1953-1966). – Львів, 1996. – С.367.

4. Там само. – С.385.

5. Там само. – С.367-368.

6. Там само. – С.371.

7. Там само. – С.338.

8. Докладніше див.: Ярослав Дашкевич. "Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції". Львів, 1999.

Степан Кобута,
Катерина Мицан

(м.Івано-Франківськ)

ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ СЛУЖІННЮ НАУЦІ: ДО 80-ЛІТТЯ ПРОФЕСОРА О.Ю.КАРПЕНКА

Львів зустрів дрібною, холодною, осінньою мжичкою. Однак багатоголосся студентської молоді на вході до Львівського державного університету, важкі високі двері і пам'ятні, звичні впродовж багатьох років сходи немов повернули назад кілька десятиліть, надаючи сили і енергії. Він піднявся на другий поверх і попрямував до дверей конференцзалу, де в передчутті початку метушилися організатори конференції, вітаючи і реєструючи гостей, запрошуючи в зал багаточисельну наукову братію.

Вітальне слово ректора університету професора І.Вакарчука було коротким і щирим, дало добру енергетику присутнім і головуєчий на конференції академік Я.Ісаєвич, підтримавши урочистість робочої атмосфери, оголосив: "Слово для першої доповіді надається...". Безперечно, видрукувана до конференції "Західно-Українська Народна Республіка: до 80-річчя утворення" програма давала читачам вичерпну інформацію про порядок проведення цього наукового форуму, та все ж таки вміла і академічно витримана пауза головуєчого досягла ефекту – "надається доктору історичних наук, професорові Олександру Юхимовичу Карпенку". Тихий гомін затих і десятки пар очей сконцентрувалися на літньому чоловікові, який, не поспішаючи, з привітною і навіть дещо зніяковілою від загальної уваги посмішкою попрямував до трибуни. Було абсолютно справедливо віддати належне вченому, ім'я, науковий доробок та життєва доля якого настільки тісно переплелися з історією ЗУНР, що стали до певної міри нерозривними. Одночасно було і щось символічне в тому, що він, уродженець Наддніпрянщини, присвятив свою наукову діяльність дослідженню проблем історії західноукраїнських земель, ніби підкреслюючи цим соборницькі устремління тієї частини української інтелігенції, яка і в часи радянського тоталітаризму намагалася об'єктивно висвітлити важливіші аспекти української історії ХХ століття.

Олександр Юхимович Карпенко народився 15 квітня 1921 р. в с. Слобода на Чернігівщині у звичайній селянській родині. Своім корінням родовід Карпенків сягає кінця XVIII століття, коли козацький отаман Захарій Карпенко, сотник Чернігівського полку, одержав за службу чималий наділ землі, де, за переказами, і заснував хутір Слобода. Його нащадки обросли господарством, а хутір поступово перетворився у село. Ще й донині в окрузі Слободи збереглися топонімічні назви, пов'язані з іменем Карпенків: Карпенкове озеро, Євтухів острів (в честь прадіда О.Карпенка). Батько, Юхим Авер'янович, учасник Першої світової війни, попав у німецький полон, зумів у 1918 р. втекти, під час громадянської війни був насильно мобілізований у денікінську армію, однак швидкий наступ Червоної армії і розвал білогвардійського руху дозволили йому уникнути участі в боях. Працював службовцем губерньського продкомісаріату, а з 1922 р. - у сільській кооперації. Разом з дружиною – Мартою Федотівною, зуміли виховати чотирьох синів і одну дочку.

Змалку малий Сашко прилучився до праці, разом з сім'єю брав участь у сільськогосподарських роботах. У школі був відмінником, любив історію, літературу, тож по завершенні шкільної освіти в 1938 р. подав документи до Чернігівського учительського інституту на... фізико-математичний факультет. Пройшовши успішно вступні випробування (складав іспити по програмних питаннях з семи шкільних предметів), прибув на навчання до вузу і не виявив свого прізвища у списках першокурсників. У душі юнака запанував розпач, на очах уже були готові навернутися сльози, коли до розгубленого абітурієнта підійшла секретар інституту Л.Молотова. З'ясувавши причину неспокою, завела в кабінет приймальної комісії, де ситуацію прояснили. На заяві вступника О.Карпенка на фізико-математичний факультет директор інституту Г.І.Носко власноруч наклав резолюцію "Зарахувати на історичний факультет". Він був присутнім під час

вступних іспитів і на його питання щодо суспільних проблем абітурієнт дав хороші логічні відповіді. Досвідчений педагог розгледів у юному абітурієнтові задатки історика і своїм волонтаристським рішенням скерував О.Карпенка на істафак.

Складна передвоєнна обстановка (мобілізація призовників напередодні радянсько-фінської війни) не дозволила як слід опанувати історичну науку. У жовтні 1939 р. другокурсник О.Карпенко був направлений на роботу учителем історії в Малодівичку неповну середню школу (Чернігівська область), паралельно навчаючись в інституті, який закінчив у червні 1940 р. А уже в жовтні 1940 р. молодого вчителя майже повним складом школи вчителі та учні проводжали до лав армії.

Червоноармієць О.Карпенко проходив службу в 7 окремому зенітно-кулеметному полку ППО, який дислокувався в районі м. Дрогобича. Це була перша зустріч чернігівського юнака із західноукраїнським краєм, який трохи більше року тому був включений до складу радянської держави. Тут він зустрів і війну. Її перші дні закарбувалися в пам'яті молодого воїна на все життя. Уже 22 червня 1941 р. він брав участь у боях на західному кордоні України. 1 липня 1941 р. його відступаюча частина опинилася в Станіславі, де на той час панувало безладдя і анархія, звідки військова колона взяла курс на Проскурів. О.Карпенко брав участь в обороні столиці України, а після поразки радянських військ під Києвом обороняв м. Харків. 21 жовтня біля м. Чугуєва несподівано зустрівся і мав коротку розмову з командуючим Південно-Західним фронтом маршалом С.Тимошенком та членом військової ради фронту М.Хрущовим. Через свою молодість рядовий О.Карпенко радив маршалові не їхати на захід, бо за містом уже були німці. Маршал усміхнувся, подякував і пішов у машину.

У 1942 р. брав участь у Сталінградській битві. Під час наступальної операції був важко поранений, обморозив ноги, після чого понад 3 місяці лікувався у госпіталі. Із вердиктом медиків "обмеження в придатності до військової служби" закінчив у 1943 р. Сталінградське артилерійське училище і попав командиром артилерійського взводу гвардійського полку в Резерв Головнокомандуючого. Завершив війну у 1945 р. командиром батареї, в лютому 1946 р. був демобілізований.

Одразу ж вступив до Київського педагогічного інституту, який закінчив у серпні 1946 р., а у вересні був зарахований слухачем факультету міжнародних відносин при Республіканській партійній школі. Навчання дозволило не тільки засвоїти знання з міжнародних відносин і дипломатії, але й оволодіти англійською та німецькою мовами.

Під час навчальних занять О.Карпенко привернув увагу Д.Мануїльського, заступника голови Ради Міністрів УРСР, міністра закордонних справ, який мав зустріч зі слухачами факультету. В ході дискусійної розмови високий посадовець зауважив нестандартне мислення молодого людини, вміння обгрунтовано мотивувати свої думки і, найголовніше, досить вільно викладати все це іноземною мовою. Після закінчення навчання Олександр Юхимович одержав виклик на співбесіду до Д.Мануїльського. У ході розмови останній запропонував 27-річному О.Карпенку посаду начальника політичного відділу Міністерства закордонних справ УРСР, яка за своїм статусом дозволяла бути членом колегії цього міністерства.

Перспектива дипломатичної кар'єри, можливість працювати за кордоном у складі представництва УРСР в ООН були досить привабливими. Олександр Юхимович згадував, що внутрішньо, в уяві, уже приміряв мундир дипломата, однак якийсь застерезення від такого кроку залишалося. Визначений для роздумів тиждень завершувався, коли О.Карпенко випадково зустрів знайомого дипломата Й.Войнова. Невимушена й відверта розмова з ним розвіяла райдужні ілюзії, означивши гіркі реалії радянської дипломатичної практики сталінських часів. Шпіонаж, стеження за своїми ж, інформування про розмови і поведінку колег (доноси) були тоді необхідними атрибутами закордонної діяльності, які для колишнього фронтовика, людини демократичних поглядів виявилися неприйнятними.

Під час розмови з Д.Мануїльським Олександр Юхимович відмовився від запропонованої йому посади, мотивуючи відмову бажанням займатися науковою роботою. Вислухавши співбесідника, Д.Мануїльський пообіцяв своє сприяння, і невдовзі О.Карпенко був направлений на роботу в Київський Інститут іноземних мов, а через

відсутність квартири в Києві - до Львова, де посів посаду заввідділом наукової бібліотеки АН УРСР.

Так, уже вдруге в житті, поворот долі скерував його в царину науки, що, зрештою, відповідало внутрішньому стану душі. Природний розум, спостережливість, вміння аналізувати - ці якості були притаманні Олександрові Юхимовичу ще з довоєнного часу. Починаючи з 1940 року і протягом усієї війни, він вів щоденник, де нотував важливіші події і власні роздуми. Характерною особливістю цих записів була їхня кодованість, що унеможливлювала прочитання тексту сторонніми. У суворі часи сталінського тоталітаризму ця обставина мала певний захисний характер, хоча могла стати і причиною підозри з боку репресивної системи.

Переїзд у 1949 р. до Львова завершив процес професійного самовизначення, поклавши початок складному і драматичному періоду життя О.Карпенка. У Львові він сформувався як науковець-історик, пройшовши щаблями наукової кар'єри: 1949-1952 рр. - заввідділом наукової бібліотеки; 1952-1953 рр. - вчений секретар Інституту суспільних наук АН УРСР; з 1953 р., після захисту кандидатської дисертації, по 1960 р. - старший науковий співробітник цього інституту; 1960-1970 рр. - доцент історичного факультету Львівського університету імені Івана Франка; після захисту в 1966 р. докторської дисертації - доктор історичних наук; з 1970 по 1978 роки - старший науковий співробітник державного Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Саме у Львові в повній мірі розкрився талант дослідника, який не тільки віднайшов і ввів у науковий обіг значний джерельний матеріал, але й зумів концептуально розробити і логічно вибудувати нову концепцію історичного розвитку західноукраїнських земель і революційний для України період 1917-1920 рр. Саме у Львові він як науковець - громадянин вистояв під тиском ідеологічного, політичного і адміністративного пресу, залишившись вірним перш за все науковому підходу та громадянській совісті.

Друге побачення О.Карпенка із Західною Україною припало на складні післявоєнні роки, коли офіційна партійно-державна влада, використовуючи усі ресурси радянської політичної системи, намагалася остаточно знівелювати притаманну місцевим мешканцям національну самосвідомість, насаджуючи "інтернаціоналістські цінності" та "соціалістичний спосіб" життя. Працюючи заввідділом наукової бібліотеки АН УРСР, О.Карпенко теж залучався до цього процесу. Так, влітку 1950 р. його як уповноваженого райкому партії направили в с.Дмитрів Радехівського району для допомоги керівництву новоствореного там колгоспу в організації хлібозаготівель, а також для проведення суспільно-політичної роботи. Знайомий з дитинства із специфікою селянської праці, він швидко зумів набути у місцевих селян авторитету, внаслідок чого місцевий колгосп виконав план здачі хлібозаготівель всього за 5 днів. В умовах посиленого тиску на село в повоєнний період це був досить вагомий результат, однак партійні органи району та області не поспішали відзначити організатора, тому що решту отриманого урожаю молодий уповноважений роздав колгоспникам як оплату праці за трудовні. Успішна діяльність в селі представника "совітів" викликала негативну реакцію і у місцевого оунівського підпілля, тож одного вечора до хати, де перебував на постой О.Карпенко, навідалися "хлопці з лісу". Однак, попереджений самими ж селянами, Олександр Юхимович заночував в іншому помешканні, а невдовзі був відкликаний райкомом і повернувся у Львів.

Робота в науковій бібліотеці дозволила розпочати науково-пошукову діяльність, хоч функції адміністратора дещо обтяжували. Усвідомлюючи важливість культурницького аспекту в справі популяризації радянських ідей серед місцевого населення, О.Карпенко у своїй діяльності намагався враховувати історичні традиції західноукраїнського регіону. Він рекомендував працівникам бібліотеки спілкуватися з відвідувачами українською мовою. Характерною деталлю тогочасного зовнішнього вигляду самого О.Карпенка була українська вишиванка, у якій він систематично з'являвся на роботу. Невдоволені вимогами та поведінкою керівника принципові "інтернаціоналісти" поскаржилися в партійні інстанції, що член КПРС О.Ю.Карпенко "допустив антипартійні заяви, які по суті суперечать національній політиці комуністичної партії і є проявом націоналістичних тенденцій". Такий "сигнал" був належно поцінований. Комуніста О.Карпенка звинуватили в здійсненні "антипартійних вчинків, що полягали в політично шкідливих висловлюваннях, які об'єктивно

були проявами українського буржуазного націоналізму», що його поведінка «свідчить про нерозуміння ленінсько-сталінської національної політики», і 19 вересня 1953 р. партійною організацією філіалу АН УРСР він був виключений з членів КПРС¹. Зважаючи на практичні наслідки кампанії боротьби з українським націоналізмом в рамках «жданівщини», це була реальна загроза не тільки втратити роботу, але й свободу. Всупереч традиційній для попередніх сталінських часів схемі каяття, «відкритого і чесного визнання своїх помилок», він відстоював власну позицію, апелюючи у вищій партійній інстанції, дійшовши до бюро обкому партії. І тільки зміна політичної ситуації в країні та об'єктивна оцінка дій О.Карпенка на бюро обкому партії новопризначеним секретарем Львівського обкому КПУ Сердюком зумовили відміну рішень нижчестоячих партійних органів².

Етапним моментом наукової діяльності О.Карпенка став Інститут суспільних наук (ІСН), у якому відбулося його становлення як науковця. Працюючи на посаді вченого секретаря, а з 1953 р. і старшого наукового співробітника відділу історії України, він мав можливість не тільки безпосередньо займатися науковими дослідженнями, але й, спілкуючись із представниками старої галицької наукової еліти – І.Крип'якевичем, М.Возняком, І.Свенцицьким та ін. сформувати певний науковий світогляд, який виходив за шаблон звичної моделі радянського історика. Працьовитість, наполегливість, зарядженість на опанування наукової проблематики дали можливість йому протягом року підготувати і подати до захисту кандидатську дисертацію «Селянські повстання у Львівському воєводстві у 1932—1933 рр.», яка успішно була захищена в 1953 р. - в Інституті історії АН УРСР. Значна заслуга в добротності та науковій значимості цієї роботи належала науковому керівнику, відомому вченому Ф.П.Шевченку. Саме співпраця з ним дозволило О.Карпенку виробити теоретично-методологічні навички написання наукової роботи, правильно систематизувати матеріал і відповідно оформити результати дослідження.

Послаблення сталінського тоталітаризму, зумовлене намаганнями нового лідера СРСР М.Хрущова демократизувати суспільне життя країни, дало підстави науковцям активізувати історичні дослідження складного і суперечливого періоду української історії 1917–1920 рр. Безумовно, що основна увага акцентувалася на звичних для радянської історичної науки проблемах: ролі і впливу жовтневої революції на революційні процеси в Україні, діяльності більшовицької партії, встановлення радянської влади і т. д.

У цих умовах увага О.Карпенка була зосереджена на дослідженні суспільно-політичних процесів у Східній Галичині, висвітлення яких в радянській історіографії ще не набуло достатнього рівня. Він поринув в архіви, вперше відкриваючи не тільки для себе, але й для науки в цілому величезний пласт документів і матеріалів з історії західноукраїнських земель першої половини ХХ століття. При цьому досліднику доводилося долати чимало труднощів адміністративного та ідеологічного характеру, оскільки значна частина матеріалів, у тому числі й про комуністичний рух, перебувала в спецфондах і була закрита для науковців. Наприклад, щоб отримати доступ до документів КПЗУ, довелося звертатися до секретаря ЦК КПУ І.Л.Назаренко. Після його вказівки Інститутом історії партії ЦК КПУ було проведено вивчення документів фонду на предмет їх використання і зроблено висновок: «В цих фондах є декілька справ документів, які висвітлюють становище трудящих Західної України і їх революційну боротьбу проти соціального і національного гніту. Ці документи можуть видаватися дослідникам, якщо на це буде дозвіл Секретаря ЦК КПУ. Інші документальні матеріали фондів ЦК КПЗУ і Східної Галичини є партійною і державною таємницею і не можуть видаватися дослідникам»³. Незважаючи на це, О.Карпенко все ж зумів одержати доступ до цих та інших матеріалів, наслідком чого став підготовлений за його участю (упорядник і відповідальний редактор) збірник архівних документів «Під прапором Жовтня», том 1, обсягом 45 друкованих аркушів, опублікований у 1957 р., у якому вперше документально було прослідковано розвиток революційних подій в Західній Україні в 1917–1920 рр.

Опрацювання широкого кола джерел цього періоду дозволило йому сформулювати нову наукову концепцію щодо характеру листопадових 1918 р. процесів на західноукраїнських землях. На науковій конференції істориків у 1956 р. він назвав їх «народною, національно-демократичною революцією». Наступного року

розширену аргументацію цієї концепції було викладено в статті «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.», опублікованій в підготовленому з ініціативи О.Карпенка Інститутом суспільних наук збірнику «З історії західноукраїнських земель, вип.1»⁴. З огляду на викликаний суспільний резонанс та наслідки цієї праці для автора, дозволимо дати коротку характеристику основних положень цієї статті. Обсягом у майже 2 друкованих аркуші, вона, в цілому, відповідала методологічному зразку радянської наукової праці, з необхідним набором цитат класиків марксизму-ленізму, з акцентуванням уваги на революційному русі пролетаріату і селянства. Однак, за звичною лексикою ідеологічних штампів, впадає у вічі багатий і ґрунтовний виклад фактичного матеріалу, який руйнував усталені стереотипи «прогресивного» революційного руху як виключної прерогативи пролетаріату, очолюваного марксистською більшовицькою партією. Автор розглядав події 1918 р. в Східній Галичині у нерозривному зв'язку з революційними подіями в Австро-Угорщині, наголошуючи, що «не можна історичний процес розвитку Східної Галичини розглядати у відриві від історії інших земель імперії», в якій «відбувалася народна, буржуазно-демократична революція». Одночасно, прослідковуючи наростання революційної боротьби українського населення, О. Карпенко вказував, що «ця революція була народною, буржуазно-демократичною, бо в ній розв'язувалися завдання демократичних перетворень й тому, що рушійними силами її виступали робітники і селяни»[с.82].

Таким чином, вчений доводив закономірність розвитку революційних процесів, які, в кінцевому підсумку, зумовили утворення української національної держави – ЗУНР. Він віддавав належне і ролі української інтелігенції (дрібної буржуазії), яка також «не могла не повстати проти дикого гніту абсолютизму, проти тяжкого національного гноблення, проти безправ'я народу» [с.87]. Збройне повстання 1 листопада 1918 р., яке радянська історіографія трактувала як «путч», «заколот офіцерів-українців», ним було схарактеризовано як «загальне національне повстання», що переросло в «буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію» [с.85]. З позицій сьогодення в статті проглядається лейтмотив самодостатнього, історично обумовленого, закономірного підсумку боротьби галичан за національно-державне визволення, «за возз'єднання всього українського народу в єдиній Українській державі» [с. 74].

«Хто має очі, той побачить», - ця біблійна істина спрацювала абсолютно. Збірник наукових праць, у якому була опублікована згадана стаття, виданий тиражем 1500 примірників, розкуповувався з розкладок книжних магазинів Львова з небувалим ажіотажем. Звичайно, що основним читачем була інтелігенція, яка могла відділити зерно історичної правди від необхідного антуражу ідеологічної половини. І хоч сам автор перш за все прагнув об'єктивно розкрити характер історичної епохи, не переслідуючи якихось політичних чи ідеологічних цілей, після виходу статті у світ він на довгий час став об'єктом прискіпливої уваги партійних органів та «правильних» істориків-марксистів.

Своєрідний старт кампанії цькування був даний газетною публікацією Б.Дудикевича (директора Львівського філіалу Центрального музею імені Леніна) і В.Маланчука (зав. відділу науки і культури Львівського обкому КПУ), які з перших рядків своєї рецензії оцінили роботу О. Карпенка як тенденцію «ревізувати партійну, марксистську оцінку певних періодів історичного процесу в Західній Україні», а зроблені ним висновки – як такі, що «не відповідають історичній правді», являють собою «відхід від марксистських позицій на позиції буржуазного об'єктивізму»⁵.

Головне вістря критики було спрямоване проти тих положень статті О.Карпенка, які не вкладалися в традиційну схему інтерпретації східногалицьких подій 1918 р., до вироблення якої автори рецензій мали безпосереднє відношення. Зокрема, вони закидали О.Карпенку «надмірне «прив'язування» (галицьких подій – авт.) до національно-визвольних рухів трудящих інших частин Австро-Угорщини», твердили, що «створення ЗУНР не являло собою революційного акту», а мало на меті «придушення революційного руху народних мас, які боролися за встановлення Радянської влади», що виникнення ЗУНР «не відповідало прагненням трудового населення, знову штучно роз'єднувало український народ» і т. п. І далі висновок - твердження: «Нічого нового в ряді положень О. Карпенка нема, вони є простим переспівом тих націоналістичних теорій, які пропагувалися

буржуазно-націоналістичним табором».

Це, по суті, був сигнал-попередження науковцю, спрямований на необхідність визнати свої методологічні підходи і наукові твердження ідейно хибними, відректися від них. Реакція О. Карпенка була іншою. Він підготував на ім'я секретаря Львівського обкому КПУ Ф.Т.Ковалю та в ЦК КПУ відповідь (33 сторінки машинопису) на статтю Б.Дудикевича і В.Маланчука, у якій заявляв, що «цілий ряд важливих питань, порушених у статті, вирішений неправильно, а окремі події просто сфальсифіковано»⁶.

Непоступливість автора викликала роздратування у партійного керівництва області. Через партбюро ІСН було ініційовано обговорення концепції О.Карпенка не тільки на засіданнях відділу історії України, але й на партійних зборах комуністів інституту. Протягом двох днів, 5-6 травня 1958 р., за участю представників обкому КПУ, закриті партійні збори ІСН з'ясували не тільки наукову, але й ідейно-політичну позицію комуніста О.Карпенка. Перенесення наукового дискусійного питання в площину партійно-політичної роботи було ефективним чинником впливу комуністичної системи на людину. Особливо це стосувалося представників суспільних наук, які, поряд з партійними працівниками, вважалися «солдатами партії», «ідеологічними бійцями».

Увесь хід обговорення, точніше критики, був спрямований проти О.Карпенка. При цьому окремими виступаючими використовувалася відверта лексика з агресивного партійно-ідеологічного арсеналу, яка ще в недавні сталінські часи була своєрідним вироком тим, хто підпадав під її дію. Тож в основу постанови зборів про О.Карпенка лягли висновки, на яких акцентували увагу у своїй статті Б.Дудикевич і Маланчук. Їхню тенденційність яскраво ілюстрував абзац, що стосувався створення ЗУНР. Він явно не відповідав історичній логіці розвитку подій, містив типовий зразок комуністичного штамп: «Створення ЗУНР, здійснене при допомозі військової організації українських буржуазних націоналістів, було спрямоване не тільки проти революційного руху у Східній Галичині, а й на всій Україні в період боротьби українського народу під керівництвом Комуністичної партії проти австро-німецьких окупантів, за відновлення Радянської влади»⁷.

І хоч в постанові було зазначено, що «ні один комуніст інституту не підтримав помилкової, політично шкідливої концепції О. Ю. Карпенка, а сам тов. Карпенко в ході дискусії, в основному, визнав свої помилки», насправді ситуація була іншою. Адже в інституті, яким керував визначний історик І. Крип'якевич, працювали не тільки «вчені від партії», але й науковці, які усвідомлювали справжній стан речей. Сам І. Крип'якевич, свідок тих революційних подій, теж вважав листопадову ситуацію 1918 р. у Східній Галичині «народною революцією»⁸. Він, в основному, підтримав позицію О.Карпенка на партзборах, незважаючи на те, що тижнем раніше, 28 квітня, на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР, в ході обговорення концепцій щодо висвітлення історії революційної боротьби 1917-1920 рр. в Україні, висловлені О.Карпенком оцінки листопадових подій 1918 р. як масового народного руху, національно-демократичної революції, викликали шалену критику з боку київського історика І.Компанійця. Трактуючи появу ЗУНР як результат контрреволюційних дій української буржуазії, І.Компанієць вважав, що висновки О.Карпенка «принижують значення соціалістичної революції і створення Української Радянської держави для всього українського народу»⁹. Загалом особиста позиція І.Компанійця була цілком зрозумілою з огляду на те, що переоцінка характеру революційних подій у Східній Галичині, подана О.Карпенком, фактично, перекреслювала твердження праці самого І.Компанійця¹⁰.

На противагу І.Компанійцю виступ на засіданні авторитетного історика Ф. П.Шевченка був спрямований на підтримку лінії О.Карпенка. Він, зокрема, застерігав «від спрощеного підходу (тут і далі виділено нами – авт.) в оцінці революційних подій на західноукраїнських землях, недостатньому вивченні національно-визвольного руху, розгляді революційних подій на Буковині і в Галичині у відриві від подій в інших частинах Австро-Угорщини, Ігнорування частиною істориків постанов ЦК КПЗУ, в яких дається правильна оцінка класової суті подій і в 1918 р.»¹¹.

Полеміка щодо характеру ЗУНР на засіданні вченої ради, що відбувалася протягом трьох днів, протікала в руслі загальної дискусії про оцінки революційних подій в Україні 1917-1920 рр. Основне вістря ідеологічної критики частини істориків було

спрямоване проти позиції професора М.І.Супруненка, який намагався більш об'єктивно висвітлити діяльність національної течії українського комуністичного руху (партії боротьбистів). Фактично, в ході обговорення відбулося зіткнення двох концепцій історичного підходу, двох ліній щодо характеристики революційних подій в Україні 1918-1920 рр.: наукового, спрямованого на об'єктивне висвітлення тих подій (навіть з урахуванням необхідних для радянської науки політичних оцінок) і політико-ідеологічного, що базувався на сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)», за яким будь-який національно-визвольний рух, не спрямований на встановлення диктатури пролетаріату, був реакційним, контрреволюційним і підпадав під жорстку критику. Саме такій критиці, спрямованій на недопущення переоцінки сталінської трактовки історичного процесу, що подавалася як спроба «ревізувати партійну марксистську оцінку», було піддано підходи М.Супруненка і О.Карпенка¹². Тому й обговорення позиції О.Карпенка на партійних зборах Інституту суспільних наук проходило під пресингом необхідності розвінчування його концепції як прояву ревізіонізму і буржуазного націоналізму.

Короткий період хрущовської «відлиги» породив у багатьох представників наукової і культурної еліти сподівання на демократизацію суспільного життя, активізував саме інтелектуальний потенціал. Однак партійно-ідеологічні органи чітко відслідковували небезпеку поглиблення демократичних тенденцій, діючи на випередження старим випробуваним способом. Газета «Радянська Україна», орган ЦК КП України, 10 вересня 1958 р. надрукувала статтю І.Компанійця¹³, спрямовану не стільки на продовження наукової дискусії, скільки на політичну оцінку висновків і підходів О.Карпенка. Витримана у звичних формах політичного розвінчування, вона, з наукової точки зору, була наповнена помилками, перекоженнями, а то й відкритою фальсифікацією положень роботи О.Карпенка, проте багата на «викриття» небезпеки «відродження буржуазно-націоналістичних концепцій». Та й, мабуть, головним у даному випадку був не сам зміст статті, а факт критики позиції О.Карпенка республіканським партійним органом. Після цього і об'єкт критики – О. Карпенко, і його потенційні однодумці повинні були б зробити «правильні висновки».

Стаття І. Компанійця викликала з боку О. Карпенка рішуче заперечення. Через два тижні він надіслав у ЦК КПУ на ім'я секретаря С.В.Червоненка лист-відгук (на 27 сторінках машинопису) на згадану статтю в «Радянській Україні», у якому послідовно і аргументовано, опираючись на значну джерельну базу, відкинув некомпетентні випади І. Компанійця. Заслуговує на особливу увагу у цьому листі висловлена вченим гірка думка про підходи традиційної радянської історіографії до питання участі українців-галичан у ліквідації Австро-Угорської монархії: «Для українських трудящих склалося трагічне становище, коли вони не тільки не можуть з гордістю про це говорити, а через різного роду кар'єристів, вискочок, для яких, як мені здається, традиції народу ніщо в порівнянні з їх кар'єрою (виділено нами – авт.), українські робітники, селяни і трудова інтелігенція західноукраїнських земель змушені соромитися за свою участь в розгромі монархії, в поваленні іноземного гніту». Спростовуючи оцінку листопадового зриву 1918 р. як «путчу, контрреволюції», О.Карпенко не тільки продовжував характеризувати його як «народну революцію», але й пророчо заявив: «І хоч сьогодні проти мене ведеться широка, методично добре організована кампанія, хоч до цієї кампанії докладають свої руки не тільки «учені», але і деякі партійні керівники, я глибоко переконаний, що основна ідея, яку я відстоюю, що український народ брав активну участь в революції в Австро-Угорщині, є правильна, і пройде певний відрізок часу, і всі змушені будуть це визнати»¹⁴.

Це була гідна позиція вченого і громадянина і досить неординарна для радянського наукового середовища. Адже автор не тільки піддав перегляду встановлену політичну оцінку подій 1918 р. в Галичині, але й послідовно відстоював свою думку як в ході наукових дискусій, так і перед ідеологічними партійними органами. Не випадково видатний заокеанський український історик професор Я.Пеленський відзначав тоді, що «...Карпенко став першим на Україні істориком після Грушевського, який в даному випадку не став «піддавати себе самокритиці» або ж «виправляти власні помилки», а пішов так далеко, що кинув виклик лінії партії повтором своїх тверджень, поданих ним у

статті. Це викликало величезне обурення серед істориків, покірних партії. Карпенко був усунутий із редакційної колеги публікації "З історії західноукраїнських земель", в якій був заступником редактора"¹⁵.

Однак сподівання автора на об'єктивний розгляд справи в ЦК КПУ були марними. Маховик кампанії остракізму набрав повних обертів. У видавництвах було припинено підготовку до друку поданих О.Карпенком двох монографій: "Жовтнева революція і революційний процес в західноукраїнських землях (1917 – 1920 рр.)" – 26 др. арк., і "Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель (1918-1919)" – 20 др. арк., які так і не були видані. Вчений, чії роботи одержали визнання за кордоном, якого запрошували на наукові конференції науковці Польщі, НДР, став "невиїзним".

Наукова позиція О.Карпенка була об'єктом постійної критики на партійних зборах комуністів ІСН. Якщо на засіданнях відділу історії України дискусії і обговорення відбувалися в конструктивному руслі, то на партійних зібраннях, особливо за присутності представників міськкому чи обкому КПУ, характер висловлювань та оцінок набирал звичного ідеологічного забарвлення. Від О.Карпенка вимагали відмовитися від власної концепції, публічно засудити свої "політично невірні підходи". Так, на партзборах ІСН 29 січня 1959 р. відкрито заявлялося: "партійні керівники (обкому – авт.) невдоволені, що тов. Карпенко в своїй статті в газеті "Львовская правда" виступив дуже поверхово, "себе не обідив" і що це, фактично, не був самокритичний виступ", а також, що "Відділ науки ЦК вважає, що тов. Карпенко зробив ще дуже мало, щоб виправити свої помилки"¹⁶.

Формально на цих зборах розглядалося питання про виконання О.Карпенком своєї планової роботи у відділі, але фактично партбюро готувало ґрунт для вмотивованого усунення непокірливого вченого з наукового закладу. Його звинувачували в невиконанні планових завдань, захопленні позаплановою роботою, що, мовляв, було причиною несумлінного ставлення до своїх прямих обов'язків, за що його треба "серйозно попередити"¹⁷. При цьому частина критиків не хотіла брати до уваги саме якісний характер наукового доробку О.Карпенка (підготовку двох збірників документів і двох монографій, обсягом 50 др. арк.), які внаслідок "особливої уваги" до автора з боку партійних структур стали у видавництві "не прохідними". Прізвище О.Карпенка як упорядника та відповідального редактора було вилучене з підготовленого за його участю і рекомендованого до друку вченою радою Львівського обласного управління другого тому збірника документів "Під прапором Жовтня (1921 – 1928 рр.)".

Безперечно, що на характер обговорення позиції О.Карпенка накладав свій відбиток надто прискіпливий погляд до Інституту з боку керівництва Львівського обкому партії, особливо В.Маланчука. У підготовленій останнім в лютому 1959 р. довідці про роботу ІСН прямо заявлялося, що "робота Інституту ще не відповідає зростаючим вимогам, які ставить перед науковими колективами комуністична партія". При цьому в довідці прізвище О.Карпенка з різноманітним негативом згадувалося аж 7 разів¹⁸. За прийнятим в партійному діловодстві КПРС принципом основні положення цієї довідки лягли в основу доповідних інформацій та постанов вищестоячих партійних органів¹⁹.

За таких умов групою провідних науковців ІСН в 1959 р. було опубліковано статтю, у якій вони спростовували "хибну концепцію О.Карпенка"²⁰. Вважаємо, що основною метою цієї публікації були не стільки критика помилкових оцінок О.Карпенка (за характером наукової аргументації вона значно відрізнялася від ідеологічних нападок рецензій В.Дудикевича, В.Маланчука й І.Компанія), скільки необхідність відреагувати на "неправильну позицію" свого співробітника. Тим більше, що заключний абзац статті про 1 листопада 1918 р. як антинародну акцію "української контрреволюційної буржуазії", яка "завжди була найлютішим ворогом українського народу"²¹, яскраво демонстрував зразок власне політичного, а не наукового висновку.

Протягом усього 1959 р. тиск на О.Карпенка посилювався і його завершальним підсумком стала відмова конкурсної комісії вченої ради ІСН (не без впливу з боку обкому КПУ) в жовтні 1959 р. затвердити О.Ю.Карпенка на посаді старшого наукового співробітника, що зумовило звільнення його з роботи. Не погодившись з несправедливим висновком, вчений, за порадою І.Крип'якевича звернувся до ЦК КПРС та в президію

АН УРСР. Остання своєю постановою, посилаючись на порушення положення про конкурси, відмінила рішення про звільнення. Все ж під тиском В.Маланчука восени 1960 р. О.Карпенко знову був звільнений з роботи в Інституті і перейшов на роботу на кафедру історії СРСР історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка.

Досить швидко ерудований, комунікабельний викладач завоював авторитет та симпатії студентів-істориків, які, незважаючи на його вимогливість і строгість, зуміли оцінити творчий підхід до викладання складного курсу історії СРСР і УРСР ХХ століття. Працюючи в університеті, О.Карпенко не полишав науково-дослідної роботи. Опрацювавши величезний обсяг документів у архівних установах Москви, Києва, Львова, а також опубліковані за кордоном збірники документів про зовнішню політику Англії, Франції, Німеччини, Польщі, матеріали Паризької мирної конференції та ін., він підготував до захисту докторську дисертацію, присвячену висвітленню питання військового втручання європейських країн в українські справи в 1918-1920 рр. На її основі в 1964 р. було опубліковано монографію "Імперіалістична інтервенція на Україні 1918-1920 рр.". Ця робота мала новаторський характер, містила новий фактичний матеріал, дозволяла побачити Україну як самодостатню державну одиницю, а не територіальну складову Російської радянської держави. Однак сам захист докторської дисертації затримувався. Неординарність і наукова наполегливість О.Карпенка викликали невдоволення та відверту задрість у частини викладацького складу істфаку. До того ж, за О.Карпенком продовжував тягнутися шлейф звинувачень в ідеологічних та методологічних помилках. Так, в тому ж 1964 р. в огляді української радянської історіографії в журналі ЦК КПУ "Комуніст України" роботи О.Карпенка знову було піддано традиційній критиці²².

З огляду на це університетські "доброзичливці" всіляко намагалися не допустити захисту докторської, тож цей процес набув певного детективного відтінку. Поданий О.Карпенком на обговорення кафедри історії СРСР рукопис дисертації пролежав без уваги більше року. Тоді автор звернувся до ВАК СРСР за дозволом обговорити дисертацію і отримати рекомендацію в установі, де праця була підготовлена (в ІСН). Позитивна відповідь з Москви дозволила йому одержати рекомендацію до захисту і подати її в спеціалізовану раду Харківського держуніверситету. Дізнавшись про це, група львівських "правдоборців" намагалася переконати декана історичного факультету ХДУ, голову спеціалізованої ради по захисту професора С.І.Сидельнікова (який на той час перебував у Львові в якості голови ДЕК) в необхідності відмовити дисертанту. На запитання С.І.Сидельнікова: "Хто читав дисертацію?" ні один з прохачів ствердної відповіді не дав, тож рукопис дисертації був прийнятий до розгляду.

Сам захист докторської дисертації на тему: "Іноземна воєнна інтервенція на Україні. 1918-1920 рр." відбувся 30 червня 1966 р. Офіційні опоненти: академік АН УРСР М.Н. Супруненко, член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко і професор ХДУ І.М.Шерман (провідний спеціаліст в Україні з історіографії громадянської війни), дали високу оцінку праці здобувача, а члени спеціалізованої ради одностайно проголосували за присудження О.Ю.Карпенку ступеня доктора історичних наук.

У той же день О.Карпенко телеграмою повідомив ректора ЛДУ М.М.Максимовича про успішний захист, що для більшості працівників університету стало повною несподіванкою. Адже дисертант, остерегаючись нових ініціатив від "групи підтримки", використав для поїздки на захист службове відрядження до Києва. Там, завдяки сприянню заступника міністра вищої освіти УРСР Л.Кізі (колишнього однокурсника Олександра Юхимовича по Чернігівському учительському інституту), відрядження продовжили до Харкова, чим забезпечили О.Карпенку "алібі" на випадок звинувачень "у відсутності без поважних причин на робочому місці (прогулі)".

Однак радість від захисту ще була передчасною. На адресу ВАК СРСР зі Львова надійшло кілька листів, де дисертація О.Карпенка піддавалася різноманітній критиці: від професійної низькопробності до ідеологічних перекирвань. Молодий доктор відправився в Москву, де члени експертної ради ВАК підтвердили високий рівень захищеної роботи, знявши таким чином усі безпідставні звинувачення. Характерно, що подібні випробування через 8 років пройшов і давній друг та однопумець О.Карпенка

ще з Інституту суспільних наук Ю.Ю.Сливка²³, з яким доля знову звела дорогу на спільну, хоч і короткочасну, співпрацю в університеті у 1969-70 рр.

На цей час Олександр Юхимович за допущені в практичній роботі "серйозні ідейно-теоретичні збочення" знову опинився під ударами партійно-ідеологічних органів. Підставою для нової кампанії цькування стали лекції доктора історичних наук О.Карпенка студентам-історикам III курсу, у яких, за тодішньою партійною термінологією, він "висвітлював питання будівництва соціалізму в СРСР з антипартійних позицій...", допустив політично шкідливі висловлювання, що негативно впливали на світогляд студентської молоді²⁴.

Враховуючи серйозність звинувачень та їхніх наслідків, наводимо фрагменти характеристики діяльності О.Карпенка, в основу яких лягли витримки із студентських конспектів: "... розповіді Карпенка про самогубство видатних партійних діячів, про нібито вимушений підпис головою ВУЦВК т.Петровським смертного вироку своїм синам, про вбивство Любченком своїх 4-х дітей, про встановлення в областях та регіонах країни "норм знищення" людей за рік 1500 і більше, про порядок засідання "трійок" НКВС, які виносили смертні вироки і ін., деморалізували студентів, породжуючи у них нездорові настрої, мішали виховній роботі викладацького складу і партійної організації. Слід звернути особливу увагу на ту обставину, що ці лекції читались Карпенком О.Ю. в період березня-квітня 1968 р., коли праві контрреволюційні сили Чехословаччини, Польщі, серед яких було немало професорів з вищих навчальних закладів (натяк більш, ніж достатній – авт.), використавши несвідому частину студентської молоді, спровокували антирадянські виступи в цих країнах"²⁵.

За звичкою в радянські часи "традицією" "сигнал" керівництву факультету подали нібито "самі студенти". У травні 1968 р. кафедра історії СРСР розглянула питання "про ідеологічні збочення, допущені Карпенком в своїх лекціях", внаслідок чого було прийнято рішення: "Кафедра рішуче засуджує ідеологічні викривлення Карпенка О.Ю. і вважає, що він не може забезпечити читання курсу історії СРСР на належному рівні"²⁶. Спроби О.Карпенка пояснити свою позицію об'єктивним підходом науковця, який "при підготовці лекційного матеріалу використовував виключно офіційні матеріали", успіху не досягли. "Правильні історики" одержали досить сильний козир проти неугодного їм викладача, тож випускати його з рук намірів не мали. Їх менш за все цікавили фахові якості О.Карпенка як викладача-історика, адже в рішенні кафедри недвозначно було записано: "кафедра вважає неможливим використання Карпенка О.Ю. на ідеологічній роботі (виділено нами – авт.)", що за тодішніми наслідками означало висловлення політичної недовіри і звільнення з університету. Саме ці вимоги були заявлені 17 червня партійними зборами істфаку на адресу парткому університету і ректору М.Максимовичу. Слід віддати належне керівникам ЛДУ, які намагалися пом'якшити удар, вивести О.Карпенка з-під жорстких нападок ортодоксальних комуністів, обмежившись тільки строгою партійною доганою та вимогою доопрацювання лекційних конспектів.

Однак політична ситуація всередині країни та зовнішньополітичні чинники вказували на повне згорання і без того половинчастих хрущовських реформ в політичному житті СРСР, відновлення сталінської концепції будівництва комуністичного суспільства. Радянське військове втручання в чехословацькі справи і ліквідація досягнень "празької весни" мали своїм наслідком "закручування гайок" і в Радянському Союзі. В Україні 1968 рік ознаменувався новою хвилею арештів українських дисидентів – активістів національно-визвольного руху, наступом на українську культуру, науку, посиленою "увагою" репресивних органів до настроїв та висловлювань інтелігенції. Знову розквітли сексотство, доноси, "інформування" органів і т. п.

Так, перебуваючи влітку 1968 р. на лікуванні в санаторії м. Хмельник на Вінничині, О.Карпенко в приватних розмовах з сусідами – представниками наукової сфери, висловлював особисті погляди на сучасні їм події, які невдовзі ставали відомими львівським партійним органам. Наприклад, у одному з доносів його автори "...звернули увагу на те, що т.Карпенко О.Ю. має свій власний погляд на "українське питання": література і історія його цікавили тільки в аспекті України; перспектива злиття мов і літератури, на його думку, несумісні для України; він вважає, що померлий у Львові

єпископ Шептицький був винятковою людиною, що його смерть глибоко засмутила мешканців Львова; що Бандера і Мельник були не такі вже негідники, як вони подані перед народом". Інший інформатор з приводу розмов О.Карпенка з співбесідником повідомляв: "Карпенко нав'язував йому відверто націоналістичні погляди, паплюжив національну політику КПРС на Україні"²⁷.

Така характеристика думок і висловлювань О.Карпенка, їхня "прив'язка" до українського націоналізму були більш, ніж штучними, адже Олександр Юхимович ніколи націоналістичних поглядів не сповідував і завжди при оцінці суспільних подій і явищ намагався виходити саме з точки зору наукової об'єктивності. Однак, в умовах заідеологізованості радянського суспільного життя така позиція вченого сприймалася як виклик "лінії партії". В університеті він продовжував працювати під постійним пресингом. Його, доктора історичних наук, усунули від читання лекційного курсу, вимагали досконалого переопрацювання конспектів лекцій в "правильному" ідейно-політичному руслі, зрештою, прагнули, щоб він засудив власні погляди і дії, визнав свої помилки і т. п.

На факультеті з цього приводу була створена комісія у складі 13 викладачів, яка мала завданням аналізувати зміст та суть лекційних конспектів, а фактично, контролювати висловлювання і поведінку О.Карпенка. Впадає у вічі саме ідеологічний акцент висновків цієї комісії щодо критеріїв фахової підготовленості лекцій: "загальним недоліком проаналізованих лекцій... є недостатня увага Карпенка до питань, що мають принципове значення для висвітлення історії СРСР радянського періоду, для боротьби з буржуазною ідеологією, і, зокрема, з ідеологією українського буржуазного націоналізму". Вказувалося, що "в деяких лекціях Карпенко акцентує увагу студентів на негативних моментах і цим самим об'єктивно сприяє прищепленню студентам тенденційного відношення до нашої партії, до практики радянського будівництва". І як підсумок: "на протязі двох років, з червня 1968 р. по червень 1970 р., залишаючись на старих позиціях, Карпенко ігнорував рішення парткому і розпорядження ректора про докорінне переопрацювання ним курсу, який читав"²⁸.

Постійні нападки загострили старі болячки О.Карпенка, змусивши його лягти в лікарню, у той час, коли у парткомі університету на нього завели персональну справу, мотивуючи це "порушенням з боку О.Карпенка статутних положень та ігноруванням партбюро".

12 листопада 1970 р. Рада історичного факультету заслухала питання про навчальну та ідейно-виховну роботу доцента О.Карпенка, відзначивши, що "він у своїй практичній роботі допустив серйозні ідейно-теоретичні збочення, ідеологічні викривлення в лекціях Карпенка О.Ю. є наслідком того, що і в попередній практиці його наукової та ідейно-виховної роботи мали місце неодноразові серйозні ідеологічні зриви". В постановляючій частині було рішуче засуджено "ідеологічні збочення Карпенка О.Ю., які завдають шкоди справі навчання і виховання студентів", і вказано, що "Рада вважає неможливим дальше використання Карпенка О.Ю. на педагогічній роботі як такого, який не відповідає посаді, яку займає". В інформації декана істфаку П.Челака ректору М.Максимовичу повідомлялося, що за таке рішення із 19 присутніх членів Ради 17 проголосували "за", 1 "проти" і 1 бюлетень виявився недійсним²⁹.

Навіть побіжний аналіз стилістики і формулювань рішення Ради факультету вказує на ідеологічний запал, яким перш за все керувалися члени Ради, щоб остаточно усунути О.Карпенка з університету. Його зустріч з ректором М.Максимовичем 23 листопада, судячи із протоколу розмови, фактично перетворилася на звичайну формальність. М.Максимович, мабуть враховуючи присутність декана факультету та секретаря парткому університету, тільки констатував факт звільнення, навіть не намагаючись з'ясувати суть справи. Відчувається, що йому ця місія була занадто обтяжливою, але сам він не міг нічого змінити. Згідно з наказом ректора від 23 листопада 1970 р., Карпенко О.Ю. був звільнений з роботи "як такий, що не відповідає посаді, яку він займає"³⁰.

Безумовно, що це була розправа, розправа з викладачем і науковцем, чії наукові погляди і підходи виходили за ідейно-політичні і методологічні рамки

заідеологізованої радянської історичної науки. Значну роль у звільненні О.Карпенка відіграв і суб'єктивний фактор – задрість, інтриги, корисливість ініціаторів цькування, які для задоволення власних амбіцій готові були зламати життя і долю будь-якої людини.

Майже місяць доктор історичних наук О.Карпенко був безробітним, а в кінці грудня 1970 р. посів посаду старшого наукового співробітника Львівського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. І на новому місці він плідно займався науковою роботою, підготувавши по тематиці своєї наукової проблеми: "Культура і побут населення Західної України", керівником якої був, монографію "Громадський побут селян Галичини доби капіталізму", обсягом в 30 друк. арк. Двічі рекомендована до друку, відредагована і готова до публікації, ця монографія без жодних зауважень поверталася з видавництва до автора. У приватній розмові О.Карпенка з головним редактором видавництва було з'ясовано причину відмови – заборона друку за особистою вказівкою Маланчука, на той час всесильного секретаря ЦК КПУ з ідеології.

Не залишали в спокою вченого і партійні органи. На порушене ним клопотання про зняття суворої партійної догани партійною комісією при Львівському обкомі КПУ було заведено персональну справу на комуніста О.Карпенка. На засіданні бюро обкому 7 липня 1972 р. нею виносилася пропозиція: "За пропаганду антипартійних поглядів, неправильну оцінку історичних фактів і ігнорування рішень партійних органів про виправлення допущених ідеологічних викривлень Карпенка Олександра Юхимовича з членів КПРС виключити"³¹. І хоч вона не була підтримана, а розгляд справи переадресовано в Ленінський райком КПУ м.Львова для "обговорення на бюро і вирішення питання про персональну відповідальність", загроза знову бути підданому політичному остракізму залишалася постійно.

Враховуючи ці та інші обставини, ставало зрозумілим, що подальше продуктивне наукове життя у Львові для О.Карпенка було проблематичним. Тому він охоче погодився на пропозицію ректора Івано-Франківського педагогічного інституту імені Василя Стефаника О.А.Устенка зайняти посаду професора кафедри історії СРСР і УРСР в цьому інституті, і з осені 1977 р. за сумісництвом став викладачем у прикарпатських студентів. Через рік, за ініціативою О.А.Устенка, Олександр Юхимовичу була виділена квартира в Івано-Франківську, і він повністю перейшов на роботу в педагогічний інститут. У 1980 р. йому присвоєно вчене звання професора, у 1986 р. очолив кафедру історії СРСР та УРСР. За час роботи в Івано-Франківську він не тільки продовжив свою викладацьку і наукову діяльність, але й зумів проявити себе хорошим керівником на посаді завідувача кафедри, якою керував 5 років.

Буремні події на зламі 80-90-х років, внаслідок яких радянська політична система зазнала повного краху, дозволили українському народові знову повернути собі власну історію. Безпосередню причетність до цього мав і доктор історичних наук, професор О.Карпенко. Ще 20 жовтня 1988 р. він підготував, а 28 жовтня 1988 р. власноруч передав у приймальню ЦК КПУ, на ім'я Політбюро ЦК КПУ і першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького листа "Про стан викладання історії Української РСР на території республіки", у якому порушив питання необхідності повного перегляду підходів щодо викладання предмету історії України в Україні та розвитку самої історичної науки³². "Великий український народ з його багатотисячовою, славною, героїчною історією, видатним вкладом у вітчизняну і світову історію, заслуговує того, щоб на його території, у суверенній Українській РСР, члена ООН, кількох десятків міжнародних організацій, яка за своїм економічним потенціалом посідає одне з почесних перших місць у міжнародному співтоваристві, діти мали змогу вивчати свою історію", – так аргументував О.Карпенко необхідність впровадження повноцінного навчального курсу історії України як в середній школі, технікумах і ПТУ, так і у вищих навчальних закладах. Характерно, що більшість висловлених у листі пропозицій знайшли своє відображення у прийнятій в кінці січня 1989 р. постанові ЦК КПУ "Про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР", положення і суть якої подавалися як ініціатива ЦК КПУ³³. Сам О.Карпенко був включений до складу створеної координаційної комісії для підготовки цієї програми.

В травні 1989 року професор О.Карпенко, як член комісії, надіслав в ідеологічний

відділ ЦК КПУ конкретні пропозиції до програми, у яких серед комплексу заходів вказував на необхідність "підготувати академічне видання творів академіка АН СРСР М.С.Грушевського... Перевидати основні наукові праці істориків В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, М.І.Костомарова, В.К.Винниченка та інших визначних істориків минулого". Слід відзначити той факт, що в тогочасній офіційній історичній літературі названі діячі ще продовжували характеризуватися як апологети різноманітних "ізмів", перебували під націоналістичним тавром ворогів українського народу, а сама історія України, особливо ХХ ст., залишалася заідеологізованою складовою історії СРСР. Так, у жовтні 1989 р. перший секретар КПУ В. Івашко, оцінюючи розгортання національно-демократичного руху в Україні, відзначав: "В націоналістичним чаду намагаються обілити антинародну діяльність Центральної ради, ОУН-УПА, подати у спотвореному вигляді складне минуле українського народу. Сумнозвісний "Акт злуки" петлюрівської Директорії і Західно-української народної республіки у 1919 р. виставляється як возз'єднання української нації"³⁴. Тож травневі пропозиції О.Карпенка мали науковий, а не кон'юктурно-політичний підхід. Тільки із зміною політичної ситуації в республіці після виборів 1990 р. і прийняттям Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет програма розвитку історичної науки в Україні (положення якої містили практично усі пропозиції, ініційовані О.Карпенком ще у 1988-89 рр.)³⁵ стала основою для реалізації комплексу заходів, спрямованих на впровадження курсу історії України в навчальних закладах та активізації досліджень вітчизняної історичної науки на початку 90-х рр.

11 травня 1989 року завідувач кафедри історії СРСР і УРСР О.Ю.Карпенко виступив на раді Івано-Франківського педагогічного інституту з пропозиціями перейти у 1989-90 навчальному році на новий навчальний план з історії УРСР на історичному факультеті і ввести викладання курсу історії УРСР на всіх факультетах інституту, а також порушити клопотання перед Міністерством народної освіти УРСР про відкриття при кафедрі історії СРСР і УРСР інституту аспірантури. Ректорат інституту на чолі з ректором В.І.Кононенком, рада інституту підтримали ці пропозиції. А у 1990 р. на історичному факультеті інституту було утворено кафедру історії України, першу таку кафедру серед вузів педагогічного і гуманітарного профілю в Україні. Очолив її доктор історичних наук, професор В.В.Грабовецький, а О.Карпенко, як професор цієї кафедри, взяв на себе читання одного з найскладніших навчальних курсів – курсу історії України другої половини ХІХ-ХХ століть.

В часи незалежної Української держави були створені сприятливі умови для поглиблення наукових досліджень вітчизняної історії, підготовки нового покоління фахівців. Відрадно те, що активну участь в цьому процесі брав і професор О.Карпенко. Під його керівництвом підготовлено і захищено ряд кандидатських дисертацій. Сам він виступив ініціатором проведення двох міжнародних наукових конференцій (у 1993 і 1998 роках), присвячених утворенню ЗУНР. У січні 1995 року за підтримки президії НАН України та ректора Прикарпатського університету В.І.Кононенка в структурі університету було створено спільний науковий підрозділ – відділ регіональних проблем Інституту національних відносин і політології НАН України і Прикарпатського університету ім.В.Стефаника, завідувачем якого затверджено професора О.Ю.Карпенка. Науковою проблематикою відділу визначалися дослідження національних відносин і суспільно-політичних процесів у західному регіоні України в ХХ столітті.

І першочерговим науковим завданням відділу стало повне і всестороннє вивчення історії ЗУНР. Об'єднавши зусилля науковців Прикарпатського та Львівського університетів, О.Карпенко виступив як керівник проекту і відповідальний редактор підготовки колективної монографії "Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923 рр.: історія", обсягом в 850 машинописних сторінок, яка в 1998 р. була здана до видавництва. Однак брак коштів не дозволив своєчасно надрукувати працю, тож на плечі О.Карпенка лягла необхідність "пробивати", на цей раз, уже мури новітньої української бюрократії, щоб це фундаментальне наукове видання побачило світ.

Не менш важливим аспектом роботи професора О.Карпенка як укладача і відповідального редактора стала підготовка до друку 5-томного збірника документів і матеріалів з історії ЗУНР. Перший том цього збірника уже підписаний до друку і невдовзі

буде опублікований. А сам Олександр Юхимович, незважаючи на солідний науковий доробок, ще повний творчих планів, і, насамперед, підготовки комплексного монографічного дослідження "Західна Україна в ХХ ст."

Підводячи підсумки, можна з впевненістю сказати, що головною, магістральною лінією життя доктора історичних наук, професора Олександра Юхимовича Карпенка була і залишається чітка мета – служіння історичній науці, максимальне наближення до об'єктивної істини, що дозволяє не тільки з'ясувати суть історичного явища, а показати його багатовимірність і різносторонність. Усе його свідоме життя пов'язане з науковою діяльністю, з дослідженням складних і суперечливих процесів української історії. Є щось символічне в тому, що 80-літній ювілей, як і, до речі, саме народження О.Ю.Карпенка, співпали з одним з найбільших християнських свят – Воскресінням Христовим. У цей день воскресає не тільки душа – воскресають надія і сподівання на кращу долю нашої Батьківщини-України, заради якої і на благо якої шановний ювіляр віддав понад півстоліття своєї творчої наукової праці.

1. Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО), ф.П-2477, оп.1, спр.69, арк.31-32.
2. ДАЛО, ф.П-3, оп.5, спр.26, арк.55-56.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.24, спр.3511, арк.24-26.
4. Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // 3 історії західноукраїнських земель. Вип.1.- К., 1957.- С.59-90.
5. Дудикевич Б., Маланчук В. За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні // Вільна Україна.- 1958.-9 берез.
6. Копія листа зберігається в особистому архіві О.Ю.Карпенка.
7. ДАЛО, ф. П-575, оп.1, спр.52, арк.136-140.
8. Див.: Крип'якевич І. Великий Жовтень і боротьба трудящих Західної України за возз'єднання // Вільна Україна.- 1957.- 29 жовт.: Сливка Ю.Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади.- Львів, 2000.-С.12-13.
9. Див. Гамрецький Ю. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // Укр. іст. журн.- 1958.- № 5.- С.229.
10. Компанієць І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня (1917-1920 рр.).- К., 1957.
11. Див. Гамрецький Ю. Назв. праця.- С.230.
12. Там само.- С.230-233.
13. Компанієць І. Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях // Радянська Україна.- 1958.- 10 верес.
14. Копія листа зберігається в особистому архіві О.Ю.Карпенка.
15. ДАЛО, персональна справа О.Ю.Карпенка, арк.14.
16. ДАЛО, ф. П-575, оп.1, спр.52, арк.7.
17. Там само, арк.6-7, 9-12.
18. Там само, спр.56, арк.2-6.
19. Див. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.2. (1953-1966).- Львів, 1996.- С.370-371, 384-385.
20. Герасименко М., Кравець М., Ковальчак І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Укр. іст. журн.- 1959.- № 3.- С.86-94.
21. Там само, с.94.
22. Див.: Гуржій І., Сарбей В. Українська радянська історична наука на новому піднесенні // Комуніст України.- 1964.- № 1.- С.5.
23. Шкраб'юк П. Із книги життя Юрія Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7.- Львів, 2000.- С.11-12.
24. ДАЛО, персональна справа О.Ю.Карпенка, арк.17.
25. Там само.
26. Там само, арк.16.
27. Там само, арк.13.
28. Там само, арк.16.
29. Архів Львівського національного університету ім. І.Франка, особова справа О.Ю.Карпенка, арк. 36, 37.
30. Там само, арк. 44-46.
31. ДАЛО, персональна справа О.Ю.Карпенка, арк. 12.
32. Копія листа зберігається в особистому архіві О.Ю.Карпенка.
33. Див.: Формувати історичну свідомість// Радянська освіта.-1989.-3 лютого.
34. Доповідь першого секретаря ЦК України В.А.Івашка на Пленумі ЦК Компартії України 18 жовтня 1989 р.// Радянська Україна.-1989.-19 жовтня.
35. Див.: Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР// Укр. іст. журн.-1990.-№ 11.-С.3-9.

Володимир Великий
Олег Жерноклеєв
Лідія Волосянко
(м.Івано-Франківськ)

ОЛЕКСАНДР ЮХИМОВИЧ КАРПЕНКО: ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Отак ваше світло нехай світить перед людьми,
щоб вони бачили ваші добрі діла...

(Мт 5:16)

На життєвому шляху кожної людини зустрічаються сильні особистості, спілкування й робота з якими стають визначальними. Важливо, коли така нагода випадає якомога раніше. Тоді сам процес формування людини проходить під впливом такої особистості. Саме вона стає Вчителем і водночас прикладом у житті. Ми мали і маємо таку щасливу нагоду пізнати радість спілкування з Олександром Юхимовичем Карпенком – людиною талановитою, щирою і принциповою, добросердною і вимогливою, мужньою і скромною, працюютою і дотепною. Епітетів та метафор можна було б вживати чимало. Та всі вони будуть лише слабкими спробами означити цю сильну і незабутню особистість. Все ж, спробуємо передати читачеві наші внутрішні переживання, внутрішній образ доктора історичних наук, професора Олександра Юхимовича Карпенка.

Знайомство з Олександром Юхимовичем для нас, студентів 80-х, розпочиналося у стінах тодішнього Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника. І треба подякувати долі за те, що уможливила це. Адже львівський вчений, на той час вже відомий, міг і не приїхати до м. Івано-Франківська.

Зазнавши гонінь, жорсткого тиску з боку адептів комуністичної ідеології, Олександр Карпенко змушений був залишити Львівський університет. Його було звільнено з ідеологічних міркувань, щоб, так би мовити, не мав можливості й змоги впливати на підростаюче покоління. Це був 1970 рік. Той рік, коли розпочиналася нова хвиля брежнєвської боротьби з дисидентами та інакодумцями. Знані сьогодні люди – В.Мороз, брати Горині, Л.Лук'яненко та інші, добре пам'ятають ті часи. За право на власну думку їм довелося заплатити свободою. Та поряд з ними було чимало тих, хто щоденною працею, власною позицією доводив хибність політики "інтернаціоналізму", формування єдиної спільності – радянського народу, бездоганність і безпомилковість "керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства". За змістом своїх наукових праць до таких належав і О.Карпенко. Він заперечував пануючі у вітчизняній історичній науці ідеологічні штампи про буржуазно-націоналістичний характер Листопадової 1918 р. революції на західноукраїнських землях, стверджував про її національно-демократичний характер. Це було відверте дисидентство, тим більше, висловлене членом партії, яка вважала себе "керівною і спрямовуючою". У її "монолітних" рядах не було місця інакодумству. Тому – звільнений.

Але дивує інше. Доктор історичних наук, ветеран Великої Вітчизняної війни, член КПРС виявився безробітним. Це могло мати доволі непередбачувані наслідки. Дружина Олександра Юхимовича, Людмила Тихонівна, яка розділяє з ним і радість, і прикрасі життя вже понад 50 літ, розповідала, як потайки від чоловіка сушила сухарі "на всяк випадок", бо добре пам'ятала "чорні воронки" передвоєнного часу. Але все минулося. Завдяки добрим людям доктору О.Карпенку вдалося влаштуватися старшим науковим співробітником Державного музею етнографії і художнього промислу Академії наук УРСР у м.Львові (сьогодні – Інститут народознавства НАН України). Розпочинався новий період у житті.

Олександр Карпенко з притаманними йому наполегливістю і завзяттям береться за нові справи. Він очолює творчий колектив співробітників музею, які працюють над

науковою проблемою "Культура і побут Західної України". Для виконання запланованого потрібно було зібрати чимало етнографічного матеріалу. Це вимагало не лише зусиль та часу, але й копіткої праці на теренах краю. Доводилося багато подорожувати. Власним авто Олександр Юхимович об'їздив майже кожний куточок Львівщини, Івано-Франківщини, Закарпаття, Буковини, Тернопільщини. Так відбувалося поглиблене вивчення Галичини чернігівчанином. І наш край став для нього не тільки ближчим, але й ріднішим. Отримані знання згодилися вченому в майбутньому.

Досвід і талант науковця не залишилися непоміченими. Олександра Юхимовича призначають на посаду завідувача відділом Державного музею етнографії і художнього промислу. Але душа хотіла іншого. Не вистачало спілкування з молоддю, непереборним було бажання поділитися зі студентами знаннями, власними думками і роздумами. Хотілося на викладацьку роботу. І така нагода випала.

З 1977 р. Олександр Карпенко став працювати за сумісництвом у Івано-Франківському державному педагогічному інституті імені Василя Стефаника. Тодішній ректор, Олександр Андрійович Устенко, неодноразово запрошував вченого переїхати до інституту на постійну роботу. У серпні 1978 р., повертаючись з чергового службового відрядження із Закарпаття, Олександр Юхимович вкотре заїхав до м. Івано-Франківська. Майже двогодинна розмова з ним ректора інституту переконала вченого остаточно. З 1 вересня цього ж року доктор історичних наук О.Карпенко обіймає посаду професора кафедри СРСР та УРСР, розпочинає роботу на історичному факультеті. Для інституту це була справді подія, бо поява доктора наук у тоді ще провінційному вищому навчальному закладі траплялася не так часто.

Викладацьку діяльність на факультеті О.Ю.Карпенко розпочав із запровадження нового курсу – "Історія України". Вчений викладав студентам історію українського народу ХХ ст., яку тепер прийнято називати новітньою чи модерною. У цьому його підтримав і тодішній завідувач кафедри історії СРСР та УРСР Іван Кирилович Васюта. Налагоджувалися нові робочі стосунки. І в цьому Олександр Юхимовичу допомагав його старий приятель, колега ще з "львівських часів", професор Володимир Васильович Грабовацький.

Олександр Юхимович, спраглий за викладацькою роботою, з головою поринув у нові курси. Студенти не могли не звернути уваги на насиченість його лекцій фактичним матеріалом, якого не можна було віднайти у жодному збірнику документів, хрестоматії чи підручнику. Вчений часто наводив витяги з документів, яких свого часу чимало опрацював у різноманітних архівах України та Росії, маючи спеціальний дозвіл на ознайомлення із матеріалами, що зберігалися у секретному режимі. Завжди чесний у професійній діяльності, вимогливий до себе, він був таким і у ставленні до студентів. Саме від нього ми дізнавалися про голодомори в Україні 1921-1922, 1932-1933 років, репресії довоєнного періоду, складні історичні процеси періоду Української революції 1917-1920 рр. Приємним і навіть незвичним тоді було те, що професор Олександр Карпенко завжди читав свої лекції українською мовою. В умовах тотальної русифікації це теж був вияв позиції не лише вченого, а й справжнього українського інтелігента, патріота.

Професійність вченого не залишалася непоміченою і керівництвом інституту. Вчена рада у лютому 1980 р. прийняла рішення присвоїти Олександрю Юхимовичу Карпенку вчений ступінь професора. А вже 15 квітня цього ж року він отримав атестат Вищої атестаційної комісії СРСР, який засвідчував його професорський статус.

З новим натхненням професор Олександр Карпенко продовжив викладацьку та наукову роботу: вдосконалював базові й експериментував із спеціальними курсами. Особливо полюблив той з них, який був близький вченому за проблематикою дослідження – "Інтервенція та громадянська війна на Україні". Ми, тодішні студенти, мали змогу почути не лише з вуст професора, а й безпосереднього учасника подій про перипетії та трагізм радянсько-німецької війни. Це було своєрідне одкровення людини, враженої жорстокістю і безцільністю війни як такої, героїзмом і самопожертвою своїх товаришів, колег і просто однополчан. Розповідаючи про Сталінградську битву, Олександр Юхимович пересипав лекцію власними спогадами про форсування р. Дону 38 гвардійською дивізією, у складі

якої воював. Тоді фашисти підпустили радянських воїнів на відстань 200 м від власних окопів, розраховуючи розстріляти наступаючих зблизка. Але прорахувалися. Дивізія пішла в лобову атаку. Фашисти не витримали психологічного тиску і на своїх плечах "привезли" червоноармійців у власні окопи. За 20 м до оборонної лінії раптово розпочалася срілянина із дзотів. Несподіванкою для наступаючих було й полум'я вогнемету, випущене з однієї з цих оборонних споруд. Якби не швидка реакція і солдатська кмітливість, можливо не бути б уже живому. О.Карпенко миттєво впав обличчям у сніг і притулився до землі. Полум'я пройшло вище, обпаливши "шапку-вущанку", а хто не встиг зреагувати – згорів.

Ніколи не міг змиритися Олександр Юхимович з фактами людської смерті під час воєнних дій, хоча, здавалося б, це справа звична на війні. Пригадував одну з фронтових атак. Ланцюгом розгорнулася рота і натискала на противника. Навкруги свистять кулі, чути крики товаришів. Уся увага зосереджена на ворожих укріпленнях. Але краєм ока все ж спостерігав за шеренгою бійців. Поряд з О.Карпенком, справа біг молоденький лейтенант Ніколас, з яким познайомився щойно перед боєм. Повернув до нього голову і мало не завмер від несподіванки: продовжувало біг за інерцією лише тіло, голову відірвало прямим влученням снаряду.

Саме такі правдиві і щирі розповіді створювали для нас, ще зовсім юних, справжню картину трагедії Другої світової війни. Бо за сухими цифрами втрат, спалених та зруйнованих міст, містечок, сіл, фабрик і заводів не завжди проглядається ціна людського життя.

Друга половина 80-х років була ознаменована суттєвими суспільно-політичними змінами. Процес "перебудови і гласності" сприяв певній лібералізації та демократизації в країні, пожвалювався інтерес до історії власного народу, історичного минулого, проблем культури, науки. Зростала національна самосвідомість громадян, зацікавленість краєзнавчою тематикою. Осторонь цих процесів не могла залишатися і наукова інтелігенція.

Для професора Олександра Карпенка така зміна суспільно-політичної ситуації вже була відомою. У 60-х роках, під час так званої "відлиги" він зважився на власну концепцію революційних подій в Україні початку ХХ століття, був упевнений у тому, що її сприймуть. Але, як відомо, сподівання виявилися марними. Знову ж таки, в часи нових змін можна було б іти за течією розвитку подій, бути "як усі". Але це не в характері Олександра Юхимовича. Він палко починає обстоювати точку зору на розширення викладання курсу історії України у вищих навчальних закладах. І робить це, як завжди, зважено й аргументовано.

9-18 вересня 1987 р. у м. Кам'янці-Подільському відбувалася Всесоюзна нарада-семинар завідувачів кафедрами історії СРСР, всесвітньої історії, методики викладання історії та суспільствознавства педагогічних вищих навчальних закладів. На цій нараді Олександр Карпенко виступив із доповіддю, в якій наголосив на необхідності викладання окремих курсів історії республік. Вчений наголошував на потребі створення кафедр історії республік, відкритті при них аспірантури. Більше того, вчений наполягав на розширенні викладання окремого предмету історії України у всіх школах, училищах, технікумах УРСР. Пропозиції науковця підтримали вчені Кишинєва, Новосибірська, Воронежа, Москви, Києва. Вони навіть увійшли до рекомендацій наради-семинару, які були надіслані до Міністерства освіти СРСР.

Але союзне міністерство не поспішало з висновками, не прийняло жодних рішень. Такою ж була і позиція Міністерства освіти УРСР. Тоді Олександр Карпенко вирішив вдатися до більш дієвих, як вважав, кроків.

28 жовтня 1988 р. професор О.Карпенко пише листа у Політбюро ЦК Компартії України і першому секретареві Володимирю Щербийцькому "Про стан викладання історії Української РСР на території республіки". У ньому, зокрема, зазначалося: "В умовах перебудови, активного росту національної самосвідомості, глибокої гуманізації освіти настала невідкладна пора вирішити питання про викладання історії Української РСР на території республіки. Сьогодні в середній школі такої окремої дисципліни взагалі немає, є лише епізодичні уроки з історії УРСР в курсі історії СРСР."

Великий український народ з його багатовіковою, славною, героїчною історією, видатним вкладом у вітчизняну і світову історію заслуговує того, щоб на його території в суверенній Українській РСР, члена ООН, кількох десятків міжнародних організацій, яка за своїм економічним потенціалом посідає одне з почесних перших місць у міжнародному співтоваристві, діти мали змогу вивчати свою історію".

Далі професор зазначав, що на весь курс історії УРСР на історичних факультетах у вищих навчальних закладах "відводиться протягом п'ятирічного навчання лише 50 годин лекцій ... та декілька годин семінарських занять... Можливо, - уточнював Олександр Юхимович, - цієї кількості годин і досить, наприклад, для вивчення особливостей історичного процесу у Липецькій, Костромській, Томській, Хмельницькій областях та будь-якій іншій області, але ж не для республіки з тисячолітньою історією". Доктор історичних наук, який фактично майже все своє свідоме життя пов'язав з вищою школою, знав її проблеми і потреби зсередини пропонував конкретні кроки: введення на історичних факультетах окремих курсів історії України обсягом 220-250 годин, підготовка нового підручника з історії України новітньої доби, хрестоматії з того ж курсу.

Викладені у листі роздуми і пропозиції професора О.Ю.Карпенко особисто передав у ЦК КПУ. Перший помічник Володимира Щербинського Врублевський виніс цей документ на обговорення Політбюро, а потім розіслав у всі обласні комітети партії. Вже звіди надходили відгуки і нові пропозиції. За наслідками цього обговорення була прийнята спеціальна постанова ЦК КПУ, в якій враховано всі пропозиції вченого, його рекомендації. Ця постанова була опублікована у газеті "Радянська освіта" 3 лютого 1989 року.

Таким чином, майже через 30 років з початку ідеологічних гонінь на вченого, застосування до нього політики остракізму, в умовах "перебудови і гласності" партійні і радянські структури вже змушені були рахуватися з висловленими ним думками і пропозиціями, бо це відповідало вимогам часу, ігнорувати які вони вже не могли.

Професор О.Карпенко, не дивлячись на доволі успішні наслідки розгляду надісланого ним листа до ЦК КПУ, не припиняє активно обстоювати власну позицію. Він чудово розумів специфіку функціонування партійно-радянської бюрократичної системи, в якій шлях від прийняття рішення до його виконання був настільки довгим, що міг тривати роками. Тому при першій нагоді вчений знову і знову піднімає питання про введення курсу історії України у вищих навчальних закладах. Така нагода випала на засіданні Республіканської комісії з розвитку історичної науки і освіти. Вона відбувалася в залі засідань Президії Національної академії наук України під керівництвом директора Інституту економіки НАН України Лукінова. На засіданні були присутні і давні друзі, колеги Олександра Юхимовича, серед яких – доктор історичних наук, професор Степан Арсентійович Макарчук з Львівського університету.

Професор О.Карпенко виступив першим, висвітлив стан розвитку історичної науки, викладання історії в Україні, проінформував присутніх про свій лист в ЦК КПУ та висловлені в ньому пропозиції. Народа підтримала позицію вченого і запропонувала кожному учаснику внести свої конкретні пропозиції для загального рішення. Олександр Юхимович передав свої пропозиції одному з керівників наради, Степану Пирогу. У них він висловився за необхідність видання творів та рукописів М.Грушевського, В.Винниченка, В.Антоновича, Володимира і Дмитра Дорошенків, видання нових підручників і хрестоматій з історії України, монографії та збірника документів про ЗУНР та ін.

Поряд з цим, Олександр Юхимович розумів, що не можна лише сподіватися на рішення "згори", а потрібно діяти в цьому руслі безпосередньо. Тому він оперативно організує авторський колектив з викладачів історичного факультету інституту і готує підручник "Прикарпаття – рідний край". Ось де стали в нагоді професору знання Галичини, набуті під час тривалих поїздок і відряджень з Державного музею етнографії. Авторами окремих розділів книги були В.Духніч, В.Грабовецький, І.Іванцев, І.Червінкін, М.Кугутяк, Л.Правдива, М.Кучернюк, М.Рехтман. Видання стало серйозною допомогою вчителям історії середніх шкіл, технікумів, училищ, використовується ними і сьогодні.

У плані подальшого розвитку краєзнавчої тематики завідувачем кафедри історії СРСР та УРСР О.Карпенком було організовано видання монографії "Прикарпаття під

прапором Рад", яке побачило світ у 1984 р. Воно знову ж таки було призначено на допомогу насамперед вчителям історії та всім, хто цікавився історією рідного краю. До складу авторського колективу увійшли М.Кугутяк, П.Федорчак, В.Твердохліб, О.Шокалюк, Ю.Томин, В.Кононенко, З.Куравський.

Зростання зацікавлення галичан до історії рідного краю, потужний порив національної самосвідомості в Україні наприкінці 80-х років вимагали не епізодичного, хай і виконаного на високому професійному рівні, висвітлення історичних проблем краю. Потрібно було систематизувати цю роботу, надати їй масштабності і динамізму. Тому професор О.Карпенко вирішує організувати спеціальну інституцію, на яку можна було б покласти ці функції.

20 березня 1989 р. він пише доповідну записку другому секретареві Івано-Франківського обкому КПУ Є.Новицькому, в якій піднімає клопотання від імені кафедри історії СРСР та УРСР про організацію в області історико-краєзнавчого товариства Прикарпаття імені Івана Франка. Вчений попередньо сформулював і визначив його завдання, запропонував ініціаторів створення. Пропозиція вченого була схвально прийнята. Олександр Юхимович особисто розробив один з варіантів проекту статуту товариства і подав його на розгляд перших зборів. Пропозиції вченого були майже повністю враховані. О.Карпенко особисто рекомендував на голову товариства професора Володимира Грабовецького, якого і було обрано, а сам увійшов до керівного органу – ради.

У наполегливій і самовідданій праці на викладацькій та науковій ниві наближав професор О.Карпенко здобуття Україною незалежності. Він завжди дотримувався власного кредо – людина повинна чесно і добросовісно працювати там, де потрібне застосування її таланту, здібностей і можливостей. Тому вітав і всіляко підтримував прийняття Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет, засуджував конвульсійні дії ГКЧП на врятування того, що вже розкладалося. З особливим піднесенням і радістю було зустрінуте ним прийняття Верховною Радою України Акту про державну незалежність. Свою першу лекцію восени 1991 року професор розпочав із привітання студентів з цієї вікопомною подією, яка увінчала кількості років боротьбу всього українського народу за право бути господарем на власній землі.

Здобуття Україною незалежності мало переломне значення і у житті професора Олександра Карпенка. З'явилися нові, принципово відмінні від попередніх передумови для творчості. Спраглий до історичної правди український народ чекав на об'єктивне, всебічне і професійне висвітлення сторінок свого минулого, які або залишалися "білими плямами", або спотворювалися на замовлення партійних "ремісників від історії", або просто замовчувалися. Все доступнішими ставали дослідження вчених з діаспори, відкривали свої "спецхрани" архіви. Тому перед професіоналами-істориками відкрилися необмежені можливості для творчої праці.

Професор О.Карпенко давно прагнув відновити історичну правду про причини і передумови Листопадової 1918 р. революції на західноукраїнських землях, її характер і рушійні сили, соціальну базу і політику витвореної нею Західно-Української Народної республіки (ЗУНР). Не можна сказати, що вчений довгі роки лише чекав слушної нагоди для цього. У своїх наукових працях, що побачили світ у 70-80-х роках, він неодноразово повертався до таких проблем, хоч змушений був це робити опосередковано. А коли нові демократичні віяння зняли перепони ідеологічного нашарування і зашореності, професор вирішив ще раз оприлюднити власну концепцію бачення революційних подій на західноукраїнських землях у 1918-1923 роках. Він публікує свою статтю "Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях" в першому номері "Українського історичного журналу" за 1993 рік.

Коротко аналізуючи цю концептуальну за своїм характером працю, слід наголосити, що О.Карпенко ґрунтовно, на значній джерельній базі доводить власне народно-демократичну суть самої Листопадової революції 1918 р., аргументовано переконує читача в тому, що вона стала закономірним результатом розвитку національно-визвольного руху в Галичині, Буковині й Закарпатті, метою якого було звільнення з-під влади іноземних окупантів і відновлення єдиної соборної незалежної демократичної

української держави. Сама публікація статті стала актом наукової реабілітації вченого, сприйняття науковими колами його концепції. Праця отримала позитивні оцінки серед вітчизняних вчених, дослідників з діаспори.

Здавалося б, відновлено історичну правду, виправлено свідомо сконструйовані заідеологізовані концепції та дефініції. Можна було б зупинитись і заспокоїтись, але не в характері Олександра Юхимовича жити минулим. Допоки відчуває в собі сили, допоки нереалізовані задуми і мрії не дають заспокоїтись розуму – доти не стомиться працювати думка, втілюючись на папері все новими і новими рядками наукових досліджень.

Професор О.Карпенко стає ініціатором проведення у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника Міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. Ця ідея знаходить підтримку не тільки колег-викладачів історичного факультету, ректорату, але й вчених з різних куточків України та зарубіжжя. Як добре налагоджений механізм працював оргкомітет конференції, співголовою якого був Олександр Юхимович. Завдяки спільним старанням конференція відбулася восени 1993 року, пройшла надзвичайно організовано і плідно. Понад 200 учасників, серед яких були відомі вчені зі Львова, Києва, Чернівців, Тернополя, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Одеси, з Республіки Польщі виголосили свої доповіді, які стосувалися різних аспектів діяльності та функціонування ЗУНР. У багатьох виступах звучали слова про самого професора О.Карпенка, як вченого, який першим у радянський час мав сміливість висунути об'єктивно-наукову концепцію виникнення ЗУНР, її діяльності.

Та не це було головним. Більш важливим було створити передумови для увічнення і збереження історичної пам'яті про Західно-Українську Народну Республіку. З ініціативи Олександра Юхимовича до ухвали конференції було внесено кілька рішень, які власне і мали за мету здійснення цих завдань. Зокрема, конференція ухвалила розпочати роботу над ґрунтовною монографічною працею про історію ЗУНР, підготовку збірника документів і матеріалів з цієї ж проблеми. Вирішено також рекомендувати Прикарпатському університету імені Василя Стефаника разом з Національною Академією наук України створити спільну наукову інституцію для поглибленого і всебічного вивчення історії західноукраїнських земель періоду Української революції 1917-1920 рр. Таким чином, більш чіткими ставали нові наукові завдання.

Для їх реалізації потрібна спільна і повсякденна наполеглива праця колективу однодумців. У його формуванні активну участь взяло керівництво історичного факультету університету, кафедра історії України. Доктор історичних наук, декан історичного факультету Микола Кугутяк спільно з професором Олександром Карпенком розпочали активну підготовку до відкриття в університеті нової наукової інституції, як це і було передбачено в рішенні міжнародної конференції. За підтримки ректора університету, академіка АПН України Віталія Кононенка вдалося досягти принципової згоди Національної академії наук з цього приводу. А вже у грудні 1994 року така інституція була створена. Вона отримала назву "Відділ регіональних проблем Інституту національних відносин і політології НАН України та Прикарпатського університету" (сьогодні – "Відділ регіональних проблем Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Прикарпатського університету"). На пропозицію професора М.Кугутяка і за підтримки ректора В.Кононенка завідувачем відділу було призначено Олександра Карпенка.

Невеликий за кількістю наукових співробітників (всього 3,5 штатних одиниці) Відділ розпочав без перебільшення титанічну працю. Насамперед, професор О.Карпенко розробив план-проспект колективної монографії "ЗУНР: історія (1918-1923 рр.)", залучив до її написання більше десятка працівників з Прикарпатського та Львівського університетів. Паралельно розпочалася праця над збірником документів і матеріалів "Західно-Українська Народна Республіка: 1918-1923 рр.". Підготовка такого збірника – явище унікальне у світовій історичній науці, оскільки нікому ще не вдалося висвітлити історію держави від моменту виникнення до кінця існування через документи і матеріали.

Ніхто не міг передбачити, до якого результату призведе археографічна та джерелознавча робота над збірником. У процесі пошуку джерел перед дослідниками виникали все нові і нові адреси, де могли знаходитися документи з історії ЗУНР. Тому

творчий колектив під керівництвом професора О.Карпенка вважав за свій науковий обов'язок використати і включити до збірника якомога більше матеріалів, які відображали б тему дослідження якнайповніше, максимально об'єктивно.

Тон і темп у тій напруженій праці задавав сам Олександр Юхимович. Він педантично обстежував і скрупульозно вивчав кожну одиницю зберігання в архівах Івано-Франківська, Львова, Тернополя, Чернівців, Києва, у якій містилася б хоч найменша інформація про події, пов'язані з ЗУНР, її діячами, свідками й учасниками тих вікопомних днів. Звірялися старі архівні записи, зроблені ще у 50-60-х роках у сховищах Москви, Ленінграда. Участь у міжнародній конференції 1993 року вчених з Республіки Польщі, наведений ними фактичний матеріал змусив звернути погляди дослідників на архіви цієї держави. Тому довелося працювати в Архіві Актів нових, Військового архіву Республіки Польща (м.Варшава), державному архіві в Перемишлі.

Разом з тим, логіка розвитку історичних подій, пов'язаних із Західно-Українською Народною Республікою, діяльністю її владних інституцій приводила до думки, що географія архівних документів і матеріалів може бути значно ширшою. Нез'ясованим залишалося питання, де ж знаходиться архів владних структур ЗУНР екзильного періоду її існування. Було відомо, що уряд Диктатора Євгена Петрушевича перебував у Відні й Берліні, мав свої представництва у різних країнах Європи, США та Канади. Тому передбачалося, що в архівах цих держав могли віднайтися окремі документи з проблеми дослідження. Але ж тільки окремі. А чи є десь більш повний комплекс таких документів і матеріалів? Відповідь на це запитання прийшла зовсім неочікувано.

У розмові з керівництвом Української греко-католицької церкви в Івано-Франківській, Львівській областях професор О.Карпенко випадково дізнався, що у Римі, точніше – Ватикані, в архіві Українського католицького університету імені святого Климента Папи (УКУ) є документи періоду ЗУНР. Це підтверджувало і чотиритомне видання документів першого ректора цього інституту Теофіля Горнікевича "Події в Україні в 1914-1922 рр.", опубліковане німецькою мовою. У ньому, зокрема, значною за кількістю і вагомою за значенням була й підбірка документів, які висвітлювали діяльність вищих інституцій ЗУНР в екзилі. Зрозумілим стало прагнення вченого вивчити цей комплекс документів.

Олександр Юхимович звертається до Івано-Франківської обласної ради народних депутатів, обласної державної адміністрації з проханням про організацію службового відрядження до Ватикану. Це прохання було підтримано. У травні-червні 1995 р. професор О.Карпенко працює в Українському католицькому університеті імені святого Климента Папи. Пошуки привели до важливого наукового відкриття. Саме в архіві цієї теологічно-наукової інституції майже повністю (!) зберігся комплекс документів і матеріалів, який висвітлює діяльність Диктатора Є.Петрушевича і очолюваних ним інституцій у 1919-1923 роках. Початково він зберігався у м.Празі, напередодні входження до Чехословаччини радянських військ під час Другої світової війни був перевезений до м.Відня, а звідти дипломатичною поштою направлений до Ватикану.

Документи вражали своєю новизною та інформативністю. Олександр Юхимович щоденно працював по 16-18 годин, не тільки перегортав пожовклі сторінки історичної минушини, а й відібрав найбільш цінні матеріали. На Україну професор О.Карпенко повернувся з чималою колекцією копій документів ЗУНР (загалом кілька тисяч документів). Наступним був не менш складний етап їх опрацювання та підготовки до друку.

Ще перебуваючи у Ватикані Олександр Юхимович підписав договір про співпрацю між УКУ та Прикарпатським університетом імені Василя Стефаника для налагодження більш тісних міжнародних наукових контактів. У посольстві України в Італії професор вперше підняв питання про повернення на батьківщину цієї величезної скарбниці історичної пам'яті українського народу, якою є Колекція копій документів ЗУНР. На скільки нам відомо, це питання сьогодні наполегливо вирішується вже владними інституціями незалежної України.

Після поїздки до Ватикану професор Олександр Карпенко при підтримці ректорату Прикарпатського університету, керівництва Івано-Франківської області вирушає

у службове відрядження до Федеративної Республіки Німеччини. Тут упродовж двох тижнів разом з директором Державного архіву Івано-Франківської області Катериною Мицан вчений опрацьовує документи і матеріали періоду ЗУНР в архівах міст Бона та Мюнхена, формує їх нову колекцію, яку також привозить на батьківщину.

Таким чином, археографічні пошуки завершилися у 1996 році вагомим результатом – зібрано кілька тисяч документів. Колектив Відділу регіональних проблем взявся до їх професійного опрацювання. На сьогодні воно практично завершено. Сформовано 5 томів документів. Кожен документ отримав заголовок, встановлено авторство і час появи того чи іншого матеріалу тощо. Стараннями Голови м.Івано-Франківська п.Зіновія Шкутяка у 2001 році перший том буде опубліковано.

Паралельно з підготовкою збірника документів і матеріалів Олександр Карпенко та очолюваний ним колектив працював над науковою історією ЗУНР. Монографія була завершена ще у 1998 році, її планувалося видати до 80-річчя Західно-Української Народної Республіки. Не будемо переповідати зміст цього ґрунтового монографічного видання. Сподіваємося, що зацікавлені читачі матимуть змогу самостійно ознайомитися з працею "ЗУНР: історія (1918-1923 рр.), яка побачить світ вже цього року завдяки допомозі ректора Прикарпатського університету академіка Віталія Кононенка та керівництва обласної державної адміністрації, Ради народних депутатів.

Черговим етапом у вивченні історії Західно-Української Народної Республіки, Української революції 1917-1920 рр. стало ініційоване Відділом регіональних проблем та його керівником Олександром Карпенком проведення Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю ЗУНР, у 1998 р. Співorganizаторами її стали Національна академія наук України, Міністерство освіти і науки, Львівський національний університет імені Івана Франка. Як і попередня, конференція 1998 р. пройшла на високому науковому та організаційному рівні, готується до публікації двотомник наукових праць, який видаватиметься Інститутом українознавства імені І.П.Крип'якевича НАН України (м.Львів).

Поряд з творчою науковою працею доктор історичних наук Олександр Карпенко саме у Прикарпатському університеті активізував формування власної наукової школи, хоч започаткована вона була ще у 1964 р., але через політику остракізму щодо вченого не мала можливості розвиватися. Сьогодні майже десяток кандидатів наук завдячують Олександру Юхимовичу своїм професійним становленням і зростанням. Сферою їх наукових інтересів є Українська революція 1917-1920 років, історія Західної України першої половини ХХ століття. У цій же тематиці працюють під керівництвом свого наукового керівника, доктора історичних наук О.Карпенка ще близько десяти аспірантів, здобувачів, магістрантів, дипломників. Вчитель вміло, наполегливо і разом з тим вимогливо формує в них професійні навички дослідника й аналітика, розвиває почуття патріотизму й відповідальності перед власним народом. Не маємо сумніву в тому, що виконати це завдання Олександру Юхимовичу під силу.

Він повний сили та енергії, виконує сьогодні чимало наукових доручень, пов'язаних з професійними обов'язками. О.Карпенко є членом Ради історичного факультету, Вченої ради університету, наукової ради Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, членом редакційних колегій наукових журналів "Вісник Прикарпатського університету. Серія "Історія", "Галичина", "Наукові записки Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею". У свої 80 літ професор виношує нові плани, ставить нові завдання. Найближче з них – написання 2-томної історії Західної України у ХХ столітті. Немало фахівців з багатьох наукових установ і вищих навчальних закладів України погодилися увійти до творчого колективу на чолі з доктором історичних наук, професором О.Ю.Карпенком для написання цієї монографічної праці. Віримо, що з Божим провидінням і допомогою це вдасться зробити. А сам Олександр Юхимович ще довго служитиме нам, його учням і сьогоднішнім колегам, прикладом самовідданого і чесного служіння науці, служіння власному народові, прикладом справжньої Людини.

Володимир Бадяк
(м.Львів)

ОЛЕКСАНДР КАРПЕНКО ОЧИМА СТУДЕНТА І НАУКОВЦЯ

Олександра Юхимовича Карпенка знаю з вересня 1961 р., коли ми, студенти-другокурсники історичного факультету Львівського університету, замість навчання, в черговий раз організовано відправилися за вказівкою партійних органів на "боротьбу за урожай". Рятуння збанкротілої колгоспно-радгоспної системи учнями та студентами проголошувалося як "зв'язок школи з життям", вияв "патріотизму", "комуністичної свідомості" і т.п. Відповідальним (у повному розумінні цього слова) за "продуктивність" праці, зрештою, за наше здоров'я був О.Карпенко. Хто такий – ніхто зі студентів не знав, бо тільки що прийшов в університет, а там завжди на таких чекали, щоб доручити щось відповідальне. Але швидко з'ясувалося: кандидат історичних наук Олександр Юхимович ерудований, вимогливий, буває навіть категоричний, проте ці "волюнтаристські" риси ментальності напрочуд поєднувалися з його демократичністю, умінням "не бачити" дріб'язків у суєтному студентському побуті, особливо у "вільних" колгоспно-сільських умовах.

На факультеті доцент О.Карпенко читав курс історії УРСР, де, як водиться, студентська аудиторія вивчала професійні якості "новачка", дійшовши "невтішного" висновку: "питає" і як "академічний науковець" воліє бачити в кожному студентові майбутнього колегу, словом, – "докопується до знань". Ще зауважимо, що, на відміну від деяких трохи "заяканих галицьких професорів", дозволяє собі репліки, відступи, котрі, як крामольні, по-іншому не назвеш. Подейкували, що вже мав неприємності з подібної оразі.

Переконали, що доц. О.Карпенко знав мене передусім як художника, котрий впродовж навчання підзаробляв у студентському клубі малюванням оголошень, лозунгів тощо, старосту образотворчої студії вузу та члена редколегії факультетської стінгазети. Відповідальним від партбюро факультету за стінгазету був О.Карпенко. Власне, вся "заслуга" відповідального зводилась до того, що він нам не заважав, не перестраховувався, аби редколегія чогось "не втнула", за що "по голівці не поглядять"; здебільшого, коли наставляв "п'ік" в роботі над нею, тримався осторонь, споглядав, дипломатично заявляючи, що "в цьому не розуміється". Якось, коли Олександр Юхимович, спостерігаючи, як одним мазком наніс клей одночасно на краї двох листів паперу і бездоганно їх з'єднав, захоплено промовив: "Вчіться мистецтву клеїти!"

Про мистецтво – справжнє – ми домовилися навіть публічно поговорити-посперечатися. Причина була. Вражений (не в позитивному сенсі) зустріччю керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва 7-8 березня 1963 р., де М.Хрущов піддав нищівній критиці "абстракціонізм", інші "ізми", що не вписувалися в ідеологічні рамки режиму, О.Карпенко запропонував провести на факультеті диспут на тему: "Реалізм чи абстракціонізм". Налаштований на молодечий максималізм, я, звісно, взявся обстоювати абстракціонізм, він – реалізм. Виготовили оголошення, вивісили в коридорі на дошці. Коли я прийшов, аби відстоювати свою тезу, у визначений час зауважив, що оголошення немає. Тут же зустрівся "опонент" і сказав: оголошення зняв хтось з парткому і сказав, що жодних диспутів на цю тему бути не може, бо партія чітко визначилася у цьому питанні...

Після закінчення університету (1965 р.) іноді я зустрічався з доктором історичних наук О.Карпенком, а з моїм переходом у 1970 р. на викладацьку роботу у вуз, де без "науки" справи безперспективні, зустрічі почастишали. Приблизно в цей час його звільнили з університету. Визначившись з темою кандидатської дисертації, я написав першу свою статтю про збереження пам'яток архітектури на Львівщині в повоєнні роки, "впихнувши" в неї, як це властиво початківцям, максимум назбираного фактажу, і подався до О.Карпенка, щоб прочитав, можливо й похвалив. "Все в ній є – гроші, постанови, цифри,

але немає думки», – сказав рецензент. Знову «думка!» Скільки разів згодом, працюючи зі студентами та укладаючи «Вісник Львівської академії мистецтв», я послуговувався цією влучною фразою! Але тоді вона не дуже імпонувала, десь трохи зачіпила самолюбство. Проте я швидко переконався в правоті зауважень, «перелопатив» статтю, викинувши з неї зайве, і вона дуже швидко з'явилася на сторінках престижного для істориків «Українського історичного журналу» (1974, № 4).

Потім я взявся за докторську дисертацію, «вийшов» на інтелігенцію Львова, Інститут суспільних наук 50-60-х років (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), де старшим науковим співробітником працював О. Карпенко. Архівні документи, що стосувалися останнього, вразили, захопили. Події понад сорокарічної давності вже призабулися, більшість дійових осіб відійшла, Олександр Юхимович вже давно, як подався до Івано-Франківська, і я відчув потребу дещо із виявленого опублікувати¹, а тепер запропонувати даний матеріал.

Йдеться про Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) та її нетрадиційну оцінку, на яку наважився О. Карпенко в ті оманливі «хрущовські» роки.

Відомо, що більшовицький режим засуджував будь-які думки, намагання українства до незалежності, навіть з неросійської неволі. У 50-ті роки зусиллями радянських істориків України І. Богодиста, В. Осечинського, І. Компаніця та інших утверджувалася оцінка ЗУНР як антинародна, буржуазно-націоналістична, продажна². Винятково образно й категорично задекларував цю позицію В. Маланчук у назві свого опусу «Історія однієї зради»³. Узагальнюючого значення ця оцінка набула в якості своєрідного методологічного еталону у сумнівному та тенденційному щербицько-маланчуківському фоліанті – восьмитомній «Історії Української РСР». В ній Українська Національна Рада, яка очолила боротьбу за проголошення держави в Східній Галичині, розглядається як представництво реакційних «буржуазно-націоналістичних партій», а її голова Є. Петрушевич – «запеклий буржуазний націоналіст»⁴.

Подібна оцінка з більшою чи меншою емоційною антизунрівською дозою перебувала в так званому «науковому обігу» в застійні роки. Вона, здається, майже нікого не турбувала, бо цікавість (поза офіційними рамками) до неї, могла погано закінчитися для зацікавленого. В низці публікацій тема ЗУНР взагалі замовчувалася або подавалася у «скромній» антинаціональній «обгортці»⁵.

У «хрущовську відлигу» з'явилися спроби об'єктивніше проаналізувати складні процеси історичного минулого, в тому числі розпаду Австро-Угорської імперії та намагання українських провідників відновити самостійну державність у Східній Галичині, де більшість людності складало українство. У березні 1956 р. на науковій конференції, що відбулась у Львові, О. Карпенко трактував згадану подію «як національно-демократичну революцію». Тоді, за його словами, ця ідея була рішуче відкинута⁶.

Через рік у статті «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.» автор робить ще одну спробу переконати опонентів у правильності своїх поглядів на ЗУНР. Тогочасні події, а саме революцію, називає «народною, буржуазно-демократичною, бо в ній розв'язувалися завдання демократичних перетворень – повалення монархічної влади і ліквідація залишків феодалізму, встановлення буржуазної демократичної республіки і завоювання основних демократичних свобод: 8-годинного робочого дня, конфіскація поміщицької, цісарської, монастирської та земель інших власників, встановлення особистих свобод для всього народу та ін. Ця революція була народною й тому, що рушійними силами її виступали робітники і селяни». З метою переконливішої аргументації своїх висновків вміщує у статті і Декларацію Національної Ради від 5 листопада 1918 р.⁷ Проте стаття, як стверджує О. Карпенко, «викликала протест з боку компартійних структур усіх рівнів та їхніх ідеологічних служб»⁸.

У цьому зв'язку значний інтерес викликає «Довідка» відділу науки і культури Львівського обкому партії, на підставі якої було ухвалено постанову бюро обкому партії 27 лютого 1959 р. «Про роботу Львівського інституту суспільних наук АН УРСР»⁹. У ній підкреслюється, що серед «багатьох недоліків» в Інституті є праці, на яких позначена «печать буржуазного об'єктивізму», а окремі ревізують марксистсько-ленінську оцінку деяких суспільно-політичних явищ в Західній Україні, «трактують їх з буржуазно-

націоналістичних позицій». Далі мовиться про згадану статтю О. Карпенка, де оцінюється листопадовий переворот 1918 р. у Львові як «загальнонаціональне повстання», намагання характеризувати його як «буржуазно-демократичну революцію», а факт створення контрреволюційної ЗУНР – як «прогресивне явище», ідеалізується західноукраїнська дрібна буржуазія, розглядається революційний рух західноукраїнських трудящих ізольовано від революційного руху трудящих України.

Ідейно хибні погляди О. Карпенка не поодинокі, про що наголошується у «Довідці». Рецензенти його робіт «Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях 1918-1920 рр.» та «Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель (1918-1919)» Є. Яцкевич і Ю. Сливка, у своїх рецензіях (1957 р.), розвиваючи теорії Карпенка, пішли ще далі по шляху апологетизації української буржуазії. Сливка прямо вказує на визнання українською буржуазією революційного керівництва. Але ніхто в інституті досі не відреагував на хибні позиції автора. Довідку підписав заввідділом В. Маланчук¹⁰.

Постанова обкому партії зобов'язувала «посилити боротьбу з недоліками» в Інституті, «піднести науковий рівень досліджень», розстановку кадрів, зміцнити кадри за рахунок кваліфікованих, марксистсько освічених працівників. Оцінка виявлених у публікаціях небажаних для партноменклатури фактів була перенесена в «Доповідну записку» відділу науки і культури ЦК компартії «Про деякі недоліки в роботі з інтелігенцією Львівської партійної організації», схвалену ЦК КПУ (квітень 1959 р.), котрою інформували всесоюзний партійний центр про ситуацію в області та вжиті заходи¹¹.

Але на цьому антикарпенківська кампанія не завершилася. Ще в 1964 р. головний журнал республіканської парторганізації «Комуніст України» критикував «серйозні помилки» Карпенка, який, «наперекір історичній дійсності» писав, що так звана «західноукраїнська народна республіка» була результатом національно-визвольного руху трудящих, а не плодом політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії¹². Припускаю, що журнальна публікація адресувалась не стільки авторові, якого вже «пішли з Інституту, скільки «заграниці», де «справу Карпенка» оцінили як чергову розправу над вченим-істориком, погляди котрого не збігаються з офіційною концепцією.

Поява статті О. Карпенка «Листопад 1918 р. Національно-демократична революція на західноукраїнських землях» в «Українському історичному журналі» (1993 р., № 1) та наближення 80-річчя ЗУНР викликали в мене бажання повернутись до тієї «справи», пошукати в архівах документи, аби поспробувати відтворити правду тієї ситуації, що спричинилася до появи таємних ухвал високих партінстанцій та цькування і гоніння опального вченого, який, вимушено змінивши кілька місць роботи, переселився в Івано-Франківськ. А ще спонукали мене до цієї теми особисті мотивації: у першій половині 60-х років, будучи студентом Львівського університету, я слухав лекції Олександра Юхимовича, які приваблювали фаховістю та «позапрограмними» висловлюваннями, що не могли не симпатизувати студентству, згодом консультувався з науково-дослідницьких проблем.

...Отже, стаття О. Карпенка про ЗУНР (1957 р.) стала об'єктом гострих нападок організованої критики. Неймовірно, але факт: у тому ж 1957 р. вийшла праця (не оперативна газетно-журнальна), в якій звинувачено її автора в помилково-хибних оцінках. Так, київський історик І. Компаніць писав: «Немає ніяких підстав вважати, як це останнім часом намагалися довести окремі дослідники, що в Галичині у листопаді 1918 р. відбувалася якась «національно-демократична» революція (недоречно навіть вживати цей термін щодо Галичини). У підтекстовій виносці зазначено: «Подібні помилкові твердження є в статті Карпенка...» і далі подає її вихідні дані¹³.

Звідкіля така оперативна реакція у поліграфістів? Адже збірник, у якому вміщено статтю О. Карпенка, підписано до друку 11 липня, а збірник зі статтю І. Коломійця – 6 листопада. Термін між датами невеликий, і збірник київських авторів напевно не дуже затримувалася у друкарні. Отож, щоби з'явився у ньому процитований маленький, але «гнівний» вердикт «фахівця» з даної проблеми, вже видруковану 241 сторінку вирізали і вклеїли з цим «потрібним» філіппіком нову сторінку. У мене немає жодних сумнівів, що цю практиковану в поліграфії та радянській цензурі акцію вчинили, щоб «своєчасно

відреагувати" на появу хибної статті Карпенка.

З'ясувати, хто спричинився до публікації статті у збірнику львівського дослідника, не вдається, бо ніхто – ні у відділі історії ІСН, ні в Інституті історії АН УРСР, категорично не висловлювався проти неї, як і, очевидно, не всі тоді переймалися нею. Її автор, на думку деяких співпрацівників, користувався прихильністю безпартійного академіка, директора І.Крип'якевича, повагою серед певної частини львівських і київських істориків. Хоча не бракувало і опонентів у Карпенка, бо, як висловився "колега" по відділу П. Чуприна, "окрім себе він вважав усіх плебеями, які нічого не розуміють в історії"¹⁴. Зрештою, проблема "проштовхування" праці до друку, – це завжди проблема автора, який клопочеться організацією відповідних рецензій, схвальних рішень видавців, обминаючи недоброзичливців. Здається, приблизно так вчинив О.Карпенко. Нові погляди на події майже 40-річної давності, що відбулися у Східній Галичині, цілком "вписувалися" у тодішню критику сталінізму, ломку низки ідеологічних догм у суспільній думці. Тому "нова схема" історичної інтерпретації революційного руху на галицьких теренах 1918 р. О.Карпенка не викликала "ідеологічного переполоху" серед колег у процесі її поліграфічного продукування.

Напевно, що критичного матеріалу стосовно концепції О.Карпенка виявилось недостатньо. В усякому випадку, в ІСН спеціальних обговорень не зафіксовано. Тоді ідеологи від науки, директор Львівського філіалу Центрального музею В.Леніна (колишній член КПЗУ) Б. Дудикевич і В.Маланчук, видрукували рецензію "За об'єктивне висвітлення історичного процесу у Західній Україні"¹⁵. Хто працював під партійним наглядом, той добре знає, що таке потрапити під негативну "рецензію" партійного органу. Два дні у відділі історії ІСН обговорювали статтю Карпенка в контексті "рецензії", але він "усе по пунктах відкинув". "Це було зроблено у формі озлобленій, з ображенням цих авторів", – зазначалося в одному з документів¹⁶.

12 квітня 1958 р. партбюро ІСН ухвалило винести це питання на партзбори (доповідачі Ю. Захарук і М. Кравець), визначивши свою позицію, яка в основному впливала з "рецензії": Карпенко "випустив у світ плутану, не підтверджену історичними фактами статтю", в ній "проявляється теоретична неміч автора"¹⁷.

Закриті партзбори з порядком денним: "Про ідейно-теоретичний рівень публікації нашого Інституту" було проведено 5 травня 1958 р. Питання за формою узагальнююче, але за змістом – персоналізоване. В ІСН знали, що йтиметься про О.Карпенка, тому готувались відповідально, бо подібний захід завжди проходить під пильним оком партапарату. Одні з намірами "провчити" "амбітного" вченого, другі – розібратися в суто "науковій концепції", треті – згладити гостроту проблеми, щоб не спровокувати тиску з боку того ж партапарату на відділ, інститут.

Збори створили "сприятливі" умови, аби оратори змогли "висловитися", "поганьбити" (хто цього потребував) співробітника за деяку зухвалість, "недобросовісність" у наукових пошуках, надавши доповідачеві 30 хв., а виступаючим по 20 хв.

Доповідач археолог Ю.Захарук фактично переповів ті офіційні закиди, які допомогли сформулювати "позицію" партбюро, котра впливала з того, що Карпенко показав ізольовано революційний рух у Галичині від Східної України, прирівняв національно-визвольний і національно-реформаторський рух, змішуючи прагнення мас і буржуазії, перебільшив зв'язки Східної Галичини з іншими частинами Австро-Угорщини та число учасників у боротьбі, допустив "багато помилкових тверджень", дотримувалася "негідного методу" використання джерел, користувався сумнівними оцінками чужоземців, порушив методику цитування і т.п.¹⁸

У критичі "фальшивої схеми" та "каламбурної концепції" активність виявили не тільки професійні історики П.Чуприна, М.Кравець, Г.Ковальчак, а й економіст М.Герасименко, літератори П.Малий, С.Щурат та ін. Більшість з них старанно простудіювала "крамольну" статтю, виявивши в ній справді редакторські огріхи, взаємозаперечувальні твердження, спотворені цитати, не "ті" дані тощо. Вони оприлюднили розмаїтий фактаж, чимало якого почерпнули з тих же джерел (документів ЗУНРу, праць її лідерів і т.п.), якого "не побачив" автор, "проігнорував його", тому припустився "помилкових" висновків, оцінив появу ЗУНР як результат "народно-

демократичної", "національно-демократичної революції під проводом української буржуазії"¹⁹. "Чому немає жодного факту негативу українського буржуазного зрадництва?" – запитував присутній на зборах Б.Дудикевич, – "Роль української буржуазії не слід ідеалізувати, нічого прогресивного в її діях не було"²⁰.

Винятковості партзборам надавала присутність і виступи двох заввідділами обкому партії В.Маланчука і О.Савчука, особливо першого, який мав пристрасть апелювати до політичних оцінок, методологічних засад як основоположних і гарантійних у "правильності" наукових досліджень і висновків. Партійний ідеолог наголосив, що вони писали рецензію, керуючись "партійними міркуваннями". Сьогоднішня проблема має дві сторони: "дискусійну" і ту, що "не може бути дискусійною". Комуністу-історик не варто так оперувати документами, як Карпенко, "незрозуміло" з чого він "виходив, коли повністю опублікував Декларацію Національної Ради. Вводити її в наукові дослідження більш ніж недоцільно. Таке цитування не робить честі Карпенку". Його стаття "містить цілий ряд неправильних положень і не може не нанести шкоди історичній науці". Ще один, вельми цікавий, висновок проголосив партійний ідеолог про те, що путч, (захоплення влади 1 листопада 1918 р. стрільцями під керівництвом сотника Д.Вітовського у Львові), визначив таким, який власне придушив "революцію"²¹.

Ця "наукова еврика" напевно "надихнула" С.Щурата – "свідка" тих листопадових подій у Львові, бо "був дуже здивований, коли познайомився з концепцією Карпенка про буржуазно-демократичну революцію в листопаді 1918 р. у Львові" і безапеляційно заявив: "Тільки прапор змінили на ратуші, більш не було нічого"²².

Виступ І.Крип'якевича, якому надали слово наприкінці зборів, що в усіх відношеннях було правильним, контрастує на тлі емоційних, заідеологізовано-партійних тирад і безальтернативних претензій на істину в кінцевій інстанції своєю виваженістю, толерантністю, професійністю і, якщо хочете, дипломатичністю. Впевнений, що кожний присутній "почувався ніяково, взявшись за аналіз минулих подій. Я не можу тут сказати, що вірно оцінив цю справу Щурат, який виступив як сучасник, правда, коли він має зараз 50 років, то на той час йому було 10 років. Отже, він був дуже молодий сучасник, – сказав І.Крип'якевич. – Мені тоді було 30 років і я мушу сказати, що цей рух того часу залишив в моїй пам'яті надзвичайно велике враження. Це було щось надзвичайне, що в один день повстали маси. Так воно виглядало у Львові"²³.

Видатний історик та керівник установи інформував, що "спеціальна комісія вивчала все", що стосується даної проблеми, "але не збрала достатнього матеріалу, щоб сказати останнє слово, яке підняв Карпенко. Він мав відвагу взятись за нього", і "наш колектив дійшов до такого переконання, що ми поки-що не можемо вирішити", і в цьому питанні "є дискусійним, а що треба відкинути". "Я хотів би, щоб товариші, які конкретно працюють над цим питанням, зібрали відповідні матеріали. До тепер немає згоди, як назвати цей рух з листопаду 1918 р. – "революційним чи національно-визвольним". "Складно в теорії, коли є два потоки: народний і очолений експлуататорським класом – буржуазний".

Далі вчений застеріг від спрощеного оперування теоретичними проблемами за усталеною схемою, нагадав, як правильно досліджувати архіви, поліцейні матеріали, щоб залишатись об'єктивним пошукачем, вміти "знайти самий народ", наголосив на недопустимість "скорочення цитат або їх "доповнення", бо "це методи, якими не можна користуватися", "треба чесно працювати як історик і доходити до історичної правди", а "ще нам потрібна критика, яка б доходила до глибини питання. Рецензія Дудикевича і Маланчука гостра, можливо, що вона не в усьому має рацію", вони "самі про це кажуть, але тільки в такий спосіб можемо досягнути того, щоб поставити наші завдання на вищій рівень, щоб додати історичну правду"²⁴.

Виступ І.Крип'якевича (що, напевно, вплинув у цілому на партійну ухвалу) красномовно переконує: вчений не поділяв партійного офіціозу щодо ЗУНР. Можливо, що про це знав О.Карпенко і почувався впевненіше. Тим більше, що інший відомий історик Ф.Шевченко, як повідомили під час зборів з Києва, "підтримує" його, а рецензію Дудикевича і Маланчука вважає "невірною"²⁵.

О.Карпенко двічі брав слово, в тому числі підсумкове, полемізував, намагався

довести правоту своєї позиції, хоча визнавав, що ним "були допущені недоліки" "помолодості, а частково через незнання матеріалу", обіцяв "всі корисні зауваження врахувати"²⁶.

Проте, "рецензію" як "правильну" категорично не сприймав. Саме з таким обґрунтуванням її запропонували в проект ухвали партзборів. Знайшли компромісне формулювання, що "правильно" зробила газета "Вільна Україна", надрукувавши "рецензію".

В ухвалі записано, що "в основному Карпенко визнає свої помилки", а колективу треба спрямовувати зусилля на вивчення історичних процесів "з позиції марксизму-ленінізму", доручити партбюро розробити разом з дирекцією конкретні заходи, спрямовані на виконання постанови"²⁷.

Аналіз партзборів буде неповним, якщо не згадати про їх документальне оформлення.

Особливість зборів, на яких виступило 13 осіб, в тому, що вони стенографувалися. У праці нараховується 135 машинописних аркушів. На жаль, ряд цитат, якими апелювали виступаючі, аби довести свою правоту, не зафіксовано. Вписати їх повинні були потім, щоб усе було "точно", відповідало оригіналам. Передусім, це стосувалося "класиків марксизму-ленінізму", яких, боронь Боже перекручувати. Але за винятком Карпенка як єдиного об'єкта критики ніхто не вписав у стенограму пропущеного?. Жаліємо з тієї okazji, бо, по-перше, наявна архівна справа 52 була б значно об'ємнішою як унікальне свідчення "наукової полеміки" під компартійним "ковпаком" "поцінувань" конкретними радянськими вченими великих жертвних зусиль поневолених українських галичан (бідних і заможніших) здобути національну незалежність, а по-друге, не всі стенографовані виступи, таким чином, є повновартісними, хоча позиція їх авторів добре "прочитується".

Тим більше, що історики Інституту М.Герасименко, Г.Ковальчак і М.Кравець "оприлюднили" своє бачення характеру подій у Східній Галичині початку листопада 1918 р.²⁸ "Заблукати" в пошуках "істини" автори не тільки "не мали права", а й просто не могли, бо перед тим вийшов методологічний "дороговказ" В.Маланчука "Історія однієї зради" (К., 1958).

Проте О.Карпенко, "заражений бацилою" власного погляду (визрів на значній джерельній базі) на загальноукраїнські події 1918-1920 рр., уже не зміг "повністю покаятися" або "відмовитися від помилок" так, як цього вимагалось. Він "балансував" між історіографічно-методологічним офіціозом, принагідно лаючи "українську буржуазію", і власним баченням минулих подій, не порушував проблеми ЗУНР у цілому, проте окремих її суперечливих питань не обминав, що не могло не залишатись непоміченим. Його виступ на нараді істориків у Львівському університеті (січень 1959 р.) партбюро оцінило як "неправильну поведінку". Присутні на нараді "товариші" та члени партбюро дійшли висновку: Карпенко стоїть на "помилкових" "старих позиціях"²⁹.

Через два дні (29 січня 1959 р.) закриті партзбори ІСН заслухали звіт О.Карпенка "про виконання тематичної роботи". Деталізувати записи протоколу, що в певній мірі нагадують сценарій попередніх партзборів, немає потреби. Присутні констатували, що Карпенко "не виконав" планової роботи, водночас працював над позаплановою, про яку не знали у відділі, "не відмовився від старих помилок", допускає нові похибки "у погоні за оригінальними концепціями", не реагує на критику, вважає себе "істориком республіканського масштабу", поводить "амбітно", "хитрує", а також з'ясовували, чому звертався з листом у ЦК КПУ і т.п.³⁰

Звісно, що "підзвітний" основні закиди на свою адресу відхиляв, визнавав ті помилки, що "тяжіють" над ним "морально", звертався в ЦК, "щоб вияснити", як "виправити помилки", натякнув на те, що його "б'ють, бо багато написав – 50 друкованих аркушів"³¹.

Ухвалили "попередити" О.Карпенка, все "доробити", "виправити", "не допускати помилок" і т.п.³²

Не треба бути надто ерудованим, аби збагнути, що метою проведеного "звіту" було намагання "приборкати" Карпенка, змусити його працювати в дозволених і дозованих історико-методологічних рамках, не накликати біди на наукову установу.

Побоювання виявилися небезпідставними. Обком партії уже збирав "досє" на незадовільний стан в ІСН, який виклав у вищезгаданій постанові від 27 лютого 1959 р.

Традиційною реакцією у подібних випадках стало проведення закритих партзборів, що відбулися 10 березня 1959 р. Присутні на зборах високі партчиновники фактично "озвучили" партійну постанову, підкреслюючи в ній особливі положення, що "хвилюють партію". На думку секретаря обкому партії Ф.Ковалюка "треба переглянути тематику досліджень" відповідно до вимог ХХІ з'їзду КПРС, видавати "високоідейні роботи", "позбутися людей", які неспроможні це робити³³; завідділом В.Маланчук "радив" координувати розробку теми боротьби з українським буржуазним націоналізмом з іншими відділами, опанувати ідейним рівнем, складними теоретичними питаннями, дотримуватись "партійної дисципліни", порядності, а Ю.Сливці – не замовчувати "своїх помилок"³⁴.

Обсяг архівної справи цих зборів (15 машинописних сторінок), не вражає, але за радикалізмом виділяється. У доволі просторій ухвалі, де, фактично, стисло викладено суть обкомівської постанови, вказано на "помилки в доборі кадрів"³⁵.

На чергових партзборах (14 вересня 1959 р.) знову згадано в негативному сенсі О.Карпенка, бо ще "чимало недоопрацював", "слабо озброєний марксистською методологією, некритично використав джерела", тому "громадськість засудила" його антинаукові концепції у висвітленні подій 1918 р. Хиби методологічного характеру допустив у статті "До питання про виникнення і організаційне оформлення КПЗУ"³⁶.

Очевидно, що після цих зборів і було вирішене "питання Карпенка", бо на звітних виборних партзборах (8 жовтня 1959 р.) у доповіді секретаря парторганізації М.Івасюти вона зринає у всій ясності: "Партбюро, дирекція, відділ історії робили чимало, щоб Карпенко став на правильний шлях у своїй роботі як науковець і, перш за все, як комуніст. Але нема позитивних результатів. Обіцяв на партзборах подати новий варіант тематичної роботи з розгорнутою критикою своїх помилок, але не зробив... Карпенко по суті продовжує відстоювати свої помилкові позиції за невиконання тематичного плану і непартійну поведінку в цьому питанні, протиставив себе відділу. Дирекція та партбюро змушені були дати негативну характеристику, а конкурсна комісія не Інституту рекомендувала його на заміщення штатної посади старшого наукового співробітника відділу історії. Наукова рада більшістю підтримала конкурсну комісію, в тому проявились її зрілість і принциповість, які у відповідних формах слід надалі поширити на весь наш колектив"³⁷.

Ім'я Карпенка фігурувало і в інших виступах, у них вловлюються натяки "жалю", що "так трапилось", але в "прикрій ситуації" завинив, насамперед, Карпенко, бо "не прислухався до порад", "критики"³⁸.

На думку О.Карпенка прискорило рішення про його звільнення "те, що у Відні на фестивалі група українських емігрантів (Стахів та ін.) у розмові зі Львівською делегацією цікавилась" ним і "позитивно оцінила" його статті, незважаючи на окремі його "більшовицькі помилки"³⁹.

І хоча директор ІСН І.Крип'якевич "затягнув" звільнення О.Карпенка на кілька місяців, проте справа "неугодного науковця" в ті "заморозкові" часи була "вирішена".

Падіння тоталітаризму створили сприятливі умови для всебічного і об'єктивного висвітлення складних сторінок подій 80-річної давності в Галицькому краї. Видано та перевидано низку праць, в яких ці події трактуються з позицій історичної правди, державницьких інтересів. Автори оперують великим фактажом, в тому числі й тим, що перебував в архівних спецфондах, широко користуються мемуарною літературою. Зі сторінок праць постають образи особистостей, діячів різних рангів, в абсолютній більшості привабливі, або, як кажуть літературні критики, "позитивні герої".

Проте, майже не зауважите у новітніх працях, історіографічних оглядах теоретичних питань, які так пильнувала комуністична методологія, про що свідчить "справа" з О.Карпенком. Напевно, чи не винятком є монографія С.Макарчука, де згадано позицію "радянського" історика О.Карпенка, належно її поціновано за визначення суті революції як "народної, буржуазно-демократичної". Водночас, у монографії зазначено, що О.Карпенко "не міг не віддати данини режиму..."⁴⁰.

Але вимушені огріхи не применшують значення концепції О.Карпенка, якою, до

речі, започатковано погляд на ЗУНР як справу революційно-демократичну, національну. Якби насправді не було "здвигу" у 1918 р., як силкувалися "довести" радянські історики, то був би неможливий "здвиг" кінця 80-х років, що фактично перетворив Галичину, Львів, в український "П'ємонт".

1. Бадяк В. Маловідомі документи тоталітарної системи про політичні настрої творчої інтелігенції Львівщини // Декоративно-ужиткове та образотворче мистецтво: історія, теорія, практика. Вісник Львівської академії мистецтв. Вип. 5. Львів, 1994; Якою буває правда // Бадяк В. Тоталітаризм і творчий процес. Збірн. наук.-попул. статей. Львів, 1995. С.54-55.

2. Богодист І. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918-1920 рр. Львів, 1952; Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954; Компанієць І.І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня (1917-1920 рр.). К., 1957.

3. Маланчук В.Ю. Історія однієї зради. Львів, 1958.

4. Історія Української РСР: У 8-и т., 10 кн. К., 1977. Т.5, с.-514.

5. История городов и сёл УССР. Львовская область. К., 1979.-С.34; Історія Львова. К., 1984, с.180; Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енцикл. довідник. К., 1986, с.110; Судаков В.А. Борьба за советскую власть на Западной Украине (1918-1920 гг.)// Доповіді та повідомлення. Вип. 7, част. 2. Львів, 1957.

6. Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. істор. журн. - 1993. - № 1. - С.26.

7. Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // 3 історії західноукраїнських земель. Вип. 1.- К., 1957. - С.59-90.

8. Карпенко О.Ю. Листопадова 1918р. ... // Укр. істор. журн.- 1993.- №1.- С.27.

9. Бадяк В. Маловідомі документи тоталітарної системи...// Декоративно-ужиткове та образотворче мистецтво...- С.27.

10. Там же.

11. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії (Москва) ф. 17, оп.89, спр. 81.

12. Гуржій І., Сарбей В. Українська радянська історична наука на новому піднесенні // Комуніст України.- 1964.- №1.- С.51.

13. Компанієць І.І. Вплив ідей Великого Жовтня на розвиток визвольного руху в Галичині, Буковині і Закарпатській Україні (1917-1918 рр.) // 3 історії боротьби за встановлення радянської влади на Україні.- К., 1957.- С. 241.

14. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. П-575, оп.1, спр. 52, арк.30.

15. Вільна Україна.- 1958.- 9 березня.

16. ДАЛО, ф. П-575, оп.1, спр. 52, арк. 29-30.

17. ДАЛО, ф. П-575, оп. 1, спр. 51, арк. 10-12.

18. ДАЛО, ф. П-575, оп. 1, спр. 52, арк. 23-25.

19. Там же, ф. П-575, оп. 1, спр. 52, арк. 29-35, 58-70, 95-106, 107-112.

20. Там же, арк. 53, 57.

21. Там же, арк. 79-93.

22. Там же, арк. 105.

23. Там же, арк. 114.

24. Там же, арк. 113-117.

25. Там же, арк. 95.

26. Там же, арк. 36-50, 124-130.

27. Там же, арк. 139-140.

28. Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Укр. істор. журн.- 1959.- №3.- С.86-94.

29. ДАЛО, ф. П-575, оп. 1, спр. 55, арк. 9-10.

30. ДАЛО ф. П-575, оп. 1, спр. 56, арк. 7, 9-12.

31. Там же, арк. 5, 13.

32. Там же, арк. 18-20.

33. Там же, арк. 48-49, 50-51.

34. Там же, арк. 52-53.

35. Там же, арк. 54-56.

36. Там же, арк. 115-119.

37. Там же, арк. 161-162.

38. Там же, арк. 138, 140, 141.

39. Там же, арк. 137.

40. Макаруч С.А. Українська республіка галичан.- Львів, 1997.- С.5.

Степан Кобута
(м.Івано-Франківськ)

НАУКОВЕЦЬ І ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНА СИСТЕМА: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Пропонована підбірка документів, що характеризують наукову та громадянську позицію професора О.Ю.Карпенка у радянський період, спрямована на розкриття методики організації партійними структурами КП України політичного і адміністративного тиску на представників історичної науки, які в умовах повного ідеологічного контролю над суспільством намагалися відстояти об'єктивний підхід до розгляду складних питань вітчизняної історії. Основу публікації становлять документи і матеріали партійних органів КП України, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), документи архіву Львівського національного університету імені І.Франка, матеріали з особистого архіву професора О.Ю.Карпенка. Збережено мову, стиль і правопис документів, більшість з яких публікуються вперше.

* * *

Документ № 1

ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО ЛЕНІНСЬКОГО РАЙКОМУ КП УКРАЇНИ М.ЛЬВОВА ПРО РОЗГЛЯД ПЕРСОНАЛЬНОЇ СПРАВИ О.Ю.КАРПЕНКА

7 жовтня 1953 р.

...Первинна парторганізація АН УРСР своїм рішенням від 19.IX.1953 р. члена КПРС т.Карпенко О.Ю. за антипартійні проступки, що виразились у політично шкідливих висловлюваннях, які об'єктивно були проявами українського буржуазного націоналізму... за пасивне відношення до виконання партійних доручень, обман партії і непартійну поведінку з членів КПРС виключила.

Суть справи: в первинну парторганізацію філіалу АН УРСР від члена КПРС т.Ващекиної і безпартійних Лазеба і Жолкевського поступила заява про антипартійну поведінку члена КПРС т.Карпенко О.Ю., що в червні 1953 р. член КПРС Карпенко, находячись в бібліотеці філіалу АН УРСР в розмові з співробітником допустив антипартійні заяви, які по суті суперечать національній політиці комуністичної партії і є проявом націоналістичних тенденцій. Так, т.Карпенко, почувши, що співробітниця відділу бібліографії т.Лазеба розмовляє з читачем російською мовою, порадив розмовляти з читачами українською мовою і заявив, що "російською мовою будете розмовляти в Російській федерації". Подібне зауваження т.Карпенко зробив і Жолкевському, який привітався до нього на російській мові, при цьому сказав, "щоб було це в останнє".

Присутня при цьому член КПРС т.Ващекіна зауважила т.Карпенко, що з читачами, які не розуміють російської мови, треба розмовляти на українській мові, а з тими, що володіють російською мовою, на російській мові, з чим останній не погодився.

Подібна поведінка т.Карпенко свідчить про нерозуміння ним суті Ленінсько-сталінської національної політики...

Під час обговорення персональної справи т.Карпенко на партзборах, було з'ясовано, що він став на неправильний шлях замість відкритого і чесного визнання своїх помилок, намагався перевернути правду і ще до зборів умовляв комуніста т.Григорьєва Ю.М. виступити на зборах на його захист і просив організувати такий же виступ комуніста т.Єткало.

При розгляді його справи і в особистій розмові категорично відмовився визнати свої помилки. В поданій ним заяві на ім'я бюро райкому партії т.Карпенко, як видно, не

зробив правильних висновків із критики комуністів на партійних зборах і намагається всю вину перекасти з себе на комуністів парторганізації філіалу АН УРСР т.т.Дей, Одуха, Куц і інші, які на думку т.Карпенко, шляхом шантажу, підтасовки фактів і демагогічних прийомів намагаються його звинуватити, що не відповідає дійсності.

Допущені тов.Карпенко непартійні вчинки свідчать про його недостатню зрілість, як комуніста, а також враховуючи те, що він не зробив правильних висновків із раніше накладеного на нього партійного стягнення і характеризується парторганізацією негативно.

Бюро РК КП України постановляє:

1. Рішення первинної парторганізації від 19.IX.53 р. вважати правильним.

2. Враховуючи те, що т.Карпенко просить дати йому можливість виправити допущені помилки, рішення первинної парторганізації про виключення його із рядів партії відмінити, за політично шкідливі висловлювання і непартійну поведінку при розгляді цього питання на первинній парторганізації... перевести тов.Карпенко О.Ю. із членів в кандидати КПРС терміном на 1 рік.

ДАЛО, ф. П-2477, оп.1, спр.69, арк.124-126.

Документ № 2

ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО ЛЬВІВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ ПРО РОЗГЛЯД ПЕРСОНАЛЬНОЇ СПРАВИ О.Ю.КАРПЕНКА

11 січня 1954 р.

Бюро Львівського міськкому КП України, розглядаючи апеляцію т.Карпенко на рішення бюро Ленінського райкому КП України м.Львова від 7 жовтня 1953 року, своїм рішенням від 15 грудня 1953 року (прот. № 3) КАРПЕНКУ О.Ю. за політично-шкідливі висловлювання і непартійну поведінку при розгляді його питання на первинній партійній організації, оголосило догану з занесенням до облікової картки.

Карпенко апелює на рішення бюро Львівського міськкому КП України і просить не виносити йому партійного стягнення.

Суть справи: в червні 1953 р. в бібліотеці філіалу Академії наук УРСР т.Карпенко О.Ю. під час розмови з працівниками бібліотеки: членом КПРС т.Ващекиною та безпартійними Лазеба і Жолкевським, порадив, щоб вони на роботі розмовляли тільки українською мовою, він сказав, як це пишуть в своїх заявах Ващекіна і Лазеба, російською мовою розмовляють тільки в Російській федерації.

Як пояснив т.Карпенко О.Ю., розмова з співробітниками Львівської бібліотеки АН УРСР Лазебою і Ващекиною мала місце в перші дні червня, під час якої він порадив, щоб у львівській бібліотеці АН УРСР, де більшість відвідувачів – місцеве населення, обслуговували читачів на українській мові, знаючи про те, що всі співробітники бібліотеки добре володіють українською мовою. Ця розмова мала місце товариської поради.

Керівництвом філіалу Академії наук УРСР т.Карпенко О.Ю. характеризується позитивно.

Бюро обкому КП України – ПОСТАНОВЛЯЄ:

На зміну рішення бюро Львівського міськкому КП України від 15 грудня 1953 року (прот. № 3), обмежитись обговоренням вчинку т.Карпенко О.Ю. на бюро обкому КП України.

ДАЛО, ф.П-3, оп.5, спр.26, арк.27-28.

Документ № 3

КЛОПОТАННЯ ВІДДІЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР ДО СЕКРЕТАРЯ ЦК КП УКРАЇНИ І.Д.НАЗАРЕНКА ПРО ДОЗВІЛ НАУКОВОМУ СПІВРОБІТНИКУ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК О.Ю.КАРПЕНКУ ПРАЦЮВАТИ З МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ЦК КПСГ

18 травня 1954 р.

Секретарю Центрального комітету КП України товарищу І.Д.Назаренко

Бюро Отделения общественных наук Академии наук УССР обращается к Вам с просьбой разрешить старшему научному сотруднику Института общественных наук АН УССР кандидату исторических наук т.Карпенко А.Е., работающему над темой "Крестьянское революционное движение в Западной Украине в 1917-1939 гг.", пользоваться материалами фондов ЦК Компартии Восточной Галиции и ЦК КПЗУ, находящихся в Институте истории партии при ЦК КП Украины.

Вышеупомянутые документы крайне необходимы в связи с написанием первой главы монографии "Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Западной Украине", для раскрытия руководящей роли коммунистических организаций в революционном движении, в борьбе за власть Советов. Без указанных материалов подобное исследование почти невозможно.

Зам. Председателя Отделения общественных наук
АН УССР, доктор экономических наук профессор А.А.Нестеренко
Ученый секретарь, кандидат исторических наук П.Н.Балковой

ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.3511, арк.26.

Документ № 4

ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ М.ДОНІЯ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ І.Д.НАЗАРЕНКУ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ О.Ю.КАРПЕНКОМ ФОНДІВ ЦК КПЗУ

20 липня 1954 р.

Секретарю ЦК КП України
Тов. І.Д.Назаренко

Отделение Общественных наук Академии наук УССР обратилось к Вам с просьбой разрешить научному сотруднику Института общественных наук тов.Карпенко пользоваться материалами фондов ЦК компартии Восточной Галиции и ЦК КПЗУ. В соответствии с Вашим указанием Институт истории партии ЦК КПУ – филиал ИМЭЛС при ЦК КПСС провел изучение документальных материалов упомянутых фондов с целью определения возможности выдачи их исследователям и пришел к следующему выводу: в этих фондах есть несколько дел документов, которые освещают положение трудящихся Западной Украины и их революционную борьбу против социального и национального гнета. Эти документы могут выдаваться исследователям.

Остальные документальные материалы фондов ЦК КПЗУ и Восточной Галиции представляют партийную и государственную тайну и не могут выдаваться исследователям.

Докладывая о вышеизложенном, прошу Вашего указания*.
Директор института истории партии
ЦК КП Украины – филиала ИМЭЛС при ЦК КПСС Доний Н.

*Зліва вверху резолюція: "Назаренко І.Д. доложено, тов.Донію сообщено,

что т.Назаренко с предложением согласен. 09.08.54. Ф.Корольчук".

ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.3511, арк.24.
Документ № 5

ІЗ СТАТТІ Б.ДУДИКЕВИЧА, В.МАЛАНЧУКА "ЗА ОБ'ЄКТИВНЕ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ"

9 березня 1958 р.

...останнім часом в окремих статтях, виступах виявилась тенденція ревізувати партійну, марксистську оцінку певних періодів історичного процесу в Західній Україні. Ця тенденція, зокрема, знайшла своє відображення в надрукованій недавно статті кандидата історичних наук О.Карпенка "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році"...

Джерелом помилок О.Карпенка є те, що він в окремих питаннях, опинившись в полоні використаних ним джерел націоналістичного характеру і склавши на їх основі загальну схему, почав "підганяти" під неї фактичні матеріали, "препаруючи" їх відповідним чином. Крім того, складена ним схема є хибною ще й у тому відношенні, що вона передбачає розгляд революційного руху в Західній Україні ізольовано від революційного руху трудящих України в цілому, перебільшення взаємозв'язків населення Східної Галичини з населенням інших частин Австро-Угорщини...

Звичайно, у революційних виступах різних народів, які населяли Австро-Угорщину, є багато спільного, і ці спільні риси необхідно досліджувати і показувати. Але в той час слід підкреслити, що національно-визвольний рух у Східній Галичині розвивався в іншому напрямі, ніж, скажімо, в Чехії. Якщо в цій та інших частинах Австро-Угорщини національно-визвольний рух був спрямований на створення самостійних національних держав, то метою національно-визвольного руху західноукраїнських трудящих було возз'єднання з усім українським народом в єдиній українській державі...

...зроблене далі в статті О.Карпенка застереження про те, що "події в Східній Галичині треба також (!?) розглядати в зв'язку з подіями в інших українських землях, зокрема в Радянській Україні, хоча ні в якому разі їх не можна ототожнювати, бо ці території перебували у відмінних умовах", є далеко неповним і робить наголос не на спільних моментах у революційних виступах західноукраїнських трудящих і трудящих Західної України (а вони насамперед полягали у прагненні до знищення соціального гніту з боку чужих і "своїх" експлуататорів, проголошення Радянської влади і возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі), а на відмінних моментах, що були другорядними. Лише наприкінці своєї досить великої статті О.Карпенко тільки однією фразою говорить про вплив революційної боротьби трудящих України на революційну боротьбу у Східній Галичині.

Цей невірний підхід до розгляду національно-визвольного руху в Східній Галичині, його надмірне "прив'язування" до національно-визвольних рухів трудящих інших частин Австро-Угорщини приводить О.Карпенка до помилкової, на наш погляд, оцінки листопадових подій 1918 року.

О.Карпенко твердить, що збройне повстання 1918 року, в результаті якого влада перейшла до рук західноукраїнської контрреволюційної буржуазії, було "загальнонаціональним повстанням", яке "переросло в буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію"...

При оцінці цього перевороту О.Карпенко робить ряд висновків, з якими не можна погодитися. Підтверджуючи свою тезу про "загальнонаціональне" повстання, О.Карпенко вказує, що в ньому взяли участь десятки тисяч людей із зброєю в руках. Факти ж говорять про інше. Навіть Кузьма, до роботи якого так часто звертається у своїй статті О.Карпенко, з приводу листопадового перевороту вказував, що "загал українського населення був заскочений доконаним фактом", що після перевороту широкі народні маси ставились "до своєї власної держави та боротьби байдуже".

Створення ЗУНР, всупереч твердженням О.Карпенка, не являло собою революційного акту. Навпаки, новоявлена республіка якраз і була створена з метою придушення революційного руху народних мас, які боролися за встановлення Радянської влади...

О.Карпенко у своїй статті, стверджуючи "прогресивне значення" створення ЗУНР та прагнучи ствердити закономірність створення "національної держави" у Східній Галичині, випускає з уваги той факт, що населення Східної Галичини не становило собою окремої нації, насильно розділеної кордонами. Тому створення ЗУНР і в цьому відношенні не відповідало прагненням трудового населення, знову штучно роз'єднувало український народ...

У своїй статті О.Карпенко неодноразово збивається на шлях ідеалізації націоналістичних елементів і націоналістичних рухів. Так, він стає на шлях ідеалізації окремих частин західноукраїнської буржуазії. Про так звану "буржуазно-демократичну інтелігенцію" він говорить, що вона не могла не повстати проти дикого гніту абсолютизму, проти тяжкого національного гноблення, проти безправ'я народу, хоч у переважній більшості тодішня західноукраїнська буржуазна інтелігенція була далека від інтересів народу.

Саме цим можна пояснити і те, що О.Карпенко висуває в ролі революційного борця Д.Вітовського – військового міністра ЗУНР, одного з типових представників націоналістичної воячини, яка пізніше складала ядро ОУН-УВО.

О.Карпенко не знаходить за потрібне згадати, що ЗУНР була створена як оплот всієї української буржуазної революції проти українського народу, проти його революційного руху...

Вільна Україна.-1958.-9 березня.

Документ № 6

ІЗ ПОСТАНОВИ ЗАКРИТИХ ПАРТІЙНИХ ЗБОРІВ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК З ПРИВОДУ ОБГОВОРЕННЯ СТАТТІ О.Ю.КАРПЕНКА

6 травня 1958 р.

...Разом з тим необхідно відмітити, що не всі роботи Інституту стоять на відповідному ідейно-теоретичному рівні. Особливо збори відзначають виступ комуніста О.Ю.Карпенка в збірнику Інституту "З історії західноукраїнських земель", том.I із статтею "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році", в якій автор, недостатньо глибоко вивчивши питання, дає хибне трактування важливих явищ революційного руху в Західній Україні восени 1918 року.

Тов. Карпенко не спромігся правильно виділити і висвітлити роль і значення кожного класу в суспільстві Галичини після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, а особливо в період насадження Антантою буржуазно-ліберальних урядів в країнах Центральної і Східної Європи для придушення революційного руху робітників і селян.

Неправильним є трактування тов.Карпенком ролі "Військового комітету" в подіях листопада 1918 року, класове спрямування дій якого ототожнюється ним з класовим спрямуванням дій революційних робітників і селян.

Як показує глибоке вивчення питань революційного руху в Галичині, дії військової організації буржуазно-націоналістичної Української Національної ради не тільки не мали нічого спільного з революційними прагненнями робітників і селян, а були спрямовані на придушення революційного руху.

Створення ЗУНР, здійснене при допомозі військової організації українських буржуазних націоналістів, було спрямоване не тільки проти революційного руху в Східній Галичині, а й на всій Україні в період боротьби українського народу під керівництвом

Комуністичної партії проти австро-німецьких окупантів, за відновлення Радянської влади. Ідеалізація т.Карпенком дій військової організації контрреволюційної Української Національної Ради, визначення подій початку листопада 1918 року як загальнонаціонального повстання нічого спільного з історичною правдою не мають.

Партійні збори констатують, що ні один комуніст Інституту не підтримав помилкової політично шкідливої концепції О.Ю.Карпенка про листопадові події 1918 року, а сам тов.Карпенко в ході дискусії, в основному, визнав свої помилки.

Поява статті О.Ю.Карпенка пояснюється тим, що комуністи у відділі історії України не виявили достатньої пильності при підготовці і передачі її до друку.

Партійні збори вважають, що газета "Вільна Україна" правильно зробила, надрукувавши статтю тт.Дудикевича і Маланчука – "За об'єктивне висвітлення революційного руху в Західній Україні", в якій викриваються серйозні помилки статті тов.Карпенка.

Збори вважають за необхідне, щоб відділ історії України доручив групі наукових співробітників, опублікувати в пресі статтю, в якій з марксистсько-ленінських позицій дати характеристику й оцінку подій 1918 року в Галичині.

Партійні збори вважають, що тепер, коли Партія звертає особливу увагу на піднесення ідейно-політичного виховання народу і послідовну боротьбу з усіма проявами буржуазної ідеології, особливо ревізіонізму, буржуазного націоналізму, партійна організація Інституту повинна спрямовувати всі свої зусилля на глибше вивчення марксистсько-ленінської теорії, на підвищення ідейно-теоретичного рівня наукових праць співробітників Інституту...

ДАЛО, ф.П-575, оп.1, спр.52, арк.136-140

Документ № 7

ІЗ ЛИСТА І.П.КРИП'ЯКЕВИЧА ГОЛОВНОМУ РЕДАКТОРУ "УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ" Ф.П.ШЕВЧЕНКУ З ПРИВОДУ ОБГОВОРЕННЯ СТАТТІ О.Ю.КАРПЕНКА НА ПАРТІЙНИХ ЗБОРАХ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК

7 травня 1958 р.

На мій погляд, залишається цілий ряд нерозв'язаних питань...

Немає однозначності у визначенні характеру руху. Приймаються різні назви: революція, революційний рух, національно-визвольний рух, масовий рух, переворот, путч, контрреволюція...

Дослідники не з'ясували до цього часу прагнень і ідеології класів, груп, прошарків і ін., які були основні стремління кожної групи, в чому групи відрізнялися, що було спільне між ними...

В дискусіях про "листопад" багато уваги присвячено буржуазії, а мало народові. Не зібрано джерел про рух мас, і тому на перший план (навіть у Олександра Юхимовича Карпенка) висувається керівництво буржуазії, ідеологія буржуазії. Це, мабуть, невірна перспектива. Буржуазія не зробила б нічого без активності мас. Про активність мас свідчить масова участь в армії (в період, коли всі армії розпадалися!), а в УГА не були ж самі куркулі. Маси селянства здавна були активні (страйки 1902 і т.д.) і мали свої соціальні ідеали і прагнення. На неможливе селянство великий вплив мала пропаганда Жовтня, яка приходила через полонених, які ішли додому; східні повіти Галичини були окуповані російською армією і, очевидно, брали участь у перших початках Жовтневої революції. В УГА, хоч вона і була очолена буржуазією, були пробільшовицькі симпатії - тому і значна частина УГА перейшла до Червоної Армії. Важливе завдання дослідників дослідити цей народний потік і його роль в "листопаді".

Мало матеріалів зібрано про прогресивну інтелігенцію і її роль в 1918 р. Не можна всієї інтелігенції "заганяти" в буржуазію!..

Дискусія в Інституті показала, що ми є щойно на початку досліджень листопадових подій. Далеко ще не зібрано всіх матеріалів і тільки починається їх критична розробка...

Чи в УЖ не зробили б Ви щось вроді анкети, де видатні дослідники подій 1918 р. дали б свої погляди на поставлені питання? Важко вирішити справу одною статтею, а якщо виступив би ряд людей, можна б внести ясність у заплутані питання...

Опубл.: Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади.-Львів, 2000.-С.12-13.

Документ № 8

ІЗ СТАТТІ І.КОМПАНІЙЦЯ "ПРАВДИВО ВИСВІТЛЮВАТИ ІСТОРІЮ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ"

10 вересня 1958 р.

Історія західноукраїнських земель є невід'ємною, органічною частиною історії Радянської України, всієї нашої неосяжної соціалістичної Вітчизни...

Проте не в усіх працях, присвячених даному періоду, події того часу правильно висвітлюються і оцінюються. Це треба сказати про статтю О.Ю.Карпенка "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році", вміщену в збірнику "З історії західноукраїнських земель", вип.1, виданому Львівським Інститутом суспільних наук Академії наук Української РСР у 1957 році. В цій статті зроблено невдячну спробу "довести", ніби в 1918 році народні маси Східної Галичини виступали за створення окремої буржуазної держави, так званої "Західноукраїнської народної республіки" (ЗУНР), а не боролися за возз'єднання з своїми братами, які ще у грудні 1917 року створили Українську Радянську державу.

Ставлячи перед собою таку мету, автор змішує до купи революційний рух трудящих і контрреволюційний рух буржуазії. Так, кажучи про листопадові події 1918 року в Східній Галичині, він на стор. 84 категорично твердить: "...Це справді було загальнонаціональне повстання". На стор. 87 автор переконує читача, що українська буржуазія і дрібнобуржуазні елементи на початку листопада "у дні збройного повстання... іноді навіть очолювали (!) повсталі маси". Там же не раз заявляється, що західноукраїнська буржуазія "включилась у революцію". Тим самим у статтю протягнуто думки про класове єднання буржуазії і трудящих...

Як могло статися, що автор прийшов до неправильних висновків? Справа в тому, що хоч у першій частині названої вище праці автор і подав факти про революційний рух у Східній Галичині, що розгорівся під впливом Великого Жовтня, але в основу своїх міркувань про напрям і мету цього руху поклав підхід, який є цілком надуманим, а тому не тільки не відбиває реального історичного процесу, а переколює його. Він намагається розглядати події в Східній Галичині лише за аналогією з подіями в інших провінціях Австро-Угорщини, без усякого зв'язку з Радянською Україною і Радянською Росією...

Діючи саме таким методом, він переколює характер подій у Львові в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року. Там відбувся виступ офіцерської військової організації (це показано в багатьох працях радянських істориків), якій вдалося потягти за собою частину солдатів. Влада перейшла до рук контрреволюційної "Національної ради". Автор без усяких підстав твердить, що у виступі брали участь робітники і що це було народне

повстання. Про дійсний характер виступу українських буржуазних націоналістів говорить хоча б те, що вони почали цей виступ з арештів солдатів інших національностей. Це було зроблено для того, щоб відділити від них солдатів-українців під вивіскою виступу за "національну справу". З тих же солдатів, що були обманним шляхом втягнуті в цей виступ, більшість (800 із 1400) уже через два-три дні покинула націоналістичних верховодів, а слідом за ними розбіглися й інші. Єдиною реальною силою, на яку спиралась "Національна рада", були контрреволюційні частини "українських січових стрільців", що прибули у Львів з Буковини...

В такий же спосіб автор перефарбував запеклого буржуазного націоналіста Д.Вітовського у "вождя" повсталих мас. Розписавши на стор.77 удавані "заслуги" цього сотника "українських січових стрільців", автор випустив все, що характеризує Вітовського як лютого ворога українського народу.

За автором виходить, що клас буржуазії може переходити з позицій контрреволюційних на позиції революційні і назад буквально за лічені дні, якщо не години. До 31-го жовтня 1918 року західноукраїнська буржуазія була, твердить автор, контрреволюційною, у дні повстання, тобто десь 1-го, 2-го, 3-го листопада, брала участь у революційній боротьбі, а потім, "після перемоги збройного повстання", знову стала контрреволюційною (стор. 75-76, 87).

Видаючи путч буржуазії за "революцію", автор пише, що її викликала "звістка про те, що з 1 листопада 1918 року Східна Галичина віддається австрійськими властями на поталу польським панам (стор.76).

Це нічого спільного немає з ленінським розумінням революції.

В цілому можна зробити загальний висновок, що погляди тов.Карпенка, побудовані на переколюванні документів і матеріалів, не мають нічого спільного з марксистсько-ленінським висвітленням історії революційного в західноукраїнських землях в період розпаду Австро-Угорської імперії.

Треба сказати, що виступ тов.Карпенка, про який ідеться, не перший, в якому він розкриває свої хибні погляди. Таких виступів було в нього вже кілька, починаючи з 1956 року. Наукова громадськість дала цим виступам різко негативну оцінку.

Але тов.Карпенко не зважив на цю критику. Він і далі повторює свої помилкові твердження. Так, у новому, другому випуску "Збірника з історії західноукраїнських земель" він знову виступає з статтею, в якій розглядає революційний рух у Східній Галичині поза зв'язком з Радянською Росією і Радянською Україною. Це ж він повторив і в недавньому виступі на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР та ще в ряді випадків...

Радянська Україна.-1958.-10 вересня.

Документ № 9

ІЗ ЛИСТА О.Ю.КАРПЕНКА СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ С.В.ЧЕРВОНЕНКУ З ПРИВОДУ СТАТТІ І.КОМПАНІЙЦЯ В ГАЗЕТІ "РАДЯНСЬКА УКРАЇНА"

23 вересня 1958 р.

...Високошановний Степане Васильовичу!

ЦК КПРС і ЦК КП України неодноразово закликали істориків дати народові правдиві марксистські праці про його історію. Ви, Степане Васильовичу, виступаючи у Львові, в актовому залі університету, закликали сміливо, по-новому ставити наукові проблеми в галузі суспільних наук, розвиваючи історичну науку. Якраз цим і керувався я, коли брався за дослідження впливу Жовтневої революції на революційний рух у Східній Галичині, за дослідження листопадових подій. Пізніше виявилось, що це питання дуже складне і непосильне для розв'язання в одній невеликій статті, до того ж написаній в досить швидкому темпі. Я писав, що в статті не все ідеально, не все на високому рівні, але ж хіба за це правомірно організовувати нечуване цькування мене, тероризування і

переслідування. Відомо, наприклад, що революція в Німеччині 1918 р. дістала в різних істориків різну оцінку: одні вважали, що це була соціалістична революція, інші – буржуазно-демократична, народна, а треті – буржуазна, куца. Але я ніде не читав, щоб когось з них звинувачували у збоченнях, у відході від марксизму-ленінізму і т. п. гріхах. Навпаки, всі вони одержали всесоюзну трибуну для висловлення своїх поглядів. Мені ж не тільки не дозволили виступити в пресі з відповіддю на т. зв. критику, але почали переслідувати – припинили друкування моїх наукових праць, хоч вони надзвичайно актуальні і написані на високому рівні, про що сказано в численних рецензіях на них, відмовлено в проханні поїхати в Москву в АН СРСР для виголошення там доповіді з дискусійного питання і одержання кваліфікованої консультації спеціалістів, під різними мотивами затримують моє наукове відрядження в польські архіви, де зберігаються цінні матеріали з досліджуваної мною проблеми і т. д.

Все це говорить про те, що відповідні інстанції вчиняють над мною розправу за подану наукову думку. Я поки що не можу зрозуміти мету подібних дій, але все це я відчуваю тепер на кожному кроці. Між тим, я переконаний, всі ці дії неправомірні. Адже я вже 15 років (з 35 років) перебуваю в партії, якій чесно служу, веду активну науково-публіцистичну і пропагандистсько-агітаційну роботу, беру активну участь в громадсько-політичному житті. Коли ж я в чомусь дійсно помилився, я готовий виправити помилку. Однак мені треба довести в чому ця помилка, а не залякувати мене, не причіплювати мені різні ярлики і т. д.

Досліджуючи вищезгадану проблему я вважав, що роблю відповідальну і почесну справу, бо основна мета дослідження – відвоювання з арсеналу українських буржуазних націоналістів революційних традицій народу, відтворення історичної правди. І хоч сьогодні проти мене ведеться широка методично добре організована кампанія, хоч до цієї кампанії докладають свої руки не тільки “учені”, але і деякі партійні керівники, я глибоко переконаний, що основна ідея, яку я відстоюю, що український народ брав активну участь в революції в Австро-Угорщині є правильна і пройде певний відрізок часу і всі змушені будуть це визнати. Я гордий тим, що виявився продовжувачем боротьби Компартії проти різного роду націоналістів і шовіністів в питанні оцінки листопадових подій.

Степане Васильовичу! Я прошу Вас глибоко вникнути в суть справи і допомогти мені відстояти історичну правду. Це, як я переконаний, буде великою справою і то не лише науковою.

Я Вас прошу дозволити мені виступити зі статтю на сторінках республіканської преси.

Я Вас прошу припинити травлю і переслідування, так грубо і інтенсивно розпочаті не без відому деяких партійних керівників.

Я Вас прошу допомогти мені надрукувати монографію “Жовтнева революція і революційний рух в західноукраїнських землях (1917-1920 рр.)” (26 др. арк.), яку ще в 1957 р. прийняв до друку Держполітвидав УРСР і тепер відмовився друкувати з огляду на критику в пресі моєї статті, про що я писав Вам у листі від 22 червня 1958 р., на який до цього часу не одержав відповіді.

Степане Васильовичу! Якщо питання, поставлені в даному листі, в силу ряду обставин, не можуть бути Вами позитивно вирішені, прошу Вас передати його на розгляд Президії ЦК КП України і дану заяву вважати заявою до Президії ЦК КП України.

З глибокою пошаною. Щиро О.Ю. Карпенко, член КПРС, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР

Копія листа з особистого архіву О.Ю.Карпенка

Документ № 10

ІЗ ДОВІДКИ ВІДДІЛУ НАУКИ І КУЛЬТУРИ ЛЬВІВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ ПРО РОБОТУ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

21 лютого 1959 р.

... За останній час працівниками інституту видано і підготовлено до друку ряд робіт, на яких лежить печать буржуазного об'єктивізму, а окремі положення ревізують марксистську оцінку деяких суспільно-політичних явищ в Західній Україні, трактують їх з буржуазно-націоналістичних позицій.

Старший науковий працівник відділу історії О. Ю. Карпенко в своїй статті “До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.” трактував листопадовий переворот 1918 р. у Львові, як “загальнонаціональне повстання”, намагався характеризувати його як “буржуазно-демократичну революцію”, факт створення контрреволюційної ЗУНР як “прогресивне” явище, ідеалізував західноукраїнську дрібну буржуазію, розглядав революційний рух західноукраїнських трудящих ізольовано від революційного руху трудящих України. Більше того, навіть після рішень партійних зборів інституту і виступів партійної преси Карпенко продовжує відстоювати більшість своїх шкідливих позицій.

Ідейно хибні погляди Карпенка в цих питаннях не є поодинокими. Рецензенти його робіт “Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях в 1918-1920 рр.” та “Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель (1918-1919)” Є.Яцкевич та Ю.Сливка в своїх рецензіях (1957 рік), розвиваючи “теорії” Карпенка пішли ще далі по шляху апологетизації української буржуазії. Ю.Сливка, наприклад, пише: “Оскільки ми признаємо, що українська буржуазія очолювала революційно-визвольну боротьбу трудящих, то ми повинні інакше підійти до оцінки внутрішньої і зовнішньої політики ЗУНР, який мобілізував внутрішні і зовнішні сили на боротьбу з іноземним агресором. Отже, ми повинні говорити не про зрадницьку політику уряду ЗУНР, а тільки про окремі помилки в політиці української буржуазії, оскільки в цілому вона очолювала революційно-визвольну боротьбу”.

Характерно, що керівництво інституту і парторганізації, знаючи про хибні позиції авторів рецензії, до останнього часу замовчують їх і не надають належної політичної оцінки...

Зав. відділом науки і культури
обкому КП України
ДАЛО, ф.П-575, оп.1, спр.56, арк.4.

В. МАЛАНЧУК

Документ № 11

ІЗ ПОСТАНОВИ БЮРО ЛЬВІВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ ПРО РОБОТУ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

27 лютого 1959 р.

...В інституті не приділяється належної уваги питанням суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку радянського народу, слабо розробляються питання, які б висвітлювали глибокі процеси переходу від соціалізму до комунізму, повільно вивчається і узагальнюється процес соціалістичної перебудови в західних областях УРСР. В плануванні роботи ряду відділів (історії України, літератури) присутні багатотемність, паралелізм...

В деяких роботах не тільки не ведеться на достатньому рівні критика буржуазної ідеології, але й самі вони не позбавлені ідейних помилок. Деякі з цих робіт ревізують марксистську оцінку суспільно-політичних явищ в Західній Україні, трактують їх з буржуазно-націоналістичних позицій (роботи О.Карпенка, М.Мороза, рецензії Ю.Сливки, Є.Яцкевича тощо).

Секретар Львівського обкому КП України

М.Лазуренко

Опубл.: Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.2. (1953-1966).-Львів, 1996.-С. 370-371.

Документ № 12

ІЗ ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ НАУКИ І КУЛЬТУРИ ЦК КП УКРАЇНИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

23 квітня 1959 р.

...Среди отдельных работников науки и культуры имеет место неправильное понимание национальной политики, возрождение националистических пережитков, идеализация прошлого, недооценка преимуществ советского строя, нарушение ленинских принципов партийности при освещении вопросов истории, культуры и искусства. Для подтверждения этого можно привести немало фактов. Остановимся на некоторых из них.

...Сотрудник Института общественных наук АН УССР А.Карпенко в статье "К вопросу о характере революционного движения в Восточной Галиции в 1918 г." допустил серьезные методологические и фактические ошибки. Процесс в Галиции рассматривает вне революционных событий в России, освободительным движением на Украине. Автор не учитывает того факта, что украинское население Восточной Галиции не становило отдельной нации, а было частью единого украинского народа, насильственно расчлененной искусственной границей. Попытка убедить читателя, что создание так называемой Западно-Украинской Народной Республики (ЗУНР) – закономерное явление, обеляет некоторых националистов-деятели. Забыл автор марксистское положение, что "между политикой буржуазной нации и угнетенных народных масс не было и не могло быть ничего общего".

Антинаучные взгляды были раскритикованы общественностью, но он до сих пор не сделал выводов, что свидетельствует, как отмечалось на партийном собрании ИОН АН УССР, его поверхностная несамокритическая статья в газете "Львовская правда", а также неправдивое выступление во время встречи с польским историком Найдус в январе с. г. во Львовском госуниверситете.

Зав.отделом науки и культуры ЦК КП Украины Ю.Кондуфор

Опубл.: Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т. 2. - С. 384-385.

Документ № 13

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРТКОМУ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ.І.ФРАНКА НА ДОЦЕНТА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СРСР О.Ю.КАРПЕНКА

1 липня 1968 р.

Тов. Карпенко О.Ю. на науково-педагогічній роботі працює з 1948 р. В 1953 р. захистив кандидатську дисертацію. В 1955 р. йому присвоєно звання старшого наукового співробітника, в 1963 р. – звання доцента, в 1966 р. захистив докторську дисертацію на присвоєння вченого ступеня доктора історичних наук. З жовтня 1960 р. тов. Карпенко О.Ю. працює доцентом кафедри історії СРСР Львівського університету.

Тов. Карпенко О.Ю. веде значну науково-дослідну роботу. Він є автором більше 40 друкованих наукових праць, в тому числі двох монографій, редактором і складачем ряду збірників архівних документів.

Тов. Карпенко О.Ю. читає на історичному факультеті курс історії СРСР епохи соціалізму, спецкурс "Зовнішня політика СРСР після другої Світової війни", веде

спецсеминари на теми: "Історія громадянської війни в СРСР", "Боротьба СРСР за мир на сучасному етапі".

Тов. Карпенко О.Ю. приймає активну участь в громадсько-політичному житті. Він є позаштатним лектором Львівського МК, головою клубу революційних традицій в університеті, виступає з лекціями і доповідями перед трудящими області і міста.

Тов. Карпенко О.Ю. допустив ідеологічні перекоєчення в ідеологічній роботі. В лекціях, присвячених питанням перемоги соціалізму в СРСР, зфальсифікував значну частину фактичного матеріалу в питанні колективізації і порушення соціалістичної законності в період культу особи Сталіна, за що йому партійним комітетом університету в травні 1968 р. була оголошена сувора догана з занесенням до облікової картки.

Секретар парткому

Й.Т.Цьох

Архів Львівського національного університету ім.І.Франка, особова справа О.Ю.Карпенка, арк.32.

Документ № 14

РІШЕННЯ РАДИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ.І.Я.ФРАНКА

12 листопада 1970 р.

Заслухавши та обговоривши питання про навчальну та ідейно-виховну роботу доцента кафедри історії СРСР Карпенка О.Ю., Рада відмічає, що він в своїй практичній роботі допустив серйозні ідейно-теоретичні збочення. Ідеологічні викривлення в лекціях Карпенка О.Ю. є наслідком того, що і в попередній практиці його наукової та ідейно-виховної роботи мали місце неодноразові серйозні ідеологічні зриви. Не зважаючи на гостру критику на його адресу громадськості, партійних і адміністративних організацій, Карпенко О.Ю. не зробив необхідних для себе висновків.

Виходячи з вищесказаного, Рада постановляє:

1. Рішуче засудити ідеологічні збочення Карпенка О.Ю., які завдають шкоду справі навчання і виховання студентів.

2. Рада вважає неможливим даліше використання Карпенка О.Ю. на педагогічній роботі як такого, який не відповідає посаді, яку займає.

Голова ради історичного факультету доцент П.П.Челак
Вчений секретар ради професор Ю.М.Гроссман

Архів Львівського національного університету ім.І.Франка, особова справа О.Ю.Карпенка, арк.37.

Документ № 15

ІЗ ДОВІДКИ ПАРТІЙНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ ОБКОМІ КП УКРАЇНИ, ПІДГОТОВЛЕНОЇ ДО РОЗГЛЯДУ ПЕРСОНАЛЬНОЇ СПРАВИ О.Ю.КАРПЕНКА НА ЗАСІДАННІ БЮРО ОБКОМУ ПАРТІЇ

17 травня 1972 р.

...21 апреля 1971 г. Ленинский РК КП Украины г.Львова объявил Карпенко А.Е. строгий выговор с занесением в учетную карточку за невыполнение решений парткома Львовского госуниверситета им.И.Франка от 8 июня 1968 года и Ленинского РК КП Украины от 14 июня 1968 года, в которых ему объявлен строгий выговор с занесением в учетную карточку за допущенные идейные ошибки при чтении лекций по курсу истории

СССР, причиняющие вред идейному воспитанию студентов, игнорирование партбюро исторического факультета Университета.

Персональное дело Карпенко А.Е. рассматривается на бюро обкома КП Украины в порядке контроля.

Докладывает т.Валентеенко. Карпенко присутствует.

Существо дела: В апреле 1968 г. студенты III-го курса исторического факультета Львовского госуниверситета заявили декану факультета т.Челаку П.П. о том, что член КПСС Карпенко А.Е. в лекциях по истории СССР (советский период) освещает вопросы строительства социализма в СССР с антипартийных позиций.

Проведенной проверкой партийной организацией Университета установлено, что Карпенко в своих лекциях допускал политически вредные высказывания, отрицательно влияющие на мировоззрение студенческой молодежи.

Так, рассказы Карпенко о самоубийствах выдающихся партийных деятелей, о якобы вынужденном подписании председателем ВУЦИКа т.Петровским смертного приговора своим сыновьям, об убийстве Любченко своих 4-х детей, об установлении в областях и районах страны "норм уничтожения" людей за год 1500 или больше, о порядке заседаний "троек" НКВД, выносивших смертные приговоры и др. угнетающе действовали на студентов, порождая у них нездоровые настроения, мешали воспитательной работе преподавательского коллектива и партийной организации.

Следует обратить особое внимание на то обстоятельство, что эти лекции читались Карпенко А.Е. в период марта-апреля 1968 г. когда правые контрреволюционные силы Чехословакии, Польши, среди которых было немало профессоров из высших учебных заведений, использовав несознательную часть студенческой молодежи, спровоцировали антисоветские выступления в этих странах.

В мае 1968 г., на заседании кафедры истории СССР при рассмотрении вопроса о идеологических извращениях, допущенных Карпенко в своих лекциях, он уклонялся от признания своей вины, пытаясь опровергнуть выдвинутые против него обвинения, стремясь доказать, что пользовался в лекциях только официальными материалами. В решении кафедры записано: "Кафедра решительно осуждает идеологические искажения Карпенко А.Е. и считает, что он не может обеспечить чтение курса истории СССР на должном уровне. Исходя из этого, кафедра считает невозможным дальнейшее использование Карпенко А.Е. на идеологической работе".

8 июня 1968 г. на заседании парткома, вместо рассмотрения персонального дела Карпенко А.Е., слушался вопрос о идейно-теоретическом уровне преподавания на кафедре истории СССР, в том числе и дело Карпенко, как один из элементов в работе кафедры, тем самым, сглаживалась острота оценки его антипартийной деятельности в стенах университета. Не случайно поэтому за допущенные идейные ошибки в чтении курса по истории СССР, причиняющие вред идейному воспитанию студентов, партком (секретарь т.Цюх) принял либеральное решение, объявив Карпенко строгий выговор с занесением в учетную карточку и не поддержав решение кафедры об отстранении Карпенко от преподавательской работы.

Вместо предъявления Карпенко политического недоверия и на этом основании освобождения его от работы в университете, партком одобрил решение ректората о допущении его к семинарским занятиям и консультациям, считая возможным разрешить Карпенко чтение лекций после их основательной переработки.

Взяв на себя преждевременное решение вопроса об ответственности Карпенко А.Е. перед партией за совершенные им проступки, партком не только защитил его от критики и принципиальной оценки его действий коммунистами исторического факультета, но и способствовал тому, что на партийном собрании Карпенко пытался опровергнуть предъявленные ему обвинения.

17 июня 1968 г. партийное собрание исторического факультета приняло решение, поддерживающее решение кафедры о нецелесообразности использования Карпенко А.Е. на педагогической работе и объявило ему строгий выговор с занесением в учетную карточку. Однако, на этом решение в Университете не реагировали, в силе осталось предыдущее решение партийного комитета.

В 1968-1969 гг., будучи освобожденным от чтения лекций (при сохранении заработка доцента) Карпенко оставался на своих позициях, не переработал текстов лекций. И в октябре 1969 г., не выполнив решений парткома, обратился в партбюро факультета с просьбой о снятии партийного взыскания. Партбюро, не рассматривая заявления, указало ему на необходимость выполнения решения парткома о переработке лекций.

В рецензировании лекций по указанию ректора приняли участие 13 преподавателей, в т.ч. 3 профессора, 9 доцентов и один старший преподаватель.

Комиссия, докладывавшая Ученому совету факультета 12.XI.70 г. об учебной и идейно-воспитательной работе Карпенко отметила, что в ряде его лекций имеются серьезные недостатки как идейно-политического характера, так и в структуре и форме изложения материала, и требуют доработки. Общим недостатком проанализированных лекций, по определению рецензентов, является недостаточное внимание Карпенко вопросам, имеющим принципиальное значение для освещения истории СССР советского периода, для борьбы с буржуазной идеологией, и в частности, с идеологией украинского буржуазного национализма. Отмечается также, что "в некоторых лекциях Карпенко акцентирует внимание студентов на отрицательных моментах и этим самым объективно содействует привитию студентам тенденциозного отношения к политике нашей партии, к практике советского строительства".

Комиссия также отметила, что лекции, поданные Карпенко, как новый, основательно переработанный курс, в действительности является старыми конспектами, рабочими заметками курса. Таким образом, на протяжении двух лет, с июня 1968 г. по июнь 1970 г., оставаясь старых позициях, Карпенко игнорировал решение парткома и распоряжение ректора о коренной переработке им курса, который он читал.

Во время обсуждения очередного заявления Карпенко о снятии партийного взыскания на заседании бюро 30.VI.70 г. он вынужден был признать, что часть материалов, представленных на рецензирование, "действительно являются конспектами, а не текстами лекций".

Партбюро в своем решении от 30.VI.70 г. констатировало, что т.Карпенко не осознал до конца своих ошибок, не сделал необходимых выводов из партийной критики в свой адрес и не выполнил решения парткома ЛГУ.

Партбюро отказало Карпенко в его просьбе о снятии партийного взыскания и предупредило его, что если до 1 сентября 1970 г. он не представит всех коренным образом переработанных текстов лекций по курсу истории СССР, читаемый им, это будет рассматриваться как нежелание осознать серьезность идеологических ошибок, допущенных им в преподавательской работе, как игнорирование решения парткома и в соответствии с этим будет поставлен вопрос перед ректоратом о невозможности использования Карпенко на преподавательской работе.

Но и после этого Карпенко уклонялся от выполнения решения парткома. В начале октября 1970 г. он не представил переработанного курса лекций.

Партийное бюро факультета решило 3 сентября 1970 г. рассмотреть вопрос о выполнении решения партбюро от 30.VI.70 г., но Карпенко, не имея для этого никаких уважительных причин, не явился на заседание партбюро. Игнорируя несколько вызовов (с 4 по 10 сентября) Карпенко не являлся на заседание партбюро. С 10 сентября 1970 г. он лег в больницу. Все поведение Карпенко на протяжении короткого периода времени с 1 по 9 сентября 1970 г. является еще одним свидетельством игнорирования им партбюро и Устава КПСС. За допущенные грубые нарушения уставных обязанностей члена КПСС, которые нашли свое проявление в игнорировании решения парткома ЛГУ от 8.VI.68 г., решения партбюро от 30.VI.70 г., на Карпенко было заведено персональное дело.

12.X.1970 г. Совет исторического факультета принял решение о невозможности допуска А.Е. Карпенко к чтению лекций, обратился к ректорату с предложением об устранении его от педагогической деятельности в ЛГУ.

Идеологические искривления в лекциях Карпенко являются не случайными: и в предшествующей практике его научной деятельности имели место неоднократные серьезные срывы. За время пребывания в партии он часто допускал недостойные

коммуниста поступки и неоднократно привлекался к партийной ответственности...

В своей научной работе Карпенко допускал ошибки буржуазно-националистического характера. Так, в 1957 г. Карпенко напечатал статью "До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році" (К вопросу о характере революционного движения в Восточной Галиции в 1918 году) - Сборник "Из истории западноукраинских земель", т.1, 1957 г. - в которой фактически подвергает ревизии установленную историографией оценку событий начала ноября 1918 г. в Восточной Галиции.

Идеализирование Карпенко действий военной организации контрреволюционного украинского национального Совета, определение событий начала ноября 1918 года, как общенационального восстания, не соответствует исторической достоверности.

На партийном собрании в институте общественных наук АН УССР 6 мая 1958 года при обсуждении вопроса "Об идейном и научном уровне публикаций института" в связи с печатанием в газете "Вільна Україна" статьи-рецензии тт.Дудыкевича и Маланчука на указанную статью Карпенко в решении партсобрания отмечалось, что ни один коммунист института не поддерживает ошибочной, политически вредной концепции Карпенко о ноябрьских событиях 1918 года в Галиции и что появление этой статьи в печати является следствием притупления политической бдительности со стороны коммунистов, работающих в отделе истории Украины института.

Однако, партийное собрание не дало принципиальной, партийной оценки антипартийному выступлению Карпенко в этой статье и согласилось с тем, что "сам Карпенко в ходе дискуссии в основном признал свои ошибки".

Следует отметить, что единомышленники Карпенко за рубежом, украинские буржуазные националисты дали высокую оценку деятельности Карпенко и его взглядам.

Украинский буржуазный националист Ярослав Пеленский в "Ежегоднике истории Восточной Европы" (издается в Мюнхене) в 1964 году (том 12, часть 3) писал: "Наиболее убедительным свидетельством "ревизионизма" в исторической науке была попытка молодого историка А.Е. Карпенко переоценить Украинскую ноябрьскую революцию 1918 года в Восточной Галиции и оправдать образование западно-украинской национальной республики и реабилитировать ее национально-демократический характер... К большому удивлению, Карпенко стал первым в Украине историком после Грушевского, который в данном случае не принялся "подвергать себя самокритике" или "поправлять свои ошибки", но пошел так далеко, что бросил открытый вызов линии партии повторением утверждений, сделанных им в статье. Это вызвало огромное негодование среди историков, покорных партии. Карпенко был удален из редакционной коллегии публикации "Из истории западно-украинских земель", в которой он являлся заместителем редактора".

Даже одобрение нашими идеологическими врагами антипартийных позиций Карпенко не заставило его выступить в печати с признанием своих ошибок. Более того, будучи доцентом кафедры истории СССР, в лекционной работе в 1968 году он допускает нетерпимые идеологические срывы: изложение исторических фактов с антипартийных позиций, идеологические искривления, игнорирование официальных источников, сознательно причиняя вред марксистско-ленинскому воспитанию студенческой молодежи...

Националистические тенденции Карпенко А.В. проявлял еще в 1968 году, будучи в санатории "Радон" Винницкой области, г.Хмельник, в беседах с проф.Янчевым К.Т., зав.кафедрой марксизма-ленинизма Киевского торгово-экономического института, и Слободкиным Д.С., старшим научным сотрудником во ВНИИОМШС, кандидатом технических наук. В своем заявлении т.Слободкин пишет: "Я и проф.Янчев К. обратили внимание на то, что т.Карпенко А.Е. имеет свой личный взгляд на "украинский вопрос": литература и история его интересовали только в аспекте Украины; перспектива слияния языков и литературы по его мнению несоместима для Украины; он считает, что умерший епископ Шептицкий во Львове был исключительный человек, что его смерть глубоко опечалила жителей Львова; что Бендера и Мельник были не такие уж негодяи, как они представлены перед народом и др."

Член КПСС т.Войнолович А.Ф. пишет о беседе Слободкина с Карпенко А.Е.:

"Карпенко навязывал ему откровенно националистические взгляды, поносил национальную политику КПСС на Украине".

Партийной комиссии обкома партии известно, что Карпенко А.Е. осуждал постановление бюро обкома КП Украины "О серьезных искривлениях и политических ошибках в оценке исторических заслуг некоторые лиц отдельными учеными Львова и в печатных изданиях" от 11.III.71 г., предлагая писать в ЦК анонимные письма с требованием пересмотра этого постановления, как ущемляющего якобы интересы украинской культуры.

Как видно из приведенных фактов, националистические выступления Карпенко, его тенденции к ревизионизму в исторической науке, "идеологические искривления при изложении курса истории СССР в ЛГУ являются не случайными срывами, а результатом его мировоззрения, ничего общего не имеющего с коммунистической убежденностью и марксистско-ленинской идеологией коммунизма.

Несмотря на то, что Карпенко 12 января 1954г давал обязательство на бюро Львовского обкома партии "никогда не допускать перед коммунистической партией ошибок при проведении в жизнь ее решений", он никогда не думал его выполнять, а продолжал пропагандировать свои антипартийные взгляды.

В связи с тем, что партийный комитет Университета и Ленинский РК КП Украины не дали принципиальной партийной оценки идеологическим искривлениям, допущенным Карпенко, и приняли либеральное решение: считать необходимым, в порядке контроля, рассмотреть персональное дело Карпенко А.Е. на бюро обкома КП Украины.

Предложение: 1. За пропаганду антипартийных взглядов, неправильную оценку исторических фактов и игнорирование решений партийных органов об исправлении допущенных идеологических искривлений Карпенко Александра Ефимовича из членов КПСС исключить.

2. Обратит внимание партийного комитета Университета и Ленинского райкома КП Украины на более принципиальный подход к рассмотрению персональных дел*.

Член партийной комиссии при Львовском обкоме КП Украины

Н.Валентеенко

*На першій сторінці документа зліва вверху резолюція: "Тов. Курапов Ю.Ф. Обговорити на бюро РК, вирішити питання про партійну відповідальність. 7.VII.72. В.Куцевол".

ДАЛО, персональна справа О.Ю.Карпенка, арк.12-18.

Документ № 16

ПОСТАНОВА БЮРО ЛЕНІНСЬКОГО РАЙКОМУ КП УКРАЇНИ М.ЛЬВОВА "ПРО ЧЛЕНА КПРС ТОВ. КАРПЕНКА О.Ю."

28 лютого 1973 р.

КАРПЕНКО Олександр Юхимович, 1921 року народження, українець, освіта вища, доктор історичних наук, член КПРС з травня 1945 року, партійний квиток № 05754243. На партійному обліку перебуває в парторганізації Державного музею етнографії і художнього промислу АН УРСР.

Має партстягнення: сувору догану з занесенням до облікової картки, оголошену рішенням бюро Ленінського райкому КП України м.Львова 14 червня 1968 року за допущені помилки при читанні курсу історії СРСР, які своїм звучанням завдають шкоду ідейно-політичному вихованню студентів;

сувору догану з занесенням до облікової картки, оголошену рішенням бюро Ленінського райкому КП України м.Львова від 21 квітня 1971 року за невиконання рішення парткому від 8 червня 1968 року та ігнорування партійного бюро історичного факультету.

Партійна організація Державного музею етнографії та художнього промислу АН

УРСР від 14 червня 1972 року зняла з члена КПРС тов.Карпенка О.Ю. ці партійні стягнення.

СУТЬ СПРАВИ: у 1968 році при читанні лекцій для студентів III-го курсу історичного факультету держуніверситету Карпенко О.Ю. допустив ідеологічні помилки, перекутив історичну дійсність, відобразивши її однобоко, тенденційно. Нагромаджені факти, які він наводив з особистого життя, не відповідали вимогам науковості. При розкритті суті колективізації захопився ілюструванням надуманими або перекрученими прикладами.

Рішенням ректорату тов.КАРПЕНКО О.Ю. був звільнений від читання лекцій до представлення ним повністю перероблених текстів лекцій та їх рецензування та апробації на кафедрі.

Тов.Карпенко О.Ю. не виконав рішення ректорату і рішення парткому, протягом двох років, ігнорував рішення парткому та розпорядженням ректора про докорінну переробку текстів його лекцій.

12 листопада 1970 року Рада історичного факультету прийняла рішення про неможливість дальшого перебування тов.Карпенка О.Ю. на педагогічній роботі. Ідеологічні збочення тов. Карпенка О.Ю. в науковій роботі і в лекціях були не окремими "помилками", а системою. Коли партбюро історичного факультету зайнялося справою тов.Карпенка О.Ю., виявилось, що протягом останніх 20 років кожні 4-5 років в різних партійних інстанціях розглядалися його персональні справи про порушення партійної дисципліни, ідеологічні помилки тощо.

Політичну обмеженість і незрілість тов.Карпенко О.Ю. проявляв і в 1968 році в санаторії "Радон" м.Хмельники Вінницької області в розмовах з відпочиваючими. 10 липня 1972 року райком партії одержав від Львівського обкому КП України довідку партійної комісії на Карпенка О.Ю. для обговорення на бюро райкому партії і вирішення питання про партійну відповідальність. Враховуючи лише згадане і те, що тов.Карпенко О.Ю. за час, що пройшов після оголошення стягнень недостатньо проявив себе, не виступав публічно з засудженням своїх ідеологічних помилок немає підстав вважати, що він повністю усвідомив свою провину перед партією. Крім цього, при розгляді персональної справи про зняття партстягнень комуністам не було роз'яснено, за що вони були оголошені, і тому у виступах не було дано оцінки поведінки т.Карпенка та не було аналізу його поведінки після одержання суворих партстягнень.

БЮРО РАЙКОМУ КП УКРАЇНИ постановляє:

1. Відмінити рішення партзборів Державного музею етнографії і художнього промислу АН УРСР від 14 червня 1972 року, як передчасне.

2. Засудити поведінку члена КПРС КАРПЕНКА Олександра Юхимовича як таку, що ганьбить звання члена партії, але враховуючи те, що він визнає свої грубі помилки і обіцяє своєю чесною працею виправдати довір'я, суворо попередити його, що в разі допущення будь-яких ідеологічних збочень він буде виключений з рядів КПРС.

Секретар Ленінського
РК КП України м.Львова

Ю.Курапов

ДАЛО, персональна справа О.Ю.Карпенка, арк.1-2.

Документ № 17

ЛИСТ ПРОФЕСОРА О.Ю.КАРПЕНКА ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ В.В.ЩЕРБИЦЬКОМУ "ПРО СТАН ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ТЕРИТОРІЇ РЕСПУБЛІКИ"

20 жовтня 1988 р.

Політбюро Центрального комітету Компартії України
Першому секретареві
ЦК Компартії України тов.В.В.Щербицькому

Про стан викладання історії Української РСР на території республіки

В умовах перебудови, активного росту національної самосвідомості, глибинної гуманізації освіти настала невідкладна пора вирішити питання про викладання історії Української РСР на території республіки. Сьогодні в середній школі такої окремої дисципліни взагалі немає, є лише епізодичні уроки з історії УРСР в курсі історії СРСР.

Великий український народ з його багатовіковою славною, героїчною історією, видатним вкладом у вітчизняну і світову історію заслуговує того, щоб на його території у суверенній Українській РСР, члена ООН, кількох десятків міжнародних організацій, яка за своїм економічним потенціалом посідає одне з почесних перших місць у міжнародному співтоваристві, діти мали змогу вивчати свою історію.

Оскільки навчальні програми і плани затверджує Держкомнаросвіти СРСР, прошу настійно зажадати введення на території УРСР історії республіки, як окремої дисципліни, яка б вивчалася в усіх класах середньої школи, технікумах і ПТУ (що на базах 8-ми річної школи) паралельно з курсом історії СРСР. Недопустимо, щоб підростаюче покоління вивчало свою історію за радіоголосами, які її активно пропагують і, зрозуміло, в антирадянській інтерпретації. У зв'язку з цим необхідно доручити Міннаросвіти УРСР взяти невідкладних заходів до підготовки високоякісних підручників і хрестоматій для учнів, навчальних посібників для вчителів, історичних карт.

У республіці склалося ненормальне становище із вивченням історії УРСР в педінститутах й інших гуманітарних вузах. Тут теж, навіть на історичних факультетах, немає окремої дисципліни – історії УРСР. На Всесоюзній нараді завкафедрами історичних факультетів (1987 р.) одностайно було прийнято рекомендацію про введення такого курсу на істфаках в усіх республіках. Однак ця рекомендація не була взята до уваги Держкомнаросвіти і в навчальних планах, які у цьому році були запроваджені у вузах республіки, такий курс не передбачено. Щодо курсу, який залишено у новому навчальному плані "Дисципліни, що вводяться у відповідності з особливостями республік, країв, областей", то, зрозуміло, такі дисципліни потрібні для вивчення окремих важливих проблем з історії області, краю, республіки (напр. для нашої республіки: "Возз'єднання України з Росією та його історичне значення", "УРСР і ООН" і т.д.), але це може бути лише поряд з курсом історії республіки. Не випадково на нього і відводиться протягом п'ятирічного навчання лише 50 годин лекцій (отже 25 лекцій) та декілька годин семінарських занять (у деяких планах лише 19 лекцій). Можливо, цієї кількості годин і досить, наприклад, для вивчення особливостей історичного процесу у Липецькій, Костромській, Томській, Хмельницькій областях та і будь-якій іншій області, але ж не для республіки з тисячолітньою історією. Цих годин вкрай недостатньо для ознайомлення з історією, а педінститут має завдання підготувати спеціаліста з історії УРСР для роботи в школі. Думається, що автори навчального плану для істфаків педінститутів явно відстають від потреб сьогодення. Багаторічний досвід викладання курсу і підготовки учителів історії підтверджує необхідність введення у навчальних планах істфаків республіки окремого курсу – "Історія УРСР" обсягом 220-250 годин на I-III або II-IV курсах, який читався б паралельно з курсом історії СРСР, з обов'язковим екзаменом на кожному курсі (з історії феодалізму, капіталізму і соціалізму). Необхідно негайно підготувати новий підручник з історії УРСР епохи соціалізму та хрестоматію історичних документів.

Настав час поставити питання про вивчення студентами педінститутів, університетів, їх гуманітарних факультетів та всіх інших гуманітарних вузів курсу історії УРСР (орієнтовно обсягом 70-80 год.).

Шановний Володимире Васильовичу! Можливо, у даній доповідній записці не все аргументовано до кінця, але я і не вважав за потрібне це робити, оскільки, як мені думається, для членів Політбюро це цілком зрозуміло, їх не потрібно переконувати у правильності постановки питання, а про те, що прийшов невідкладний час вирішувати цю проблему, я переконаний цілком.

20.X.1988 р.

З глибокою повагою

О.Карпенко

Документ № 18

КЛОПОТАННЯ ПРОФЕСОРА О.Ю.КАРПЕНКА ПРО УТВОРЕННЯ ОБЛАСНОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА ПРИКАРПАТТЯ ІМ.І.Я.ФРАНКА

11 березня 1989 р.

Другому секретареві Івано-Франківського обкому
Компартії України
тов.Новицькому Е.А

У зв'язку з активізацією історико-краєзнавчої роботи в УРСР, піднесенням національної самосвідомості населення та у відповідності з рекомендаціями першої Всесоюзної та республіканських краєзнавчих конференцій, кафедра історії СРСР та УРСР педінституту ім. В.Стефаніка піднімає клопотання про організацію в області ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА ПРИКАРПАТТЯ ІМ. І.Я.ФРАНКА.

Завдання товариства:

1. Виявлення і залучення до науково-дослідної та популяризаційної роботи істориків, етнографів, літераторів, фольклористів, археологів, музикознавців та всіх, хто цікавиться краєзнавчою роботою.
2. Координація науково-дослідної та науково-популяризаційної роботи з історії Прикарпаття.
3. Проведення в області та окремих регіонах краю науково-практичних конференцій, нарад, симпозіумів, диспутів з історичного краєзнавства.
4. Популяризація серед населення героїчного минулого та досягнень сьогодення.
5. Збір, систематизація та організація збереження документів і матеріалів з історії краю.
6. Залучення молоді до історико-краєзнавчої роботи.
7. Консультаційна робота з краєзнавцями.

Організація такого Товариства відіграє позитивну роль і в тому, що відпаде потреба у створенні різноманітних неформальних угруповань, що теж безумовно важливо на сучасному етапі.

Серед ініціаторів утворення такого Товариства могли б бути:

- педагогічний інститут ім. В.С.Стефаніка;
- обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури;
- обласна організація Товариства "Знання";
- обласний краєзнавчий музей;
- обласне управління культури;
- обласне відділення Фонду культури;
- відділення Спілки письменників України;
- відділення Спілки композиторів України;
- відділення Українського педагогічного товариства;
- відділення музичного товариства;
- обласний державний архів;
- єпископат Івано-Франківський та Коломийський;
- трудові колективи підприємств, установ, колгоспів, кооперативів.

Історико-краєзнавче Товариство доцільно організаційно створити при Івано-Франківському обласному управлінні культури на базі обласного краєзнавчого музею.

Для організації роботи Товариство створює обласні секції за напрямками краєзнавчої роботи, міські і районні відділення, первинні організації. Керівництво роботою Товариства здійснює Рада в складі 20 чоловік та її президія у складі 5 чоловік.

Найближче основне завдання Товариства - підготовка та проведення спільно з іншими організаціями III-ої обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (жовтень-листопад 1989 р.).

Робота товариства ведеться на громадських засадах.

Копія документа з особистого архіву О.Ю.Карпенка

Документ № 19

ПРОПОЗИЦІЇ ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СРСР І УРСР О.Ю.КАРПЕНКА РАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ.В.СТЕФАНИКА ЩОДО ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ УРСР В ІНСТИТУТІ

11 травня 1989 р.

Рекомендації кафедри історії СРСР та УРСР на виконання Постанови Політбюро ЦК Компартії України "Про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР".

1. З 1989/90 навчального року перейти на новий навчальний план з історії УРСР на II і III курсах історичного факультету (з розрахунку 250 аудиторних годин на весь курс, з екзаменами на 4 (епоха феодалізму), 10 (епоха соціалізму) семестрах. Навчальна частина, деканат, кафедра історії СРСР і УРСР.
2. З 1989/90 навчального року на всіх факультетах ввести курс історії УРСР в обсязі 50 аудиторних годин, диф.залік. Навчальна частина, деканат, кафедра історії СРСР та УРСР.
3. З 1989/90 навчального року на всіх факультетах заочного навчання ввести курс історії УРСР в обсязі 30 годин, диф.залік. Проректор по заочному відділу, кафедра історії СРСР та УРСР.
4. Розпочати роботу по підготовці нового видання "Прикарпаття – наш край" у відповідності з новим навчальним планом, а також навчальної хрестоматії документів з історії краю. Зав.кафедрою історії СРСР та УРСР, проф.Карпенко О.Ю. 1991 р.
5. Взяти участь у підготовці навчальної програми з курсу історії УРСР для неісторичних факультетів. Зав.кафедрою історії СРСР та УРСР, проф.Карпенко О.Ю. 1989-1990 рр.
6. Взяти участь у підготовці методичних рекомендацій для учителів історії УРСР з поглибленим вивченням історії. Кафедра історії СРСР та УРСР. 1991 р.
7. Взяти участь у підготовці "Практикумів з історії УРСР" для студентів історичних факультетів. Кафедра історії СРСР та УРСР. 1990 р.
8. У зв'язку з необхідністю термінової підготовки значної кількості викладачів історії УРСР для педвузів та інших гуманітарних вузів підняти клопотання перед Міністерством народної освіти УРСР про відкриття при кафедрі історії СРСР та УРСР, на якій працює 2 доктори наук, професори, спеціалісти з історії УРСР, аспірантури з відривом від виробництва (щорічно 2 чол.).

Зав.кафедрою історії СРСР та УРСР професор О.Ю.Карпенко
Архів Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка, за 1989 р.

Документ № 20

ІЗ ЛИСТА ПРОФЕСОРА О.Ю.КАРПЕНКА В КОМІСІЮ ЦК КП УКРАЇНИ ПО СТВОРЕННЮ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УРСР

22 травня 1989 р.

На виконання рекомендації першого засідання Комісії вношу наступні конкретні пропозиції до Державної програми розвитку історичних дисциплін, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР.

I. Науково-дослідна робота

Включити до програми історичних досліджень наступні важливіші наукові роботи:

1. Історія Української РСР: У 15-ти томах. Наукове видання з аргументацією висунених положень і концепцій історичними джерелами, з глибоким джерелознавчим й історіографічним вступом до кожної проблеми. Перші 10 томів дослідження могли б бути присвячені дорадянському періодові.
2. Етнографія України: У 4-х томах. Перші три томи – етнографія українців, четвертий – національних меншостей.
3. Великий Жовтень і революційні процеси на західноукраїнських землях.
4. Народна, буржуазно-демократична революція на західноукраїнських землях.
5. Міжнародний імперіалізм і західноукраїнські землі.

II. Публікація історичних джерел і перевидання історичних праць

1. Підготувати академічне видання творів академіка АН СРСР М.С.Грушевського, включивши до нього опубліковані й неопубліковані наукові і публіцистичні (популярні) праці, листування.

2. Перевидати основні наукові праці відомих істориків В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, М.І.Костомарова, В.К.Винниченка та інших визначних істориків минулого.

3. Підготувати публікацію збірника документів у 3-х томах "Розвиток культури українського народу в добу капіталізму (1861-1917 рр.)", включаючи і культурний розвиток західноукраїнських земель.

4. Підготувати публікацію документів "Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920 рр.)". У 2-х томах.

5. Перевидати збірник документів "Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917-1939 рр.)": У 5-ти томах, доповнивши попереднє видання новими документами, виявленими за останні 30 років. Тим більше, що попереднє видання стало вже бібліографічною рідкістю.

6. Підготувати публікацію документів "Західноукраїнські землі в епоху імперіалізму (кінець XIX – поч. XX ст.)". У 2-х томах.

III. Вивчення історії УРСР у ВУЗах і середніх навчальних закладах республіки.

1. Ввести окрему дисципліну "Історія УРСР" до навчальних планів усіх факультетів університетів, педвузів, інших гуманітарних вузів та середніх навчальних закладів.

2. Підготувати новий підручник з історії УРСР для історичних факультетів університетів і педінститутів.

3. Підготувати підручник з історії УРСР для неісторичних факультетів університетів, педвузів та інших гуманітарних вузів.

4. Підготувати нову навчальну програму з історії УРСР для історичних факультетів університетів і педінститутів.

5. Підготувати нову навчальну програму з історії УРСР для неісторичних факультетів університетів, педвузів та інших гуманітарних вузів.

6. Підготувати нову навчальну програму з історії УРСР для середніх навчальних закладів.

7. Перевидати хрестоматії з історії УРСР для історичних факультетів університетів і педвузів із змінами і доповненнями, що витікають з нових навчальних програм.

8. Підготувати хрестоматію з історії УРСР для студентів неісторичних факультетів університетів, педвузів та інших гуманітарних вузів.

9. Підготувати практикуми з історії УРСР для студентів історичних факультетів університетів і педвузів з усіх важливіших проблем доби феодалізму, капіталізму і соціалізму.

10. Підготувати на конкурсній основі підручники з історії УРСР для середніх навчальних закладів у відповідності з новою навчальною програмою й опублікувати не менше 2-х варіантів таких підручників.

11. Перевидати хрестоматії з історії УРСР для учнів середніх навчальних закладів у відповідності з новою навчальною програмою.

12. Видати в усіх областях методичні рекомендації і хрестоматії (документів) з історії рідного краю.

13. Систематично видавати методичні посібники з історії УРСР для вчителів середніх навчальних закладів.

14. У зв'язку з необхідністю підготовки значного загону викладачів з історії УРСР для вузів додатково відкрити з цієї спеціальності аспірантуру при університетах і педвузах, де є відповідні наукові кадри (доктори наук з історії УРСР).

IV. Пропаганда історичних знань

1. Створити асоціацію (товариство) істориків УРСР – члена відповідної міжнародної організації.

2. Створити історико-краєзнавче товариство УРСР.

Член комісії д-р, професор О.Карпенко,
м.Івано-Франківськ

ФОТОГРАФІЯ

Доктор історичних наук, професор
Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка
Олександр Юхимович Карпенко

Студент II курсу історичного факультету
Чернігівського учительського інституту. 1939 р.

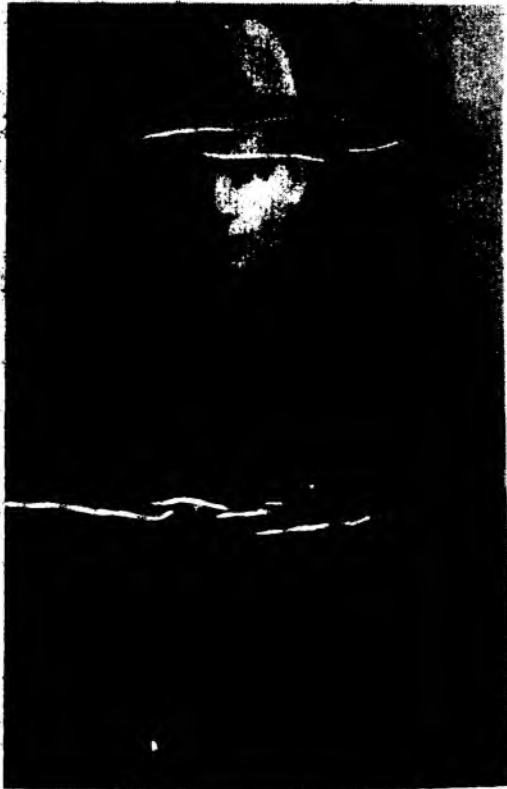
Родина

Командир батареї 472-го Гвардійського
орденів Кутузова і Богдана Хмельницького
Ліозненського артполку Резерву Головного
командування. 1944 р.

Рідна хата в Чернігові.
На фото - сини Олександр і
Ярослав. 1963 р.

Засідання Відділу бібліотеки
АН УРСР. 1950 р.

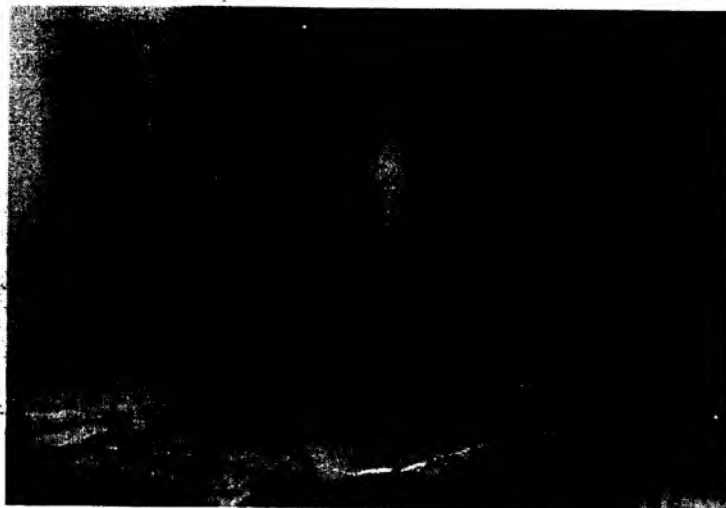
Кандидат історичних наук, доцент Львівського
державного університету ім.І.Франка. 1967 р.

Наукова нарада у кабінеті директора Інституту
суспільних наук АН УРСР академіка І.П.Крип'якевича,
присвячена революційно-визвольним змаганням у
Західній Україні. 1956 р.

На центральній площі
в Чернігові. 1968 р.

Учений секретар Львівського
філіалу АН УРСР. 1949 р.

Студенти Львівського державного
університету на польових роботах
у радгоспі "Винниківський". 1962 р.

Зустріч студентів історичного факультету Львівського університету
з академіком АН СРСР І.І.Мінцем. 1966 р.

Біля гармати гетьмана І.Мазепи на
Валу в Чернігові. 1967 р.

Зустріч з академіком АН СРСР
М.Н.Тихоміровим у Львові. 1954

На перевалі в Карпатах. 1966 р.

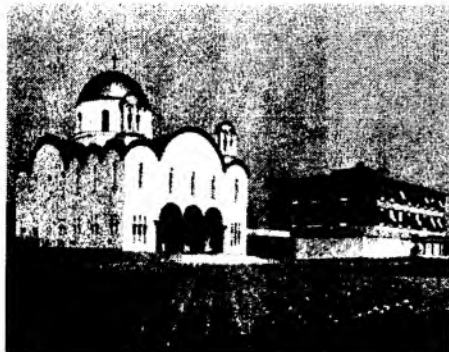
Полювання на р.Прип'ять. 1978 р.

Читає лекцію для студентів історичного факультету Прикарпатського університету ім.В.Стефаника 1993 р.

Пам'ятник Шевченкові у дворі Українського Католицького Університету.

Український Католицький Університет імені св.Климентія Папи Рим. 1995.

Запрошення на зустріч з Папою Іоанном Павлом VI. 1995 р.

Керівник Відділу регіональних проблем Інституту політичних і етнологічних досліджень НАН України та Прикарпатського університету ім.В.Стефаника проф.О.Карпенко й наукові співробітники відділу доктори історичних наук, професори М.В.Кугутяк (праворуч) Б.П.Савчук. 1998 р.

Співробітники Відділу регіональних проблем. Грудень 2000 р.

Галина Пославська

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРА КАРПЕНКА

1. Видання і розповсюдження творів Гоголя в Західній Україні // Вільна Україна.- 1952.- 2 берез.- 0,2 др. арк.
2. Героическая страница революционно-освободительной борьбы западноукраинских крестьян. К 20-летию Леского восстания // Львовская правда.- 1952.- 19 июн.- 0,4 печ. л.
3. Палії нової війни без масок. Рец. на кн: Р. Сивайрса Дорога війни. Записки англійського офіцера (М., 1952) // Вільна Україна.- 1952.- 25 черв.- 0,3 др. арк.
4. 20 років Львівського повстання // Жовтень.- 1952.- № 8.- 0,6 др. арк.
5. Львівська бібліотека АН УРСР // Вісник АН УРСР.- 1952.- № 11.- 0,2 др. арк.
6. Книга, разъясняющая подрывную деятельность американских дипломатов // Львовская правда.- 1952.- 2 декаб.- 0,3 печ. л.
7. Короткий довідник про Львівську бібліотеку АН УРСР.- Львів: вид-во АН УРСР, 1952.- 2,2 др. арк.
8. Крестьянские восстания во Львовском воеводстве в 1932-1933 гг. Автореферат кандидатской диссертации. - Львов: Изд-во АН УССР, 1952.- 1 печ. л..
9. Героїчна сторінка революційної боротьби селян Західної України // Бюлетень ПАТАУ.- 1953.- липень.- 0,3 др. арк.; Львовская правда.- 1953.- 21 июл.- 0,3 печ. л.
10. Селянське повстання в Галичині в 1933 р. // Вісник АН УРСР.- 1953.- № 9.- 0,6 др. арк.
11. Славная страница героической борьбы. К 25-летию забастовки в Батятычах // Львовская правда.- 1954.- 9 янв.- 0,4 печ. л.
12. 35 лет Дрогобычского восстания (Из истории революционного движения в Западной Украине) // Львовская правда.- 1954.- 16 апр.- 0,4 печ. л.
13. Дружба, випробувана історією // Жовтень.- 1954.- № 7.- 0,25 др. арк.
14. Із історії революційної боротьби трудящих Західної України за Радянську владу. До 35-річчя Дрогобицького повстання // Вісник АН УРСР.- 1954.- № 8.- 1 др. арк.
15. В борьбе за воссоединение с Советской Украиной (Летопись героической истории) // Львовская правда.- 1954.- 17 сент.- 0,4 печ. л.
16. У боротьбі за возз'єднання українських земель // Вітчизна.- 1954.- № 9.- 0,8 др. арк.
17. Великая дружба двух братских народов // Львовская правда.- 1954.- 26 нояб.- 0,5 печ. л.
18. Нове дослідження з історії України // Жовтень.- 1955.- № 5.- 0,3 др. арк.
19. Карпенко О., Івасюта М. Книга про революційно-визвольну боротьбу // Жовтень.- 1955.- № 9.- 0,3 др. арк.
20. Радянська влада в Західній Україні в 1920 р. // Вісник АН УРСР.- 1955.- № 11.- 0,7 др. арк.
21. Селянські повстання в Польщі в 1932-1933 рр.- К.: Вид-во АН УРСР, 1955.- 7,5 др. арк.
22. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційний рух в Західній Україні в 1918-1923 рр. // Наукова конференція істориків, присвячена питанню впливу Жовтневої революції на революційний рух в Західній Україні. Тези доповідей. - Львів: Вид-во АН УРСР, 1956.- 0,1 др. арк.
23. Селянське повстання в південно-східному районі Польщі влітку 1932 р. // Історичні зв'язки слов'янських народів.- К.: Вид-во АН УРСР, 1956.- 1,5 др. арк.
24. Встановлення Радянської влади у Східній Галичині в 1920 р. // Український історичний журнал.- 1957.- № 3.- 1,5 др. арк.
25. Антифашистський конгрес працівників культури у Львові // Вільна Україна.- 1957.- 18 трав.- 0,3 др. арк.
26. Первые отзвуки Октябрьской революции на западноукраинских землях // Львовская правда.- 1957.- 29 мая.- 0,6 печ. л.
27. К вопросу о возникновении КПЗУ // Львовская правда.- 1957.- 21 июн.- 0,6 печ. л.
28. З історії революційного руху в Західній Україні // Вісник АН УРСР.- 1957.- № 8.- 1 др.

- арк.
29. Ценная книга.: Рец. на кн. П.М.Калениченка Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни (К., 1957) // Львовская правда.- 1957.- 20 нояб.- 0,3 печ. л.
30. Карпенко А., Булычева А. Великий Октябрь зажег пламя борьбы // Львовская правда.- 1957.- 1 дек.- 1 печ. л.
31. Великий Жовтень і Східна Галичина // Вільне життя.- 1957.- 21 груд.- 0,3 др. арк.
32. До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель.- Вип. 1.- К.: Вид-во АН УРСР, 1957.- 2 др. арк.
33. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917-1920). Документи й матеріали / Під ред. О. Ю. Карпенка. Упорядники: О. Ю. Карпенко (автор передмови), А.Д. Мільшина, І. М. Павловська, Б. Я. Рот.- Львів: Львів. книжково-журн. вид-во, 1957.- 43,3 др. арк.
34. Праця з історії боротьби трудящих Західної України за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з УРСР // З історії західноукраїнських земель.- Вип. 1.- К.: Вид-во УРСР, 1957.- 0,2 др. арк.
35. Селянські страйки в Батятычах у 1928-1929 рр. // З історії західноукраїнських земель.- Вип. 1.- К.: Вид-во АН УРСР, 1957.- 0,5 др. арк.
36. До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919-1923) // З історії західноукраїнських земель.- Вип. 2.- К.: Вид-во АН УРСР, 1957.- 2 др. арк.
37. Жовтнева революція і революційний процес у Західній Україні (1918-1920 рр.).- 1957.- 25 др. арк. Рукопис**.
38. Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель 1918-1920 рр.- 1957.- 20 др. арк. Рукопис**.
39. На підтримку ленінської політики миру. До 40-річчя загального політичного страйку в Галичині // Вільна Україна.- 1958.- 17 січ.- 0,3 др. арк.
40. Важное событие в культурной жизни Украины. Рецензия на первый номер "Українського історичного журналу" // Львовская правда.- 1958.- 25 янв.- 0,2 печ. л.
41. Деякі питання із історії КПЗУ // Український історичний журнал.- 1958.- № 3.- 1,5 др. арк.
42. На чолі мас. До 40-річчя утворення Комуністичної Партії України // Вільне життя. - 1958.- 2 лип.- 0,3 др. арк.
43. Во главе трудящихся масс. Коммунистическая партия Западной Украины в период между первым и вторым съездами // Львовская правда.- 1958.- 6 июля.- 0,5 печ. л.
44. За власть советов, за воссоединение... Из истории революционного движения в Западной Украине // Львовская правда.- 1958.- 13 декаб.- 0,3 печ. л.
45. Боротьба робітничого класу Східної Галичини проти влади української буржуазії під час існування ЗУНР // З історії західноукраїнських земель.- Вип.3.- К.: вид-во АН УРСР, 1958.- 2 др. арк.
46. Карпенко О., Стефанік С. На новій землі: Рец. на кн. П. Кравчука (Канада) На новій землі (Торонто 1958) // Жовтень.-1959.-№1.-0,5 др.арк.
47. Проспект "Нарисів історії КПЗУ".- Львів, 1959.- 1 др. арк.
48. КПЗУ в документах і матеріалах /автор передмови і упорядник документів за 1924-1925 рр. О. Карпенко.- 1959. Рукопис**.
49. Експансія США під виглядом допомоги. Рец. на кн. Д.Сташевського Експансія США в країні Європи під виглядом допомоги 1920-1922рр. // Вільна Україна. -1961.- 6 січ.- 0,2 др. арк.
50. Імперіалісти Заходу – натхненники і організатори окупації Східної Галичини (1918-1919 рр.) // Вісник Львівського державного університету.- 1961.- № 1.-1,5 др. арк.
51. Роль міжнародного імперіалізму в окупації Східної Галичини 1918-1919 // Збірник Львівського державного університету імені І. Франка. Ювілейна наукова сесія. Тези доповідей.- Львів, 1961.- 0,3 др. арк.
52. Виникнення й ідеологічне зміцнення КПСГ.- 1960.- 6 др. арк. Рукопис**.
53. Международный империализм – организатор и участник интервенции против украинского народа. 1918 – 1920 гг.- 1960.- 40 др. арк. Рукопись**.

54. Під прапором Жовтня. Боротьба трудящих Західної України за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною 1921-1923 рр. Документи і матеріали.- Т. 2.- 1960.- 50 др. арк. Рукопис**.
55. Генеральний курс. Мирне співіснування двох систем // Вільна Україна.- 1962.- 7 січ.- 0,3 др. арк.
56. Путь к миру // Львовская правда.- 1962.- 7 март. - 0,3 печ. л.
57. Атомним випробуванням – ні // Вільна Україна.- 1962.- 20 берез.- 0, 3 др. арк.
58. Преступная война // Львовская правда.- 1962.- 16 мая.- 0,3 др. арк.
59. Славная страница истории. К 30-летию Леского восстания // Львовская правда.- 1962.- 19 июн.- 0,3 печ. л.
60. Слово боевых лет: Рец. на кн. Й. Цюха Слово буремних років // Львовская правда.- 1962.- 27 июн.- 0,3 печ. л.
61. Образование Украинской ССР – торжество ленинской национальной политики // Львовская правда.- 1962.- 21 декаб.- 0,3 печ. л.
62. Із історії спільної боротьби українських і польських трудящих в Західній Україні (1929-1933 рр.) // Тези доповідей на V міжвузівській Республіканській славистичній конференції.- Ужгород, 1962.- 0,2 др. арк.
63. В.І.Ленін – організатор Союзу РСР // Вільна Україна.- 1963.- 20 січ.- 0,3 др. арк.
64. Мир – высшее благо // Львовская правда.- 1963.- 20 янв.- 0, 2 печ. л.
65. 3 минулого. Героїчні дні // Львівська правда.- 1963.- 16 квіт.- 0,3 др. арк.
66. Перший з'їзд КПСГ // Львівська правда.- 1963.- 20 жовт.- 0,3 др. арк.
67. Народжена в борні. 3 історії виникнення КПЗУ // Львівська правда.- 1963.- 30 жовт.- 0,3 др. арк.
68. Важливий етап. 3 історії КПЗУ. 1920 р. // Львівська правда.- 1963.- 31 жовт.-0,2 др. арк.
69. Ганебна гра // Львівська правда.- 1964.- 18 січ.- 0,5 др. арк.
70. Шлях її героїчний. До 45-річчя утворення КПЗУ // Радянська Волинь.- 1964.- 13 лют.- 0,2 др. арк.
71. Керманіч. До 45-річчя КПЗУ // Ленінська молодь.- 1964.- 18 берез.- 0,3 др. арк.
72. Героїчний подвиг // Львівська правда.- 1964.- 12 квіт.- 0,3 др. арк.
73. Зовнішня політика СРСР – політика миру і міжнародного співробітництва (1945-1963 рр.). Бібліографічний покажчик.- Львів, 1964.- 3 др. арк.
74. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920 рр.).- Львів: Вид-во ЛДУ, 1964.- 17,3 др. арк.
75. Іноземна інтервенція на Україні в радянській історіографії // Наукова конференція, присвячена 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Суспільно- економічні, історичні, юридичні науки та журналістика. 12-17 жовтня 1964 р. Тези доповідей.- Львів, 1964.- 0,1 др. арк.
76. Сговор немецко-австрийских империалистов с украинскими буржуазными националистами в Брест-Литовске в 1918 г. // Научная сессия по истории первой мировой войны. Секция 1. Дипломатическая и военная история первой мировой войны.- М., 1964.- 0,8 печ. л.
77. 3 історії боротьби західноукраїнських трудящих за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною (1917-1919 рр.) // Вісник Львівського державного університету. Серія "Історія".- 1965.- 0,5 др. арк.
78. Карпенко О., Соколовська Т., Чорній В. Методичний посібник з історії СРСР для вступників до вищих навчальних закладів.- Львів: вид-во ЛДУ, 1965.- 3 др. арк.
79. Ризький мир (1921 р.) // XXXIX наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи Львівського університету за 1964 рік. Тези доповідей.- Львів: вид-во ЛДУ, 1965.- 0,1 др. арк.
80. Боротьба Радянської держави за відвернення війни (кінець 1919 - початок 1920 рр.) // XL конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи Львівського університету за 1965 р. Тези доповідей. - Львів: вид-во ЛДУ, 1966.- 0,1 др. арк.
81. Иностранная военная интервенция на Украине (1918-1920 гг.). Автореферат докторской диссертации.- Львов, 1966.- 3,3 печ. л.
82. Питання Східної Галичини на радянсько-польських переговорах в Ризі в 1920 р. // Питання історії народів СРСР.- Т. 2.- Харків, 1966.- 0,8 др. арк.

83. Славні сторінки героїчного. Рік 1920 // За радянську науку.- 1967.- 22 верес.- 0,2 др. арк.
84. Історіографія інтервенції міжнародного імперіалізму на західноукраїнських землях (1918-1919 рр.) // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії.- К., 1967.- 0,1 др. арк.
85. Могучий отзвук Октября // Львовская правда.- 1968.- 17 янв.- 0,3 печ. л.
86. Міжнародний імперіалізм – організатор загарбання західноукраїнських земель // Торжество історичної справедливості.- Львів, 1968.- 1,5 др. арк.
87. Славне п'ятдесятиліття. До 50-річчя КПЗУ // За радянську науку.- 1969.- 14 лют.- 0,2 др. арк.
88. Батятицькі страйки 1928-29 // РЕІУ. В 4 т.- Т. 1.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1969.
89. Із історії виникнення КПСГ // Заграва волі.- Львів, 1969.- 1 др. арк.
90. Історія СРСР. Методичні вказівки, програма та контрольні завдання для слухачів заочних підготовчих курсів.- Львів, 1969.- 3 др. арк.
91. Нововолинськ // Історія міст і сіл. Волинська область.- К., 1970.- 1 др. арк. (Карпенко О., Клімаш І., Радічук М.).
92. Лиське повстання 1932 // РЕІУ.- Т. 3.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1971.
93. Искусство книги: Рец. на кн. Я. Запаско Мистецтво книги // Искусство.- 1972.- № 9.- 0,2 др. арк. (в соавторстве).
94. Знаряддя обробітку ґрунту у населення Карпат // Культура та побут населення Карпат. Тези.- Ужгород, 1972.- 0,1 др. арк.
95. Шляхами героїчних звитяг // Вільна Україна.- 1974.- 14 квіт.- 0,2 др. арк.
96. Львовские маевки // Львовская правда.- 1974.- 30 апр.- 0,2 печ. л.
97. Навіки разом // Вільна Україна.- 1974.- 15 листоп.- 0,2 др. арк.
98. Карпенко О., Коваль М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на зміни в громадському побуті селян Західної України (1917-1920 рр.) // ДМХП АН УРСР. Ювілейна сесія до 100-річчя музею.- К., 1976.- 0,8 др. арк.
99. Громадський побут українських селян доби капіталізму (на матеріалах Галичини).- 1976.- 20 др. арк. Рукописхх.
100. Залишки сімейної общини на Бойківщині // Народна творчість і етнографія.- 1977.- № 1.- 0,8 др. арк.
101. Відзначення Великої Жовтня на західноукраїнських землях // Архіви України.- 1977.- № 5.- 1 др. арк.
102. Антифашистський конгрес діячів культури 1936 // УРЕ. В 12 т.- Т. 1.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1977.
103. Баран Михайло // УРЕ.- Т. 1.-К., 1977.
104. Батятицькі страйки 1928-29 // УРЕ.- Т. 1.- К., 1977.
105. Береза-Картузька // УРЕ.- Т. 1.- К., 1977.
106. Святкування 1 Травня у селах Західної України в умовах іноземного поневолення // Український історичний журнал.- 1978.- № 4.- 0,8 др. арк.
107. Антифашистский конгресс деятелей культуры 1936 // УСЭ.- Т. 1.- К.: Гл. ред. УСЭ, 1978.
108. Батятичские стачки 1928-29 // УСЭ.- Т. 1.- К., 1978.
109. На чолі боротьби трудящих. До 60-річчя КПЗУ // Прикарпатська правда.- 1979.- 27 лют.- 0,5 др. арк.
110. Лиське повстання 1932 // УРЕ.- Т. 6.- К., 1981.
111. Лисское восстание 1932 // УСЭ.- Т. 6.- К., 1981.
112. Шляхом Великої Жовтня. - Івано-Франківськ: Знання, 1981.- 1,5 др. арк.
113. Карпенко О., Федорчак П. У боротьбі за маси: Рец. на кн. М. І. Панчука Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси (К., 1982) // Прикарпатська правда.- 1982.- 10 серп.; Робітнича газета.- 1982.- 22 серп. – 0,3 др. арк.
114. Карпенко О., Правдива Л. Розвиток радянської історичної науки у роки Великої Вітчизняної війни. Методичні поради для студентів заочного відділу історичного факультету.- Івано-Франківськ, 1982.- 1 др. арк.
115. Великий подвиг народу і потуги фальсифікаторів. До 40-річчя Сталінградської битви // Прикарпатська правда.- 1983.- 1 лют.- 0,5 др. арк.

116. Героїчні сторінки історії // Прикарпатська правда.- 1983.- 1 трав.- 0,2 др. арк.
117. Карпенко О., Заячківська Н. Великий Жовтень і виникнення комуністичного руху на Прикарпатті // Тези обласної науково-практичної конференції, присвяченої 325-річчю заснування міста Івано-Франківська.- Івано-Франківськ, 1987.- 0,1 др. арк.
118. Історичне значення возз'єднання Західної України з Радянською Україною в єдиній Радянській державі // Тези обласної науково-практичної конференції, присвяченої 325-річчю заснування міста Івано-Франківська.- Івано-Франківськ, 1987.- 0,2 др. арк.
119. Історія Української РСР. Семінарські заняття. Вип. 1, 2, 3, 4.- Івано-Франківськ, 1987.- 4 др. арк.
120. Карпенко О., Курило В., Троян М. Йшов Жовтень, осяюючи світ.- Ужгород: Карпати, 1987.-10,75 др. арк.
121. Карпенко А., Грабовецкий В. Прикарпатский регион в исследованиях советских историков // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов.- Полтава, 1987.- 0,1 др. арк.
122. Карпенко О., Грабовецкий В. Сходінками історії – у майбутнє. До 325-річчя міста Івано-Франківська.- Івано-Франківськ, 1987.- 2,75 др. арк.
123. Історія Української РСР. Семінарські заняття. Методичні рекомендації для студентів заочного відділу.- Івано-Франківськ, 1988.- 2,5 др. арк.
124. До питання про утворення КПЗУ // Український історичний журнал.- 1989.- № 2.- 0,7 др. арк.
125. Карпенко О., Курило В. Посилення революційних процесів на західноукраїнських землях у 1917-1920 рр. // Український історичний журнал.- 1989.- № 10.- 0,9 др. арк.
126. Зовнішньополітичні передумови возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі // 50 років возз'єднання Західної України в Українській РСР. Тези.- Львів, 1989.- 0,1 др. арк.
127. Історичні передумови виникнення КПЗУ. I-й з'їзд партії // Івано-Франківська обласна науково-теоретична конференція, присвячена 70-річчю Комуністичної партії Західної України. Тези / Відп. ред. О. Ю. Карпенко.- Івано-Франківськ, 1989.- 0,2 др. арк.
128. Карпенко О., Степаненко О., Торба А. Історія Української РСР. Робоча програма курсу.- К., 1989.- 1 др. арк.
129. Кафедра вітчизняної історії вузу і краєзнавча робота в регіоні // IV Республіканська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.- Миколаїв, 1989.- 0,1 др. арк.
130. Карпенко О., Чернявська О. Народний фронт в діяльності КПЗУ // Івано-Франківська обласна науково-теоретична конференція, присвячена 70-річчю КПЗУ.- Івано-Франківськ, 1989.- 0,1 др. арк.
131. Карпенко О., Соляр І. Парламентарна діяльність КПЗУ // 50 років возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Тези.- Івано-Франківськ, 1989.- 0,1 др. арк.
132. Прикарпаття – наш край. Методичні рекомендації для вчителів історії / Кер. авт. колективу, відпов. ред О. Ю. Карпенко.- Івано-Франківськ, 1989.- 6,5 др. арк.
133. Прикарпаття в період Жовтневої революції і громадянської війни (1917-1920 рр.) // Прикарпаття – наш край. Методичні рекомендації для вчителів історії.- Івано-Франківськ, 1989.- 1 др. арк.
134. Прикарпаття під прапором Рад / Відп. ред. О. Ю. Карпенко / (співавтор, кер. авт. кол.). - Ужгород: Карпати, 1989.- 13 др. арк.
135. Торжество історичної справедливості // 50 років возз'єднання Західної України з Українською РСР. Тези.- Івано-Франківськ, 1989.- 0,2 др. арк.
136. У зв'язі і трагедії. До річниці утворення КПЗУ // Прикарпатська правда.- 1990.- 10 квіт.- 0,4 др. арк.
137. Карпенко О., Гаркавенко І. Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях. 70-річчя Галицької Радянської республіки і Галревкому // Український історичний журнал.- 1990.- № 8.- 0,6 др. арк.
138. Утворення Комуністичної партії Східної Галичини // Актуальні проблеми історії КПЗУ: До 70-річчя створення партії.- Львів, 1990.- 0,7 др. арк.

139. Михайло Грушевський – видатний державний і громадсько-політичний діяч епохи відродження української нації // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження акад. М.Грушевського.- Івано-Франківськ, 1991.- 0,1 др. арк.
140. Карпенко О., Макарчук С. Історія України. Програма курсу для неісторичних факультетів педінститутів.- К., 1991.- 1,4 др. арк.
141. Українська козацька держава у світовій цивілізації // 500-річчя українського козацтва і Галичина: Матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції.- Івано-Франківськ, 1992.- 0,2 др. арк.
142. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Український історичний журнал.- 1993.- № 1.- 1 др. арк.
143. Доктор Ю. Целевич і Наукове товариство імені Шевченка // Історик, етнограф, педагог. Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича.- Івано-Франківськ, 1993.- 0,2 др. арк.
144. Карпенко О., Костишин Ф., Павлів С. Історичні передумови об'єднання ЗУНР і УНР // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1-3 листопада 1993 р. Матеріали.- Івано-Франківськ, 1993.- 0,1 др. арк.
145. Карпенко О., Макарчук С. Історія України. Програма курсу для гуманітарних спеціальностей.- К., 1993.- 2 др. арк.
146. Утворення Західно-Української Народної Республіки – вікопомний чин українського народу // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1-3 листопада 1993 р. Матеріали.- Івано-Франківськ, 1993.- 0,4 др. арк.
147. Карпенко О. Ю., Калатівська Н. Національна політика ЗУНР // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1-3 листопада 1993 р. Матеріали.- Івано-Франківськ, 1993.- 0,1 др. арк.
148. Перші політичні контакти між українцями і поляками в час Листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) - Івано-Франківськ: Плай, 1997.- 0,2 др. арк.
149. Карпенко О. Ю., Волосянко Л. Р. Листопадовий зрив (1918): історіографія // Вісник Прикарпатського університету. Серія "Історія".- Вип. I.- Івано-Франківськ: Плай, 1998.- 1 др. арк.
150. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918-1923) // Вісник Прикарпатського університету. Серія "Історія".- Вип. I.- Івано-Франківськ: Плай, 1998.- 0,8 др. арк.
151. Злука ЗУНР і УНР – видатна подія в історії українського народу // Соборність України: історія і сучасність.- Івано-Франківськ: Плай, 1999.- 1 др. арк.
152. Про хронологічні межі існування Західно-Української Народної Республіки // Вісник Прикарпатського університету. Серія "Історія".- Вип. III.- Івано-Франківськ: Плай, 2000.- 0,8 др. арк.
153. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923: історія / Відп. ред. О. Карпенко / (співавтор, кер. авт. кол.).- Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001.- 40 др. арк.
154. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923: Документи і матеріали. – У 5 томах / Керівник роботи, відповідальний редактор, автор передмови О. Карпенко.- Т.1. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР/ Укладачі О. Карпенко, К. Мицан. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001.- 38 др. арк.

* До бібліографії не включено понад 30 статей у пресі науково-інформативного характеру.

** Наукові праці, підготовлені автором і прийняті до видавництва, але не були опубліковані.

II. УКРАЇНА І СВІТ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ЕТНОПОЛІТИКА, ДЕРЖАВНІСТЬ

Леонід Зашкільняк
(м. Львів)

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ВИКЛИК І СУЧАСНА ІСТОРИЧНА НАУКА

Проблема оцінки об'єктивності знань, здобутих в процесі пізнання об'єктів та явищ оточуючого світу, завжди гостро стояла перед інтелектуальними колами різних епох і народів. Таке чи інше її розв'язання безпосередньо відбивалось на світоглядній орієнтації людських спільнот від найдавніших часів до сучасності, незалежно від того, чи ці спільноти володіли науковими засобами пізнання, чи користувались візіями, виробленими культурно-традиційними інститутами (відповідною міфологією). Оцінка історичних знань упродовж тривалої історії людства залишалась у обіймах міфологізованої свідомості, в якій провідну роль відігравали позалюдські ідеальні чинники (боги, трансцендентні сили). У часи античності вперше сформувалось уявлення про активну роль людини у творенні суспільних відносин. Проте історія представлялась античним авторам закономірним результатом людської діяльності, що була рівнобіжною взаємодією природного і духовного начал й обмеженою правом морального вибору. За таких умов історичні знання набували важливого виховного значення як конкретний приклад розв'язання проблеми вибору між матеріальним і духовним¹. Християнство внесло у розуміння історії односторонню часову спрямованість і змінність, як основні атрибути телеологічної картини світу. Мислителі Ренесансу і Просвітництва повернули людині творчу роль у суспільному бутті й пов'язали історію з результатами людської діяльності. Позитивісти XIX і XX ст. рішуче "перемістили" історію з числа літературних жанрів, покликаних впливати насамперед на духовно-моральну свідомість особи, у категорію наукових дисциплін, призначених розробляти "наукові закони" міжлюдських взаємин у суспільстві. При цьому християнсько-телеологічні підходи були через німецьку класичну філософію перенесені в історико-соціологічні візії минулого, які у підсумку прагнули "виявити" головний зміст і напрямь всесвітнього історичного процесу. Так виникли основні "історіософії" та "філософії історії", які здійснили значні і часом трагічний вплив на розвиток людства у XIX і XX ст. Водночас, історія дістала користь зі "шлюбів" з наукою, збагативши свій арсенал загальнонауковими і спеціальними методами здобуття знань про минуле, закріпилася в солідному зібранні наукових дисциплін, імпліцитно зберігаючи потяг до встановлення закономірностей соціальної еволюції. У такій іпостасі вона зустріла XX століття – найбільш драматичне століття в ланцюгу людської цивілізації, пов'язане зі спробами реалізації різних історіософських концепцій, покладених в основу політичних теорій (марксизм, націоналізм, лібералізм, фашизм тощо).

XX століття принесло чимало спроб як обґрунтування історіософських підходів, так і їх спростування. Найбільш потужний удар по історіософії завдав у другій половині віку постмодернізм і його прихильники, які запропонували відмовитись від визнання наукового значення історичних знань і, разом з тим, повернути історію до жанрів індивідуальної образотворчості, тобто до літератури і мистецтва, які не претендують на встановлення об'єктивних історичних істин. Постмодернізм не став спонтанним явищем ані у гуманістиці в цілому, ані у історії зокрема. Він був підготовлений тривалим розвитком і узагальненням пізнавальних зусиль людства, процесів функціонування людської свідомості. Постмодернізм претендує на формування і поширення нового світобачення і світосприйняття. Тому він заслуговує на значну увагу і критичний аналіз.

Спочатку про термінологію. Термін "модерн", "модерність" з'явився у Франції XIV ст., як усвідомлення людьми раннього Ренесансу відмінності своєї епохи від попередньої – середньовічно-теологічної. "Модерн" ("новітній") – це певний світогляд і культурна практика, які формувались протягом тривалого часу (від XV до XX ст.) і нав'язували об'єктивізацію людської діяльності в цілому. Термін "постмодерн" почали

вживати на Заході у другій половині XX ст. з метою відокремити нові підходи до сприйняття і оцінювання навколишнього світу від тих, що були поширені у попередні часи².

Появі постмодернізму передували два великі інтелектуальні переломи XX ст., котрі мали далекосяжні наслідки для розуміння явищ людського мислення й пізнання. Перший перелом початку XX ст. був пов'язаний з поширенням впливу неокантіанства, яке перемістило увагу дослідників з об'єкту пізнання на суб'єкт і його розумові операції. У підсумку це дало поштовх тривалим дослідженням способу мислення і спрямовувало на думку про культурну зумовленість підходів до пояснення оточуючого світу та його взаємозалежностей. Від цього часу формуються такі течії, як філософія життя, екзистенціалізм, феноменологія та інші, котрі шукають відповіді на світоглядні питання в індивідуальній чи колективній свідомості епохи із значним, якщо не переважним пануванням історичного мислення (Б.Кроче, Р.Коллінгвуд).

Другий інтелектуальний перелом припадає на 50-60-ті роки XX ст. і пов'язаний, з одного боку, із впровадженням "історичного виміру" наукового пізнання в цілому (Т.Кун, П.Фейєрабенд та ін.) і "лінгвістичним зворотом" – з другого (М.Фуко, Р.Барт, Ж.Дерріда, Д.ЛаКапра та ін.). "Історична школа" в наукознавстві надала "нового дихання" послідовникам неокантіанства, а прихильники семантично-семіотичного підходу разом із структурними антропологами, починаючи від К.Леві-Строса, надихнули теоретиків на поглиблення аналізу мовно-свідомісних структур суб'єкта пізнання, залишивши цілком осторонь онтологічні проблеми – співвідношення об'єкта і суб'єкта, дійсності і свідомості, більше того, вважаючи їх неістотними з огляду на розуміння міжсуб'єктних стосунків.

Треба підкреслити, що в обох інтелектуальних переломах виявилось очевидне прагнення "дати відсіч" посиленій сцієнтизації (онаучненню) мислення, як переважаючого чинника суспільної свідомості XX ст. Одним з перших небезпеку абсолютизації сцієнтизації побачив Е.Гуссерль, який у своїй останній праці "Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія" (1936 р.) зазначав, що "фактичні науки продукують фактичних людей", оскільки вони ігнорують людину, виключають питання про сенс людського буття³.

Перший інтелектуальний перелом початку XX ст. ознаменувався в історії остаточним переходом від класичної історіографії, у центрі якої стояли "особистість – політика – хронологія", до модерної історіографії в дусі "соціальної науки" (хоча методологічні засади останньої багато у чому суперечили філософським засадам неокантіанства і були спробою зберегти об'єктивно-науковий характер історичних студій)⁴. Другий інтелектуальний зворот середини XX ст. поклав початок т.зв. "новій історичній науці", котра так само відрізнялась значною строкатістю методологічних принципів, серед яких були течії, близькі до постмодерністських віянь (наприклад, "культурно-антропологічна історія")⁵.

Що ж нового запропонували прихильники постмодернізму? Чи не найкоротшу і наймісткішу відповідь на питання про сутність постмодернізму і його світобачення дав французький філософ Жан Франсуа Ліотар. У 1984 р. він писав, що "постмодерністська умова" полягає у "недовірі до метанарративу" ("метарозповіді"), тобто опису, який шукає свого узаконення за допомогою "великого нарративу" або залучення таких теорій і доктрин, які засновані на законах розвитку Духу, природи чи суспільства⁶. Таким чином йдеться про стиль мислення і образ світу, в яких не залишається місця для інтерпретацій з допомогою будь-яких універсальних теорій – соціальних, цивілізаційних, економічних, етнічних, релігійних тощо. Постмодерністське мислення вимагає переходу від універсального до локального, відмову від ідеї розвитку, визнання вищої цінності кожної окремої особистості, яка творить власний неповторний внутрішній світ і виявляється у повсякденності. Пропагується заміна колективізму індивідуалізмом, відмова від пошуку істини та її заміна творчими пориваннями особистості, децентралізація та локалізація і, у підсумку, розчленування (деконструкція) картини єдиного світу на мозаїку індивідуальних картин світу з властивими кожному суб'єкту особливостями.

Зіткнення "модерного" і "постмодерного" стилів мислення у свідомості людини кінця XX ст. призводить до відчуття хаосу, розгубленості, непевності, зневіри. За образним висловом одного сучасного вченого, "людина кінця століття почуває себе "ніби у череві

своєї мачухи⁷. А відома французька дослідниця наукових ідей Ж.Рюс назвала наш час добою "розривів і перетворень", які характеризуються "затмаренням визначеності як у науці, що втратила свій недавній ореол і безповоротно затяглася туманом сумнівів і невизначеності, так і в нашому повсякденному побуті, у сфері аксіології і, нарешті, в політичному віддзеркаленні нашого буття; коли тьмяніють великі візії, з'являється постновітня сучасність, яка перемішує давні карти. Таким чином, на місце розмаїтих ідеологій, на місце "щасливого суспільства" приходять прагматичний реалізм і сумніви⁸.

Якщо коротко резюмувати здобутки наукової думки ХХ століття, то можна сказати, що: 1) наукове пізнання з кінця ХІХ ст. поступово і неухильно зміщувалося з об'єктів зовнішнього світу і пошуків закономірностей їхньої взаємодії – до суб'єктів пізнання, наділених свідомістю і підсвідомістю, здатних мислити та представляти навколишній світ в залежності від особливостей мови й культури; 2) нагромаджені наукові знання є лише вербальними припущеннями про реальний світ, вони містяться в рамках певних зразків (парадигм), які не є ні універсальними, ні абсолютними істинами, а лише задовільними для даного часу і культурі спробами його несуперечливого пояснення ("постмодернізм перебудовує, готує тих, хто залишив позаду себе всі парадигми" (Юрген Габермас), до всіх пристосувань, до відмови від догм та утверджень змісту⁹); 3) вивчення свідомості і підсвідомості запроваджує дослідників до теорії мови, до лінгвістичних структур, які виходять за межі метафізики; дослідження мови (слів і змісту) стає глобальним засобом пізнання, а мовний (лінгвістичний) аналіз понять, термінів, конструктів виступає чи не головним у всіх сучасних науках.

Тепер перейдемо до історії. Основні зразки вивчення історичного минулого сформувались у ХІХ ст. – "золотому віці історії" за визначенням французького історика Опостена Тьєррі. Саме тоді склалося уявлення про можливість об'єктивного вивчення минулої реальності, яке опирається на критичний аналіз історичних джерел, їх очищення від фантазій, вигадок і спотворень, а також від "власного Я" історика (лорд Ектон називав це "вигнанням себе з власних книжок"). Позитивізм, що ґрунтувався на оптимістичних здобутках природничих наук, утвердив переконання про можливість "об'єктивної історії". Проте уся історична практика ХІХ і ХХ ст. яскраво і однозначно спростувала міф про "об'єктивність" і "незалежність" історика. Як і кожна людина, історик завжди перебуває під впливом політичних, релігійних, ідеологічних, культурних чи інших метатеорій, котрі часто підсвідомо водять його пером. Вчені давно зауважили, що застосування закликів німецького історика ХІХ ст. Леопольда Ранке писати історію "так, як це дійсно було" ("wie est eigentlich gewesen") залишається порожнім звуком перед фактом переписування свого минулого кожним новим поколінням.

ХХ століття принесло в історичну науку таку строкатість і багатоманітність бачень минулого, що деяким мислячим вченим залишалось констатувати: пошук правди чи істини в історії є "гонитвою за метеликом у безмісячну ніч" (вираз польського історика М.Філіповича). Спроби різних філософських та історіографічних шкіл, починаючи з аналітичної філософії і закінчуючи французькою Школою "Анналів", врятувати історію, "зачепившись" за історичний факт були остаточно підважені структуралістами. Сучасному теоретикові історії з табору постмодерністів голландському вченому Френку Анкерсміту залишилось лише поставити діагноз: історичний факт "птопає" в морі інтерпретацій¹⁰.

Тоді ряд західних вчених звернулись до постмодерністських інтерпретацій наукової творчості істориків, проаналізувавши їх з точки зору нагромаджених знань про логіко-семантичні операції дослідника. Так в останній чверті ХХ ст. народилась нова теорія історії, яка отримала назву "нарративістичної філософії історії". Дискусії навколо "нарративізму" і породжених ним епістемологічних проблем у 80-90-х роках ХХ ст. спричинили до виникнення великої кількості теоретичної літератури¹¹. Число порушених у ході дискусій методологічних проблем історії є великим і не надається навіть до стислого переліку у окремій статті. Тому спробуємо подати узагальнений образ формування нарративістичної філософії історії та її впливів на історіографію.

Прихильники "нарративізму" (і постмодернізму) запропонували розглядати минуле як міф, конструкцію, яка створюється істориками (й усіма людьми) у відповідності до усвідомлюваного або неусвідомлюваного індивідуального світобачення, що окреслене культурним полем, у якому формувались погляди кожної особистості. За таких умов

історія перестає бути наукою і перетворюється у особливий жанр літератури, основними орієнтирами якого є культурно-ціннісні установки творчої особистості – історика-письменника, історика-митця. Минуле можна бачити та інтерпретувати з різних (багатьох) точок зору відповідно до відмінних взірців (парадигм), і кожне таке бачення, що ґрунтується на фактах, буде вірним. А це зближує історію з літературою, мистецтвом, естетикою, де творець конструює минулу реальність відповідно до власної системи культурних координат. Уже згадуваний голландський теоретик Ф.Анкерсміт пише: "Історіографія є ще більш штучною, ще більшим виразом культурних кодів, ніж саме мистецтво... Історіографія справді є частиною сучасного культурного світу і повинна досліджуватись у співвідношенні з сучасним живописом, скульптурою і літературою"¹². Власне проблема інтерпретації історичного фактичного матеріалу стала наріжним каменем розмежування "історії" і "науки". Американський вчений Роберт Мартін твердить, що історичні інтерпретації є "одушевлені" ("animated") і спрямовані на "інтерпретацію досвіду на рівні досвіду". В той час як у фізиці вони скеровані на "подолання суб'єктивності"¹³.

Багатоманітність інтерпретацій минулого істориками сама по собі, як видається, не вміщує якоїсь серйозної "загрози" для історичної науки і може спокійно співіснувати в рамках наукового визначення історії. Різке протиставлення науки та історії у роздумах "нарративістів" зумовлене, насамперед, протестом проти залучення до інтерпретації минулого "універсальних теорій" (філософії історії, історіософії, політичних та ідеологічних доктрин тощо), котрі здатні лише "збаламутити" людський розум міфологемами "сенсу світової історії", "ідеального суспільства" і, тим самим, внести "неспокій" у мирне життя людських спільнот. Кожна історіософія, що "продукує" чергову "метатеорію" історії (соціальну, етнічну, расову тощо), обов'язково знайде своїх фанатичних послідовників і борців, котрі згодні віддати життя за її реалізацію, але у наслідку людство отримає лише руйнування створеного гуманістичного культурного поля і потребу відбудови зруйнованого.

Для формування "нарративістичної філософії історії" фундаментальне значення мала праця американського історика Гайдена Вайта "Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ ст.", що побачила світ у 1973 р. Проаналізувавши праці європейських істориків минулого століття, він прийшов до висновку, що історичний опис ("наррація") підпорядкований законам побудови літературних текстів. Історії, підкреслює вчений, властива неусувальна описовість, яка виявляється передусім на рівні написання тексту. Історик вдається до "організації" історичного матеріалу, яка включає три послідовні етапи і способи: хроніку (впорядкування фактів за хронологією), історію (виокремлення у фактах домінуючих мотивів), побудову сюжету (надання мотивам формальної та ідеологічної інтерпретації). На кожному з етапів вирішальну роль відіграє свідомість і культура дослідника, який здійснює "організацію" матеріалу. Якщо на першому етапі суб'єктивність історика ще не така помітна (хоч відбір фактів і реконструкція явищ позначені значною часткою вибіркової), то на другому і третьому етапах – виокремленні мотивів і побудові сюжету – дослідник свідомо чи несвідомо обмежений способами пояснень (інтерпретацій), які диктуються законами мови і логіки. Вибір способу пояснення лежить у рамках 1) створення фабули (сюжету), 2) знаходження формального аргументу, 3) ідеологічної імплікації. Кожний спосіб пояснення, в свою чергу, обмежений формами мовної конструкції суджень, а саме: "фабульне" пояснення – "драмою", "трагедією", "комедією", "сатирою"; "формальне" пояснення передбачає тільки 4 типи – "формізм", "органіцизм", "механіцизм", "контекстуалізм"; "ідеологічна" інтерпретація зводиться до 4-х типів ідейної орієнтації історика – "консерватизму", "радикалізму", "анархізму", "лібералізму". У побудові сюжету історичного твору усі ці способи пояснень переплітаються, але у підсумку знову ж таки визначаються законами мови, які змушують дослідника дотримуватись лише 4-х тропів буденної мови: "метафори", "метонімії", "синекдохи", "іронії". Усі вказані тонкощі найчастіше не усвідомлюються істориком, але створюють те мовно-культурне поле, за яке він неспроможний вийти¹⁴. Г.Вайт вважає (не без підстав), що усі твердження, які лежать поза фактами, є "метафорою" – суб'єктивним баченням історика, а уся писана історія (історіографія) є лише "мімезисом" минулої дійсності і, в сутності, міфом (!). Скільки є істориків, стільки відмінних інтерпретацій одних і тих же фактів ми можемо одержати. Будь-яке "проходження" фактів через свідомість історика перетворює ці факти на

“оповідання”, в якому минула реальність є лише “приводом” (підтекстом) для висловлення сучасних поглядів автора. А свідомість історика, як зазначалось вище, лімітована мовно-культурним полем його часу і оточення¹⁵.

Таким чином, нарративісти пропонують розглядати історію з позицій “культурно-літературної” творчості суб’єкта-дослідника, дослідження якого “закінчується” на стадії реконструкції історичних фактів і явищ. Будь-які інтерпретації виходять за рамки минулої реальності і нав’язують до іншого культурного поля, в якому живе і діє “інтерпретатор”. Тим самим історик одержує новий, але спотворений, далекий від дійсності образ минувшини. За таких умов стверджувати “об’єктивність” історичного дискурсу не видається правильним.

Підаючи скепсису пізнавальні можливості історичної науки в цілому, постмодерністи пропонують численні рецепти “справжнього” вивчення минулого. Певні їхні рекомендації взяті на озброєння багатьма сучасними західними історичними школами і напрямками, але без крайнощів наукового нігілізму. Позитивний заряд, який містять критичні міркування постмодерністів щодо історичних інтерпретацій, спонукав західних істориків пильніше придивитись до суб’єктивної сторони людської діяльності та її суспільних наслідків. Загальне спрямування роздумів над теоретичними підставами історіографії наштовхує на думку про значно більшу роль свідомісних чинників не тільки в творчості дослідників, але й в історичних подіях кожної конкретної епохи. Як видається, стан свідомості суспільства і його окремих представників відігравав першочергову роль у спрямуванні і наслідках багатопланової соціальної діяльності осіб (політичної, економічної, громадської, культурної), у ньому слід шукати відповіді на питання про ті чи інші її (діяльності) результати.

Разом з тим, антисциєнтистські підходи постмодерністів до історії не знайшли розуміння у більшості фахових істориків. Визнаючи поважну суб’єктивність історичних праць, вчені “історичного цеху” заперечують пізнавальний нігілізм історичних досліджень, нездатність фахівців відновити історичне минуле у його категоріях і образах. Усвідомлення існування іншого (минулого) культурного поля, в якому жили і діяли люди попередніх епох, накреслює, водночас, ту “стежку”, яка може привести до його реконструкції, “витягнення” реальності з мовно-культурних структур. Вивчення свідомості, ментальностей і менталітету, яке здійснюватиметься за допомогою нових, в тому числі лінгвістичних методів, розкриває нові обрії у розумінні і поясненні минулої реальності. І тут постмодерністські рецепти повинні відіграти не останню роль.

Слід хоча б коротко спинитися на тих методологічних висновках, що були зроблені істориками під впливом постмодернізму і позначились на сучасних підходах до історичного пізнання. По-перше, слід відмовитись від вивчення великих соціальних структур і процесів – держав, націй, класів, революцій, війн тощо, а також використання відповідних історичних категорій, як от: прогрес, капіталізм, феодалізм, ренесанс, боротьба і т.п., котрі ведуть до створення “метатеорій”. По-друге, об’єктом дослідження повинні стати “мікрооб’єкти”, “маленькі звичайні люди”, побут і повсякденне життя спільнот, способи їх спілкування, праці, звичаї тощо – усе, що пов’язано з буденним життям людей певної епохи і культури, задоволенням їхніх потреб, способом мислення, індивідуальною та колективною психологією. По-третє, необхідно повністю усунути з історичних праць такі поняття як “правда”, “об’єктивність” і замінити їх визнанням переваги суб’єктивності та індивідуальності в інтерпретації минулого (плюралізм тлумачень). По-четверте, головним предметом вивчення повинні стати історичні тексти, які дослідник покликаний “декодувати”, “розшифрувати” через аналіз мовних суджень, віднайти і виокремити свідомісні структури їх авторів. Це дозволить подивитись на минулі події наче кризь свідомість їх учасників і, таким чином, отримати неповторний образ минулого. Такий аналіз можливий тільки через “вживання” у тексти.

Отже, суб’єктивізація історичного дослідження та історичного об’єкта є загальною тенденцією історичного теоретизування у XX столітті. В напрямку розширення суб’єктивного чинника історичних змін наприкінці XX століття працюють чимало дослідників минулого, зокрема історики третього покоління Школи “Анналів”, представники “новітньої культурної історії”, “новітньої інтелектуальної історії”. Вони виходять з того, що справжнє джерело реальності – матеріальної і духовної – приховується у людській свідомості,

індивідуальній та колективній. Шлях до цієї реальності пролягає через логіко-семантичний аналіз джерел. Вивчення свідомості дозволить значно глибше і точніше проникнути у минулу дійсність, ніж коли блукати поглядом тільки по творах людського розуму – матеріальних і культурних залишках. Людська свідомість у всій її повноті й багатоманітності (з інтелектуальною та емоційно-психологічною сферами) є єдиним джерелом пізнання “дійсної” історії. Але проникнення у свята святих людини – її свідомість, є справою значно складнішою, ніж вивчення зовнішніх проявів людської діяльності – подій, фактів, матеріальних залишків. Постмодерністи вказують на один з найкращих шляхів пізнання – структурно-семантично-герменевтичний аналіз текстів документів, який через мову дозволить виділити структури свідомості, які, у свою чергу, допоможуть сформулювати погляд на минулу епоху, погляд, не затуманений і спотворений нашаруваннями сучасності.

Таким чином, постмодерністська позиція в історії вимагає деконструкції історичного процесу, надання переваги одиничному над загальним, вивчення проявів життя у минулому конкретної людини, культурного поля, в якому їй доводилось діяти. У цьому річці крім вже названих шкіл працюють представники “мікроісторії” в Італії, Іспанії, Франції, “історії повсякденності” в Німеччині, Польщі, Росії. Найбільший вплив постмодернізму в історіографії прослідковується у тематиці і методах досліджень. Тематика постмодерністських студій присвячена вивченню проявів людського життя – народження і смерті у різні часи, історії дітей, хвороб, ігор, праці, побуту, реклами, одружень тощо. Таку історію часом називають “антропологічною”. Вона поширена зокрема, у Франції, де за традицією Школи “Анналів” активно вивчають “менталітет”, хоча докладного визначення цього терміна годі шукати. Більшість дослідників розуміють під менталітетом суспільну свідомість разом з соціальною психологією (Ж.Дюбі, Р.Шартъє, Ж.Ле Гофф, Е.Леруа Ладюрі, Р.Аріє, А.Я.Гуревич).

Постмодерністська візія історії є своєрідною модою у західній історіографії кінця XX ст. Тому вона часом набуває крайніх форм – заперечення універсальної і синтетичної історії, зневажливого ставлення до інших історичних напрямів (традиційних і новаторських), відмови від вивчення політичних, соціальних структур та інститутів. Не можна, однак, не зауважити, що “постмодерністський виклик” в загальному здійснює позитивний вплив на історіографію. Зацікавлення свідомістю, як поєднанням загального культурного поля та індивідуальної свідомості, уможливило отримання більш глибоких і, головне, більш “олюднених” знань про минуле. У цих знаннях експонується не “герой” чи “правитель”, хоча й вони тут присутні, а, насамперед, людина, “homo sapiens” з її суб’єктивними уявленнями про оточуючий світ та його порядки, із забобонами і страхами, надіями розчаруваннями. Власне історія простих людей складає 90% всієї історії, але в історіографії їй донині приділялось явно мало уваги. Крім того, постмодернізм ще раз виявив і підкреслив явище “партійності” історика та історії, пов’язане не стільки з ідеологічно-політичними, скільки з мовно-культурними чинниками. А це змушує фахових істориків переглянути своє ставлення до історичної дійсності, яку вони представляють у своїх працях. Якщо це представлення претендує на наукове, то повинно опиратись на чітко окреслену систему методологічних і методичних засад, обраних дослідником, а також докладно визначені термінологію й логіку історичного дискурсу. Вказані компоненти є особливо слабким місцем сучасних історичних досліджень в пострадянських країнах, які тривалий час були відірвані від загальносвітового розвитку історико-теоретичної думки.

Видається, що “постмодерністський виклик” є добрим поштовхом до розробки нових візій історичних досліджень, опертих на нові теоретичні засади, нове розуміння об’єкта, предмета і методів вивчення. Серед останніх на особливу увагу заслуговують міждисциплінарні студії із залученням здобутків суміжних наук (психології, соціології, антропології, лінгвістики тощо). Щодо об’єкту, то на перший план виходять дослідження не соціально-політичних структур та інститутів (держав, класів, націй, партій тощо), а соціально-культурних груп і ментальних структур, які здатні внести більшу ясність у пояснення тих чи інших наслідків “історичної поведінки” мас у конкретних обставинах. Адже менталітет як певне свідомісно-культурне поле спільноти і особистості чималою мірою визначав їхні орієнтації та реакції в певних історичних умовах.

Водночас, постмодерністські напрями в історіографії не скасовують потреби

суспільства у знанні основних віх політичної, економічної, соціальної, духовно-культурної минулщини. Вони є складовою частиною "історичного досвіду", здобуття якого вважається одним з практичних завдань історичної науки. І тут роль історичної науки, а не історичної белетристики, різко зростає. Саме історична наука повинна пояснювати виникнення і розвиток (трансформації) усіх провідних суспільних інститутів – держав, націй, партій тощо. У цій ситуації тільки мовно-культурологічними методами не обмежитись. Потрібні методи соціології, політології, правознавства, квантитативні, системно-структурні, моделювання і т.д. Використовуючи чимраз витонченіші методи, створювані наукою, історик спроможний вихопити з небуття нові риси минулої дійсності, збагатити сучасне бачення історичного процесу. І тому історія настільки залишатиметься наукою, наскільки спиратиметься на наукові засоби здобуття знань. Проблема об'єктивності одержуваних знань про минулу дійсність лежатиме в площині адекватності (відповідності) застосованих методів пізнання і репрезентативності інформаційної бази вивчення. У зв'язку з цим перед історичною наукою сьогодні постає ще кілька викликів, які поки що слабо усвідомлюються вченими – "інформаційний", "квантитативно-модельний", "біологічний"¹⁶. Але вони також покликані створити нові зразки розгляду як сучасного стану соціуму, так і його ретроспективи.

У сучасній українській історіографії терміни "постмодернізм", "нарративізм" залишаються малознаними. Після здобуття незалежності і початку відродження української національної свідомості, перед істориками постало завдання, продиктоване суспільно-політичними потребами історичного обґрунтування національної окремішності, створення національного міфу, спроможного "виправдати" право українців на належне місце в європейській історії. У зв'язку з цим відбувся різкий перехід від соціологізованої марксистської схеми національного процесу, в якій українська історія розглядалась як варіант універсального соціально-політичного розвитку у напрямку інтернаціонального суспільства "загального добробуту", до романтичної парадигми минулого, в центрі якої знаходилась українська нація та її історичні трансформації. Соціально-економічна історія була майже автоматично й за усталеними у попередні часи зразками перетворена у соціально-етнічну. З точки зору боргів і занедбань у вивченні українського етносу в його історичній ретроспективі, такий поворот є цілком зрозумілий і закономірний. Надолуження втраченого відбувається в умовах безпрецедентного політичного тиску як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, породжуючи кон'юнктуру і пряму фальсифікацію багатьох усталених історичних фактів, прагнення видати бажане за дійсне, перенесення сучасних поглядів у далекі історичні епохи, де панували зовсім відмінні уявлення, цінності та світобачення.

Проте наукова історія, якщо вона хоче такою бути, повинна враховувати пізнавальні здобутки світової науки і використовувати їх у вивченні національного минулого, інакше їй загрожує "провінціалізація" і продукування застарілих історичних знань, котрі, в свою чергу, формуватимуть у суспільстві спотворений образ минулого і сучасності, який протиставлятиме українців усьому світові. Як слушно пише український дослідник В.Потульницький, українським історикам слід нині швидко опанувати ті напрямки науки, котрі були ними пропущені в силу панування догматизованого марксизму, оскільки "кожен з них несе якесь раціональне зерно, і кожен з них являє собою поступальний етап у розвитку історичної наукової думки людства"¹⁷.

Наздоганяючи західну історіографію, яка подібний романтичний етап пройшла щонайменше на століття раніше, сучасній українській історіографії треба дивитись у майбутнє, а не у минуле, засвоювати нові підходи до вивчення та інтерпретації історії. Для цього потрібно оновити методологічний й методичний інструментарій дослідження, не заціклюючись на усталених ще на початку ХХ ст. схемах і трактуванні української історії. У сучасних історичних працях українських вчених спостерігається хитання між "народницьким" і "державницьким" підходами, які були розроблені на початку ХХ ст. М.Грушевським і В.Липинським. У них ретроспективно віддзеркалюється проблема політичного вибору – "національна ідея" чи "державницька ідея". Гравітуючи між цими підходами, українські історики свідомо або підсвідомо екстраполюють сучасні проблеми на минулщину, створюючи тим самим добрий матеріал для майбутніх критиків. Так з'являються державницькі устремління селянства України в ХІV-ХV ст. або "національно

свідомі" українські "фермери-козаки" у ХVІІ ст. тощо. Така модернізація минулого далека від дійсності, формує швидше викривлену, аніж наукову картину історії, є небезпечна своїми суспільними наслідками.

Нові, в тому числі постмодерністські підходи, вимагають від історика вивчення насамперед свідомісних параметрів епохи, соціальної групи, колективу, особистості, які розкривають мотиви і причини тих чи інших історичних подій. Характеризуючи потребу нового підходу до дослідження минулого, український історик Н.Яковенко зазначає: "Суспільство, як і кожна структурована система, вартє дослідницького інтересу, проте ключ до розуміння принципів його функціонування не може бути ні універсальним, ні наперед постульованим (розглядатись з точки зору "метатеорії" – Л.З.), бо система, утворювана "людським матеріалом", реалізує себе лише через конкретні – завжди різні в часі і просторі – вчинки людей. Тож від вивчення їх поведінки і мусить починатися дослідження цієї системи – на рівні конкретного індивіда, на рівні мікрогрупи, до якої він належить, на рівні його соціального прошарку, стану і т.д."¹⁸ Таке вивчення вимагає "розшифрування" свідомісних структур та їх культурно-традиційної зумовленості.

Тож слід вітати появу в українській історіографії низки досліджень, присвячених вивченню ментальностей, тобто спробам з'ясувати свідомісні орієнтири соціальних груп населення різних епох. У 1992 р. Інститут археографії НАН України почав видавати збірник "Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей" (редактори О.Толочко і Н.Яковенко), в якому друкувались дослідження з історії середньовічної свідомості (донині вийшло 5 томів). Не вдаючись до огляду вміщених у збірнику статей, зазначимо, що аналіз ментальних структур конкретної історичної епохи засвідчує велику розбіжність між нашими сучасними інтерпретаціями минулих подій і баченням тих же подій їх сучасниками. Говорячи словами О.Толочка, який досліджує образ держави і культ володаря в давній Русі, сучасні уявлення про державний організм не дають змоги пояснити давньоруську державність: "Як тільки ж поспробуємо дослухатися голосу епохи, внутрішнього відчуття Русі, натрапляємо на цілком впевнено і недвозначно висловлену ідею: держава Русь є формою співжиття однієї родини, яка є історичним власником цієї держави, й емпіричним її уособленням і, що найголовніше, ідеальною формою буття цієї держави"¹⁹.

Цікавий зразок аналізу свідомості давньоруських літописців ХІІ ст. подав одеський дослідник О.Александров, який показав, що в їхній свідомості ще поєднувались два образи світу – часовий і просторовий, котрі свідчили про поступове розпадання міфологічного і тривале формування християнського світобачення²⁰. Заслужують на увагу статті черкаського історика Ю.Присяжнюка, присвячені вивченню ментальності українського селянства в умовах капіталістичного розвитку наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Дослідник показав, що селянська свідомість навіть на початку ХХ ст. характеризувалась елементами традиційності, ворожості до ринкових відносин, суперечила формуванню політичної культури демократичного суспільства²¹. Проте таких новаторських досліджень ще дуже мало. Більшість істориків віддає перевагу традиційній селекції та етно-політичній інтерпретації фактів.

Нові підходи до вивчення і осмислення історичних документів, зумовлені постмодерністськими впливами на історіографію, вказують на великий пізнавальний пласт, який лежить в межах досягнення сучасних наукових методів. З їхньою допомогою можна отримати більш повний і глибокий образ минулої дійсності, який не блукає по поверхні відомих фактів або рядів фактів, а проникає у свідомісний світ їх творців – людей конкретної епохи і культури. Це не означає, що можна відкинути традиційні історичні методи, а тим більше відмовитись від синтетичного уявлення про історичні процеси. Історія вимагала і вимагатиме цілісного образу еволюції людства, народу, країни, верстви, групи, особистості. Справа полягає в тому, щоб цей образ був якнайадекватнішим минулій реальності, плюралістичним за своїм характером. І якщо повної реконструкції минулого досягти ніколи не вдасться, все ж сучасна картина історії повинна бути більш повною і науковою, ніж попередні. Постмодерністські вимоги скеровані на те, щоб за політичними, соціальними, етнічними та іншими процесами не втратити основного творця історії – людину. Не можна не погодитись з відомим англійським істориком Норманом Дейвісом, який твердить, що "кожен новий ракурс і кожна нова методика допомагають висвітлити

Степан Возняк
(м.Івано-Франківськ)

частини, які разом становлять ціле²². Його історія Європи, що стала світовим бестселером у 90-х роках ХХ ст., значною мірою ґрунтується на культурно-антропологічному підході до минулих подій, в якому інтелектуально-культурний стан соціуму проектується на подієву історію і дозволяє одержати більш змістовну і захоплюючу картину еволюції європейської цивілізації. Щодо постмодерністів, то вчений відкидає крайнощі їхніх підходів, які зводяться до тверджень про "штучність" усіх історичних інтерпретацій, робить оптимістичний прогноз про те, що "деконструкція деконструктивістів їхніми ж методами – лише питання часу"²³.

В загальному, для української історіографії "постмодерністський виклик" є справою майбутнього, яка вимагатиме серйозного оновлення методологічного інструментаря істориків, вдосконалення рівня і фаховості підготовки дослідницьких кадрів, здатних творчо засвоїти нагромаджені світовою історичною думкою знання і досвід. Але вже сьогодні він може конкретно допомогти українським історикам в намаганнях побудувати новачасну концепцію (концепції!) національної історії, яка б відповідала світовим науковим стандартам. Постмодерністи слушно твердять, що старі зразки історичного опису не витримують критики з погляду сучасних наукових здобутків. Проста перестановка знаку "+" на знак "-" в поясненні історичних подій та явищ на базі традиційно опрацьованого джерельного матеріалу, як це здебільшого робиться сьогодні, не може викликати довіри у споживачів, робить "ведмежу послугу" національній історіографії, яка може втратити авторитет і повагу у суспільстві.

1. Докладніше див.: *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.
2. *Соболь О.Н.* Постмодерн: философские и культурные измерения // *Философская и социологическая мысль*. – К., 1992. – № 8. – С. 51.
3. Цит. за: *Причепий С.М.* Феноменологічна теорія свідомості Е.Гуссерля (критичний нарис). – К., 1971. – С. 29-31.
4. Див.: *Wrzosek W.* Historia — kultura — metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii. – Wrocław, 1995. S. 9-10.
5. Термін "антропологічна історія" пов'язують з теоретичними розробками представників французької Школи "Анналів", котрі однак своїм "новим обличчям" повернулись до нас лише у 60-80-х роках, коли в центрі уваги опинились дослідження "менталітету". Але справа не стільки у менталітеті, скільки у повороті поглядів дослідників до людини, суб'єкта історичної реальності та її свідомості, спробі зрозуміти минуле через свідомість людей минулого, а не через знеособлені залишки людської діяльності. Така історія отримала назву "антропологічної" або "культурно-антропологічної". Хоча у підходах до антропологічної історії є суттєві розбіжності між дослідниками і школами (Див.: *Wrzosek W.* Op.cit. S. 127-139; *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // *Вопросы истории*. – 1991. – № 2-3. – С. 20-35). Радикальний погляд на антропогенність історії подав російський історик М.Я.Гелфтер в одній з своїх останніх робіт, підкресливши, що історія є виключно результатом людської свідомої діяльності, яка породжує світ ("історія продукує світ, а не світ історію") і немає ні кінця, ні початку, ні загальної мети. Увесь зміст історії, за М.Я.Гелфтером, лежить у людській свідомості (*Гелфтер М.Я.* История — позади? История — человек лишний? // *Вопросы философии*. – 1993. – № 9. – С. 4-15).
6. *Lyotard J.-F.* The Postmodern Condition. Manchester, 1984. – P. XXIII-XXIV.
7. *Колесник И.И.* Историческая наука в современном пространстве постмодернизма // *Грани*. Дніпропетровськ, 1999. № 2 (4). С. 9.
8. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. – К., 1998. – С. 255-256.
9. Там само. – С. 200.
10. *Ankersmit F.R.* Historiografia i postmodernizm // *Postmodernizm. Antologia przekładów* / Red. R.Nych. – Kraków, 1997. – S. 146.
11. Найбільш загальні праці можна знайти у: *Jenkins K.* On "What is History?". From Carr and Elton to Rorty and White. – London and New York, 1995. – P. 185-198; *A New Philosophy of History* / Ed. by F.Ankersmit and H.Kellner. – London, 1995. – P. 278-284; *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. – Warszawa, 1996; крім того у кожному випуску часопису "History and Theory. Studies in the Philosophy of History" можна знайти статті і огляди з даної проблематики.
12. *Ankersmit F.R.* Narracja jako przedstawienie // *Metodologiczne problemy narracji historycznej* / Pod red. J.Pomorskiego. – Lublin, 1990. – S. 103-104.
13. *Martin R.* The Essential Difference Between History and Science // *History and Theory*. – 1997. – Vol. 36. N. 1. – P. 1-14.
14. Докл. див.: *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – С. 213-214.
15. *White H.* Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Europe. – Baltimore and London, 1973. – P. 3-38.
16. *Підгасцький В.* Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // *Україна модерна*. – Львів, 2000. – Число 4-5. – С. 315-316.
17. *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука // *Укр. іст. журнал*. – 2000. – № 4. – С. 34.
18. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 5.
19. *Толочко О.* Образ держави і культ володаря в давній Русі // *Mediaevalia ucraïnica: ментальність та історія ідей*. – Київ, 1994. – Т. III. – С. 46.
20. *Александров О.В.* Образ світу в літописній "повісті" 6523 р. // *Укр. іст. журнал*. – 2000. – № 4. – С. 65-72.
21. *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Укр. іст. журнал*. – 1999. – № 3. – С. 23-33.
22. *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К., 2000. – С. 21.
23. Там само. – С. 23.

ФІЛОСОФСЬКА УКРАЇНІСТИКА ГАЛИЧИНИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД

Філософська думка України – інтелектуальне надбання всього українського народу, його духовної культури. У її розробку посильний, більший чи менший, вклад внесли передові діячі з усіх теренів української землі. Вагомим є філософський доробок інтелектуальної еліти Галичини*. Недарма галицький край назвали українським П'ємонтом. І в цьому є певна рація: звідси йдуть витoki багатьох струменів української культури, культурно-національного відродження.

Початки філософської україністики Галичини сягають княжої доби. Як засвідчує Галицько-Волинський літопис, в Галичі жив "премудрий книжник", філософ Тимофій. Автор літопису зафіксував великий авторитет тут, як і на всій Русі, "книжної мудрості". Мудрість, розум пошановувались як вищі духовні цінності. Так, про галицького князя Романа сказано, що він переміг ворогів "мудрістю ума додержуючись заповідей Божих"¹. А за те, що був "добрим, хоробрим і мудрим", літописець називає короля Данила "другим по Соломоні"².

У Галицько-Волинському літописі знайшла своє відображення провідна риса філософської думки Київської Русі – її людинознавчий, гуманістичний характер. Поряд з мудрістю і розумом високо поцінювались добродієність, милосердя, турбота про знедолених. З особливою силою ці моральні якості людини автор літопису відтворив при зображенні князя Володимира Васильковича, який перед смертю роздав убогим своє майно, "розіслав милостині по всій землі"³. Важливо зазначити, що для характеристики Володимира Васильковича літописець використав ті моральні риси, якими київський митрополит Іларіон у своєму "Слові про закон і благодать" наділив князя Володимира Великого: "многі... милостині і щедроти, що їх... убогим чинив, і сиротам, і болящим, і вдовицям, і нужденним, ... просящим – подаючи, нагих – одягаючи, спраглих і голодних – насищаючи, болящим – усяку підмогу посилаючи, боржників – викупуваючи, рабів – визволяючи"⁴. Такий збіг оцінок моральних чеснот київського і галицького князів засвідчує духовну єдність Галичини і Наддніпрянської України.

Цей гуманістичний пафос філософської думки в Галичині розвинули мислителі XVI-початку XVII ст., періоду, який М.Грушевський назвав першим українським культурно-національним відродженням. Це Відродження було зумовлене не лише проникненням в Україну гуманістичних і реформаційних ідей із Заходу, але й змінами в соціально-політичному і духовному житті українського народу, викликаними Люблінською унією (1569), що активізувало процес зміцнення зв'язків України із Західною Європою, і насамперед в галузі культури.

Паростки українського Ренесансу, замішані на культурі західноєвропейського гуманізму, з'явилися спочатку в Галичині, а відтак проросли на всіх просторах української землі. Зачинателями філософсько-гуманістичної думки України стали галичани Ю.Дрогобич, С.Оріховський-Роксолан, П.Русин, Лукаш з Нового міста. Їхні провідні філософські ідеї – гідність людської особистості, громадянський гуманізм, патріотизм, пошанування людського розуму і моральних чеснот.

Ю.Дрогобич (Котермак) – визначний вчений, доктор медицини й філософії. Про його ерудицію свідчить перебування на посаді професора, а деякий час і ректора Болонського університету (Італія) і професора Краківського університету. Йому належить перша друкована праця українського автора – "Прогностична оцінка поточного 1483 року". У своїх дослідженнях вчений торкався проблем людини, її розуму, сили наукових знань. У поглядах на історичний процес він виходив з того, що історія не є результатом наперед визначеного Божого промислу, а постає людською драмою в дії, де головне місце належить природним силам.

Історик, філософ, публіцист, перший вітчизняний політолог – таким постає в українській філософській і політично-правовій думці С.Оріховський-Роксолан. Серед світоглядних проблем його насамперед цікавили проблеми людини та сенсу її життя, моралі, держави і права, історіософії. Він далі розвинув традиції киеворуської філософії, в центрі якої стояли людинознавчі, етичні проблеми, наповнивши їх ренесансним баченням людини як творця своєї життєдіяльності. Чільне місце у його суспільно-політичних

* Йдеться про українську частину Галичини – Східну Галичину

поглядах посідають питання походження і сутності держави, форм державного правління, правових відносин. С.Оріховського можна назвати першим із східнослов'янських прибічників суспільного договору в походженні держави⁵. Основою виникнення держави, на його думку, є залежна від умов життя воля індивідів і природжений інстинкт до суспільного життя. Мислитель фактично підійшов до ідеї правової держави: всі, навіть королі, мають підкорятися законам суспільства.

Люблінська унія, окрім зазначених вище результатів, мала своїм наслідком посилення колонізації та покатоличення українського населення, які здійснювали правлячі кола шляхетської Польщі. Як протидія політиці денаціоналізації в Україні виникають релігійно-національні осередки – братства. Братський рух зародився в Галичині. Перше братство – Успенське, Ставропіївське – було засноване в 1585 чи 1586 р. у Львові, а в 1589 р. – Рогатинське. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братства виникли в більшості західноукраїнських міст⁶. При братствах засновувались школи, друкарні. Братські школи стали не тільки закладами освіти, а й центрами філософської та суспільно-політичної думки. В братствах та їх школах гуртувалася тодішня інтелектуальна еліта, провідні діячі української культури.

Із Львівським братством та його школою пов'язана діяльність плеяди представників філософсько-гуманістичної думки України – братів Л. та С.Зизаніїв, К.Транквіліона-Ставровецького, З.Копистенського, П.Беринди, Й.Борецького.

Письменник і філософ, церковний і культурний діяч Л.Зизаній-Тустановський, здобувши освіту в Острозькій колеї, викладав у Львівській братській школі, займався перекладницькою і видавничою діяльністю. Є автором низки праць, зокрема «Великого катехизму», в якому викладені його філософські погляди. В цій праці Л.Зизаній звертається до таких натурфілософських проблем, як будова світу, місце в ньому людини, її духовності. Мислитель висловлював думку, що душа людини проявляється в діях розуму й свободі волі, тому кожна особа має вибір між добром і злом, а відповідно здатна нести відповідальність за свої вчинки. Він поділяв ідею Ренесансу про залежність долі від самої людини, її розуму й волі. За його переконанням, громадянин повинен займати активну життєву позицію, бути корисним суспільству.

Викладачем і ректором Львівської братської школи був письменник-полеміст, мислитель С.Зизаній-Тустановський. В ряді праць, зокрема «Катехизисі», він, в дусі європейського гуманізму обстоював ідею віротерпимості, виступав за свободу совісті, вимагав відокремлення церкви від держави, поділяв ряд ідей європейської реформації.

До когорти галичанських «братчиків» належить К.Транквіліон-Ставровецький – письменник, філософ, культурно-освітній діяч. Викладав у Львівській братській школі, працював також в Київському та Рогатинському братствах. Його перу належить ряд праць, зокрема «Зерцало богословії», в якому дав оригінальну трактовку світобудови, котру вважав багатшаровою: невидимий світ духовних сутностей, що належать до небесної ієрархії; світ видимих речей – макросвіт; світ самої людини та світ поєднання злих людей і грішників із дияволом. В центрі уваги мислителя перебувала людина, сутність якої в гармонії душі і тіла. Він стверджував право будь-якої особи на мирські втіхи і насолоди, а її призначенням називав працю, яка поєднує людину зі світом як виразом Бога. Філософ викривав «срібллюбство», засуджував соціальну нерівність, обстоював принцип вселюдської рівності і братерства, з якими пов'язував майбутнє Царство Боже з його ідеалом «життя по правді»⁷.

На згадану працю Ставровецького відгукнувся письменник-полеміст Й.Княгиницький – уроженець Прикарпаття (м.Тисмениця), засновник Манявського скиту. Він не погодився з автором «Зерцала богословії» щодо тлумачення «сходження» Святого Духа. В своїх творах Княгиницький звертався до проблем відношення людини і Бога, сенсу людського буття, самопізнання як шляху сходження до Бога.

У філософській думці українського Ренесансу склалося дві основні концепції тлумачення людського буття – «життя споглядального» і «активного життя». Першу з них розробляв І.Вишенський і поділяв Й.Княгиницький, другу відстоювали К.Транквіліон-Ставровецький, Л.Зизаній, Ю.Рогатинець та інші мислителі Галичини.

І.Вишенський – письменник-полеміст, критик, мислитель – у своїх творах торкався широкого кола філософських проблем, головними серед яких були співвідношення матерії і духу, земного і небесного, людини і Бога. Мислитель трактує ці питання в дусі киеворуської традиції – протиставлення Бога і світу, Бога і людини. Бог – ідеал добра, справедливості, досконалості. Земний світ – гріховний, світ зла. В контексті такого протиставлення Бога і світу Вишенський розглядає проблему людини та її удосконалення.

Людина, в його уявленні, «єство немічне, підвладне пристрастям, грішне і зв'язане всіма узами повітряних духів зла»⁸, тому вона може вдосконалитися лише через довгий шлях самоочищення. А останнє досягається, за його переконанням, через відсторонення від світу – «чернецтво, відречення від світу, втеча від світу і відлучення від людей»⁹. Таке розуміння удосконалення людини зумовило, зрештою, й спосіб життя Вишенського: залишивши Україну, він майже 40 років провів на Афоні, в Греції, як чернець.

З такою позицією І.Вишенського категорично не погодився один із засновників і діячів Львівського братства Ю.Рогатинець. Виходячи з ренесансного розуміння людини як досконалої за своєю природою, «здорової, просвіченої і довершеної», він вбачав основний сенс її життя в «народній справі» – активній творчій діяльності на благо суспільства. Тому звернувся до І.Вишенського листовно із закликом повернутися на батьківщину і взяти активну участь у суспільно-політичному та культурному житті краю.

У полеміці між Ю.Рогатинцем та І.Вишенським, як слушно зазначає І.Пославський, зіткнулися два різні філософсько-моральні погляди на найвище благо, два протилежні підходи до вирішення питання про відношення ідеалів чину і споглядання¹⁰.

З відкриттям у 1632 р. Києво-Могилянської академії остання стає центром розвитку науки, культури та філософії в Україні. У складі її професорів чільне місце посідав церковно-політичний діяч, філософ С.Яворський, уроженець Львівщини. В академії він читав курс «Філософські змагання...», явий включав у себе логіку, натурфілософію, метафізику, психологію. Крім філософії, викладав поетику, риторику, теологію. Ним написана ціла низка праць релігійного і філософського змісту.

Одна з основних особливостей філософської думки України – її тісний зв'язок із суспільно-політичними проблемами і завданнями національно-визвольного руху. Філософія як квінтесенція людського духу є носієм і трансформатором як вселюдських, так і національних цінностей та ідеалів. З особливою силою цей бік української філософської думки виявив себе в добу романтизму (перша половина XIX ст.). Саме у філософії даної доби своє теоретичне осмислення знайшла українська національна ідея. В розвитку філософії романтизму поряд з М.Костомаровим, П.Кулішем, Т.Шевченком, М.Гоголем помітний вклад внесли діячі «Руської трійці» в Галичині – М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич.

«Руська трійця» – демократичне громадсько-культурне угруповання – сформувався і виступила представницею якісно нового етапу розвитку суспільної думки і визвольного руху на західноукраїнських землях¹¹. Вона заклала демократичні традиції в Галичині, стимулювала зростання національної самосвідомості народу. Літературний альманах «Русалка Дністровая», упорядниками якого виступили Шашкевич, Головацький і Вагилевич, був, за словами відомого українського літературознавця О.Білецького, першою заявкою західноукраїнців «про своє існування, про свою національну гідність»¹².

Філософський світ М.Шашкевича, ранніх Я.Головацького та І.Вагилевича – це тісне переплетення ідей Просвітництва з світоглядними концепціями романтизму¹³. Вони закликали гнати «з Русі мраки тьмаві», йти «к світлу» (М.Шашкевич), «відмолодіти» і гартувати «свої сили» (Я.Головацький). Романтичне начало, яке було домінуючим у їхньому світогляді, зумовило філософське бачення світу, спосіб мислення, творчий метод. Найповніше воно знайшло своє відображення у філософському ідеалі Шашкевича – вищій єдності людського духа, розуму й природи¹⁴. Зверненням до героїчного минулого, до джерел народної творчості, до рідної мови «Руська трійця» утверджувала єдність українців Галичини з усім українським народом, підносила їх національну самосвідомість.

Пожвавлення інтелектуального життя Галичини, в тому числі й у сфері філософської думки, почалося із середини XIX ст. До цього спричинилася буржуазно-демократична революція 1848 р. в Австро-Угорщині, яка, за словами І.Франка, «викинула наверх» національне питання, пробудила народи, що були у її складі, до національного життя, викликавши серед них рух до освіти, до культурного прогресу.

Революційний 1848 рік «роздув» національне питання «до широкого розміру» і в Галичині¹⁵. Українська інтелігенція краю, як відзначав І.Франко, «вчепилася» за дане питання. Вона виступала за культурно-національну автономію Галичини, за розвиток національної мови, літератури, школи. Активну діяльність у цьому напрямі вело суспільно-політичне угруповання «народовців». Водночас, захопившись національними проблемами, представники цього угруповання залишили «зовсім на боці» питання економічні, викликані революцією 1848 р.¹⁶. Загострення соціальних і національних

суперечностей привело до розмежування суспільно-політичних сил краю і утворення у 70-х рр. двох напрямів – ліберально-демократичного і радикально-демократичного. Обидва ці напрями спиралися на різні філософсько-соціологічні засади, відповідно до яких розробляючи корінні проблеми філософської україністики.

Мислителі, що належали до першого напрямку, спиралися на засади пріоритету національного чинника в житті суспільства. В.Барвінський, Ю.Романчук, О.Барвінський, О.Партицький та інші, виходячи з принципу національності, обґрунтовували національну самоідентифікацію українського народу, його самобутність та індивідуальність, окремішність. В.Барвінський на сторінках журналу "Правда", який він редагував, вів активну боротьбу з москвофільськими і польськими шовіністами, які відмовляли українському народові бути окремим від російського і польського, а українцям Галичини бути частиною української нації. Русини, підкреслював він, належать до народу українського, "по своїй мові і по всім признакам народним, а також по історії – відрубного зарівню від великоросів і поляків"¹⁷.

Услід за М.Костомаровим, який у сформульованій ним "моделі" українського народного характеру серед його рис відзначав насамперед примат особистості над загалом, В.Барвінський, розвиваючи ці погляди, виділив в українському менталітеті "індивідуальний характер". Саме завдяки йому душа українця не сумісна з соціалізмом, який є "скрізь космополітичним", нехтуючи національні інтереси: "...Індивідуальний характер нашого народу, - зазначав він, - оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції"¹⁸. Звідси, на його думку, соціалізм у Галичині не має перспектив.

З інших філософсько-соціологічних засад виходило радикально-демократичне крило в суспільно-політичному русі, представлене О.Терлецьким, І.Франком, М.Павликом. У 70-80-х рр. під впливом марксизму та ідей соціалізму вони орієнтувалися на пріоритет соціальних проблем життя народу, ставлячи в залежність від їх вирішення успішне розв'язання національних завдань. Правда, пізніше, з кінця 90-х рр., Франко прийде до переконання про першорядність національного питання.

І.Франко репрезентує в українській філософії раціоналістично-позитивістську орієнтацію. Раціоналізм – це "змагання керуватися розумом, просвітою", - зазначав він. Йому була близька "позитивна філософія", що ґрунтується на наукових знаннях, насамперед природознавстві. В науці мислитель бачив головний засіб не тільки пізнання законів і сил природи, але й перетворення світу: "знання і праця" – такі дві сторони він відзначав у науці. У поглядях на суспільний розвиток Франко дотримувався думки, що основою життя народу, соціального прогресу є економічний стан. Водночас він вказував, що, крім економічних чинників, на розвиток суспільства мають вплив також чинники духовні, зокрема ідеали. Мислитель був прихильником концепції суспільного прогресу (поступу), пов'язуючи майбутнє людства з утвердженням ідеалів соціальної справедливості, рівності і свободи людини і народів. Саме з цих позицій він піддав нищівній критиці марксистський державний соціалізм.

Суттєвим є внесок І.Франка у філософію української національної ідеї. Він здійснив глибоку рефлексію над самим поняттям нації, чинниками націотворення і національної консолідації, обґрунтував роль національного ідеалу й завдання інтелігенції в його реалізації, місце національного фактора в суспільному житті. Перед інтелігенцією мислитель ставив завдання "витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя", тобто націю політичного типу, здатну протистояти асиміляційним процесам і водночас готову до опанування в "якнайбільшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків"¹⁹. Це завдання вона може виконати, вносячи національну ідеологію в маси народу, формуючи почуття національної єдності, національну самосвідомість задля того, щоб "навчитися чути себе українцями"²⁰. І.Франкові належить обґрунтування потреби класти в основу суспільно-політичного і культурного життя національний чинник ("здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту")²¹, неприпустимості виходити "поза рами нації" в "ідеальних змаганнях" заради поступу народу.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. основним предметним полем української філософії стає національна проблематика. Новим змістом наповнюється національна ідея. Якщо раніше, в період преромантизму (кінець XVIII – початок XIX ст.), вона осмислювалася на етнографічно-фольклорному рівні, в добу романтизму (перша половина XIX ст.) – на рівні науково-просвітницькому, то тепер вона виступає на політично-державницькому рівні у формі національно-політичних вимог і програм, головним змістом яких є політичне (державне) самовизначення українського народу. В силу історичних

причин саме Львів став місцем трансформації національної ідеї у вимогу самостійної України.

У 1895 р. у Львові вийшла книжка одного з лідерів соціал-демократії Галичини Ю.Бачинського "Україна irredenta", в якій з економічного боку обґрунтовувалась ідея "відрубності" України від Росії. Політичну самостійність України автор книжки розглядав як "условіє взагалі можності її екзистенції"²². У 1900 р. також у Львові була опублікована праця ідеолога національного радикалізму М.Міхновського "Самостійна Україна", присвячена обґрунтуванню політично-правового аспекту незалежності України. Влітку 1913 р. на II Всеукраїнському з'їзді студентів у Львові Д.Донцов – теоретик інтегрального націоналізму – виступив з промовою, запропонувавши з'їздові резолюцію щодо вимоги самостійності України. До речі, Д.Донцов після падіння УНР переїхав до Львова і тут перебував до 1939 р. Саме тут була написана його праця "Націоналізм", в якій була викладена концепція "вольового" націоналізму.

Широким спектром філософських ідей відзначається інтелектуальне життя Галичини в міжвоєнний період. Філософська думка була втягнута у вир ідейного протиборства різних політичних сил і угруповань. Відповідно в ній протистояли різні світоглядні орієнтації – від теїстично-ідеалістичних до матеріалістичних, від волюнтаристських до раціоналістичних. В душі західноєвропейського ірраціоналізму та волюнтаризму, "філософії життя" проблеми буття світу, людини і нації вирішували Д.Донцов, М.Іванейко, О.Бабій, М.Гоца, Ю.Липа, М.Сціборський та ін. З цих позицій вони піддавали критиці марксистський діалектичний та історичний матеріалізм, зокрема принцип партійності філософії, теорію класової боротьби, соціалістичної революції.

Матеріалістичну лінію у філософії репрезентували С.Тудор (Олексюк), В.Бобинський, В.Левинський, О.Задернівський та ін. Досить впливовою на терені краю була релігійна філософія, зокрема неотомізм, до розвитку якої спричинилася теоретична діяльність А.Шептицького, Й.Сліпого, Т.Галушницького, О.Назарука та ін.

Здобуття Україною незалежності створило сприятливі умови для розвитку філософської думки. Звільнення від задогматизованої марксистської методології відкрило широкий простір для творчої розробки традиційних для української філософії проблем, а також нових, дотичних до сьогодення. Науковими центрами філософської науки в Галичині стали університети, зокрема Львівський національний університет імені І.Франка, вчені яких досліджують актуальні проблеми людини та світу її буття, духовності, філософські проблеми природознавства і культури, філософії історії тощо.

1. Літопис руський. – К., 1989.-С.368.
2. Там само.-С.425.
3. Там само.-С.443.
4. Там само.
5. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки України. – К., 1999.- С.99.
6. Горжество історичної справедливості. - Львів, 1968.-С.108.
7. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997. – С.262.
8. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990. – С.82.
9. Там само.
10. Там само.-С.84.
11. "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. - К., 1987.- С.4.
12. Там само.-С.50.
13. Там само.-С.48.
14. Там само.-С.43.
15. Франко І. До історії нашого відродження // Зоря. – 1886. – №15-16.– С.272.
16. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Збір. творів: У 50-ти т. – Т.26. – К., 1980. – С.86.
17. Споминки // Правда. – Львів, 1884. – С.108.
18. Барвінський В. Слівце до опізнання // Правда. – 1877. – №4 і 5. – С.166.
19. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Збір. творів: У 50-ти т. – Т.45. – К., 1986. – С.404.
20. Там само.-С.405.
21. Іван Франко про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті. 1897-1906. – Нью-Йорк, 1966. – С.25.
22. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Львів, 1895. – С.72.

Юрій Томин
(м.Івано-Франківськ)

РОЗВИТОК МІСТ ЧЕХІЇ У XIII-XIV СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

У чеських землях спершу виникали укріплені пункти-гради, місцеперебування племінних князів. Проте до X ст. окремі міста, які знаходилися в особливо сприятливих умовах, ставали центрами ремесел й торгівлі.

Стосовно цього, на наш погляд, є цікавим повідомлення мавританського єврея Ібрагіма Ібн Якуба, якого кордовський каліф близько 965 р. вирядив послом до Центральної Європи¹. Він, відвідавши Прагу, писав про це місто, що воно "вибудовано з каменю та вапна і є найбагатшим із міст у сфері торгівлі. Приходять до нього з міста Кракова руси і слов'яни з товарами і приходять до них (мешканців Праги) із країн тюрк мусульмани, євреї і тюрки також з товарами і з міткалями візантійськими і вивозять від них муку, олово і різні хутра. Країна їх найкраща і найрозкішніша життєвими припасами... І в місті Прага виготовляються сідла і вуздечки і щити, які застосовуються і використовуються у їх країнах..."². Ібрагім Ібн Якуб наводить дані про торговельні зв'язки між чеськими та руськими купцями³.

Необхідно наголосити, що становленню міст передували феодальні помістя, які в результаті зростання світського і церковного землеволодіння в XI ст. остаточно сформувалися, діставши назву "велькостатек". Феодали намагалися розширити своє помістя найрізноманітнішими способами (обмін, купівля землі), але головним фактором у цій проблемі було захоплення общинних земель, у результаті чого села раніше вільних общинників включалися до феодального помістя.

Про структуру чеського помістя XI-XII ст. можна судити з грамот чеських князів, виданих окремим особам, переважно духовним землевласникам. Так, в грамоті XI ст., яка була дана князем капітулу в Старім Болеславі, говориться про існування у системі помістя особливої панської оранки. Літомержицька грамота 1057 р. містить вказівки про те, що в системі помістя були землі, які оброблялися залежними селянами. Князь дарував феодалам і церкві землі разом з селянами, які були таким чином нерозривно зв'язані зі своїми наділами.

Для феодального помістя XI-XII ст. характерна система дворів або садиб, з якими був пов'язаний ряд феодально-залежних сіл. У цей же період панські двори і залежні від них села, які належали окремим феодальним родинам, були розкидані нерідко по різних частинах країни, не складаючи компактних володінь, які з'явилися лише в наступні століття⁴.

Слід підкреслити, що господарське життя помістя було спрямоване на задоволення потреб феодала. Залежні селяни і ремісники виробляли сільськогосподарські продукти, тканини, одяг, взуття, необхідне начиння і обслуговували як панський двір, так і сільське населення. Продаж наявних залишків і купівля деяких видів виробів, які не виготовлялися всередині помістя, були епізодичним явищем.

Щодо ремісників, то вони ще в X-XII ст. нерідко поселялися разом, внаслідок чого виникали цілі ремісничі села. Ремісники видобували руду, виготовляли зброю, жорна для млинів, промивали золото, підковували коней, ловили звірів, вичиняли шкіри, варили мед, копали глину.

Реміснича справа у системі феодального помістя отримала подальший розвиток у чеських містах. Центром ремісничої і торговельної діяльності в XI ст. були празькі підграддя. У цьому аспекті характерне одне свідчення чеського хроніста Козьми. Під 1090 р. він повідомляє, що жінка Конрада Брненського, брата короля Братіслава, звертаючись до останнього, сказала, що багатство треба шукати не десь далеко, за кордонами держави, а у самому центрі – на празькому підградді. Водночас аналогічні підгороддя виникли в Брно, Оломоуці та інших містах.

У зв'язку з розвитком ремесла і торгівлі значно зросло населення чеських міст, яке поповнювалося головним чином за рахунок залежних селян, які втікали від феодальної експлуатації. У підграддя переселялося також багато вільних общинників,

які з тієї чи іншої причини позбавлялися землі.

Зростання міського ремесла викликало помітне розширення місцевого ринку для сільськогосподарських продуктів. Натуральна рента давала можливість феодалу реалізувати частину продуктів на ринку. В сферу обміну втягувалися і селяни, які купували необхідні їм ремісничі товари на міських ринках, реалізуючи для цього частину своєї продукції.

У празьких підграддях, куди вело вісім шляхів, незабаром виникло три постійних торги. На одному з них, наприклад, продавали продукти сільського господарства, привезені з оточуючих сіл і помість; на двох інших ремісники Праги і приїжджі купці збували свої товари. Подібні торги були й в інших місцях.

Вигідне розташування Чехії у центрі Європи сприяло зростанню її зовнішньої торгівлі. Торговельні шляхи, які зв'язували Прибалтику з Італією, Францією і Німеччину зі східними слов'янами, проходили саме через Чехію. Варто особливо відзначити торгівлю Чехії з Руссю. Чеські джерела XI-XII ст. говорять про торговельні зв'язки Чехії зі східними слов'янами, із Сходом, із Заходом та Південною Європою.

З Чехії вивозили віск, коней, рабів (до XII ст.), шкіру, хутра, мед, дерево, хміль, свинець, срібло. У Чехію ввозили сіль, тканини, особливо сукна, прянощі, метали, шерсть, льон, коноплі, вино і зерно. В результаті зростання ремесла і торгівлі протягом XI-XII ст. зміцніли чеські міста, причому кількість їх помітно зростає.

Чеським містам були притаманні основні риси феодального міста. Населення їх ще було зв'язано з сільським господарством. Міщани мали оранки, городи, пасовища для своєї худоби. Однак основним їх заняттям було ремесло і торгівля. Місто знаходилося у залежності від того феодала, на землі якого воно було збудоване. Багато феодальних міст розвивалися як центри окремих феодальних володінь (Прага, Болеслав, Оломоуц). Населення міст відбувало феодальні повинності на користь князя зі своїх земель і зі свого сільського господарства. Повинності мали інколи відробітковий, частіше – натуральний характер. Ремесло і торгівля обкладалися митом. Юрисдикція над населенням міста належала феодальному власнику міста⁵.

Наприкінці XII ст. в добу короля Конрада Оттона Зноймського (1186-1192 рр.) були видані "Статути Конрада Оттона", за якими всі володіння, що перебували у руках феодалів, оголошувались спадковими. У ст.1 говорилось: "Усі спадкові помістя, якими знатні мужі, як вищі, так і нижчі, до даного часу володіли безспірно, справедливо і мирно, нехай і надалі у доброму спокої володіють". Статути свідчать, що у цей період чеська територіальна громада перетворюється у кріпосну⁶.

Статті цих Статутів дають загальне уявлення про дворцево-вотчинну систему великого князя. На чолі князівських міст і маєтків стояв каштелян (градський жупан). До його обов'язків входило збирання ополчення і командування ним, стягування податків, чинення правосуддя. Його помічником був владир – управитель князівських маєтків. Разом з членами градської дружини він розглядав судові справи. Контроль за виконанням судових рішень і збір мита покладались на помічника. Чиновниками нижчого рангу були старші й молодші урядники (підкоморії, підсудки, секретарі та ін.)⁷.

Варто зазначити, що до XII ст. центрами обміну товарів були поселення під фортецями – підграддя, а також торговельні села. Поряд із стародавніми поселеннями міського типу – Прагою, Оломоуцем, Брно та іншими – в XIII ст. виникли перші середньовічні міста. Їх засновником був у першу чергу государ. Мешканці залишалися підданими, але їм дозволялося вільно пересуватися і розпоряджатися своїм майном, а також будувати міські стіни і укріплення. Міські привілеї узаконювали становище міста як центра ремесла і торгівлі⁸.

Подальший розвиток у містах ремесла супроводжувався вдосконаленням його видів виробництва, збільшенням кількості нових професій та спеціалізацій.

Значне місце в системі міського ремесла займало сукнарство. Воно було представлено шерстяниками, ткачами, валяльниками, різальниками, підстригальниками. В галузі залізобного ремесла з'явилися професії бляхарів, ніжовщиків, шоломщиків; окремі ремісники спеціалізувалися на виготовленні різного виду озброєння – мечів, броні і т.д.⁹. Досить успішно розвивалося виробництво чеського скла, яке набуло

всеевропейської популярності, а також зростала слава "богемського кришталю"¹⁰.

Аргументуючи зростання видів ремесел та їх спеціалізації, що впливало на економічне піднесення міст Чехії у XIII-XIV ст., наведемо такі дані: якщо до кінця XIII ст. число видів ремісничої діяльності в чеських містах досягло 40, то вже до середини XIV ст. їх нараховувалося понад 200 різновидів¹¹. Яскравим прикладом цьому може служити м. Брно, де в 1365 р. було 1107 ремісників, які займалися 147 видами ремесел¹².

Варто відзначити і надзвичайно швидку спеціалізацію ремесла в Празі. Тут у більш пізній час, за даними 1348-1419 рр., їх нараховувалося 149 видів¹³.

Одночасно в XIII ст. інтенсивно зростало видобування заліза, срібла, золота. На цій основі в першій половині XIII ст. виникло знамените згодом чеське гірничорудне місто Іглава. Тут у 60-і роки цього ж століття був створений Кодекс гірничого права, який став зразком для чеських і моравських гірничих міст. Другий подібний кодекс виник у 1300 р.¹⁴

На основі старого гірничого і гавльського права був розроблений відомий Гірничий кодекс короля Вацлава II (1278-1305 рр.), яким незабаром розпочали керуватися і словацькі гірничозаводські міста. Чеське гірниче право служило основою для всього гірничозаводського законодавства у Центральній Європі, а в XVI ст. було перенесено і в гірничозаводські області за океан¹⁵.

У XIII ст. активно використовувалися срібні рудники в містах Німецький (Гавлічков) Брод, Бела, Хотеборж, Пршибислав та ін., розпочалося видобування золота в околицях міст: Кнін, Ілов, Помук, Седлчани та ін., стали відомі поклади олова у м.Славкова, Красно, Прамент та Крупкі, поклади свинцю у Стржібро, Олові та Ідржіховіці¹⁶.

Треба відзначити, що до 1280 р. у Чехії видобувалося 4-5 тис. кг срібла щорічно. В кінці XIII ст. було виявлено нове багате родовище, і протягом десятиріччя виникла Кутна Гора. До 1300 р. щорічно видобувалося уже до 30 тис. кг срібла. Продуктивність Кутна Гори складала 41 % всієї європейської продукції срібла¹⁷.

Чехія у XIV ст.¹⁸ стає центром гірничої промисловості в Європі. З року в рік зростає видобуток залізної руди, міді, олова, цинку, а особливо срібла і золота в таких містах, як Іглава, Броди, Кутна Гора, Стржібро та ін. Тут вперше на глибоких шахтах використовувалась сила водяного колеса, помпи для відкачування ґрунтових вод. У доменні печі повітря подавалось механічним способом¹⁹.

У цей час з'являються механічні молоти. Застосування їх було великим досягненням у галузі середньовічної металургії.

Експлуатація срібних рудників прискорила розвиток монетної справи. Празький грош став основою обігу і отримав поширення також у Німеччині, Польщі і Великому Князівстві Литовському²⁰.

Для упорядкування вивозу срібла з 1300 р. розпочато чеканку празького гроша, який містив біля 4 г срібла і став найстійкішою обмінною одиницею у Центральній Європі (у Чехії – до 1547 р.)²¹.

Проникнення грошей в економічне життя сприяло і розвитку міст. У XIII-XIV ст. більшість старих міст економічно зміцніли, стали багатолюднішими і отримали від короля важливі привілеї. Крім цього в цей же час виникло і багато нових міст, часто по сусідству зі старими поселеннями. До кінця XIV ст. в Чехії зросла найгустіша в Центральній Європі мережа міських поселень²³.

Частина чеських міст виникла в XIII ст. на старих підграддях (Старе Місто Празьке, Жатець, Літомержіце та ін.) і на місці торговельних поселень (Угорське Градіште). Інші були створені і на незаселеній раніше території (Полічка, Чеське-Будіювіце). У першій половині XIII ст. процес міської колонізації інтенсивно проходив у Моравії, де у 20-і роки виникли міста Уничів, Брунтал, Опава, Йемніце і Годонін. У 1258 р. в чеських землях відомо всього 20 міст, а за час правління Пржемисла II (1253-1278 рр.) виникло ще 50. План нових міст мав єдину схему: від прямокутної площі в центрі розходилися вулиці в напрямку до стін і доріг. Він пристосовувався до рельєфу, але витримувалась правильна форма. При вже згаданому Вацлаві II в Чехії було закладено 60 міст – в основному світськими і духовними феодалами. Деякі з них за економічним розвитком залишалися на рівні сіл²².

Міста засновувалися і окремими феодалами, і через локаторів, які забезпечували прихід нових мешканців, розподіляли ділянки і керували будівництвом. Локаторами, як правило, були багаті люди, котрі могли вкласти попередній внесок королю або феодалу, на землі яких засновувалося місто. З міських ділянок і ланів, що виділялися міщанам, король або великий феодал одержували регулярні виплати грошового оброку. Крім того, король отримував доходи у вигляді судових штрафів, здачі в оренду різних посад, але головним чином у вигляді надзвичайного або спеціального оподаткування міщан. Таким чином, масовим заснуванням міст королю, а вслід за ними і великі феодали, переслідували, насамперед, матеріальну користь²³.

Водночас у містах король бачив не тільки джерело постійних доходів, але й опору центральній владі проти свавілля великих феодалів. Король і великі феодали були зацікавлені в економічному зростанні міст у їх володіннях, "оскільки місто ставало для них джерелом великих грошових прибутків. Однак не в їхніх інтересах було допускати відпливу місцевого феодально залежного селянства з сіл у міста. Тому вони заохочували переселення у засновані міста іноземних колоністів, головним чином з Німеччини. Такі міста відрізнялися від старих поселень неаграрного типу своїм юридичним статусом, або привілеями, які визначали їх особливе становище у феодальному суспільстві²⁴. Наприклад, у моравських містах діяло віденське право, а в чеських – швабське і саксонське²⁵.

У XIII-XIV ст. міста одержали багаточисельні права і привілеї економічного і політичного характеру, в тому числі "право торгу", "право милі", право пивоваріння, право обгородити місто стінами, право особистої свободи міщан, міське самоврядування і т.п.²⁶

Як старим, так і новим містам, які отримали "право торгу", дозволялося крім виробів своїх ремісників продавати також і привезені товари. Вони отримали також право "обов'язкової торгівлі" і "обов'язкового складу": купець був зобов'язаний везти товари визначеною дорогою, де стягувалося мито; він повинен був складувати свої товари у місті на визначений строк, сплачуючи за це встановлене мито.

"Право милі" полягало в тому, що ніхто, окрім міщан, не міг у прилягаючій до даного міста окрузі радіусом у милю (а інколи і більше) займатися торгівлею і ремеслом. Це право змушувало багатьох ремісників і купців перебиратися із села в місто і таким чином сприяло зміцненню міст як важливих центрів ремесла і торгівлі. Місто домоглося політичної автономії і особливого судового права – населення міста вилучалося із-під юрисдикції крайських (обласних) і земських органів і переходило у підпорядкування короля або його представників. Різні чеські міста далеко не відразу отримали всі ці права і привілеї, але ріст останніх відбувався безперервно у XIII і XIV ст.

Впродовж цього періоду в чеських містах з дозволу чеських королів і великих феодалів заселялася значна кількість німців-колоністів. Їхні купці і ремісники селилися у старих містах, а також засновували нові міські поселення²⁷.

Більшість німецьких колоністів, у першу чергу селян, йшли в Чехію зовсім не з метою онімечення місцевого населення і захоплення земель, а в пошуках кращих умов господарювання, чого вони й досягли. Ремісники приносили в чеські міста нові знання і майстерність, збагачуючись, у свою чергу, місцевим досвідом.

Що ж до населення міст, то воно з самого початку було спеціально деференційованим.

Поряд з багатими міщанами, які складали так званий патриціат, міста заселяли дрібні ремісники і крамарі – рядові міщани. До міського населення зараховувалися і ті обивателі, які не мали звичайного права міщан. Це були "подрузі" (орендатори, квартиранти), "товариші", "челядь" (слуги і прислуга), бідні, сироти і т.д. Подібний статус мали і обивателі, які населяли передмістя, тобто проживали за міською стіною (поза містом)²⁸.

Найбільш багаточисельним прошарком міщан були ремісники. Про це говорять такі приклади. Зокрема, у м.Брно в 1365 р. в числі 1045 платників берни (державного податку) було 58 % ремісників. У Хрудимі, відомому своїм сукнарством, в 1400 р. з 620 міщан-платників берни було 548 ремісників. Однак для деяких великих міст широка

спеціалізація ремесел була нетиповою та й загальний розмах ремісничого виробництва був у них значно нижчий. У Зноймо в 1415 р. із 780 платників податку тільки 72-81 були ремісниками, тобто всього 9 % мешканців. У цьому місті багато жителів займалися і землеробством²⁹.

Важливу роль у діяльності ремісників відіграли цехи, які виникли в XIV ст. Вони повинні були забезпечувати обмеженому числу ремісників-майстрів монополію виробництва, запобігати взаємній конкуренції, слідкувати за якістю виробів, визначати винагородження підмайстрів. За допомогою цехового устрою майстри тримали в залежності підмайстрів³⁰.

У Чехії ремісники, крамарі, малярі і т.ін. були об'єднані в цехи, які підпорядковувалися міській раді. То були, можна сказати, публічно-правові корпорації, без яких неможливо було займатися тим чи іншим ремеслом. Цехи контролювали ціни, слідкували за "таварішами" і "учнями", розпоряджалися юрисдикцією стосовно своїх членів і т.д.³¹

В деяких містах було понад 50 цехів (Прага, Пльзень), що свідчило про зростання спеціалізації ремесла і великі успіхи ремісничого виробництва. Збільшилася кількість виготовлення ремісничих виробів, поліпшилася їх якість, розширився асортимент³².

Слід згадати й про те, що кожне місто Чехії мало свого володаря. У залежності від того, кому належали міста, вони поділялися на: королівські, єпископські, монастирські, панські і т.п. З часом тільки міщани королівських міст (і далеко не всіх) отримали політичні права і стали складати особливий міський стан. Тому ми можемо поділяти міста також на вільні і підлеглі³³. Вже в XIV – на початку XV ст. налічувалося близько 100 міст, з яких 35 були королівськими. Окремі з них за своїми розмірами та рівнем економічного розвитку не поступалися великим містам Західної Європи. Зокрема, населення Праги на початку XV ст. складало 30 тис. осіб, тоді як в одному з найбільших європейських центрів – Нюрнберзі – в 1449 р. мешкало 26 тис. осіб³⁴.

Найважливішими містами в Чехії були королівські, засновані на королівській землі. Вони і мали великі привілеї від короля. Особливе становище серед міст займали королівські гірничозаводські міста (Глава, Кутна Гора). Мешканці королівських міст з часом утворили так званий міський стан у якості соціальної групи поряд з іншими привілейованими станами феодального суспільства: панами, рицарями і духовенством. Решта міст, засновані світськими або церковними феодалами, називалися залежними, або приватновласницькими. Вони не мали таких привілеїв, як міста королівські, і становище їх мешканців у багатьох випадках дорівнювало становищу невільного сільського населення³⁵.

Управління містами здійснювали майже виключно міські органи влади, вони ж вершили суд у межах міста, а також у великих околичних територіях. Пан міста (наприклад, король в королівських містах) обмежувався тим, що встановлював органи міського самоврядування і контролював їх діяльність. Він же призначав суддю, поліцейського або взагалі наглядача, який називався ріхтарж або (на півночі) фойт ("шолтис"). Крім того, призначалася (в королівських містах від імені короля робив це звичайно підкоморжій) багаточисельна міська рада. У північній половині чеської держави в цій раді були члени, які функціонували як судові засідателі і коншели (консули), які брали участь у управлінні.

Після складного реформування на чолі міської ради виявився один з її представників, так званий бургомістр. У тих містах, де було чотири коншели, кожний з них входив у бургомістерську раду на чверть року, інколи і на місяць. Перший із коншелів називався прімас, або (пізніше) приматор. У його обов'язки входило управління міським майном³⁶.

Органом самоврядування міста була міська рада. Її члени називалися також коншелами. Вони мали широкі повноваження в управлінні, фінансах, у питаннях ремісничих, торговельних, поліцейських і громадських, розглядали приватні позови міщан і виносили по них судові постанови. Поступово рада набуває керівної ролі в управлінні і відтісняє на другий план королівського представника (ріхтаржа). Міська рада збиралася на засідання, її рішення вписувалися у міську книгу (найстаріша міська книга – Празька,

від 1310 р.). Склад ради і її чисельність залежала від величини міста. У двох празьких містах було від 18 до 24 коншелів, в інших – по 12, у малих – по 3-4. Рада обиралася щорічно, і при нових виборах залишалася тільки частина попереднього складу. Членом ради міг бути громадянин, який володів у місті нерухомістю, проживав у ньому не менше трьох років і сплачував міські податки. Мешканець передмістя не міг бути членом міської ради. Для рішення найважливіших питань скликалася міська община з повноправних міщан. У панських же містах вищою інстанцією управління був їх власник³⁷.

Разом з вищеназваними процесами варто нагадати й про те, що найбільшим центром ремесла і торгівлі в чеських землях залишалася Прага, чому сприяли її вигідне географічне розташування і особлива опіка з боку чеських князів і королів. Празькі підграддя Старе Місто, Мала Страна і празький Тин (купецьке подвір'я, яке входило у склад Старого Міста – однієї з частин м.Праги) були великими торговельними центрами. Тут сходилися важливі "земські дороги", що вели у всі кінці Чехії, Моравії і Сілезії. У празькому Тині знаходилися обов'язкові зразки міри і ваги, якими повинні були користуватися усі, хто приїжджав торгувати в Прагу.

Цікавим, на наш погляд, є документ, що свідчить про зростання ринкових відносин, який поданий під назвою "З грамоти короля Карла IV Вілемовському монастирю" від 15 січня 1352 р. В документі підкреслюється, що король дозволяє аббату і всій общині монастиря ордену Св. Бенедикта в м.Вілемові Празької єпархії... кожний вівторок, а у м.Габерні кожну п'ятницю, проводити ринок або оголошувати базарний день зі всіма правами, можливостями і корисними звичаями подібно до того, як відповідні ринки або базарні дні здійснюються у всіх королівських містах: "...щоб міста Вілемов і Габерн були доступні для вільного їх відвідування і купівлі або для продажу всього, в чому люди мають потребу у міру свого задоволення"³⁸.

У XIII-XIV ст. отримала значний розвиток також зовнішня торгівля. За митницьким тарифом XIII ст. можна судити про головні предмети зовнішньої торгівлі. Ними були: риба, мед, вино, худоба (коні, воли), шкіра, хміль, віск, полотно, сукна. Товари часто обмінювалися на срібло або сукно. Чеські купці торгували з Регенсбургом, Нюрнбергом (Німеччина), угорськими містами, Венецією.

Про обширну торгівлю, яка існувала в XIV ст. між Чехією і Польщею, Чехією і Руссю, Чехією і Грецією, свідчить королівська грамота 1350 р., а про торгівлю з Венецією – грамота 1375 р. У цих документах говориться, що торговці прибували в Прагу з Польщі, Угорщини, Мішни та інших місць. Купці продавали свої товари в особливих торговельних будинках, які існували у всіх містах. Велику роль відіграло купецьке подвір'я – празький Тин. Приїжджі купці знаходили тут пристановище і склад для своїх товарів. Тут же купець повинен був сплатити мита³⁹.

Помітне місце займало м.Брно, яке було важливим транзитним пунктом торгівлі з Фландрією, Угорщиною, Польщею, Австрією, Німеччиною. Частина брненських товарів йшла через Польщу на Русь. Чужоземні купці займали у м.Брно значне місце. Там бували і проживали купці із Кельна і Флоренції⁴⁰.

В кінці XIII ст. отримали поширення і так звані "річні торги", тобто ярмарки, які проходили два-три рази на рік і продовжувалися 7-14 днів. Іноземні купці користувалися на багатьох торгах особливими привілеями. В Чехію імпортувалися: голландські сукна, французькі і голландські шовки, мед, сіль, фрукти, вина, вироби із шкіри.

Вигідне становище чеських земель на перехресті торговельних шляхів між європейською північчю і півднем, заходом і сходом сприяло розвитку "земських шляхів", які в зв'язку з ростом внутрішньої і зовнішньої торгівлі перетворилися у більш упорядковані "громадські шляхи". Перехрещення цих доріг у центрі країни, а саме в Празі, і зв'язок через їх посередництво з різними пунктами країни зробили їх важливим фактором у розвитку економіки держави⁴¹.

Таким чином, міста Чехії у XIII-XIV ст. сприяли соціально-економічному розвитку країни. Вони відіграли важливу роль у вдосконаленні органів самоврядування, ремісничій діяльності, внутрішній і зовнішній торгівлі, що дало можливість підвищити авторитет Чеського королівства на міжнародній арені.

1. Норман Дейвіс. Європа: Історія/ Пер з англ. П.Тарашук, О.Коваленко.-К., 2000.-С.340.
2. Див.: Всемирная история: В 24-х т.-Т.7.-Ред.кол. И.А.Алябьева, Т.Р.Джум, С.М.Зайцев, В.Н.Цветков, Е.В.Шиш.-Минск, 1996.-С.522.
3. Коротка історія Чехії і Словаччини/ За ред: П.С.Федорчака.-Івано-Франківськ, 1999.-С.10. (Далі: Коротка історія Чехії і Словаччини).
4. Там само.-С.74.
5. Там само.-С.81-82.
6. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.посібник для студентів юрид.вузів та факультетів.-К., 1997.-С.121.
7. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.посібник.-К., 1994.-С.295-296.
8. Див.: История южных и западных славян: В 2 т. Учебник.-Т.1: Средние века и Новое время/ Под ред.Г.Ф.Матвеева и З.С.Ненашевой.-М., 1988 (Далі: История южных и западных славян.-Т.1).-С.256.
9. Див.: История Чехословакии.-Т.1.-С.91.
10. Див.: Всемирная история: В 24-х т.-Т.9.-Ред.кол. И.А.Алябьева, Т.Р.Джум, С.М.Зайцев, В.Н.Цветков, Е.В.Шиш.-Минск, 1996 (Далі: Всемирная история.-Т.9).-С.224.
11. Див.: История Чехословакии.-Т.1.-С.91.
12. Озолин А.И. Новейшая чехословацкая литература о чешском городе предгуситского периода// Средневековый город. Межвузовский научный сб.-Вып.3.-Саратов, 1975 (Далі: Озолин А.И.Названа стаття).-С.87.
13. Див.: Озолин А.И. Назв.стаття.-С.80.
14. Див.: История южных и западных славян.-Т.1.-С.257.
15. Див.: Гуса Вацлав. История Чехословакии.-Прага, 1963 (Далі: Гуса В. Назв. праця).-С.51.
16. Див.: История Чехословакии.-Т.1.-С.91-92.
17. Див.: История южных и западных славян.-Т.1.-С.257.
18. Див.: Історія південних і західних слов'ян.-С.43.
19. Див.: Всемирная история.-Т.9.-С.223-224.
20. История южных и западных славян.-Т.1.-С.257.
21. Див.: Гуса В. Назв. праця.-С.52-53.
22. Див.: История южных и западных славян.-Т.1.-С.256-257.
23. Див.: Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней/ Отв.ред. А.Х.Клеванский, В.В.Марьина, И.И.Поп.-М., 1988 (Далі: Краткая история Чехословакии).-С.41.
24. Там само.-С.41.
25. Див.: История южных и западных славян.-Т.1.-С.257.
26. Див.: Гуса В. Назв. праця.-С.53.
27. Див.: История Чехословакии.-Т.1.-С.92.
28. Ванечек В. История государства и права Чехословакии.-М., 1981 (Далі: Ванечек В. Назв. праця).-С.100.
29. Див.: Озолин А.И. Названа стаття.-С.80.
30. Див.: Гуса В. Назв. праця.-С.53-54.
31. Див.: Ванечек В. Назв. праця.-С.101.
32. Всемирная история: В 10-и т.-Т.3/ Под ред. Н.А.Сидоровой, Н.И.Конрада, И.П.Петрушевского, Л.В.Черепнина.-М., 1957.-С.696.
33. Див.: Ванечек В. Назв. праця.-С.99.
34. Коротка історія Чехії і Словаччини.-С.15-16.
35. Див.: Гуса В. Назв. праця.-С.53.
36. Див.: Ванечек В. Назв. праця.-С.100-101.
37. История южных и западных славян.-Т.1.-С.275-276.
38. Хрестоматия по истории средних веков: В 3-х т.-Т.2/ Под ред.С.Д.Сказкина.-М., 1963.-С.606-607.
39. Див.: История Чехословакии.-Т.1.-С.93.
40. Див.: Озолин А.И. Названа стаття.-С.87.
41. История Чехословакии.-Т.1.-С.94.

Надія Сагайдачна
(м.Бережани)

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема становища українського населення Галичини напередодні Визвольної війни українського народу середини XVII ст. досліджувалася в радянській історичній літературі. У статті Ю. Гроссмана "Західноукраїнські землі перед Визвольною війною 1648-1654 рр."¹ автор зосередив увагу на становищі західноукраїнських земель у першій половині XVII ст. Ю. Гроссман акцентував, що становище галицьких селян було надзвичайно тяжким. Збільшення попиту на продукцію сільського господарства призвело до різкого посилення експлуатації селянства польською шляхтою. Це спричинило закріпачення селян, умови життя яких за відносно короткий історичний відрізок часу різко погіршуються. В особливо скрутному становищі були селяни маєтків, що здавалися в оренду, а тому під час Визвольної війни сильний гнів народу був скерований проти орендарів. В статті підкреслено і те, що "українське населення Галичини терпіло великий національний гніт", який у формах ополчення та окатоличення особливо посилювався з кінця XVI ст. Не залишилися поза увагою дослідника чинники, що ускладнювали становище місцевого українського населення – татарські набіги, магнатсько-шляхетські грабежі. Цілоком обґрунтовано автор робить висновок, що "становище в Галичині цього часу характеризувалося швидким посиленням експлуатації трудящих мас, національним пригніченням українського народу. Розгул шляхетської анархії ще більше погіршував стан"².

Ю. Гроссман аналізував у статті і економічні та культурні зв'язки Галичини з Росією: від торговельних контактів до перебування Івана Федорова у Львові та візитів різних українських делегацій до Москви. Дослідник робить висновок "про постійні і глибокі економічні й культурні зв'язки, що поєднували західноукраїнські землі з Україною і Росією". Крім того, тут детально висвітлено боротьбу трудящих мас проти феодальної експлуатації, яка, на думку автора, тісно перепліталася з боротьбою проти національного і релігійного гноблення. Ю.Гроссман позитивно оцінив діяльність церковних братств, які стали на захист національної української культури. "За формою братства були чисто релігійними організаціями прихожан однієї церкви, за змістом – скоріше політичні організації"³, – вважав він.

На основі глибокої джерельної бази, через призму вивчення соціально-економічного і правового становища селян і міщан та класової боротьби подано ситуацію на західноукраїнських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у книзі В.Грабовецького⁴. Насамперед, автор здійснив короткий екскурс в історію загарбання Галицької Русі Польщею. Аналізуючи процес колонізації західноукраїнських земель польською магнатерією та шляхтою, вчений висловив думку про перетворення у XVI ст. польського "лицаря" у землероба, який намагався отримати найбільший дохід. Підкреслювалося, що зростання виробництва продукції відбувалось за рахунок збільшення фільваркового господарства, тобто застосування екстенсивного способу господарювання. Автор слушно зауважив, що "у XVI ст. шляхта починає захоплювати селянські наділи і силоміць приєднувати їх до своїх панських ланів". На його думку, орендна система була поширена в Західній Україні у XVI ст. і стала основною формою управління феодальними маєтками. Це підтверджується тим, що у гродських книгах акти оренди маєтків займають вагомий частку документів. Внаслідок економічних змін відбулося закріпачення українського селянства, на селі з'явилися нові соціальні прошарки. Водночас посилювався антифеодальний опір селянства в різних формах. Дослідник відзначив значний вплив повстання Мухи та Борули на подальші народні виступи. Це повстання породило ряд дрібних виступів селян в XVI – першій половині XVII ст.⁵

Автор стверджував, що розвиток продуктивних сил у Галичині, поживлення товарно-грошових відносин стимулювали процес суспільного поділу праці. Це виявилось у зміцненні старих і появі нових міст як центрів економічного, політичного й культурного життя. Наведено кількісні показники населення міст Руського воеводства.

Стверджувалося, що середина XVI ст. стала точкою відліку активного наступу католицького патриціату на права українського населення. У відповідь спалахнула соціальна боротьба в західноукраїнських містах, яка набрала різних форм, серед них найбільшого поширення набули скарги міщан і передміщан до королівського уряду. Автор охарактеризував виступи міського населення деяких галицьких міст (Судової Вишні, Львова, Дрогобича, Городенки, Теребовлі і т.д.). На думку вченого, братства гуртували навколо себе опозиційне місцеве населення, сприяли зростанню самосвідомості українського народу, «вносили той головний фермент, який став запальним факелом наполегливої соціальної народно-визвольної боротьби, що точилася у майже всіх містах і селах західноукраїнських земель»⁶. Важливим зовнішнім фактором впливу на піднесення соціальної боротьби на західноукраїнських землях автор вважав запорізьке козацтво, яке спільно з наддніпрянським селянством підняло повстання проти польсько-шляхетського панування в кінці XVI ст. – 30-х рр. XVII ст.

Становище українського населення Галичини напередодні Хмельниччини відображено в праці синтезуючого характеру – книзі Г. Ковальчака⁷, яка мала на меті узагальнити матеріал про економічний розвиток західноукраїнських земель від первіснообщинних часів. Період XVI – першої половини XVII ст. означений автором як епоха утвердження фільварково-панщинної системи. Дослідник пише: «Воєнні дії, набіги татар і турків, серйозно стримували зростання населення, внаслідок чого заселення західноукраїнських земель, колонізація придатних для господарського освоєння в тодішніх умовах гірських і передгірських районів Карпат тривало аж до середини XVII ст.»⁸. На думку автора, фільварково-панщинне господарство в середині XVII ст. стало гальмом економічного розвитку і почало виявляти ознаки кризи.

Вивчення соціально-економічних передумов Визвольної війни поставив за мету у своїй монографії О. Баранович⁹. Досліджуючи соціально-економічні аспекти та етнічний склад населення України у XVI – першій половині XVII ст., автор слушно зауважив, що «у Західній Україні, що перебувала під владою Польщі, наступ феодалів на селян відбувався швидше, ніж на Україні, підвладній Великому князівству Литовському [...]. На середину XVI ст. феодали Руського, Белзького і Подільського воєводств змогли значно збільшити панщину». Це давало можливість активно висискувати українське селянство, що породжувало ненависть до польської шляхти.

У монографії зроблена якісна характеристика міст в Україні та чисельності їх населення. Дотримуючись концепції радянської історіографії про нерозривні зв'язки українського і російського народів, автор висловив думку про «посилення зв'язків феодалів України з країнами Заходу та Польщі, а селян і міщан України – з Росією»¹⁰.

У колективній монографії «Торжество історичної справедливості», присвяченій 30-літтю возз'єднання Західної України з Українською РСР, досліджено становище Галичини в епоху «дальшого розвитку феодальних відносин у другій половині XIV – першій половині XVII ст.». Зроблено спробу на матеріалах люстрацій XVI ст. уточнити західну межу української етнічної території. Навіть у XVII ст. в Галичині, на відміну від сусідніх польських земель, було зовсім небагато сільських католицьких парафій. Заслуговує на увагу твердження, що «у виступах проти національно-політичного гноблення активну участь брала також дрібна українська шляхта, яка була особливо численною на Підкарпатті»¹¹.

Однією з найкращих праць у галузі дослідження селянського питання вважаємо монографію Івана Бойка «Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.». У книзі на основі багатого фактичного матеріалу докладно висвітлюється розвиток сільського господарства, ремесла та промислів, відображено важке становище селянства, проаналізовано поземельні відносини, форми залежності селян і їх повинності, соціальне розшарування на селі та боротьбу проти соціально-економічного гноблення з боку шляхти. Автор спростовує твердження, ніби перебудова поміщицького господарства в напрямку створення фільварків визначалася попитом на сільськогосподарську продукцію виключно з боку зовнішнього ринку: «Насправді ж у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Україна мала значний внутрішній ринок для землеробської продукції»¹². Аналізуючи соціально-економічне становище українського населення, вчений наголосив, що в Галичині був найвищий рівень феодальної земельної ренти. Посилення експлуатації селян Руського воєводства пояснювалося швидким розвитком

феодалного земельного права: в економічному відношенні Руське воєводство відрізнялося від решти України порівняно великою кількістю міст, у зв'язку з чим для продуктів сільського господарства існував ширший міський ринок. Визначальним фактором економічного життя в Руському воєводстві першої половини XVII ст. автор вважає поміщицьке фільваркове господарство, яке розвивалося на основі глибоких внутрішніх суперечностей¹³.

Водночас І. Бойко зацікавився проблемою розшарування селянства в Україні. Проблема складна з огляду на те, що «джерела того часу не дають можливості відтворити детальну картину різних економічних груп селянства всієї України, оскільки тоді не існувало статистичних переписів селянських господарств...». Аналізуючи кількісні показники майнового розшарування, наведені польським вченим Я. Рутковським, автор зауважив, що вони недостатньо чітко відображають справжній стан диференціації селянства в Руському воєводстві. Дослідник аргументовано довів, що селянство Руського воєводства, особливо його середніх, північних і північно-західних районів, у першій половині XVII ст. зазнало винятково високої диференціації і було основним джерелом формування найманої робочої сили¹⁴.

Історія аграрних відносин у Галичині XVI – першої половини XVII ст., напередодні Визвольного повстання українського народу під проводом Б.Хмельницького, стала предметом дослідження у статтях Ю. Гроссмана, Д. Похилевича¹⁵, В. Інкіна¹⁶. На особливу увагу заслуговує доробок Ю. Гроссмана, автора дисертаційної роботи про аграрні відносини у Руському і Белзькому воєводствах другої половини XVI – першої половини XVII ст., зокрема про економічне становище королівських селян. В опублікованих працях він дослідив цілий ряд проблем: оренду та її вплив на становище селянства¹⁷, розвиток відробіткової ренти та ін.¹⁸.

В історіографії багато уваги було приділено вивченню історії галицьких міст напередодні Хмельниччини, причому написано як узагальнюючі праці, так і роботи з історії окремих міст. Як приклад перших, відзначимо статті Я. Кіся¹⁹ та В. Інкіна²⁰. Великий внесок у дослідження історичного минулого галицьких міст зробили Я. Кісь та С. Білецький, зокрема історії Львова як найбільшого міста України, європейського торговельно-економічного центру. Так, Я. Кісь вивчав питання розвитку промисловості Львова у період середньовіччя²¹, дослідив історію міських сіл XVI-XVII ст. і становище в них залежних селян²². Підкреслювалося, що основна частина селян існувала за рахунок міських заробітків. Окремі питання з історії Львова (міське ремесло, соціальна боротьба) торкнувся у своїх працях С. Білецький²³. На значній джерельній базі автор проаналізував соціальну структуру населення Львова у середині XVII ст., поділивши населення на такі групи: шляхта, духовенство, міщанство, приміське селянство. Водночас С. Білецький з'ясував розвиток ремесла та різноманітних промислів того часу у Львові. Львівські цехи XVI – XVII ст. та їх роль у житті міста дослідив Ю. Гроссман²⁴. Серед публікацій, присвячених середньовічному Львову, виділимо доробок Івана Крип'якевича, автора загальновідомої праці «Історичні походи по Львові»²⁵, редактора однієї з найкращих колективних робіт з історії міста – «Нарисів історії Львова»²⁶ та ін. У вивченні історії галицьких міст періоду середньовіччя значний науковий доробок Я. Ісаєвича – дослідника історії м. Дрогобича²⁷.

У контексті соціальної боротьби підвищений інтерес дослідників викликає така цікава тема, як антифеодальні виступи жителів львівських міських сіл. Я. Кісь зауважив, що ця особлива категорія селян була тісно пов'язана з міським життям²⁸. С. Білецький підкреслював гострі форми соціальної боротьби бідняків Львова і селян належних місту сіл проти патриціату²⁹. Протистояння львівських нецехових ремісників із міськими цехами стало темою ґрунтовної розвідки І. Крип'якевича³⁰. Останній написав також працю про зв'язки західноукраїнських земель з Росією в економічному та культурному аспектах³¹.

Щодо культурного життя галицьких земель у XVI – першій половині XVII ст., то виділяються своєю ґрунтовністю праці Я. Ісаєвича³². Питання генези, соціального складу та організаційної структури братств, суспільно-політична і освітня діяльність братчиків та внесок їх у справу розвитку української культури – такі основні проблеми піднімає дослідник у монографії «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.»³³. Опрацювавши ґрунтовну джерельну базу (документи Львівського братського архіву, матеріали з фондів магістратів, гродських судів, консисторій та ін.), Я. Ісаєвич розкрив

Володимир Кондратюк
(м. Львів)

визначну роль церковних братств у суспільно-політичному житті українського народу. Виділено основні етапи в розвитку братств, який, на думку дослідника, досягнув свого апогею в кінці XVI – на початку XVII ст. і був згуртований навколо Львівської ставропігії. Підкреслювалося, що "в цей час на основі економічного розвитку міського ремесла й торгівлі [...] зростала й політична сила міщанства". Поступово падіння питомої ваги західноукраїнських міст в економічному й політичному житті України призвело до переміщення у 30-40-х рр. XVII ст. культурного центру до Києва³⁴.

Таким чином, питання становища українського населення Галичини напередодні Хмельниччини знайшло відображення в радянській історичній літературі під кутом зору вузькокласової концепції. В цілому дослідники стверджували, що це був час посилення соціально-економічного і національно-релігійного гніту українського населення.

1. Гроссман Ю.М. Західноукраїнські землі перед Визвольною війною 1648-1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією. Науковий збірник. - Львів: Вид-во Львівського університету, 1954. - С.20-38.
2. Там само. - С.27.
3. Там само. - С.37.
4. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. - К.: Наук. думка, 1972. - 192 с.
5. Там само. - С.26.
6. Там само. - С.38.
7. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. - К.: Наук. думка, 1988.
8. Там само. - С.58.
9. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. - М.: Издательство АН СССР, 1959. - 210 с.
10. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. - М.: Издательство АН СССР, 1959. - С.156.
11. Торжество історичної справедливості. - Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. - С.106.
12. Там само. - С.9.
13. Там само. - С.142.
14. Там само. - С.282.
15. Похилевич Д. Л. Малоземельное и безземельное сельское население в Русском воеводстве Речи Посполитой в XVI в. // ЕАИВЕ. - Вильнюс, 1961.
16. Инкин В.Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI-XVII вв. // ЕАИВЕ. - Вильнюс, 1963.
17. Гроссман Ю. М. Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст. // Питання історії СРСР. - Львів, 1958.
18. Гроссман Ю. М. Развитие отработочной ренты в государственных имениях Русского и Белзского воеводств во второй половине XVI - первой половине XVII вв. // ЕАИВЕ. - Вильнюс, 1959; його ж. Кметы, загородники и коморники западноукраинской деревни во второй половине XVI - первой половине XVII вв. // ЕАИВЕ. - Вильнюс, 1963.
19. Кись Я. Виникнення та розташування міст на території Руського і Белзького воеводств від XIV до середини XVII ст. // Арх. України. - 1968. - № 1.
20. Инкин В.Ф. Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Подгорья в XVI - XVII вв. / Города феодальной России. - М., 1966.
21. Кись Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.). - Львів, 1963.
22. Кись Я. П. Городские крестьяне Львова // ЕАИВЕ, 1960. - К., 1962. - С.156-159.
23. Білецький С.Т. Соціальна структура населення Львова в середині XVII ст. // 3 історії західноукраїнських земель. - Вип. 4. - К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - С. 3-14; Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // Там само. - Вип.2. - К.: Вид-во АН УРСР, 1957.
24. Гроссман Ю. М. О роли цехов во Львове XVI - XVII вв. // Города феодальной России. - М., 1966.
25. Крип'якевич І. Історичні походи по Львові. - Львів: Каменяр, 1991 (репр. 1932 р.). - 168 с.
26. Нариси історії Львова / За ред. І. Крип'якевича. - Львів, 1956.
27. Ісаєвич Я.Д. З історії суспільно-політичної боротьби у місті Дрогобичі в XVI ст. // 3 історії західноукраїнських земель. - Вип. 5. - К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - С. 3-14.; його ж. З історії Дрогобича XVI - XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. - К., 1961р.; його ж. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVIII ст.) // 3 історії Української РСР. - Вип. 6-7. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - С.3-20.
28. Кись Я. П. Боротьба селян львівських міських сіл проти феодального гніту в кінці XVI і першій половині XVII ст. // Триста років возз'єднання України з Росією: Наук. збірник. - Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1954. - С.39-57.; його ж. Боротьба селян львівських міських сіл проти феодального гніту в кінці XVI і першій половині XVII ст. / Триста років возз'єднання України з Росією: Наук. збірник. - Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1954. - С.39.
29. Білецький С. Т. Боротьба плебейів і селян міста Львова проти міського патриціату напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. // Віковична дружба народів-братів. - К.: Вид-во АН УРСР, 1954. - С.46.
30. Крип'якевич І.П. Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590-1630 рр.) // 3 історії західноукраїнських земель. - Вип. 2. - К., 1957.
31. Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси. - К.: Вид-во АН УРСР, 1953. - 72 с.
32. Ісаєвич Я.Д. Архів Львівського братства // Архіви України. - 1968. - № 1. - С. 88-93; його ж. Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство та бібліографія. - 1966. - Вип. 3. - С. 126-131; його ж. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. - Львів: Вища школа, 1975. - 150 с.; його ж. Львівське Успенське братство, його життя і друкарня // Львів. Історичні нариси. - Львів: Інститут українознавства ім І. Крип'якевича НАН України, 1996. - С. 82-89.
33. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. - К.: Наук. думка, 1966. - 252 с.
34. Там само. - С.9.

НАСТУП ЦАРИЗМУ НА УКРАЇНСТВО (XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Переяславська угода України і Москви заклала "добротну" основу для централістської політичної доктрини, згідно з якою на всій території від Карпат до Тихого океану живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою. Ця доктрина на початку XX ст. не зазнала майже жодних суттєвих змін. Хіба що Галичина, Буковина і Закарпаття потрапили в означене геополітичне поле вже після Третього (1795 р.) поділу Польщі. Згідно із цією доктриною будувалася і державна політика, суть якої зводилася до "переварювання" в імперському казані приєднаних територій та етносів і повного їх поглинання.

На час так званого "возз'єднання" Козацька держава Богдана Хмельницького була повноцінною. Вона мала характерні для будь-якої держави ознаки, зокрема: 1) політичну владу; 2) територію; 3) політично-адміністративний устрій; 4) суд і судочинство, фінансову систему і податки; 5) соціальну структуру населення; 6) військо; 7) міжнародні зносини та інші. Всі ці ознаки були не лише присутні в Козацькій державі, але й досить розвинені.

На відміну від ізольованого від світу Московського "государства", Україна, що перебувала в самому центрі Європи, зазнала благодійного впливу італійсько-європейського Відродження. Цей вплив виявився в стімкому розвитку науки, літератури, богослов'я і такого самобутнього українського явища, як власне судівництво, що охоплювало всю українську суспільність: від гори до низу.

Першими українськими книжками слов'янською мовою "з особливостями живої української мови" були "Часослов" і "Октоїх", які вийшли в 1491 р. в друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові². (Перша російська книжка в Москві вийшла в 1564 р., тобто через 73 роки). Популярними серед українського населення були так звані "Учительні Євангелії", писані зрозумілою народною мовою, які виходили у 1568, 1595, 1606, 1616, 1619, 1637, 1696 та інших роках. Іван Огієнко з цього приводу зазначає, що в ті часи "...Служба Божа правилась українською мовою. Коли додамо до цього свої українські звичаї церковні, то бачимо, що стара церква наша справді була українською"³.

У другій половині XVI ст. широкого розвою набирає шкільництво, причому різних рівнів. Школи засновувалися при єпископствах для підготовки духівництва. При церквах відкривалися початкові парафіяльні школи, де священники й дяки вчили дітей читати і писати. На масову освіченість українців звертає увагу знаний історик і мандрівник Павло Алепський (з міста Алеппо в Сирії), в деннику подорожі (через Україну в Москву) він записав: "...По всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялись по вулицях"⁴.

В останній чверті XVI ст. приватні особи і братства засновують вищі школи. Найвідомішу – Острозьку Академію – закладає у 1580 р. один із найвидатніших поборників українства і православ'я князь Костянтин Острозький. Академія проіснувала до 1608 р. (нещодавно, в нових умовах відновила свою діяльність – традиція продовжується). З метою протистояння протестантизму і латино-католицькій реакції православне Успенське братство у Львові в 1586 р. відкриває свою вищу школу, яка стає зразком для інших братських шкіл. Згодом набирає силу київська, заснована Богоявленським братством у 1615 р. З 1632 р. Київська братська школа зветься Колегією, а по смерті Петра Могили – Києво-Могилянською Колегією, яка у 1689 р. перейменована на Академію⁵. (В незалежній Україні так само відновила свою діяльність).

Поширенню шкільництва сприяла підтримка його українським військом і особисто гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Щоб підтримати Київське братство та його культурно-освітні традиції, він з усім Військом Запорозьким вступив до нього. Перед смертю Сагайдачний частину свого маєтку призначив на Київське братство, решту – на

Львівське братство, щоб із доходів тримати "ученого магістра (учителя) в грецькому язичу досвідченого", "на науку і вчичення діток православних і виховання бакалярів (студентів) учених, на вічні часи"⁶.

Зрештою, і сам Хмельницький, і такі його найближчі сподвижники, як І.Виговський, Ю.Немирич, С.Мрозовицький-Морозенко, брати Іван та Данило Нечаї, і Богун та інші були натуральною європейською елітою того часу, "продуктом" європейського Відродження. Крім навчання в Києво-Могилянському Колегіумі, що було обов'язково для майбутньої старшини, більшість закінчувала престижні навчальні заклади Європи, знала по декілька іноземних мов. Про міжнародний авторитет козацької старшини свідчить, зокрема, лист французького посла у Польщі де-Бренсі до кардинала Мазаріні. У 1644 р. посол писав, що козаки мають дуже здібного ватажка Хмельницького, якого поважають при дворі короля: "...це людина освічена, розумна, добре знає латинську мову..."⁷.

Здавалось, що самобутня українська козацька цивілізація і надалі успішно розвиватиметься в загальноєвропейському річищі і не знайдеться у світі сили, яка б наважилась ту "цивілізацію" брутально зруйнувати. Але така сила найшлася – "Московське государство".

"Московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Українсько-гетьманська держава – з республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодальної принуки працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Отже, рано чи пізно царський уряд повинен був почати наступ на автономію України, щоб узагалі звести її нанівець"⁸.

Історія українського народу під Москвою – це один довготривалий ланцюг поневоленя, приниження, катувань, духовного руйнування і фізичного знищення, етнопсихологічного геноциду, безнастанного переслідування української мови. Все це робилося чисто московськими методами: неквапно, крок за кроком, жорстоко, і, головне, підступно. "На Україну з Московії надсилали "хмари" агітаторів..., які бунтували полковників проти гетьмана, міста проти гетьманської влади, Запоріжжя про Козацької держави, українську "чернь" проти українських "панів". За гетьмана Виговського ця диверсія дала блискучі результати. Козацькі полковники Пушкар і Барабаш ліквідували справу Виговського... Якими Сомка ліквідував Іван Брюховецький, Петра Дорошенка знищив Дем'ян Многогрішний. Многогрішного знищила партія Івана Самойловича. А Самойловича ліквідував цар. Руками Івана Мазепи"⁹.

Документи, до яких нарешті маємо доступ, розкривають як стратегію: Москви, яка полягала в цілковитому знищенні суверенітету Козацької держави, української церкви і культури, в тотальному зросійщенні українців, позбавленні їх історичної пам'яті і перетворенні на покірних безсловесних рабів, так і засоби здійснення цієї стратегії.

Суверенітет "відкушувався" шматками: при вступі на посаду кожен новий гетьман підписував з Москвою так звані "статті", якими обов'язково урізалася частина суверенітету. Показовими в цьому плані є Коломацькі статті, підписані І.Мазепою з царським двором на березі річки Коломак у липні 1687 р. В другій частині статті 19 читаємо:

"Да чтоб Гетману и Старшине, служа Великим Государем, Их Царскому Пресветлому Величеству, народ Малороссийский всякими мерами и способами с Великороссийским народом соединять и в неразрывное и крепкое согласие проводить супружеством и иным поведением, чтоб были под одною Их Царского Пресветлого Величества державою обще, яко Единой Христианской Веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край Гетманского регименту, а отзывались бы везде единогласно Их Царского Пресветлого Величества Самодержавной державы Гетман и Старшина, народ Малороссийский обще с Великороссийским народом, и вольной переход жителем из Малороссийских городов и Великороссийские имеют"¹⁰.

Отже, із самого початку питання ставилося так, що про жодне підпорядкування українців своєму Гетьманові не може бути і мови, а лише московському цареві. З самого початку було взято курс на розчинення українців серед московитів через змішані шлюби

і їхню, українців, міграцію в Московію, а московитів – в Україну. Ця політика продовжувалась як у Російській імперії, так і в СРСР.

Незабаром після "возз'єднання" Московський патріарх розгорнув наступ на Українську Православну Церкву. У 1685 р. Московський патріарх без відома Царгорода призначив у Київ свого митрополита й саму митрополію переніс до Москви. Це був підступний і жорстокий удар по всій Українській Церкві. Жодного захисту від матірньої Церкви у Царгороді українські вірні не отримали. Натомість 1686 р. Царгородський патріарх Діонісій зрікся зверхності над Київською митрополією, буквально продавши Церкву-доньку за "три сорока соболев і двісті червоних"¹¹.

Особливо жорстока боротьба велася проти Києво-Печерської лаври і Києво-Могилянської Колегії, передусім проти їхньої видавничої діяльності. Репресії проти української книжки розпочалися ще за Івана Грозного і з того часу не припинялись. Українські книжки спалювались, "исправлялись" і заборонялись. Так, у 1627 р. за "слог еретический" в Москві було спалено "Учительне Євангеліє" відомого київського вченого Кирила Транквіліона-Ставровецького. Кардинально був "справлений" Катехизис Лаврентія Зизанія Тустановського¹². У 1672 р. московитам було заборонено тримати в домішках українські книжки – їх треба було віддавати воєводі. У 1677 р. Патріарх Іоаким видав наказ повибирати з українських книжок листки, бо вони "несходны с книгами московскими"¹³. У 1690 р. Московський собор осудив і заборонив книжки таких знаних в Європі українських вчених, письменників і діячів-захисників православ'я, як Петро Могила, Симеон Полоцький, Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Епіфаній Славинецький, Іоникій Галятівський, Антоній Радивилівський. Собор наклав на них "прокляцтво и анафему, не точию сугубо и трегубо, но и многогубо"¹⁴. Подібних прикладів можна навести безліч.

Полтавська катастрофа і офіційне проголошення Московського царства Російською імперією означало близький кінець української автономії. Після закінчення Північної війни Петро I робить рішучий крок до крайнього обмеження суверенітету Гетьманщини, названої на той час Малоросією: засновує у 1722 р. так звану Малоросійську колегію, з шести урядовців-росіян, яка стала ревізійно-контрольним органом тодішнього гетьмана Івана Скоропадського, що він не виніс цього удару і нагло помер.

Діяльність Катерини II в "українському питанні" була логічним продовженням стратегії боярської Москви і Петра I. Суть її політики виражена в таємній настанові імператриці генерал-прокуророві князю О.Вяземському: "Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія – писала вона, – є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій же основі було б більше ніж помилково, можна сказати – безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську, треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали дивитися, наче вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій"¹⁵.

Перш ніж перейти до тотального зросійщення українців, треба було дорешти зруйнувати їхні демократичні інституції і структури, вбити їх свободоловний дух. Що і здійснювалось з німецькою чіткістю і послідовністю. У 1775 р. зруйновано Запорізьку Січ, а в 1783 р. ліквідовано рештки гетьманських інституцій і офіційно на Україні запроваджено кріпацтво. Українська Гетьманська держава припинила своє існування.

У "повному обсязі" політика етноциду щодо українців реалізувалась наступниками Катерини II. Наслідком цього стала глибока криза для всього підросійського українства, що тривала майже всю першу половину XIX ст. Відродження із середини століття українського культурно-освітнього руху у формі "українофільства" не на жарт стривожило царські урядові кола. З новою силою відродилося гоніння на все українське. Особисто "Государь Император в виду проявлений украинофильской деятельности" намітив погромні урядові заходи, які мали повністю знищити український народ як такий¹⁶. У 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр про те, що української мови (а отже, й українців) "не было, нет, быть не может"¹⁷. Рішенням Надзвичайної комісії "для пресечення

Олексій Сухий
(м. Львів)

украинофильской деятельности" циркуляр Валуєва доповнив горезвісний Емський указ (1876), яким українська мова заборонялась в школі, церкві, літературі, науці, державних установах і взагалі у публічному вжитку.

Дослідник Є. Наконечний наводить такий промовистий приклад: "Професор Цулюй неодноразово подавав прохання до "Главного Управления по делам печати", щоб дозволили надрукувати... святе Євангеліє зрозумілою простому народові українською мовою, та неодмінна відповідь була "не подлежає удовлетворению", хоч у християнській Російській імперії переклади Євангелія були дозволені 36-ма мовами, у тому числі осетинською, юкагірською та ін¹⁸.

1. Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.).- К., 1998.- С.43.
2. Чуб Д. Методи і засоби російщення України // Російщення України. Науково-популярний збірник. Видання конгресового комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні.-1984. Репринтне видання.- К., 1992.- С.75.
3. Огієнко І. Мова українська була вже мовою церкви.- Б.м., 1921.- С.26.
4. Січинський В. Чужинці про Україну.-Львів, 1991.- С.27.
5. Енциклопедія українознавства. Словникова частина.- Т.І.- Львів, 1993.- С.174-175.
6. Антологія педагогической мысли Украинской ССР.- М., 1988.- С.117-118.
7. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.-Нью-Йорк, 1957.- С.32.
8. Лизанчук В. Навіщо кайдани кували: Факти, документи, коментарії про русифікацію в Україні.-Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995.- С.31.
9. Добрянський М. Україна і Росія.-Рим, 1989.- С.26.
10. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках.-Варшава, 1934.- С.126-127.
11. Воронини О. Автокефалія Української Православної Церкви// Літ. Україна.-1991.-21 листопада.
12. Лизанчук В. Назв.праця.- С.30.
13. Мансветов Г. Как у нас правились церковные книги.-М., 1883.- С.20.
14. Багалій Д. Нарис української історіографії.-К., 1996.- С.145.
15. Історія держави і права України: Хрестоматія.-К., 1996.- С.145.
16. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.-Х.: Держлітвидав України, 1930.- С.211.
17. Сборник расопряжений по делам печати/ с 1863 по 1-е сентября 1865 года.- СПб., 1865.- С.9-11.
18. Наконечний Є. Украдене ім'я.-Львів, 1998.- С.125.
19. Франко І. Молода Україна: Частина перша. Провідні ідеї й епізоди.-Львів, 1910.- С.8.

УКРАЇНЦІ ГАЛИЧИНИ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Внаслідок поділів Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. західноукраїнські землі стали інтегральною частиною Австрійської імперії. Галицькі українці перейшли під владу Австрії "не як нація або бодай як її частина, лише як етнографічна маса, що творить, щоправда, основу кожної нації, але не репрезентує її у великим культурнім поході людськості до найвищих духовних дібр"¹.

Після перебування галицьких земель під владою Речі Посполитої національне українське життя було цілком зруйноване (окремі історики зауважували, що у спадок від польського панування українці отримали національну руїну.– О.С.), шляхта та міщанство, які в інших націй були рушіями їх розвитку, в українців Галичини були цілком зденаціоналізовані. Українськими були лише духовенство² і селянські маси, але й вони знаходились у складних матеріальних умовах, були відкинуті існуючим суспільством від участі в його політичному і культурному розвитку.

Ситуація була такою, що в умовах нового державного утворення, котре прийшло на зміну старій Речі Посполитій, галицькі русини-українці повинні були довести фактор своєї етнічної самобутності³.

Ось чому в 70-х рр. XVIII ст. львівський греко-католицький єпископ Л.Шептицький переконував віденський уряд, що русини – це самостійний, окремий від поляків народ. Єпископ домагався, щоби цей народ було потрактовано справедливо, так як поляків.

Вже в кінці XVIII ст. австрійським урядом було проведено ряд заходів щодо відродження русинської народної школи у Східній Галичині та прилучення їх до суспільно-політичного життя в провінції і Австрії в цілому. Зокрема, у Відні, при церкві святої Варвари, було засновано греко-католицьку семінарію для вихідців із західноукраїнських земель. У 1783 р. такий же навчальний заклад було засновано у Львові. В час правління Йосифа II у 1784 р. відновив роботу Львівський університет. Оскільки більшість предметів викладали в університеті німецькою мовою, якою, зрозуміло, не володіли українські юнаки, то для них у 1787 р. було створено спеціальне відділення "студіум рутенум" ("русинські студії". – О.С.)⁴. Ці студії функціонували як філософський і богословський інститут і викладання тут велось "на краєвій мові", тобто на народній мові, яку називали "рутенською".

Процеси національно-етнічного виокремлення українського населення Галичини співпали з рядом важливих змін в Австрії⁴. Кінець XVIII – початок XIX ст. пройшов в Австрійській державі, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, як епоха економічних змін, що полягали у кризі феодально-панщинної системи, яка була викликана капіталізацією господарства. Господарські зміни вели і до нових соціальних відносин у цих державах, до активізації таких верств, як торгові та промислові підприємці, міські службовці та інтелігенція, а також і робітництво. Однак української Галичини ці соціальні зміни практично не торкались.

Відсталість українства Галичини в економічному плані виявилась у тому, що єдиним рушієм національного поступу в краї стають греко-католицькі священники, та окремі міщани. Саме активна громадянська позиція духовенства в Галичині та підтримка римських пап створили умови для відновлення у 1808 р. галицького митрополичого престолу у Львові⁶.

Значимість цієї події ще і в тому, що вона посилювала громадсько-політичну роль галицького священника, який став будителем ідеї національного самоусвідомлення серед галицького українського селянства.

Можна визначити декілька напрямів культурно-національної праці греко-католицького духовництва. Один з них – це рух за народну русинську школу. Згідно з цісарським розпорядженням від 4 грудня 1774 р. в Галичині було введено три типи народних шкіл⁷.

У парафіяльних, однокласних школах, завданням яких було навчати дітей читати, писати й рахувати, навчання проводилось на рідній мові. Засновувалися ці школи, головним чином по селах. По містечках засновувалися тривіальні, трикласні, а нормальні, чотирикласні; засновувалися лише по великих містах.

Через два роки після цісарського розпорядження з'явилася ще одна урядова

постанова, в якій висловлювалось побажання звертати увагу при заснуванні шкіл і при обранню мови навчання на українську людність, бо остання "творить дві третини людности провінційної". В постанові вказувалось, щоб греко-римо- й вірмено-католики були урівнені в правах у справі шкільної освіти⁹. Напевно рішення австрійського уряду ігнорувалися на місцях, бо у 1790 р. українські духовні ієрархи змушені були вносити до нового цісаря Леопольда II прохання, щоб у тривіальних і нормальних школах Східної Галичини навчати дітей "рутенською" мовою.

Новий етап руху за національну школу пов'язаний з діяльністю культурного осередку в Перемишлі¹⁰. Ініціатором виступив місцевий єпископ Михайло Левицький. Йому вдалось у 1815 р. перевести парафіяльні школи під управління греко-католицької консисторії, що повинно було полегшити їх перехід на "рутенську" мову. Рухові за українську народну школу сприяло також відкриття у 1817 р. дяко-вчительського інституту в Перемишлі, вихованці якого повинні були стати першими фаховими народними вчителями. М.Левицький, вже ставши львівським митрополитом, вніс прохання до віденського уряду про введення "рутенської" мови викладання у сільських школах. Однак президія губернаторства протидіяла прийняттю цього рішення як загальнообов'язкового.

Посилення руху за народну школу спостерігається в кінці 20-х рр. XIX ст., коли активно працював перемишльський канонік І.Могильницький¹². Тенденція до розширення шкіл з "рутенською" мовою навчання зберігалась впродовж першої половини XIX ст.

У 40-х рр. XIX ст. ініціатором відкриття нових шкіл став громадський діяч М.Куземський¹³. В 1843 р. у Галичині працювали 921 парафіяльна і 50 тривіальних школи¹⁴, за якими утвердилась вже назва "руські" школи з "руською" мовою викладання (в цей період ці терміни вживались як тотожні до "українські", "українська").

Важливим фактором національного утвердження русинів Галичини стало вироблення та відстоювання прав народної мови. Певний поштовх у розвитку народної мови був пов'язаний із діяльністю Петра Лодія, автора підручника з морального богослов'я, та Федора Захарівича, який написав двотомну "Історію церкви". Характерно, що церковнослов'янська мова, якою були написані ці твори, містила вже багато народних слів та виразів. Тому автори у передмовях до своїх видань ніби вибачались за те, що вживають "виразів простих".

Процесу вироблення книжної "рутенської" чи "народної" мови на початку XIX ст. починають протидіяти австрійські і польські урядовці і, в першу чергу, з галицької адміністрації. Митрополиту М.Левицькому президія губернаторства рекомендувала "перевести" народну мову на латинський алфавіт. Тоді ж, на думку І.П.Філевича, окремі урядовці почали "руських" (тобто галицьких українців) ототожнювати з росіянами. У 1818 р. митрополит заявив, що його паства не "руська", а "рутенська", і що "руський язик" (тобто російський -О.С.) різко відрізняється від місцевого рутенського і абсолютно чужий населенню Галичини¹⁶. М.Левицький переконував, що "рутенський", або малоруський діалект – гілка праслов'янської мови, а "рутенський народ" – окрема, самостійна частина слов'янського племені¹⁷.

Вироблення граматичних засад народної мови розпочав І.Могильницький. Він уклав "Буквар", який вийшов у 1816 р. в Буді, а також катехизм. У 1823 р. І.Могильницький підготував граматику русько-української мови, яка, однак, не була опублікована. До граматики він написав передмову "Відомість о руськім язичі", яка була надрукована у 1829 і 1837 рр. як наукова розвідка про українську мову. "Відомість о руськім язичі" І.Могильницького слід вважати першою науковою розвідкою про українську мову у XIX ст.¹⁸.

В 30-х рр. XIX ст. виявлявся, за словами академіка М.Возняка, "аристократизм" у певній частині духовенства, багато з яких вже забули народне письмо, у повсякденному житті користувалися польською мовою, а тому висловлювались за те, щоб народну мову "перевести" з кириличного письма на латинське. Ініціатором нововведення виступав Й.Лозинський. У 1830 р. було видано словник, де церковнослов'янські слова було пояснено польською мовою. Практично до 1848 р. Й.Лозинський обстоював ідею використання латинського алфавіту в українській мові.

Відповів Й.Лозинському Маркіян Шашкевич брошурою "Азбука і abecadlo", що вийшла польською мовою у 1836 р., у ній автор твердо відстоював кириличний алфавіт²⁰.

Азбучна війна у Галичині, що була одним із сюжетів, який засвідчував епоху "національно-етнічного пошуку" і стала етапом у самовизначенні "русинства", співпала із загальним національним пожвавленням у слов'янському світі. Українська національна ідея народжувалась у Галичині в той час, коли в Європі дедалі більше звучали ідеї

слов'янської єдності²¹. Особливе піднесення слов'янського світу було пов'язане з національно-визвольною боротьбою південно-слов'янських етносів на Балканах²². У 30-х рр. XIX ст. серби вибороли незалежність, звільнившись від турецького гніту. Йшла національно-визвольна боротьба в Чорногорії. Народжувалася нова слов'янська інтелігенція, що заклала теоретичні основи національного виокремлення власних слов'янських націй²³.

Прикладом для русинів Галичини став польський національний рух, який активізувався у краї після поразки польського повстання 1831 р.

Ось чому діяльність М.Шашкевича, Я.Головацького та І.Вагилевича можна вважати етапною для українського руху. Українські семінаристи, за якими утвердились назва "Руська трійця", першими почали збирати національний фольклор, щоби на його засадах розвивати майбутню літературу. Найбільш важливим їхнім кроком стало те, що у 1836 р. М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький, М.Устиянович виголосили вперше в окремих львівських церквах проповіді українською мовою²⁴. Згідно з встановленим порядком вони подали ректору семінарії реферати проповідей польською мовою, а прочитали їх недільного ранку українською, відійшовши і від змісту підготовленого тексту. І, нарешті, в цьому ж 1836 р. М.Шашкевич і його однодумці підготували збірку "Русалка Дністровая", яка у 1837 р. була опублікована в Буді. "Русалка Дністровая" побачила світ великим для того часу тиражем — 1000 примірників. Довідавшись про видання русинської книжки, ректор семінарії Венедикт Левицький домігся її арешту. Тираж було затримано у Відні, однак близько двох сотень примірників "Русалки Дністрової" вже розійшлися. Це була історична подія, оскільки в галицьких українців з'явилася перша друкована книжка.

Загальне піднесення у слов'янському світі знайшло своє відображення у Галичині не тільки у розвитку офіційно підтримуваного урядовими чинниками "рутенства", а і в тому, що процес пошуку "руськості", "русинства" вів і до іншого напрямку, того, який в майбутньому стали називати москвофільським²⁵.

В історичній науці про москвофільство спочатку твердять як про мовно-літературну течію. Першими ознаками її були поява та вживання і пропаганда російської мови, захоплення російською літературою, зацікавлення культурним життям Росії²⁶.

Ідейним підґрунтям формування москвофільства в Галичині стали ідеї панславизму, одним із ідеологів яких виступав професор московського університету М.Погодін. Російський вчений у 1835 і 1842 рр. відвідав Львів, де серед інших галицьких громадсько-культурних діячів особливо зійшовся із Д.Зубрицьким. У 1939–1840 рр. Зубрицький очолював неформальне зібрання прихильників об'єднання з Великою Руссю, яке згодом отримало назву "погодінської колонії". В групу входили галицькі інтелігенти Б.Дідицький, І.Гушалевич та ін. Саме ці діячі прилучились до вироблення мовної "традиції" москвофільського напрямку. Вирішення "мовного питання" представники цієї течії пов'язували з виробленням та оформленням "наречія", яке було штучною мовою, що складалася із суміші церковно-слов'янської, народної мови галицьких українців, російської, польської мов. Зрозуміло, що ця мова була абсолютно штучним витвором.

Теоретичні засади нового напрямку розробляв Д.Зубрицький. Вже в 30-х рр. XIX ст. Д.Зубрицький став прихильником єдності "руського" народу і під збірним поняттям цього народу він розумів росіян і українців Російської імперії, а також українців у складі Австрії. Напевно, не можна пов'язувати вироблення концептуальної позиції Д.Зубрицького у мовному питанні з одним лише впливом М.Погодіна і з його візитами до Львова. Ознаки цієї "єдності" – русинів у Галичині і росіян у Росії – історик шукав на "мовному полі". Витворене москвофілами "наречіє" повинно було відповідати "общерусскості" і бути фундаментом мовної спільності.

Під терміном "руський нарід" Д.Зубрицький розумів усе слов'янство в Російській імперії (росіян, українців і білорусів). Він стверджував, що "руська мова" має дві вироблені літературні мови: церковно-слов'янську і великоруську, а отже розвивати якусь іще іншу, скажімо, русинську-українську немає потреби. Не в'язалось у логіці Д.Зубрицького щодо мов хоча б те, що москвофіли самі ж створили свою штучну мову. "Наречієм" були писані офіційні документи москвофілів, книги, видавались москвофільські газети. Однак до 1848 р. москвофільська орієнтація Д.Зубрицького існувала лише в його книгах і не знаходили практичної реалізації на галицькому ґрунті²⁷.

Новим етапом у розвитку національного руху в Галичині став 1848 рік. "Весна народів" 1848-го викликала до життя рух за демократичні революційні перетворення у низці європейських держав. Не обминув цей рух і Австрію. За національні інтереси і громадські права піднялись і її численні народи.

2 травня було оголошено заснування Головної Руської Ради на чолі з єпископом

Г.Яхимовичем. У раду увійшли І.Борискевич, І.Лаврівський, Є.Прокопчиць. Засідання ради почалося з урочистого слова про Маркіяна Шашкевича і його національно-культурний внесок.

У сферу роботи Головної Руської Ради входили завдання національно-культурної праці. Можна визначити такі їх основні напрямки: 1) виховання "почування народності", тобто національної самосвідомості²⁸; 2) забезпечення прав і підтримка української національної церкви; 3) організаційна робота у галузі освіти, української мови, національної культури загалом; 4) гарантування конституційних прав галицьким русинам.

У той час логічно видається думка, висловлена в історичних виданнях²⁹, що національний рух галицьких русинів вже від 1848 р. поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій — пропольську, проросійську, українську і австро-русинську і що перевага тої чи іншої течії у громадсько-політичному житті визначалася як самим характером руху цих течій, так і просто світоглядом окремих діячів³⁰.

Однак проблема української Галичини почала захоплювати все більшу кількість політичних діячів. Навіть історик Д.Зубрицький, що стояв на москвофільських позиціях і аж ніяк не був прихильником українського національного табору, досліджував українсько-польські стосунки і визначав межі українсько-польського етнічного пограниччя в австрійській державі.

Розуміння необхідності національної окремішності українськими діячами у Галичині спонукало їх до того, що питання національно-культурної розбудови українства у цьому краї стали для них головним завданням на десятки років, над вирішенням якого працювали національні політичні партії та організації.

1. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.).— Відень, 1916.— С.3.

2. Про становище українського духовенства можна судити вже з того факту, що до 1777 року окремі його представники змушені були відробляти панщину // Возняк М. Як пробудилося національне життя галицьких українців.— Відбиток б.м.в. і б.р. — С.11.

3. За місцевим українським населенням австрійська адміністрація закріпила етноназву "рутенці", згодом "русини" (у німецько-мовному варіанті "ruthenen"). В польській історіографії існує думка, що ці терміни стосувались лише незначної частини населення, а не галицьких селян, бо останні нібито завжди називали себе "тутешні" (польською — "tutejsi" // Klaus Bachmann. Piąta kolumna Moskwy? Ruch rusofilski w Galicji a austriacka polityka zagraniczna przed Pierwszą wojną światową // Biuletyn Ukrainoznawczy.— Przemysl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999.— С.11). Окремі російські автори стверджують, що русини-українці стали "проектом" цісарського австрійського двору і були придумані ним в середині XIX ст. Насправді ж, на їх думку, автохтонне населення — ніякі не "рутенці" чи "українці", а гілка великого російського народу (Див.: Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма.— М., 1996.— С.209; 211).

4. Возняк М. Як пробудилося національне життя галицьких українців... — С.14.

5. Kozik J. Ukrainski ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848.— Krakow, 1973.— С.7.

6. Цьому акту передувало те, що ще у 1774 р. Марія-Тереза оголосила про свій намір "покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків". У 1774–1776 рр. цісарськими декретами було заборонено місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін "уніат", що мав образливий підтекст. І, нарешті, толеранційним патентом 1781 р. Йосиф II зрівняв права католицької, протестантських (кальвіністської і лютеранської) та греко-католицької церков (Ярослав Грицак. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. 2-е видання.— К., 2000.— С.42).

7. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.). — С.9.

8. Два останні типи школи були орієнтовані на навчання німецькою мовою, бо вони готували кандидатів до державної служби, а також учнів для продовження навчання в гімназіях і реальних школах.

9. Там само.

10. У Перемишлі ширився український національний рух більше, ніж в інших місцевостях Галичини. Це було викликано національною структурою населення міста, де українці складали більший відсоток порівняно з іншими містами і містечками Галичини (українці становили понад третину мешканців, поляки — третину, євреї — менше третини

населення міста). Історик Феодосій Стеблій вважає, що Перемишль та перемишльська земля "спричинилися найбільше до започаткування процесу національного відродження в Галичині перед тим, як його головним центром став Львів".— Див.: Стеблій Ф. Перемишльський культурно-освітницький осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.) // Перемишль і перемишльська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної наукової конференції, 24–25 червня 1994 р.— Перемишль—Львів, 1996.— С.103.

11. Під цим управлінням вони залишались до 1868 р., коли перейшли під управу староств, а 1873 р. почав діяти новий шкільний закон, і управління школою здійснювала крайова шкільна рада.

12. Наслідком його праці було те, що у перемишльській єпархії на 697 парафій (дані за 1832 р.) було 385 парафіяльних шкіл; відкрито 24 тривіальні школи з "рутенською" мовою навчання і головна школа у Лаврові (нині село у Старосамбірському районі Львівської обл.— О.С.).

13. Михайль Куземской, очеркь его жизни и прощальное слово яко памятник его деятельности для блага Галицкой Руси.— Львів, 1866.— С.9.

14. Загальна українська енциклопедія. Книга знання в 3 томах.— Львів — Станіславів — Коломия, 1930–1933.— С.863.

15. Ми робимо припущення, що в усних своїх виступах у "студіум рутенум" Львівського університету викладачі вживали багато "виразів простих" і в такий спосіб народна мова стала мовою науки. Ситуативно виглядало так, що даний процес звернення до народної мови, до народних традицій співпав із періодом ідеології просвіти і романтизму в європейській історії кінця XVIII — початку XIX ст. В німецькій філософії Й.Г.Фіхте та Г.В.Ф.Гегеля народ було потрактовано як історичну спільність, що має виконати свою місію в історії, місію по "реалізації поступу людськості". Що ж до інституту самого народу, то його не слід було заново творити чи відкривати, його слід було тільки відродити (Див.: Kozik J. Ukrainski ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848.— Kraków, 1973.— С.8).

16. Филевичъ И.П. Изъ Истории Карпатской Руси: Очерки галицко-русской жизни съ 1772 г. (1848–1866).— Варшава, 1907.— С.23.

17. Там само.— С.25.

18. На думку дослідника Р.Кирчіва, І.Могилянський у мові народу бачить два взаємопов'язані начала: 1) усну мову ("просторечіє") простого ("посполитого") люду і 2) книжкову мову, до якої тягнуться більш освічені люди; розуміння цілісності національної культури для нього — це єдність двох її основних складових: традиційно-побутової, народної, і професійної.— Див.: Кирчів Р. Роль перемишльського гуртка українських учених у розвитку народознавчих зацікавлень в Галичині (10–20-і рр. XIX ст.) // Перемишль і перемишльська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної наукової конференції, 24–25 червня 1994 р.— Перемишль—Львів, 1996.— С.134.

19. Й.Лозинський уклав граматику руської (малоруської) мови (1845, польською мовою) та рукописного "Букваря" (1838). Видав латинкою збірку пісень та весільних обрядів "Руське весілля" (1835). Згодом відмовився від помилкового погляду на перспективи розвитку української літератури в складі польського й визнав провідну роль для Галичини культури Наддніпрянської України.— Див.: Стеблій Ф. Лозинський Йосип Іванович. // Довідник з історії України. Видання в трьох томах. — Т.II. — К., 1995.— С.174.

20. Русалка Дністровая: Документи і матеріали.— К., 1989.— С.4.

21. Дослідники О.Аркуша та М.Мудрий стверджують, що ідея слов'янської взаємності ніколи не набула у свідомості її носіїв граничної чіткості; вона не існувала як завершена світоглядна категорія, а радше як пульсуюча. І далі, — посилаючись на польського історика Я.Хлебовчика, — підсумовують: "Слов'янофілізм стало першим виявом національної ідеї", служачи засобом "рекомпенсації почуття цивілізаційної молодості" // О.Аркуша, М.Мудрий. Русофілізм в Галичині в середині XIX — на початку XX ст. : генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34.— Львів, 1999.— С.235.

22. Активізацію етнонаціональних процесів у слов'янському світі окремі дослідники пов'язували з тим, що від 70-х рр. XVIII ст. у Європі, за висловом Й.Г.Гердера, пробуджувався культ слов'янського фольклору, слов'янської культурно-національної виключності, словом йшлося про те, що слов'яни відіграли велику роль в минулому і така ж доля чекає їх у майбутньому // Kozik J. Ukrainski ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848.— С.10.

23. Серед сербів це був Вук Караджич, етнограф, учений гуманітарного профілю,

поет. Важливо те, що він писав мовою рідного народу і своєю поезією приковував увагу світу до сербського етносу. Для Чехії таким був Йосиф Добровський, перу якого належать наукові дослідження з історії та граматики чеської мови. В його працях потужно звучить тема слов'янщини. У 40-х роках XIX ст. столиця Чехії Прага стає своєрідними Афінами слов'янського світу. З Прагою пов'язана діяльність ученого Павла Йосифа Шафарика, громадського діяча, поета Яна Коллара.

24. До цього часу проповіді виголошувалися польською мовою. Виняток становила, на думку окремих дослідників, церква св.Миколая.

25. Дослідники О.Аркуша та М.Мудрий пропонують в загальному називати дану течію русофільською, виділяють в ній наступні складові: 1) старорусини – для означення певної генерації українських галицьких діячів, яку відрізняв від народовців специфічний світогляд; 2) русофіли – для підкреслення панрусських настроїв серед більшої частини представників цієї генерації; 3) москвофіли – для означення групи осіб старорусинського кола, які орієнтувалися не на панрусський простір, а власне на Росію, чітко бачили різницю між Україною і Росією, але заперечували її (Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст... – С.234).

26. У вітчизняній історичній літературі немає єдиної точки зору на час виникнення москвофільства у Галичині. Володимир Гнатюк пов'язує появу москвофільства в Галичині з 1830 р., а точніше з першим виданням на західноукраїнських землях оди М.Державіна "Бог", яке здійснив відомий історик того часу Д.Зубрицький (сам по собі цей факт не є дуже визначним, але він свідчить про симпатії до Росії у певної частини місцевої інтелігенції). Переважна більшість дослідників схиляється до думки, що москвофільство зародилося в Галичині на рубежі 30-40-х років минулого століття (Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 р.) – Львів, 1993. – С.17).

27. Як політична течія москвофільство почало формуватись з 50-х років XIX ст. Появу москвофільства на галицькому ґрунті польський історик Л.Василевський пояснював чотирма причинами: по-перше, недостатністю національного почуття в тієї жменьки галицької інтелігенції, яка в 1848-1866 рр. представляла "Русь" як відмінну цінність; по-друге, специфічністю аристократизму тієї інтелігенції, що підкресленням своєї соціальної приналежності до великої державної нації прагнула компенсувати слабкість національної та політичної свідомості місцевого соціального ґрунту; по-третє, розчаруванням австрійською державністю; по-четверте, дією російською урядовою пропагандою. Історик С.А.Макарчук додає до вищезгаданих причин ще дві – почуття історико-етнічної близькості західних українців, як і всіх українців, з російським народом і тотожність домінуючої у XIX ст. етнічної самоназви галицьких українців – русини, руські і росіяни – "русские" (Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 р.) – С.17-18).

28. В плані потрактування національної свідомості галицький громадський діяч і вчений М.Лозинський вважав, що в діяльності Маркіяна Шашкевича і його однодумців народна свідомість виявилася перший раз літературно, це означало вживання української мови у книжках, а у вимогах ГРР народна свідомість виявилась політично, це означало, що ГРР вимагала встановлення таких політичних порядків, серед яких наш народ міг би жити і розвиватися як окремий народ // Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. Репринтне видання. – Стрий, 1994. – С.6.

29. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 169; Турій О. Національна та політична орієнтація греко-католицького духовенства в 1819–1859 рр. (до генези москвофільства) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.). – Львів, 1994. – С.50.

30. Народовці пояснювали відхід своїх політичних опонентів від "програми 1848 року" впливом російської пропаганди і магічною притягальною силою російських рублів. Поборники "общерусскости", зі свого боку, вважали українство народовців наслідком польських інтриг, а заяву ГРР про національну приналежність галицьких русинів до 15-мільйонного українського народу розглядали як тактичну поступку, за допомогою якої лідери "старої Русі" намагалися приховати свої справжні наміри (Турій О. "Українська ідея" в Галичині в середині XIX століття // Україна модерна. 2-3 число за 1997-1998 рр. – Львів, 1999. – С.59-60).

Володимир Задорожний

ПОМІЩИЦЬКІ ПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ У СИСТЕМІ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Східна Галичина – західноукраїнська територія, після поділу Польщі увійшла до складу імперії Габсбургів. Головні тенденції економічного розвитку австрійської монархії у цілому та її окремих володінь кінця XVIII – першої половини XIX ст. чітко відбивали наростання кризи старих і початок формування нових виробничих відносин. Однак, розвиток капіталістичних форм господарства мав ряд особливостей. Однією з них був нерівномірний розвиток окремих частин імперії. В умовах багатонаціональної "кляпкової" імперії інтеграційні процеси порівнювались з тенденцією початку формування місцевих національних ринків. Такі явища, природно, не обійшли і Східну Галичину. Але в цілому соціально-економічна дискримінаційна політика австрійського уряду була спрямована на перетворення новопридбаної провінції в аграрно-сировинний додаток митрополії. А це, у свою чергу, деформувало й гальмувало нові процеси в економіці, консервувало феодальні відносини. Опорою корони Габсбургів у Східній Галичині були польські земельні магнати – князі Яблонські, Любомирські, Радзивілли, графи Потоцькі, Лянцкоронські, Жевуські, Міри та ін. Їм належала майже половина галицьких селян. Графи Лянцкоронські, наприклад, володіли шістьма ключами – комплексами, що налічували біля 70 населених пунктів; Потоцьким належало біля 170 населених пунктів; у маєтках Мірів числилось 43 міст і сіл¹. Магнатська олігархія володіла майже половиною усіх багатств Галичини. Рештою володіли держава, католицька й уніатська церкви². Отже, центрами господарського життя були великі поміщицькі маєтки разом із фільварками і прилеглими до них селами, містечками, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, ярмарками, торгами і базарами. Поміщицько-магнатське господарство поступово втягувалося у товарно-грошові відносини. Головною функцією панщинного господарства становило виробництво заради грошей, яких завжди не вистачало зажерливій і ненаситній шляхті й магнатам. Це супроводжувалось, як правило, жорстокою експлуатацією праці селян-кріпаків. Незважаючи на такі важкі умови, у надрах феодалізму дуже повільно, але невпинно відбувається розклад натурального господарства, поступово зароджуються нові капіталістичні відносини.

Дешева сировина і дармова робоча сила залежних селян штовхали поміщиків на організацію у власних маєтках промислових підприємств, як одного з важливих джерел поповнення своїх доходів³. Землевласники намагалися пристосовуватися до потреб товарно-грошових відносин, відтягти економічну загибель феодально-кріпосницької системи шляхом підвищення прибутковості своїх господарств, спроб законсервувати феодальні виробничі відносини. Проте промислові підприємства не можна назвати простою філією поміщицького господарства. Це своєрідні економічні організації, тісніше, ніж землеробство, пов'язані з новими, більш передовими тенденціями у феодальній економіці. Можна стверджувати – це окремі організаційно-економічні одиниці⁴. Промислове виробництво перепліталось із торговельним землеробством, засвідчуючи розклад феодально-кріпосницького господарства.

Загальнопоширеними галузями поміщицько-магнатської промисловості Східної Галичини були: пивоварна, горілчана, борошномельна, залізобна, лісова, виробництво будівельних матеріалів (цегельні, вапнярки, каменоломні). Крім цього, у першій половині XIX ст. широкого розвитку набуло цукроваріння, паперове й шкіряне виробництво, гутництво тощо. Зупинимося на характеристиці найголовніших галузей промисловості.

Джерела розповідають, що розвинутими галузями поміщицької промисловості були броварництво й гуральництво. Цьому сприяли, з одного боку, наявність власної сировини (зерна, картоплі, лісу) примітивна технологія виробництва, дешева робоча сила, і, з іншого, великий попит на продукти цих галузей. Тому держава та землевласники, а ними в основному була шляхта, володіючи правом пропанації (виробництва й торгівлі алкогольними напоями) отримували великі прибутки. В руках поміщиків знаходились майже всі гуральні й броварні. Джерела засвідчують, що найбільшого розмаху гуральництво набуло у 20 –

середині 30-х років XIX ст. Наприклад, у 1820 р. в Галичині разом із Буковиною налічувалося 3500, у 1836 р. – 4897, 1839 р. – 3888, а в 1849 р. – 1814 гуралень⁵. З часом, у зв'язку з концентрацією виробництва, кількість гуралень зменшилась, але виробництво горілки не падало. Основною сировиною для гуральництва була картопля або зерно. За даними польської статистики, лише у 1842 р. гуральнями Галичини було перероблено на горілку 13 313 000 австрійських мец (меца австрійськ = 50 кг, або 62,5 л) картоплі. Майже кожна домінія в середньому переробляла щорічно понад 800 корців (корець австрійський = 96,044 кг) картоплі або зерна⁶. Горілкою торгували в корчмах, трактирах, на ярмарках, торгах і базарах, вивозили до Бессарабії і Молдавії⁷.

Поряд із гуральництвом у поміщицьких господарствах Східної Галичини великого поширення набуло пивоваріння. Окремі поміщицькі броварні переробляли щорічно тисячі центнерів зерна. Так, якщо у 1777–1779 рр. для броварень у ключах Старе Село і Звенигород із загальних закупок було відпущено майже 1860 корців зерна, то у 1801–1803 рр. – 8400 корців зерна, в тому числі майже 8000 – ячменю⁸. Останній служив основною сировиною для виготовлення пива.

Добре була налагоджена пивоварна справа у маєтках Ягольницького ключа на Тернопільщині. Це передусім пояснювалося наявністю необхідної сировини – зерна. У 1820 р. броварню с.Нагірнянка вироблено 180 бочок пива. У 1836 р. до пивоварні в м.Ягольниця закуплено понад 1735 корців ячменю, з якого отримано 740 бочок пива. У 1845 р. Ягольницька пивоварня виробила 2571 бочок пива. Прибуток від його реалізації становив 7540 флоренів. Пиво, як і горілка, продавалось у шинках, корчмах, на ярмарках і базарах, вивозилось до інших сіл і міст Східної Галичини тощо⁹.

Пивоварне виробництво у Східній Галичині успішно розвивалося протягом першої половини XIX ст. Наприклад, у 1847 р. 343 броварнями краю вироблено 470 тис. австрійських відер пива¹⁰. Броварні приносили шляхті й державі величезні грошові прибутки, і тому землевласники були зацікавлені у розширенні пивоварного виробництва. З цією метою запроваджувалася нова технологія варіння пива, поліпшувалося устаткування, збільшувалися площі під посіви ячменю¹¹. Як правило, відходи гуралень і броварень використовувались для відгодівлі худоби поміщицьких молочнотоварних ферм.

Шляхта шукала й знаходила нові джерела зиску. Починаючи з 20-х років XIX ст. таким джерелом стали вирощування буряків і цукроваріння. Цукроварні, як і броварні та гуральні, були тісно пов'язані з феодальним землеволодінням, панщинною працею, передусім, на заготівлі сировини та допоміжних роботах. Водночас на цукроварнях широко використовувалася й вільнонаймана праця.

У 20–40 роках на території Галичини діяли 18 поміщицьких цукроварень¹². Найголовнішими були підприємства фабрично-заводського типу А.Потоцького в Ланцуті, Г.Дзєдушицького у Товмачі, магнатів Яблонських у Білому Камені та Нижневі, А.Касперовського в Журавниках, Мрозавіцьких у Вільшаниці та ін. Як правило, переважна більшість обладнання для цих цукроварень завозилась з-за кордону. За свідченнями джерел підприємства у Білому Камені і Нижневі працювали на чеському устаткуванні. У 1837 р. на придбання й доставку цієї техніки було витрачено понад 15,6 тис. золотих ринських (золотий ринський = 60 крейцерів австрійської розмінної монети). У 1840 р. цукроварню с. Білий Камінь перероблено 6571 центнери буряків, отримано понад 40,7 тис. віденських фунтів (фунт = 405 грам) цукру, а грошовий прибуток виносив понад 6600 золотих ринських¹³. Як бачимо, за три роки грошові витрати на придбання техніки повністю окупилися.

Окремі цукроварні працювали на галицькому обладнанні. Масмо на увазі уже згадане підприємство А.Касперовського в с. Журавниках під Львовом. Тут А.Касперовський виступає у ролі підприємця-раціоналізатора, який у 1837 р. навіть отримує цісарський привілей на виробництво нового, технічно вдосконаленого обладнання для виробництва цукру¹⁴. Його технічний винахід був набагато дешевшим від закордонного обладнання і більш пристосованим до місцевих умов виробництва. Тоді ж його підприємством було вироблено 250 центнерів цукру першого і 80 центнерів – другого сортів, а також 940 корців відходів для корму худоби. Від реалізації продукції

вилучено 5900 золотих ринських. Із цієї суми витрачено 2145 золотих ринських на покриття видатків, зв'язаних із процесом виробництва. Чистий прибуток становив 3755 золотих ринських¹⁵. На цукроварні постійно працювало 12 найманих робітників-спеціалістів, не враховуючи допоміжного персоналу. Денна зарплата робітника дорівнювала 6 крейцерам¹⁶.

До найбільших підприємств фабрично-заводського типу Східної Галичини належала цукроварня у м.Товмач Станіславського округу, заснована 1838 р.¹⁷ На початку 40-х років тут був встановлений один із перших парових двигунів у Галичині. Крім центрального підприємства, Товмацька цукроварня мала філії і численні фабричні сушарні, розкидані по селах галицького Поділля¹⁸. У 40-х роках на цукроварні працювало близько 700 робітників і ремісників¹⁹. На її 11 фабричних сушарнях працювало близько 2000 чол., а на сезонних роботах по вирощуванню буряків і розробці лісу – майже 3000 робітників. Середній місячний зарібок робітника був мізерним і рівнявся 6–7 золотих ринських²⁰. Сучасники зазначили, що у 1844 р. пропускна спроможність підприємства була досить високою: за сезонну добу перероблялося 1500 корців буряка, а за місяць тут вироблялось 3000 центнерів цукру-рафінаду. Щомісячний прибуток сягав 100 тис. золотих ринських²¹. На підприємстві утримувався апарат наглядачів кількістю до 100 чоловік, який витискував з робітників усі сили на користь господаря.

На певному етапі розвитку цукроваріння приносило значний зиск галицьким поміщикам. Про широкий розмах цукрового підприємництва свідчать, зокрема, численні публікації журналу "Tygodnik rolniczo-przemyslowy". Лише за 1837–1838 роки у ньому надруковано близько 30 інформацій, нарисів, порад і настанов щодо раціоналізації вирощування цукрових буряків²². У 1844 р. цукроварнями Галичини перероблено 550 тис. центнерів цукрових буряків – найвище досягнення місцевого цукроваріння²³. У середині XIX ст. у зв'язку з бурхливим розвитком виробництва цукру в Австрії, Чехії, російській Україні цукрова промисловість Галичини не витримала європейської конкуренції і почала занепадати. Цьому сприяли, безумовно, пануючі тут кріпосницькі порядки і колоніальне становище краю.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у поміщицьких господарствах Східної Галичини широкого поширення набуло млинарство. В маєтках діяли водяні, рідше вітряні млини. Джерела фіксують, що наприкінці XVIII ст. на території Галичини налічувалося 5 117 млинів, прибутки від яких становили понад 600 тис. польських злотих (злотий польський = 60 грошам), поступаючи лише прибуткам від пропінатції²⁴. Наприклад, 1786 р. доходи Ходорівського ключа виносили майже 31 тис. польських злотих, зокрема понад 12,5 тис. – з оренди млинів і перевозів²⁵. Більшість млинів здавалася в оренду. Подібне становище зберігалось протягом першої половини XIX ст. Лише, приміром, в Ходорівському ключі у 30-х роках від оренди двох млинів одержано щорічно майже 4 тис. золотих ринських прибутку²⁶.

На жаль, про загальну кількість діючих млинів на території Східної Галичини у першій половині XIX ст. даних не збереглося. У джерелах знаходимо фрагментарні дані про млини в окремих поміщицьких маєтках. Про будівництво млинів на початку століття згадує "Gaseta Lwowska". Вона інформує, що у с. Лучиці Жовківської округи графом Е.Комаровським було закуплено і завезено з Голландії млин – "вітряк". Його будівництво велось "найновішим голландським методом...". Загальна вартість устаткування й будівництва становила 12 тис. золотих дукатів (один дукат = 60 коп. золотом)²⁷. У 1822 р. на спорудження водяного млина у с. Заболотівка Ягольницького ключа витрачено майже 2 тис. польських злотих, а в 1842 р. на будівництво такого ж млина в с. Улашківці – понад 3,4 тис. золотих ринських. Грошовий зиск від цього млина у 1844 р. виносив 1,6 золотих ринських. За роботу мельнику виплачено 144, мірошнику – 25, контролеру – 30 золотих ринських²⁸. Млини обслуговували переважно потреби поміщицьких гуралень, броварень та інших господарських об'єктів. Поміщицькими млинами у примусовому порядку користувалися й селяни, із яких за помел стягували натурою так званий "мірчук" – процент або частка від призначеного на помел зерна.

Великого поширення в поміщицьких господарствах Східної Галичини набуло виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці й вапна, які призначалися для

власних потреб і для продажу. Цегельні заводи й вапнярки діяли майже у кожній великій доміні. У звіті Жовківського окружного управління зазначалося, що 1812 р. на території округи діяло в маєтках понад десять цегельень і три великі вапнярки, зокрема, цегельні у селах Бабинець із річною продукцією від однієї печі 16 тис. цегол, Белзець – 12 тис., Боянець – 57 тис., Василів Великий – 15 тис., Добрачин – 45 тис., Лешків – 34 тис. цегол та ін. Річна продукція вапнярки, або, як зазначено в документі, "заводу для випалювання вапна", у с. Горинець виносила 150 корців, с. Крехів – 140 корців, с. Ліски – 200 корців вапна²⁹. Цегельні, вапнярки і каменоломні існували і в інших округах.

На галицькому Поділлі типовим маєтком з виробництва й реалізації будівельних матеріалів був Ягольницький ключ (власність Лянцкоронських). Рахункові відомості докладно розповідають про виробництво й витрати цегли, вапна і будівельного каменю. У 1837 р. тут вироблено 43,3 тис. штук цегли-сирівки, 90 тис. штук випаленої цегли, понад 1 тис. корців негашеного вапна, 189,5 стосів (один стос = 2 складометри) будівельного ("мурового") каменю, 1,4 тис. штук тесового каміння. У 1838 р. вироблено майже 155,5 тис. штук випаленої і 1,5 штук сиріої цегли, 977 корців вапна, 150 стосів каміння. У наступному році двома цегельнями випалено майже 199 тис. штук цегли і виготовлено 2500 штук сирівки. Місцевою вапняркою видано понад 2800 корців вапна, а в каменярні – 17 сажнів вапняку, 607 сажнів будівельного каменя, 18 стосів плит і чотири стоси гіпсу. У 1840 р. дохід цегли дорівнював 212 426 штук сухої, 2,5 тис. штук сирівки, 2368 корців вапна, 384 стосів будівельного каміння. Вироблена продукція йшла на будівництво й ремонт гуралень, броварень, млинів, тваринницьких ферм та інших господарських об'єктів. Частково цегла й вапно продавалися населенню. За чотири роки (1837–1840) реалізовано на місцевому ринку за готівку 99 тис. штук цегли і 157 корців вапна³⁰. У зв'язку з розширенням господарських потреб виробництво цегли та інших будівельних матеріалів у Ягольницькому ключі щороку зростало.

На території Передкарпаття найбільше цегельно-вапняне й черепичне виробництво було налагоджено у м. Роздолі. Балансовий звіт цегельні за 1826 р. фіксує, що тут вироблялося понад 101,5 тис. штук цегли, 47,7 тис. штук черепиці, 1180 корців вапна, 202 стоси будівельного каменю, 88 штук кам'яних плит. У наступному році виробництво цегли сягнуло 104,2 тис. штук, черепиці – 48,1 тис. штук, вапна – 1300 корців, будівельного каменю – 290,5 стосів. Будівельний матеріал пішов, зокрема, на спорудження аптеки у Роздолі, лазні й корчми у с. Крупсько, ремонт млина тощо. У 1831 р. виробіток цегли зріс до 148130 штук, 33992 штуки черепиці, 1512 корців вапна, 293 стосів будівельного каменю³¹. У 1845 р. загальна виручка від реалізації продукції дорівнювала 2550 золотих ринських³². Собівартість цегли та інших будматеріалів була досить низькою – сировина і робоча сила (за винятком майстрів та невеликої кількості вільнонайманих працівників) майже нічого не коштували. Готова продукція Роздольської мануфактури закуплялась міщанами, селянами, купцями, йшла на будівництво господарських і побутових об'єктів ближніх і віддалених околиць Передкарпатського регіону.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у Східній Галичині продовжувала розвиватися поміщицька залізодобувна промисловість. Цьому певною мірою сприяла наявність місцевих покладів залізних руд, великих лісових масивів, енергії води і значного резерву дешевої робочої сили – праці закріпачених селян. Залізобудівні підприємства – гуті і рудні – виникали й зосереджувалися переважно у гірських маєтках Самбірської, Стрийської й Сяноцької округ. У 1807–1811 рр. на території Східної Галичини було 12 залізних гут, в 1825 р. – 15, із яких 7 належали магнатам, 7 – державі й 1 – церкві. Ними було добуто 16 тис. віденських сотнарів заліза³³. Найбільші гуті і рудні належали магнатам Потоцьким, Скарбкам, Мірам, Петруським, греко-католицькій митрополії та ін. У 20-х роках XIX ст. у залізодобувній промисловості Галичини працювало 1400 найманих робітників. Крім цього, на допоміжних роботах (випал і транспортування вугілля, добування і довіз руди, підсобні операції) широко використовувалася малопродуктивна примусова праця панщинних селян, вуглярів, рудокопів та інших, всього біля 6 тис. чоловік. У 1841–1848 рр. продукція залізних гут Східної Галичини сягала 66,6 тис. віденських центнерів³⁴. Але цієї кількості заліза не вистачало для того, щоб задовольнити

попит місцевих ринків на залізоскоб'яні товари та інші металеві вироби. Тому в галицькій періодичній пресі час від часу з'являлися думки про необхідність пошуків нових покладів руд, будівництва показових підприємств, розширення й поліпшення виробництва, збільшення асортименту продукції, надання привілеїв і свободи гірничим поселенням тощо³⁵. Але панування феодально-кріпосницьких відносин, політика свідомого гальмування промислового розвитку національних околиць, яку проводив австрійський уряд, в поєднанні з низькою якістю місцевих руд та застосуванням малопродуктивної кріпосницької праці зумовили значну відсталість галицької металургії, зокрема поміщицьких залізобудівних підприємств. Їхня питома вага у залізобудівному виробництві до середини XIX ст. стала незначною. Згодом галицьке гутництво зовсім занепало.

З давніх-давен у Східній Галичині існували виробництво і торгівля папером. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. в поміщицьких маєтках краю діяло біля 30 папірень³⁶. Окремі з них були підприємствами мануфактурного типу, на яких трудилось до десятка та більше кваліфікованих робітників. Найбільші паперові мануфактури діяли у селах: Загвиздь, Кобиловолоки, Козачина, Крехівці, Кривотули, Куткір, Ляховичі Подорожні, Монастирок Брідський, Нова Гребля, Слобідка, Черляни та ін.³⁷ Їх продукція забезпечувала потреби галицьких друкарень і тютюнових фабрик, частково збувалась на місцевих ринках. Багато паперу потребували численні державно-бюрократичні установи – губернські, окружні, міські й провінційні уряди, канцелярії поміщицьких і державних установ, маєтків. Чимало паперу потрібно було для друкування розпоряджень, патентів, універсалів, оголошень, кадастрів, фасцій тощо. На місцевому папері друкувалися тогочасні періодичні видання Східної Галичини – газети, часописи, календарі і т.п. Усе це зумовило високі ціни на папір³⁸. Географія галицьких папірень свідчить про те, що паперові мануфактури виникали й концентрувалися переважно навколо Львова й окружних міст. Незважаючи на те, що у досліджуваний час у Східній Галичині вироблялось порівняно багато паперу, все ж його не вистачало. Папірні мануфактурного типу не могли задовольнити зростаючих потреб, а також конкурувати із закордонним виробництвом паперу, що ґрунтувалося на машинному способі. Тому для середини і другої половини XIX ст. характерне відмирання малих та великих мануфактур і перехід на фабричне виробництво із застосуванням паперобудівних машин.

Серед поміщицьких промислових підприємств Східної Галичини, що працювали не лише для потреб маєтку, а й на ринок, були мануфактури по виробництву фаянсу й скла. На початку XIX ст. тут налічувалося дві фаянсові і п'ять скляних мануфактур, де працювало 162 робітники³⁹. Але ці підприємства, передусім фаянсові, завжди відчували гостру нестачу висококваліфікованих кадрів. Так, 1812 р. "Gazeta Lwowska" повідомляла, що новозаснована фаянсова фабрика у с. Русанів дуже потребує "вмілих фабрикантів", тобто досвідчених робітників⁴⁰. Найбільша фаянсова мануфактура поміщика П.Никоровича у с. Глинську виникла у 1802 р., а в 1811 р. на її 11 верстатах працювали 6 майстрів, 8 учнів та 30 допоміжних робітників⁴¹. У 40-х роках XIX ст. на фабриці було 100 найманих робітників⁴². У 1844 р. на ній виготовлено 105 тис. штук виробів вагою близько 1 тис. віденських центнерів у грошовій вартості 35–36 тис. флоренів. Мануфактура виробляла фаянсовий посуд, "половину якого збували у Львові, п'яту частину відправляли до Ясс (Молдавія), а решту – до Бродів, Жовкви, Ярослава, Перемишля та інших міст Галичини"⁴³. Інколи продукція Глинської мануфактури вивозилася на Наддніпрянську Україну⁴⁴.

Про скляні поміщицькі підприємства відомостей залишилось дуже мало. Зі звіту старости Бродівської округи за 1777 р. довідуємося, що серед скляних гут найкраща у с. Пеняки, в якій виготовляють "біле та чорне скло. В інших лише грубе зелене скло"⁴⁵. У 1791 р. в Сколе в маєтках І.Любомирської заснована велика скляна гута, що виготовляла красиве скло і вироби з нього. Звичайне скло вироблялось 1823 р. у Горішньому Майдані Станіславської округи. У 1841 р. відкрита скляна мануфактура в с.Сморже⁴⁶.

Фрагментарні дані свідчать, що на початку XIX ст. у Східній Галичині діяло декілька підприємств по виробництву свічок, на яких працювали кріпаки і "виписані" з Чехії робітники. У 1801 р. у с.Кобарівці Золочівської округи шляхтич-землевласник А.Крісгабер створив "фабрику" по виробництву свічок. Щорічно вона виробляла 400

центнерів воску і свічок, які користувалися попитом і відправлялися до Львова, Брна, Відня, Праги й Мюнхена⁴⁷.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у деяких поміщицьких маєтках Галичини існували підприємства по виробництву полотна й сукна, оскільки повністю самозабезпечувалися власною сировиною – льон, коноплі, вовна. Так, полотняна фабрика с. Невсе (Західна Галичина) діяла із 1786 до 1827 року. Верстати та обладнання завезені графом Фрісом з Англії. На фабриці працювало 400–500 робітників на 206 верстатах і виробляли так зване “англійське” полотно. Продукція цієї мануфактури експортувалася до Австрії, Польщі, Росії, Молдавії, поступала на місцевий ринок⁴⁸. На початку XIX ст. виділялися суконні мануфактури поміщиків І. Менчинського в Залізцях і П. Никоровича в с. Кривотулах. Перша щорічно виробляла понад 2 тис. штук сукна, байки і покривал; друга – 272 штуки сукна і байки. Обладнання – закордонне⁴⁹. Крім згаданих, суконні й текстильні підприємства існували в Янковичах, Куликові, Яричові, Сокалі, Підгайцях⁵⁰. Але згодом припинили існування, оскільки не витримали конкуренції із західноєвропейським фабричним виробництвом. А головну роль у виробництві полотна в Галичині відігравали сільські ткачі.

Галицька шляхта, дворянство й землевласники зосереджували у своїх руках майже всі величезні лісові масиви краю, площа яких сягала 4 млн. моргів⁵¹. Хижацьке винищення лісів було пов'язане передусім з поміщицьким підприємництвом. За приблизними підрахунками у 40-х роках XIX ст. лише залізними гутами щорічно в середньому перероблялося понад 1 млн. кубічних віденських стоп дерев'яного вугілля, яке випалювалося тільки з твердих порід дерев⁵². Оцінюючи лісовий фонд краю, львівський тижневик у 1840 р. відзначав небачене винищення лісів у Східній Галичині у зв'язку з поміщицьким підприємництвом у галузі гуральництва: “За 20 років із лісів, що займали площу 4254 тис. моргів (морг = 55 га), вирізано більше половини. Це стосується переважно Подільської Галичини. Лише в горах ще збереглися хороші ліси”⁵³. Щодо цього, автор даремно був оптимістом, адже й в Карпати простягло свої щупальця ненажерливе магнатство. У гонитві за грошима вони високо в горах влаштовували лісосіки, відкривали тартаки й лісопилки, жорстоко експлуатуючи горян. Бо в поміщицькій лісопилній промисловості поєднувалися примітивна техніка і феодальні виробничі відносини. Внаслідок хижацького підприємництва вже у першій половині XIX ст. в окремих районах Східних Карпат зникли букові ліси, їхнє місце заступили хвойні породи⁵⁴.

Переважає більшість ділового й переробленого лісу використовувалася як будівельний матеріал, що продавався на місцевих ринках і експортувався до південних районів Російської імперії та в інші країни. З дерева виготовляли поташ, скипидар, мазі, каніфоль, випалювали вугілля. З цього землевласники мали великі прибутки. У 1841 р. у Галичині налічувалось 78 так званих “хімічних” підприємств, що виробляли вище названі види продукції⁵⁵. У цьому ж році в Галичині діяло 35 мануфактур по виробництву поташу на експорт⁵⁶. Поташарні існували на Тернопільщині, Самбірщині, Стрийщині, Станіславщині⁵⁷. У 1847 р. на території Галичини налічувалось 222 тартаки, які виготовляли гонт, балки, крокви, стропила, клепку, інші пиломатеріали. Деякі дані про лісове господарство одного з гірських маєтків Східної Галичини отримуємо з опису с. Підгородці Стрийської округи, що належало п. К. Петруському. У 1846 р. він володів 20 тис. моргів лісу. Маєтквим тартаком вироблялися балки, крокви, гонт, тес. Вироби збувалися у Дрогобичі, Стрию і Сколе⁵⁸. Форсована розробка лісу велася також Галицькою митрополією у її карпатському маєтку с. Перегінська⁵⁹. На думку дослідників, духовні феодали ні в чому не поступалися світським панам, коли йшлося про посилення визиску із кріпаків з метою отримання грошових прибутків⁶⁰.

Таким чином, поміщицька промисловість Східної Галичини мала багатогалузевий характер. Поміщики намагалися пристосуватися до нових умов, які викликалися поступовим розвитком товарно-грошових відносин у період кризи старого феодального господарства. Виходячи із кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків, магнати й шляхта розвивали ті галузі промисловості, які приносили їм надійний грошовий прибуток при найменших видатках на виробництво продукції. Визначальною ознакою при цьому була наявність запасів місцевої сировини і дешевої робочої сили. Деякі з поміщицьких

підприємств переростали в мануфактури з використанням як примусової, так і вільнонайманої праці. Товарний характер окремих поміщицьких підприємств не змінив їхньої феодальної суті. Вони були складовою частиною господарського комплексу феодального маєтку. Але виробництво продукції, реалізація її на внутрішньому й зовнішньому ринках мимоволі втягували поміщицькі підприємства у товарно-грошові відносини, поступово долаючи відсталі, зашкарублі ланки феодального господарства.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 146, оп. 4, спр. 1664, арк. 8–103.
2. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. – К.: Вища школа, 1970. – С. 195; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1961. – С. 13–14.
3. Лучко М. Р., Остап'юк М. Я. Історія обліку: Світ та Україна, погляд крізь роки. – Тернопіль, 1998. – С. 101.
4. Кісь Я. П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині // Вісн. Львів. ун-ту, 1976. – Серія історична. – Вип. 12. – С. 58, 60, 62.
5. Rocznik statystyki przemyslu i handlu Krajowego. Lwow, 1885. – R. 1. – Z. 3. – S. 23–25.
6. Rocznik statystyki przemyslu i handlu Krajowego... S. 15.
7. Marasse M. Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. – Krakow, 1877. – T. 1–2. – S. 264.
8. Rychlikowa J. Studija nad towarową produkcją wielkiej własności w Malopolsce w latach 1763–1805. Towarowa gospodarka Zbozowa. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1966. – Cz. 1. – S. 253.
9. ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4957, арк. 1; Там само, спр. 4962, арк. 1–3; Там само, спр. 4974, арк. 3; Там само, спр. 3057, арк. 1–54.
10. Marasse M. Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. – S. 301.
11. Rocznik statystyki przemyslu i handlu Krajowego... S. 18–19.
12. Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини періоду капіталізму (1848–1900). – К., 1958. – С. 51.
13. Tygodnik rolniczy i przemyslowy. – Lwow, 1837. – № 6. – S. 46–48; 1840. – № 39. – S. 311–313.
14. Ibidem. – 1839. – № 46. – S. 364–365; ЦДІА України у Львові, ф. 134, оп. 1, спр. 329, арк. 1–4.
15. Tygodnik rolniczy i przemyslowy. – 1837. – № 10. – S. 70–77.
16. Ibidem. – 1839. – № 46. – S. 364–365; 1837. – № 9. – S. 70; № 10. – S. 76–77; ЦДІА України у Львові, ф. 134, оп. 1, спр. 329, арк. 1–4.
17. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII – 1861 р. Збірник документів. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 430.
18. ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4933, арк. 5.
19. Tygodnik rolniczy i przemyslowy. – 1884. – № 7. – S. 54.
20. Ibidem. – S. 54.
21. Ibidem. – S. 54.
22. Ibidem. – 1837–1838.
23. Saryusz-Saleski W. Dzieje przemyslu w B. Galicji 1804–1929. – Krakow, 1930. – S. 48.
24. Brawer A. J. Galizien wie est in Osterreich Kam. – Leipzig – Wien, 1910. – S. 54–55; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1959. – С. 28.
25. ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2737, арк. 3.
26. Там само, арк. 3; Там само, спр. 2779, арк. 1; Там само, спр. 2780, арк. 1; Там само, спр. 2982, арк. 1; Там само, спр. 2783, арк. 3; Там само, спр. 2784, арк. 4; Там само, спр. 2785, арк. 4.
27. Gazeta Lwowska. – 1812. – № 51.
28. ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2950, арк. 7; Там само, спр. 2966, арк. 2; Там само, спр. 4935, арк. 1; Там само, спр. 4937, арк. 2–3.
29. ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 158, арк. 11, 21.

30. Там само, ф.181, оп.1, спр.4925, арк.2; Там само, спр.4926, арк.1; Там само, спр.4927, арк.2; Там само, спр.4928, арк.7–8.
31. Там само, спр.4701, арк.12; Там само, спр.4709, арк.16–17; Там само, спр.4703, арк.3.
32. Там само, спр.2647, арк.7.
33. Карпинець Іван. Галицькі залізні гуті та їх продукція в 1772–1848 рр. // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка у Львові. – 1937. – Т.158; Кісь Я.П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині... – С.59.
34. Карпинець Іван. Назв. праця. – С.157, 166; Яцкевич Є.А. Становище робітничого класу Галичини. – С.44; Кісь Я.П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині... – С.59.
35. Gaseta Lwowska. – 1811. – №23; Dodatek do Gasety Lwowskiej. – 1826. – №65; 1849. – №137; Tygodnik rolniczy i przemyslowy. – 1838. – №29.
36. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1976. – С.26–77.
37. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – Львів: Вища школа. – 1989. – С.37.
38. ЦДІА України у Львові, ф.159, оп.8, спр.23.
39. Кісь Я.П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині... – С.60.
40. Gaseta Lwowska. – 1812. – №19; Dodatek.
41. ЦДІА України у Львові, ф.146, оп.4, спр.158, арк.44.
42. Tygodnik rolniczy i przemyslowy. – 1845. – S.544.
43. ЦДІА України у Львові, ф.146, оп.80, спр.24, арк.24; Зародження робітничого класу на Україні. – С.127.
44. Gaseta Lwowska. – 1811. – №30; Dodatek; Lipp A. Verkehrs und Handels Verhältnisse Galiziens. – S.127–128.
45. Зародження робітничого класу в Україні. – С.34.
46. ЦДІА України у Львові, ф.146, оп.7, спр.1253, арк.10–12; Там само, оп.80, спр.238, арк.16–20.
47. Gaseta Lwowska. – 1811. – №14; 1812. – №38.
48. Saryusz-Saleski W. Dzieje przemyslu w B.Galicji. – S.10, 13–14.
49. Gaseta Lwowska. Dodatek. – 1811. – №13.
50. Ibidem.
51. Косачевская Е.М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. – Львов, 1965. – С.49.
52. Карпинець Іван. Назв. праця. – С.174.
53. Tygodnik rolniczy i przemyslowy. – 1840. – №11. – S.39.
54. Карпинець Іван. Назв. праця. – С.175; Rocznik statystyki przemyslu i handlu Krajowego... S.85–88.
55. Saryusz-Saleski W. Dzieje przemyslu w B.Galicji. – S.44.
56. Яцкевич Є.А. Назв. праця. – С.8.
57. ЦДІА України у Львові, ф.146, оп.80, спр.98, арк.1–299.
58. Rozprawy s.k. Gaiicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. – Lwow. – 1847. – Т.2. – S.149–162.
59. Гуменюк Є.М. Архів столових маєтків Галицької митрополії // Архіви України. – К., 1970. – №1. – С.69–70.
60. Там само; Задорожний В.Є. Назв. праця. – С.40.

Андрій Королько
(м.Івано-Франківськ)

А.ПЕТРУШЕВИЧ І РАННІЙ ЕТАП РУСОФІЛЬСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ.

Переломною подією в розвитку нового витка національних рухів у Європі стала революція 1848-1849 рр. Значною мірою вона вплинула і на хід подальших політичних подій в Австрійській імперії, зокрема в Галичині.

У національних рухах "малих" народів, які не мали аристократії та буржуазії, як правило, провідну роль відігравала інтелігенція. Традиційною інтелігенцією селянських народів є духовенство, а українці Галичини тут складають класичну картину сільського населення з елітою у вигляді священників: "хлопи й попи", як зневажливо казали поляки¹. Ю.Охримович зазначав: "крім селянства, яке зберегло свою національність, та шляхти і міщанства, що рідну національність назавжди покинули, було ще духовенство, якому довелося в історії громадської думки Австрійської України відіграти першорядну роль, бодай до того часу, доки не народилася світська інтелігенція, що перейняла з рук духовенства керму громадського життя аж з кінцем XIX ст. Для того історія національно-політичної думки на Австрійській Україні аж до 70-х років XIX ст. ... є майже виключно історією поглядів та настроїв духовенства"².

З цієї когорти і вийшов греко-католицький священник Антон Петрушевич (1821–1913) – нотаріус, приватний секретар та довірена особа митрополита М.Левицького, а також відомий історик, археограф та лінгвіст. Під час подій "весни народів" 1848-1849 рр. він був у Галичині членом-засновником Головної Руської Ради і Галицько-Руської Матиці, учасником "Собору руських учених", співпрацівником тодішніх видань, редагував з крилошанином Куземським і єпископом Яхимовичем різні відозви, "пропам'ятні письма Руської Нації в Галичині", митрополічч "послання" тощо. Коли 15 липня 1848 р. засновано у Львові видавництво Галицько-Руської Матиці, А.Петрушевич був відповідальним редактором і коректором її видань. У 1849 р. австрійський уряд почав видавати газету під назвою "Галичो-Рускій Вісник", яка виходила 7 місяців у Львові, а потім була перенесена до Відня. Як кореспондент цієї газети, А.Петрушевич дописував про різні вістки з Головної Руської Ради³.

Мета даної статті – розкрити роль А. Петрушевича в ранньому етапі русофільського руху в Галичині (1848-50-ті рр.)⁴, з'ясувати еволюцію поглядів, що в кінцевому результаті привели його до позицій "твердого" русофільства, яких притримувався до кінця свого життя.

Джерельну базу статті склали рукописні матеріали, які зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України (фонд 77 – Антон Петрушевич) та Центральному державному історичному архіві України у Львові (фонд 765 – Антон Петрушевич), а також матеріали галицької преси русофільського спрямування (газети "Зоря Галицька", "Слово"). Більшість із залучених до написання статті документів практично не використовувались дослідниками. Але в цілому ці матеріали дозволяють прослідкувати генезу поглядів А.Петрушевича.

Національний рух галицьких русинів уже від 1848 р., тобто на момент свого організаційного оформлення і вступу в політичну стадію розвитку, поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій (пропольську, проросійську, австро-русинську і українську), співвідношення між якими перебувало у постійній динаміці, у зв'язку з чим змінювався не лише характер самого руху, але й світогляд його окремих діячів⁵. Проте на початку революції А.Петрушевич, одним перших виступив на захист руської народності від польських шовіністичних зазіхань.

У першому номері газети "Зоря Галицька" поряд з відозвами до руського народу Головної Руської Ради та його голови Г.Яхимовича, а також редактора А.Павенцького, було опубліковано його патріотичний вірш "Братам Галичанам". Б.Дідицький, прочитавши цей вірш, тут-таки, на полях газети, записав свої враження: "Чудно-наївний, русско-патриотичний дух того стиха, просмотренный мною в день появления его в "Зоре Галицькой", больше всего подействовало на меня, тогда 21-летнего молодца, що я из

завзятого поляка стал русином. Львов, в январе, 1901 г.⁶

У 1848 році А.Петрушевич видає польською мовою брошуру «Декілька слів, написаних на захист руської народності», що вважається його першою друкованою працею наукового характеру⁷. Іван Франко так висловився про цю розвідку: «У тій брошурі о. Петрушевич виступає з значним науковим арсеналом, з горячим чутем, та при тім з дуже ясним і мотивованим почутем, що він Малорусин, син народа, хоч посвояченого з великоруським, та все таки окремого від него. Він почуває себе до обов'язку боронити прав тої малоруської народності, викладає її історію окрему від великоруської, локликає ся на її окреме письменство і протестуючи против польських намірів – ополячити галицьких Русинів, уживає доказів, під якими й сьогодні міг би підписатися кожний захистник українсько-руського «сепаратизму»⁸.

Причини, що спонукали А. Петрушевича написати вищезгадану брошуру, були ось які. Ще 18 березня українці міста Львова за посередництвом графа Стадіона вислали від імені мешканців усієї галицької Русі прохання до австрійського цісаря про введення руської мови в народних і середніх школах, про видання руських перекладів усіх державних законів, про рівноправність греко-католицького духовенства з латинським, про призначення руських урядів тощо. 9 травня 1848 р. Головна Руська Рада отримала відповідь міністра Піллерсдорфа, якою він повідомив, що цісар вирішив вдоволити прохання руських галичан. На цій підставі граф Стадіон скликав «Прибічну Раду» (так званий Байрат), завданням якої було допомагати йому при адміністрації Галичини та призначив членами Ради перемиського єпископа Г.Яхимовича, крилошан М.Куземського й М.Малиновського та адвоката К.Рачинського. Рада вирішила запровадити рівноправність обох мов у Галичині, однак, з цим не погодилися поляки, котрі виступили з гострою критикою цієї постанови у місцевій газеті «Газета Львівська» та в її додатках. Особливими ворогами рівноправності були князь Яблонівський і два польські ксьондзи Кухарський і Тщінський⁹.

Саме їм дав належну відсіч у своїй брошурі А.Петрушевич, спростував науковими аргументами відкинув їхні твердження щодо неможливості навчання руською мовою у школах (поляки хотіли замінити її латинкою). Зокрема, він виступав проти тверджень Кухарського, що руська мова не є писемною мовою, а написані нею літургійні книги не є вжиткові. Це твердження він спростував таким чином: руська мова писемною мовою була на кілька століть раніше, ніж польська. Цією мовою ще літописець Нестор писав історію Русі, а поляки ще в середині XII ст. користувались латинкою. Більше того, Петрушевич висловив думку, що руською мовою користувалась польська влада, яка вважала її урядовою мовою аж до кінця XVI ст. А.Петрушевич риторично запитував: «Чи ж то Карпати, чий то Сян, Буг і Дніпро з Дністром, і цілий простір урожайної землі між тими ріками з їх притоками? Яких то князів були столиці в Києві, в тій матері градів руських, в Червені, Володимирі, Перемишлі, Галичі? Скільки імен, стільки святих і дорогих серцю руському пам'яток»¹⁰.

Дана брошура викликала неабиякий резонанс серед патріотично настроєних галичан. Зокрема, священник Й.Кобринський з Косова у листі від 12 липня до о.Антоня так писав: «З рук до рук ходить у нас твоя відповідь ворогам. Надіюсь, що на твій твір гарна покупка буде. Не так ослаб наш дух, не так онімла наша мова, як то противник наш думає. Руський дух живе і сильно діє особливо в простому народі, що у сьогоднішній демократичній уставній монархії дуже важливо»¹¹. Від імені Головної Руської Ради її секретар М.Малиновський просив А. Петрушевича, щоб написав «бодай коротеньку історію Галичини на руській мові для навчання русинів. Велика була б то прислуга для свого народу, відкрити йому очі і висвітити справи його предків, – відчутти дух руський і висловити проти біснующих поляків, бо Галицька наша руська земля – наша хата. Рада руська надіється, що Ви присвятите працю вашу до цієї справи, і очікує з нетерпінням тої справи, яку в школах наших приписують. Хто які не ви можете нам надати овіяння нашого народу? Вся наша надія покладена на руки ваші»¹².

У середовищі нижчого греко-католицького духовенства були помітні сильні тенденції до взаємодії та співпраці з поляками. Яскравим виявом полонофільства серед греко-католицького духовенства стало утворення Руського Собору. «Зоря Галицька» писала: «Тая польсько-руська Рада тільки на те утворена, аби руський народ баламутити

і передати його під опіку польської Ради Народової»¹³. Негативно ставився до діяльності цього товариства і А. Петрушевич. Руський Собор видавав газету «Русській дневник», редактором якої був Іван Вагилевич. Тут проводилась думка про об'єднання поляків і галичан для боротьби проти Росії. Дописувачем газети був А.Домбчанський, член шляхетської судової палати. Він приготував до друку на німецькій і польській мовах брошуру під назвою «Руське питання у Галичині», в якій на основі фальшивих історичних доказів стверджував, що Червона Русь завжди належала до Польщі¹⁴. Проти такої брехні, на думку С.Шаха, потрібно було написати наукову контрброшуру, яка б розкрила історичну правду. Написав її якраз А.Петрушевич¹⁵, який повністю відкинув твердження А.Домбчанського засудив його національний шовінізм та яскраве нерозуміння предмету дослідження¹⁶.

Однак у цей період відбувається зміна політичних позицій і переконань А. Петрушевича. Якщо у 1848 р. він був одним із лідерів українського національного відродження у Галичині, виступав на захист народної мови, то вже у 1849 р. стає прихильником табору русофілів («москвофілів»), представники якого пов'язували тісне історичне минуле з Росією.

Така переорієнтація була зумовлена кількома причинами. До зростання галицького русофільства спричинилось відчуття власного безсилля галичан виконати свої вимоги у революції 1848–1849 рр., побоювання переступити через традиційну лояльність Австрійської імперії. Цьому сприяло і консерватизм церковної ієрархії у соціальних та літературно-освітніх справах. Важливий і зовнішньополітичний чинник. Наприкінці XVIII ст. виникла суспільно-політична течія серед слов'янських народів – панславізм, яка ґрунтувалась на їх мовній спорідненості слов'янських мов. Ідеологи панславізму поширювали теорію про особливу роль слов'янських народів та необхідність їхнього державного об'єднання. Ідеологи панславізму звертали свою увагу на Росію, як об'єднуючу силу, бо в XIX ст. єдиною слов'янською державою була могутня Російська імперія. Панславізм знаходив прихильників серед різних слов'янських народів, в тому числі й серед українців, зокрема галичан.

Оригінальність і унікальність греко-католицької церкви, як справедливо відзначає О.Турій, полягала в тому, що її священнослужителі й вірні одночасно виступали в двох іпостасях і, залежно від обставин, могли акцентувати на своєму «православному походженні», або не менш переконливо доказувати свою «католицьку приналежність». Тобто, в середовищі греко-католицького духовенства щодо розуміння внутрішньої сутності і перспектив розвитку церкви існувало дві основні точки зору, які відображали дві взаємозаперечувані тенденції: 1) до тісної інтеграції з католицьким світом і латинізації; 2) до возвеличення східної традиції та відновлення «первісної чистоти греко-слов'янського обряду»¹⁷.

У листуванні А.Петрушевича зі священником К.Хомінським бачимо виразне протиставлення русинів «справжніх» і «малоруських»¹⁸. У листі К.Хомінського до А.Петрушевича від 7 жовтня 1848 р. читаємо: «Совершенно делом твои гореванья над неистовым начинанием наших Малоруссоманов. Но Малоруссоманія теперь господствует. Ею заражена наша народна рада, наши посланце в Ведню, як увидиш з приложенной предплаты на Енеиду Котляревского. Но еще хуже не терпит она жадного сопротивления, и каждого, который о составе нашего языка инного есть мнения, називає зараз Pseudo-Руссином, изменником и Бог знає чем ... Не уверишь, як тут мене воздух душный. Хотел-бы ся троху прогулять по свете, а за рок или два вернуть ся назад, коли в нас атмосфера троху очистить ся и партіи точнее определятсья»¹⁹. А в листі від 18 серпня він надіслав Петрушевичу вирізок з «Одеського Альманаху» за 1840 р. з описом подорожі якогось мандрівника по Галичині, в якій той обґрунтував національну єдність місцевого населення з росіянами²⁰.

Повністю перейти до русофільського табору Петрушевича спонукала дружба з відомим галицьким істориком Денисом Зубрицьким. Останній був ідеологом і беззастережним лідером русофільської течії. Ще у 30-х рр. XIX ст. Д.Зубрицький познайомився з російським істориком М.Погодіним, автором відомої псевдонаукової теорії про «триєдину спільноту руських племен» та про єдність «Галицької Русі з Великоросією». Під керівництвом Д.Зубрицького на поч. 50-х рр. XIX ст. згуртувалась

“громадка людей, яка учила себе іменем велика Русь і вважала себе її частиною, атомом, хоч правда, частиною попсованою, скошлявілою, ополяченою, яку треба було очистити і яку лиш підневолене під велику Русь могло правдиво відновити і відродити”²¹. Цей гурток в історичній літературі отримав назву “погодінської колонії”. Не останню роль тут відіграв А.Петрушевич.

Прикметно, що А.Петрушевич претендував на керівництво цього гуртка, оскільки Д.Зубрицький був вже людиною похилого віку. Іван Головацький у листі до нього від 23 жовтня 1851 р. навіть вказав на його особливу місію у національному житті галицьких русинів: “Ваше Высокопреподобіє, Вас знають, Вас почитают и высоко ценят все – Вам суждено кажется быти отверзти глаза и показати путь заслепленным нашим братьям – будьте уверены, Вам всякій подражати одолжен – если токмо искру имеетъ благородумія”²². Однак він не очолив провід руху для “об’єдинительних” планів, бо був “спокійний кабинетний учений і не мав таланту до організації”²³.

Довгий час у Галичині не знали, хто був речником і пропагандистом введення російської мови для вжитку галицьких українців. У 60-х рр. XIX ст. загальновізною була поширена думка, що був ним редактор русофільської газети “Слово” Б.Дідицький. Але цю думку відкинув М.Устиянович у 1861 р. у полемічній статті [22], яка була відповіддю на статтю П.Костецького²⁴. На їдку статтю останнього, який закидував Б.Дідицькому, що він, редагуючи “Зорю Галицькую яко альбом” змінив мову присланих статей на “московську віру”, через що “повів Русь простою дорогою до Калуги”, М.Устиянович зазначив, що не Б.Дідицький був першим, що бажав бачити літературною мовою галицьких русинів великоруську мову. Ця думка постала значно раніше, а саме в недовгий час після заснування товариства Галицько-Руської Матиці. Тоді на одному з засідань управи у 1849 р. було піднесене питання, в якій мові та яким правописом мають появлятися видання товариства, чи “в простім і необразованім наречію, яким говорить руський народ, чи мовою образованою і квітучою, якою пише Росія, чи церковною”. На цю тему розгорілася гаряча дискусія. Більша частина зібраних виступала за те, щоб видавати книжки народною мовою. Однак після виступу М. Устияновича виступив А.Петрушевич, який довів достатніми висновками, що мова, якою Москва пише, не є мовою Москви, але є чистою освіченою російською мовою. Цією мовою потрібно користуватись і галицьким русинам²⁵.

А.Петрушевич один із перших у Галичині запровадив “язичіє” – щось середнє між російською і церковними мовами. Під його впливом консисторія середини XIX ст. вела цією мовою все офіційне діловодство. 12 червня 1848 р. він підготував пастирський лист митрополита, писаний російським правописом [24, с. 232], а в “Зорі Галицькій” у лютому 1849 р. опублікував “Ответ клеветникам” тією ж мовою. Тут він захищав митрополита М.Левицького від звинувачень у причетності його до полонофільства²⁶.

Введення “язичія” загострило мовно-правописну боротьбу у 50-х рр. XIX ст. У середовищі русофілів з цього приводу А.Петрушевич відіграв помітну роль ще і тому, що він був особистим духівником митрополита. Яскравим доказом є його листування з Яковом Головацьким стосовно перекладу однієї папської булли. У листі від 26 березня 1855 р. Я.Головацький звертався за порадою до А.Петрушевича: “Намедни отдал мне Его Преосв. Епископ Бохенскій Окружное Посланіє или буллу Его Святейшества Папы Римского с изъясненіем желанія Его Преосв. г. Митрополита Примаса, чтоб я из той латинскою буллы сделал свободный русскій Перевод. Изъясните мене по какой причине поверен мне этот перевод, когда по сию пору всегда Вы занималися тем делом, и сообщите, каково есть желаніє Его Преосв. епископа, какой язык надо соблюдать, что разумеется под свободным или вольным переводом буллы”²⁷. А.Петрушевич відповів за погодженням митрополита, що “булла имеет быть переведена нашею речею, то есть благородною, книжною, но никак “мужиковскою”, чему сопротивляется уже сама важность предмета”²⁸.

Чому ж після революції 1848–1849 рр., коли А.Петрушевич виступав яскравим прихильником руської народності і мови, він почав писати важкоскомпонованим “язичієм” і, за словами І.Франка, перейшовши до “староруського” табору, немов би навмисно силкувався заперечити кожну з тих думок, що руська (українська) мова має вартість; він дійшов до поглядів діаметрально протилежних тим, що становили дороговказ його

юності. Став проти свого народу, його історії, мови і літератури²⁹.

Однозначно на це питання важко відповісти: Звичайно, можна погодитись з тим, що на А.Петрушевича мав неабиякий вплив Д.Зубрицький, який був ідеологом русофільства у Галичині. І тому через це А.Петрушевич перейшов до його табору та почав писати свої твори “язичієм”.

Цікаве та оригінальне пояснення справи “язичія” о. Антона подав у своїх спогадах С.Шах³⁰. Він відзначав, що так, як галицькі українці стогнали у 1340 р. під польським ярмом, так і греки, розбиті турками у 1422 р., змушені були терпіти панування останніх. Коли ж на переломі XVIII і XIX ст. під впливом французького раціоналізму, наполеонівських воєн і нового укладу європейські народи почали приходити до національної свідомості, то грецький патріот і вчений, лікар за посадою, Адамантиос Кораїс, який проживав у Парижі, створив штучну грецьку літературну мову. Дана мова мала елементи старогрецької класичної, візантійської та сучасної грецької (зокрема, пелопонеського діалекту) мов. Ця мова мала великий позитивний резонанс і підтримку на батьківщині. Коли ж греки створили у 1830 р. самостійну державу, це кораїсове мовне “язичіє” стало урядовою мовою, яка була до 1868 р.

На думку С.Шаха, до таких галицьких “кораїсів”, які писали штучним мовним “язичієм”, треба зарахувати не тільки о. крилошанина Антона Петрушевича, але теж відомих на той час інших визначних людей. У патріотичнім захопленні вони створили свою “літературну мову”, сягнувши також, подібно як Адамантиос Кораїс, до мови церковно-богослужбених книг, або, як вони твердили, до “достоянія святих словянских апостолів Кирила і Мефодія”, до мови “Первоначального Літопису” преподобного монаха Нестора, до мови “Галицько-Волинського Літопису”, до мови лицарського епосу з XII ст. “Слово о полку Ігореві” та до мови інших наших старовинних творів. Робили вони це через те, що галицько-українська інтелігенція не була в тому часі ані мовно, ані психологічно підготовлена. Народна мова тоді в Галичині була цілком занедбана і невихована під літературним оглядом, вона не існувала ані в шкільництві, ані в журналістиці, ані взагалі в письменстві, вона щойно творилася. Тож не повинно це нікого дивувати, що наша інтелігенція тих часів була психологічно схильна створити якусь нову літературну мову, якесь “язичіє”, що відрізняло б її не тільки від польщини, але теж від мови простолюду, воно мало стати мовою верхівки галицько-руського народу. Тому то цим “язичієм” писав А.Петрушевич усі свої твори³¹.

Насамкінець треба відзначити, що А.Петрушевич тісно співпрацював з віденським русофільським гуртком, який очолював російський священник М.Раєвський у 50-х рр. XIX ст. Останній перед собою ставив мету об’єднання усіх слов’ян під зверхністю Росії. За словами К.Студинського, М.Раєвський був “чоловіком живим, метким та енергійним, що відігравав роль посередника між галицькою Руссю і Великою Росією в обміні книжками, та що брав участь в деяких секретних порученнях свого ряду по відношенню до галицьких русинів”³². Є звістки про те, що він здійснював листування з А.Петрушевичем. Проте ці листи і досі закриті для дослідників. Про певну секретність їх відносин свідчать слова М.Устияновича, якому доводилося бачити один лист І.Головацького, написаного до Петрушевича, де повідомлялось, що Раєвський не посилав лист до нього поштою, лише через чоловіка, якому довіряє³³.

Антон Петрушевич відіграв помітну роль у розвитку русофільського руху на ранньому його етапі становлення. Зважаючи на бурхливі події “весни народів” 1848–1849 рр. у Галичині, можна прослідкувати еволюцію його політичних переконань та поглядів. На початку революції, як представник греко-католицького духовенства, А.Петрушевич виступав на захист власного народу, мови, історично доводячи, що українці мають власну культуру, яка окремо розвивалась від Польщі. Його брошуру “Декілька слів, написаних на захист руської народності” не раз зачитували на різних зібраннях товариств, гуртків, сільських громад тощо. Однак невдачі галицьких українців виконати свої вимоги у революції змусили А.Петрушевича, як і більшості представників греко-католицького духовенства, змінити позиції. Вже у 1849 р. він стає прихильником русофільської течії, яка щойно утворилась. Йому першому належить введення в обіг діловодства “язичія”, що було сумішшю російської і церковної мов. Прикметно, що А.Петрушевич дотримувався русофільських переконань аж до кінця свого життя. Це

дає нам змогу говорити, що він був одним з небагатьох з тієї генерації галицьких діячів середини XIX ст., які на початку XX ст. ще дотримувались позицій старорусинства.

Степан Гелей
(м.Івано-Франківськ)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ПРЕДТЕЧА УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИЗМУ

Тривалий час у вітчизняній науці проблеми теорії, історії та практики кооперації розглядалися фрагментарно, і такому унікальному явищу, як кооперація, надавалося другорядне значення. Майже повністю заперечувалася будь-яка роль цього господарського і соціокультурного феномена при розв'язанні економічних і соціальних проблем. В науці, політичній практиці та економічних перетвореннях спостерігались загальна недооцінка ролі соціокультурних передумов в історичному розвитку, вузьке розуміння економічної демократії і духовних цінностей, які відкривають можливості якісних змін на основі еволюційних процесів. Нині дедалі більше усвідомлюємо, що проблеми українського кооперативного руху є надзвичайно актуальними, а справжньою кооперативною системою виступає дорадянська кооперація.

Ідея кооперації прийшла із Заходу. Англія, Франція, Німеччина, Італія в середині минулого століття дали перші зразки кооперативних об'єднань і висунули перших пропагандистів цієї багатогранної ідеї. Вона пройшла складний і суперечливий шлях. Розвиток нової соціально-економічної форми суспільного життя і перших уявлень про неї має в Україні глибокі історичні корені. Відомо, що кооперація – це спосіб життя, який з давніх-давен практикували люди, застосовуючи засади взаємодопомоги і взаємовиручки. Згадаймо хоч би такі поширені форми самоорганізації нашого народу, як толока, чабанські чи рибальські артілі, чумацькі валки, спілки мандрівних артистів-скоморохів, об'єднання малярів, церковні братства тощо.

Досліджуючи українську кооперацію, визначний український історик кооперації П.Височанський дійшов висновку, що народ "не боїться вільних спілок, він з охотою йде туди, де люди самі собі, без усякого примусу, добровільно, по своїй охоті еднаються в спілки для самопомоги та самооборони..."

Яскравий зв'язок такої вільної спілки, складений народом, коли він мав на те волю і змогу, ми маємо в славному лицарстві низовому, в славній Запорізькій Січі. Запорізька Січ є не що інше, як велика, вільна, славна спілка артілей, складена не ким іншим, як самим вільним народом, коли він мав можливість скласти своє життя так, як він того бажав"¹.

Інтерес до кооперації в середині минулого століття захопив представників багатьох течій суспільної думки, що стояли на різних теоретичних позиціях і мали різні уявлення щодо майбутнього устрою країни. Це був різноплановий процес розуміння і самої кооперації як соціально-економічного феномена, і спроб її реального втілення у життя. Попередниками кооперативного розвитку виступали здебільшого мислителі соціалістичної орієнтації, які висунули ідею асоціації як альтернативу принципам побудови сучасного їм суспільства. Загалом існувало два погляди на кооперативну ідею: як на інструмент суспільних змін та як на кінцеву мету розвитку – побудову кооперативного суспільства. Ця ідея була висунена як засіб розв'язання існуючих фундаментальних протиріч. Саме тому вона широко використовувалася в багатьох концепціях громадського розвитку, моделях економічних систем. Так, соціалісти-утопісти розглядали кооперування як головну ланку суспільних змін, які, врешті-решт, повинні спричинитися до встановлення "кооперативного ладу" (Р.Оуен). У більшовиків ці теорії отримали назву "кооперативного соціалізму" (В. Ленін). У соціал-демократичних моделях суспільної трансформації Є. Бернштейна і Ж. Жореса кооперування трактувалося як "третьа сила" (поряд із профспілковим рухом і демократизацією держави), яка шляхом розширення кооперативного сектора забезпечить перехід до соціалізму. Сучасні західні вчені теж трактують кооперацію як прогресивне явище. Наприклад, відомий американський економіст Дж. Гелбрейт у своїй теорії "зрівноважуючих сил" розглядає кооперацію як противагу монополізму."²

Першими європейськими теоретиками кооперативного розвитку були Дж. Беллерс, Корнеліус, Пітер Ван Плокхой. Останній підготував для Кромвелля проект "як

1. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton, 1988. – P.85.
2. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). – Львів, 1922. – С.25-26.
3. Максимчук І.О. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1967. – С.101.
4. Детальніше про русофільський ("москвофільський") рух в Галичині див.: Аркуша О. Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268; Макарчук С., Турій О. Політичні орієнтації греко-католицького духовенства Галичини у революції 1848-1849 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1992. – Вип. 28. – С. 32–51; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідей (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–99; Турій О. Початки москвофільства в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29. – С. 36–43; його ж. Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в середині XIX ст. // Записки НТШ. – Львів 1997. – Т. ССXXXIII: Праці історично-філософської секції. – С. 69–99.
5. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник ... – С.70.
6. Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 1 (15 травня).
7. [Pietruszewicz A.] Słow kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości. – Lwów, 1848; Аив. також: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 765, оп. 1, спр. 74, арк. 1–237.
8. Франко І. О. Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – С.175.
9. Gazeta Lwowska. Dodatek tygodniowy przsy gazecie Lwowskiej. – 1848. – Ч. 56–58.
10. [Pietruszewicz A.] Słow kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości. – Lwów, 1848. – S.16-17, 20, 47-48.
11. Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України (далі ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 77 (А.С. Петрушевич), спр. 229 / п. 6, №198а.
12. ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, спр. 302 / п. 7, №197а.
13. Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 4.
14. Dabczanski A. Ruthenische Frage in Galizien. – Lemberg, 1850.
15. [Prokopcinec M.] Die Dabczanski'sch – ruthenische Frage in Galizien beieuchtet von einem Rusinen. – Lemberg, 1850 (автор М.Прокопчинець, переклад і коментарі А.Петрушевича – А. К.).
16. Шах С. Памяти А.С. Петрушевича // Прикарпатская Русь. – 1913. – Ч. 1165.
17. Турій О. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867 рр. Автореферат канд. дисертації. – Львів, 1994. – С.20.
18. ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, спр. 479 / п. 12, №443в.
19. Там само, №203а.
20. Там само, №199а.
21. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–1862 рр. // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1905. – С.ЛІІ.
22. ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, спр. 136 / п. 4, №388а.
23. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–1862 рр. // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1905. – С.СXLIII.
24. Устиянович М. Несколько слов в ответ на статью Платона Костецкого оголошенную в дневнику польском "Przegląd Powszechny" под загл. "Recenzja "Zorji Gal. na god 1860" // Слово. – 1861. – Ч. 6; ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 2, арк. 4.
25. Kosteci P. Recenzja "Zorji Gal. na god 1860" // Przegląd Powszechny. – 1860. – Ч. 97, 99–100.
26. Устиянович М. Несколько слов в ответ на статью Платона Костецкого оголошенную в дневнику польском "Przegląd Powszechny" под загл. "Recenzja "Zorji Gal. na god 1860" // Слово. – 1861. – Ч.6.
27. Студинський К. Матеріали до історії культурного життя в Галичині // Українсько-руський архів. – Львів, 1921. – Т. 13–14.
28. Зоря Галицка. – 1849. – Ч. 14.
29. ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, спр. 137 / п. 4, №411а.
30. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–1862 рр. // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1905. – С.194.
31. Франко І.О. Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – С.177.
32. Шах С. Між Сяном і Дунайцем. – Мюнхен, 1960.
33. Там само. – С.253-255.
34. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–1862 рр. // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1905. – С.XLII.
35. Устиянович М. М.Ф.Раевский и российский панславизм. Спомини з пережитого і передуманого. – Львов, 1884. – С.12.

зробити бідняків щасливими шляхом об'єднання в товариства або малі республіки". Відомий письменник Даніель Дефо одним із перших розробив проекти споживчих товариств і позичково-видаткових кас.³ У той же час незалежно від цих ідей створювалися товариства і кооперативні об'єднання, покликані до життя як практичними, так і ідеалістичними міркуваннями. Біля витоків асоціації стояли два визначні діячі – Роберт Оуен і Шарль Фур'є.

У Росії прихильниками кооперативних ідей були М. Петрашевський, О. Герцен, М. Чернишевський, котрі вважали, що основою для майбутніх товариств чи артілей має стати община. Вони були "більше пророками, ніж організаторами, вони залишилися на правильному шляху у своїх невизначених намаганнях і заплуталися в їх застосуванні і в їх наслідках".⁴

Специфіка кооперативів як громадсько-господарських соціально орієнтованих демократичних організацій в Україні визначила особливу роль людського фактора. Її успіхи в другій половині XIX – першій третині XX ст. значною мірою пояснювалися тим, що серед найактивніших учасників кооперативного руху були талановиті мислителі та митці, політичні й громадські діячі, добрі спеціалісти з широким світоглядом і досконалою системою цінностей, люди, сповнені віри в силу і вартість кооперативної ідеї. До таких можна віднести вчених-етнографів П. Чубинського, Ф. Вовка, А. Шиманіва; економістів-статистиків Ф. Щербину, О. Русова, В. Навроцького; письменників та митців С. Васильченка, М. Вороного, П. Старицьку-Черняхівську, К. Стеценка, М. Степового, П. Саксаганського.

Уже в перший період історії української кооперації – період її зародження, несміливих і непевних кроків – серед популяризаторів кооперативної ідеї та засновників перших кооперативів зустрічаємо імена найавторитетніших на той час провідників українського суспільства: В. Антоновича, М. Драгоманова, С. Подолинського, Б. Кістяківського, О. Кониського, С. Качали, Д. Тянчакевича, І. Франка та ін. Зокрема, В. Антонович, С. Подолинський та інші члени "Старої громади" були засновниками одного з перших в Україні споживчих кооперативів – "Потребительного общества" в Києві (1868 р.). Його керівником був обраний відомий український учений-економіст М. Зібер.

Активно співпрацював у цій кооперативній організації М. Драгоманов. Його соціально-економічні погляди формувалися в умовах ліквідації кріпацтва і становлення нових соціальних відносин. Великий вплив на їх становлення мало оточення М. Драгоманова. Так, навчаючись у Полтавській гімназії, він товаришував з В. Козловим, який згодом став визначним кооперативним діячем, однодумцем і соратником М. Баліна.⁵

Свій внесок у формування світогляду М. Драгоманова зробив Д. Пильчиков – кращий носій ідейної спадщини Кирило-Мефодіївського братства, приятель Т. Шевченка. За твердженням І. Витановича, Д. Пильчиков не завжди погоджувався з російськими централістами – поступовцем М. Баліним, котрий приєднався до української харківської громади, і членом полтавської громади професором Строніним, що мав великий вплив на молодого М. Драгоманова. Д. Пильчиков звертав увагу молодих українських громадівців, серед яких був і М. Драгоманов, на те, що "не слід покладати великих надій на російський прогрес, бо це тільки полум'я вдарило зверху, полум'я швидко скриється, а великі ожереди гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадітимуть, застелюючи світ..."⁶

Близьким другом М. Драгоманова був М. Зібер. Коли М. Драгоманова за "неблагонадійність" звільнили з Київського університету (1875), на знак протесту й солідарності М. Зібер залишив університет і виїхав до Швейцарії (1877).

Громада доручила М. Драгоманову місію її представника у Західній Європі. 1876 р. він оселився в Женеві. На початку своєї емігрантської діяльності вчений надавав особливого значення обґрунтуванню необхідності глибоких економічних і соціальних перетворень, в Росії та Австро-Угорщині. Програму економічної перебудови суспільства він творив на засадах свободи, добробуту, справедливості, під впливом як української господарської традиції, так і тогочасних західноєвропейських і російських народницьких кооперативно-спілчанських ідей⁷. Запропонувавши загальні схеми колективної праці, організації робітничих асоціацій, сільськогосподарських кооперативів, вчений вагався у виборі між принципами державного регулювання економіки та соціальної сфери і засадами синдикалістської робітничої та селянської організації "знизу вгору"⁸.

30 квітня 1878 р. у збірнику "Громада", що виходив у Женеві, М. Драгоманов

надрукував "Переднє слово" до "Громади". Цю публікацію І. Лисяк-Рудницький назвав переломною подією в розвитку української політичної думки, першою українською політичною програмою⁹. Розмірковуючи над причинами тяжкої долі власного народу, зазначав, що й "досі наші селяни-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами"¹⁰. На думку вченого, територія, на якій жили 17 мільйонів українців, охоплювала 13500 квадратних миль. Але попри розкиданість наших громад, люди добре пам'ятали про земляків своїх. На жаль усе, що робилося на нашій землі, вело не до того, щоб міцніше об'єднати наші громади в спілку, а, навпаки, щоб розбити й ту спільність, яка уже була між громадами, й поміж людьми в кожній громаді.

Незважаючи на те, що М. Драгоманов був ворогом "хуторянства", ізольованості від світової цивілізації, його вчення завжди було національно зорієнтоване: "Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одіжку, українство"¹¹. Вчений дорікав письменним українцям, які в переважній більшості працювали для будь-кого, тільки не для своєї України і її народу. Він також звертав увагу на те, що здавна звикли хазяйнувати в Україні усякі чужі люди, які не знали і не хотіли знати традицій українського народу. Більшість з них думали тільки про те, як би поживитися з України, нічого доброго для неї не роблячи. Якщо інтелігенція не хоче, щоби народ втрачав свої сили, то мусить вирішити для себе не йти з України, "тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки"¹².

У 1870-х роках М. Драгоманов еволюціонував від ліберально-демократичних до соціалістично-радикальних поглядів, які щодо соціально-економічної організації суспільства були значною мірою позначені впливом анархо-федералістських концепцій. "Перед народом може тепер мати силу лишень економічний радикалізм, або московський (мрії), або європейський (надія на самих себе)"¹³.

Характеризуючи європейський соціалізм, М. Драгоманов зазначав, що соціалізм не тільки виступає проти старого порядку, а й намагається експериментувати нові підходи господарювання, "зараз же наліг на таку річ, як спілка, толока, праця громадою – association". У праці "Шевченко, українофіли і соціалізм", що вийшла 1878 р. і була результатом тривалих спостережень автора над спадщиною Т. Шевченка, М. Драгоманов підкреслив, що "не тільки Шевченко, а й учені українофіли мало звертали уваги на господарські речі, а почасти спілкове господарство навіть не високо ставили... що господарський бік нашої історії громади (купи, копи і т. ін.) досі не досліджений нашими вченими. Навіть на спілкове господарство в Січі (правда, не хліборобське, а охотницьке, скотарське й рибальське та спілкове харчування по куреням) наші вчені не звертають уваги, і досі в усіх українолюбців були на устах слова д. Костомарова про "індивідуалізм" українця напроти "общинности" великороса ("Две русские народности")"¹⁴.

М. Драгоманов вважав, що спілкове господарство в українських селян почало зводитися на ноги лише після того, коли вони були звільнені від кріпацтва. Тому не дивно, що Т. Шевченкові, "який не знав європейських думок про спілку, нізвідки було взяті картини спілкового господарства і що скрізь, де він малює свій "рай", показує осібну сім'ю, а не спілку або громаду"¹⁵. Слід, однак, зазначити, що Т. Шевченко не був повністю ізольований від джерел інформації про розвиток нових господарсько-економічних форм у Європі. Достатньо згадати, що він був обізнаний з творами О. Герцена, котрий був близький до англійських утопістів, а також знав московського сен-симоніста М. Данилевського та петрашевців. Проте дивився на них Т. Шевченко, за словами професора М. Слабченка, "як на щось подібне до ікони, і в щоденнику його знайдено тільки побожні, але холодні слова..."¹⁶

Сучасний дослідник історії економічної думки С. Злупко стверджує, що Т. Шевченко стояв не далі від кооперації, ніж М. Драгоманов. Т. Шевченко, на його думку, повніше і глибше проникав у розуміння генетики та природи українських господарських форм, а тому самою суттю своєї творчості заперечував соціалістичні утопії. Це визначав й сам М. Драгоманов: "Ми ніяк не погодимося, щоб Шевченко був соціалістом"¹⁷.

Що ж до галицьких народовців, які виступали проти соціалізму, вказуючи на

індивідуальність характеру українців, то вони, на думку М. Драгоманова, не враховували історичного досвіду, вони не хотіли знати "ні Січі, ні нових фактів із українського мужицького життя". А поза тим "в ті часи, коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, – зазначав учений, – тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва усякої породи й становилась і йому в пригоді. В ті ж названі часи козацька Україна була й притулком для міщанських і мужицьких втікачів польських, волоських, сербських, московських, а найбільш усього, білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво й польське, а білоруське так цілими повітами козачило й приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських."¹⁸

М. Драгоманов був першим із тих хто намагався створити теоретичну основу подальшого розвитку, зближення і консолідації українського народу незалежно від існуючих державних кордонів. При цьому він враховував різницю між двома імперіями, які поділили Україну, та на реальні можливості досягнення тієї чи іншої мети. Частиною цієї теоретичної концепції був "Вольный союз" – "Вільна спілка" – перший модерний конституційний проект у межах Російської імперії, опублікований у Женеві 1884 р. У другій частині проекту "Про засоби діяльності товариства" вчений накреслив шляхи розв'язання найскладніших соціальних проблем через організацію спілчанства: "У середовищі селян і міщан... члени "Вільної спілки" повинні звернути особливу увагу на евангелійські братства (т.зв. штундистів, молокан, людей божих і т.п.), намагаючись розтлумачити їм зв'язок свободи совісті з іншими свободами, підтримувати в них нахил до вільного мислення, послаблювати містицизм і спрямовувати думку про братство релігійне до думки про спілку громадянську й господарську і виводити думку про таку спілку за межі віросповідань"¹⁹.

Учений уявляв суспільно-політичний лад в Україні як федерацію робітничих і землеробських громад, заснованих на колективній власності і колективній праці їхніх учасників. Вважаючи, що Росія й Україна не мають достатнього "практичного і теоретичного ґрунту для соціалізму... який є в городській, ремісничо-фабричній, письменній, вільнодержавній Європі", М. Драгоманов висунув як першочергове завдання – поступову підготовку такого ґрунту. Не з традиціями селянських бунтів с.Разіна, О.Пугачова і не з російськими квазісоціалістичними обцинними теоріями "самозванного селянського царства" пов'язував М. Драгоманов сподівання на формування соціалістичних ідей. На його думку, "європейський соціалізм прийде ... в села з городів..."²⁰.

М. Драгоманов, як і М. Зібер та інші діячі українського національного руху, категорично не поділяв захоплення "общинною" моделлю розвитку Росії та України. "Як би не випала доля селянства у всій Європі, у тому числі і в Росії, – відзначав він, – навряд чи можна, не відносячись до цієї справи крізь туман метафізики, у якому губиться кількісна міра, а вбачається тільки "начала" общинного, сумніватись у тому, що теперішній лад життя російського веде до розвитку саме буржуазних засад, а зовсім не селянських і громадських"²¹. За словами вченого, у перші пореформені десятиріччя російська община "з її нарізкою діляниць за ревізійними душами не підходить до комунізму і навіть вельми далека від як-небудь організованої кооперації"²². Проте, він вважав, що залишки цього примітивного колективізму не слід нищити, а, по можливості, перетворювати на модерні кооперативи. Щоправда, такий підхід мав серйозні вади. Адже незважаючи на те, що сільські громади були самоврядними, права особи в них не гарантувалися. В громадах Росії не було "практичного й теоретичного ґрунту для соціалізму, такого ґрунту, який є в городській, ремісничо-фабричній, письменній, вільно-державній Європі, яка бачила, починаючи з якого-небудь X-XI ст., безперервний "прогрес через громадську працю"²³.

Ставлячи під сумнів колективістські проекти російських революціонерів на селі, М. Драгоманов доводив, що боротьба селян за поміщицьку землю під гаслом "Земля і воля" мала, насправді, не соціалістичне, а буржуазне спрямування. За тогочасних соціально-економічних умов статки селян не могли бути рівними до тих пір, поки "уся земля не буде в руках самих хліборобів і поки ці хлібороби не будуть хазяйнувати на ній усіма громадами спільно, а не займати осібні шматки, хто більші, а хто менші"²⁴.

Учений звертав особливу увагу на вияви стихійної самоорганізації, кооперування селян, сподіваючись, що це і є та справжня "громада", громадська праця, яка доконче потрібна українському селу. Водночас, він добре розумів, що такі форми господарювання

є радше винятком, ніж правилом. "Проби товариського, гуртового господарства, де дали все більше проявляються тепер скрізь на Україні, хоч було українців ославили так, що буцім то вони навіки стали на тому, що гуртове – чортове. Тільки ж ми не маємо про ті проби прямих дописів од наших товаришів, а спіткаємо про них тільки звістки в книгах і газетах..."²⁵.

Найважливішою умовою створення нового ладу, за М. Драгомановим, виступали політичні свободи, зорієнтовані передусім на індивіда – особу і громадянина. Вони досягаються шляхом заміни централізованого управління децентралізованим, місцевим самоврядуванням. "Ясне діло, – зазначав вчений, – що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій Україні, не може бути одним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх правах..."²⁶.

Народна федерація М. Драгоманова не "зашорена" на її класичних формах типу американської, але допускає "на перших порах" доволі умовну федералізацію "товариства людей і товариств"²⁷. У нього знаходимо думку про найбільшу "життєвість обласного елементу"²⁸, "обласних союзів общин" і про те, що історія "федерації" козацьких полків у XVII ст. і "федеративного устрою" Запорізької Січі свідчить на користь перетворення України у "добровільний союз дрібних автономних общин – виробничих асоціацій усіх видів праці"²⁹.

Для драгоманівського громадівського соціалізму характерне поєднання індивідуальної свободи, принципу доброї волі та корпоративістських засад. Наочно таке поєднання простежувалося в організації Запорізької Січі: "Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб... Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств"³⁰. М. Драгоманов вірив, що український народ зможе обминути проблему самостійності на своєму історичному шляху, прямуючи до ідеальних "порядків безначальних і бездержавних". "Нема сумніву, – писав І. Лисяк-Рудницький, – що в цьому він глибоко помилявся. Можна погодитися, що побудова української держави – справа надзвичайно трудна... Але в світі існують сотні держав, щораз виникають нові. Тим самим не є в принципі неможливим постання держави української. Зате драгоманівського утопічного "безначальства" ніхто не бачив та навряд чи побачить"³¹.

Звісно, М. Драгоманов розумів, що "безначальство" – це скоріше далека мета, аніж близька реальність. Тому для її досягнення необхідно було розвивати науку, запроваджувати реформи, а за необхідності застосувати крайні заходи політичної боротьби.

Що ж до розвитку суспільних наук, то М. Драгоманов вимагав від них таких же глибоких узагальнень, які дають природничі науки – фізика, хімія, біологія. Ці узагальнення, закономірності або ж закони мусять мати для людського суспільства практичне значення. А тому вчені-історики не повинні обмежуватися описом подій в певній послідовності, а використовувати для їх аналізу такі науки, як політична економія, статистика тощо.

Загалом соціальний поступ, на думку вченого, складається з трьох елементів. Перший – інтелектуальні соціалісти, які є теоретиками, критиками та пропагандистами соціальних реформ. Другим є масові робітничі рухи (спілки, кооперативні товариства тощо). І третім елементом є заходи державної влади, спрямовані на усунення чи пом'якшення соціальної несправедливості.

Виходячи з господарсько-економічних традицій, учений бачив українське суспільство "егалітаристським", таким, що мало тенденцію до рівності, зокрема, економічної. Цю тенденцію він спостерігав, починаючи з часів держави Гедиміновичів і аж до доби Гетьманщини, до її юридичного оформлення у Конституції Пилипа Орлика 1710 р.³² Ще в XVI ст. у різних містах України створювалися церковні братства, в яких багаті й бідні були рівними, в яких усі братчики мусили вибирати й судити священників, їх мусив слухати й сам архієрей. "Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, – зазначав М. Драгоманов, – самі читали книги духовні й розмовляли між собою, печатали книги церковні й світські, держали школи. Братчики думали, що гроші й маєтки церковні – добро бідних людей, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки"³³. Найкращим засобом

для створення господарських спілок він вважав ознайомлення наших сектантів зі станом протестантських сект і кооперативного руху в Західній Європі, особливо в Голландії і Великобританії, від анабантистів і соцініан (вчення яких було відоме в Україні ще у XVI–XVII ст.) до Роберта Оуена і сучасних йому робітничих спілок.

М. Драгоманов розробив цілком самобутню оригінальну соціалістичну теорію, в якій використав важливі ідеї інших мислителів і яка спиралася на народно-побутову традицію громадського життя в Україні, суспільно-політичну думку українського народу. В "Передньому слові" до "Громади" вчений поставив як рівнозначні імена людей "великої науки й розуму" – Карла Маркса, Луї Блана, П'єра Прудона, Лассалю, Дюрінга і Миколу Чернишевського³⁴. Український соціалізм, на його думку, не партія, а громада. А це означає, що "українські соціалісти мусять од тепер же змагатись, щоб осівши по наших громадам, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життю громадському... і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі забутки й нові народли тих порядків од ворогів їх усіма спробами мирними й немирними"³⁵.

"Громада", за переконанням Драгоманова, стане основним соціалістичним осередком, а спілка "громад" утворить "громадівство", яке й стане соціалістичним суспільством³⁶. Звідси першочергове завдання соціалістів – працювати в масах над тим, щоб Україна "як скоріш покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадянства, з котрих як найбільше людей були б товаришами в мужицьких громадах"³⁷. Вчений також нагадує українським діячам: "Всяке співтовариство, що поставило собі метою політичне звільнення певної країни, повинно мати окрім певного плану облаштування самоврядування, – готову програму заходів соціально-економічного і культурного характеру, – якими воно може привабити до себе якомога більшу кількість співників і які, будучи здійсненими, після досягнення політичної свободи, могли б послугувати їй найбільш міцною опорою"³⁸.

Громадівський соціалізм, запронований М. Драгомановим – це різновидність селянського соціалізму, заснованого на національних традиціях українського народу і одночасно спорідненого з теоріями "кооперативного соціалізму" французького економіста, філософа та соціолога П. Прудона. Останній розробив теорію власності, теорію суперечностей, а також вчення про справедливість. За П. Прудонам, власність – це крадіжка, тому що немає принципу, аби її обґрунтувати. Приватній власності він протиставляв спільну власність, або "спільність", вважаючи, що остання не визнає незалежності та пропорційності, а власність – рівності та закону. Якщо суспільство заснувати на цих цінностях, то з'ясується, що: 1) рівність, яка розуміється як рівність умов, а не достатку, зовсім не порушує справедливості; 2) закон, що спирається на знання фактів, тобто на необхідність, не перешкоджає незалежності; 3) індивідуальна незалежність, що походить від різних здібностей, без будь-якої загрози може існувати у межах закону; 4) пропорційність, допустима лише у сфері розуму і почуття, може дотримуватися без порушення справедливості та рівності. Таку форму суспільства П. Прудон назвав свободою, бо вона не допускає свавілля, а сповідує тільки авторитет закону³⁹. Він також вважав, що припинення усіх суперечностей у суспільстві можна досягти за допомогою запровадження "еквівалентного обміну", коли виробники будуть обмінюватися рівними кількостями вкладеної праці, що дасть змогу поєднати власність та колективізм.

Ідея громадівства була також покладена в основу економічного устрою у "Програмі", підписаній 1 вересня 1880 р. М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським:

"В справах господарських (економічних) ми бажаємо:

...Щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усіх, що в них є, машини й фабрики й т. ін. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітничих й щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатіям, а робили просто на себе.

Ми думаємо:

Що є спільна, або гуртова, власність і спільна гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж особно, але ж заразом думаємо, що те яким способом переіменити особну власність... на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї,

це мусить залежати від доброї волі кожного товариства – кожної громади. Певно, що розвага і проба над потребами господарськими навчить осібні громади не тільки спільності праці й розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й поміж громадами цілих країн і на цілому світі"⁴⁰.

Очевидно, що М. Драгоманов перебільшував роль громад у справі організації економічного життя українських селян. Його спілчанські проекти в умовах приватницького господарювання були малоперспективними. У листуванні з М. Драгомановим О. Терлецький зазначав, що йому важко було розібратися в суперечностях різних соціалістичних доктрин, бо знаходив у них, як і інші його товариші-народовці, приманливі гасла демократії, гуманітаризму, часто нереальні проекти нового суспільного ладу, а водночас – і заперечення демократії та національності, які збуджували в багатьох недовір'я.

В. Навроцький також вважав, що "поза університетською катедрою, на полі дійсного життя, соціалізм єсть неосуцимою мрією...". У листі М. Драгоманову і О. Терлецькому він писав: "Беззглядний соціалізм і беззглядний націоналізм виключаються взаємно. Соціалізм є рідною дитиною космополітизму і для того ворогом всякої національності. А крім того, космополітизм має рацію тільки при вічній згоді поміж народами, а в поодиноких народів тільки тоді, коли вони великі, сконсолідовані й цивілізовані. Всього того ми не маємо, тому не можемо кидатися в руки беззглядного соціалізму..."⁴¹.

Визначний історик української кооперації І. Витанович, зізнавався, що йому не легко було змалювати картину тогочасних подій та ідеологічних змагань, серед яких гартувалася й оформлювалася сама ідея кооперації. В дискусіях, що велися тоді навколо основних засад кооперативного будівництва, "розгублювалися, бувало, навіть такі великі уми й такі близькі до тих дискусій люди, як Михайло Драгоманов чи Іван Франко"⁴².

За словами дослідника наукової спадщини М. Драгоманова А. Круглашова, драгоманівські підходи до проблем економічної теорії слугували обґрунтуванню його власних політичних поглядів і програм, відповідали завданню "об'єктивізації" соціальних і політичних висновків, оцінок і передбачень. На загал, вони відігравали допоміжну роль у політичній і теоретичній творчості М. Драгоманова й не посідають самостійного місця у системі його теоретичних поглядів⁴³.

Перехід від трактовки природи і суті кооперації (асоціації) в рамках доктрини утопічного соціалізму до ліберальної концепції – до розуміння її можливостей в існуючому суспільстві – став принциповим моментом у розвитку кооперативної теорії. Була проголошена велика мета і знайдена нова економічна форма, інша, ніж та, що характеризувала приватні господарства. Цю економічну форму ідеологи кооперації приміряли до реально існуючого суспільства, сподіваючись втілити більш-менш радикальні плани його перебудови. Вирішальний вплив на розвиток кооперації мало саме життя, практика створення кооперативних форм (насамперед "Рочдельське товариство справедливих піонерів", що виникло в Англії у 1844 р.).

Подальший хід кооперативного руху зовсім відділився від утопічного соціалістичного, розпочався його справжній самостійний розвиток. Проте високі соціальні устремління, які ми знаходимо в творчості М. Драгоманова, тією чи іншою мірою були властиві всім кооперативним починанням. Відзначаючи цю рису кооперації, М. Туган-Барановський підкреслював, що "в своєму реальному історичному здійсненні рочдельська кооперація, задовільняючи дрібні потреби своїх членів, в той же час ставить перед собою широку мету великого суспільного значення"⁴⁴.

Отже, у кооперативній ідеології М. Драгоманова відзеркалилися традиції української суспільно-політичної думки – соціальна спрямованість, пошук соціальної справедливості в економічних відносинах, оцінка цих відносин з позиції етики і моралі. Його теорія ніколи не була чисто економічною, вона була явищем синтетичним, багатоплановим, вводила у свій контекст духовні цінності, потужний соціальний пласт. Іншими словами, не сам економічний процес, а його суспільні, політичні та національно-культурні виміри хвилювали М. Драгоманова як дослідника та ідеолога українського національного руху. Водночас, акцентування на соціальних аспектах не виключало розгляду власне економічного боку кооперативних відносин, їхньої специфіки, аналізу широкого спектра організаційно-економічних форм, що дає право вважати М. Драгоманова

предтечею українського кооператизму.

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху України. – Київ, 1925. – С. 14.
2. Див.: Ващишин А., Яремко Л. Кооперативна ідея – рушійна сила соціально-економічного прогресу суспільства // Споживча кооперація України. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Київ, 1996. – С. 15.
3. Див.: Кооперация. Страницы истории. Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков. В 3-х т. – Москва, 1998. – Т. 1. книга первая. – С. 8.
4. Герцен А.И. Собрание сочинений. – Москва, 1955. – Т. 5. – С. 428.
5. Див.: Витанович І. Традиції Методіївського братства в народинах українського кооперативного руху // Кооперативна республіка. – Львів, 1939. – С. 106-107; Грабовий Я. Історія кооперації. – Прага, 1924. – С. 11.
6. Цит. за: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 60.
7. Див.: Злутко С. Михайло Драгоманов // Українські кооператори (Історичні нариси). За заг. ред. С.Гелея. – Львів, 1999. – Книга I. – С. 48.
8. Див.: Драгоманов М. Переднє слово // Громада: Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. – Женева, 1878. – С. 54-55.
9. Див.: Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: "Переднє слово" до Громади" Михайла Драгоманова // Історичні есе. У 2-х т. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 349.
10. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 276.
11. Там же. – С. 302.
12. Там же. – С. 306.
13. Драгоманов М. – Франку І. 27. IX. 1982 р. // Листування І. Франка і М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового Товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. – Київ, 1991. – С. 379.
14. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. – Київ, 1991. – С. 379.
15. Там же. – С. 302.
16. Цит.: Витанович І. Традиції Кирило-методіївського братства в народинах українського кооперативного руху. – С. 105.
17. Див.: Злутко С. Михайло Драгоманов. – С. 48-49.
18. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 280.
19. Драгоманов М. "Вільна Спілка – Вольний союз". Спроба української політико-соціальної програми. Переклад Т. Андрусяка // Драгоманівський збірник "Вільна спілка" та сучасний український конституціоналізм. За ред. Т. Андрусяка. – Львів, 1996. – С. 19.
20. Федченко П. Драгоманов – видавець "Громади" // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – Київ, 1991. – С. 95.
21. Цит.: Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 108.
22. Драгоманов М. Мирный и умеренный элемент в русском социально-революционном движении // Собрание политических сочинений: В 2-х т. – Париж, 1905. – Т. 2. – С. 724-725.
23. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С. 146.
24. Драгоманов М. Життя по селам // Громада. – Женева, 1878. – Ч. 2. – С. 13.
25. Драгоманов М. Українські селяни в неспокійні роки (1880-1882) Громада. – Женева, 1882. – Ч. 5. – С. 224.
26. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 280.
27. Цит. за: Заславський Д. Михайло Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. – Киев, 1924. – С. 93.
28. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Киев, 1917. – С. 46.
29. Див.: Заславський Д. Михайло Петрович Драгоманов. – С. 93-94.
30. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 280.
31. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма. – С. 365.
32. Див.: Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. – Київ, 1993. – С. 25-37.
33. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 287.
34. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 43, 54-57.
35. Там же. – С. 81.
36. Павлик М. Михайло Драгоманов і його роль в розвою України. – Львів, 1907. – С. 59, 67-68.
37. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади". – С. 81.
38. Драгоманов М. "Вольний союз – Вільна Спілка". Опыт украинской политико-социальной программы. – Женева, 1884. – С. 71.
39. Див.: Пастухов В., Метельський Р. Драгоманівська модель суспільства: соціалізм та егалітаризм // Драгоманівський збірник: "Вільна спілка" та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Андрусяка. – Львів, 1996. – С. 105-106.
40. Цит. за: Злутко С. Михайло Драгоманов. – С. 49.
41. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С. 83.
42. Там же. – С. 98.
43. Див.: Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – С. 107.
44. Туган-Барановський М. Социальные основы кооперации. – Москва, 1989. – С. 132.

Василь Бурдуланюк
(м. Івано-Франківськ)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Розвиток науки в Галичині кінця XIX – початку XX століть набирав нових ознак. У той час основним її центром було Наукове Товариство імені Шевченка, засноване у Львові в 1873 році з ініціативи прогресивної громадськості Наддніпрянщини й у 1892 році перетворене в наукову установу, що значно розширило масштаби його діяльності.

Важливу роль у становленні Товариства відіграв у цей період М. Грушевський, який у 1894 році переїхав з Києва до Львова, де за рекомендацією професора В. Антоновича очолив в університеті кафедру всесвітньої історії. Він одразу ж приступив до праці в НТШ і скоро став головним організатором його діяльності. М. Грушевського обирають головою історико-філософської секції, а в 1897 році – головою НТШ¹, шостим з черги. На цій посаді він перебував до 1913 року.

Як слушно підмітив найбільший сучасний знавець наукової спадщини вченого професор Л. Винар, у Львові наукова праця М. Грушевського розвинулася в трьох головних напрямках: розбудові НТШ, яке під його проводом стало неофіційною фактичною українською академією наук; розгортанні видавничої діяльності, пов'язаної, перш за все, із заснуванням за його ініціативою "Українсько-руської видавничої спілки", започаткуванням видання "Літературно-наукового вісника" та публікацій цілої низки видань НТШ; підготовці нової генерації українських істориків (переважно його студентів із Львівського університету), яка започаткувала історичну школу Грушевського і репрезентувала українську національну історіографію².

При сприянні голови НТШ у 1898 році затверджено новий, третій Статут Товариства³, за яким його колишні дійсні члени отримали назву звичайних, а дійсними членами НТШ тепер могли стати лише вчені на підставі їхньої наукової кваліфікації. Новим було й те, що закордонні члени НТШ могли брати участь і голосувати на загальних зборах через своїх відпоручників, яким вони передавали свій голос⁴. Це мало важливе значення для наддніпрянських науковців, які не мали можливості систематично відвідувати збори НТШ. Організаційні зміни значною мірою спричинились до активізації діяльності Товариства.

У 1899 році було проведено перші вибори дійсних членів НТШ. До історико-філософської секції увійшло 12 чоловік, філологічної – 10, математично-природописно-лікарської – 10⁵. Серед них галичани І. Франко, В. Гнатюк, Q. Колесса, К. Левицький, В. Охримович, К. Студинський, С. Томашівський, наддніпрянці В. Антонович, Ф. Вовк, М. Дикарев, О. Кониський, Ю. Сіцинський, О. Черняхівський, Я. Шулгин та ін.⁶

Багато українських учених з Наддніпрянщини були обрані дійсними членами НТШ і в наступні роки. Це, зокрема, М. Біляшівський, П. Житецький, В. Липинський, О. Левицький, К. Михальчук, В. Перетц з Києва, М. Сумцов з Харкова, О. Грушевський, М. Комаров та О. Маркевич з Одеси, Д. Яворницький з Катеринослава, А. Кримський з Москви, В. Лесевич та С. Руденко з Петербурга. Загалом у 1899-1914 роках було обрано дійсними членами НТШ 29 осіб з Наддніпрянської України⁷.

Крім того, до складу різних комісій НТШ в досліджуваний період входили Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Лисенко, В. Науменко, І. Каманін, М. Гехтер, В. Модзалевський⁸. Ще близько двадцяти вчених з Наддніпрянщини були звичайними членами НТШ⁹. Це, зокрема, С. Сфремов, В. Дорошенко, В. Щербаківський, І. Шраг, С. Чикаленко та ін.

Слід згадати й про те, що окремі найбільш відомі діячі культури України кінця XIX – початку XX століть були обрані почесними членами Товариства: М. Грушевський, В. Антонович, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, з галичан – І. Франко, І. Верхратський та С. Громницький¹⁰.

Наведені дані переконливо свідчать про те, що НТШ під керівництвом М. Грушевського щодо членства стало тоді всеукраїнською науковою організацією.

Австро-угорський уряд виділяв для потреб Товариства незначні кошти. М. Грушевський як його голова розумів, що без відповідної фінансової бази воно не

зможє належним чином функціонувати.

На щастя, він мав довіру в українських меценатів, які фінансово підтримували НТШ. Завдяки цьому стало можливим швидке розгортання його матеріальної спромоги. У 1898 році Товариству пожертвував 80 тисяч корон професор хірургії Військово-Медичної академії в Петербурзі Павло Пелехин, а згодом – ще 10 тисяч¹¹. За ці кошти було придбано у Львові будинок, де розташувались друкарня й палітурня, згодом, у 1912 році – ще один будинок. Для цього були використані 250 тисяч корон, отримані від відомого мецената з Наддніпрянщини Василя Симиренка¹².

Піклувався М.Грушевський і про збільшення фондів бібліотеки НТШ. Завдяки активному обміну виданнями з іншими науковими установами та закупівлі літератури з царини україністики в краї й за кордоном, а також дарчих книг від приватних осіб, редакцій, книгозбірня Товариства значно зросла. Якщо в 1894 році вона мала лише 600 книг¹³, то в 1913 – 70238¹⁴.

Активно діяла створена в 1899 році книгарня НТШ. Заходами М.Грушевського були засновані її філії в Києві та Харкові¹⁵. Через них можна було виписати будь-яку книгу з Галичини.

Значну роботу проводив і заснований в 1895 році музей НТШ¹⁶. Він поповнювався за рахунок подарунків і закупки експонатів з усієї України й на кінець досліджуваного нами періоду в ньому вже нараховувалося 14819 експонатів¹⁷.

Паралельно з розширенням матеріальної бази НТШ усе активніше почало розгортати наукову діяльність, яка особливо пожвавилась після приїзду до Львова М.Грушевського. Але ще до цього заходами О.Кониського було започатковане видання "Записок НТШ", перший том яких під редакцією Ю.Целевича вийшов наприкінці 1892 року. З 1895 року справу їх редагування взяв на себе М.Грушевський, збільшивши їхній вихід спочатку до чотирьох, а з 1896 року – шести разів на рік. Так вони виходили впродовж усього аналізованого нами періоду. За цей час під редакцією М.Грушевського видано 110 томів "Записок НТШ"¹⁸.

Активізація наукової діяльності товариства призвела до подальшої спеціалізації його видань. Для публікації етнографічних матеріалів засновано в 1895 році "Етнографічний збірник", а для археографічних – серії "Жерела до історії України – Русі" та "Пам'ятки українсько-руської мови та літератури". З 1898 року почали виходити "Збірник історико-філософської секції" та "Збірник філологічної секції", а з 1899 року – "Матеріали до українсько-руської етнології". З метою широкого інформування членів Товариства та громадськості про його роботу видавалася з 1900 року "Хроніка НТШ".

Загалом НТШ у досліджуваній період видавало близько 20 різних періодичних і серійних видань, у яких побачили світ понад 300 томів публікацій¹⁹. Крім того, за цей же час вийшло понад 200 окремих відбитків праць, що друкувалися у виданнях НТШ²⁰.

За ініціативою М.Грушевського, у Львові засновано в 1898 році "Літературно-науковий вісник". Навколо часопису згуртувалися близько ста двадцяти письменників, учених і діячів культури з усієї України²¹. Тоді ж організовано "Українсько-руську видавничу спілку", яка за 20 років діяльності здійснила понад 320 випусків творів української й світової літератури в перекладах рідною мовою та наукових праць²².

Плідну роботу Товариства значною мірою стримувала відсутність в Галичині українських вищих навчальних закладів, викладацький склад яких мав би бути опорою кожної академічної установи чи наукового товариства. М.Грушевський вживав заходів, щоб побороти ці труднощі. Працюючи у Львівському університеті, він широко залучав студентів до наукових пошуків. Серед своїх учнів вчений називав пізніше О.Терлецького, Д.Коренця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузеля, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, Ф.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип'якевича та інших²³. Творчість більшості з них стала помітним явищем української науки кінця XIX – початку XX століть.

Під керівництвом М.Грушевського НТШ проводило й активну громадську діяльність, що мала на меті піднесення рівня національної культури, оборону українства. Постійно підтримувалися тісні взаємини з широким загалом української громадськості. Товариство брало активну участь у різноманітних заходах, часто було їх ініціатором чи

організатором. У 1898 році НТШ влаштувало у Львові урочисте святкування 100-річного ювілею відродження української літератури, а незабаром виступило перед науковим світом в обороні прав української мови. В 1899 році НТШ отримало запрошення взяти участь в XI археологічному з'їзді в Києві, оргкомітет якого під тиском урядових кіл не допустив української мови як рівноправної на публічних зборах. За цих обставин НТШ відмовилося від участі в роботі з'їзду, а підготовлені реферати були надруковані в двох томах "Записок НТШ".

Однією з форм підтримки зв'язків Товариства з громадськістю була його участь у заходах по вшануванню видатних діячів української культури. В 1903 році НТШ взяло активну участь у відкритті пам'ятника І.Котляревському в Полтаві, де лише гостям з Галичини дозволялось виступати рідною мовою. У 1904 році НТШ спільно з новоствореним тоді Товариством прихильників української літератури, науки і мистецтва провело у Львові літні вакаційні університетські курси, в основному, для студентської молоді з Наддніпрянщини, кошти для яких виділив меценат з Києва Є.Чикаленко²⁴. В їх роботі взяли активну участь М.Грушевський, І.Франко, Ф.Вовк, К.Студинський, С.Томашівський, І.Раковський та інші члени НТШ²⁵.

Прикладаючи багато зусиль до організації наукових досліджень у рамках Товариства, М.Грушевський водночас проявив себе як визначний дослідник історії України. Найбільш фундаментальною працею вченого стала багатотомна "Історія України-Руси", що з 1898 року виходила в серії видань НТШ. У ній охоплена історія всіх українських земель від найдавніших часів до подій визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького середини XVII ст. Ця фундаментальна праця вченого ґрунтується на великій кількості першоджерел, що стосуються історії різних регіонів України.

Відзначається оригінальністю й авторська концепція висвітлення історії України, яку виробив дослідник. У 1904 році в першому випуску петербурзького збірника "Статей по славяноведенью" була вміщена стаття "Звичайна схема "руської історії" і справа раціонального укладу історії східного слов'янства", в якій М.Грушевський відкинув пануючу тоді в офіційній російській історіографії схему розвитку історичного процесу, що пропала ідею "общеруської" народності й заперечувала ранній історичний розвиток українського народу. Вчений твердив, що немає "общеруської" історії й народності, а є історія "всіх руських народностей" або історія східного слов'янства. Таким чином, він довів безперервність українського історичного процесу від найдавніших часів до нового періоду історії України. Д.Дорошенко згодом відзначав, що "основною заслугою професора Грушевського перед українською історіографією є те, що він уґрунтував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя"²⁶. Невтомно працюючи над багатотомною "Історією України-Руси", вчений готував і науково-популярні книги для народу. У Петербурзі видав "Очерк истории украинского народа"(1904), "Про старі часи на Україні"(1907). У Києві побачила світ "Ілюстрована історія України"(1911)²⁷ тощо.

Його праці часто публікувалися у виданнях НТШ. Так, лише в "Записках НТШ" опрацьованого нами періоду вміщено 60 робіт²⁸. А всього в списку, укладеному бібліографом з Прикарпаття І.Левіцьким станом на 1905 рік нараховувалося 593 праці М.Грушевського²⁹. Не менш продуктивно працював учений і в наступні роки.

З перших днів праці в НТШ М.Грушевський як вихованець київської документальної школи В.Антоновича приділив належну увагу збору і виданню документальних історичних джерел. У січні 1896 року на спільному засіданні історико-філософської і філологічної секцій з його ініціативи було створено археографічну комісію³⁰.

ументальні матеріали ця комісія видавала в серії "Жерела до історії України-Руси", яких до Першої світової війни вийшло десять томів. Від початку діяльності комісії найактивніше реалізував задумане сам М.Грушевський, який упродовж 1895-1903 років видав у чотирьох томах описи королівщин на західноукраїнських землях XVI століття.

У листопаді 1905 року на засіданні археографічної комісії М.Грушевський подав записку про потребу видання матеріалів, що стосуються історії українського козацтва

кінця XVI – середини XVIII століть³¹. Передбачалося, що у процесі їхнього збирання мають бути використані всі важливі архіви України, Росії, Польщі та інших країн. Відповідно до цього плану співробітники комісії побували в різних державах, де опрацьовували документальні матеріали. Зокрема, І.Крип'якевич у 1906-1907 роках збирав матеріали про початковий період козаччини в Кракові. Згодом при сприянні Російської Академії Наук було отримано дозвіл на опрацювання російських архівів. У 1910-1911 роках він виїжджав до Варшави і Москви³². Документи періоду Хмельниччини збирали М.Кордуба в архівах Відня та Москви³³, а С.Томашівський – в архівах Львова, Відня та Риму³⁴. Матеріали періоду 1657-1665 рр. досліджував В.Герасимчук у Кракові, Варшаві та Петербурзі³⁵. В.Липинський за ініціативою С.Томашівського опрацьовував у Кракові матеріали періоду 1676-1709 рр., а також історію шляхти за Хмельниччини³⁶. І.Джиджора вивчав у Харкові та Москві документи, що стосувалися 1720-1740 років³⁷. Ф.Голічук у саксонських і краківських архівах студював матеріали, пов'язані з діяльністю екзильного гетьмана П.Орлика. М.Грушевський систематизував джерела різних періодів історії України в Петербурзі³⁸.

Мусимо, на жаль, констатувати, що з цієї широко задуманої серії публікацій через важку матеріальну скруту, в якій перебувала археографічна комісія, як і загалом НТШ, у досліджуваній період вийшли в світ лише два томи джерел, зібрані І.Крип'якевичем³⁹ і М.Кордубою⁴⁰. Крім того, С.Томашівський у той час зібрав і видав три томи документів про події в Галичині періоду Хмельниччини⁴¹.

Більшість згаданих учених на основі зібраних документальних матеріалів підготували згодом цікаві дослідження з різних періодів історії України. Зокрема С.Томашівський опублікував дві праці: одна – про народні рухи в Галичині 1648 року⁴², друга – про перший похід Б.Хмельницького в Галичину цього ж року⁴³. І.Крип'якевич лише на початку XX століття опублікував 19 наукових розвідок⁴⁴, серед яких виділяється праця “Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр.”.

М.Грушевський заохочував молодих учених і до підготовки інших видань. Так, за його пропозицією у 1906 році вийшла в світ книга С.Томашівського, присвячена життєвому і творчому шляху В.Антоновича⁴⁵. А в 1910 році в одному з київських видавництв С.Рудницький опублікував перший том книги “Коротка географія України”, ініціатором якої теж був М.Грушевський. Другий том вийшов у світ у Львові в 1914 році.

Цікавим науковим осередком, що сприяв єднанню діячів культури всіх українських земель, було засноване в квітні 1907 року в Києві Українське наукове товариство (УНТ)⁴⁶. Як відомо, очолив його М.Грушевський. УНТ використало вже опрацьовану в НТШ модель української наукової установи. Як і НТШ, воно об'єднало в своєму складі наддніпрянських і галицьких науковців. Так, у 1907 році разом з М.Грушевським, А.Кримським, К.Михальчуком, О.Левицьким, С.Масловим та іншими наддніпрянськими вченими дійсними членами УНТ стали галичани І.Джиджора, С.Томашівський, О.Колесса, К.Студинський та С.Смаль-Стоцький⁴⁷. У 1908 році до роботи УНТ прилучився З.Кузеля, а в 1909 році – В.Охримович. У 1913 році в УНТ увійшли М.Возняк, В.Герасимчук, М.Мочульський, а в 1914 – О.Роздольський, І.Свенціцький та В.Верховинець (Костів)⁴⁸.

Як бачимо, активна науково-організаторська діяльність М.Грушевського мала важливе значення для розвитку і зміцнення НТШ, перетворення його в потужний всеукраїнський науковий осередок кінця XIX – початку XX століть.

1911. – Ч. 47. – С. 15.
9. Підраховано за: Хроніка НТШ. – 1918. – Ч. 60-62. – С. 35-40.
10. Хроніка НТШ. – 1918. – Ч. 60 – 62. – С.20.
11. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка / / Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 16.
12. Розгін І. Володимир Симиренко. – Вінніпег, 1959 – 1960. – С.24.
13. Гнатюк В. Наукове Товариство імені Шевченка. – Львів, 1913. – С.9.
14. Хроніка НТШ. – 1914. – Ч.57. – С.4.
15. Дорошенко В. Огнище української науки. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – С. 68-69.
16. Записки НТШ. – 1992. – Т. 223. – С. 418.
17. Хроніка НТШ. – 1913. – Ч. 53. – С. 4.
18. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949). – Львів, 1991. – С. 20.
19. Підраховано за: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик. – Львів, 1991.
20. Дорошенко В. Названа праця. – С. 111.
21. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 343.
22. Там само. – С. 345.
23. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 204.
24. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 298, оп. 1, спр. 3, арк. 2-3.
25. Там само, ф. 298, оп. 1, спр. 3, арк. 3; Українсько-руські наукові виклади вакаційні. – Львів, 1904. – С. 7-8.
26. Цит. за: Винар Л. Силуети епох. – С. 89.
27. Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. – С.11-12.
28. Підраховано за: Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім.Шевченка / Анотований покажчик. – Львів, 1991.
29. Підраховано за: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. 1-64.
30. Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 408.
31. Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 24. – С. 19.
32. Центральний державний архів України у м.Львові (далі - ЦДІА України у Львові), ф.309, оп. 1, спр. 42, арк. 63 зв., 101 зв.; спр. 154, арк. 9.
33. Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. – Львів, 1911. – С. У – УІ.
34. Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 409.
35. ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 66.
36. Томашівський С. Історик, політик, публіцист. – Б.м. і р. – С. 8.
37. ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 63 зв.
38. Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 409.
39. Жерела до історії України- Руси. – Т. 8. – Матеріали до історії української козаччини. – Т. 1. Документи по рік 1631. – Львів, 1908.
40. Там само. – Т. 11. – Акти до Хмельниччини (1648-1657). – Т. 5. – Львів, 1911.
41. Там само. – Т. 4. – Матеріали до історії Галичини. – Т.1. – Львів, 1898; Т.5. – Матеріали до історії Галичини. – Т.2. – Львів, 1901; Т.6. – Матеріали до історії Галичини. – Т.3. – Львів, 1913.
42. Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 23-24. – С. 1-138.
43. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р./). – Львів, 1914.
44. Підраховано за: Крип'якевич І.П. Бібліографічний покажчик. – Л., 1966.
45. ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 163, арк. 18, 19, 21.
46. Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 5.
47. ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України, відділ рукописів, ф. 1, спр. 11466.
48. Там само.

1. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. – Львів, 1935. – С. 32, 25.
2. Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 82.
3. Хроніка НТШ. – 1900. – Ч. I. – С. 15.
4. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім.Шевченка / / Український історик. – 1969. – №1-3. – С.7.
5. Хроніка НТШ. – 1900. – Ч.1. – С. 15.
6. Там само. – 1901. – Ч.5. – С.13-20.
7. Підраховано за: Хроніка НТШ. – 1900-1914. – Ч. 1-59.
8. Хроніка НТШ. – 1902. – Ч.9. – С. 22; 1904. – Ч. 17 – С. 36; 1908. – Ч. 36. – С. 15;

Степан Борчук

ИСИДОР ШАРАНЕВИЧ В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА.

Мабуть, жоден громадський діяч, науковець, політик не пройшов мимо пильної уваги Івана Франка. Не становить виключення і наукова та громадська діяльність Ісидора Шараневича - відомого українського історика.

Насамперед Іван Франко уважно стежив за публікаціями праць знаного історика Галичини.

У "Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р." Іван Франко згадував Ісидора Шараневича, як історика, що помістив свої перші праці в "Зорі Галицькій"¹. Правда, нижче зауважив, що Ісидор Шараневич, ставши професором університету, друкував "свої найліпші праці по-німецьки або по-польськи"². Аналізуючи видавничу діяльність руських національно-культурних установ, Іван Франко виділив із "москвофільський інституцій" – Ставропігійський інститут (з 1884 року очолював І.Шараневич), який протягом 1880-их років, "публікував щороку свій "Временник", календар з більш або менш багатим та цінним змістом, переважно, однак, як на таку більшу інституцію, досить убогий"³. Найважливішою подією в історії Ставропігії 1880-их років Іван Франко назвав святкування 300-ліття існування Ставропігійського братства, що відбулося 15 січня 1886 року⁴.

Згадуючи про видання Галицько-руської матиці, Іван Франко виділив подані Ісидором Шараневичем дві статті до "Литературного сборника": 1) "Указания в писанных источниках, а особенно в документах и актах до археологических исследований Львова и Галича"; 2) "Археологические предметы, открыты на месте старокняжого города Галича"⁵.

У статті "Галицьке краєзнавство" Іван Франко назвав Ісидора Шараневича "...останнім, найбільш критичним і об'єктивним дослідником у цій галузі", виділивши його праці: "Где стоял первісний королем руським Данилом збудований Львів"; "Wewnętrzne stosunki Rusi galicyjskiej w XV w."⁶

Характеризуючи зміст газети "Діло", Іван Франко підкреслював, що крім кількох економічних статей не було таких праць, котрі "... мали б більшу вартість. Згадуємо хіба про дві роботи д-ра Шараневича, з котрих одна "Стародавній Галич", - має інтерес більше антикварський, а друга "Гальшка - княгиня Острозька", хоч більш історична, все-таки по обробленні і широті історичного погляду стоїть далеко поза працями других українських істориків (Костомарова, Антоновича і ін."⁷.

Розлогу рецензію Іван Франко написав на працю І.Шараневича "Иосиф Шумлянський, русский епископ Львовский от 1667 г. до 1708 г. Биографический начерк с портретом." В ній Іван Франко погоджувався з автором в тому, що Осип Шумлянський належав до "найзамітніших, або, як то кажуть, цікавих людей в руській історії XVII в."⁸. попри популярний і патріотичний характер своєї праці, – відзначав І.Франко, – "шановний професор зумів придати їй також чималий науковий інтерес, вплітаючи в оповідання деякі нові факти, досі не визискані науково, почасти відшукані крилошаником Петрушевичем і опубліковані в його "Сводній літописі", а почасти, без сумніву, відкриті самим проф. Шараневичем"⁹.

Особливу увагу Івана Франка привернув епізод дипломатичних відносин Шумлянського з українськими гетьманами Дорошенком і Мазепою. Саме вперше "... з них ми довідуємося, що власне в ту пору, коли Шумлянський просив поставити його галицьким митрополитом, він силкувався підбунтувати гетьмана Мазепу до розриву з Москвою і готов був, навіть, перебратись за купця, їхати до Чигирина, щоб побалакати з ним усно"¹⁰.

До заслуг галицького історика Іван Франко відніс і дослідження родових і маєткових відносин Шумлянського, яким "заткав рота тим, хто підозрівав у Шумлянського самі тільки користюлюбні мотиви діяльності, даючи віру його сучасним противникам"¹¹.

Правда, він з іронією писав, що "... не володіє даром покійного І.Шараневича, який колись із портрета єпископа О.Шумлянського вмів вичитати "все изрядним свойства

его яко мужа, русина и патриота"¹². Не завжди, - за словами І.Франка, - І.Шараневич подавав джерела, звідки черпав "... ті свої відомості".

Іван Франко добряче критикував погляди Ісидора Шараневича за москвофільські тенденції, проте цінував його наукові здобутки.

У політичному і церковному житті галицьких українців 1882 р. став початком важливих змін. Це був рік великого судового процесу проти галицьких москвофілів, що разом з іншими заходами тодішніх державних і церковних властей сильно вдарив по проросійській течії в галицькому суспільстві і прискорив перехоплення проводу національного руху народовцями. В історії греко-католицької церкви в Галичині рік цей був просто переломний. Австрійські і ватиканські власті примусили митрополита Йосипа Сембратовича і його найближчих дорадників зректися своїх посад і відтоді призначали на вищі церковні посади тільки таких кандидатів, у чий повній відданості Риму і Відня вони були міцно переконані. У тому році під керівництвом отців єзуїтів також почалася велика реформа василіанського чину, що викликала гучні протести з боку світської інтелігенції і самого духовенства¹³.

4 травня 1884 року у Львові відбулось віче руських міщан і селян краю. На ньому було обрано депутацію до Відня в справі реформи оо. Василіан у складі Михайла Димета, Омеляна Огоновського, Владислава Федоровича і Ісидора Шараневича. "Новий пролом" охарактеризував їх як таких, "которымъ даже наибольший ихъ противникъ религиозной и национальной вражды закинути не можетъ"¹⁴.

Іван Франко уважно стежив за розвитком подій навколо депутації до австрійського цесаря у 1884-1885рр. 11 жовтня 1884р. в листі до Івана Белея він висловлює кілька подробиць, про які дізнався з розмови з Федоровичем. З'ясувалося, що Ковальський – посол до Державної ради, який мав підготувати зустріч у Відні, в цьому напрямі ніяких організаційних кроків не зробив. "Між тим Федоровича підкусило піти самому до міністрів і переконатися, які досі кроки роблено. Показалося, що ніхто в жаднім бюрі о депутації нічого не знає, що Ковальський попросту брехав..."¹⁵

Щодо складу депутації, то виявилось, що міністри Таффе і Зем'ялковський не хочуть бачити у ньому Ковальського. Федорович відповів Зем'ялковському, що "...Ковальський не належить до властивої депутації, але що русини запросили послів до Ради державної, що прилучилися до депутації"¹⁶. Проте Ковальський у приватних розмовах із Федоровичем виходив з погляду, що "...депутація то, властиво, він, і що всі прочі мають його слухати, а коли Федорович замітив йому, що властивим головою депутації є Шараневич яко сеньйор Ставропігії, – він відповів: "Я довше і давніше був сеньйором Ставропігії, а Шараневич з моєї ласки зістав сеньйором. – Шараневич моя креатура, мій слуга!"¹⁷.

Федорович у розмові з Франком передбачав, що Ковальський і Кулачковський будуть намагатись перед аудієнцією захопити керівництво депутації в свої руки. "То значить, – пише Франко, – що тоді схочуть зрадити голосування, кого вибрати провідником і бесідником депутації. А маючи по своїй стороні Димета, будуть мати половину членів, так що перетягнувши на свій бік, чи то Шараневича, чи Федоровича, (як надіються), зможуть устроїти все по-своєму"¹⁸.

Проти такого сценарію подій "...є одна радикальна, і, по-моєму [по Франку – Б.С.] дуже для нас політична рада на котру вчора Федорович і Романчукові натякнув, але котра готова розбитися іменню о заячсердіє і безпринципність членів делегації. Рада се ось яка: в поданні до намісництва, о котрім я вище згадував, мусять бути, як сказано, поіменовані всі делегати, і тільки ті, що в нім будуть поіменовані, будуть допущені до цесаря. Досить би за тим було, як би Шараневич, Огоновський, Димет і Федорович тільки себе признали депутацією, тільки себе поіменовали; в такий спосіб не тільки Ковальський і Кулачковський з гори відпали би, але надто депутація в спосіб, дуже милий для цесаря і правительства, здементувала би безплідно опозиційну політику тих панів, показала би, що є в Галичині люди поважні, котрі з тими панями не солідаризуються"¹⁹.

На думку Франка (про це говорив і Федорович із Зем'ялковський), "...такий поступок був би цесарем дуже прихильно прийнятий і міг би мати велику вагу и великий

вплив на удачу целой справи²⁰.

Владислав Федорович та Ісидор Шараневич перед тим були на аудієнції у намісника Залеського, аби прискорити отримання запрошення в кабінетній кацелярії для аудієнції в австрійського імператора. Делегація складалась (крім Шараневича і Федоровича) із Димета, Огоновського і трьох послів Державної Ради – Ковальського, Кулачковського і Озаркевича²¹. В неділю 10(22) лютого 1855 року Ісидор Шараневич вручив особисто наміснику петицію про призначення дня прийому в імператора у василіано-єзуїтській справі.

Лише 13(25) квітня 1885 року руська антиєзуїтська депутація від'їхала до Відня. Українська інтелігенція, міщанство, представники руських товариств, проводжаючи її, бажали позитивного результату в даній справі. 18(30) квітня 1885 року делегація мала прийом в імператора. (Кулачковському власті відмовили у перепустці)²². Ісидор Шараневич вручив імператору меморіал, що торкався передачі добромільського монастиря з василіанським новиціатом єзуїтам, а також виголосив довгу промову, в якій детально виклав вимоги: "...щобы изъ добромльського монастыря устранено иезуитовъ, монастырь же, разомъ съ целымъ его движимымъ и недвижимымъ именемъ, а особенно состоящій тамъ же новиціатъ, опять возвращено Чину оо. Василіанъ; щобы, на основани высочайшого [Б.С.] патента отъ 29 апреля 1802г. составленный и всегда еще обязательный статуть (ratio regiminis) отъ 31 августа 1803г. для греко-католического [Б.С.] монашеского духовенства введено сейчасъ въ жизнь, щобы выборъ протоигумена былъ законно переведенъ и щобы относительно новиціата сделано ответные меры, вообще, привернено правильную админстрацію греко-католическою, Монастырей въ Галичине;—щобы черезъ обосторонний трактатъ флорентийской унії, дальше черезъ основующіися на томъ трактате и взаимно обязательшии спеціальнии условия унії изъ 1595 года, въ особенности относительно обрядовой автономіи нашей церкви точно определеннии отношения къ римскому престолу были ненарушимо соблюдены такъ духовными, якъ не меньше и мірскими властями и щобы раз навсегда прекращено было всякое вмешательство духовныхъ органовъ латинского костела во внутреннии дела нашей греко-кат. церкви"²³.

Шараневич далі підкреслив, що дана просьба торкається як церковних, так і національних інтересів русинів. Австрійський імператор відповів, що накаже ретельно дослідити цю справу, при цьому повідомив, що "...передача добромільського монастиря іезуїтамъ последовала по просьбе протоигумена Василіанъ и митрополита, в порозумении съ римскою курією, що монастырь тотъ вверено иезуїтамъ только временно и що особенности русской церкви при томъ вполне обеспечены"²⁴.

Ісидор Шараневич як сеньор Ставропігійського інституту звертався до Івана Франка з проханням перекласти "Воззваніє" польською мовою. З цієї нагоди Іван Франко в листі до Ісидора Шараневича висловив критичні зауваження щодо змісту "Воззванія". Шараневич вважав вступлення на престол Австрії цісаря Франца-Йосифа фактом (поза хрещенням Русі – Б.С.), найважливішим в історії нашого краю. Іван Франко на це відповів так: "Даруйте моїй ігноранції, але я абсолютно не бачу, на якій підставі се зроблено. Чим заслужився Франц-Йосиф для нашого народу? для Русі? Адже ж панщину дарував Фердінанд I, а Франц-Йосиф через свій декрет о індемнізації з р.1852 накинув на наш народ тягар індемнізації, т.е. повернув ту ж панщину, тільки в іншій формі. Адже ж конституцію дав той же ж Фердінанд I, а Франц-Йосиф тільки скасував її, а коли по тяжких 10 літах був змушений її привернути, то учинив се в формі голуховщини й шмерлінговщини"²⁵.

У 1902 році в " Записках НТШ " Іван Франко опублікував шість листів Ісидора Шараневича до о.Миколи Кобринського—священника з Ценеви Долинського повіту, які "можуть причинитися де в чому до зрозуміння відносин Галицької Русі в початку шістдесятих років, як також для характеристики самого покликання Шараневича"²⁶. Вступивши в полеміку з Михайлом Грушевським, Іван Франко констатував: "На основі сих листів прийдеться дещо змодифікувати думку Високоповажного професора Грушевського, висловлену в некрологу.... буцім то він (Ісидор Шараневич – Б.С.) аж до вісімдесятих років намагався писати народним язиком і тільки пізніше на тім полі зробив

уступку змаганням своїх союзників. Може відповідніше буде сказати, що від початку шістдесятих років Шараневич у друкованих виданнях вряди-годи робив уступки народному язикові (приклад у Коссаковім "Львовянині"), а звичайно писав мішаним язичием, хоча говорив чисто по-народному."²⁷

Отже, характеризуючи громадсько-політичну діяльність Ісидора Шараневича Іван Франко вбачав у його світогляді перевагу москвофільських ідей, які рішуче відкидав: "напряж, що має метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу, мертвить, ломить і деправує поперед усього своїх чільних діячів. Немов упир, він висмоктує з них живі сили, а відриваючи їх від живого ґрунту, засуджує їх на неминучу духову загибель."²⁸

1. Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів у 50-ти тт.–Т.41.–С.312.
2. Там же.
3. Там же.–С.416.
4. Там же.
5. Там же.–С.417.
6. Там же.
7. Франко І.Я. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти тт.–Т.46.– Кн.2. - С.131-133.
8. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти тт.–Т.26.–С.107.
9. Там же.
10. Там же.- С. 125.
11. Там же.-С.134-135.
12. Франко І.Я. "Дудар" і "Епопеї піснь третя" Якова Зробека, пароха з Вертелки // Там же.- С.21-22.
13. Химка І. "Апология" Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882р. і характеристики поглядів святоюрців // Записки НТШ.–Т.СХХV.–Львів, 1993.– С.365.
14. Новый проломъ.–1884.–№131; Дело.– 1884.– №45; ЛНБ, ВР, ф.167 ... арк.23.
15. Лист І.Франка до І.М.Белея 11.10.1884р. // Франко І. Зібрання творів в 50-ти тт.–Т.48.–С.468.
16. Там же.–С.469.
17. Там же.
18. Там же.
19. Там же.
20. Там же.
21. Новый Проломъ.–1885.–№207; ЛНБ,ф.167...арк.37.
22. Там же.-38.
23. Там же.- арк.39.
24. Там же.-арк.38.
25. Лист І.Франка до І.Шараневича [після 05.1888р.]/ Франко І. Зібрання творів в 50 тт.–Т.49.–С.257-258.
26. Шість листів пок. Ісидора Шараневича з рр.1862-1864рр. Позив. др. І.Франко// Записки НТШ.-1902.-Кн.3.-Т.XLVII.-С.6-7.
27. Там же.-С.7.
28. Франко І.Я. Іван Гушалевиц// Зібрання творів в 50-ти тт.- Т.35.-С.8.

Уляна Головчанська
(м.Івано-Франківськ)

З ІСТОРІЇ КОБЗАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

Гнат Мартинович Хоткевич (1877-1938) – один з найвидатніших діячів мистецтва в Україні кінця XIX-го – першої третини XX-го століття. Інженер за освітою, він відомий як письменник, драматург, композитор, музикант, етнограф, критик, організатор товариства вокальної та інструментальної музики “Митуса”. Через усе його творче життя червоною ниткою проходить комплексне пізнання кобзарського мистецтва.

Із споминів музиканта дізнаємося, що вперше бандуру він почув у ранньому дитинстві від незрячого кобзаря Павла з села Деркачі. “Звуки його бандури, – писав Хоткевич, – дали певний напрям деяким періодам мого життя... під впливом музики Павла (і його колег, звичайно, яких мені приходилось чути у Харкові) я сам роблюся бандуристом”¹.

Пам’ять про дядька Павла Хоткевич зберіг на все життя. Коли через багато років він видавав книгу “Музичні інструменти українського народу”, то виготовив особисто ілюстрацію титульної сторінки, де зобразив сліпого Павла бандуристом, а себе хлопцем-поводирем².

Не знаючи як настроювати бандуру, юний Хоткевич “доходив до всього власним розумом”, а в студентські роки опанував інструмент настільки, що це дозволило йому стати концертним бандуристом.

Навчаючись у Харківському технологічному інституті, він часто запрошував до себе бандуристів та лірників, не раз слухав харківського кобзаря Гната Гончаренка, носія старих кобзарських традицій. У своїх спогадах про зустрічі з ними Гнат Хоткевич писав: “Вони були частими гостями у мене, я записував від них слова і музику їх пісень і дум, вивчав їх творчість”³. Багато дум та історичних пісень пізніше були опубліковані у популярному виданні “Думи і пісні з “Вечора бандури”⁴.

У 1895 році талановитий народний скрипаль і бандурний майстер Арсентій Остапенко (Мова) зробив для Гната Хоткевича концертну бандуру, і цього ж року у Полтаві відбувся перший публічний виступ молодого виконавця, який незабаром став відомим під сценічним псевдонімом Гната Галайди.

Починаючи з 1899 року, коли Хоткевича за участь у політичних демонстраціях було виключено з інституту і вислано з міста “без права вступу у вищий учбовий заклад протягом двох років”, він постійно гастролює по Україні у складі хору М.Лисенка. Як соліст-бандурист виступає на багатьох концертах. Ось відомості про деякі з них: 14 жовтня 1899 року, Харків, зал Думських засідань – музично-вокально-літературний вечір з благодійною метою, соліст капели Лисенка бандурист Г.Галайда виконує думу “Буря на Чорному морі”, пісню “Ой не цвіти буйним цвітом”; 6 лютого 1901 року – вечір в Харківській публічній бібліотеці за участю Г.Галайди; 25 січня 1902 року, Харківська публічна бібліотека – вечір пам’яті Надсона і Т.Шевченка, виконавець – Г.Хоткевич; 7-8 грудня 1902 року – кобзарський концерт у Полтаві, влаштований Г.Хоткевичем; 2 березня 1903 року – малоруський літературно-вокально-музичний вечір, присвячений Т.Шевченку, за участю відомого бандуриста Г.Галайди, який виконає думи “Про смерть братів біля річки Самарки”, “Прощання козака з бандурою” та ін⁵. Тоді ж починають з’являтися перші відгуки на концерти-виступи Хоткевича. “На присутніх справили дуже велике враження хор, майстерна гра Галайди...” – пише Д.Ревуцький про один з концертів на Полтавщині⁶.

Особливо важливим моментом у житті молодого бандуриста став XII археологічний з’їзд у Харкові, 15-27 серпня 1902р. У процесі організації з’їзду Хоткевич підготував не тільки наукову доповідь “Деякі українські бандуристи і лірники”, але й великий концерт, у якому взяли участь кобзарі – представники трьох регіональних шкіл гри: харківської, чернігівської, полтавської, а також лірники і троїсті музики. Новаторським у концерті було запропоноване Г.Хоткевичем ансамблеве виконавство (дуети, тріо, капела). Концерт завершив зведений виступ бандуристів, лірників і троїстої музики. Представлена, вперше в українській музичній культурі, форма фольклорно-

етнографічного оркестру започаткувала створення оркестрів українських народних інструментів сучасного типу”. “Гроном прогрімів цей вечір по Україні і приніс з собою багато наслідків. Це був початок нової ери в житті кобзарів...” – так оцінив Хоткевич події 1902 року⁸.

Кобзарі дуже любили бандуриста Гната Галайду і про його неперевершену гру говорили: “Так може грати тільки чорт та Хоткевич”⁹.

Позитивні відгуки друкувала і преса. Тож поставало питання створення професійної школи кобзарського виконавства, заміни усної традиції письмовою. І Гнат Хоткевич всю свою наступну діяльність присвячує вирішенню цих питань.

Вважаючи народну бандуру “не тільки здобутком минулих часів, але і інструментом сьогоденного дня, знаряддям впровадження музичної культури в широкі маси населення”, він ставить такі завдання: обрати тип гри, стабілізувати інструмент, винайти хроматизм, розвинути техніку гри на бандурі, розширити репертуар¹⁰.

У кобзарях – представниках трьох губерній (Харківської, Чернігівської, Полтавської) Г.Хоткевич знаходить три індивідуальні регіональні типи гри на бандурі і зупиняється на харківському типі як найбільш багатому виконавськими можливостями. Він диференціює його на історичний (думи, історичні пісні), релігійно-моралістичний (псалми), побутовий (колядки, весільні, чумацькі, бурлацькі пісні, танцювальні мелодії), гумористично-сатиричний (жартівливі і сатиричні пісні)¹¹.

Ступінь інтенсивності репертуарного накопичення був різний у певні періоди творчої діяльності Хоткевича: найбільш значний – до 1902 р., коли музикант мав тісні співтворчі контакти з народними виконавцями, найменший – у роки еміграції в Галичині (1906-1912), коли він був позбавлений можливості спілкування з ними.

Але саме в другий період широко розгорнулася його виконавська, пропагандистська та організаторська діяльність у галузі кобзарства. За шість років перебування в Галичині Хоткевич дав 68 концертів. На деяких з них, що відбулися у Львові, у приміщенні товариства “Бесіди”, бував Іван Франко¹².

Концерти розпочинались думами “Буря на Чорному морі”, “Про смерть трьох братів біля річки Самарки”. Потім виконувались гайдамацькі пісні: “Про Швачку”, “Про Харька”, козацькі: “Ой на горі огонь горить”, “Ой, під лісом та під Лебедином”, “Ой, та спився козак”, сатиричні: “Дворянка”, “Кисіль”, “Явтух”¹³.

Як правило, Хоткевич виступав з темою “Бандури і бандуристи”. Про кожний концерт, що мав відбутися сповіщала газета “Діло”. З 1906 року галицька і буковинська преса систематично писала про “бандуриста з України”, називаючи його “відомим”, “славним”, “видатним”, відзначали віртуозність виконання, тонкий художній смак, артистизм та музикальність, приємний рівний і гнучкий баритон, добру вокальну дикцію¹⁴.

В інституті літератури ім.Шевченка АН УРСР зберігалось фото Ольги Кобилянської – відомої української письменниці з автографом: “Тому, що зворушує людські душі своїми звуками, Гнату Хоткевичу від Ольги Кобилянської. Чернівці, 3/7 1906 року”¹⁵.

Кобзарська діяльність Гната Хоткевича в Галичині не пропала марно. Найвизначніший із бандуристів Львівщини – Юрій Сінгалевич у 1920-30-х роках продовжив кобзарські традиції. У Львові, поруч з Личаківським цвинтарем, і тепер існує кобзарська вулиця, де на Зелені свята збираються кобзарі та лірники¹⁶.

З 1925 року Хоткевич працює у Харківському музично-драматичному інституті. Постійно виступає з лекціями про народні пісні, про кобзарів та бандуристів. Протягом ряду років веде клас бандури, стає засновником професійної школи кобзарського мистецтва письмової традиції. Він керував Полтавською студією бандуристів, деякий час – капелою бандуристів у 25-й Чапаєвській дивізії, що знаходилась тоді у Харкові¹⁷.

Багато часу великий митець приділяв створенню музично-теоретичних і методичних робіт. Серед них – ґрунтовне дослідження “Музичні інструменти українського народу” (1930), “Підручник гри на бандурі” (виданий у Львові 1907р., друге видання цієї книги здійснене у Харкові 1930р.)¹⁸. Цей підручник був перший на Україні посібник-самовчитель для бандуристів-початківців. Він висвітлював також історію виникнення бандури, розповсюдження її на Україні та в Росії¹⁹.

Серед статей Хоткевича – найвагоміша “Бандура та її можливості”, яка

зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові серед інших матеріалів, які планувалося об'єднати у фундаментальну монографію під назвою "Бандура". В них автор узагальнив свій досвід виконавця-бандуриста, історика-дослідника, композитора і педагога²⁰. Всіх творів Хоткевича нараховано біля 182, з них 68 – для бандури.

Нині на Україні не залишилося жодного твору, крім "Байди". У свій час вони не друкувались, а переписувались учнями. Ці рукописні ноти, збережені клаптики паперу, дісталися до США і є надія, що знову повернуться до Харкова²¹.

Все своє життя Гнат Хоткевич принципово і безкомпромісно ставився до своїх учнів – бандуристів, піклувався про те, щоб вони досягли високої майстерності, допомагав у всьому, не забував про тих, з якими починав свій творчий шлях. Так, дякуючи його клопотанням, кобзарю Кучугуру-Кучеренку було присвоєно звання народного артиста УРСР²².

Однак, арешти, заслання, розстріли забрали безцінні сили кобзарського мистецтва. Якщо, на початку ХХ століття в Україні нараховувалось 3000 кобзарів, лірників та співців, то вже в 1939 році на так звану "першу республіканську нараду кобзарів та лірників" зібралось всього 37 осіб. За документальними свідченнями, переслідування та нищення кобзарів почалося вже з 20-х років. "Ще не досконало відомо, як загинули кобзарі взимку 1934р., коли їх було скликано нібито на кобзарський з'їзд до Києва". "Зібрали їх у Харкові, посадили на поїзд та вивезли десь поза межі Харкова у якийсь яр..." У голоді та в снігу вони там повмирали".

У 30-х роках були репресовані: Г.Хоткевич, Корнієвський, Сніжний, Балацький, Опришко, Глушко, Андрусенко, Осадько, Борець, Корнієвський, бандурні майстри і багато-багато інших²³, але їх справа не загинула.

Класи бандури відкриваються в усіх ланках музичної освіти України В.Кабачок розвиває ансамблеві форми музикування (перші "жіночі" тріо бандуристів), Л.Гайдамака вдосконалює інструментарій, створює на основі бандурної групи перший оркестр народних інструментів²⁴.

Кобзарські ідеї Гната Хоткевича з часом утвердилися у започаткованих ним колективних формах бандурного виконавства, що найбільш яскраво сьогодні виявляється в діяльності державної заслуженої капели бандуристів України, української капели бандуристів ім.Т.Шевченка з Північної Америки та ін., а також в теорії та історії кобзарства, досліджених українськими вченими А.Омельченком, Ф.Лавровим, Б.Кірданом та ін. Знов починають звучати солоспіви і хори Г.Хоткевича, зростає інтерес до вивчення інших сторін його музичної діяльності і творчості²⁵.

Аналізуючи кобзарську діяльність Гната Хоткевича дослідники приходять до однієї думки, що саме він вперше в історії кобзарства узагальнив власний і народний виконавський досвід і вийшов на навчальну орієнтацію.

Як композитор Хоткевич став засновником бандурної школи і літератури, почав першим в Україні формувати репертуар для бандури і оркестру бандуристів; як організатор і педагог – створив республіканську капелу кобзарів, клас бандури в музичному вузі, розробив методик викладання гри на бандурі; як теоретик кобзарського мистецтва – послідовно утверджував комплексне вивчення бандури, повний погляд на історію кобзи-бандури, шукав шляхи її реконструкції, виявляв індивідуальні стилі традиційного кобзарського виконавства, вивчав музичне мислення кобзарів, закладав основи народної теорії музики і народного музичного професіоналізму.

Як відзначав сам Хоткевич: "Я дав цілу нову галузь мистецтва – кобзарське мистецтво. Я підвів під нього науковий фундамент..."²⁶.

Практичне втілення теоретичних ідей Гната Хоткевича привело до формування нового способу функціонування бандури і нового типу соліста-бандуриста, колективних форм бандурного виконавства і бандурного репертуару, а також педагогічного напрямку в кобзарському мистецтві.

1. Супрун Н. Гнат Хоткевич – музикант. – Рівне, 1997. – С.50.
2. Мельничук А. Кобзарська діяльність Гната Хоткевича. // Народна творчість та

- етнографія. – 1970. – № 5. – С.105.
3. Хоткевич Г. Твори у 2-х томах. – Т.1. – К., 1966. – С.457.
 4. Димченко С. Творчість Г.Хоткевича та українська національна музична культура // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 1. – С.75.
 5. Супрун Н. Назв. праця. – С.56.
 6. Там само. – С.51.
 7. Дутчак В. Вічно жива струна // Галичина. – 1998. – 16 червня.
 8. Супрун Н. Гнат Хоткевич – теоретик і практик кобзарського мистецтва. // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 2. – С.30.
 9. Хоткевич П. Гнат Хоткевич і кобзарське мистецтво // Радянська Гуцульщина. – 1963. – 15 лютого.
 10. Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ, 1999. – С.324.
 11. Супрун Н. Гнат Хоткевич – теоретик і практик кобзарського мистецтва. – С.32
 12. Хоткевич П. Назв. праця.
 13. Арсенич П. Гнат Хоткевич – кобзарем. // Західний кур'єр. – 1993. – 22 січня.
 14. Супрун Н. Етномузикознавча діяльність Гната Хоткевича. // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка, т.223. – Львів, 1992. – С.77-94.
 15. Хоткевич П. Назв. праця.
 16. Желлинський Б. Кобзарсько-лірницькі традиції в західних областях України // Посвіт. – 1994. – № 3. – С.25-27.
 17. Мельничук А. Назв. праця. – С.106.
 18. Дутчак В. Вічно жива струна// Галичина.-1998. – 20 червня.
 19. Димченко С. Назв. праця.
 20. Українознавство: документи, матеріали, раритети. – С.322.
 21. Хоткевичівна Г. Взяв би я бандуру або етнографія за Хоткевичем// Галичина. – 1994. – 25 травня.
 22. Мельничук А. Назв. праця.
 23. Хоткевичівна Г. Назв. праця.
 24. Дутчак В. Назв. праця. – 20 червня.
 25. Супрун Н. Гнат Хоткевич – музикант. – С.49-50.
 26. Там само.

Густав Цвенґрош
(м.Львів)

З ІСТОРІЇ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ЗАКАРПАТЦІВ ІЗ ЦЕРКОВНО-МУЗИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО

Справді, трудно нам собі виобразити, чим була б наша церк[овна] музика нині без Бортнянського
Станіслав Людкевич
Держімся кріпко нашого народа, як Мойсей...
Йосип Лозинський

Український кафедральний хор у Перемишлі, заснований 1829 р., вже з початків своєї діяльності виконував твори Д.Бортнянського. Невдовзі церковно-хорова спадщина Д.Бортнянського глибоко вкорінилася в Галичині і стала важливою стильовою орієнтацією для місцевих композиторів.

Композитор Віктор Матюк у листі від 20 грудня 1885 р. писав, маючи на увазі середину XIX ст. і причини занепаду українства в Галичині, що в той час руська (українська. – Г.Ц.) мова, поезія і пісня руська “були в погорді”¹. З цього приводу у французькомовному повідомленні на Паризькому міжнародному конгресі Іван Франко висловився вичерпно і конкретно. Каменяр зазначає: “Під впливом повстання 1848 року, переходу через Галичину (і не тільки через цю українську територію. – Г.Ц.) російської армії та думки про етнографічну і навіть політичну єдність русинів з росіянами-московитами стався занепад у фольклористичному русі Галичини, що відродився тільки близько 1860 року із пробудженням подібного руху в Україні”². Очевидно, І.Франкові боліло серце за все українство.

І.Франко прагнув подавати в “Зорі” нові відомості про “нашу народну і артистичну [професійну. – Г.Ц.] музику”, як читаємо в його листі від 13 грудня 1885 р. до Миколи Лисенка³. Франкова “Зоря” від 1 січня 1883 р. повідомляла, що опубліковано дев’ять церковних композицій Д.Бортнянського: “Непроходима врата”, “Все языцы воспещите”, “Піснь херувимська”, “Отче наш”, “Да исполнятся уста наши”, “Бог превічний”, “Тайна нам ся явила”, “Небо і земля”, “Молитва”.

Слід простежити, як відбувалося ознайомлення з церковно-вокальними творами Д.Бортнянського на Закарпатті. Дослідження цього питання започаткував Василь Щурат у студії “Як пізнали Д. Бортнянського в Західній Україні?”⁴. Він писав, що співак перемишльського хору бас Кость Білорусин 1837 р. поїхав на Закарпаття, до Ужгорода, куди й заніс “культ Бортнянського”. У книжці “Піонери музичного мистецтва в Галичині” (1994) З.Лиська цю слушну думку повторено⁵.

Названі вчені, на жаль, не звернули увагу на те, що парох греко-католицької церкви Святої Варвари у Відні о. Іван Ольшавський залишив після себе латиномовне прохання від 22 грудня 1812 р., звернене до Віденської Капітули, про призначення на своє місце о. Івана Снігурського, який згодом пропагуватиме спадщину Д.Бортнянського у Перемишлі та Львові.

Ось як характеризував о. І.Ольшавський діяльність та особисті ділові якості о. І.Снігурського: “Щоб не обтяжувати своє сумління, а також щоб не вдатися до чогось такого, що суперечило б позитивному знанню чи найглибшому моєму переконанню, заздалегідь найпокірніше представляю мого дотеперішнього духовного помічника достойного Іоанна Снігурського, якого природа нагородила чеснотами, скромністю, людяністю, справжньою релігійною ревністю й уважністю, а крім того – й цілковитою чесністю звичаїв, що робить його якщо не вищим, то, напевно, рівним із багатьма іншими, старшими й зрілішими у своїх силах; одне слово, його, хто щедро володіє якостями, гідними церковного мужа, і тим самим не лише прихожанам, а й милий усім іншим і прийнятливий як наступник у парохіальних обов’язках при церкві Св. Варвари, [треба] ревно і наполегливо пропонувати й рекомендувати, тож я свідомо беруся просити й благи ласки, прихильності й опіки вельми поважаного й превелебного, найвищого

Принціпса архієпископальної консисторії для цього гідного й справжнього церковного мужа, тим паче, що цей же Іоанн Снігурський вже від року 1808 з неослабною ревністю наполегливо й рішуче виконував обов’язки [мого] помічника у духовному уряді...”

Отець І.Снігурський з усією старанністю забезпечував святими таїнствами хворих і ранених жовнірів як русинів, так і поляків, знаходив духовні слова потіхи для всіх. На користь надання йому парохіальної посади, клопотався далі о. І. Ольшавський, свідчить ще й те, що о. І. Снігурський тривалий час виконував парохіальні обов’язки чи то у лічницях, чи у церкві під час Святої Служби⁶. Наче зумисно доповнюючи подання о. І.Ольшавського, Й.Лозинський зафіксував, що о. І.Снігурський упродовж свого пастирського урядування і як духовний помічник (кооператор) і як священник “научав... пісням церковним”⁷. З молодих літ він любив пісні, “все, що руськоє найбільше го обходило і наймиліше му було...”. До цього Й.Лозинський додав такий важливий коментар: “Річ то великої ваги на той час, коли русини і їх язик ще упосліджені були”⁸.

З підпису під наведеним документом дізнаємося, що о. І.Ольшавський 22 грудня 1812 р. вже обіймав посаду каноніка Мукачівської церкви (Cathedr. Ecclesiae Munkacsensis Canonicus). Цей церковний діяч віддавна захоплювався духовною музикою Д.Бортнянського. Так, ще за життя видатного українського композитора о. І.Ольшавський у 1809 р. радісно погодився на те, щоб хор Андрія Розумовського, сина останнього гетьмана України, відспівав у церкві Св. Варвари Службу Божу Д.Бортнянського. Хор цей належав до російського посольства у Відні і мав неабиякий успіх. “Ніжність співу, – писав о. І.Ольшавський, – звабив до церкви [Св. Варвари. – Г.Ц.] дуже багато людей”. Із тодішньої музичної столиці світу слава Бортнянського поширилася по всій Європі, зокрема в Україні. Якщо врахуємо, що названі парохіи при церкві Святої Варвари – о. І.Ольшавський і о. І.Снігурський – ретельно дбали про величавість богослужіння, “якої ніщо не могло піднести так сильно, як виконання композицій голосного музика (композитора. – Г.Ц.) Бортнянського” (В.Щурат), то можна стверджувати: канонік І.Ольшавський на Закарпатті, у Мукачеві, продовжував прищеплювати вірним любов до величавого співу творів Д.Бортнянського. Цей факт, звичайно, потребує доповнення.

18 березня 1883 р. з нагоди посвячення о. Василя Поповича на єпископа Мукачівського у Свято-Юрській архієпископальній церкві у Львові раптом цілком несподівано, але завчасно п. ректор Григорій Яхимович викликав Івана Сінкевича, колишнього співака українського хору при перемишльському соборі, і зобов’язав його підготувати до цієї урочистої події духовний спів. Несподівано тому, що доти за виконання вокальних творів Д.Бортнянського погрожували відрахуванням із семінарії, та й ректор з очевидною нехиттю ставився до хорового співу. Керівник хору І.Сінкевич згадував, що хор під час богослужіння чудово виконав твори Д.Бортнянського, зокрема знамениті його композиції “Отче наш” і “О тобі радуємся”. Протягом усього урочистого обіду в митрополитата мова йшла майже лише про спів. Латинський львівський архієпископ Францішек де Павло Пиштек, чех з походження, не міг надивуватися, як тут ім Вагенланде, тобто у країні ведмедів, українці зуміли навчитися так гарно співати “такі грандіозні концерти, як твори Бортнянського”. Кажучи словами І.Сінкевича, “хвалили і дивувалися нашому співові” і новий єпископ Мукачівський, доктор вільних мистецтв і любомудрія В.Попович, і “особливо угро-руський патріот і письменник Духнович, котрий приїхав із ним”.

Під час урочистого обіду у митрополічій палаті лише новий єпископ Мукачівський В.Попович виголосив промову руською (тобто українською мовою. – Г.Ц.), “все львівське духовенство, – стверджує проф. Ю.Бача, посилаючись на працю п. О.Рудловчак, – виступало по-польськи”⁹.

Долю нотного співу тоді вирішив саме архієпископ Ф. де П.Пиштек. На його здивоване запитання, де І.Сінкевич вивчав мистецтво співу, в Празі чи в Римі, перемишльський єпископ І.Снігурський відповів: “У Перемишлі, у заснованому мною закладі, і я бажав би, щоби нотний спів поширювався і в провінції”. Звертаючись до ректора Г.Яхимовича, єпископ І.Снігурський заявив: “Прийміть метра, щоби научав питомців такому руському співу, а я зі свого боку буду йому платити 100 зл[отих]

р[инських] річно¹⁰.

Можна вважати, що задум урочистого співу належав перемишльському єпископові І.Снігурському. Він, напевно, згадав свого однопумця, каноніка мукачівської церкви І.Ольшавського. Та й новому єпископові Мукачівському Василю Поповичу хотів зробити щось приємне з нагоди його висвячення. Урочисто-піднесені вірші на честь прибрання високого церковного сану у львівському храмі мукачівцем о. В.Поповичем написали граматист Йосип Левицький і поет Антін Могильницький. Подаємо завершальну частину вірша на пошану Його преосвященства кир Василя Поповича єпископа Мукачівського в день консекрації його на єпископа у Львівській Свято-Юрській архієпархіяльній церкві дня 18/6 березня 1838 р. Вірш зберігається під шифром III АСП-4650 у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України (рідкісна книга).

Мункач днесь радости отдан,
Собор Унгарських Крилошан
Со Тисов громко виграває,
Карпатська Русь повторяє:
Щоб Пастир наш Василій
Для руських жив щасливий
Многая літ!!!
Многая літ!!!*

Але І.Снігурському йшлося передусім про те, щоб і в Мукачеві, і в цілому Закарпатті слухачі надихалися життєствердним, вічно живим співом творів Д.Бортнянського. Цьому мали посприяти і О.Духнович, і єпископ В.Попович.

Автор, який підписався криптонімом М.М., 1854 р. писав, що в численних закарпатських церковних парафіях віруючі жодного уявлення не мають ні про "художнє пініє, ні про сладкогласіє". Зате в ужгородській кафедральній церкві "художньо і з прекрасною гармонією" славить Бога з 1833 р. заведений фігуральний хор, до його складу тепер (тобто 1854 р. – Г.Ц.) входить 14 малолітніх юнаків і 24 причетників¹¹. Дуже важливо відзначити: хор цей співав після св. Літургії у неділю і в святочні дні, втішаючи слухачів.

Із цього ж змістовного допису дізнаємося, що в обширній Мукачівській єпархії "весь народ співає у церквах", але лише 5 років тому (тобто 1849 р. – Г.Ц.) у Вишній Шарді завдяки душпастирям і вчителям співу "почало процвітати" повсюдно "гладкое сладкопініє".

Назвавши Д.Бортнянського великим реформатором в історії музики, "компромисовим інноватором", який не хотів знищити всього італійського впливу своїх попередників, зокрема Б.Галуппі і Д.Сарті, проф. Станіслав Людкевич відзначав, що український композитор узяв у них тільки те, що було вартісне для музичної культури і "натхнув новим, свіжим національним змістом..." Далі він писав: "Як духовно-вокальний композитор Бортнянський не мав і не має у нас рівного, а також займає одне з перших місць у всесвітній вокальній музиці. Се правдивий, класичний мистець тонів української музичної культури XVIII ст., яка стихійно проявилася, хоч і в московським ярмі та в духовнім виді". Вказуючи на оригінальний питомий талант Д.Бортнянського і відзначаючи його "національну фізіономію", С.Людкевич писав: "Бортнянський був по усій своїй істоті і талані українцем (як українськими є його незабутні черти лица на портретах) і став таким же у своїх творах. Се вказує не тільки на його нахил до "київських напівів", які він залюбки гармонізував, не тільки його склонність до мінорних скаль, його мелодика, яка виказує не раз фразуючи українські звороти (навіть у фугальних темах), його м'яка питома гармоніка, але й увесь загальний характер і обличчя його церковного стилю"¹².

До речі, майбутній амбасадор УНР в Парижі граф Михайло Тишкевич ще 1915 р. відзначав у франкомовній статті "незгладні сліди", що їх залишили в людській цивілізації українські композитори Д.Бортнянський і П.Чайковський, українські художники Д.Левицький і В.Боровиковський¹³.

На українськості спадщини Д.Бортнянського треба було наголосити особіно, оскільки Ф.Феті (F. Fetis) в авторитетному виданні стверджував, що "у всьому, що він (Д.Бортнянський. – Г.Ц.) створив до свого повернення у Росію, він надихався італійською музикою свого часу"¹⁴. Зате Ф.Феті слушно зауважив, що вже на той час спадщина Д.Бортнянського стала "об'єктом захоплення всіх чужоземних мистців"¹⁵.

"Батько програмової музики" Гектор Берліоз, "один із наймогутніших геніїв, які коли-небудь існували в музиці..." (Ромен Роллан), перебуваючи в 1847 р. в Росії і ознайомившись із "прегарними релігійними співзвуччями" Д.Бортнянського у виконанні хору Придворної співацької капели в Санкт-Петербурзі, написав захоплений відгук. Зокрема Г.Берліоз відзначав: "В усіх цих творах відчувається справжнє релігійне почуття, а часто й своєрідний містицизм, який викликає у слухача глибокий екстаз; твори ці відзначаються рідкісним досвідом в укладанні вокальних мас, дивовижним поєднанням нюансів, повнозвучною гармонією і – що вже викликає подив – неймовірною свободою в укладанні голосів, усвідомленим нехтуванням правилами, яких дотримувалися як його попередники, так і сучасники, особливо італійці, чим уcnем його вважали"¹⁶.

1. Діло. – 1886. – 9 і 13 лют.
2. Франко І. Етнографічний рух у Галичині в XIX ст. – Цит. за: Цвенгрош Г. Невідоме Франкове повідомлення на Паризькому міжнародному конгресі // Українське літературознавство. – 1993. – Вип.8. – С.6.
3. Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т.48. – С.589.
4. Музичний листок. – 1925. – Лист. – Вип.1. – С.2-9.
5. Лисько З. Піонери музичного мистецтва в Галичині. Опрацювання рукопису, упорядкування, вступна стаття Вол. Сивокіпа. – Львів-Нью-Йорк, 1994. – С.41.
6. Лозинський Й. Житіє Іоанна Снігурського. – Львів, 1851. – С.11-12.
7. Там само. – С.13. – Важливо вказати, що Й.Лозинський посилається тут на конкретні слова, взяті із свідчення директора ц. к. Конвікту п.Лянга від 27 травня 1815 р.
8. Там само. – С.28-29.
9. Бача Ю. Невідомий Олександр Духнович. – Ужгород, 1993. – С.11.
10. Сінкевич І. Хр. Начало нотного пінія в Галицькій Русі. Воспоминання старого священика // Бесіда. – 1888. – 1 лют. – №3. – С.31-32.
11. М.М. Допис з Унгограда // Зоря Галицька. – 1854. – 12 трав. – Ч. 20. – С. 250-251.
12. Людкевич С. Дмитро Бортнянський. В соті роковини його смерті // Стара Україна. – 1925. – XI-XII. – С. 185.
13. Cvenngros G. La Republique Democratique Ukrainienne – la Republique Francaise. (1917 – 1922). – Lviv: Editions Panukrainiennes d'Etat "Kameniar", 1995. – P. 302.
14. Fetis F.I. Biographie Universelle des Musiciens et Bibliographie generale de ia Musique. – Deuxième edition. Tome deuxieme, Paris, – 1860. – P.31.
15. Там само.
16. Цвенгрош Густав. Гектор Берліоз про Дмитра Бортнянського // Державність. – №3 (18). – Серп. 1996. – С. 41.

* Переадресовуємо ці слова докторові історичних наук, професорові Карпенку Олександрю Юхимовичу з нагоди Його славного ювілею. –авт

Олег Ботушанський
(м.Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ РУМУНСЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА БУКОВИНІ (1903-1914 рр.)

У зв'язку з масовою появою селянських спілок на Буковині у кінці XIX - на початку XX ст. виникла потреба створення центрального крайового кооперативного об'єднання, яке спрямовувало, координувало б цей спілковий рух: сприяло б створенню нових спілок, допомагало б їм організаційно (консультації, курси для касирів і голів сільських ощадно-кредитних кас-райфайзенек, видання статутів, різних бланків, проведення ревізій, приймання річних звітів та ін.), представляло б спілки перед урядовими і судовими органами, виступало б посередником між сільськими касами і банками при кредитуванні та ін. Але у зв'язку з тим, що у поліетнічній Буковині у селах виникли каси за національною ознакою, то було створено не одне крайове кооперативне об'єднання, а три: "Селянська каса", німецьке "Союз німецьких сільськогосподарських товариств" і румунське "Центральний союз румунських сільськогосподарських товариств". Зупинимося на діяльності останнього.

"Центральний союз румунських сільськогосподарських товариств" (або як тоді скорочено вживали "Централа") засновано на базі румунських селянських спілок (в румунських, частково у змішаних селах) 10 березня 1903 р. у Чернівцях, зареєстрована у крайовому суді 28 березня того ж року, а свою діяльність розпочав з 1 червня. Діяв приблизно за таким же статутом, що і "Селянська каса". Згідно з § 1 статуту союз був товариством з обмеженою порукою. Його членами могли бути юридичні і фізичні особи. За § 2, союз не мав права надавати кредити фізичним особам та торговим товариствам, а тільки селянським спілкам¹. При вступі до союзу кожна спілка (каса) вносила у фонд союзу 100 крон, з чого склалися його паї (1908 р. - 80 тис. к., 1910 р. - 98750 к.). Порука в союзі була 30-кратною (у 1910 р. - до 3 млн. к.)².

Румунський союз очолив Піку Бальмош (крайовий радник), його заступниками стали крайовий радник Онисим Цуркан та залізничний інженер Титус Ончул до правління ввійшли сільські священнослужителі Михайл Бендевський (Красна Ільська), Артемія Берарій (Чагор), Василе Міронович (Арбора), Константин Мораріу (Петрівці-над-Сіретом), Іон Попеску (Цурин), Єужен Сирбу (Тисівці), чиновники Іон Купаренко (Великий Кучурів), Корнел Том'юк (Чернівці), поміщики Янку Флондор - лідер Румунської християнсько-соціальної партії Буковини (Сторожинець), Раду Грігорча (Пресекарени), селянин Захарій Зуб (Горішній Городник). Крім священика М.Бендевського, ніхто з них не мав відповідної підготовки для ведення справ союзу³.

Приблизно таким же був і склад наглядової ради, яку очолив великий поміщик Модест Грігорча (с.Карапчів-над-Сіретом), його заступниками стали поміщики Ніку Флондор з Новоселиці, Отон Флондор з Чернівців, професор університету Василе Гиєне, членами ради були поміщик з с.Мушениця Іон Преда, службовці, учителі - всього 10 осіб⁴.

Одразу ж після виникнення у 1903 р. міністерство землеробства виділило цьому союзу субвенцію 4 тис. к., крайовий виділ - 3 тис. к.⁵.

3 весни 1906 р. румунський союз очолив голова Крайового банку Флоріан Лупу, який замінив більшість членів правління як нефахівців, провів певну реорганізацію місцевих кас, організував курси для касирів райфайзенек, регулярнішими стали їх ревізії. Правління союзу намагалося активізувати економічне життя буковинських румунів, насамперед сільських. За його сприяння організовано збут худоби селян у Відні та збут сільськогосподарської продукції військовим частинам в краї, створено спілки для оренди угідь Православного релігійного фонду Буковини, організовано спілки шкіряного промислу, парцеляційні спілки для купівлі поміщицької землі. Влаштувалися поїздки активістів спілкового руху в західні провінції та країни Європи для ознайомлення з організацією там сільської кооперації⁶.

Спочатку в румунську "Централу" ввійшло 57 спілок з 21,5 тис. к. паїв, на кінець

1904 р. в об'єднанні було 21,8 тис. к. паїв, 106,3 тис. к. вкладів, надано кредитів на 263839 к.⁷ під 6,5-7,5 %. На вклади видавалося 5-6 %.

Цікаво, що після виникнення москвофільського крайового союзу 21 червня 1905 р., куди ввійшло 18 райфайзенських кас, його керівництво виявило бажання пристати до румунського союзу⁸.

На кінець 1910 р. в союзі було 175 товариств, у т. ч. 159 райфайзенек з 4 млн. к. вкладів, 7 кредитних товариств 8 - з обмеженою порукою, 9 виробничих⁹. Перед Першою світовою війною в союзі числилося понад 30 тис. чол.¹⁰.

Серед членів союзу, крім райфайзенек, були спілки споживчі зі збуту худоби, молочарські, з винайму пасовищ, із закупівлі сільськогосподарської сировини, з експлуатації лісу та ін. Всі вони були засновані за західними зразками¹¹. Через союз райфайзенки одержували порівняно дешевий кредит.

Приблизно до 1908 р. румунський союз діяв згідно зі статутом, але, як повідомляла чернівецька прокуратура судовій палаті у Львові 16 листопада 1910 р., "у 1908 р. у "Центральному союзі румунських сільськогосподарських спілок" настала цілковита зміна. Цей союз пустився на далекосяжні і дуже ризиковані гешефти, через що тягар його заборгованості значно зріс"¹². "Бажаючи "заробити", керівництво союзу вдалося до купівлі поміщицьких маєтків, парового млина у Чернівцях і особливо права вирубування лісу у володіннях релігійного фонду. Купівля поміщицької землі відбувалася за порівняно високими цінами, а парцеляція здійснювалася повільно, що негативно позначалося на фінансовому стані союзу.

Особливо ризикованим для союзу було лісове підприємство. 1908 р. Ф.Лупу організував два товариства, які мали перебрати справу рубання і пиляння лісу в долині рік Сучава і Молдава. Одне товариство виникло як "фірма д-ра Ніку Блинду" в Радівцях, друге - як фірма колишнього директора департаменту земельних книг у Чернівцях Балана. Важливо зазначили, що і один, і другий були одночасно й головами райфайзенських кас. Отже, під прикриттям райфайзенських кас велися великомасштабні справи, не передбачені статутом. Ці та інші лісові товариства при сприянні Ф. Лупу дістали великі кредити (до 7,7 млн. к.), які мали б піти на кредитування райфайзенек, придбали ліси "у Фундул - Молдові, Пожориті, Садовій, Вамі, Дорні та інших місцевостях - всього 5 тис. га. По закінченні терміну угоди знову були продовжені¹³. Пізніше (у 1923 р., коли Буковина уже була під окупацією Румунії) Ф.Лупу в своїх спогадах стверджував, що це робилося для того, щоб буковинським румунам у якийсь спосіб дістатися до лісів релігійного фонду, створити румунську лісову промисловість, дати місцевим румунам роботу, зарплату, звільнити їх від кабальних відробітків. Але ж усім відомо, куди веде дорога, вимощена добрими намірами. Адже при цьому селяни позбавлялися дешевого кредиту і мусили звертатися до лихварів, у яких процентна ставка була у 5-10 разів вищою. Додамо ще одне зізнання Ф. Лупу. Хоч румунський союз вважався неполітичним об'єднанням, а економічним, 40 % прибутків від експлуатації лісу йшло, за словами Ф.Лупу, "на національно-політичні цілі"¹⁴.

Та керівництво румунського союзу не задовільнялося лише кредитами Крайового банку. Воно уклало також угоду з "Центральним банком чеських ощадних кас у Празі", на основі якої фірми "Балан і К" (лісопилний завод у Чернівцях) було надано кредит у сумі 1804355 к., фірми "Ніку Блинду і К" (паровий лісопилний завод у Радівцях) - 3515566 к. - разом 5319922 к.¹⁵ Але ще раніше союз для купівлі поміщицьких маєтків і парового млина у Чернівцях та інших цілей позичив у цьому ж банку відповідно 3527870 к. та 188984 к. Отже, сумарно союз був винен чеському банку станом на 1910 р. 9036776 к.¹⁶ (хоча для гарантії мав лише 2,4 млн. к.). Такою солідною позикою, без сумніву, можна було порятувати від лихварських пут не менше 10 тис. румунських селян. Та банківські кредити керівництво "Централу" пустило не за прямим призначенням.

Усвідомлюючи протиправність подальших кредитних операцій, голова румунського товариства Н.Блинду вийшов з нього, бо не хотів далі підписувати векселі, під які не було гарантії покриття. А непідписані векселі чеський банк, зрозуміло, не приймав. І коли черговий вексель на 200 тис. к. у вересні 1910 р. не був підписаний, це в цілому румунському кооперативному русі викликало паніку, а в інших союзах -

настороженість і передчуття фінансових утруднень. Тоді Ф.Лупу впросив свого швагра А. Ончула, щоби він, як член правління, поставив свій підпис на векселі. У такий спосіб вдалося уникнути судової справи. Але це не залишилося непоміченим. Цей факт і все, що за ним приховувалося, потрапив на сторінки місцевої і навіть столичної преси, де йшлося про протиправні оборудки Ф.Лупу, про те, що під ілюзорну гарантію здійснюються сумнівні фінансові операції, зокрема з купівлею маєтків та лісів замість кредитування сільських кас.

Поступали про це анонімні доноси і в міністерство внутрішніх справ, про що останнє повідомляло Крайове управління Буковини 30 вересня 1910 р. У доносі зазначалося, зокрема, що румунський союз під проводом Ф.Лупу купив у Ангауха у Петрівцях над Сіретом маєток, переплативши 900 тис. к., чим завдав союзу великої шкоди. Міністерство просило з'ясувати цю справу¹⁷.

У кінці вересня 1910 р. у чернівецькій газеті "Czernowitzer Tagblatt" з'явилася симптоматична передова стаття з характерним заголовком: "Ліс і політика". У ній йшлося про те, що керівники буковинських румунських економічних об'єднань, товариств Лупу, Балан і компанія погрузили в махінації з лісом, у зв'язку з чим чеський банк припинив їх кредитування. В той же час райфайзенські каси постійно нарікають на те, що вони не можуть дістати кредит від "Центрального румунського союзу сільськогосподарських спілок" нібито через те, що нема грошей. "Але для приватних компаній, для махінацій панам директорам з різними титулами гроші є, - писала згадана газета". Далі констатовалося, що терпіння селян уривається, вони у великому неспокої, їх довір'я до Лупу зовсім зникло. Тому крайня пора, щоб лідер румунів на Буковині Янку Флондор виступив проти цих махінацій, бо "багато мільйонів крон, заощаджених з великими зусиллями, назавжди пропадуть"¹⁸.

Не залишалася осторонь і повітова преса. Сучавська газета "Keuzia Poiiice" у номері за 30 жовтня 1910 р. повідомляла, що великий комерсант Ангаух купив у 1903 р. маєток у Петрівцях-над-Сіретом за 600 тис. к., а румунський союз 19 травня 1909 р. відкупив у нього за 1,56 млн.к. Хоч орган румунської національної партії Буковини газета "Roia Porogiini" 13 листопада того ж 1910 р. намагалася спростувати це повідомлення, та згадана сучавська газета 4 грудня 1910 р. навела ті ж дані, відкинула спростування "Foia Poroguli"¹⁹. Цю тему у жовтні 1910 р. підхопила і віденська газета "Wiener Sonn – und Montagszeitung", звертаючи увагу читачів на непорядки у румунських райфайзенських касах Буковини і їх фінансові труднощі²⁰. Захищаючи свою репутацію, керівництво союзу подало судовий позов на редакцію газети "Czernowitzer Tagblatt".

Міністерство внутрішніх справ 26 жовтня 1910 р. направило запит крайовому президенту Буковини, щоб той з'ясував суть цих обвинувачень. Але на запитання крайового президента правління "Центрального союзу румунських сільськогосподарських спілок" у своїй відповіді 29 грудня 1910 р. запевнило його, що все в порядку, що у ризиковані операції, зокрема у лісові союз не вдавався, що паніка безпідставна²¹.

Та президент не був давною людиною і ще раніше доручив чернівецькій прокуратурі з'ясувати цю справу. У згадуваній уже відповіді 16 листопада 1910 р. судовій палаті у Львові чернівецька прокуратура після з'ясування фактів порушень констатувала, що "газети мають досить підстав, щоб зробити такі свої висновки про сумнівні лісові операції, не дозволені статутом". Чернівецька прокуратура просила відхилити позов про судове переслідування газет, зокрема "Czernowitzer Tagblatt"²².

Зловживання в румунському союзі викликали певну стурбованість і в міністерстві землеробства, яке щороку виділяло субвенції крайовим союзам. У листі до крайового управління Буковини 5 грудня 1910 р. зазначалося, що воно переконалося у тому, що в цьому союзі "справді існує певна напруга з наданням кредитів ("Kredituberspannung"), що він не має відповідної гарантії покриття кредитів, що він залунався у махінаціях, якими не повинен був займатися, а лише управою дрібних вкладів і дрібного кредиту"²³. Міністерство звертало увагу крайового управління на те, що цей союз слід взяти під контроль, провести там ревізію, до якої може уповноважити і свого представника від "Загальноавстрійського союзу сільськогосподарських товариств" у Відні. Але керівництво союзу спочатку категорично заперечувало необхідність ревізії, називало це свавільним

втручанням держави у діяльність недержавної асоціації²⁴.

Чернівецька прокуратура почала було розслідування у зв'язку з непорядками в румунському союзі, та 24 червня 1911 р. припинила їх²⁵. Слід зазначити, що лісова індустрія, за яку взявся цей союз (рубання дерева, зведення, пиляння, збут лісоматеріалів та ін.), виявлявся справою складною, затяжною, лісові товариства вели господарство збиткове. "Чеський банк ощадних кредитних кас у Празі", який кредитував ці товариства, підозрюючи негаразди, навесні 1911 р. оголосив про припинення їх кредитування і зажадав негайно погасити кредити, взяті раніше. У зв'язку з цим голова румунського союзу Ф.Лупу на загальних зборах у квітні 1911 р. змушений був оголосити, що через незадовільне ведення лісових робіт слід очікувати значного дефіциту в союзі. І справді, через 5 місяців на зборах союзу 19 вересня того ж 1911 р. оголошено про дефіцит в союзі у сумі 3,5 млн. к.²⁶. При ревізії союзу з боку комітету Крайового управління з питань економіки виявлено значні фінансові розходження у вартості об'єктів за інвентарними книгами і за фактичною вартістю на час ревізії. Так, вартість придбаного у Чернівцях парового млина за документацією союзу становила 208047 к., а за оцінками ревізорів - 134 тис. к., магазину в Чернівцях - відповідно 373632 к. і 81270 к., маєтку в Милішівцях (91,79 га ріллі) - 154913 к. і 99775 к., маєтку в Долішніх Петрівцях (37,97 га ріллі й 978,3 га лісу) - 1860128 к. і 1258003 к., разом - 2541582 к. і 1628186 к., тобто оціночна вартість була на 913396 к. нижчою, ніж облікова²⁷. Придбані ліси, маєтки, промислові об'єкти щороку давали незначні прибутки, це негативно позначалося на річних балансах, але негативне сальдо приплюсовувалося до купівельної ціни об'єктів.

У зв'язку з неаорядками в румунському союзі Ф.Лупу було усунуто з посади голови цього союзу, проти нього навіть почалося судове розслідування. Замість Ф.Лупу головою союзу було обрано Георгія Сирбу²⁸.

Через кризу крайового румунського кооперативного союзу виникла проблема покриття дефіциту його майнового стану. Але порівняно з українським союзом справа його рятування здійснювалася за сприятливіших для нього обставин. Користуючись тим, що у Буковинській православній консисторії перевагу мало румунське духовенство, представники румунських впливових кіл зуміли переконати віденські урядові інстанції в необхідності допомоги у цій справі з боку Православного релігійного фонду Буковини. На нараді в міністерстві фінансів 16 листопада 1911 р. у Відні на пропозицію митрополита Буковинської православної митрополії Володимира Репти вирішено надати румунському союзу допомогу з боку держави і краю в сумі 3,9 млн. к.²⁹, які союз був винен чеському банку, хоч лишався ще непокритим борг майже 0,9 млн. к.³⁰. Фактично уряд "подарував" румунському союзу цю суму³¹. Як писав з Буковини у Відень у своїй доповідній записці у липні 1912 р. ревізор міністерства землеробства барон Фрідріх К. Рокітянський, який перевіряв діяльність крайових союзів, "санация (тобто фінансове оздоровлення. - О.Б.) відбулася за рахунок релігійного фонду... фірма Балана збанкрутувала і була "оздоровлена"³².

Отже, фінансовий стан румунського союзу істотно був поліпшений коштами релігійного фонду, заробленими, зрештою, трудівниками усієї Буковини.

1. Wiener Sonn – und Montagszeitung".-1910, спр.10964, арк.17.
2. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10964, арк.20.
3. Lupu F. Constatari si lamuriri asupra miscarii politice a Romanilor Bucovineni in ultimi 30 ani pana la Unirea din Novembrie 1918.-Cernauti, 1923.-55 p., С.22.
4. Там само.
5. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Виконавчий комітет крайового сейму Буковини., спр.470, арк.6.
6. Lupu F. Constatari si lamuriri asupra miscarii politice a Romanilor Bucovineni in ultimi 30 ani pana la Unirea din Novembrie 1918.-Cernauti, 1923.-55 p.- С.23-24.
7. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Виконавчий комітет крайового сейму Буковини., спр.470, арк.4-6.
8. Нова Буковина.-1912-1913., 1912.-21 черв.
9. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10964, арк.20.

10. Lupu F. Constatari si lamuriri asupra miscarii politice a Romanilor Bucovineni in ultimi 30 ani pana la Unirea din Novembrie 1918.-Cernauti, 1923.-55 p., С.44.
11. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10964, арк.17.
12. Там само.
13. Там само.
14. Lupu F. Constatari si lamuriri asupra miscarii politice a Romanilor Bucovineni in ultimi 30 ani pana la Unirea din Novembrie 1918.-Cernauti, 1923.-55 p., С.31.
15. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10964, арк.27.
16. Там само, арк.28.
17. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10844, арк.1.
18. Czernowitzer Tagblatt.-1903-1914., 1910.-28 верес.
19. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10964, арк.8-13.
20. Wiener Sonn – und Montagszeitung".-1910, 1910.-20 жовт.; ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.10964, арк.10.
21. Там само, арк.14.
22. Там само, арк.30.
23. Там само, арк.33.
24. Там само, арк.33,43.
25. Там само, арк.13.
26. Memorandum des Verbandes zuthenischer landwirtschaftlicher Genossen – schaften in der Bukowina "Selanska Kassa" r. G. m. b. H. in Czernowitz.- Czernowitz, 1912.-28 S., с.5.
27. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.1143, арк.20.
28. Там само, спр.11555, арк.17.
29. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Виконавчий комітет крайового сейму Буковини., арк.806, арк.132.
30. Нова Буковина.-1912-1913., 1912.-26 трав.; 2, спр.11164, арк.8, 27.
31. Memorandum des Verbandes zuthenischer landwirtschaftlicher Genossen – schaften in der Bukowina "Selanska Kassa" r. G. m. b. H. in Czernowitz.- Czernowitz, 1912.-28 S., с.9.
32. ДАЧО. Крайове управління Буковини, спр.11555, арк.18.

Іван Патер
(м.Львів)

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН

Напередодні Першої світової війни українці Галичини та Наддніпрянщини зосереджувались на розв'язанні конкретних національних завдань здебільшого легальними засобами.

Українці мали певні успіхи у національно-культурному житті, але дуже малі у національно-політичному. Ідеї державної незалежності та соборності все глибше проникали в їх національну свідомість, ставали програмними в діяльності більшості політичних партій.

Війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими країнами. Тепер змагання за власну державність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Як галичани, так і наддніпрянці, проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували (тим самим опинившись на боці двох ворогуючих сторін). Тому українці Галичини та Наддніпрянщини, які перебували в еміграції, зорієнтувалися у ситуації і взяли національно-політичну ініціативу в свої руки.

Галичани у серпні 1914 р. організували Головну Українську Раду (ГУР) і почали створювати військові формації Українських Січових Стрільців, а наддніпрянці створили Союз визволення України (СВУ).

Австрійський уряд прагнув, перш за все, розв'язати польське питання, а українців кинув, по-суті справи, на поталу. Лише у своїй дипломатичній грі, маючи певну зацікавленість, він використовував їх як мілітарну силу. Український народ поряд з мільйонними арміями воюючих держав увійшов у вир війни з невеликим легионом УСС-ів (2,5 тис. чоловік – І.П.), щоб довести своє право на життя та власну державу.

Січові Стрільці високо цінували і підтримували діяльність Союзу, запевняли його діячів, що ті не самотні у своїх змаганнях. Вони вважали працю СВУ централізуючою основою, на яку опиратиметься майбутня перебудова національного організму. Стрільці підкреслювали, що проголошена Союзом велика історична мета для них – це не лише переконання, а "вона вросла в характер" і стала "нервом нашого життя"¹.

Союз вважав, що зміцнення Січових Стрільців стане тим політичним чинником для Центральних держав, який тільки посилить позиції українців. Але для цього потрібне поповнення, яке не можна було взяти з Галичини та Буковини, що знаходилися під російською окупацією. Такі резерви були, насамперед, серед військовополонених українців російської армії.

Наприкінці серпня 1914 р., ще на початковій стадії воєнних дій, СВУ клопотав перед військовим командуванням у Львові про надання йому права доступу до полонених українців російської армії. Цю ідею підтримав і митрополит А.Шептицький. Проте тодішні події в Галичині не сприяли розв'язанню цієї проблеми.

Вже перебуваючи у Відні 10 і 27 жовтня 1914 р., СВУ звернувся до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини і в кінці місяця отримав згоду від військових властей на ведення національно-політичної роботи серед полонених українців з метою вибору серед них найбільш національно свідомих².

Завдяки Союзу для полонених українців був відкритий спеціальний табір у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія).

Навесні 1915 р. він налічував 18 тис., згодом – 30 тис. чоловік³.

Союз прагнув пробудити національну свідомість, поглибити їх культурний рівень, поширити серед них ідею незалежності української нації і виховати громадсько-політичну активність. Для здійснення цього 15 листопада 1914 р. до Фрайштадту прибув член СВУ М.Гаврилко. В середині грудня 1914 р. – В.Сімович. Згодом до табору було надіслано ще 12 працівників СВУ.

У квітні 1915 р. СВУ заснував у Берліні філію, представником якої став О.Скоропис-Йолтуховський, секретарем – В.Козловський.

За дозволом воєнного Міністерства Німеччини спочатку зібрано українських полонених у Райштатському таборі. Згодом утворено ще два таких заклади: у Вецлярі та Зальцведелі, там було сконцентровано понад 50 тис. українців⁴.

Заняття з полоненими мали культурно-освітній і національно-патріотичний характер і були продовженням тієї роботи української інтелігенції, яку вона проводила вже цілі десятиліття серед народних мас. І, очевидно, саме у цій ділянці Союз досягнув найбільших результатів.

Для налагодження національно-культурної роботи в таборах було створено «Просвітні відділи СВУ», діяльність яких розгорталася за такими трьома напрямками: а) просвіта взагалі; б) національно-політичне виховання; в) наука громадському організованому життю шляхом практики. Відділи очолювали люди, що призначалися Президією СВУ у Відні, а в Німеччині – Централєю у Берліні.

Для Союзу важливим було залучення до провадження просвітньої роботи вчительських сил та інших представників інтелігенції. У Фрайштадтському таборі працювало 12 чоловік. Берлінська Центральна СВУ також за допомогою воєнного Міністерства запросила до участі у просвітній роботі 29 чоловік.

Перед СВУ стояло нелегке завдання – розвинути національно-патріотичний світогляд у військовополонених і підготувати з колишніх солдат якнайбільше число свідомих українців. Завдяки заходам Просвітніх відділів в таборах полонених українців у Австрії та Німеччині були засновані українські народні школи.

Першим таборним часописом стала «Розвага», що побачила світ у Фрайштадті 5 червня 1915 р. і виходила один раз на тиждень тиражем 2000 примірників. 23 січня 1916 р. у Раштаті редакційний комітет у складі 25 чоловік розпочав видавати часопис «Розсвіт», що виходив раз на тиждень тиражем 1500 примірників.

У таборі Зальцведель був утворений редакційний комітет з 15 осіб. Він напередодні Різдвяних свят 1916 р. випустив одноднівку «Нова зоря», яка згодом стала поштовхом до утворення нового друкованого органу – «Вільне слово» що виходило три рази на тиждень майже трьохтисячним накладом. Редагував її П.Карманський. Часопис Вецлярського табору «Просвітній листок» побачив світ у кінці 1915 р. (з 5 січня 1917 р. – «Громадська думка»). Завдяки діяльності редакційного комітету, у який входило 10 осіб, тираж газети почав складати 3 тис. примірників.

Зміст усіх табірних видань відбивав зусилля Союзу виконати завдання національного виховання полонених, підняти їх патріотизм, вселити впевненість у майбутньому.

Розвиток національних почуттів призвів до посилення політичного спрямування української справи. Про піднесення рівня національної свідомості свідчать листи полонених до Союзу визволення України з підтримкою його змагань за державність. Так, фрайштадці з нагоди здобуття 23 червня 1915 р. австрійськими військами Львова писали: «Отся остання подія велетенської боротьби – це заклад дальшого успіху і ми віримо, що остаточно ця боротьба, коли не здійснить цілковито нашого ідеалу, то високо піднесе наш прапор національних домагань, і на закордонній Україні (Наддніпрянщині – І.П.) зацвіте квітка волі та національної праці».

Раштатці бажали Союзові довести до кінця розпочату справу визволення України, всіляко сприяли освіті рідного краю, сподівалися, що «права поборе і незабаром засвітить сонце на рідній Україні»⁵.

Члени Національної секції Зальцведельського табору 19 липня 1916 р. на загальних зборах, в яких взяло участь понад 500 чоловік, ухвалили надання мандату Союзові, як представнику українських справ на міжнародних з'їздах і конференціях⁶. Таке політичне визнання не тільки зміцнювало впевненість Союзу у своїй діяльності, а й підтверджувало, що його змагання перетворилися у реальну прикмету самостійного політичного життя українського народу.

Таким чином, робота Союзу серед полонених привела до того, що із невиразної сірої маси, як писав В.Сімович, повстав свідомий український громадянин «який ось-

ось має вхопитися за дишель свого воза й кермувати ним, як цього йому треба»⁷. Це відбувалося напередодні революції в Росії.

15 березня 1917 р. звістку полонені українських таборів отримали звістку про Лютневу революцію. Вона започаткувала нове життя у таборах стала для них духовним визволенням. Тепер вже ніхто з полонених не боявся, що, повернувшись з полону, відповідатиме перед владою.

Незважаючи на початкову революційну ейфорію, полонені українці намагалися визначитись щодо подій у Росії, зрозуміти вагу цього історичного процесу. Вони вважали Тимчасовий уряд антиукраїнським, який тільки на словах обіцяв народам соціальні зміни, насправді ж їх не здійснював, а в зовнішніх відносинах повторював політику минулих часів.

Надзвичайно прихильно зустріли полонені українці проголошення 1-го Універсалу Центральною Радою, яку вони вважали своїм урядом, одобрявали її діяльність, запевняли у своїй відданості. Як у дореволюційні часи, на першому плані була самостійність.

СВУ надавав великого значення проведенню національно-патріотичної роботи з полоненими офіцерами-українцями, які перебували в таборах окремо від рядового складу, у спеціальних таборах. Одним з перших українізувався офіцерський табір у Терезієнштадті, в якому нараховувалося близько 700 чоловік. У кінці квітня 1917 р. вони подали петицію до Тимчасового уряду з вимогою перетворення самодержавної Росії у федеративну республіку, в якій український народ дістане повну автономію⁸.

У зв'язку з Лютневою революцією та утворенням Центральної Ради офіцери-українці, які бажали прилучитися до справи визволення свого народу, звернулися до воєнного міністерства Австро-Угорщини з проханням перевести їх до Фрайштадту. Навесні 1917 р. СВУ провів українізацію старшинського відділу у таборі в Йозефштадті. Активними діячами у ньому були: полковник Іван Терлик, капітан Петро Ганжа, поручик Бойко, підпоручник Йосип Мандзенко, прапорщики – Сич, Микола Букшований, Василь Прохода, Кирило Скарженівський та інші. Повсякчас роботу проводили в чисто національному дусі. Українські громади полонених офіцерів були створені й у інших таборах. Так, у Райхенбергу (Чехія) до неї входило 30 членів, а в Ганновер-Мюдні у квітні 1917 р. – 120 чоловік⁹. Усе це свідчило про поширення національного самовизначення серед старшин-українців. Вони приймали звернення до СВУ про національну культуру, просвітню працю серед військовополонених, готували спеціальні документи до Центральної Ради з підтримкою її політики, заклики до полонених включатися у громадську роботу¹⁰.

Після підписання Берестейського мирного договору між суверенною Україною і державами Почвірного союзу, в таборах з полонених українців почали формуватися українські військової відділи.

Полонені-українці Фрайштадтського табору організували перші військові відділи 22 лютого 1918 р. на вічу за участю старшинських представників Йозефштадту. Вони поклялися не допустити «руйнування рідної землі більшовицькими ватагами Червоної Гвардії й інших збаламучених максиміалістів і розбишацьких банд» і створити дисципліновану українську армію – «І-й фрайштадтський курінь Оборони Рідного Краю»¹¹.

Національна армія була необхідна для української держави та народу. Мирні договори зовсім не виключали потреби утворення власних збройних сил. «Державна організація України, – писав один із діячів СВУ Микола Троцький, – ще не закінчена, їй грозить небезпека з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів. Україна потребує власного національного війська, не для якихось заборчих цілей, а виключно для охорони спокою й мирного розвитку українського народу»¹².

Центральна Рада наполягала, щоб проти більшовиків були вислані частини зорганізовані з полонених у Німеччині. 12 лютого 1918 р. українська делегація в Бересті від імені українського уряду видала наказ для всіх українців-полонених про негайний вступ у ряди української армії «для оборони нашої держави від нападу грабуючих Рідний Край чужинців»¹³.

Заклик уряду УНР, а також звернення громад всіх українських таборів Австро-

Угорщини та Німеччини стати на захист Батьківщини викликали активність серед полонених-українців. Для цього Союз утворив у таборах Боеві Управи, що займалися формуванням військових відділів.

13 лютого 1918 р. генерал Віктор Зелінський приступив до формування штабу української дивізії Синьожупанників у Ганновер-Мюндені, де були зосереджені офіцери українського походження російської армії, що прийняли умови Берестейського миру та стали на бік Української держави. Того ж дня СВУ звернувся до полонених українців у всіх таборах Німеччини стосовно організації українського війська та закликав йти на боротьбу за визволення Вітчизни. На це відгукнулися десятки тисяч козаків (у 3-х таборах Німеччини перебувало понад 100 тис.). З них, згідно наказу В.Зелінського, було відібрано по дві тисячі, загалом 6 тис. полонених.

Після остаточного формування у Ковелі, дивізія Синьожупанників у складі 4-х піхотних полків по 1200 чоловік у другій половині березня прибула до Києва, незважаючи на всілякі перепиті квартирного облаштування. Її дружельно прийняла Центральна Рада, зокрема голова М.Грушевський. Однак, з боку окремих членів уряду (зокрема, міністра військових справ Жуковського) вона відчула певний спротив.

В результаті невизначених політичних позицій зі сторони військового відомства УНР, а також різноманітних інтриг німецького уряду та його воєнного представництва в Україні, було розформовано дивізію Синьожупанників.

В Австрії до війська, крім таборних людей, зголошувалося багато українських полонених із робітничих команд. До Президії СВУ надходили численні списки полонених, які добровільно хотіли вступити до українського війська. Були і заяви з ідентичним змістом від них¹⁴.

1 березня 1918 р. перший курінь фрайштадців "Оборони Рідного краю" вирушив на Україну. Полонені-українці виїздили до Володимира-Волинського, де формувалася 1-а Українська стрілецько-козацька дивізія. У квітні 1918 р. у ній нараховувалося понад 200 старшин і 700 козаків. Щоденно прибувало ще по 200-300 чоловік. На середину травня їх кількість становила близько 20 тис.¹⁵

Прибувши на Волинь під час гетьманського перевороту, у лавах вояків дивізії, сформованої із полонених, відчувалося певне настороження й очікування змін, які незабаром прийшли. До цих дій спричинилися поляки, російський саботаж та більшовицька агітація, які, по суті, знищили українські військові частини. Почалася поступова демобілізація. Дивізія не поповнювалася молодими козаками, оскільки австро-угорський уряд заборонив будь-яку вербункову акцію СВУ серед військовополонених, вважаючи це не вигідним для подальшого перебування австрійського війська в Україні¹⁶.

Усе це призвело до того, що, незважаючи на розпорядження Директорії, із східних регіонів України Сірожупанники не отримали очікуваної підтримки. Після відходу Сірих із Чернігівщини, більшовики змобілізували деяку частину вояків, що під час повстання проти гетьмана перебували у складі дивізії й сформували з них "Красноармейську Серую дивізію"¹⁷, яка згодом була розпорощена по різних військових частинах Червоної Армії. Сірожупанники, які відмовилися від участі у більшовицькому війську, вже у вигляді корпусу, потім бригади, згодом полку, до кінця 1920 р. брали участь в українських визвольних змаганнях. А в листопаді 1920 р. разом з іншими формуваннями Армії УНР були інтерновані в таборах Польщі¹⁸.

Про створення українських військових частин з полонених у Центральних державах Д.Дорошенко писав: "Так не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася "самостійництва" полонених, влада гетьманська – їх "революційності"¹⁹. Окупаційні німецько-австрійські війська, що в той час перебували в Україні, відстоювали інтереси своїх держав і боялися, щоб відроджена Українська держава не мала сильною власної армії й тому розпустили військові частини, сформовані та організовані за їхньою участю на своїх територіях.

Синьожупанники і Сірожупанники після розформування, незважаючи на різні перешкоди, до кінця виконували свою клятву на вірність Батьківщині. Національно-патріотично налаштовані вояки провели значну культурно-освітню роботу серед земляків,

а в часи Директорії стали знову в збройні ряди української армії, займали поважні пости в Українській державі. Вони залишилися вірними і непохитними борцями за українську справу та здобули собі місце в історії визвольних змагань українського народу. Як і вся Україна, так і її захисниця – Українська Армія, повинні в роки свого самостійного існування перетворитися у велетенську школу життя. Лише тоді житиме Україна.

1. Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник).– Відень.– 1915.– № 15-16.– 24 квіт.– С. 16.

2. Natiol Archives of Canada MG 30.– С. 167.– Vol. 21.– File 25; Wolfdieter Bihl. Österreich – Ungarn und "Bund zur Befreiung der Ukraina" // Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag.– Graz: Wien: Köln, 1965.– S. 508; ЦДАВО України.– Ф. 4405.– Оп. 1.– Спр. 45.– Арк. 1.

3. MG 30.– С. 167.– Vol. 15.– File 14.; Союз визволення України.– С. 61, 67.

4. MG.– С. 167.– Vol. 15.– File 22.

5. Українське слово.– 1915.– 24 серп.

6. ЦДАВО України.– Ф. 4405.– Оп. 1.– Спр. 140.– Арк. 1-5, 10-17, 23-32.

7. Сімович В. Союз визволення України // Дніпро.– Львів, 1939.– С. 57.

8. Вістник.– 1915.– № 17.– С. 269.

9. Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців. царської армії в таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915-1018 рр.).– К., 1996.– С. 12.

10. Вістник.– 1917.– № 53.– С. 839.

11. Відродження.– Відень, 1918.– 7 квіт.

12. Троцький М. Народ і армія // Вістник політики.– 1918.– № 10.– 10 берез.– С. 142-143.

13. Там же.– С. 151.

14. ЦДАВО України.Ф.4405.– Оп. 1.– Спр. 179.– Арк. 6, 10, 98-128; Спр. 208.– Арк. 5-6.– 1918.– № 11.– 17 берез.– С. 161.

15. Відродження.– 1918.– 18 трав.

16. HHST A. I.Lifsse Krieg 58, Angelegenheiten der Ukraine, Januar – Oktober 1918.

17. Мандзенко Й. Сірожупанники // За державність.– Торонто, 1966.– С. 8.

18. Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914-1918 рр.) // Сурмач.– Лондон, 1997.– С. 45.

19. Дорошенко Д. Історія України. Т. 1.– Нью-Йорк, 1954.– С. 39.

Сергій Адамович
(м.Івано-Франківськ)

ІНФОРМАЦІЙНО-ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ СЕРЕД СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Загострення імперіалістичних суперечностей у ході боротьби за сфери впливу, джерела сировини, світове панування привело країни Європи, не дивлячись на зусилля дипломатів, до початку Першої світової війни.

Важливе місце у стратегічних планах воюючих сторін займали слов'янські народи. Так, Німеччина прагнула розв'язати південнослов'янське питання шляхом розгрому Сербії і відвернути розпад Австро-Угорщини, завдати превентивного удару по Росії та втримати у своїх руках Балкани і Туреччину¹. А спрямованість експансіоністських планів Німеччини на Схід ("Дранг нах остен") стала однією з найважливіших складових боротьби Німеччини за світове панування.

Австро-Угорщина не лише намагалася зберегти величезні колоніальні володіння в Європі, а й виношувала загарбницькі плани щодо Волині і Поділля, що перебували у складі Росії, та балканських країн – Сербії, Боснії і Герцоговини².

Росія ж не відмовилась від давньої мети – досягнути Босфору і Дарданел, прагнула замінити німецький вплив на Балканах своїм власним, приєднати Східну Галичину і Буковину, включити у склад Польщі Познань, Сілезію і Західну Галичину, яку планувалось відновити в якості залежної від царської корони автономної держави³.

В умовах зіткнення інтересів і військового протистояння країн Антанти і Четверного союзу на Балканах і в Центрально-Східній Європі перед слов'янськими народами відкривались унікальні можливості для здобуття незалежності чи покращення свого міжнароднополітичного статусу.

Початок їхніх визвольних змагань був пов'язаний із формуванням у перші місяці війни національних комітетів та військових структур, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для здобуття цієї незалежності⁴. Більшість таких комітетів створювалися в еміграції і в своїй діяльності змушені були опиратися на допомогу іноземних держав.

Так, у Лондоні наприкінці квітня 1915 року був заснований Югослов'янський комітет на чолі з доктором Анте Трумбічем, а в Парижі Томаш Масарик у 1915 році створив Чеський комітет дій (з травня 1916 р. – Національна рада чеських та словацьких земель), які відстоювали проантантівську орієнтацію⁵.

Спочатку у Варшаві, а потім Петрограді діяв утворений ендеками та їхніми прихильниками Польський національний комітет (ПНК) на чолі з Р.Дмовським і З.Вельопольським, який орієнтувався на перемогу Антанти, а прихильники австро-німецької орієнтації створили в Кракові Головний національний комітет (ГНК)⁶.

Перша світова війна стала своєрідним каталізатором національно-визвольних змагань українців, поставила українське питання у міжнародному контексті⁷. І як тільки вибухнула війна, українські політичні емігранти з Наддніпрянщини вирішили "за порозумінням з провідними галицькими українцями (головно з К.Левицьким) заснувати Союз визволення України, як безпартійну політичну організацію російських українців на час війни для пропаганди ідеї самостійної України"⁸.

4 серпня 1914 р. в Академічному домі у Львові відбулися збори наддніпрянських політемігрантів, колишніх членів Революційної української партії (РУП), а потім Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), за участю Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Андрія Жука і Олекси Назарієва, де було схвалено ідею заснування Союзу визволення України⁹.

Діячі СВУ прагнули домогтися незалежності України, а тому, як і названі вище політичні організації, змушені були опиратися на підтримку держав австро-німецького блоку, яким було вигідно ослаблення Росії.

Як бачимо, створення Союзу стало відображенням на українському національному ґрунті об'єктивних національно-політичних процесів, що розпочалися в

середовищі поневолених слов'янських народів Європи з початком Першої світової війни.

Значне місце в діяльності СВУ займала інформаційно-дипломатична праця у багатьох країнах світу з метою пропаганди української справи, не останнє місце в якій приділялося і слов'янським країнам. При цьому в зверненнях Союзу до слов'янських народів часто звучала слов'янофільська риторика, акцентувалося на спільності походження народів.

Найуспішніше ця робота проводилася на Балканах, особливо в Болгарії та Туреччині¹⁰. Згадані країни були зацікавлені в ослабленні Росії і виникненні незалежної України, яка б стала буферною зоною між Росією і балканськими державами, адже Російська імперія постійно прагнула мати домінуючий вплив на Балканах, а також оволодіти Константинополем і протоками. Союз до певної міри хотів спонукати ці країни до активної участі у війні на боці Центральних держав.

Початок стосункам СВУ з Болгарією поклала "Відозва Союзу визволення України до болгарського народу", видана 25 серпня 1914 року¹¹. Автор відозви М.Залізняк закликав Болгарію до "оружного виступу проти Росії і її божевільних союзників", а також проголосив єдність цілей болгарського і українського народів: "На нас спадає великий історичний обов'язок здемаскувати брехню московського панславізму. Бо остаточно рішається наша доля – бути чи не бути"¹².

Ця відозва була опублікована в перші місяці війни за допомогою австрійської місії в болгарській газеті "Утро"¹³ і мала широкий резонанс серед болгарського народу. У відповідь на неї президія СВУ отримала 14 вересня 1914 року лист від Болгарського національного союзу в Софії. У ньому президент Болгарського національного союзу Т.Бойчев і секретар С.Чоуков висловили від імені організації симпатії до української справи і подякували за прихильність до болгарської нації. У листі-відповіді СВУ подякував болгарам за доброзичливе ставлення до національних змагань українців¹⁴.

Делегати СВУ, доктор Лев Ганкевич і Маріян Меленевський, виїхали на Балкани в першій половині жовтня 1914 року, щоби, як пише К.Левицький, "розглянутися в положенні і зорієнтуватися, що можна зробити"¹⁵. Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини повідомило керівників дипломатичних місій у Софії і Стамбулі про прибуття двох українських діячів і звернулось з настійливим проханням надавати їм всебічну підтримку¹⁶.

А з кінцем жовтня 1914 року до Болгарії і Туреччини відбули представники галицького політичного проводу – Головної української ради (ГУР): посол до австрійського парламенту д-р Льонгін Цегельський і секретар ГУР Степан Баран¹⁷.

Поїздка М.Меленевського і Л.Ганкевича спільно з членами ГУР мала той негативний наслідок, що певна частина болгарського суспільства і деякі органи преси в Софії всю роботу Союзу почали представляти як "австрійську інтригу"¹⁸.

При допомозі і.Шишманова, професора Софійського університету, колишнього міністра освіти, і його дружини, дочки М.Драгоманова, делегати СВУ познайомилися з політичною елітою Софії, зустріли там повне довір'я до себе і до діяльності Союзу та цілковиту прихильність до української справи¹⁹.

М.Меленевський 9 жовтня 1914 р. повідомив Президію СВУ про зустріч з урядовцями і з діячами та керівництвом Стамбулістської партії, зокрема з колишнім міністром Генадієвим. Той офіційно пообіцяв підтримувати українську справу та регулярно про неї виступати в болгарській пресі. Більшість політиків, з якими зустрічались представники Союзу, навіть ті, що належали до "опозиції", підтримували його програмні цілі, висловлювали своє бажання відстоювати інтереси українського народу. Лише т. зв. "широки" (одна з фракцій соціал-демократії) негативно поставилася до акції СВУ²⁰.

Болгарський президент міністрів Радославов прийняв українських діячів на спеціальній аудієнції, де заявив, що "знає українську справу, признає її інтернаціональне значення, що він та його уряд, як тільки матимуть нагоду, якнайшвидше підірвуть змагання українського народу до національної самостійності", а єпископ Кусевич з Македонії "благословляв українські змагання до відбудови держави св. Володимира"²¹.

М.Меленевський так оцінював результати діяльності делегації СВУ в Болгарії: "Ми, делегати Союзу визволення України... можемо з гордістю для Союзу сказати, що

нашу справу тепер Болгарія знає, їй співчуває й розуміє свій інтерес в ній, а коли обставини корисно складуться, допоможе нам у наших змаганнях»²².

На початку жовтня 1914 року М.Меленевський відбув до Стамбула для популяризації українського питання у Туреччині, а представником СВУ з Болгарії залишився Л.Ганкевич. Виконуючи доручений йому обов'язок розвивати відносини з Україною, він з великим успіхом займався і літературно-інформаційною діяльністю²³.

Болгарська преса в основному прихильно відгукнулася на візит емісарів СВУ і своїми публікаціями пропагувала українське питання серед болгар. Найбільше популяризувала українське питання газета "Камбана", редактором якої був Христо Станчев, палкий прихильник українських визвольних змагань. Багато статей про діяльність Союзу і про Україну помістили урядовий орган "Народни права", орган стамбулістів "Новъ Вѣкъ", соціалістичні видання "Работнический Вѣстникъ", "Народъ", "Соціалістически Пръгледъ", найбільші софійські газети "Утро" і "Дневникъ", навіть напівурядова "Воля"²⁴.

З'являлася інформація про українське питання в тижневиках і місячниках ("Свободно мнѣние", "Читалище"), у провінційній пресі і в надрукованих у той час болгарських книгах і брошурах.

Болгарською мовою були опубліковані дві брошури Л.Цегельського "Не освободителька, а потисница на народить (Какъ Русия "освобождаетъ" Украина)" і "Украинство нѣмска интрига ли э?Отговоръ на русофилия Я.Романчукъ и др. Бобчевъ", а також праця М. Грушевського "Огляд української історії".

У пресовому органі Союзу "Вістнику СВУ" друкувались твори болгарських письменників, зокрема оповідання Йордана Новкова "Балкан", яке переклав українською мовою Лев Ганкевич²⁵.

Українське питання піднімали на народних вічах, які організовували з приводу війни переважно соціал-демократи. У Софії 24 січня 1915 року відбулося віче, у якому брало участь приблизно 5000 чоловік. На ньому прийнято ухвалу, спрямовану проти російського царизму, а також висловлено підтримку у справі здобуття повної самостійності українським народом²⁶.

Лідер групи незалежних соціал-демократів, посол до болгарського парламенту Н.Харлаков, об'їжджаючи країну, влаштовував робітничі збори, на яких згадував і про важку долю українців під пануванням російського царизму²⁷.

У відповідь на підтримку українських національних прагнень Союз намагався висловити болгарським політичним колам свою вдячність і наголошував на схожості історичних доль обидвох народів, близькості їх політичних інтересів і на розумінні українцями вимог болгар.

Так, з нагоди тридцятих роковин об'єднання Східної Румелії з болгарською державою у "Вістнику СВУ" було надруковано статтю "Українці-Болгарам", де, дякуючи болгарам за їх підтримку справи побудови української держави, Союз висловив надію, що "межи будучою Україною, котра скорше чи пізніше повстати мусить, і великою Болгарією повік існуватимуть ті братерські почування, які ми сьогодні маємо для болгар"²⁸.

Взагалі український національний рух користувався підтримкою Болгарії протягом всієї війни. М.Меленевський на початку 4-го року війни (7 січня 1917 року) писав: "Що торкається балканських держав, то, оскільки нам відомо, їх погляд на українську справу лишився незмінний і дотепер"²⁹.

Але політичний і військово-економічний потенціал Болгарії не давав змоги суттєво допомогти українським самостійникам з СВУ, а окрім того, болгарська офіційна позиція щодо Союзу, безумовно, піддавалася корекції Австро-Угорщиною і Німеччиною.

У Чехії працював делегат СВУ І.Бочковський, йому багато допомагав професор І.Пулюй³¹. Вони опублікували ряд статей і брошур, присвячених історії українського народу, його визвольним змаганням та міжнародному значенню української проблеми.

Проте чеське суспільство, не задоволене своїм статусом в складі Австро-Угорщини, поступово схилилося до підтримки країн Антанти. Уже на початку серпня 1914 року виникли перші чеські антиавстрійські групи у Франції, пізніше в Росії і США³².

Щоб проінформувати чехів про становище українців у складі Російської імперії і їх національні вимоги, а також з метою відвернення симпатій чеської громадськості від країн Антанти, у виданій СВУ чеською мовою брошурі "Україна а українська отдзка" була включена написана Л.Цегельським відозва "Союз визволення України до чеського народу".

Наскрізною ниткою відозви стали слов'янофільські ідеї, акцентування на спільності походження та історичних доль Чехії і України, розвінчання месійної ролі Росії. Члени Союзу звертались в останній до чеського народу як до "провозвістника" слов'янського ренесансу, відкидали думку, що перемога Росії буде перемогою слов'янства і виступали за захоплення Австро-Угорщиною нових слов'янських земель. Приєднання Австро-Угорщиною Сербії до Боснії та Герцоговини, загарбання нею Волині і Поділля трактувалося у відозві "як очевидне скріплення австрійського слов'янства о яких 6-10 мільонів голів і відповідно швидкої реалізації їх вимог"³³.

Союз вважав, що збільшення слов'янського населення імперії призведе до зростання його суспільно-політичного та економічного впливу в країні.

У відозві Л.Цегельський закликав чехів докласти зусиль до розгрому Росії, що, на його думку, не було б поразкою слов'янства, а привело б до утворення двох нових слов'янських держав – України і Польщі³⁴. Він акцентував увагу на ідейній спадщині видатних чеських діячів, яка вплинула на український національний розвиток і повинна була стати "ідейним мостом, по котрім українці повинні зійтися з чехами"³⁵.

Стосунки СВУ з польськими політичними партіями і громадськими організаціями складалися в умовах польсько-українських суперечностей і конфронтацій. У планах і політичних перспективах польського політичного проводу на майбутнє не було місця Українській державі на теренах Галичини³⁶. Навіть найбільш лояльні у ставленні до Габсбургів польські політики в Галичині ніколи не переставали мислити загальнопольськими категоріями³⁷.

Незадоволення у поляків викликав і пункт про аграрну реформу, закладений у програмових документах СВУ. У повідомленні австрійського консула в Монте (Швейцарія) Сксинського від 29.11.1916р. говориться: "Серед поляків поширюється тут відомість, що рутенські агітатори (агітатори Союзу – С.А.) роздають серед українських полонених анархістичні публікації з дозволом наших мілітарних установ. Що це означає для майже виключно польських дітичів на Україні, є ясним"³⁸.

Влітку 1915 року після вдалого наступу німецьких і австро-угорських військ були зайняті українські землі Холмщини (420 тис.укр.), південно-західна частина Гродненщини (округи Кобрин, Берестя-Литовське та східна частина округу Більськ, понад 400 тис.укр.), південно-західна частина Мінщини, Пінський округ і дві третини півдня Мозирського округу (понад 400 тис.укр.), західна частина Волинської губернії (1млн.укр.)³⁹.

На цих землях СВУ разом з міжпартійною організацією галицьких українців Загальною Українською Радою (ЗУР) і Українськими січовими стрільцями доклав багато зусиль для піднесення національної свідомості населення, намагався передати в руки українців місцеві органи влади, засновував українські установи, займався організацією українського шкільництва, відроджував греко-католицьку церкву.

Так, на кінець лютого 1917 року на Волині працювало 38 українських шкіл⁴⁰. У Холмщині через діяльність польських націоналістичних сил не було змоги розвивати українську освіту, зате в Підляшші в червні 1917 року діяло 22 школи з 833 учнями, а в районах Полісся і Волині, які перебували під німецькою окупацією, діяло 74 школи з 85 вчителями і 4403 учнями⁴¹.

Польські політичні сили чинили спротив діяльності Союзу, намагалися добитися приєднання окупованих українських земель до складу майбутньої Польщі.

ЗУР і СВУ ще у жовтні 1915р. у меморандумі до австро-угорського уряду вимагали рішення про відокремлення окупованих українських областей від польських, призначення українців до місцевих органів влади, видання українських часописів, відкриття українських шкіл, упорядкування державного життя згідно з потребами місцевого населення, переміщення в ті області українського легіону замість польського⁴².

Однак 5 листопада 1916 року цісар Франц Йосиф I і кайзер Вільгельм II

проголосили створення в областях, визволених з-під Росії, Польської держави, т.зв. Королівства Польського, і "велику автономію Галичини". Не парламент у Відні, який був обраний на основі загального і рівного виборчого права, а галицький куріальний сейм з польською більшістю мав би на майбутнє вирішувати всі найважливіші справи в Галичині⁴³. У листах, якими обмінялися з цього приводу обидва монархи, простежувалися наміри Німеччини та Австро-Угорщини на майбутнє, "щоби з тих областей (Королівства Польського і Галичини) утворити самостійну державу з дідичною монархією і конституційною формою правління"⁴⁴.

Союз визволення України видав спеціальний комунікат щодо утворення самостійної польської держави і рішуче протестував проти можливого включення до її складу українських земель Холмщини, Підляшшя і Волині⁴⁵.

Після початку Лютневої революції в Росії Президія СВУ прореагувала на зміни, що відбулися, прийняттям 2 травня 1917 року відповідних ухвал, в яких окремий розділ присвячувався справі окупованих областей.

Союз, звертаючись до урядів Австро-Угорщини і Німеччини, домагався припинення насильницької колонізації, окремого управління для українських і польських областей, здійснення їх поділу за довоєнну статистику⁴⁶. Також президія СВУ виступала проти анексійних польських претензій до українських земель колишньої Речі Посполитої і засудила будь-які спроби вербування до польського національного війська українського населення в окупованих областях, вимагаючи виключення українських територій зі сфери такого вербування⁴⁷.

Як бачимо, у зв'язку з територіальними претензіями і традиційним польсько-українським суперництвом Союзу не тільки не вдалося налагодити співпраці з польськими політичними організаціями, а й доводилось постійно протидіяти їх діяльності.

Внаслідок просування німецьких військ по території Білорусі СВУ звернувся з відозвою до білоруського народу "Братній привіт – Білорусинам", в якій запропонував ряд сміливих і рішучих ідей щодо майбутнього України і Білорусі.

У ній запевнювалось білоруський народ, що Україна ніколи не анексує Білорусь, не стане боротися з його мовою і культурою і ніколи не зможе відмовити білорусам у праві на національне самовизначення чи самостійність. Україна навіть зацікавлена в тому, щоб Білорусь не потрапила в залежність від Росії чи Польщі і не послужила "погноєм для двох заборчих сусідів з північного сходу, чи з північного заходу"⁴⁸.

Але члени Союзу вважали, що білорусам буде важко створити власну державність, а тому пропонували їм об'єднатися з Україною на правах автономії. На користь такого об'єднання, на їх думку, свідчили історичні, економічні, географічно-територіальні зв'язки обидвох країн⁴⁹.

Усі плани СВУ стосовно Білорусі так і залишилися планами; вони стали хіба що ще однією сторінкою в історії української політичної думки.

Таким чином, виникнення СВУ було виявом на українському політичному фоні загальної активізації національно-визвольних змагань поневолених слов'янських народів Європи у зв'язку з початком Першої світової війни.

У своїй діяльності Союз значну увагу приділяв формуванню стосунків між слов'янськими країнами, інформував їх про українську національно-визвольну боротьбу. Як СВУ, так і політичні організації слов'янських країн, намагалися добитися незалежності для своїх народів чи реалізації певних національних інтересів; також їх об'єднувало спільне слов'янське походження.

Проте в силу особливостей геополітичних інтересів (залежність Болгарії від Австро-Угорщини і Німеччини, зорієнтованість громадськості Чехії на країни Антанти, територіальні суперечності між Польщею та Україною) по-різному складалися стосунки СВУ з політичними організаціями згадуваних країн.

І все ж розвинута СВУ широка інформаційно-дипломатична діяльність в слов'янських країнах Європи задля пропаганди української справи, дії, спрямовані на захист українських національних інтересів, безумовно, сприяли утвердженню міжнародного іміджу України.

1. "Дранг нах Остен" и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918гг. /отв. ред. В.К.Волков. – М., 1977. –С.188.
2. Чернега П., Кучер В., Байраківський А. До причин розв'язання Першої світової війни // Історія в школі. – 1998. – №5-6. – С.8.
3. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). – М., 1997. –С.454-461.
4. Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XXст. – К., 1996. – С.103.
5. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XXст. Курс лекцій. Навчальний посібник. – К., 1996. –С.46 – 52.
6. Там само. – С.57-58.
7. Мазур О.Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914-1918). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.іст.наук. – Львів, 1997. –С.20.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923рр. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. – С.31.
9. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С.73.
10. Там само. – С.81.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України / далі – ЦДАВОВУ України / ф.4405, оп.1, спр.6, арк. 2-3; Вістник СВУ. – 1914. – Ч.1. – 5 жовтня. – С.4-5.
12. Там само.
13. Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900 – 1919 роки). – К., 1960. – С.187.
14. Вістник СВУ. – 1914. – Ч.1. – 5 жовтня. – С.7.
15. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 – 1918. Ч. 1-3. – Львів, 1929 – 1930. – С.85.
16. Земан З., Шарплау В. Парвус – купец революції. – Нью-Йорк, 1991. –С.161.
17. Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині // Ілюстрований народний календар товариства "Просвіта" з термінарком на преступний рік 1916. – С.141.
18. ЦДАВОВУ України, ф. 4405, оп. 1, спр. 13, арк.17.
19. Там само, арк. 10.
20. Патер І. Інформаційно-пропагандистська діяльність Союзу визволення України на Балканах // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса 26-29 серпня 1999р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С.215.
21. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... – С.97.
22. Вістник СВУ. – 1914. – Ч. 3 – 4. – 30 листопада. - С. 12 – 13.
23. ЦДАВОВУ України, ф. 4405, оп. 1, спр. 13, арк.11.
24. Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині ... – С.142.
25. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... – С.97.
26. Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 57-58. – 19 грудня. – С.2-6.
27. Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 7-8. – Січень. – С.23.
28. Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 21-22. – Червень – липень. – С.17-18.
29. Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 33-34. – 26 вересня. – С.1.
30. Вістник СВУ. – 1917. – Ч.132. – 7 січня. – С.17.
31. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... – С.89.
32. Tomaszewski J. Czechosłowacja. – Warszawa, 1997. – S.19.
33. Вістник СВУ. – 1915. – Ч.11-12. – Березень. - С.13.
34. Там само. – С.12.
35. Там само. – С.14.
36. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923рр.:Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – С.52.
37. Айрапетов А.Г. Историческая судьба Австро-Венгрии // Вопросы истории. –1999. – №1. – С.139.
38. Роздольський Г. До історії "Союзу визволення України"// Український самостійник. – 1969. – Ч.1. – С.36.
39. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... – С.187.
40. Вістник СВУ. – 1917. – Ч.141. – 12 березня. – С.174.
41. Назарук В. Михайло Грушевський і Холмщина та Підляшшя // Warszawskie zeszyty ukrainozncawcze / pod redakcja Stefana Kozaka. – 2. – Warszawa, 1994. – S.48.
42. Левицький К. Назв. праця. – С.245-246.
43. Корольов Б.І., Михальський І.С. "Союз визволення України (1914 – 1918рр.)". До історії створення та діяльності. – Луганськ, 1996. – С.19.
44. Макарчук С.А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – С.30.
45. Вістник СВУ. – 1916. – Ч.64. – 12 листопада. – С.729.
46. Вістник СВУ. – 1917. – Ч.149. – 6 травня. – С.289.
47. Там само. – С.290.
48. Вістник СВУ. – 1915. – Ч.35-36. – 3 жовтня. – С.2.
49. Там само.

Василь Румак
(м.Івано-Франківськ)

ЕВОЛЮЦІЯ ВИННИЧЕНКА-ПОЛІТИКА ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

Ім'я Володимира Кириловича Винниченка широко відоме українській громадськості. Знають його і поза межами України. Для одних Винниченко насамперед символ української революції, уособлення її благородних поривів і суперечностей, для інших – видатний письменник, митець. Однак політична діяльність В.Винниченка не настільки відома широкому загалу. Найвищим злетом у його політичній діяльності було перебування біля керма Директорії УНР. Цей період діяльності Володимира Кириловича мало досліджений сучасною історичною наукою. Дана стаття є спробою об'єктивного висвітлення тих глибинних процесів, що відбувалися на цей час в Україні і були безпосередньо пов'язані з діяльністю Винниченка як політика.

Після проголошення П.Скоропадським "Грамоти..." стало зрозумілим, що повстання не уникнути. Проте гетьманці гарячково готувались нанести превентивний удар по своїх суперниках. Про небезпеку згадує і сам Володимир Кирилович: "Німецько – гетьманський уряд уже знав про готування повстання. Йому було відомо навіть про день останніх Загальних зборів Національного Союзу, на яких мав бути вибраний Вищий Орган Влади Революції, Директорія. І того вечора гетьманські руські офіцери у бліндованих автомобілях гасали з кулеметами і бомбами по всьому Києву, шукаючи той будинок, де відбувалось те надзвичайне засідання. Коли б вони його знайшли, ми не були б живими вже з того самого вечора, ми знали, що гетьманською "Охранкою" було постановлено розстріляти нас усіх на місці без усякого суду".¹ 13 листопада на таємному зібранні у приміщенні Міністерства шляхів відбулося засідання українських партій, на якому й було обрано Директорію у такому складі: Голова -В. Винниченко, члени – С.Петлюра й П.Андрієвський. Винниченко й Петлюра належали до партії соціал-демократів, Андрій Макаренко – до Союзу залізничників, Федір Швець був членом Селянської спілки, а Опанас Андрієвський – соціалістом-самостійником.²

Сам Володимир Винниченко так коментує такий склад Директорії: "Вибір інших членів її в тій обстановці був поспішний, деякі кандидатури, намічені задалегідь, або не були присутні, або відмовлялись, нові не обговорювались, тим пояснюється склад Директорії, який потім їй закидався"³. Особливу увагу тут потрібно зосередити на обранні до складу Директорії Симона Васильовича Петлюри і його діях, оскільки вони мали досить-таки великий вплив на подальший хід подій. Сам Володимир Кирилович так описує це: "Бажаючи зібрати якомога більше сил для справи, не нехтуючи найменшою можливістю збільшення їх, одсуваючи на бік усякі особисті оцінки, я перед самим днем Останнього Зібрання Національного Союзу запропонував С. Петлюрі, який нічого про акцію повстання не знав, взяти в ній участь, навіть виставити свою кандидатуру в члени Директорії... Він довго боровся, виявляв ознаки страху, недовіри. Я заспокоював його, скільки міг і нарешті він згодився. Тоді я відкрив йому день, місце і годину Загального Зібрання Національного Союзу...Він на ньому не був. Думаючи, що йому завадила якась непоборна перешкода, я сам висунув його кандидатуру в члени Директорії й захистив її. Тільки йому не сталась ніяка перешкода. Замість того, щоб іти на ризик, він вибрав інше: знаючи від мене в загальних рисах про план усієї акції, він поспішив поїхати до Білої Церкви, до полку Січових Стрільців. Заявивши їм, що він приїхав до Національного Союзу з дорученням почати акцію повстання, від свого імені видав відозву до українського народу з закликком здійснити те повстання"⁴.

На думку Винниченка, саме це призвело до такого історичного явища, як отаманщина: "І вся акція зразу набрала отого характеру персональності, якого так боялися ініціатори й організатори повстання, почався рух не український, не державно-національний і соціальний, а Петлюрівський, не Національний Союз і його вибраний Вищий Орган керували ним, а якийсь Петлюра, якийсь головний отаман, такий самий, як були вже різні бандитські отамани на Україні за свого часу, – Махно, Тютюнник, Григорій та інші"⁵

Інший учасник Директорії М.Шаповал так коментує цей факт: "...Петлюра не брав ніякої участі в організації повстання, а був покликаний на готове діло. Деякі громадяни потім дозволяли і дозволяють собі жартувати з почуттям задоволення: Винниченко і Шаповал зорганізували "петлюрівське повстання!" ... Ми з Винниченком по своїй волі дали Петлюрі можливість стати народним героєм"⁶.

Отже, як бачимо в негативній оцінці діяльності Симона Васильовича думка Шаповала

сходиться із оцінкою, яку дав Володимир Кирилович. Якщо до оцінок останнього можна ставитися з певною долею критики, оскільки він і Петлюра були антагоністами, то до оцінки Шаповала критерій певної упередженості використати не можна. На нашу думку, Винниченко правий в тому плані, що діяльність Петлюри зашкодила процесам одностайного повстання і певною мірою була причиною розвитку отаманщини. Хоча звинувачувати одного тільки С.Петлюру теж недоречно.

Одразу ж після закінчення засідання члени Директорії виїхали до Білої Церкви, де дислокувався півтора тисячний полк Січових стрільців – основна надія антигетьманців. Петлюра, як уже зазначалося, не беручи участі у засіданні в Києві, прибув до Білої Церкви і одноосібно проголосив про початок повстання проти П.Скоропадського та очолюваного ним режиму. Винниченко залишився у Києві і підготував та поширив відозву до населення. Гетьманська влада оголошувалась антинародною і недійсною. Гетьману, міністрам, російському офіцерству пропонувалось негайно залишити свої пости і межі України. Директорія сподівалась на розуміння здійснюваних кроків з боку австро-німецьких військ: "...Чесні громадяни, як українці так і неукраїнці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській землі"⁷.

Хоч влада гетьманщини проіснувала в Києві ще цілий місяць, уся вага національно-державного життя перейшла до Директорії.

Головними гаслами, кинутими в маси, стали відновлення Української Народної Республіки, органів місцевого самоврядування, демократичних свобод, здійснення соціальної програми українських соціалістичних партій.

З перших же кроків серед членів Директорії виникли розбіжності з принципових питань розвитку політичних процесів. Найгострішими з часом стали суперечності між Винниченком і Петлюрою. Ініціаторами підвищення погіршення стосунків були обидві сторони.

Голова Директорії висунув пропозицію прийняти після знищення гетьманського режиму радянську систему організації влади: "Введена з ініціативи й директив самої Директорії радянська влада могла бути сконструйована за таким принципом, щоб національний український характер її зберігся в повній мірі й щоб від того справа нашого національного відродження й нашої державності, як найкращого засобу для того, не постраждала.

Цим рішучим кроком на шляху соціальної революції ми, на мою думку, ставили національно-державну ідею в рівні умови боротьби з руською ідеєю на Україні..."⁸.

Ця ідея не знайшла підтримки у членів Директорії. Та й не могла бути підтриманою: Винниченко висунув її з позицій мрійника та ідеаліста. Він вважав радянську систему дуже привабливою, хоча й скомпрометованою "руською ідеєю" у радянській системі, яка була на Україні.

Саме повстання не проходило так безхмарно і не було таким передбачуваним, як воно описується в історичній літературі. Сам Володимир Кирилович так згадує про перспективи повстання: "Розпочався наш наступ. Німці проти нас. Надій на успіх мало. З півдня наступають дончаки. З Румунії, з Чорного моря, от-от з'являться війська Антанти. З боку Галичини – поляки. Більшовики з півночі чекають нашої перемоги, щоб насунути й – задушити нас"⁹. Отже, в те, що повстання перемаже, Винниченко не дуже то й вірив. У його "Щоденнику" він оцінює можливість перемоги досить слабо: "Можливо цю справу, захоплення влади в даний момент, ми програли. Сімдесят п'ять шансів за поразку під Києвом, за безпорядочне тікання нашого недисциплінованого війська, за остаточне розбиття нас німцями і Антантою разом"¹⁰.

Винниченко мало вірив у перемогу повстання, і для цього в нього є досить суттєві мотиви: "Немає у нас нації. Є темний, осоловлений від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить"¹¹.

Саме несформованість міцної нації, яка б могла боронити свої права, а не бути "темним осоловленим народом", і є тією основною причиною, через яку Винниченко боявся поразки. На перший погляд його пояснення причини повстання як "духовного, національного й соціального поєднання з українським народом", видається романтичним й ідеалістичним. Але він вірив, що навіть у випадку програшу це повстання допоможе українському народові відчути себе повнокровоною нацією. А його побоювання щодо результатів повстання є аргументом на користь його тверезого політичного мислення, адже саме в цей час його романтизм починає зникати. Хоча ради справедливості слід відмітити, що повністю прагматиком Володимир Кирилович так

і не став. На початку повстання він наводить аналогію, яка в той час не сповнилася, але в майбутньому вона справджується. Винниченко порівнює дії українського народу в час Центральної Ради і під час початку повстання Директорії: "Кажуть, історія не повторюється. Це, здається, не так. При повторенні певних умов, обставин і причин повторюються і наслідки.

А національна несвідомість, темнота, очманілість нашого народу повторюється щодня, а тому повторюються і всі явища, що походять з цієї очевидної причини"¹². У цій цитаті до болю правдиво визначено тодішню сутність свідомості українського народу, який не міг згуртуватися навколо ідеї розбудови власного свого будинку - держави. Далі іде аналіз, чому саме Українська Народна Республіка не була збережена при Центральній Раді.

"...Так само рік тому наші дядьки в сірих шинелях були головною основою і підлогою нашої державності. Це були досить хисткі підпори. Більшовицький імперіалістичний шашіль недовго гриз їх, вони впади з їхджені агітацією кацапського максималізму, задушили Центральну Раду і самих себе"¹³. Українське селянство, яке складало основу, спочатку підтримало Центральну Раду, але обороняти її не хотіло. Це і стало фатальним для самої Центральної Ради і для селянства. Винниченко розмірковує: "Коли ми за цей рік національно вирости й зміцнилися, то ми, може, довше протримаємось. Мірою нашої дорослості буде довгість нашого тримання"¹⁴. Як показали подальші події, український народ так і залишився в "дитячому віці" і зовсім "не дорослішав". Такі невтішні передбачення Винниченко висловлював на самому початку повстання. Але повстання розвивалося досить таки успішно. Антигетьманці підійшли до Києва¹⁵. У цей час німецька оберкоманда висуває до повсталих такі умови:

"1. У Київ нас не пустять. Одійти нам від Києва верств на 30-40;

2. На залізницях боїв не вести;

3. Годувати Київ та німців"¹⁶.

Чотирнадцятого грудня війська Директорії ввійшли в Київ. Німецька Рада солдатів, одержавши від Директорії обіцянку про допомогу в організації транспорту для виїзду в Німеччину, постановила зберігати нейтралітет¹⁷.

14 грудня гетьман Павло Скоропадський оприлюднює таку заяву: "Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того важкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади"¹⁸.

У цей час у Володимира Кириловича визріває нова ідея - створення системи "трудових Рад", тобто представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Не дуже чітка і переконлива, аморфна, розпливчаста ідея "трудових Рад", як не дивно (навіть для самого Голови Директорії), була в цілому схвалена, як спроба досягнення компромісу¹⁹.

Через два тижні вийшла широкопланова відозва з програмою дій, в центрі якої було поставлено підготовку Конгресу трудового народу України.

Однак те, що не так ясно вимальовувалося в абстрактній уяві, на папері, ще суперечливіше втілювалось у суспільну практику. Причин було чимало. Наростали внутрішні незгоди, вияви отаманщини. Збільшувалися масштаби боротьби більшовиків проти Директорії. Їх рух Володимир Кирилович назвав "п'ятаковщиною", яка зіграла в той час, на його думку, реакційнішу роль, ніж Антанта.

"Ні, не стара буржуазна Європа, а соціалістична молода Советська Росія йде на нас збройною навалюю, грабує наші села, вирізує наших письменників (Ефименко з родиною). І ніякісенської уваги на те, що ми вже не буржуазні, що ми йдемо по шляху рішучої боротьби з буржуазією. І знов, як і того року, нема кому рятувати нашу націю, нашу державу. Здається, що без нації такі трудно створити національну державу. З одними "мужиками", "людьми", з одними темними, затурканими селянами які знають тільки ту землю, в якій длубаються, - трудно битися за невідоме їм, незрозуміле, ніколи нечуване. Большевика вони знають і бачать в самих собі, а нація, держава - це щось абстрактне, занадто велике. і як можна подвигнути мужицькі маси проти самих себе не даючи їм за те реальних компенсацій?"²⁰.

Він також вважав, що негнучкість Директорії у питанні про систему влади, можливість компромісу з більшовиками стали чи не найістотнішими причинами подальших невдач і поразок, дискредитації самої української ідеї.

"Ми боялись большевизму, - писав він, - думали способом репресій не допустити його розвитку, але цим якраз добились того, що не тільки кинули маси в обійми націоналістичної течії руського большевизму, але знов одіпхнули від української ідеї, ми цю ідею одягли в соціально-

ворожі масам, майже реакційні, петлюрівсько-болбаченівські форми"²¹.

Так, на думку Винниченка, "українська соціалістична революція в національних формах" виявилась вичерпною, задушеною.

У складних стосунках з Москвою і Харковом, схоже, Винниченко втратив контроль над подіями, з різних причин був позбавлений достовірної інформації про хід мирних переговорів і, хоч інтуїтивно і був проти оголошення війни Радянській Росії, під тиском радикальніше настроєних колег згодився на це.

Пізніше Винниченко так описує цей час: "Ми вигнали німців і їхнього "гетьмана" з України. Але ми були знесилені, нам треба було спокою хоча б на час, щоб зібрати свої сили, щоб закріпити свою відбиту самостійність. Тому Директорія охоче сприйняла пропозицію советського уряду припинити війну"²².

Радянський уряд зробив цю пропозицію з необхідності, він теж був змушений воювати на декілька фронтів. До Москви було направлено делегацію, яка, на вимогу Винниченка, повинна була відстоювати такі умови: 1)Цілковита самостійність Української Народної Трудової Республіки. 2)Припинення воєнних дій. 3)Вивід всіх військових частин Росії з території України. 4)Допомога військовими засобами українській армії.

За це українська держава зобов'язувалася заключити з Москвою тимчасовий воєнний союз проти білогвардійських армій і всіх сил, які їм допомагали²³. Делегація досягла успіху. Семен Мазуренко - голова делегації - після підписання акту телеграфом повідомив про це уряд і попросив Директорію ратифікувати цей акт²⁴.

Про подальший перебіг подій Винниченко згадує так: "Його повідомлення (Мазуренка) прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору не сталося. Він (Мазуренко) хотів вернутись на Україну, щоб особисто привести заключний договір, але з наказу Головного Отамана С.Петлюри його на кордоні не було пущено на Україну"²⁵.

Договір не було ратифіковано, радянський уряд не дістав жодної інформації. Вважаючи мовчання Директорії за небажання миру, більшовики відновили воєнні дії, зайняли Київ натиснувши на розбиту українську армію і витиснули її за межі України до Польщі.

Вину за приховування інформації, невідання мирного договору і всі подальші наслідки що виходять Винниченко покладає на Симона Петлюру.

Дедалі більше Володимир Кирилович відчував себе безсилим діяти згідно з власними переконаннями. Звичайно, це його дуже пригнічувало й переконувало у необхідності відходу від влади, "увільнитися від конфлікту з самим собою." ЦК УСДРП не дозволив зробити такого кроку принаймні до Трудового конгресу. Та до того, що відбувалося, Винниченко ставився якщо не упереджено, скептично, то, у всякому випадку, прохолодно. Цим, очевидно, пояснюється його далеке від захоплення, аж занадто буденне, сприйняття Акту Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, злиття двох гілок народу в одне державне ціле, урочисто проголошеного при відкритті Конгресу - 22 січня 1919 року. "Завтра має бути урочисте проголошення з'єднання Західної і Східної Українських Республік у єдину Українську Народну Республіку. Завтра ж роковини дня проголошення самостійності України"²⁶. Зовсім не втішно є оцінка Трудового конгресу: "Завтра ж і Трудовий Конгрес. Боялися, що буде більшовицький, а він, здається, буде правіший за Директорію. Але що з того, коли і Директорію і його знесе дика люта хвиля варварів з півночі. Вони дужчі за нас, вони мають такого великого і дужого товариша в боротьбі, як голод. Цей товариш знесе і нашу квілу національну свідомість, і бажання порядку в народі, і бідних екстатиків наших січовиків. Голодний, озброєний, вимуштруваний інтернаціональний китаєць з Совдепії - сила непереборна"²⁷.

Ще менше ентузіазму викликала у Винниченка робота Трудового конгресу і прийняті ним рішення. Мабуть, небагато можна віднайти прикладів такого швидкого зневірення у власній ідеї, навіть ще до того, як можна буде переконатися у її нежиттєздатності. Голова Директорії солідаризувався з оцінкою конгресу як "мертворожденного". У Володимира Кириловича була дивна здатність наперед пророкувати процеси, які тільки починалися. Адже іще на початку повстання проти гетьмана у його "Щоденнику" знаходимо запис від 28.11.1918 р. "...Коли ми за цей рік національно вирости й зміцніли, то ми, може довше протримаємось. Мірою нашої дорослості буде довгість нашого тримання"²⁸. Як показали подальші події українська нація так і не вийшла із "дитячого віку" і перебування Директорії при владі не було таким уже і довгим. Основною причиною поразки Голова Директорії вважає не зовнішній фактор, а те "...що нема нації, нема того народу..."²⁹.

Через кілька днів Директорія евакуювалася до Вінниці, залишивши Київ більшовикам. Цей період і стан самого Винниченка точно відтворює його цитата з "Щоденника": "Психічний розлад, упадок енергії, зневір'я в наші сили, жах перед страхіттями тарашанських банд проймають не тільки простих обивателів, але й тих, що стоять на чолі громадського руху"³⁰.

В цей час проводяться переговори з Антантою. Вона висуває низку вимог. От як коментує їх сам Володимир Кирилович: "...Одною з перших вимог, вимогою ультимативною, є мій вихід з уряду. Мало того: мене і Чехівського треба "вигнати як собак (Chasser comme les chiens)"³¹. Винниченко з сумом констатує: "Отже, моя урядова діяльність, слава Богу, кінчається. Правда, мене, як собаку, виганяють. Але мені приємна ця брутальність сучасних переможців. Я радий іменно такому кінцеві, він очищає ті мої невірні помилки перед соціальною правдою, зроблені в ім'я правди національної"³².

10 лютого 1919р. В.Винниченко пішов у відставку. Наступного дня він напише такі рядки: "Невже мені ще схочеться колись влади і я ради цього кидаю найлюбіше? Чи таки хочу довести з усіма те, що почали, і добитися своєї держави? Але ж я зробив для цього все, що міг. Може, я можу вже робити іншим способом, біля зеленкуватих хвиль"³³.

Винниченко не міг змиритися з тим, що як політик він повинен зникнути. Він задає собі питання чи все він зробив, що міг? І з повною правдивістю відповідає: так! Чи міг Винниченко як політик, Голова Директорії щось змінити в тодішній ситуації? Тоді Володимир Кирилович нічого не міг здійснити, та й ніхто інший на його місці кардинально змінити ситуацію був не в змозі. Зоряний час Винниченка як політика закінчився. І не його в тому провина, що завдання добитися і зберегти свою державу не було виконано.

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення.- К., 1991.- С.28.
2. Історія України: нове бачення.у 2-х томах.- Т.2.- К., 1996.- С.74.
3. Винниченко В. Назв. праця.- С.29.
4. Там само.- С.29-30.
5. Там само.- С.30.
6. Нагаєвський І. Історія Української держави 20 ст.- К., 1993.- С.255.
7. Винниченко В. Відродження нації.- Ч.3.- К.-Відень, 1920.- С.113-114.
8. Там само.- С.135.
9. Винниченко В. Щоденник // Київ.- 1990.- № 10.- С.100.
10. Там само.- С.100.
11. Там само.- С.101.
12. Там само.- С.100.
13. Там само.- С.101.
14. Там само.- С.101.
15. Рубльов О., Ресент О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.- К., 1999.- С.146.
16. Винниченко В. Щоденник.- С.100.
17. Малик Я. Та ін. Історія Української державності.- Львів, 1995.- С.115.
18. Нагаєвський І. Назв. праця.- С.170.
19. Солдатенко В. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К.Винниченка в добу української революції // УДЖ.-1995.-№ 1.- С.14.
20. Винниченко В. Щоденник... - С.101.
21. Винниченко В. Відродження нації. Ч.3.- С.184.
22. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення... - С.33.
23. Там само.- С.33-34.
24. Кульницький В. та ін. З історії Української державності.- Львів, 1992.- С.84.
25. Винниченко В. Заповіт...- С.34.
26. Винниченко В. Щоденник... - С.102.
27. Там само.- С.102.
28. Там само.- С.101.
29. Там само.- С.102.
30. Там само.- С.103.
31. Там само.- С.104.
32. Там само.- С.104.
33. Там само.- С.104.

Галина Пославська
(м.Івано-Франківськ)

БЕРЕТЕЙСЬКИЙ МИР І СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ

Найважливішою подією в українській історії кінця ХХ століття є відновлення незалежності України. Вселяє оптимізм і віру в краще майбутнє те, що в третє тисячоліття Україна вступає як самостійна соборна держава, що є одним із найважливіших чинників оптимального існування української нації.

Вирішення проблеми соборності України було пов'язане з великими труднощами, оскільки протягом століть її народ був позбавлений власної державності, а українські землі перебували в складі сусідніх країн. Перша світова війна ускладнила ситуацію, бо українці опинилися в різних воюючих блоках. Крах самодержавства в Росії у лютому 1917 р. сприяв активізації національно-визвольних змагань українського народу.

4 березня 1917 р. в Києві створено представницький орган українських суспільно-політичних і громадських організацій – Центральну Раду, яка поступово перетворилася в репрезентанта інтересів української нації. Відродження української державності відбувалося за складних геополітичних обставин, коли зі сходу українські землі намагалися окупувати радянська Росія, а на західному кордоні стояли німецько-австрійські війська, що перебували в стані війни з Росією.

Потрібно відзначити, що Центральна Рада у перші місяці свого існування, розглядаючи Україну як автономну частину Росії, не ставила за мету самостійний вихід на міжнародну арену. Але у доповідній записці делегації Центральної Ради Тимчасовому уряду та Виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України від 30 травня 1917 р. відзначалося, що "неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципово вирішити питання про участь в цій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайно вжити підготовки практичних кроків щодо закордонної України"¹.

Логічним етапом на шляху до утвердження самостійності України було прийняття 7 листопада 1917 р. III Універсалу, який став і важливою віхою в процесі об'єднання всіх українських земель. Проголошуючи Українську Народну Республіку, Центральна Рада визначала її основні території - "землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо приєднання частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів"². У цьому ж документі наголошено: "Волею і іменем Української Народної Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. [...] будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і українців поза Росією не було в замиренні порушено"³. Отже, Центральна Рада заявляла, що вона самостійно відстоюватиме інтереси українського народу на міжнародній арені, при цьому підкреслювала, що йдеться не тільки про російських українців, але і "поза Росією".

Проголошення УНР дозволило Україні включитися в міжнародну діяльність у рамках процесу припинення світової війни.

У перші місяці існування УНР очевидним був курс на її зближення з державами Антанти (союзниками Росії), які теж проявляли певний інтерес до України, пов'язаний з необхідністю збереження Східного фронту. Тактичними міркуваннями пояснюються й заяви про визнання УНР Францією та Великобританією. Однак реальної допомоги з боку цих держав український уряд не отримав, а ситуація, що склалася у кінці 1917 р., вимагала від українського керівництва пошуку союзника для протистояння російській більшовицькій агресії. За таких умов починається переорієнтація УНР на країни Четверного союзу, що, однак, не могло забезпечити її зміцнення, оскільки держави австро-німецького блоку були розорені війною і в 1917 р. вже була очевидною їхня поразка. Але в конкретних історичних умовах кінця 1917 р. саме Німеччина й Австро-Угорщина, чії війська стояли на кордоні України, могли надати їй необхідну підтримку.

Орієнтуючись спочатку на держави Антанти, Центральна Рада зволікала з укладенням миру із австро-німецьким блоком, хоч і усвідомлювала, що мир з державами Четверного союзу є життєвою необхідністю. Так, вагаючись між різними блоками держав, Центральна Рада, як відзначає відомий український історик Т. Гунчак, гаяла дорогоцінний час, втрачаючи до себе довір'я в народних масах⁴.

Тим часом 26 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів прийняв Декрет про мир. А 9 листопада голова РНК Володимир Ленін звернувся до солдатів і матросів із закликом за власною ініціативою через своїх уповноважених вести переговори з німцями та їх союзниками про перемир'я. 15 листопада згоду на переговори дало німецьке командування, а держави Антанти відкидали ці пропозиції. 20 листопада більшовицький уряд пішов на сепаратні переговори з Четверним союзом, які й розпочалися в Бересті-Литовському.

За таких умов 11 (24) грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат прийняв остаточне рішення про направлення до Берестя своєї делегації⁵, а 15 (28) грудня на VIII сесії Центральної Ради вирішено взяти участь у мирних переговорах від імені УНР нарівні з іншими державами й підтверджено постанову уряду про негайне надіслання делегації для участі в цих переговорах⁶.

Оцінюючи значення надіслання делегації Центральної Ради до Берестя і підписання пізніше миру, варто сказати, що цим було відвернуто небезпеку заключення мирного договору від імені українського народу російським більшовицьким урядом, що означало б катастрофу українських визвольних змагань.

Українська делегація була обрана на зборах центральних комітетів двох керуючих у Центральній Раді партій – українських соціалістів-революціонерів і українських соціал-демократів. Від есерів вибрано В.Голубовича, М.Любинського, М.Полоза, О.Севрюка; від соціал-демократів – М.Левицького⁷. Як згадував пізніше О.Севрюк, "інструкції жадних дано не було ні Урядом, ні Центральною Радою. Їх мав привезти пізніше

В. Голубович". Правда, він відзначає, що з М.Грушевським говорили "про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель ми мали твердо боронити, але зв'язку жадного зі Східною Галичиною ні Центральна Рада, ні ми не мали; незручно й тяжко було говорити відносно Східної Галичини за спиною її представників й без жадного з ними контакту"⁸. Це свідчення важливе, стосовно концепції соборності українських земель, яка тут вперше прозвучала і стала важливою програмою зовнішньополітичної діяльності Центральної Ради та її уряду.

Зразу після прибуття до Берестя-Литовського, українська делегація поставила свої умови: "Ми хочемо признання не тільки нашої делегації, але признання й України й без такого признання ми не уважатимем можливим приймати участь в перемовинах. А що до інших наших умов, то ми жадаємо приєднання до України – Холмщини, Підляшшя й плебісцита в Східній Галичині, північній Буковині та Закарпатській Україні"⁹. Уже на засіданні мирної конференції 6 січня 1918 р. (24 грудня 1917 р.) українська делегація порушила питання про об'єднання всіх етнографічно-українських земель у складі УНР¹⁰. На це граф Оттокар Чернін, керівник делегації Австро-Угорщини, відповів, що визнає Україну лише за умови визнання нею старого австро-російського кордону та невтручання у внутрішні справи Австрії¹¹.

9 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) делегація УНР з'явилася на пленарне засідання, де виявила неабияку активність, захищаючи національні інтереси¹². Першою проблемою, яку вона мала вирішити, було домагання свого визнання як самостійної делегації, а отже – і права вести окремі від росіян переговори. Вирішення її було значно полегшене позицією російської радянської делегації, яка змушена була враховувати висунуте більшовиками гасло права націй на самовизначення аж до відокремлення. Тому на пленарному засіданні 10 січня 1918 р. (29 грудня 1917 р.) голова російської делегації Л.Троцький офіційно визнав повноваження делегації УНР, заявивши, що "не бачить жодної перешкоди для участі української делегації у переговорах"¹³.

На початку ж засідання 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) Чернін зробив заяву, у якій від імені держав Четверного союзу визнав українську делегацію "самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної УНР"¹⁴.

Використовуючи це, делегація УНР зосередила свої зусилля на вирішенні територіальних питань. Протягом січня переговори не могли бути доведені до успішного

кінця, в основному через розходження поглядів щодо західного кордону України і майбутнього заселених українцями територій у складі Австро-Угорщини. "При тій реальній міжнароднополітичній ситуації, яка склалась на момент переговорів, - пише О.Юрченко, - було б нереально думати, що ця вимога, не підперта з українського боку можливістю домогатись її здійснення воєнними засобами, може бути досягнута"¹⁵. Розуміючи це, українські делегати обмежилися декларацією своїх намірів щодо приєднання до України підлеглих Австро-Угорщині українських земель. Тим часом досить активно обстоювали вони українські етнографічні кордони з Польщею на захід від Бугу з включенням до України Холмщини, а також домогалися створення для українських земель в Австро-Угорщині статусу особливого автономного коронного краю¹⁶. Німецька делегація заявила, що в разі досягнення згоди з інших питань вона готова підтримати прохання Центральної Ради стосовно передачі Холмщини Україні, а також відстоювати перед австрійською делегацією утворення в складі Австро-Угорщини українського коронного краю¹⁷. У той же час німці рішуче виступили проти територіальних змін Габсбурзької монархії, вважаючи це втручанням у її внутрішні справи¹⁸.

19 січня 1918 р. на нараді делегацій Німеччини, Австро-Угорщини й УНР Чернін, не без тиску Гофмана й Кюльмана, зробив офіційну заяву про готовність австрійського уряду до утворення так званого українського коронного краю. За цю обіцянку Чернін зажадав від делегації Центральної Ради: "1. Підписання остаточного або прелімінарного мирного договору між центральними державами і Україною до 30 цього місяця. 2. Після підписання цього договору негайно повинен розпочатися торговий обмін між договірними сторонами". Одночасно Чернін заперечував проти включення Закарпаття, заселеного переважно українцями, до складу обіцяного коронного краю. Зробивши заяву й висунувши ряд вимог, він запропонував зробити перерву в роботі конференції для консультації зі своїми урядами. Заява Черніна була підтримана офіційною заявою Кюльмана, який підкреслив, що "це максимум того, що союзні держави можуть дати Україні", нагадавши, що угода з економічних питань "є для нас необхідною умовою для забезпечення результатів"¹⁹. Людендорф теж підтверджував, що в основі переговорів і позицій держав була обіцянка Центральної Ради забезпечити велику кількість хліба для Німеччини та Австро-Угорщини, за що вона й одержувала Холмщину і обіцянку створити автономну область²⁰. Розуміли це й українські лідери. В. Винниченко, зокрема, писав, що Німеччина й Австро-Угорщина, як і Антанта, бачили перш за все "багатства України, якими могли скористуватися"²¹.

Під час перерви у переговорах українська делегація, яка тепер складалася з трьох чоловік - О.Севрюка, М.Левитського і М.Любинського, - отримала єдиний наказ: якнайшвидше заключити мир. М.Грушевський згодився, що мир можна підписати і за умови створення зі Східної Галичини й Північної Буковини коронного краю, відмовившись від Підляшшя²².

Важливою справою миру була і для Австро-Угорщини, про що свідчить Коронна рада високопоставлених осіб у Відні під головуванням імператора Карла 22 січня 1918 р., на якій Чернін повідомив про вимоги українців, зазначивши, що компенсацією за це є заключення в самому договорі й угоди з торгівельних питань, яка дасть можливість австрійцям негайно отримати продовольство. Неприйняття українських вимог, на думку Черніна, приведе до безрезультатності переговорів. У кінці наради виступав міністр фінансів Австро-Угорщини барон Буріан, який підкреслив, що коли війна повинна змінити внутрішню структуру імперії, то це перетворення повинно прийти зсередини. Надзвичайно важливою, на його думку, є форма проведення поділу Галичини, тому параграфи, що стосуються цього питання, він рекомендував включити не в мирний договір, а в його таємний додаток²³. Коронна рада схвалила основний зміст проекту договору, зажадавши від Черніна, щоб стаття про утворення українського автономного краю була зафіксована в таємній частині договору.

За умов, коли уряд РРФСР і уряд УНР вели переговори у Бересті, уряд радянської України, не без вимоги з боку Москви, теж вирішив узяти участь у переговорах, щоб таким чином нейтралізувати дії делегації УНР. 11 січня 1918 р. ЦВК Рад України прийняв постанову направити свою делегацію в складі голови ЦВК Е.Медведева, народного секретаря військових справ В.Шахрая і народного секретаря освіти В.Затонського. Однак представники держав Четверного союзу відмовилися визнати за делегацією радянської України право представляти Україну на мирній конференції і

продовжували вважати делегацію Центральної Ради єдиною повноправною делегацією українського народу²⁴. Не дивлячись на це, на пленарному засіданні мирної конференції 1 лютого (19 січня) 1918 р. делегацією радянської України теж зроблено заяву з вимогою возз'єднання всіх українських земель, у якій, зокрема, говорилося: "Народний секретаріат прагне створення таких умов, за яких увесь український народ, що живе на Україні, в Галичині, Буковині та Угорщині, незалежно від державних кордонів, які розділяють його нині, міг би жити як одне ціле, причому питання про дальше державне становище України в ряду інших держав повинно розв'язуватися шляхом вільного голосування об'єданого українського народу"²⁵.

Тим часом 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила свій IV Універсал, яким декларувала незалежність України і заклала законодавчу основу нової самостійної держави²⁶. Безумовно, однією з причин проголошення IV Універсалу була потреба надати правочинності своїй делегації підписати у Бересті-Литовському мирний договір з державами австро-німецького блоку²⁷.

3 лютого 1918 р. українська делегація виступила зі своїм проектом договору. Щодо Холмщини, то північно-західні кордони були визначені на підставі інструкції М.Грушевського згідно з етнографічним принципом. Висловлено згоду зобов'язатися дати державам Четверного союзу певну кількість збіжжя, продовольства, але це зобов'язання передбачалося викласти в окремій додатковій угоді. У таємній формі окремої угоди мав бути складений і договір щодо Галичини, але вирішено також домагатися, щоб австрійський уряд провів поділ Галичини на етнографічній основі і зі Східної Галичини та Північної Буковини створив окремий коронний край²⁸.

3 лютого німецька делегація запропонувала зробити перерву в роботі мирної конференції для погодження статей договору з урядами.

5 – 6 лютого 1918 р. в Берліні відбулася нарада представників Німеччини та Австро-Угорщини, на якій вирішено за будь-яку ціну заключити з Україною мир. Передбачалося погодитися на уступку Холмщини Україні й виділення Східної Галичини та Північної Буковини в окремий коронний край²⁹.

7 лютого відбулося в Бересті-Литовськ засідання австро-угорсько-української комісії по складанню мирного договору, а вже 9 лютого 1918 р. тут був підписаний мирний договір між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною. У статті 2 договору було відзначено, що кордони між УНР і Австро-Угорщиною проходять по лінії, що існувала між Австро-Угорською монархією та Росією перед початком війни³⁰. Було укладено й таємний договір між УНР і Австро-Угорщиною щодо Східної Галичини і Північної Буковини, у якому, зокрема, зафіксовано: "... австрійський уряд пропонує обом палатам Державної ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р." ³¹. Підкреслювалося, що "ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору"³². Безумовно, тут малися на увазі продовольчі поставки з України до Німеччини та Австро-Угорщини.

Звістка про окремий коронний край викликала на західноукраїнських землях могутню хвилю національного піднесення – масовий вічевий рух за утворення окремого коронного краю, що розглядалося як крок до незалежності й об'єднання з Україною³³.

Однак у майбутньому Австро-Угорщина, єдина з договірних сторін, не ратифікувала Берестейський договір, а справа з таємною угодою щодо Галичини й Буковини закінчилася її анулюванням. Австро-Угорщина затягувала ратифікацію, мотивуючи це невиконанням Україною економічних зобов'язань, але справжньою причиною було бажання монархії зберегти свою територіальну цілісність. 16 липня 1918 р. в Берліні, у присутності австро-угорського посла в Німеччині принца Гогенлоє і секретаря Міністерства закордонних справ Німеччини фон Буше, було спалено таємний договір, який визначав майбутнє західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини³⁴.

Таким чином, Центральна Рада, усвідомлюючи неможливість утримати державність у боротьбі з агресорами, пішла на переговори з державами німецько-австрійського блоку, які завершилися підписанням у Бересті-Литовському мирного договору і таємної угоди до нього. Договором передбачено право Холмщини на

об'єднання з УНР, а угодою – утворення окремого коронного краю в складі Австро-Угорщини зі Східної Галичини й Північної Буковини, що пізніше, за певних обставин, могло б забезпечити його об'єднання з Україною.

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали (далі – УЦР). У 2 т.- Т. 1.- К., 1996.- С. 98.
2. УЦР.- Т. 1.- С. 398, 400.
3. Там само.- С. 400.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.- К., 1993.- С. 122.
5. УЦР.- Т. 2.- С. 13.
6. Там само.- С. 30.
7. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. У 2 т.- Т. 1. Доба Центральної Ради.- Нью-Йорк, 1954.- С. 458.
8. Севрюк О. Берестейський мир 9. ІІ. 1918 (Уривки зі споминів).- Париж, 1927.- С. 4-5.
9. Там само.- С. 7.
10. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан.- К., 1997.- С. 18.
11. Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин. 9. ІІ. 1918 – 9. ІІ. 1928. Спомини і матеріали (далі – Берестейський мир).- Львів – К., 1928.- С. 151; Бресть-Литовськ (Изъ мемуаровъ Оттокара Чернина) // Архив русской революции.- Т. 1-2.- М., 1991.- Т. 2.- С. 121; Севрюк О. Назв. праця.- С. 7.
12. Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради.- К., 1995.- С. 286.
13. Мирные переговоры в Брест-Литовске с 22 (9) декабря 1917 г. по 3 марта (18 февраля) 1918 г. Стенографический отчет (далі – Мирные переговоры). В 2 т.- Т. 1.- М., 1920.- С. 52.
14. УЦР.- Т. 2.- С. 81.
15. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті.- Мюнхен, 1971.- С. 153.
16. Там само.- С. 154.
17. Weeller-Bennet J. W. Brest-Litovsk. The Forgotten Peace. March, 1918.- L., 1956.- P. 166, 168.
18. Берестейський мир.- С. 260.
19. Карпенко О. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918-1920.- Львів, 1964.- С. 22.
20. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. В 2 т.- Т. 2.- М., 1924.- С. 129.
21. Винниченко В. Відродження нації. У 3 ч. – Ч. ІІ.- К., 1990.- С. 203.
22. Берестейський мир.- С. 156; Севрюк О. Назв. праця.- С. 9.
23. Берестейський мир.- С. 233; Бресть-Литовськ (Изъ мемуаровъ Оттокара Чернина).- С. 127-128.
24. Карпенко О. Назв. праця.- С. 23.
25. Мирные переговоры.- С. 148.
26. УЦР.- Т. 2.- С. 102-102.
27. Винниченко В. Назв. праця.- Ч. ІІ.- С. 243; Гошуляк І. Проблема соборності українських земель у добу Центральної ради // Український історичний журнал.- 1997.- № 3.- С. 37; Миронець М., Пивовар С. Мирний договір у Бресті – міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки // Розбудова держави.- 1993.- № 7.- С. 31.
28. Дорошенко Д. Назв. праця.- Т. 1.- С. 314-315.
29. Там само.- С. 315.
30. УЦР.- Т. 2.- С. 138.
31. Там само.- С. 151.
32. Там само.- С. 151.
33. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 146 "Галицьке намісництво", оп. 4, од.зб. 5193, арк. 89-95, 102-106.
34. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана.- М., 1936.- С. 80; Несук М. Договір, спалений у присутності посла. Таємна угода між Українською Народною Республікою і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 року та її доля // Політика і час.-1993.-№ 7.-С.57.

Володимир Кульчицьки
(м. Львів)

ВИНИКНЕННЯ І ПАДІННЯ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У роки першої світової війни посилювався національно-визвольний рух уярмлених австрійських народів. Імператор Карл I 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, яким погодився на перетворення Австро-Угорщини у федеративну державу. 18 жовтня у Львові відбулися збори представників усіх політичних партій Галичини і Буковини, депутатів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, духовенства, які обрали Національну Раду як вищий представницький орган краю на чолі з Є.Петрушевичем. Тим часом поляки також готувалися захопити Львів. 28 жовтня у Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія, яка повинна була взяти владу в усій Галичині в свої руки і оформити перехід краю до складу Польщі.

У ніч на 1 листопада 1918 р. за допомогою Військового комітету на чолі з сотником Д.Вітовським Національна Рада, спираючись на право самовизначення народів, взяла владу до своїх рук і проголосила Західно-Українську Народну Республіку із столицею у Львові. Ця держава включала також Буковину і Закарпаття. Але невдовзі першу окупували румунські війська, а в другому зберігали свою владу угорці. Таким чином, фактично держава ЗУНР охоплювала лише територію Східної Галичини з 4 млн. населення (75% українців, 12% поляків, 11% євреїв, 2% інших)¹.

На території Східної Галичини виникла українська державність з усіма політичними і дипломатичними атрибутами. Вищим законодавчим органом стала Національна Рада. Згідно з законом від 4 січня 1919 р. вона обрала свою президію у складі президента Є.Петрушевича і чотирьох його заступників (Л.Бачинський, С.Вітик, О.Попович, А.Шмигельський). Було утворено також Виділ (комітет) Національної Ради з 10 членів, який мав дорадчі функції при президенті. Вищим виконавчим і розпорядчим органом був уряд – Державний Секретаріат, утворений 9 листопада 1918 р. Він складався з голови і 14 державних секретарів, які відали окремими галузями державного управління. Однак незабаром внаслідок ліквідації і об'єднання деяких секретаріатів у складі уряду залишилось 10 державних секретарів². З метою забезпечення прав та інтересів національних меншин було вирішено утворити в складі уряду окремі польське, єврейське і німецьке секретарства. Проте через небажання меншин цього не сталося.

Головою уряду спочатку було призначено К.Левицького, а в грудні 1918 р. його замінив на цьому посту С.Голубович (до того державний секретар юстиції). У червні 1919 р. Виділ Національної Ради передав Є.Петрушевичу всю законодавчу і виконавчу владу, як повновладному диктаторові. Тоді ж перестали існувати секретарства, їх функції почали виконувати головноуповноважені диктатора.

Місцеве управління Західно-Української Народної Республіки було зосереджене в руках повітових комісарів, які призначалися державним секретарем внутрішніх справ. Але з їх компетенції вилучено військові справи, судочинство, справи залізниць, пошт і телеграфу, які були суворо централізованими. Повітові комісари, в свою чергу, призначали по селах і містечках (міста, що не були повітовими центрами) сільських і містечкових комісарів. У повітах, крім того, утворювались повітові національні ради та їх виконавчі органи – повітові комітети і обрані населенням на загальних зборах містечок і сіл так звані прибічні ради.

Згідно із законом від 21 листопада 1918 р. судовими органами ЗУНР були 130 повітових, 12 окружних судів і вищий суд. Суд присяжних тимчасово було ліквідовано. Функції звинувачення мала виконувати державна прокуратура на чолі з Генеральним прокурором, якого так і не було призначено. Не були призначені також прокурори в судових округах і повітах. Судочинство велось українською мовою і застосовувалось попереднє австрійське законодавство, яке не суперечило інтересам і цілям нової

держави.

Для забезпечення внутрішнього порядку була утворена державна жандармерія. Її очолювала Команда державної жандармерії під керівництвом Головного коменданта П.Індишевського. У повітах діяли повітові команди, в містах і селах організовано відповідні станиці жандармерії. Поспішно стали створюватися і збройні сили (Українська Галицька Армія). З цією метою територію республіки поділено на три військові області – Львів, Станіслав (тепер Івано-Франківськ) і Тернопіль, які, в свою чергу, поділялися на 12 військових округів – по 4 в кожній області. До УГА приймалися і вступали добровольцями не тільки українці, а й австрійці, німці, угорці, євреї та ін.

У Тернополі С.Ляйнберг зорганізував з євреїв – добровольців спеціальний курінь, який вписав славу сторінку у визвольну боротьбу українського народу³. З деяким запізненням, лише 13 листопада, видано наказ про мобілізацію чоловіків 1883-1900 років народження⁴.

Водночас з будівництвом збройних сил організовано і військову юстицію, було створено три обласні і три окружні військові суди (у Львові, Станіславі і Тернополі). Найвищою інстанцією військової юстиції був Верховний військовий трибунал у Львові. Крім того, в кожному військовому окрузі були створені польові суди. Вони розглядали справи як військовослужбовців, так і цивільних осіб, які вчинили злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності. Винесені ними смертні вироки вимагали затвердження урядом республіки.

Але з першого дня існування ЗУНР опинилася у надзвичайно складній військово-політичній ситуації, яка не дозволяла урядові виконати ряд проголошених справді демократичних декларацій. Проте це не дає ніяких підстав назвати ЗУНР буржуазно-націоналістичною, контрреволюційною, як це робила радянська історіографія. Вже у другій половині листопада польська військова організація у Львові почала воєнні дії, що переросли в затяжну українсько-польську війну⁵. При нестачі озброєння, обмундирування, медикаментів, харчів, польський уряд посилав на фронт у Галичину все нові підкріплення, у тому числі й повністю озброєну у Франції 70-тисячну армію під командуванням генерала Ю.Галлера.

У результаті українська державність в Галичині проіснувала недовго (неповних 9 місяців). Причинами падіння ЗУНР були численні помилки, прорахунки, а іноді навіть бездіяльність її керівників і негативне ставлення Антанти. Тому, розглядаючи основні причини поразки українського народу у його національно-визвольних і державницьких змаганнях, необхідно розрізняти внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні чинники, а також становище східних і західних українців.

На сході України основними причинами поразки були, безперечно, внутрішні – відставання процесу національного відродження народу, прихід до влади патріотично настроєних, але недосвідчених інтелігентів, які допустили чимало помилок і прорахунків. Але вирішальною причиною було пряме збройне втручання зовнішніх антиукраїнських сил – російських більшовиків і білогвардійців.

У Східній Україні шлях до незалежності загордила більшовицька Росія. Наприкінці 1920 р. командувач Червоної армії Л.Троцький відверто визнавав: "Радянська влада протрималася в Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силами Москви, великоруських комуністів і Червоної армії"⁶.

Інакше виглядала справа на західноукраїнських землях. За силою національного руху, рівнем національної свідомості і патріотизму західні українці не поступалися іншим східноєвропейським народам, які внаслідок розпаду Австро-Угорської монархії завоювали незалежність. До того ж вони вирізнялися організованістю і виконавською дисципліною.

Створена на західноукраїнських землях держава – Західно-Українська Народна Республіка – була в державно-правовому розумінні належним чином організована, з налагодженим законодавчим, адміністративно-виконавчим і правозахисним апаратом.

Створена була і належна її правова основа. В республіці встановлювалися і утверджувалися демократичні принципи.

Усі державно-правові акти ЗУНР проголошували принципи народного суверенітету, народовладдя, рівність і справедливість. Проте чимало рішень і законодавчих актів мали незакінчений характер, були тимчасовими в умовах польсько-української війни. Тому остаточно вирішити майбутнє державного і суспільного ладу повинен був або сейм ЗУНР⁷, або Всеукраїнські Установчі збори.

Таке зволікання було серйозною помилкою властей, яку вдало використовували їх противники. Не відбулося відчутного покращення матеріального становища громадян. Населення краю, вимучене довгими роками війни, страждало від голоду, епідемії, тяжкими були умови праці, низькою – її оплата, великими – податки. В економіці ширилася розруха, дезорганізація. Процвітала спекуляція. Уряд республіки навіть почав посилати карні експедиції проти селян, які самовільно захоплювали і ділили поміщицькі землі. Але не тому, що захищав поміщиків, як це йому приписували радянські дослідники, а тому, що такі дії ширили анархію, безпорядки.

Недалекоглядність у вирішенні наболілих соціальних проблем властями Західно-Української Народної Республіки призвела до невдоволення у військах і широких масах населення. Проти влади Республіки у Дрогобичі в середині квітня 1919 р. почалось повстання, організоване західноукраїнськими комуністами. Мали місце і деякі інші виступи. Розтерзана війною, з невирішеними гострими соціальними проблемами, позбавлена будь-якої підтримки і допомоги ззовні, республіка знемагала в кривавій боротьбі з Польщею. Її правителі розуміли нестійкість свого становища. Будучи не досить твердими і рішучими, схильними до компромісів, непослідовними в своїх діях, надто толерантними, вони єдину надію покладали на підтримку і допомогу Антанти. Але остання більше схилилася на сторону Польщі, готуючи з неї "санітарний кордон" проти більшовизму.

Протягом усього періоду українсько-польського збройного конфлікту і навіть після його закінчення західноукраїнський уряд надіявся на міжнародне визнання своєї справи. Його оптимізм пояснювався тим, що переможна Антанта прийняла знаменні "чотирнадцять пунктів" американського президента В.Вільсона, один із яких гарантував усім народам право на самовизначення. У 13-му пункті сказано: "Повинна бути створена польська держава, яка має обіймати території, населені недискусійно польським населенням"⁸.

Проте якщо політичні принципи Антанти співпадали з позиціями українців, то політичні інтереси провідного учасника цього блоку – Франції – перегукувалися з планами поляків, що довгі століття володіли західноукраїнськими землями і вважали їх своїми⁹. Пройнятий ідеєю не допустити відродження могутньої Німеччини, французький прем'єр-міністр Жорж Клемансо, якого тоді в Європі називали "політичним тигром", намагався запобігти цьому, створивши на східному кордоні Німеччини сильну польську державу.

Про мотиви французької політики щодо "великої" Польщі відверто висловився сам Клемансо на засіданні Мирної конференції 2 червня 1919 р. Його слова: "Коли ми говорили про відродження Польщі, треба пам'ятати, що робили ми це тому, щоб виправити одну з найбільших несправедливостей в історії ... Бажанням було створити бар'єр між Німеччиною і Росією"¹⁰.

Хоч східні та західні українці вирядили на Паризьку Мирну конференцію об'єднану делегацію, на практиці західні українці у здійсненні своїх цілей діяли окремо, маючи на увазі відносини Центральної Ради і Гетьманату з німцями та ліві тенденції Директорії. Але обидві українські делегації зустріли мало симпатії учасників Паризької конференції. Лише Англія противилася домаганням Франції і Польщі щодо Східної Галичини. Але з поразкою на парламентських виборах уряду Ллойд Джорджа підтримка Англії відпала. Тим часом поляки всіляко намагалися дискредитувати західних українців. Зокрема, вони твердили, що українці надто відсталі, аби мати власну державу, що їхня окремішність як нації – вигадка німців і що вони схильні до пробільшовицьких тенденцій.

Підтвердженням цього є хоч би лист польського прем'єр-міністра І.Падеревського до радника В.Вільсона полковника М.Гавза від 12 січня 1919 р. Прохаючи термінової допомоги, він збройні сили ЗУНР цинічно назвав "душегубною українською більшовицькою армією"¹¹.

Цей же Падеревський у промові в польському сеймі 21 травня 1919 р. виправдовував польську агресію проти ЗУНР. "Наша польська експедиція – сказав він, – це експедиція проти бандитів, від насильства яких мусить бути звільнене населення, поки можна буде встановити закон і порядок на цій споконвічній польській території"¹².

Інший радник Вільсона на Паризькій конференції гарвардський професор історії Східної Європи Лорд пояснював, що поляки мають право до ще більшої території, ніж Східна Галичина, бо межі колишньої польської держави сягали до Дніпра. Тому до Східної Галичини не можна застосовувати доктрини про самовизначення народів¹³.

Енергійна та ефективна антиукраїнська пропаганда поляків, незнання реального становища в Україні зробили своє.

25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини, "щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд". Проте Рада не погодилася на включення Східної Галичини до складу Польщі. Остання виступала тільки в якості тимчасового правителя. Згідно з ст. 91 Сен-Жерменського договору, укладеного державами-переможцями в Першій світовій війні з Австрією 10 вересня 1919 р. в м. Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа), суверенні права над Східною Галичиною залишилися у руках Антанти. Остаточна доля Східної Галичини мала вирішуватися в майбутньому.

Рада послів прийняла 20 листопада 1919 р. дуже обмежений статут для Східної Галичини, який значно зменшував її територію, по суті ліквідував обіцяну автономію і право на самовизначення, постановляючи, що після 25 років польської адміністрації про дальшу долю краю має вирішити не його населення, а Ліга Націй¹⁴. Ця міжнародна організація, як відомо, була створена 28 квітня 1919 р. на Паризькій конференції. Статут Ліги Націй передбачав боротьбу за обмеження озброєнь, за мир і безпеку народів. У нових історичних умовах 18 квітня 1946 р. Лігу Націй було розпущено.

Створений у Відні екзильний галицький уряд на чолі з Є.Петрушевичем надалі відстоював справу Східної Галичини. Так, у лютому 1921 р. Ліга Націй підтвердила, що Галичина "лежить поза границями Польщі", що "Польща є тільки фактичним воєнним окупантом Галичини", а через те "Польщі не дано мандату завести адміністрацію в цій країні"¹⁵.

Однак Польща, спираючись на підтримку Франції, не зважала на рішення Ліги Націй. Вона відкинула проект "Основ державного устрою Галицької Республіки", підготовлений екзильним урядом ЗУНР, і запропонований Лізі Націй наприкінці квітня 1921 р. Проект передбачав утворення Галицької республіки як незалежної і суверенної держави з республіканською формою правління.

Польська влада дуже непокоїлася надто довгим тимчасовим характером державного статусу Східної Галичини, бо, незважаючи на суворе переслідування українського руху, політична активність галицьких українців надзвичайно зростала. Вони бойкотували перепис населення 1921 р., фальсифікованими наслідками якого уряд сподівався обґрунтувати польський характер Галичини і вибори до польського сейму 1922 р. У Львові в липні 1921 р. засновано таємний український університет, який в результаті посилення репресивних заходів влади проти нього наприкінці 1925 р. припинив своє існування¹⁶.

Щоб приспати увагу світової громадськості і дістати від Ради послів згоду на анексію Східної Галичини, польський сейм 26 вересня 1922 р. ухвалив закон про воєводське самоуправління, за яким у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах створювалися воєводські сеймики. Але прийняті ними воєводські закони з другорядних питань у переважній більшості вимагали санкції президента держави.

Воєвода, як представник уряду, міг припинити виконання рішень сеймику, що не вимагали санкції президента, а також будь-яких рішень виконавчого органу сеймику – воєводського комітету. Закон забороняв державним органам проводити колонізаторську політику і обіцяв заснування українського університету. Статті цього закону намічалось реалізувати не пізніше як за два роки після опублікування, але насправді його ніколи не було втілено в життя. Більше того, 14 березня 1923 р. Рада послів Франції, Італії, Англії і Японії, розтоптавши право українського народу на самовизначення і посилаючись на польський закон про воєводську автономію, визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною, тобто узаконила анексію Східної Галичини Польщею, яка до того вважалася формально лише військовим окупантом цієї території.

1. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.- Львів, 1991.- С.95.
2. Докладніше див.: Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки.- Львів, 1921.
3. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923.- Т. 4.- Скрантон, 1960.- С. 138-139.
4. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва.- Львів, 1991.- С. 78.
5. Докладніше див.: Крезуб А. Нариси історії українсько-польської війни 1918-1919 рр.- Львів, 1933.
6. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991.- С.330.
7. Вибори до сейму мали відбутися у червні 1919 р., однак наступ польської армії зірвав їх проведення. На 226 депутатських місць 160 мали українці, 33 – поляки, 27 – євреї і 6 – німці.
8. Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918-1923 рр.- Чикаго-Нью-Йорк, 1963.- С.4.
9. Польща загарбала Галичину ще в 1349 р. Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичина опинилася під австрійським пануванням, але насправді все управління краєм перебувало в руках поляків. У 1869 р. польська мова була запроваджена в управлінні і суді, в 1879 р. полонізовано Львівський університет, а в 1884 р. польська мова стала офіційною на залізничному транспорті. Таким чином поляки панували в Галичині майже шість століть.
10. Ріпецький С. Українсько-польський процес. - С.15.
11. Там само. - С. 13.
12. Там само. - С. 19.
13. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. - Нью-Йорк, 1970.- С. 172.
14. Ріпецький С. Українсько-польський процес.- С. 21.
15. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії.- Івано-Франківськ, 1993.- С. 158.
16. Докладніше див.: Юридична наука і освіта на Україні.- К., 1992.- С.192-193.

Борис Тищик
(м.Львів)

ЗАКОНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Різке загострення соціально-економічних, політичних і національних суперечностей в роки Першої світової війни у воюючих країнах призвело до вибуху у них демократичних революцій: спочатку в Росії (лютнева 1917 р., потім жовтнева), а у жовтні – листопаді 1918 р., – в Австро-Угорщині і Німеччині.

Ще напередодні революції австро-угорський імператор Карл I видав маніфест (18 жовтня 1918 р.), яким "погодився" на перетворення країни у федеративну державу. "Коронні землі" одержали право створити свої представницькі органи – Національні ради. У зв'язку з цим 18 жовтня у Львові були скликані збори усіх українських послів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів та по три представники від усіх політичних партій, духовенства і студентства. На цих зборах обрано Українську Національну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем¹. Вона негайно проголосила, що Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, які "творять цілісну українську територію, уконституовуються... як українська держава"². Правда, поки що у складі Австро-Угорської монархії, з якою галицькі політики ще не наслідились порвати. Рада утворила свої виконавчі органи – комісії. Одну, загальну, лід керівництвом Є. Петрушевича, другу – для Галичини й Закарпаття (на чолі з Костем Левицьким), і третю – для Буковини (Омелян Попович). Делегація УНРади виїхала у Відень для переговорів з австрійськими властями.

Інші поневолені народи "клаптикової монархії" Габсбургів діяли більш рішуче. В кінці жовтня– листопаді 1918 р. проголосили свою незалежність Угорщина, Чехословаччина, Польща, Сербо-Хорвато-Словенська держава.

У перші дні листопада українці взяли владу у краї в свої руки.

1-го листопада УНРада видала відозви "До населення міста Львова" та "Український народ", у яких говорилось, що "волею українського народу на українських землях Австро-угорської монархії утворилась українська держава...", що "віднині Ти, український народ, господар своєї землі...", визволений з віковичної неволі...", що "найвищою владою тут є Українська Національна Рада". Вже у цих перших правових актах підкреслювалось, що всім громадянам Української держави надаються і гарантуються "громадянська, національна і віроісповідна рівноправність", незалежно від їх національності та віросповідання. Усім національним меншинам пропонувалось обрати своїх представників до складу Української Національної Ради³.

9 листопада 1918 р. на засіданні УНРади визначено назву української держави – Західно-Українська Народна Республіка, до складу якої, крім Східної Галичини, входили Північна Буковина та українські повіти (комітати) Закарпаття. Держава охоплювала близько 70 тис. км² території з 6 млн. населення (в т. ч. 71 % українців, 14% поляків, 13 % євреїв, 2 % угорців, румунів та ін.)⁴. Правда, невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку утримувала в своїх руках Угорщина, а у січні – квітні 1919 р. воно відійшло до складу Чехословаччини. Все це відбулося зі згоди і санкції Антанти. Таким чином, фактично держава ЗУНР охоплювала лише територію Східної Галичини з 4 млн. населенням (75 % українців, 12 % поляків, 11 % євреїв, 2 % – інших).

9 листопада Національна рада сформувала уряд ЗУНР – державний секретаріат на чолі з Костем Левицьким. У складі уряду було 14 міністерств – державних секретарств на чолі з державними секретарями (внутрішніх справ – Л. Цегельський; зовнішніх справ – В. Панейко; фінансів – К. Левицький; військових справ – Д. Вітовський; юстиції – С. Голубович; торгівлі і промислу – Я. Литвинович; земельних справ – С. Баран; шляхів – І. Мирон; пошт і телеграфу – О. Пісецький; праці і суспільної опіки – А. Чернецький; суспільного здоров'я – І. Куровець; освіти – тимчасово О. Барвінський; віросповідання – О. Барвінський; публічних робіт – І. Макух⁵.

Згодом структура і персональний склад уряду зазнали певних змін. 10 листопада голова і міністри склали присягу на вірність українському народові і державі. УНРада визначила одним з його основних завдань вжити всіх необхідних заходів для об'єднання західноукраїнських земель з утвореною на сході Українською соборною державою⁶.

13 листопада УНРада визначила конституційні засади новоствореної української

держави, затвердивши "Тимчасовий Основний закон". В законі закріплювалось верховенство і суверенітет народу, який здійснюватиме їх через свої представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялись всі громадяни держави без різниці нації, віросповідання, статі. До виборів парламенту – Сейму, вся повнота законодавчої влади належала УНРаді, виконавчої – Державному секретаріату. Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі (згодом тризуб), прапором – синьо-жовтий, затверджено і державну печатку⁷.

Згідно розпорядження УНРади від 1 листопада на всій території держави належало ліквідувати всі старі органи місцевої влади і управління. Замість них шляхом виборів належало утворити нові, українські. Зокрема, у сільських і містечкових громадах ними мали стати громадські і міські комісари та їх дорадчі органи – т. зв. "прибічні ради", а у повітах – повітові комісари та повітові національні ради.

Згідно з цим розпорядженням, у перших числах листопада по всій території ЗУНР пройшли вибори до місцевих органів влади і управління. Пройшли організовано, дружно, бо скрізь населення виявляло велику радість, піднесення у зв'язку з проголошенням своєї держави, стремління до творчої праці.

Громадськими і повітовими комісарами обирали патріотів рідного краю, людей шанованих, заслужених.

Для охорони громадського порядку у багатьох повітах і громадах обирали народну міліцію, у деяких зберігали, оновивши її склад, жандармерію⁸.

Щодо персонального складу різних ланок державного апарату, працівників залізниці, зв'язку, освіти, медицини і ін., то ніякої національної дискримінації не чинилося. Поляки, євреї, австрійці і ін. могли залишатися на своїх місцях чи поступити на будь-яку іншу роботу, якщо тільки присягнули на вірність Українській державі.

Пишемо і підкреслюємо цей постулат, щоб категорично заперечити звинувачення керівництва ЗУНР, як і усієї держави, висунуті їм радянськими дослідниками, у "буржуазному націоналізмі", "антинародності" і т. п.

Після виборів органів місцевої влади у ряді повітів почали проводити збори і наради громадських і міських комісарів для їх інформування про найближчі цілі і завдання, про прийняті урядом і УНРадою нормативні акти, для обміну досвідом.

Удосконалювалася структура державного апарату влади і управління, форми і методи його діяльності, правова основа. Так, 15 листопада УНРада прийняла закон про доповнення її складу делегатами від більших міст і усіх повітів (по одному від повітів, Львів – 4, Чернівці – 2, Станіславів – 2, Перемишль – 1, Тернопіль – 1 і т. д.)⁹. Вибори цих делегатів пройшли з 22 по 26 листопада. Таким чином склад УНРади розширився, став більш представницьким.

16 листопада видано закон "Про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки". Згідно з законом, залишалось чинним попереднє, австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і цілям Української держави. З цієї нагоди радянські дослідники теж всіляко паплюжили ЗУНР. Але цілком правильно і логічно пояснювали таку обставину більш об'єктивні дослідники, котрі проживали за межами СРСР. Один з них, Матвій Стахів, зокрема писав: "Ця постанова була конечна, якщо ЗУНР бажала бути державою з правлінням права. Видати нові... закони у короткім часі було неможливо, отже, мусіли залишатися старі..., які підлягали поступовій зміні або заміні"¹⁰.

У цьому законі регламентувався порядок утворення, структура та функції місцевих органів влади і управління. Зазначалось, що надалі повітових комісарів призначатиме і звільнятиме державний секретар внутрішніх справ, їм підлягали повітові військові коменданти і коменданти жандармерії. Повітові комісари, в свою чергу, призначали громадських і міських комісарів. В законі зазначалось, що там, де населення вже обрало комісарів, то ці особи тільки підлягали затвердженню вищестоячими державними органами. В усіх повітах належало загальними виборами обрати повітові національні ради, а у громадах та містах – громадські і міські ради.

Цього ж дня Державний секретаріат на виконання цього закону видав розпорядження "Про державну адміністрацію".

22 листопада 1918 р. під тиском переважаючих сил ворога українське військо і державні власті залишили Львів. Державні установи переїхали спочатку у Тернопіль, а

наприкінці грудня у Станіслав (нині Івано-Франківськ). Тут 4 січня на засіданні УНРади була утворена Президія ради у складі президента (голови ради) і чотирьох його заступників. Президентом УНРади було знову обрано Є. Петрушевича, його заступниками Лева Бачинського, Семена Вітика, Омеляна Поповича і Андрія Шмигельського.

На цьому ж засіданні утворено ще один важливий орган – Виділ УНРади. Він складався з Президента ради і дев'яти членів та виконував функції колегіального глави держави¹¹.

Вважаючи себе органом невиборним, тимчасовим, УНРада у березні 1919 р. прийняла закон про скликання Сейму ЗУНР, а у квітні – виборчий закон. Однопалатний Сейм мав бути обраний громадянами на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право належало громадянам з 21 року, пасивне – 25 років. Депутатів (послів) належало обрати на основі національно-пропорційної системи. Тобто за кожною національністю, залежно від її кількості, закріплене певне число послів. Це гарантувало усім національним меншинам можливість мати своїх послів у парламенті.

Отже, з 226 послів Сейму українці повинні були обрати 160 послів; поляки – 33, євреї – 27; австрійці – 6. З цією метою територію держави було поділено на 12 українських виборчих округів, 5 польських і єврейських, 1 – німецький¹². Хочеться підкреслити, що такого демократичного забезпечення прав національних меншин на державному рівні під час виборів законодавчих органів по суті не знала світова виборча практика не тільки в той час, а й у наші дні.

Змінилась дещо структура і персональний склад уряду. Ще у грудні подав у відставку прем'єр-міністр К. Левицький і його замінив на цьому посту Сидір Голубович. УНРада з метою забезпечення прав і інтересів національних меншин вирішила утворити у складі уряду ще три секретарства – польське, єврейське, німецьке, запропонувавши цим меншинам обрати туди своїх людей¹³. Проте через їх небажання ця пропозиція не була реалізована. На початку 1919 р. кількість державних секретарств була скорочена до 10.

Формуючи механізм держави, УНРада ще у листопаді 1918 р. розпорядилась утворити корпус державної жандармерії¹⁴ – для охорони громадського порядку, державного і особистого майна, публічної безпеки. Її очолювала Команда української державної жандармерії на чолі з Головним комендантом (ним призначено П.Індишевського). На місцях утворювалися окружні і повітові команди жандармерії та сільські і міські станиці. До жандармерії приймали добровольців, в першу чергу з числа військовослужбовців. Чисельний склад жандармерії у повітах визначав її повітовий комендант за погодженням з повітовим комісаром. На місцях могла зберігатися і народна міліція, обрана з ініціативи населення у багатьох місцевостях. Навесні 1919 р. державна жандармерія становила біля 1000 жандармів і 4000 стажистів, 31 офіцер. Народних міліціонерів нараховувалось біля 3 тис. чол. Ось цими невеликими силами підтримувався весь лад і порядок в державі.

Важливою ланкою державного механізму ЗУНР були судові органи. Тимчасово, до прийняття відповідного закону про судоустрій і судочинство, тут залишалися на своїх місцях попередні судді та канцелярський апарат, тим більше, що багато з них були українцями. Як судді, так і технічні працівники повинні були скласти присягу на вірність українському народові і державі. Тих, хто скомпрометував себе антинародною, антиукраїнською діяльністю і переконаннями, було звільнено.

Незабаром державне секретарство судівництва (ДСС) на чолі з О. Бурачинським розгорнуло активну діяльність по перебудові судової системи. Вся територія держави була розділена на судові округи (12) і судові повіти (130). Відповідно належало утворити окружні і повітові суди. Їх мало обрати саме населення у кількості 144 чол. Для національних меншин знову ж таки встановлено квоту, щоб і вони мали гарантовану можливість обрати своїх суддів. Отже, належало обрати 102 суддів – українців, 25 – поляків, 17 євреїв¹⁵.

Крім того, на пропозицію ДС судівництва УНРада у лютому прийняла закони "Про скорочення підготовчої судової служби" (тобто стажування – з 3-х років до 2-х); "Про тимчасове припинення (у зв'язку з умовами військового часу) діяльності суду присяжних"; "Про введення у судочинстві української мови, принципів гласності, змагальності, широкого демократизму, безумовного права обвинуваченого на захист"

та ін.

Для розгляду кримінальних справ законом УНРади від 11 лютого тимчасово утворено трибунали 1-ї інстанції. Вони діяли в повітах у складі голови і двох членів. Вищою інстанцією з цивільних і кримінальних справ мав стати (згідно закону від 15 лютого) Вищий суд, а третьою, останньою – Найвищий державний суд¹⁶. До їх обрання функції другої і третьої судової інстанції належали спеціально утвореним Сенатам: “Окремому судовому Сенату II-ї інстанції” та “Окремому судовому сенату III-ї інстанції”. Вони, згідно з розпорядженням державного секретарства судівництва від 8 березня, були утворені при окружному суді у Станіславі.

Розпорядженням ДСС були врегульовані розміри оплати за судові витрати, судові мито, суми оплат при розгляді судових справ, оплата праці задіяння експертів та ін.

Окремими законами санкціоновано структуру та діяльність адвокатури, створено нотаріальну службу, державну прокуратуру на чолі з Генеральним державним прокурором, військову юстицію і прокуратуру.

Важливою гарантією суверенітету кожної держави є збройні сили. Для ЗУНР ця проблема набрала особливої гостроти у зв'язку з необхідністю з самого початку свого існування вести кровопролитну боротьбу з агресією сусідньої Польщі, потім ще й Румунії та ін.

Вже 1 і 2 листопада УНРада звернулася до всіх вояків і старшин-українців колишньої австро-угорської армії з закликом стати на захист рідного краю і народу, створено Головну команду українських військ, яку 5 листопада очолив отаман Григорій Коссак, шефом генерального штабу став отаман Сень Горук. Наплив добровольців до українського війська був великий.

Населення постачало військо чим могло – продовольством, взуттям, медикаментами тощо. Проте необхідність створення регулярної армії ставала все очевиднішою. В середині листопада розпорядженням ДС військових справ (ДСВС) територію держави поділено на 3 військові області (“Львів”, “Тернопіль” та “Станіславів”) і 12 військових округів. Оголошено мобілізацію чоловіків 1883 – 1900 рр. народження (українців), встановлено текст присяги, проведено облік зброї, військового спорядження тощо. Військові команди повітів на чолі з призначеними військовими командантами приступили до формування збройних сил ЗУНР – Української Галицької Армії (УГА). У структурі УГА були такі роди військ і служби: піхота, кіннота, артилерія, санітарна і ветеринарна служби, військово-судівництво, інтендантура, канцелярська служба. Дещо пізніше утворено летунський відділ (його очолив син І. Франка поручник УСС Петро Франко)¹⁸, саперний кіш. Окремим наказом ДСВС організовано духівництво українського війська. Усім військовослужбовцям була встановлена військова форма, розроблена система звань і відзнак, державна платня, норми відпуску харчів і ін. Раз у три місяці уряд затверджував і публікував список присвоєння військових звань у війську та жандармерії.

В результаті енергійної діяльності ДСВС та повітових команд вже на початок 1919 р. була утворена досить чисельна – понад 120-тисячна – дисциплінована й патріотично настроєна армія. На чолі її був поставлений Начальний вождь з Генеральним штабом. На цю посаду був запрошений з Наддніпрянської України досвідчений генерал Михайло Омелянович-Павленко. Шефом Генерального Штабу став прибулий з ним полк Євген Мишковський.

Новоутворена армія самовіддано, з почуттям історичного обов'язку, без будь-якої допомоги ззовні повела героїчну боротьбу. Не вистачало озброєння, боєприпасів, лікарів, медикаментів, офіцерських кадрів, проте, не дивлячись на це, армія й весь народ чинили ворогам одчайдушний опір. У складі УГА воювали, до речі, не тільки українці, але й австрійці, угорці та ін. Слід згадати і сформований з добровольців єврейський курінь.

Таким чином, у короткий строк були сформовані основні ланки державного механізму ЗУНР – центральні і місцеві органи державної влади і управління, правоохоронні органи, збройні сили. Ось як оцінює цю справу сучасний дослідник, професор історії й політології Йоркського університету в Торонто О. Субтельний: “На відміну від східноукраїнських урядів ЗУНР швидко і чітко утворила свій державний апарат... Галичани не займалися поширеними на сході радикальними експериментами...”,

а спиралися на старі австрійські моделі... Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості,.... Чи не найбільше вражаючим організаторським досягненням... стала Галицька армія¹⁹.

Глибокі й радикальні зміни у ЗУНР проводились в усіх галузях життя: соціально-політичній сфері, економіці, освіті, культурі і ін.

Так, 15 лютого 1919 р. УНРада прийняла закон про мову в державному житті республіки. Нею стала українська. Разом з тим національним меншинам гарантувалося право вживати в офіційних зносинах з державними властями, усно чи письмово, рідних мов, а властям, державним інституціям відповідати громадянам на їх рідній мові. Національним меншинам гарантувалося право вільно розвивати свої мови, культуру, мати свої школи, бібліотеки, видавництва, видавати періодичні видання і ін.

У квітні був виданий закон про громадянство та правовий статус чужинців²⁰.

Видано розпорядження (березень) з переліком спеціальних вимог до службовців державних інституцій. Ними могли бути тільки громадяни України, “бездоганного поведіння”, що володіють українською мовою і мовою хоч би однієї з національних меншин, які при поступленні на роботу “не переступили сорокового року життя”. Не могли стати державними службовцями особи, які притягалися до кримінальної відповідальності, які вчинили проступки проти публічного порядку, моралі; користолюбство; неоплатні боржники; особи, які своєю поведінкою “викликають публічні згіршення”. Прийняті на державну службу особи повинні були пройти однорічне стажування, а потім здати ще усний і письмовий іспити: щодо знання законодавства, вміння ним користуватися, вміння складати відповідні документи, знання своїх прав і обов'язків тощо²⁰.

Займалося керівництво ЗУНР, звичайно ж, і вирішенням наболілих соціально-економічних проблем. Найболючішою з них була земельна. Після довгих і завзятих дебатів у квітні, нарешті, був ухвалений закон про земельну реформу. Він передбачав конфіскацію земель поміщиків та інших великих землевласників понад встановлений максимум. Ці землі переходили у “земельний фонд” ЗУНР, з якого мали наділятися безземельні і малоземельні селяни. Встановлення земельного “максимуму”, вирішення питання наділення селян землею за викуп чи без, про конфіскацію земель у дотеперішніх власників з компенсацією чи без неї, як і час наділення самих селян землею – все це відкладалось на розгляд справжнього парламенту, Сейму. УНРада вважала себе органом тимчасовим, не уповноваженим до вирішення таких соціально-важливих проблем.

Не було, на жаль, нічого суттєвого зроблено в інтересах робітництва, хоча велася певна робота з покращення техніки охорони праці, санітарних умов, щодо підвищення заробітної платні, покращення житлових умов робітників. Недарма Головний отаман УНР Симон Петлюра 25 квітня телеграфував в Галичину: “Маю цілком певні повідомлення про неспокій у військах і серед населення на ґрунті незадоволення політикою Державного секретаріату в соціальних питаннях, особливо по земельних...”²². Дійсно, безземельне і малоземельне селянство з нетерпінням очікувало розподілу поміщицьких земель. У деяких повітах сільська біднота самочинно захоплювала поміщицькі маєтки, ділила землю, сільськогосподарський реманент.

Дуже гострою була у ЗУНР і продовольча проблема. Економіка краю вщент була знищена роками війни. Воюючі сторони конфісковували у населення харчі, промислові товари, транспорт, одяг. Населення краю голодувало, особливо гірські повіти.

Власті ЗУНР робили, що могли, зокрема, харчовий відділ, очолений Степаном Федаком. Взято на облік всі запаси харчів і товарів першої необхідності. Вони розподілялися серед найбільшого населення краю, а власникам виплачувалась компенсація. Правда, цих запасів було зовсім небагато. Для міської бідноти, дітей, людей похилого віку відкрито дешеві або безкоштовні їдальні. Введено два дієтичні (безм'ясні) дні на тиждень, заборонено питловати збіжжя, випікати печива. Заборонено вивіз продовольства за межі держави. Сільській і міській бідноті виділено грошову допомогу – 10 млн. гривень²³.

Значну продовольчу допомогу надавав ЗУНР уряд Української Народної

Республіки. До квітня сюди було доставлено 233 вагони зерна, 730 вагонів цукру, 127 вагонів інших продовольчих товарів. Для закупівлі картоплі уряд України виділив бідному населенню Галичини 5 млн. гривень²⁴.

З деякими державами – Чехословаччиною, Австрією – уряд ЗУНР уклав торговельні угоди, правда, до їх реалізації не дійшло.

Вирішувалися питання охорони здоров'я. Відкривались лікарні, поліклініки, медпункти, аптеки. Велась рішуча боротьба з епідеміями, причиною спалаху яких були колишні військовополонені, що після війни десятками тисяч повертались додому через Галичину.

Багато зроблено в галузі освіти. В першу чергу почалась українізація школи. Зрештою, це стихійно почало робити саме населення з перших днів встановлення української влади. У кожному населеному пункті було відкрито українські початкові школи, відкривались й середні: почало діяти 30 середніх шкіл, з них 20 гімназій, 3 реальні школи, 7 вчительських гімназій. Існуючі школи національних меншин зберігались, без усякого дозволу можна було відкривати нові. У них вводились як обов'язкові предмети українська мова, географія та історія України. Створено спеціальне видавництво навчальної літератури, розроблялись нові шкільні програми. Дозволялось відкривати приватні школи. Вживались заходи для відкриття українського університету. Вчителям значно підвищено заробітню платню, пенсії. До речі, як і медичним працівникам, залізничникам, зв'язківцям і ін.

Проводились важливі реформи, перебудова в багатьох інших сферах державного життя. Зокрема, у сфері фінансів вирішено тимчасово зберегти австрійську корону (оскільки своїх грошей ніде і ні на чому було друкувати). Крім того, введено в обіг гроші Української Народної Республіки – гривні і карбованці. Курс був такий: одна корона дорівнювала одній гривні і півкарбованця²⁵.

Активною була і зовнішньо-політична, дипломатична діяльність ЗУНР. З самого початку свого існування УНРада надіслала делегацію на чолі з державним секретарем зовнішніх справ В. Панейком у Париж, щоб на Паризькій мирній конференції добивались дипломатичного визнання і відстоювати інтереси ЗУНР. Хоч офіційного визнання ЗУНР не добилася, але в контакти з нею фактично вступили Австрія, Чехословаччина і ін. Представники ЗУНР були послані і діяли у США, Канаді, Франції, Німеччині, Англії, навіть Бразилії, Аргентині, всюди інформуючи власті цих держав про свій край, народ, державу, добиваючись її офіційного визнання, можливо допомоги.

У листопаді-грудні 1918 р. велись постійні переговори між властями УНР і ЗУНР про об'єднання обох українських держав. Ініціаторами були керівники ЗУНР, які виконували волю, багатовікове прагнення західноукраїнського населення до возз'єднання з усім українським народом. 1-го грудня Директорія і делегація ЗУНР у Фастові підписали т. зв. "Передвступний договір" про об'єднання²⁶.

З січня 1919 р. УНРада прийняла остаточну "Ухвалу про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою". 22 січня 1919 р. у Києві на Софіївській площі у святковій обстановці, у присутності багатьох тисяч людей була зачитана вказана Ухвала та Універсал Директорії УНР про злуку обох держав у єдину Українську Народну Республіку. Наступного дня "Акт злуки" односторонньо був ратифікований на сесії Трудового конгресу УНР.

Незабаром мав бути скликаний парламент об'єднаної України (Установчі збори), який повинен був ратифікувати Акт злуки та вирішити ряд інших пов'язаних з цим проблем. До його скликання колишня ЗУНР, зберігаючи автономію, усі свої центральні і місцеві органи та інші державно-політичні структури, збройні сили, законодавство і ін., стала називатися Західною Обласною Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Війна ЗОУНР з Польщею між тим продовжувалась, набираючи все більшого масштабу і гостроти. Польща, будучи значно більшою, розвиненішою державою, зі значно більшим економічним, військовим потенціалом, людськими резервами надсилала у Галичину все нові й нові військові сили. Підтримували Польщу, яка мала значно сильнішу і дійовішу дипломатичну службу, й урядові чинники західних держав, у першу чергу США й Франції.

І ось 25 червня 1919 р. Антанта вирішила "уповноважити" збройні сили Польщі зайняти всю Галичину, тобто дала їй "офіційне", з міжнародної точки зору, право окупувати західноукраїнські землі. Протести властей ЗУНР, її делегації у Парижі нічого не допомогли.

До середини липня 1919 р. збройні сили ЗУНР були витіснені польськими військами за ріку Збруч, на територію, яка ще належала Директорії. Туди ж переїхали всі власті і установи ЗУНР, багато тисяч біженців. Менша частина військ перейшла на територію Чехословаччини, де була інтернована. Об'єднавшись з військами Директорії, Українська Галицька Армія ще довго допомагала їм боротись проти ворогів України – російських і "доморощено-яничарських" більшовицьких армій, денікінців і ін. Однак згодом більша частина вояків і старшин галичан, залишених напризволяще усім світом, без будь-якої допомоги, підтримки, відірваних від рідної землі, родин, загинула від епідемій, ран у концтаборах Росії і Польщі. Саме вони, герої-патріоти УГА, були першими офіційними в'язнями горезвісного СЛОН (Соловецьких таборів особливого призначення), де їх розстрілювали без суду і слідства, топили на баржах у морі²⁷. Понад 50 тисяч галичан – молодих юнаків і дорослих патріотів – віддали у 1918–1920 рр. життя за волю України.

14 березня 1923 року Рада послів Антанти прийняла рішення визнати Східну Галичину без жодних застережень як територію Польщі. З волею українського населення ніхто з них не хотів рахуватися. Політику диктували ті, хто був сильний. ЗУНР потерпіла поразку, покинута світовим співтовариством у боротьбі з міцнішими сусідами. Чимала вина у цій поразці і правителів ЗУНР, які, хоч і робили все, що могли, для порятунку рідного краю, держави, однак припустились багатьох помилок, прорахунків. Один з найсерйозніших – це безмежна, сліпа віра у справедливість і демократизм західних держав. Недарма пізніше, зрозумівши свою помилку, виступаючи на засіданні Ліги Націй (1923 р.), Євген Петрушевич сказав знаменні слова: "Самими голосливими заявами і протестами, самим пасивним чеканням на ласку світу український нарід нічого не досягне, коли не докаже своєї волі до державної незалежності активною боротьбою"²⁸.

1. // Діло. 1918 р.- 20 жовт.
2. Там само.
3. // Діло. 1918 р.- 2 листоп.
4. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, вид-во НТШ, 1991.- С. 95.
5. // Діло.- 1918.- 11 листоп.
6. Там само.
7. // Діло. 1918.- 15 листоп.
8. Жандармерія в Австро-Угорщині мала, на відміну від Росії, не стільки функції політичної поліції, скільки функції охорони державного порядку взагалі.
9. ЦДІА в м. Львові, ф. 581, оп.1, спр.96, арк. 6.
10. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918).- Т. III.- Скрентон, 1959.- С. 53
11. Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки.- Випуск I.- 31 січня 1919 р.- С. 2–3.
12. ЦДІА у м. Львові., ф. 581, оп.1, спр.96, арк. 15–19. Також: Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. Львів, 1921.- С. 14.
13. // Діло.- 1918.- 21 листоп.
14. ДАЛО, ф. 257, оп.1, спр.72, арк. 63.
15. ЦДІА у Львові, ф. 581, оп.1, спр.96, арк. 20–21.
16. Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки.- Випуск 4.- С. 28–29; Випуск 5.- С. 35–37 і ін.
17. Чубатий М. Назв. праця.- С. 25; Вістник державних законів...- Випуск 4.- С. 27–31.
18. Вістник Державного секретаріату військових справ.- Ч. 2.- Тернопіль, 14 грудня 1918 р. С. 2–3.
19. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 322–323.
20. Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки.- Вип. 3.- Станіслав, 2 березня 1919 р.- С. 12.
21. Вістник державних законів...- Вип. 7.- С. 46–47.
22. ДАЛО, фонд 257, оп. 2, спр. 17, арк. 2–3.
23. Чубатий М. Назв. праця. - Львів.- 1921.- С. 29.
24. Там само.- С. 29.
25. ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 48.
26. Лозинський М. Галичина в р. 1918–1920.- Відень, 1922.- С. 67.
27. Кулиняк Д. Соловецький в'язень.- Київ, 1991.- С. 71.
28. Цит. за: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 роках.- Філадельфія, 1956.- С. 78.

Микола Литвин
(м.Львів)

РЕГОНАЛЬНИЙ СЕПАРАТИЗМ ЧИ ЕТНОПОЛІТИЧНЕ САМОВИРАЖЕННЯ? (ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ЗУНР)

Дев'ятимісячна війна (листопад 1918 – липень 1919 рр.) проти щойнонародженої ЗУНР стала першою виграною війною для Другої Речі Посполитої. Власне ця обставина спричинила до польсько-українського конфлікту посилену увагу тогочасних політиків, військовиків, правників та істориків. Зрозуміло, що польській (як, до речі, й українській) національній історіографії дуже важко залишатися на позиціях нейтральних, а звідси і об'єктивних при висвітленні сфери міжнаціональних стосунків на пограниччі, тим більше у часи збройного протистояння як у прикарпатському регіоні, так і загалом Центрально-Східній Європі. Тому, можливо, деякі суб'єктивні оцінки і критичні зауваження у нашому повідомленні випливатимуть із вразливості характеру історичних відносин між двома сусідніми народами.

Польська історико-політична думка другої половини XIX – початку XX ст. – складова польського національного руху – мала чіткі державницькі цілі, але дещо відмінні тактично-політичні орієнтації. Національно-демократичне товариство відстоювало перетворення монархії Габсбургів на федерацію п'яти країн – Австрії, Угорщини, Чехії, Хорватії, а також Галичини з польською владою. Краківські консерватори закликали суспільність виявляти лояльність до австрійського імператора, законного спадкоємця польської Корони; допускався й національно-культурний компроміс з галицькими українцями. Краківським консерваторам рішуче протидіяли “подоляки” – землевласники, які вважали “русинів” антидержавним ворожим елементом, а землі від Сяну до Збруча невід'ємною частиною майбутньої Польщі. Однак, вбачаючи реальну загрозу українському рухові кінця XIX ст., коли зростає активність послів- “русинів” у Галицькому сеймі та віденському парламенті, вказані три польські угруповання почали формувати політичне об'єднання, яке еволюціонувало у нову партію – Націонал-демократичну. Табір ендеції очолив відомий політик і публіцист Роман Дмовський, який обґрунтовував ідею “інкорпорації” – приєднання земель “неісторичного” українського народу до відроджуваної Польської держави.

Офіційна політична думка 1918-1939 років категорично відкидала будь-які аргументи західних українців, що дозволяли б їм претендувати на створення у Східній Галичині власної національної держави, не допускалася і соборність цих теренів із Наддніпряниною – “історичною територією” Речі Посполитої. В цьому питанні між польськими політичними партіями – від консерваторів і ендеків до соціалістів – особливих розбіжностей не спостерігалось. Щоправда, існували різні підходи до питання, як краще інтегрувати українців у відроджений польський державний організм. Чи повністю “розчинити” “русинів”, чи все ж надати певну форму автономії культурно-освітнього, релігійного, частково суспільно-політичного життя. Особливо ревно стверджувалося загосподарювання теренів польськими рільниками і, відповідно, економічна і культурна відсталість українства, яке до початку XX ст. начебто не витворило власних державотворчих чинників. Політичні концепції українських партій взагалі не розглядалися¹.

Після Другої світової війни і проголошення ПНР польські етно-політичні концепції, хоча й уподібнюються до радянських, однак характеризуються стриманістю в оцінках визвольних змагань українців і залишаються вільними від сварливих штампів істориків СРСР-УРСР.

Щоправда, у 50–70-их роках з'явилася праця, автори яких прагнули за тогочасних умов до об'єктивного трактування геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі, історії УНР і ЗУНР, вимог українського національного руху, насамперед ліво-радикального². У першу чергу піддано переоцінці національну політику уряду та сейму Другої Речі Посполитої. Активність українських праворадикальних сил 20–30-их років тогочасні дослідники пов'язували насамперед із фактом проголошення ЗУНР та воєнної поразки галицьких українців у 1919 р.

У часи активізації “Солідарності” (середина 80-х років) опубліковано перші

дослідження, що безпосередньо присвячувалися питанням українсько-польської війни. Однією з перших праць, що рішуче поривала з підходом до трактування подій 1918–1923 рр. польською міжвоєнною політичною публіцистикою та історичною мемуаристикою (Ю.Пілсудський, В.Вітос, Ю.Галлер, Б.Роя, Е.Сікорський, Ч.Мончинський, Ю.Сопотницький), стала монографія Тадеуша Домбковського “Український національний рух у Східній Галичині 1912–1923 рр.” (Варшава, 1985), в якій не визнається право галицьких українців на самовизначення і творення суверенної національної держави, хоча при цьому простежуються державотворчі зусилля уряду та Національної Ради ЗУНР³.

У ці роки, як і згодом, досить активно пропагувалася позиція різних політичних угруповань щодо відродження Польської держави у 1918 р. і формування її східних кордонів. Обґрунтовуючи фактично експансіоністські претензії Другої Речі Посполитої на Східну Галичину, польські автори не обмежували посилення на посередню польську етнотомографічну присутність. Дослідники ПНР, по суті, теж поділяли, а отже й виправдовували експансіоністські претензії політикуму 1918–1923 рр. на Східну Галичину і Волинь, що нібито випливали з “історичних” прав Польщі на Червону Русь.

Польська еміграційна історіографія, яку репрезентували військово-політичні діячі періоду Другої світової війни, що осіли в Інституті Ю.Пілсудського та музеї Сікорського у Лондоні, Інституті Ю.Пілсудського у Нью-Йорку, Товаристві Львів'ян у Чикаго, відстоювала національно-політичні постулати будівничих Другої Речі Посполитої проголошення ЗУНР на історичних “польських” теренах вважала нелегітимною, а встановлення кордону по Збручу – відновленням історичної справедливості щодо поляків⁴. Адам Замойський (Колумбійський університет США) кваліфікував дії українських партій та уряду ЗУНР щодо Львова як “загарбницькі”, головну ж небезпеку для польської державності він вбачав у російсько-більшовицькій експансії⁵.

Юліуш Енглерт і Гжегож Новік у книзі-альбомі “Юзеф Пілсудський. Командант – Начальник держави – Перший маршал Польщі” (виданий Польською культурною фундацією у Лондоні) зазначають, що “з 1 листопада 1918 р. проходили бої з українцями за Львів і Східну Малопольщу”; утворення ЗУНР, зрозуміло, навіть не згадується. Книга пересипана патріотичними зверненнями Ю.Пілсудського до польських воєнків, одне з яких вітало “вірних синів Вітчизни” з виходом до берегів Збруча у липні 1919 р. й закінченням боїв “за цілісність кордонів Вітчизни”⁶.

Відзначимо і те, що у 50–60-і роки в еміграційному середовищі Європи та Америки виокремилася група пацифістсько настроєної наукової та творчої інтелігенції (Єжи Гедройц, Збігнєв Бжезінський, Юзеф Лободовський), яка підтримала ініціативу діаспорних істориків Івана Лисяка-Рудницького, Миколи Шлемкевича, Романа Шпорлюка, француза Данієля Бовуа щодо нормалізації взаємин польського і українського суспільств, об'єктивізації досліджень з етнополітичної історії пограниччя у Центрально-Східній Європі. Зокрема, багатолітній видавець паризького політично-культурного журналу “Культура” та згуртовані навколо нього молоді польські інтелектуали наважилися радикально ревізувати національні міфи й відмовитися від колоніальної спадщини, яка лише виснажувала польську державність. Відмова від “східних кресів”, “Східної Малопольщі” і особливо “польського” Львова стала для шовіністичної діаспори “національною зрадою”⁷.

Розпад СРСР активізував українознавчу тематику й у польському науковому середовищі. Популярний польський дослідник Анджей Альберт у книзі “Новітня історія Польщі 1918–1980”, що вийшла у Варшаві наприкінці 1989 р., відзначає не тільки поразки, але й наступальні операції “військ Західно-Української Народної Республіки” і зауважує, що “опанування” поляками Східної Галичини влітку 1919 р. було б неможливе без підтримки Антант⁸.

У час відродження незалежної України у Кракові з'явилася науково-публіцистична книга Мацея Козловського “Між Сяном і Збручем”, яка стала першою спробою в історіографії посткомуністичної Польщі зрозуміти державотворчі плани галицьких українців у першій чверті XX ст. М.Козловський зауважив, що на початку XX ст. польські політики не зробили всього того, щоб уникнути кривавого конфлікту з українцями, які мали досить підстав для відновлення власного державотворення. В книзі аналізуються довоєнні політичні платформи перших українських партій, сеймова активність українців, патріотична діяльність парамілітарних товариств “Сокіл”, “Січ”, Наукового товариства імені Шевченка,

“Просвіти”, бойовий шлях легіону Українських Січових Стрільців. Власне лідера польської націонал-демократії Романа Дмовського він критикує за відмову українцям в їх “почутті національної приналежності”. Автор вважає, що напередодні вибуху світової війни в Східній Галичині (7 тис. км²) проживало 4055000 українців (74 %) і лише 659000 поляків (12,1 %), 670000 євреїв (12,3 %) і 65000 німців (1,2 %); у Львові (206,6 тис. мешканців) римо-католики становили більшість (51 %) і для “всіх поляків” місто було “одним з головних осередків польськості”⁹. У резюме М. Козловський із сумом стверджує: перемога дісталася полякам непомірно дорогою ціною – незагоєна рана породила український “тероризм”, а відтак табір у Березі Картузькій і загальну нестабільність суспільства, що привело до вересневої катастрофи 1939 р.¹⁰ 1999 р. книгу перевидано під назвою “Zaropniama wojna” із передмовою Богдана Скарадзінського.

Директор Інституту військової історії при Академії оборони Польщі, Анжей Айненкель, автор праць з історії парламентаризму Другої Речі Посполитої, вважає, що “політичний і разом з тим територіальний польсько-український конфлікт почався відразу після проголошення... самостійності Української Народної Республіки” і Брестського договору, який передбачав приєднання до УНР Холмщини. “Більш серйозним був конфлікт у Східній Галичині. Тут українці передусім розраховували на відокремлення Галичини та Лодомерії. Відень не ратифікував Берестейського договору. Поляки прагнули втримати однорідну Галичину, незважаючи на те, що у східній частині проживала українська більшість”. Щодо ЗУНР, вважає дослідник, то держави Антанти “сприймали її виключно як елемент, що допоможе розв’язати російську проблему. Якщо йдеться про Східну Галичину, то її долю мала вирішити постанова щодо територій, які належали до колишньої Австро-Угорщини. Тут брались до уваги російські прагнення. Враховано польські аспірації та аргументи, а також ту роль, яку відігравала та була спроможна відігравати Польща в тій частині Європи.” А провина ЗУНР у тому, що вона “відкинула всілякі спроби компромісних розв’язок, що дозволили б зберегти існування на частині території, на яку претендувала”. Що ж до правно-політичної оцінки нових територіальних надбань Польщі, то тут думки дослідника традиційні для офіційної науки: “З точки зору міжнародного права територія Речіпосполитої Польської, а також землі, на яких проживали українці, була законною. Як польська влада, так і польська державність на цій території була визнана міжнародними договорами. Таке становище виборене Польщею збройно та схвалене пізніше відповідними мирними договорами відповідало прагненням та відчуттям польського суспільства... Українцям не вдалося після Першої світової війни вберегти самостійну державу. Їхні землі поділили чужі держави. Польська держава щодо українців часто була несправедливою... Ця держава, однак, захистила їх від долі, яку влаштував їхнім братам за східним кордоном режим Сталіна”¹¹.

Директор Південно-східного наукового інституту у Перемишлі Станіслав Стемпень у 1991–1998 роках упорядкував чотирьохтомовий науковий збірник “Польща–Україна. Тисяча років сусідства”, в якому показав вагомі національно-культурні надбання обох народів на прикарпатських теренах у XVIII–XX ст., зокрема консолідуючу роль Греко-католицької церкви на національне відродження українства, згубний вплив комуністично-більшовицької ідеології на морально-християнські устої галицького суспільства: “Процес формування національної свідомості у поляків та українців у XIX ст. ставив обидва народи перед необхідністю визначити взаємні реляції щодо політичного й суспільного життя. Розвиток національних аспірацій в умовах тогочасної Галичини нерідко відбувався в протилежних напрямках. Попри всі спроби, порозуміння все ж не було досягнуто. З таким багажем антагоністичних інтересів ці суспільності й увійшли в період міжвоєнного двадцятиліття. Ситуація навіть загострювалася. Не останню роль в цьому відіграла польсько-українська війна 1918–1919 рр., яка надала переважно пасивним до того часу суспільним колам політичної активності. Поразка Української Галицької армії, безумовна капітуляція, до якої її змусила Польща надовго перекреслила можливість діалогу з галицькими українцями.”¹² Головну передумову етнополітичного конфлікту 1918–1919 рр. він вбачає у непоступливості польської сторони, насамперед політиків. Несприятливою, на думку С.Стемпеня, була й геополітична ситуація навколо України, державницькі підвалини якої підірвала як внутрішня громадянська війна, так і експансіоністські плани радянської Росії, яка намагалася роздмухати вогонь комуністичної революції у Центрально-Східну Європу¹³.

Варшавський політолог Юзеф Дарський у книзі “Україна: Історія, сучасність, національні конфлікти” аналізує етнополітичну історію України й основні віхи польсько-українських стосунків. Подано картосхеми УНР і ЗУНР, “польсько-української війни 1918–1920 рр.” Він вважає, що міжнародна і внутрішня ситуація сприяли українському державотворенню у Галичині (на відміну від Наддніпрянщини), а злука УНР і ЗУНР мала “символічне значення”, помилково вважаючи, що “противником з’єднання обох українських держав” був президент Української Національної Ради Є.Петрушевич. Безпідставно стверджується і те, що УГА “капітулювала перед Денікіним і увійшла до його Добровольчої армії (6 листопада)”, бо її приєднання до Росії на засадах федерації. Водночас, політолог вважає, що “українсько-польська війна (більшість польських авторів вважають її “польсько-українською”. – Авт.) поглибила між народами антагонізм і створила ґрунт для діяльності крайніх націоналістичних угруповань”¹⁴.

Анжей Хойновський у монографії “Україна”, що вийшла у Варшаві 1997 р., великий розділ присвятив Українській революції 1917–1920 рр., а один із параграфів – утворенню на “українських землях Австро-Угорської монархії” Західно-Української Народної Республіки. Автор об’єктивно розповідає про діяльність Української Національної Ради, створеної з представників головних партій, парламентарів та представників греко-католицького єпископату. Він стверджує, що “Львів опанований практично без боротьби. Австрійський намісник Карл Гуйн подав у відставку і влада перейшла до рук Української Національної Ради, яка за кілька днів поширила свою владу на більшість території Галичини.” Зауважено й те, що у наступній каденції Національної Ради третину парламентських місць мало бути надано полякам, а також євреям та німцям, які “прагнули приховати нейтральність щодо конфлікту у краї”. У параграфі “Польсько-українська війна у Східній Галичині” підкреслено, що у тій війні українці мали значно гірші стартові позиції, бо за поляками була фізично-мілітарна і господарська перевага, а також потужна дипломатична підтримка Антанти, що боялася втратити контроль над Дрогобицько-Бориславським нафтовим районом. Захід лякали й воєнні успіхи у цьому регіоні радянської Росії. Не вдалася, на думку автора, січнева 1919 р. “федеративна” злука УНР і ЗУНР, бо “галицький провід загалом ... не спішив до об’єднання обох держав”. Зауважимо й те, що українські політики безпідставно сподівалися на допомогу Антанти, яка на геополітичній карті Центрально-Східної Європи розглядала лише польські та російські чинники. Були й інші “слабі сторони” ЗУНР: УГА бракувало досвідчених командирів, а політичній еліті – харизматичної постаті. Не виграла у війні й Польща: “ворог”, що мав залишитися за кордоном держави, опинився у її рамках. А.Хойновський цілком слушно резюмує: “Боротьба у Галичині підняла національну свідомість українців, зміцнивши почуття їх власної вартості”, а панування поляків над цим тереном не “принесло” їм нічого доброго”¹⁵.

У 90-і роки, нарешті, з’явилися перші публікації, що спеціально присвячені Західно-Українській Народній Республіці. Бо традиційно її історія розглядалася у контексті відродження польської державності восени 1918 р. Зокрема, Міхал Адамчик у статті “Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1919” показує етнодемографічну ситуацію в Східній Галичині, зазначаючи, що напередодні світової війни (1910 р.) там проживало 3,1 млн. українців (58,9%) і 2,1 млн. (39,8 %) поляків. Далі розповідає про утворення у вересні–жовтні 1918 р. Центрального військового комітету і Національної Ради, які й організували в ніч на 1 листопада “збройне перейняття влади” у Львові та краї. Після першолистопадового “перевороту” українці розпочали “розбудову державних структур”: створили коаліційний Державний секретаріат, де переважали націонал-демократи, ухвалили тимчасову конституцію, переобрали Національну Раду, що виконували функції “законодавчі і контролю” (при цьому зауважує і те, що поляки і євреї не вислали до нього “своїх репрезентантів”). “ЗУНР, незважаючи на своє дуже важке становище, завжди намагалася творити правні підстави для своєї державності і дбала, хоча б формально, щоби всі дії державних органів були правочинні”, – резюмує автор. Щоправда, не обійшлося без національних утисків. І наводяться факти: “репресовано” польське шкільництво, у Стрию “українізовано назви всіх вулиць і крамниць, у Збаражі знищено пам’ятник Адаму Міцкевичу”. Аналізується й соборний процес в УНР–ЗУНР, який, на думку дослідника, 22 січня був лише “декларований”; дипломатична активність уряду, зокрема створення у Австрії, Угорщині, Німеччині, Італії, США, Бразилії власних

посольств, представництв чи місій. Дещо декларативно і бездоказово також звучить авторська думка про те, що «Антанта була готова допомогти кожному, хто гарантував би стабільність у тому регіоні. На терені Східної Галичини могла бути лише Польща. Дії і переговори української делегації у Парижі закінчилися повним фіаско...». Спірною є і така думка: «Найбільшою вадою тієї держави (ЗУНР – Авт.) був її слабкий економічний і демографічний потенціал. У той час між Польщею і Росією, байдуже, білою чи червоною, забракло місця слабій Україні. Сильна Україна на той час не могла повстати»¹⁶.

Робота Гжегожа Лукомського, Чеслава Партача і Богуслава Поляка «Польсько-українська війна 1918–1919. Бойові дії, – політичні аспекти – хроніка» (Кошалін; Варшава, 1994), хоча і написана у посткомуністичні часи, але містить чимало політичних штампів попередньої доби. Листопадова національно-демократична революція 1918 р. для цих авторів є фактично «захопленням Львова українцями», «замахом на Львів», що супроводжувався «актами гвалту», «масовим мордом цивільного населення», інтернуванням 25 тис. поляків. Чимало уваги приділяється антизунрівській опозиції – виступам східногалицьких комуністів, «невдоволених селян», «бунтам вояків», «соціалістичному повстанню у Дрогобичі», яке було «придушено кров'ю». Цим, зрозуміло, доводилася слабкість органів влади ЗУНР. Що ж до злуки УНР і ЗУНР 1919 р., то вона, на думку авторів, є «історичною паперовою пам'яткою». А причини криються в тому, що «між двома відлами українського народу бракувало історичного, суспільного і політичного зв'язку». «Організаційна слабкість галицьких українців» впливала, на думку авторів, із «незадоволення сподівань селян і солдатів та територіального максималізму», «браку досвіду державотворчого життя», «бойкоту поляків і частини жидів». Але, врешті-решт, перемогу визначила «перевага польських військ». Допомога Антанти фактично до уваги не береться. Не є оригінальними автори й в етнодемографічних оцінках східногалицьких теренів, де, на їх думку, проживало лише 3 млн. українців (на 1 млн. менше, ніж за даними М.Козловського) і аж 1,6 млн. поляків, які становили більшість у 20 містах і 83 містечках краю¹⁷.

Проблеми польсько-українського збройно-політичного протистояння розробляв професор Інституту військової історії Академії оборони Польщі Міхал Клімецький¹⁸, монографія якого «Польсько-українська війна за Львів і Східну Галичину 1918-1919 р. Аспекти політичні і військові» написана на багатому археографічному матеріалі із Польщі, України, Росії та Франції і є фактично узагальненням нового польського бачення історії ЗУНР¹⁹. Враховано й здобутки сучасної української історіографії. У двох перших розділах, присвячених етнонаціональним стосункам, суспільно-політичному і господарському життю в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст., автор доводить, що Львів був не тільки важливим центром польського політикуму, але й українського: тут діяли потужні політичні партії та громадські товариства, еміграційні осередки наддніпрянців. Серед 5,3 млн. мешканців Східної Галичини (1910 р.) українці, на його думку, становили 3,79 млн. осіб (71,1 %), а поляки 0,77 млн. (14,4 %), євреї 0,66 млн. осіб (12,4 %). У книзі детально характеризується дев'ятимісячна хроніка Галицько-Волинського фронту Війська Польського, при цьому автор відзначає ініціативність і бойовий дух Галицької армії у грудні 1918 – березні 1919 рр., а також червневу Чортківську офензиву, яка дуже налякала польську суспільність і версальських верховодів. «Унія» УНР і ЗУНР не вдалася, бо ліберально-демократичній католицькій галицькій еліті було важко порозумітися із «суспільністю Великої України, вихованою в абсолютистській православній Росії». А врешті-решт перемогла польська зброя, перевага якої була досягнена вже наприкінці листопада 1918 р. у Львові. Не забуває автор повідомити, що у ті листопадові дні понад 400 польських «оборонців Львова» загинуло. Водночас не замовчується і те, що вступ легіоністів до Львова супроводжувався єврейськими «погромами», які стали «реакцією на проукраїнську діяльність львівських жидівських організацій, зокрема жидівської міліції», а також «брутальними ревізіями... в українських інституціях», інтернуванням членів Української Національної Ради. Загалом автор вважає, що ЗУНР мала шанс вижити, але, зрозуміло, без Львова і Перемишля, але цьому зашкодив максималізм і непоступливість на переговорах керівництва Національної Ради і Держсекретаріату. У перемозі поляків М.Клімецький не надає першочергового значення допомозі Антанти. На відміну від інших авторів, він не наголошує на проукраїнських симпатіях австрійців восени 1918 р. Популярним викладом вищеназваної монографії стала нова книга

професора «Львів. 1918–1919», яка вийшла у варшавському військовому видавництві «Bellona» восени 1998 р. 1 листопада 1998 р. у столичній «Газеті виборчій» опубліковано двосторінкове інтерв'ю з Міхалом Клімецьким, в якому він виклав державотворчі плани проводу ЗУНР і назвав конфлікт 1918–1919 років «війною двох патріотизмів», які невдовзі об'єдналися у протибільшовицькій боротьбі.

Польську наукову громадськість і публіцистику продовжують хвилювати листопадові бої 1918 р. у Львові, доблесть її «оборонців», «львівських орлят». Інтерес до цих подій постійно підігрівала польська преса репортажами про багаторічну реконструкцію польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові («Цвинтар Орлят»). Щоправда, сучасні дослідники бачать у галицькій столиці на лише українських «заколотників» і «бандитів», але й Національну Раду і Держсекретаріат ЗУНР, подають біографії їх провідників, не ігнорують україномовних джерел²⁰.

Активізувалися дослідження польських некрополів, нагородної системи часів війни 1918–1919 рр. Вихід 1990 р. ілюстрованого видання Станіслава Ніцеї «Цвинтар оборонців Львова» спричинив рецензійний «бум» у польській пресі, приїзд до Львова президента Леха Валенси й початок реконструкції одного з найбільших в Європі військових меморіалів. Автор називає листопадові події «обороною Львова» від «українського замаху» і пояснює це тим, що у час народження Другої Речі Посполитої 200-тисячне місто було «великим центром польської культури», адміністрування над яким отримували поляки. Власне поляки змушені були протистояти «українському військовому перевороту». Книга інформує читачів про створення Державного секретаріату, його персональний склад, партійну приналежність міністрів, тимчасову конституцію Західно-Української Народної Республіки, її герб – «герб стародавньої Галицько-Волинської держави», державний прапор синьо-жовтої барви. У розділі «Відсіч» викладена хроніка боїв 1–21 листопада. Чимало уваги присвячено спорудженню «цвинтаря Орлят», основна частина якого була урочисто відкрита 1925 р.²¹

Польські науковці активізували тематику польсько-українських стосунків на пограниччі у першій половині XX ст.²² Із нових робіт, насамперед, виділимо монографію Здіслава Конечного, написану на матеріалах тогочасної періодики (газети «Ziemia Przemyska», «Nowy Głos Przemyski», «Tygodnik Przemyski»), документах перемиського та варшавських архівів, споминах української еміграції. У вступі автор зазначає, що до світової війни Перемишль (54,1 тис. осіб) був третім за величиною у краї містом, в якому проживало 25,3 тис. римо-католиків, 12,0 тис. греко-католиків і 16,1 тис. визнання іудейського. Українці гуртувалися навколо осередків національно-демократичної і соціал-демократичної партій, товариств «Січ», «Сокіл», «Українська бесіда», «Рідна школа», а також Перемишльської єпархії Греко-католицької церкви. Першолистопадовий виступ 1918 р. у місті очолила повітова Українська Національна Рада (Перемишльська Національна Рада). Загалом листопадові події З.Конечний трактує як «захоплення міста», «бунт вояків українізованих частин». Щоправда, у книзі є маловідомі сюжети про переговори польської та української громадськості щодо нейтралізації військового конфлікту, які закінчилися підписанням «Умови щодо утримання спокою і порядку у місті та околицях», створенням спільної міліції із 2000 українців і поляків. Аналізується також діяльність Жидівської Національної Ради. І якби 11 листопада із Кракова до фортеці над Сяном не надійшла військова підмога, то місто перебувало би значно довше в державницькій орбіті ЗУНР (ця назва взагалі відсутня у книзі). Автор наводить цифри вбитих 4–12 листопада у Перемишлі поляків (18 осіб) і українців (13 осіб) й замовчує масові акції інтернування українців²³. Вітчизняних дослідників зацікавить підбірка із 17 документів із фондів Перемиського архіву, зокрема «Польсько-українська угода щодо утримання спокою і порядку у місті та околицях» (1 листопада 1918 р.), «Відозва українського Уряду міста Перемишля до мешканців» (4 листопада), «Наказ Української військової команди Військового округу Перемишля» (4 листопада), «Лист Української Національної Ради у Перемишлі до Української Національної Ради у Львові» (10 листопада), «Відозва Жидівської Національної Ради до польської та української громадськості» (16 листопада)²⁴. З.Конечний не використовує низку споменів про тогочасні події у Перемишлі, які зберігаються у фонді Наукового товариства ім. Шевченка Національної бібліотеки Польщі.

З'явилася низка спеціальних (аналітичних і археографічних) праць з історії польської кавалерії, летунства, військової розвідки, преси, документалістики періоду

польсько-української війни 1918–1919 рр. Тональність цих розвідок стала значно толерантнішою і об'єктивнішою до Галицької армії, бойових операцій її корпусів і бригад, мужності українського стрілецтва²⁵. Однак і ці публікації ображають українського читача своєю термінологією ("оборона Львова", "Східна Малопольща", "визволення Тернополя" тощо). У 90-і роки українською проблематикою зацікавився Військовий інститут Торунського університету. Власне його працівникам Збігневу Карпусю і Вальдемару Резмеру належить низка публікацій, присвячених інтернованим та полоненим воякам Армії УНР і Галицької армії у польських таборів і загалом польсько-українським військовим стосункам у 1917–1920 роках²⁶. Автори вважають, що головною перешкодою на шляху нормалізації стосунків між Польщею і УНР–ЗУНР була радянська Росія, яка прагнула запалити вогонь світової революції й у центрі Європи.

Окремо виділимо праці, авторами яких є поляки українського походження, що досить об'єктивно аналізують міжнародне і внутрішнє становище ЗУНР, залучаючи до аналізу архіви Польщі, Росії, України, Канади²⁷.

Відзначимо і те, що в історіографії 90-х років зустрічаються навіть захвалювальні оцінки становища в ЗУНР. Тадеуш Анджей Ольшанський в узагальнюючій праці "Історія України в ХХ ст.", яка 1994 р. вийшла у Варшаві, написав, що "Галицька Україна швидко стала добре організованою і відносно сильною державою. Незважаючи на кадрові труднощі, організовано адміністрацію і судочинство... Тут панувала "свята національна згода" щодо примату незалежності над будь-якими партійними цілями, охоплювала вона навіть "общеросів"²⁸. Оцінюючи наслідки війни Тадеуш Ольшанський підкреслює, що поляки як переможці стали господарями Східної Галичини лише "на основі доконаного факту"²⁹.

З найновіших комплексних видань по вказаній проблематиці слід насамкінець виділити книгу професора Людвіка Мрочки, видану 1998 р. у Кракові³⁰. В центрі уваги дослідника Східна Галичина, польське і українське бачення її національного характеру, переростання ідейної суперечки в політичну і збройну боротьбу, хід і наслідки цього протиборства. У підході до висвітлення більшості аспектів "спору" автор не повторює відомих антиукраїнських стереотипів польської історіографії 20–40 років, а свої положення він намагається подати на базі фактичного матеріалу. Чи не найбільшою новизною монографії Л.Мрочки є системний виклад дій зовнішньої політики Бельведеру після окупації всієї Східної Галичини, спрямованої на повне міжнародно-правове визнання краю за Польщею. Хибними є міркування краківського дослідника щодо характеру польсько-української війни. На його думку, вже в перші три дні, починаючи від 1 листопада, проти ЗУНР нібито воювало населення Львова; після відступу українського війська зі Львова впродовж кількох місяців тривала війна Галичини Східної із Західною. Але ж українські дослідники О.Карп'юк, С.Макарчук, О.Красівський, Ю.Сливка довели: проти ЗУНР, що була у злуці з УНР, воювала вся Польща, а від травня ще й у союзі з Антантою.

Таким чином, методологічні концепції й сучасної польської історіографії пропагують плани державно-національної розбудови Другої Речі Посполитої. Вказані концепції фактично обгрунтовують інтеграцію українців у новий польський державно-національний організм, затушовуючи етнічну асиміляцію української більшості "східної Малопольщі".

1. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. – Київ, 1998. – С. 58–70.

2. Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1970. – 412 s.; Kowalski W. T. Rok 1918. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1978. – 266 s.; Kowalski W.T., Skrypel A. Stosunki polsko-radzieckie. 1917–1945. – Warszawa, 1980. – 308 s.; Lewandowski K. W kręgu problematyki stosunków czechosłowacko-ukraińsko-polskich 1918–1922 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. T. 6. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – S. 183–195.; Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum, 1979. – 517 s.; Radziejowski Janusz. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy, 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne. – Kraków: Wydawn. Literackie, 1976. – 266 s.; Tomaszewski J. Lwów, 22 listopada 1918 // Przegląd Historyczny. T. 25. – Z. 2. – Warszawa, 1984. – S. 279–285.

3. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. – Warszawa: Instytut J. Piłsudskiego, 1937. T. 1. – 291 s.; T. 2. – 300 s.; T. 6; Witos W. Moje wspomnienia. – Warszawa, 1978; Roja B. Legendy i fakty. – Warszawa: F.Hoesick, 1931; Haller J. Pamiętniki. – London, 1964; Mączyński Cz. Boje lwowskie. T. 1–2. – Warszawa, 1921; Sopotnicki J. Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe. – Lwów, 1921; Галан Я. Світло зі Сходу //

Навіки з тобою, Росія. – Львів, 1954. – № 19.

4. Mękarska-Kozłowska B. Postanictwo kresowe Lwowa. – London: Inc. J. Piłsudskiego, 1991; Jądzejewicz W. Józef Piłsudski 1867–1935. Zyciorys. – London, 1985; Pobóg-Malinowski Władysław. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2: 1914–1939. – London: Swiderski, 1967; Wojstowski S. Traktat brzeski a Polska. – Londyn, 1969; Zamojski J. Powrót na mapę: Polski Komitet Narodowy w Paryżu. – 1914–1919. – Warszawa, 1991.

5. Zamojski J. Powrót na mapę: Polski Komitet Narodowy w Paryżu. – 1914–1919. – Warszawa, 1991. – N. 7–9.

6. Englert J., Nowik Gr. Józef Piłsudski. Komendant – Naczelnik państwa – Pierwszy Marszałek Polski. – Londyn, 1991. – S. 86, 96.

7. Лисяк-Рудницький І. Поля України в новітній історії // Історичні есе. – Київ, 1994; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Т. 1–2. – Київ: Основи, 1994; Шлемкевич М. Галичанство. – Нью-Йорк: Ключі, 1956; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – Київ: Інтел, 1996.

8. Albert A. Najnowsza historia Polski 1918–1980. – Warszawa, 1989. – S. 52–55.

9. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Kraków: Znak, 1990. – S. 72.

10. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Kraków: Znak, 1990. – S. 58–72; 294–296.

11. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна. Польща: важкі питання. Вип. 102. – Варшава, 1998. – С. 31–32 С. 35, 45.

12. Стемпень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна-Польща: історична спадщина і свідомість. Вип. 1. – Київ-Перемишль, 1993. – С. 211.

13. Stępień S. Polacy-Ukraińcy: tradycje w wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych? // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. – Rzeszów: Wyd. Wszechnicy Ped., 1996; Stępień S. Symon Petlura Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych // Wojsko i Wychowanie. – 1998. – Nr 6; Stępień S. Ukrainoznawstwo. Materiały do bibliografii. – Przemyśl, 1999; Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej. Społeczność Ukraińska // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 1987. – Nr 4–5.

14. Darski J. Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe. – Warszawa: Instytut Polityczny, 1993. – S. 21, 22, 64.

15. Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa: Trio, 1997. – S. 46–54.

16. Adamczyk M. Zachodnioukraińska Republika Ludowa 1918–1919 // Niepodległość Polski w 1918 roku a procesy państwowotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej/ Red. naukowa Z. Mańkowski. – Lublin, 1996.

17. Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. – Koszalin; Warszawa: Uczelnia Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 1994. – S. 12, 13, 77.

18. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997; Klimecki M. Polsko-ukraiński konflikt wojskowy o Galicję Wschodnią. 1918–1919 r. // Akcja "Wisła" na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej 12–14.06.1992. – Szczecin, 1994; Klimecki M. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 r. // Wojsko i wychowanie. – 1993. – Nr 5. – S. 43–46; Nr 6; Klimecki M. Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 // Studia i materiały do historii wojskowości. T. 36. – Wrocław; Warszawa; Kraków: W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1994.

19. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997.

20. Bargietowski D. Jak doszło do listopadowej odsieczy // Rocznik Lwowski: Instytut Lwowski. 1992. – Warszawa: Instytut Lwowski, 1992; Jagoda M. Walki o Lwów od stycznia do kwietnia 1919 roku // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1995. – Nr 1–2; Leinwand A. Obrona Lwowa w listopadzie 1918 roku // Rocznik Lwowski 1993–1994. – Warszawa, 1994.

21. Nicieja S. S. Cmentarz Obrońców Lwowa. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1990. – S. 9–13, 18–41, 221–223, 303–466.

22. Andrusiewicz A. Przemyśl w latach 1918–1919 // Rocznik Przemyski. – 1978. – Nr. 19–20; Konieczny Z. Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy. Listopad–grudzień 1918. – Przemyśl, 1993.

23. Konieczny Z. Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy. Listopad–grudzień 1918. – Przemyśl, 1993. – S. 7, 21, 27, 95–97.

24. Konieczny Z. Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy. Listopad–grudzień 1918. – Przemyśl, 1993. – S. 105–116.

25. Tarkowski K. Polskie Lotnictwo wojskowe w 1918 r. // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1991. – Nr 2. – S. 37–46; Kopański T. Lotnictwo polskie w kampanii polsko-ukraińskiej 1918–1919 // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1990. – Nr 1–2.

26. Karpuś Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. – Toruń, 1991.

27. Misilo E. Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. Zarys bibliograficzny // Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. – 1987. – Nr 2; Żurawski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. – Warszawa, 1995.

28. Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa: TYRSA, 1994. – S. 89.

29. Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa: TYRSA, 1994. – S. 85, 93–94.

30. Mroczka L. Spor o Galicję Wschodnią (1914–1923). – Kraków, 1998.

Іван Пендзей
(м.Івано-Франківськ)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРИОГРАФІЇ ЗУНР

Листопадові події 1918 р. на західноукраїнських землях, визвольні змагання українців, виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки останнім часом все більше привертають увагу громадськості. Свідченням цього є міжнародні наукові конференції, проведені до 75-ти і 80-тиріччя ЗУНР, поява великої кількості різножанрової літератури (від газетних публікацій до монографічних досліджень) про цю звитяжну сторінку в історії українського народу. У перспективі неминуче назріє потреба в підготовці капітальної історіографічної праці, присвяченої ЗУНР.

Проблема вже привернула увагу дослідників і знайшла певне висвітлення у ряді публікацій.

Основні напрямки радянської історіографії утворення ЗУНР відзначили чернівецькі науковці В.Карпо та А.Коцур у виступі на конференції, присвяченій 75-ти річчю ЗУНР, та в публікації "До питання історіографії утворення ЗУНР"¹. На їх думку, пануючою в радянській історіографії була наступна схема виникнення ЗУНР: "... Українська буржуазія Східної Галичини, після розвалу Австро-Угорської імперії перехопила владу і 13 листопада 1918 року проголосила Західно-Українську Народну Республіку"².

Іншу "неофіційну" точку зору з даної проблеми висловив О.Карпенко, який стверджував, що в краї була здійснена "національно-демократична, народна революція", подібна до тих, які здійснювались іншими народами, що населяли Австро-Угорщину³. Через 35 років О.Карпенко підтвердив висловлену ним концепцію у статті "Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях" (Український історичний журнал. - 1993. - №1. - С.16-29)⁴.

"Принципово інше пояснення цих подій", на думку В.Карпа та А.Коцура, - дають С.Макарчук, Я.Лялька, К.Науменко, Ю.Сливка, О.Зайцев⁵. Проте в чому воно полягає - не роз'яснюють. Характерна в цьому відношенні, - як вони зазначають, - є стаття С.Макарчука (Республіка, що обрала поразку // Вільна Україна. - 1989. - 22,24 січня). Автор розкриває події жовтня-грудня 1918 року в Східній Галичині у контексті перемоги національно-визвольних революцій пригноблених народів Австро-Угорщини і робить висновок про те, що утворення Західно-Української Народної Республіки зумовлено ходом історичного розвитку⁶.

Однак, цей погляд ще раніше відстоював О.Карпенко. Виникнення ЗУНР С.Макарчук поставив поряд з такими подіями, як відновлення восени 1918 року польської державності, виникнення самостійної демократичної Чехословаччини, виділення південнослов'янських земель і створення самостійної держави сербів, хорватів і словенців (з січня 1929 р. - Королівство Югославія). Ці державні утворення, як і ЗУНР, постали як самостійні держави пригноблених народів в умовах агонії Австро-Угорщини. Якщо ЗУНР була проголошена 13 листопада 1918 р., то Австрія стала республікою 12 листопада, а Угорщина - 16 листопада.

С.Макарчук високо оцінив сам факт проголошення республіки на західноукраїнських землях та її діяльність. "Республіка, - зазначає автор, - вже сама по собі була значним кроком вперед у порівнянні із станом австрійського монархічного режиму. У формі республіканського політичного ладу, - підкреслює вчений, - на західноукраїнських землях через багато століть відроджувалась національна державність українців, проголошувалась ліквідація національного гніту і національної дискримінації, декларувались наміри розв'язання найважливіших соціальних завдань: конфіскація поміщицьких земель, встановлення 8-годинного робочого дня, запровадження демократичної школи"⁷. Тим самим С.Макарчук підтверджує раніше висловлену думку О.Карпенка про те, що ті події мали характер народної буржуазно-демократичної революції⁸.

С.Макарчук - не тільки історик ЗУНР, але є одним із перших її історіографів. У вже згадуваній статті міститься короткий і систематизований виклад радянської

історіографії ЗУНР. Дослідник чи не вперше робить спробу частково пояснити те, чому вона трактувала ЗУНР як реакційне явище⁹.

Важливого історіографічного аспекту ЗУНР торкнувся у своєму виступі на конференції, присвяченій 75-річчю ЗУНР, і у публікації "Учні М.Грушевського про ЗУНР" івано-франківський науковець В.Педич¹⁰. Дослідник зазначає, що під загальною редакцією одного із найздібніших учнів М.Грушевського І.Крип'якевича у Львові в 1935 році вийшла фундаментальна праця "Історія українського війська"¹¹. По-своєму тлумачив причини загибелі ЗУНР історик І.Кравецький у рукописній статті "І.ХІ.1918 - І.ХІ.1933 рр. (15-а річниця проголошення ЗУНР)", яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. ЗУНР привертала увагу й інших учнів М.Грушевського¹².

Після наукової конференції, присвяченої 75-річчю ЗУНР, значно зросло зацікавлення проблематикою визвольних змагань. Івано-франківський і київський дослідники С.Дерев'янка і А.Панчук у статті "ЗУНР в українській історіографії" (Український історичний журнал. - 1995. - № 2. - С.28-36) зробили спробу історіографічного узагальнення стану наукової розробки проблеми. Предметом їхньої уваги стала вітчизняна і зарубіжна історична література про ЗУНР. На основі її всебічного аналізу автори дійшли до висновку про те, що "... в історичній літературі містяться не просто неоднозначні, але й принципово діаметральні трактування історії ЗУНР окремими дослідниками"¹³.

Як зазначено у цій статті, першими істориками західноукраїнського зриву 1918 р., будівництва і функціонування ЗУНР були самі учасники визвольних змагань: В.Винниченко, П.Христюк, М.Шаповал, К.Левицький, М.Омельянович-Павленко, М.Капустянський, А.Кравс, О.Доценко, М.Лозинський, Л.Цегельський, А.Чайковський, С.Вітик, І.Макух, А.Артимович, С.Голубович, М.Рудницька-Лисяк, М.Тарнавський, В.Шухевич, С.Шухевич та ін¹⁴.

Особливу цінність для правильного розуміння державотворчих процесів періоду визвольних змагань мають спогади та публікації М.Грушевського ("На порозі нової України" (Т.1-2. - К., 1917)), П.Скоропадського ("Спомини" (К., 1992)), відомого історика і громадсько-державного діяча, крайового комісара Галичини і Буковини у 1917 р., міністра закордонних справ УНР Д.Дорошенка ("Мої спомини про недавнє минуле" (Ч.1-2. - Львів, 1923), "Історія України 1917-1923" (Т.1-2. - Ужгород, 1923-1930)). Більшість праць учасників Української революції мають характер мемуарів, які яскраво передають дух і колорит епохи, а деякі з них, крім відображення подій, містять і цікаві дані.

З огляду на це спогади діячів та керівників ЗУНР - цінне історичне джерело, без використання якого неможливе правдиве відтворення її історії. Але слід мати на увазі, що окремі з них містять неточні, а то й помилкові відомості і, навіть, свідоме перекручення подій, тому вимагають критичного аналізу і перевірки архівними матеріалами.

Таким чином, самі учасники визвольних змагань закладали підвалини "зунроїстики", ставали першими дослідниками історії ЗУНР. Приховані в спецфондах архівів і бібліотек, їхні праці були малодоступні або й зовсім недоступні. Як і інші матеріали про ЗУНР, вони "не тільки не використовувались, але й практично не вивчались дослідниками"¹⁵. Тільки в умовах незалежності окремі з них перевидані, їх поглиблений аналіз - невідкладне завдання дослідників ЗУНР.

Серед наукових досліджень (що проводились у 20-30-х роках) національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях, історії ЗУНР слід згадати і працю М.Лозинського "Галичина в рр. 1918-1920" (Відень, 1922), яка глибоко аргументована та виконана на основі обширного фактичного матеріалу.

Об'єктивно підійшли до висвітлення проблематики ЗУНР і деякі професійні історики, які займали досить високі посади в Західноукраїнській державі: С.Томашівський, С.Мішко, І.Джиджора, М.Кордуба. На особливу увагу заслуговує книга М.Чубатого "Державний лад на Західній Області Української Республіки" (Львів, 1921), його спогади, зокрема "Десять днів у Києві в січні 1918 р." (Літопис Червоної Калини. - Ч. 5-6, 1931), а також статті, що побачили світ у Нью-Йорку в 1973 р.

Громадянською зрілістю і відповідальністю відзначаються книги В.Кучабського

“Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923” (Berlin, 1934), О.Кузьми “Листопадові дні 1918 р. З ілюстраціями і шкiцями” (Львів, 1931), О.Назарука “Рiк на великій Україні” (Вiдeнь, 1920) та “Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника” (Львів, 1930) і його статті, книга С.Думiна “Історія легіону УСС 1914-1918” (Львів, 1930), колективна “Історія українського війська”, у якій З.Стефанків, Б.Гнатевич, О.Думiн та С.Шрамченко написали розділ, присвячений листопадним подіям 1918 р. і проголошенню ЗУНР.

Певний інтерес становлять і праці інших учасників революційних подій 1918-1919 рр.: С.Лотоцького “Сторінки минулого” (Т.3. - Варшава, 1920), Є.Бородієвича “У чотирикутнику смерті” (Львів, 1931), Є.Коновальця “Причинки до історії української революції” (Прага, 1929), З.Стефанiва “Коротка історія Українського війська (Т.1-3. - Львів, 1937). П.Христюка “Українська революція” (Т.1-3. - Вiдeнь, 1921-1922), О.Поповича “Вiдродження Буковини” (Львів, 1933), І.Крип’якевича, Б.Ігнатевича “Історія українського війська” (Львів, 1937), С.Шухевича “Спомини з УГА 1918-1920” (Львів, 1920), І.Мазепи “З історії української революції” (Прага, 1930), І.Максимчука “Кожухів” (Львів, 1930), Д.Палiвiва “Листопадова революція” (Львів, 1929), М.Капустинського “Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 р.” (Кн.1-2. - Львів, 1921-1922).

У 20-30-х роках на сторінках таких періодичних видань, як “Український прапор” (Вiдeнь), “Літопис Червоної Калини”, “Історичний Календар – альманах Червоної Калини”, “Дзвони”, “Діло” публікувались численні різножанрові матеріали (спогади, добірки документів, аналітичні статті тощо), присвячені визвольним змаганням, ЗУНР.

У період Другої світової війни побачила світ праця Д.Дорошенка “Історія України” (Краків-Львів, 1942), у якій ЗУНР присвячено окремий розділ. Згодом на еміграції були опубліковані спомини Н.Гiрняка “Останній акт Української Галицької армії” (Нью-Йорк, 1958), А.Чарнецького “Спомини мого життя” (Лондон, 1964), В.Галана “Батерія смерті” (Нью-Йорк, 1968), І.Мазепи “Україна в огні й бурі революції 1917-1921” (Ч.1-3. - 1950-1951), М.Гуцуляка “Перший листопад 1918 року на західних землях України” (Нью-Йорк; Ванкувер, 1973), “Генерал Мирон Тарнавський. Спомини” (Львів, 1992).

Вагомими здобутками українських істориків на еміграції стали дослідження С.Ярославина “Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918-1923 рр.” (Філадельфія, 1956), М.Стахіва “Західна Україна в державнім будівництві та обороні. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони 1918-1923 рр.” (Скрентон, 1959), “Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр.” (Скрентон, 1960. - Т. 1-4), його ж “Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918)” (Скрентон, 1961), І.Витановича “Аграрна політика Українських урядів 1917-1920 рр.” (Український історик.-1967.- № 3-4), а також праця О.Удовиченка “Україна у війні за державність. Історія, організація і бойові сили (1917-1921)” (Вінніпег, 1954).

Крім спеціальних досліджень, історія ЗУНР висвітлювалась в узагальнюючих роботах Н.Полонської-Василенко “Історія України” (У 2-х томах. - Мюнхен, 1972-1976), О.Субтельного “Україна. Історія” (3-тє видання.-К., 1993), А.Жуковського, О.Субтельного “Нарис історії України” (Львів, 1992) та ін., а також у перевиданій в Україні “Енциклопедії українознавства” (Львів, 1993.- Т.2.- С.762). Окремі дослідження були присвячені парламентарям, державним і військовим діячам ЗУНР – президенту Є.Петрушевичу, Д.Вітовському та ін.¹⁶

На еміграції була проведена значна робота по виявленню документальної спадщини ЗУНР. Саме зарубіжним дослідникам належить першість у підготовці та публікації збірників документів і матеріалів, присвячених національно-визвольній боротьбі, історії ЗУНР: “Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.” (Мюнхен, 1983), “Українська Галицька Армія. Матеріали до історії” (Т.1-5. - Вінніпег, 1958-1970), “За волю України” (Нью-Йорк, 1967), “Євген Коновалець і його доба” (Мюнхен, 1974), “Денник начальної команди Галицької Армії” (Нью-Йорк, 1974), “Ukraine and Poland in Documents 1918-1922 (Hunchac T., ed.fol.1-2. New-York; Paris; Sidney; Toronto, 1983).

Однак, монографічних досліджень, присвячених історії ЗУНР, за кордоном фактично не створено.

Вiтчизняна історіографія ЗУНР у 90-х роках, долаючи ідейно-теоретичну обмеженість і заангажованість, вузькість джерельної бази радянської доби, поповнилася науковими статтями та монографіями, підручниками і публікаціями документів, підготовленими окремими дослідниками й колективами авторів. До найвагоміших її здобутків належать оригінальні й змістовні, глибоко аргументовані та вивірені в оцінках спеціальні праці з історії ЗУНР С.Макарчука, М.Литвина і К.Науменка, Б.Тищика та О.Вiвчаренка, М.Костицького й Б.Тищика¹⁷. Історія ЗУНР вивчалась М.Кугутяком, О.Карпенком¹⁸ та деякими іншими істориками.

Все ще актуальною залишається необхідність глибокого дослідження історії ЗУНР і, зокрема, “дипломатичної” ЗУНР (липень 1919 – березень 1923 рр.) на широкому тлі національно-визвольної боротьби українців у контексті геополітичних змін, що відбулися в Центральній і Південно-Східній Європі після Першої світової війни, міжнародних відносин того часу. Тому конче необхідною є публікація документів і матеріалів, підготовка фундаментальної праці з історії ЗУНР.

1. Міжнародна наукова конференція, присвячена 75 річчю Західно-Української Народної Республіки, 1-3 листопада 1993 р. Матеріали. - Івано-Франківськ, 1993.-С.94-95.
2. Там само.- С.94.
3. Там само.
4. Там само.- С.95.
5. Там само.
6. Там само.
7. Макарчук С. Республіка, що обрала поразку // Вільна Україна.- 1989.- 22 січня.
8. Там само.
9. Там само.
10. Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки... - С.97-99.
11. Там само.-С.98.
12. Там само.-С.98-99.
13. Дерев'яно С., Панчук А. ЗУНР в українській історіографії // Укр. іст. журн.- 1995.- №2.- С.32.
14. Там само.- С.29-30.
15. Дерев'яно С., Панчук А. Назв. праця.- С.32.
16. Баран С. Недрукований лист до президента Петрушевича // Український історик.- 1964.- Ч.2; Волинець С. Предвісники й творці Листопадового Зриву.- Вінніпег, 1965; Заклинський М. Дмитро Вітовський.- Нью-Йорк, 1967; Максимчук І. Нарис історії роду Петрушевичів.- Чикаго, 1967.
17. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нарис про ЗУНР.- Львів, 1997; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР.- Львів, 1995; Тищик Б., Вiвчаренко О. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923 рр.- Коломия, 1993; Костицький М., Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923): Навчальний посібник.- Львів, 1992.
18. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії.- Івано-Франківськ, 1993.-С.134-152; Його ж. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920-1923 роках// Галичина.- 1997.-№1.- С.45-47. Карпенко О. Листопадова 1919 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. - 1993.- № 1.- С.16-29; Його ж. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки – вікопомний чин українського народу // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки...- С.3-8 та ін.

Борис Савчук
(м.Івано-Франківськ)

ДОГОВІР ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ З А. ДЕНІКІНИМ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1919 р.)

Подіям воєнно-революційної доби 1917-1920 рр. у вітчизняній історіографії завжди приділялося багато уваги. Складною, важливою і суперечливою проблемою вивчення боротьби українського народу за свою державність є питання, пов'язане з укладенням договору між українською Галицькою та російською Добровольчою арміями в листопаді 1919 р., якому в мемуарній та історичній літературі даються різні, часто полярні, протилежні оцінки. У статті ставимо за мету показати причини, суть і характер цієї події, а також з'ясувати її наслідки для подальшого розвитку національно-визвольних змагань українського народу.

Вивчення даної проблеми можливе лише в широкому загальноісторичному контексті. Після славнозвісного Листопадового 1918 р. зриву у Львові новоутворена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) була втягнена в криваве безкомпромісне військове протистояння з Польською державою. В горнилі цієї боротьби розпочалося формування Галицької армії — збройних сил ЗУНР, які поступово набули вагомої мілітарної сили. Проте українці Східної Галичини не змогли стримати натиск Польщі, що розпоряджалася значно більшими людськими і матеріальними ресурсами. За таких обставин уряд і армія ЗУНР разом із масою цивільного населення 16 липня 1919 р. залишили Галичину і, перейшовши за Збруч, з'єдналися з Директорією та Армією УНР, щоб єдиним соборницьким фронтом продовжити боротьбу за українську державність. Згідно з різними, іноді суперечливими, даними Галицька армія в цей час мала до 85 тис. вояків, 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків, добре налагоджену інтендантську службу і розгалужену структуру запілля¹.

У Наддніпрянщині Галицька армія відразу опинилася у важкому становищі, що зумовлювалося суперечностями між політичним керівництвом ЗУНР і УНР та багатьма іншими чинниками. Ситуація ще більше загострилася після здійсненого в серпні 1919 р. спільно з Армією УНР походу на Київ, який завершився прикрою поразкою об'єднаних українських військ. Ця подія стала початком трагедії військових сил ЗУНР, які, опинившись поза межами рідного краю, почали вдаватися до різних військово-політичних союзів із вчорашніми ворогами, чим фактично розірвали соборницький фронт. Одним із них стала угода з Добровольчою армією Денікіна. Розгляд цієї теми потребує виваженого підходу, який би враховував комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів, що визначали тогочасні історичні процеси.

Галицька армія перейшла Збруч із незначним запасом боєприпасів і амуніції, розраховуючи на допомогу багатьох ресурсами Наддніпрянщини. Проте ці сподівання не виправдалися, розміри її фінансування були в три-чотири рази меншими від реальних потреб, а налагодженню самопостачання перешкоджали адміністративні органи влади. Після київського походу армія була вкрай виснажена і не могла чинити опору.

Одним із головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та втрату боєздатності галицького війська, став спалах небувалої епідемії тифу. Її не вдалося спинити через брак лікарів і відсутність медикаментів. Здійснені дослідниками шляхом простих арифметичних дій підрахунки щодо загального числа жертв викликають серйозні зауваження. На наш погляд, згідно з узагальненням найбільш обґрунтованих даних впливає, що на початок листопада 1919 р. Галицька армія втратила 10-11 тис. осіб, що становило 22% бойового складу. Таким чином, у багатьох бригадах залишилося по 80-90 вояків². Проте, зауважимо, що ці дані фіксують не стільки число померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу армії. Справа в тому, що багато хворих, які видужали, вже не поверталися до своїх частин. Явище дезертирства, напевно, вже не повністю відповідало своєму сучасному розумінню, бо юнаки тікали не з поля бою, а від страшної хвороби. Утім, знову ж таки, від виконання військового обов'язку їх ніхто не звільняв.

Отже, Галицька та Наддніпрянська армії, в яких із 45 тис. вояків лише 6 тис.

залишалось в Joyових лавах, були нездатними стримувати ворожі денікінські та більшовицькі війська. Багато дослідників вважає, що єдиним порятунком із критичного становища, в якому опинилися збройні сили ЗУНР восени 1919 р., був союз із Добровольчою армією Денікіна. Проте цей шлях навряд чи закономірний. Слід погодитися з твердженням прем'єра уряду Директорії І. Мазепи, що, якби проти галичан стояли поляки, то "ніякі страхиття тифу та інші несприятливі умови боротьби не примусили б до такого кроку"³. Отже, укладення договору було передусім викликане прагненням зберегти армію для продовження боротьби за західноукраїнську державу. Галицькому політичному та військовому керівництву ще раніше закидали "денікінофільство", але до такої орієнтації його значною мірою підштовхував наддніпрянський табір. Про це, зокрема, засвідчують директиви Штабу Головного Отамана про відношення до Добрармії, видані влітку 1919 р. під час походу українських армій на Київ. Події в столиці дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької та добровольчої армій. Але, з другого боку, треба пам'ятати, що сам С.Петлюра вислав власні делегації для порозуміння з Денікіним.

За твердженням активного учасника тих подій О. Левицького, думка про необхідність укласти сепаратне перемир'я з командуванням Добрармії зародилася в Начальній Команді (керівному військовому органі Галицької армії) ще в другій половині жовтня 1919 р.⁴ Протягом цього місяця вона постійно надсилала політичному лідеру ЗУНР Є. Петрушевичу (9 червня він отримав надзвичайні повноваження "Диктатора") звіти про катастрофічний стан у військах, проте, реальних кроків щодо його покращення не було зроблено. За таких умов Начальна Команда опинилась перед альтернативою: або продовжувати відступ і неминуче втратити армію, або власною волею, всупереч директивам політичного керівництва, укласти угоду з ворожою стороною. Командувач Галицькою армією генерал Мирон Тарнавський обрав другий шлях, чим взяв на себе важкий тягар великої історичної відповідальності.

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягали в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони окремо одна від одної вели сепаратні переговори зі своїми противниками — білогвардійцями та більшовиками. Є. Петрушевич постійно ухилявся від рішучих кроків у цьому напрямі, але Начальній Команді все-таки вдалося переконати його в необхідності відрядити місію до денікінського командування. Про це зокрема свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня, в яких ідеться про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добрармією. Але в останню мить Диктатор знову телеграфував, що дана акція є "зайвою"⁵. Тоді 26 жовтня М. Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців, яка, крім офіційного доручення щодо узгодження можливості обміну полоненими, мала головне завдання — з'ясувати умови укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добрармії, командантом групи генералом Слащовим відбулася лише ранком 1 листопада на залізничній станції Зятківці. Хід переговорів та умови договору докладно з'ясовуються в щоденниках присутніх там О. Левицького і Г.Коха⁶. Галицька делегація запропонувала укласти перемир'я з двома українськими арміями, мотивуючи це тим, що їхні частини "перемішані" на фронтах, і вони спільно воюють проти більшовиків. Але у відповідь Слащов категорично заявив, що за наказом командуючого правобережного фронту генерала Шллінга він має право вести переговори тільки з Галицькою армією, бо вона є "екстериторіальним" військом, яке з різних причин опинилося за межами своєї держави. Натомість "група повстанців" Петлюри, де служили "громадяни Росії", скласти зброю та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій денікінцям від імені М. Тарнавського були запропоновані вихідні положення, які могли стати основою для подальших переговорів.

Денікінський штаб, мабуть, готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада до Начальної Команди надійшли телеграми із зустрічним проектом договору. У першій з них сам командувач А. Денікін "щирим серцем" вітає "рідну по крові" Галицьку армію з її прагненням припинити боротьбу та "перейти на бік Добровольчої армії". У другій він запевняв галичан про дотримання умов союзу, які зводилися до наступного:

1. УГА [Українська галицька армія] переходить зі всіма своїми частинами на сторону російської Добрармії і підкоряється її команді;
2. Для відпочинку та переформування вона буде переведена в район Гайсин-

Балта-Умань-Ольгопіль. Це пересування відбудеться після підписання перемир'я;

3. Одноцільність, організація і мова УГА будуть збережані, але Головна Команда Добрармії застерігає собі деякі зміни в її командах, а до вищих її штабів будуть призначені російські контрольні органи Добрармії;

4. УГА за жодних обставин не буде задіюватися до якої-небудь боротьби проти військ Отамана С. Петлюри;

5. Між Начальною Командою УГА та командою Новоросійської області буде негайно встановлений телеграфічний зв'язок (Вінниця-Христинівка);

6. Галицький уряд застановлює [припиняє] часово їз-за браку власної території свою діяльність і подається до Одеси під опіку й охорону головнокомандуючого збройними силами південної Росії ген. Денікіна;

7. Відповідь Начальної Команди УГА повинна бути передана найпізніше до півночі 3-го листопада і до того часу уповноважена делегація Галицької армії мусить перейти російський фронт.

У цей же час уряд УНР проводив сепаратні переговори з більшовиками. Коли ж через непримиримість позицій вони провалилися, 4 листопада у Жмеринці була скликана нарада українського військового та політичного керівництва. Тут знову спалахнула іскра надії на збереження соборницького фронту, бо в галицькому таборі ще не було єдності в питанні про ставлення до Добровольчої армії. Виявом цього стало свідоме затягування переговорного процесу. У надісланій генералу Слащову телеграмі говорилося, що Начальна Команда "на загал згідна" на подальше ведення переговорів згідно з запропонованими умовами, але через "необхідність порозуміння з власним урядом" остаточна відповідь буде дана 5 листопада⁷.

Невдовзі і в поглядах Є. Петрушевича став перемагати реалізм. Зі свого боку М. Тарнавський був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею будуть нетривалими, однак вони можуть врятувати Галицьку армію. Сепаратний характер переговорів дошкуляв сумлінню командувача, проте він відмовився від участі в жмеринській нараді та ультимативно заявив Диктаторові, що в разі неприйняття нею конкретного позитивного рішення буде сам вести переговори з Денікіним⁸.

Нарада в Жмеринці виразно оголила трагічність ситуації, проте не вказала конкретного виходу з критичного становища. Тоді М. Тарнавський 5 листопада направив другу делегацію для продовження переговорів із Добрармією. Після узгодження позицій наступного дня був підписаний протокол договору. Згідно з його більш чіткими (порівняно із зятківським проектом) формулюваннями зменшувався контроль Добрармії над командуванням УГА, а також вводилося нове положення про продовження військово-політичних переговорів в Одесі.

Проте з формальної точки зору цей договір не міг отримати правової сили. Справа в тому, що того ж 5 листопада Є. Петрушевич усунув генерала М. Тарнавського та полковника А. Шаманека від керівництва Галицькою армією. Її новим командувачем був призначений О. Микитка, а начальником штабу — Г. Ціріц. Цей крок став поступкою Директорії та покаранням військових за свавільні дії, проте він не міг покращити становище армії, яка залишалася на межі прірви. Слід також визнати, що військово командування не змогло виробити оптимальної платформи для ведення переговорів, що позначилося на невиваженості деяких положень договору.

Важливо відзначити, що його укладення проводилося в суворій таємниці, тому не лише вояцький загал, але й командири головних підрозділів не були поінформовані в цій справі. Їх приголомшила звістка про переговори з денікінським командуванням та можливі умови договору, тому навіть серед вчорашніх прихильників такого шляху порятунку армії з'явилися "покривджені опозиціонери", які стали виступати проти такого акту. З цього приводу С. Шухевич у мемуарах зазначає, нібито він у віці заявив М. Тарнавському, що цей вчинок "невідповідний", бо зриває відносини братніх українських армій. Командувач на це відповів, що, спровадивши армію з Галичини, він, а не Є. Петрушевич несе за неї відповідальність⁹.

На тлі такого розмаїття орієнтацій О. Микитка і Г. Ціріц як новопризначені керівники армії відразу заявили про продовження переговорів з Денікіним за умови, що їх подальший хід узгоджуватиметься із політичним керівництвом. Цей процес вступив у

завершальну стадію з прибуттям 11 листопада 1919 р. до Одеси спільної галицько-наддніпрянської української делегації. Начальна Команда продовжувала сподіватися на повернення справи в "соборницьке русло", але керівник денікінської місії генерал Шіллінг категорично відмовився розмовляти з представниками Армії УНР. Тоді галицька делегація подала запит до Микитки щодо можливості укладення згоди на основі договору від 5 листопада "тільки в інтересі Галицької армії"¹⁰. Після консультацій з Диктатором надійшла відповідь: "Переговори вести тільки для двох армій і тільки для них обох може бути заключене перемир'я"¹¹. Здавалося, що після цього домовленостей так і не буде досягнуто.

Проте ввечері 14 листопада вже готовий до від'їзду за кордон Є. Петрушевич видав довгоочікуване розпорядження, в якому розкрив своє бачення перспектив подальших військових і політичних дій. За цим документом дозволялося вести переговори з Денікіним в "інтересах Галицької армії", але підкреслювалася необхідність збереження її повної організаційної та адміністративної автономії, а також контролю над нею галицького уряду. Головна мета цих заходів вбачалась у тому, щоб "в найближчій майбутності... відвоювати Східну Галичину від Ляхів силою" та забезпечити її федеративний устрій. У такій доктрині Добровольчій армії відводилася роль стримуючого фактора в протистоянні з поляками¹².

Таким чином, спираючись на офіційну платформу галицького політичного керівництва, 17 листопада був підписаний остаточний договір між Галицькою та Добровольчою арміями, текст якого представляв "зятківський" варіант із незначними поправками. В історичній та мемуарній літературі він іноді визначається як "перемир'я", проте з погляду на норми міжнародного права та характер визначених питань цей акт можна трактувати лише як договір. Його умови передбачали фактичне з'єднання обох армій: УГА зі всією матеріальною базою мала переходити "на сторону" Російської Добровольчої армії і в "повне розпорядження" її головнокомандувача. При цьому УГА зберігала "свою організацію, командний збір, мову, устава і ціле військово майно", а також до 75% особового складу військових частин [13]. У той же час акти перемир'я передбачали лише припинення на визначений термін бойових дій між ворогуючими сторонами.

Неменш складним є і політичний аспект проблеми. В історичній та мемуарній літературі слідом за укладачами договору часто повторюється твердження, нібито він мав "суто військовий характер". З прийнятого 17 листопада тексту насправді зняли положення щодо припинення діяльності галицького уряду та про переїзд Петрушевича до Одеси. Тепер воно формулювалося таким чином: "Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольчеської Армії, як також відносно майбутньої судби Галичини, не розбирається, а полишається до рішення політичних переговорів...". Суперечливість цих положень могла в майбутньому перерости в глибокий політичний конфлікт. Зрештою, сам факт примирення та перепідпорядкування армій не можна вважати "суто військовим" актом. Треба зважати, що він спричинив суттєві зміни в зовнішньополітичних орієнтаціях, а також відчутно вплинув на внутрішнє становище та морально-бойовий дух галицького вояцтва.

Після укладення договору УГА опинилася у ще більш невизначеному становищі, ніж раніше, бо соборницький фронт було зірвано, а угода з Денікіним не виправдала сподівань. Під тиском Червоної армії добровольці продовжували відступати, тому матеріальна допомога від Антанти надходила в дедалі менших розмірах. У той же час (в кінці 1919 р.) епідемія тифу продовжувала зростати. Свідченням цього є надходження до денікінського Штабу Війська Новоросії повідомлень, що близько 50% особового складу УГА охоплено тифом, а лікарів майже не залишилося. Поряд із цим виникла загроза поширення вірусу чорної віспи та дизентерії¹³. Хоча медикаментозне забезпечення УГА дещо покращилося, але зупинити недугу не вдалося через неможливість передислокації в незабруднені від тифу райони.

Структурна реорганізація та переозброєння УГА в складі Російської Добровольчої армії здійснювалися повільно, тому її частини спочатку зберігали свою організаційну цілісність. Лише з середини грудня галицькі корпуси почали перетворюватись на дивізії, а бригади — на полки, які зберігали старі порядкові номери. Найбільших змін, що

здійснювалися на основі домовленостей про "налагодження зв'язків" між штабами армій, зазнали керівні органи УГА. Таким чином, Начальна Команда була поставлена під контроль дев'яти денікінських офіцерів, а в галицьких корпусах, бригадах і менших підрозділах з'явилося по три і більше представники Добрармії¹⁴.

У кінці 1919 р. стратегічне становище УГА продовжувало погіршуватися: зі сходу денікінський фронт розвалювався під тиском Червоної Армії; з заходу загрожували польські війська, на півдні стояли "нейтрально ворожі" румуни. Загострилися стосунки між галицькими частинами та українським населенням Наддніпрянщини, що зумовило збройні конфлікти з повстанцями. Відзначимо, що УГА ніколи не виступала в ролі карального чинника проти власного народу (такого роду натяки нерідко зустрічаємо в мемуарній літературі), однак вона була змушена заспокоювати розбурхану анархію та стримувати сваволю місцевих "отаманчиків". Через погіршення становища на фронті командування Добрармії було змушене кинути галицькі частини на протибільшовицький фронт. Це суперечило прийнятим раніше домовленостям, але Начальна Команда виконала наказ, спрямувавши 4 грудня на Бердичів I корпус, в якому залишилось усього 660 вояків. Відрапортувавши про небоєздатність цього підрозділу, полковник Шаманек подав у відставку, тому I корпус підпорядковали групі денікінського полковника Зеленецького. Ціною великих втрат їй вдалося закріпитися на бердичівській міській залізничній станції. Після кількох днів боїв чисельність галицького корпусу не стільки через бойові втрати, скільки через дезертирство, зменшилася вдвічі. Дві бригади фактично припинили існування, тому виникло питання про остаточне розформування I корпусу. Бердичів можна було захопити лише за умови підкріплення, але воно не надійшло¹⁵. Зважаючи на цей сумний досвід та жалюгідний стан інших частин УГА їхнє направлення на фронт втрачало сенс, бо було рівнозначно поразці.

Врятувати від повної катастрофи міг лише загальний відступ Добровольчої армії, що розпочався 23 грудня. Галицькі війська отримали наказ прикривати відтинок фронту біля Вінниці, а після скупчення в районі Жмеренка-Вапнярка мали прямувати на південь до Бірзули. Цей відхід перетворився на один із найтрагічних епізодів в історії УГА і фактично став останньою оперативно-тактичною операцією, яку вона здійснила в якості цілісної військової формації. Відступ не могли здійснити залізничним транспортом, за який точилися гострі конфлікти з денікінцями, крім того, через корупцію ціна на один вагон доходила до 60 тис. крб. Перевозити артилерію, майно, піхоту ґрунтовими дорогами було надзвичайно важко.

У жахливому становищі опинилися хворі галицькі вояки, які категорично відмовлялися відступати з денікінцями, тому багатьох з них залишали серед місцевого населення. Таку ситуацію С. Шухевич порівнював зі "станом того нещасного розбитка, який остався сам-один на розбурханому океані й бачить, як його товариші, спокійні і безпечні, на великому кораблі відпливають у далеку даль"¹⁶. Численні мемуаристи глибоко передають різні аспекти цього трагічного явища. Зокрема, Є. Бородієвич відзначає, що "стрільці дуже просилися, щоб їх не оставляли, але на підводи треба було взяти і харчі, і саперське знаряддя". Він стверджує, що тоді в дорозі гинуло до 50% хворих¹⁷. Непоодинокими були факти, коли в запасних вагонах виявляли чимало замерзлих трупів¹⁸. Так, лише випадок урятував життя 14 воякам з ампутованими руками чи ногами, які кілька днів просиділи в заплomboваному вагоні на станції Крижопіль¹⁹.

Повне виснаження сил і нелюдські умови існування не могли не позначитися на морально-психологічному стані галицького вояцтва. Це, з одного боку, проявилось у посиленні впливів денікінської пропаганди. Вояки мимоволі почали приставати на численні відозви та листівки, які закликали вступати до Добровольчої армії, бо "лише в ній" кожен може "свободно жити, як вільна людина", або виїхати до Галичини²⁰. З другого боку, звернення Головного Отамана С. Петлюри і командувача військами УНР Омеляновича-Павленка переконували у неможливості воювати під гаслами "єдиної та неділимої Росії" та закликали вступати до повстанських і регулярних наддніпрянських військ. У такій веремії орієнтацій галицьке стрілецьтво також часто вступало до загонів різних отаманів, які потребували фахових сил.

Версії та гіпотези, що висувуються як альтернативні історичним реаліям, здебільшого не перевіряються практикою, а можуть бути доведені лише теоретично,

спираючись на різні трактування фактів. Зважаючи на це, важко дати однозначну відповідь на питання про доцільність укладення військового договору між УГА і Денікіним. Українське командування розуміло, що Добровольча армія — це "живий труп", дні якого вже пораховані, але воно водночас також усвідомлювало, що падаючий "труп" може роздавити Галицьку армію. Під тиском більшовиків добровольці відступали через український фронт, де, знекровлені тифом, галицькі частини були нездатні дати відсіч. Якби вони спромоглися протриматися хоча б шість-сім тижнів, то потреба в галицько-денікінському союзі відпадала б сама собою. Проте не було впевненості, що за цей час вони не будуть повністю розтрочені тим "живим трупом", який все ще мав велику силу. Історики по-різному оцінюють союз між Галицькою армією і Денікіним, визначаючи його навіть як "поворотну подію нової української історії"²¹. Важливо підкреслити, що М. Тарнавський та Начальна Команда від самого початку розглядали даний договір як вимушений крок і тимчасовий маневр. Але вони вважали своїм головним завданням будь-якою ціною зберегти армію для подальших змагань за українську державність і, насамперед, для продовження боротьби проти Польщі за звільнення Східної Галичини. Ціною великих зусиль і моральних втрат воно було виконане, однак цей акт остаточно розбив соборницький фронт українських національно-визвольних змагань, а всі наступні заходи щодо його відновлення були приречені на невдачу.

1. Див.: Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі. 1918-1939. - Торонто, 1965. - С. 55-56.

2. Уз.: Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. - Відень, 1921. - С. 40-54; Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). - Львів, 1924. - Ч. III. - С. 57; Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. - Відень, 1922. - С. 188-189; Удовиченко О. І. Україна в боротьбі за державність. - К.: Україна, 1995. - С. 133-136; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1993. - С. 312-313.

3. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. - Частина II. - Мюнхен: Прометей, 1951. - С. 131.

4. Левицький О. Назв. праця. - С. 955.

5. Кох Г. Договір з Денікіним. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні. - Львів, 1930. - С. 16

6. Див.: О. Левицький О. Назв. праця. - С. 108-133; Кох Г. Назв. праця. - С. 21-25.

7. Левицький О. Назв. праця. - С. 134.

8. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917-1923. - Львів, 1924. - Т. 2., кн. 4. - С. 283

9. Шухевич С. Назв. праця. - С. 100

10. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (далі Денник НК УГА). - Червона Калина: Нью-Йорк, 1974. - с. 112

11. Українська Гал. Армія. - С. 508-509

12. Денник НК УГА, - С. 114-115

13. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 309, оп. 2, спр. 11, арк. 161-163

14. Денник НК УГА, с. 129, 131, 138, 140, 149-150

15. Там само.

16. Там само. - С. 137

17. Шухевич С. Назв. праця. - Ч. III. - С. 134

18. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки о трагедії УГА на Великій Україні). - Київ-Львів: Нове життя, 1921, с. 50, 54

19. Галан В. Батарей смерті. - Джерсі Сіті, 1968. - С. 113

20. Денник НК УГА. - С. 159

21. Там само. - С. 131

22. Нагаєвський І. Назв. праця. - С. 319

Ігор Райківський
(м.Івано-Франківськ)

СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ У ЗАХІДНІЙ ОБЛАСТІ УНР

Програма і діяльність Селянсько-робітничого союзу (СРС) не знайшли ще належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Радянські дослідники політичної історії Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), як правило, не цікавилися СРС, який погано вписувався в офіційну класову схему суспільно-політичного руху, що характеризувалася наявністю двох ворогуючих між собою таборів – “буржуазно-націоналістичного” і комуністичного. Сучасна вітчизняна історіографія, а також науковці української діаспори, звертають на СРС недостатню увагу, що, на наш погляд, не відповідає місцю і ролі цієї організації в суспільно-політичному житті ЗУНР.

Передумови утворення СРС були пов'язані з проголошенням в листопаді 1918 р. на уламках Австро-Угорської імперії Західно-Української Народної Республіки, що означало вступ галицьких українців у змагання за національну державу, які в Наддніпрянській Україні весною 1917 р. очолила Центральна Рада. Українська національна рада (УНРада), яка виконувала функції парламенту, і уряд – Державний секретаріат, спрямували свої зусилля на злуку ЗУНР з Українською Народною Республікою (УНР), котру відновила Директорія в грудні 1918 р. 3 січня 1919 р. УНРада одноголосно прийняла ухвалу про об'єднання двох держав, урочисте проголошення злуки відбулось 22 січня у Києві й було ратифіковане Трудовим Конгресом УНР. Західноукраїнські землі дістали назву Західна Область УНР (ЗОУНР), але до повного з'єднання обох частин Української держави справа не дійшла. УНРада зберегла свою владу до скликання Всеукраїнських установчих зборів, вона критично ставилася до соціалістичної орієнтації політичного проводу на Великій Україні (в складі парламенту й уряду ЗОУНР переважали представники Української національно-демократичної партії (УНДП), до якої належали дві третини членів УНРади, та Української радикальної партії (УРП)). Внаслідок впливу зовнішнього фактора, зокрема агресії проти УНР Польщі, радянської Росії та Добровольчої армії генерала А. Денікіна, розходження між двома українськими урядами в 1919 р. все більш поглиблювалися.

За таких обставин, коли суспільно-політичне життя в Галичині після проголошення ЗУНР активізувалося, на політичній арені виникла нова організація – Селянсько-робітничий союз. Поява СРС була реакцією народних мас, залучених національно-демократичною революцією до державотворчих процесів, на поміркований характер політики урядових чинників ЗОУНР, що спиралася на старі австрійські моделі. Головою Союзу став маловідомий до того в політичному житті, позапартійний з невеликою самоосвітою Дмитро Дем'янчук, а його заступником – соціал-демократ Євстахій Оліярник. СРС був, по суті, легальною опозиційною організацією до уряду ЗОУНР, яка на перших порах не мала чіткої політичної платформи. Голова СРС у спогадах* визнавав, що Союз було створено, “ще не маючи виробленої програми, але головний напрямок початкуючої діяльності був клич... об'єднання з Придніпрянщиною”¹. Д. Дем'янчук підкреслював, що організацію “так названо тому, що подавляюча більшість трудового народу в Галичині були селяни”².

Хоча СРС, за свідченням Д. Дем'янчука, було засновано наприкінці 1918 р., можна вважати, що громадсько-політична діяльність Союзу практично почалася 1 січня 1919 р. з виходом у світ газети “Республіканець” (з 1 по 8 число включно – “Републіканець”). Вона регулярно видавалася у тимчасовій столиці ЗОУНР Станіславі до середини травня 1919 р. Всього вийшло 33 номери, з них останній – 10 червня 1919 р. Висуваючи дві основні вимоги – беззастережного об'єднання України шляхом ліквідації автономії ЗОУНР і проведення більш лівої, соціалістичної політики в краї, газета СРС спершу чітко обстоювала парламентські методи боротьби. У ній підкреслювалося, що “кому на серці лежить добро народу і самостійність нашої держави, той не бажає большевизму, ... анархії”³. “Республіканець” закликав урядові чинники негайно провести “аграрну та соціальну реформу, заки невдоволений народ не вхопиться до боротьби з

* Спогади Д. Дем'янчука в рукописному вигляді зберігаються у відділі фондів Івано-Франківського краєзнавчого музею.

дотеперішнім ладом”⁴. Іншим разом писалося про необхідність “дійсного, а не фіктивного єднання Українського Народу в єдину Українську Народню Републіку”⁵.

Програму і статут СРС прийняла конференція повітових представників Союзу, яка відбулася 16 лютого 1919 р. у Станіславі. Керівництво СРС здійснювало підготовку до конференції при допомозі українських комуністів, насамперед К. Саврича, що на початку лютого 1919 р. опинився в Станіславі, ставши на чолі галицького відділу Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Цікаво, що голова СРС “за цю послугу” надав “приміщення для згаданої філії”, яке містилося в редакції газети “Республіканець”. Відділ проводив, за словами Д. Дем'янчука, “поза офіційною діяльністю пропаганду комуністичних ідей”⁶.

Засідання конференції пройшло під проводом галицької Української соціал-демократичної партії (УСДП). Так, соціал-демократ О. Устиянович був обраний головою засідання, а О. Безпалко проголосив політичну доповідь, в якій діяльність галицького уряду оцінив критично як “політикування гуртка людей”, щоб “тільки оправдати своє вороже становище до злуки”. Доповідач різко засудив політику країн Антанти в українському питанні, на котру, як відомо, орієнтувався уряд ЗОУНР. Водночас він обстоював неминучість приходу до влади робітничо-селянських урядів: “Як пролетар Франції й Англії має сказати своє рішуче слово, так і наші селяни й робітники скажуть...”. Делегати підтримали під час дискусії думку, що “між народ треба йти зі здоровими кличами”, щоб не викликати “забурень і неладу”. Разом з тим, стверджувалося, що програма СРС повинна задовольнити “бажання пролетаріату”. Резолюція підтримала курс Директорії “в напрямку початкової соціалістичної перебудови”, відкрито засудила “завойовницьку політику російської совітської влади”⁷.

“Селянсько-робітничий союз, – зазначалося у програмі, – є політичною організацією, що має перетворити дотеперішній капіталістично-бюрократичний лад на лад соціалістичний і тим знищити станові привілеї, політичний, національний і релігійний гніт та економічну експлуатацію”. Програма Союзу передбачала насамперед “з'єднання без застереження, як рівні з рівними, всіх українських земель в одну соборну УНР, з одним центральним правительством...”. Підкреслювалося, що лише Українська держава з соціалістичним суспільним ладом може забезпечити соціальну справедливість. Зокрема, в чотирьох розділах програми (політичні, земельні, фабричні, робітничі справи) говорилося про потребу встановлення демократичних свобод, скасування смертної кари, заміни постійної армії народною міліцією, відокремлення церкви від держави, безплатного обов'язкового навчання в школах, конфіскації великої земельної власності без викупу та передачі цієї землі в пожиттєве користування безземельним і малоземельним селянам, націоналізації промислових підприємств, затвердження восьмигодинного робочого дня, мінімальної зарплати, заборони дитячої праці, безплатної медичної допомоги та інших соціальних гарантій для населення тощо⁸. Конференція ухвалила статут, за яким членом організації мав змогу стати “кождий українець” після 20 років, що “не жиє з визиску, поділяє програму СРС” і “вносить членський внесок”. Загалом розділи статуту чітко визначали структуру і порядок діяльності СРС: організаційні підрозділи, права та обов'язки членів, фонди і т.д.⁹.

Отже, СРС, як політична організація українських селян і робітників, обстоював національно-соціалістичну платформу, намагався поєднати національну ідею з марксистськими постулатами. Навколо СРС об'єдналися ліві соціалістичні елементи, включаючи ліво-радикальних представників – комуністів. Програмні вимоги СРС були нечіткими, а в окремих випадках можна помітити внутрішню суперечність. Наприклад, з одного боку, було сказано про необхідність запровадження загального (“вселюдного”) виборчого права, тобто з участю буржуазії, а з іншого – містився заклик до створення “коаліції української трудової демократії... селянства та робітництва, без всякої участі буржуазних класів”. Одержавлення промисловості й торгівлі неминуче мало призвести до посилення бюрократичного державного апарату, проти якого так настійливо виступав СРС¹⁰. Відомий суспільно-політичний діяч М. Стахів справедливо розглядав СРС як своєрідний “опозиційний центр невдоволених” політикою УНРади і Державного секретаріату¹¹. Ультрареволюційні заклики СРС, за влучною характеристикою С.Ярославина, “були тільки демагогічними засобами, щоб повалити дотеперішній уряд і самому перебрати владу в Галичині”¹².

Саме конференція СРС дала поштовх до утворення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), куди увійшли ліворадикальні елементи. Д. Дем'ячук стверджував, що 16 лютого 1919 р. під час конференції СРС у Станіславі відбулася перша "комуністична конференція", на якій обрано Центральний Комітет КПСГ під проводом К. Саврича (Максимовича)¹³.

Практично політичний курс Союзу визначала УСДП – єдина парламентська партія в ЗОУНР, яка після Акту злуки в січні 1919 р. перейшла в опозицію до галицького уряду. Соціал-демократи розгорнули активну діяльність у місцевих осередках СРС. Д. Дем'ячук прямо писав, що діячі УСДП були "співтворцями СРС, особливо станіславські залізничники"¹⁴. УСДП використовувала СРС для політичного тиску на уряд ЗОУНР, щоб мирним шляхом домогтися реалізації своїх вимог. Партія українських соціал-демократів, однак, не мала виключного впливу на Союз і критично ставилася до революційних закликів, ліворадикалізму. Газета УСДП "Воля" у Станіславі визнала, що "Республіканець" не був "органом партійним, а наші товариші не працювали цілком в тім органі"¹⁵. Вважаючи, що друкований орган СРС "є заступником селянських і робітничих мас", львівська соціал-демократична газета "Вперед" висловлювала обурення: "Чому уділ робітника і селянина в формуванні держави має бути революційним актом, ... клич клясовости... – слілим"¹⁶. Водночас СРС отримав допомогу – дотації на видавництво своєї газети – від філії Інформбюро при Директорії УНР і від наддніпрянської Української соціал-демократичної робітничої партії¹⁷.

Весною 1919 р. у суспільно-політичному житті ЗОУНР наростають кризові явища, що було пов'язано з погіршенням матеріальних умов життя народу через суцільне знищення краю під час Першої світової війни та польсько-українського збройного конфлікту. Критичне становище підсилювали несприятливі зовнішньополітичні обставини, зокрема підтримка Польщі країнами Антанті і невдачі на польсько-українському фронті, поразки військ Директорії й захоплення Наддніпрянщини більшовицькими військами. Наприкінці березня 1919 р., коли в сусідній Угорщині була проголошена радянська влада, в краї навіть виникла нестабільна ситуація. Ліворадикальні елементи активізувалися і відкрито виступали за соціальний переворот, союз із більшовицькою Росією. Особливо виділялася опозиційністю проти уряду ЗОУНР група літературних діячів, яка оформилася навколо редакції газети "Нове життя" (найбільш активні серед них – В. Пачовський та М. Федюшка (Євшан)) і виявляла "виразні настрої в бік большевицької політичної (а не соціальної) орієнтації"¹⁸.

У зв'язку з полівинням суспільно-політичних настроїв у ЗОУНР зміцнювалась позиція СРС, зростала роль в його діяльності соціального фактора. Починаючи з березня 1919 р., комуністи все частіше публікували в газеті "Республіканець" статті, в яких відкрито закликали до соціальної революції, збройного повалення органів влади ЗОУНР. Так, в одній із статей писалося: "Ми скинули із себе національну неволю, ми мусимо скинути... неволю соціальну"¹⁹. Різко критично оцінювалася діяльність провідних галицьких політичних партій – УНДП (з березня 1919 р. вона змінила назву на Українська народно-трудова партія (УНТП)) й УРП. Підкреслювалося, що "під ім'я "трудовик" підшиваються всякі політичні бандити та соціальні п'явки..."²⁰. Водночас було сказано, що "нерадикальні радикали... ділами йдуть проти інтересів безземельних та малоземельних"²¹.

Кульмінаційною точкою в діяльності СРС стало проведення 30-31 березня 1919 р. у Станіславі Селянсько-робітничого з'їзду. З'їзд був скликаний в атмосфері різкого протистояння між лівою опозицією та урядом ЗОУНР. Напередодні засідання московське радіо навіть повідомило про перемогу в Галичині пролетарської революції й арешт Державного секретаріату²². "Поширювалася вістка, що Селянсько-робітничий з'їзд – це організація перевороту, початок революції, – згадував Д. Дем'ячук, – був "воєнний настрій", але у проводі СРС ніхто й не думав про переворот"²³. Щоб розрядити соціальну напругу, уряд ЗОУНР, не підтримуючи ідею скликання з'їзду, все ж вирішив надати учасникам засідання пільги на "безплатний проїзд залізницями"²⁴.

На засідання з'їзду СРС в неділю 30 березня 1919 р., яке відбулося у Станіславі в театрі ім. С. Монюшка (нині приміщення обласної філармонії по вул. Л. Курбаса, 3), приїхали 1200 делегатів від 33 повітів Галичини. Головував на з'їзді соціал-демократ Р. Ярославич, який у вступному слові закликав дотримуватися спокою: "Працюючий люд уміє радити поважно". Бурхливими оплесками з'їзд привітав виступ члена Директорії Ф.

Швеця, який підкреслив, що повинна "тепер бути єдина, велика, самостійна Україна", "треба одкинути непорозуміння й суперечки" між двома українськими урядами. Соціал-демократ О. Безпалко, за висловом урядового органу газети "Републіка", грав на з'їзді "першу скрипку", виголосивши доповідь про політичне становище України. Доповідач обстоював, в основному, ідейну платформу партійної конференції українських соціал-демократів 28-29 березня 1919 р.²⁵. Виступивши проти орієнтації уряду ЗОУНР на "буржуазну" Антанту, О. Безпалко переконував, що вона "хоче зробити... з нас імперіялістичне знаряддя в своїх руках", щоб "спинити похід соціалізму" на Сході. Водночас містилася критична оцінка більшовицького наступу проти Директорії на Україні, але при цьому не було сумніву, що більшовизм незабаром "зникне" (зазнає поразки. – І. Р.) в процесі розвитку національно-визвольних змагань, "революції народу"²⁶.

Крім записаних у програмі СРС, політична резолюція Селянсько-робітничого з'їзду, прийнята з ініціативи О. Безпалка, поставила й нові вимоги. По-перше, враховуючи неможливість проведення виборів до сейму ЗОУНР, йшлося про кооптацію до складу УНРади 61 делегата з'їзду як "заступників (захисників – І.Р.) малоземельних і безземельних селян та робітників". По-друге, з'їзд звернувся до уряду радянської Росії із закликом негайно "припинити грабіжницьку війну проти України... і увійти в порозуміння з українськими соціалістичними партіями для забезпечення соціалістичного устрою на Україні". Для того, щоб зав'язати "тісні зносини з українським радянським правительством", планувалося делегувати трьох представників СРС до Києва, що на той час був захоплений більшовиками. Вважаємо, це рішення прийнято під тиском прокомуністичних сил, оскільки, послідовно протестуючи проти загарбницької політики російських більшовиків, не можна було сподіватися на угоду з маріонетковим урядом радянської України. Делегати з'їзду обговорили політичну доповідь О. Безпалка і в цілому висловили їй підтримку. Зокрема, голова УСДП В. Темницький сказав, що політика Державного секретаріату й УНРади не відповідає "інтересам українських трудових мас". М. Близнюк стверджував, що бюрократичний "австрійський режим зовсім не змінився... у вільній нашій республіці". Дисонансом прозвучав лише виступ О. Назарука, в якому говорилося про несвоечасність вотуму недовіря уряду ЗОУНР, що якраз пішов на переговори з Антантою. На думку доповідача, УНРаду слід доповнити, але у такій пропорції, аби п'ять шостих її складу становили селяни²⁷.

На другий день з'їзду СРС, 31 березня 1919 р., з доповіддю про земельне питання виступив Я. Остапчук, який висловився "проти викупу великої земельної власності і проти тих, хто пропагує думку викупу". Відомий український поет і драматург Василь Пачовський пристрасно переконував: "Кривавиться серце, як бачимо, що селянство відвертається від України. Хочемо зорганізувати таку Україну, де усі були б вільні і рівні". З великим піднесенням учасники зустріли промову міністра земельних справ у першому уряді Директорії УНР М. Шаповала, підтримали проведення аграрної реформи в Галичині "на основі закону Директорії" від 8 січня 1919 р.

Після обіду 31 березня з'їзд затвердив список делегатів, які мали увійти до УНРади. Серед них були Д. Дем'ячук, В. Гадзінський, Є. Оліярник, В. Пачовський, М. Федюшка, Р. Ярославич та ін. Сподіваючись зміцнити позиції в парламенті, соціал-демократи* включили до списку більше десяти своїх членів²⁸. Доповідь про робітниче питання проголосив соціал-демократ О. Крутий, звернувши увагу на необхідність захисту в Українській державі насамперед інтересів малоземельних і безземельних селян та робітників. Резолюція з'їзду в робітничій справі вимагала націоналізації підприємств, встановлення восьмигодинного робочого дня, забезпечення "на старість" і у випадку інвалідства, заборони найманого дитячої праці до 16 років та ін. Наприкінці засідання делегати ухвалили резолюцію, в якій підкреслювалося: "З'їзд стоїть твердо при тому, що є одна Україна і має бути одно правительство". Водночас у резолюції містилася ультрареволюційна теза, що "українські трудові маси... солідарно стають в ряди пролетарського фронту, щоби якнайскоріше повалити нелюдське панування капіталізму". Тому цілком логічним був заклик до усіх трудящих з метою "спільної боротьби проти ворогів, які йдуть війною проти соціального поневолення пролетаріату на території України". Усі резолюції прийнято одноголосно, за винятком одного голосу проти земельного закону УНР²⁹. Закриваючи з'їзд, В. Гадзінський наголосив, що "нашим бажанням є створити демократичну, революційну Україну". Він звернувся до делегатів із закликом відправляти дезертирів з української армії на фронт³⁰.

В цілому на з'їзді СРС перемогла поміркована лінія соціал-демократів, що знайшло відображення в резолюції, яка "з уваги на тяжкі міжнародні відносини нашого народу" пропонувала "парламентарним способом дійти до впливу" на владні структури ЗОУНР. Делегати зайняли компромісну позицію щодо УНРади, вимагаючи включення до її складу представників Союзу. З'їзд обмежився ультраревольюційною риторикою і підтримав ідеї державності українського народу.

На засіданнях УНРади 1-3 квітня 1919 р. соціал-демократична фракція підтримала рішення про кооптацію діячів СРС до парламенту. Дискусія була настільки гострою, що президент Є. Петрушевич 2 квітня змушений був на півгодини перервати засідання. О. Безпалко переконали: "На Селянсько-робітничому з'їзді вдалося... повести на легальну та парламентарну дорогу ті елементи, що стреміли до викликання революції в Галичині", якщо ж УНРада "не прийме делегатів з'їзду, то тим самим похне згадані елементи на шлях революції"³¹. Відомий радикал О. Назарук, у свою чергу, вважав, що з'їзд СРС став своєрідним "клапаном" у громадському житті ЗОУНР, через нього "ослаблюється невдоволення в краї". Голова УРП Л. Бачинський, навпаки, стверджував, що соціал-демократи, підтримуючи СРС, "стремлять до революції... проти власної держави"³².

Домагання з'їзду СРС УНРада відкинула, мотивуючи тим, що його делегати його не обиралися загальним голосуванням. Державний секретаріат заборонив також виїзд делегації СРС до Києва³³. У відповідь нарада діячів Союзу 3 квітня 1919 р. обрала виконавчий комітет у складі дев'яти членів для реалізації ухвали з'їзду. Декларація комітету, з одного боку, засудила політику УНРади "в некористь трудових мас", але з іншого – закликала "увесь трудовий нарід до заховання спокою і порядку в ЗОУНР", передусім "до якнайбільшої праці для скріплення українського війська"³⁴. УНРада задовольнила ряд вимог СРС, проголосивши у квітні 1919 р. закони про 8-годинний робочий день, щорічне святкування Першого травня як "свята трудового люду", вибори до сейму ЗОУНР і тимчасовий закон про земельну реформу.

Після Селянсько-робітничого з'їзду, організованого СРС, в діяльності Союзу намітилися дві тенденції. По-перше, місцеві осередки СРС помітно активізували організаційну працю на місцях. Зокрема, нові організації Союзу виникли в Галичі, Бортниках Товмацького повіту, Косові та ін. 6 квітня 1919 р. відбувся Селянсько-робітничий з'їзд у Більшівцівському повіті, на якому створено повітову організацію СРС. Показовим є той факт, що в роботі з'їзду взяла участь 120 чоловік із двадцяти навколишніх сіл³⁵. По-друге, в рамках СРС поступово активізувалися ліворадикальні представники, що спонукало лідерів УСДП рішуче відмежуватися від закликів повалення уряду, засудити квітневий 1919 р. революційний виступ у Дрогобичі. Д. Дем'янчук згадував, що "в самому СРС провідники соціал-демократів стали виявляти тенденції до виходу з СРС". На його думку, якщо б ЗУНР "проіснувала довше, то, певно, офіційна частина соцдемократії була би відколосалася від СРС..."³⁶.

Цікаво, що навесні 1919 р. М. Грушевський і представник голови Директорії С.Петлюри зустрічалися з Д. Дем'янчуком у Станіславі з метою з'ясування напрямку політики СРС. Голова СРС відкрито заявив про підтримку в Наддніпрянській Україні влади, яка "осадовиться в Києві". Розмова М. Грушевським справила на нього "пригноблююче враження", тому що вони по-різному оцінювали політичну ситуацію³⁷. Свої тодішні погляди Д. Дем'янчук аргументував у спогадах: "Коли в СРС йшла мова про революцію, то я рішуче виступав проти неї, в першу чергу, з огляду на фронт, а там на незорганізованість пролетарських мас, з браку повітових осередків організації і впливу на армію. І тому я погодився... парламентарним засобом вести боротьбу..."³⁸.

Державотворчі процеси в краї перервав великий польський наступ у травні 1919 р. Після окупації Східної Галичини Польщею СРС припинив існування і більше не з'являвся на політичній арені. Водночас усі українські політичні партії під польською владою на початку 1920-х років відновили свою діяльність. Виходячи з цього, М. Стахів підсумував, що поява Союзу в суспільно-політичному житті ЗОУНР мала кон'юнктурний характер³⁹. Це була організація, створена лівими силами в ЗОУНР для боротьби за владу.

* Фракція УСДП в УНРаді нараховувала півтора десятка чоловік серед 150 депутатів.

Таким чином, Селянсько-робітничий союз розгорнув діяльність з січня по травень 1919 р. і перебував у легальній опозиції до уряду ЗОУНР. Незважаючи на поступове посилення всередині СРС впливу ліворадикальних сил, комуністів, провідні позиції в ньому займали соціал-демократи, що забезпечувало мирні парламентські форми боротьби між лівою опозицією та урядом. Завдяки цьому в Західній Україні не було революційних потрясінь, як у сусідніх країнах Центрально-Східної Європи, зокрема, в Росії, Угорщині, Словаччині. Державні чинники ЗОУНР за край несприятливих зовнішньополітичних обставин спромоглися забезпечувати на своїй території стабільність і порядок.

1. Дем'янчук Д. Така була дійсність в 1918-1919 роках в Галичині. – Івано-Франківськ, 1965. – С.349.
2. Там само. – С.348.
3. У страха великі очи // Республіканець. – 1919. – 25 січня. – С.3.
4. Рівні обов'язки і рівні права // Там само. – 8 лютого. – С.3.
5. Під один прапор // Там само. – 15 лютого. – С.2.
6. Дем'янчук Д. Назв. праця. – С.52, 53, 351.
7. З'їзд відпоручників Селянсько-Робітничого Союзу в Станіславі // Республіканець. – 1919. – 22 лютого. – С.1, 3.
8. Програма Селянсько-Робітничого Союзу // Республіканець. – 1919. – 6 березня, 9 березня.
9. Арсенич П. Діяльність Селянсько-робітничого союзу в м. Станіславі в 1919 р. // Архіви України. – 1968. – № 2. – С.73, 74.
10. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. – Скрантон, 1960. – Т.4. – С.100.
11. Там само. – С.98.
12. Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918-1923 рр. – Філадельфія, 1956. – С.39.
13. Див.: Арсенич П. Назв. праця. – С.68.
14. Дем'янчук Д. Назв. праця. – С.290.
15. Воля. – 1919. – 17 липня. – С.4.
16. Селянсько-робітничий союз // Вперед. – 1919. – 15 лютого. – С.2.
17. Дем'янчук Д. Назв. праця. – С.78.
18. Стахів М. Назв. праця. – С.106.
19. Нові фронти // Республіканець. – 1919. – 13 березня. – С.3.
20. Старухівщина // Там само. – 11 травня. – С.2.
21. Непрошені опікуни // Там само. – 17 квітня. – С.2.
22. Республіка. – 1919. – 6 квітня. – С.1.
23. Дем'янчук Д. Назв. праця. – С.132, 133, 134.
24. Там само. – С.354.
25. З приводу Селянсько-Робітничого з'їзду // Республіка. – 1919. – 5 квітня. – С.1.
26. Селянсько-Робітничий Трудовий З'їзд // Республіканець. – 1919. – 6 квітня. – С.2.
27. Привіти і резолюції Обласного Селянсько-Робітничого Трудового З'їзду в Станіславі // Республіканець. – 1919. – 3 квітня. – С.2; Селянсько-Робітничий Трудовий З'їзд // Там само. – 10 квітня. – С.2.
28. Посли у Національну Раду // Республіканець. – 1919. – 3 квітня. – С.3.
29. Привіти і резолюції Обласного Селянсько-Робітничого Трудового З'їзду в Станіславі // Там само. – С.2.
30. Селянсько-Робітничий Конгрес // Нове життя. – 1919. – 3 квітня. – С.2.
31. Республіка. – 1919. – 3 квітня. – С.1.
32. Нове життя. – 1919. – 4 квітня, 5 квітня.
33. Стахів М. Назв. праця. – С.103.
34. Деклярація депутатів у Національну Раду, вибраних Селянсько-Робітничим Трудовим З'їздом // Республіканець. – 1919. – 6 квітня. – С.1.
35. Із діяльності Селянсько-Робітничого Союзу // Там само. – 13 квітня. – С.3.
36. Дем'янчук Д. Назв. праця. – С.339, 293.
37. Там само. – С.206.
38. Там само. – С.131.
39. Стахів М. Назв. праця. – С.104.

Оксана Власова

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО

Українська революція на західноукраїнських землях стала ще однією віхою у відродженні української державності. Біля її витоків стояв К.Левицький. Його діяльність у цей період все ще потребує серйозного дослідження, незважаючи на те, що постать К.Левицького не залишилася поза увагою українських істориків¹. Своє розуміння подій, їх аналіз і хронологічну канву К.Левицький виклав у низці своїх праць.

Дана стаття є спробою дослідження державотворчої діяльності К.Левицького від жовтня 1918 р. до березня 1923 р. Відомо, що на передодні листопадового зриву 1918 р., він був одним з провідних галицьких політиків: депутатом Віденського парламенту та Галицького сейму, керівником найбільшої в Галичині Національно-демократичної партії (НДП), головою Крайового союзу кредитового (далі КСК) і Крайового союзу ревізійного, мав пряме відношення до Земельного банку іпотечного, «Дністра». Сучасник К.Левицького Б.Магміт відзначав: «Не було ні одної царини нашого життя, де Народний Комітет НДП не поклав би своєї руки, і на його чолі К.Левицький»².

На початку Першої світової війни (1914 р.) К.Левицький бере участь у таємних нарадах українських політиків за участю представника австрійської влади Е.Урбаса. Основною тематикою цих нарад була справа організації українського добровольчого збройного легіону та накреслення перспектив української державності. Розуміючи, що рішення про утворення Української Держави не належить до компетенції однієї Австро-Угорщини, К.Левицький налагоджує переговори з німецьким урядом, результатом яких було надання українському рухові матеріальної підтримки, а питання про українські проблеми було внесено в зовнішньополітичні плани Німеччини.

Певні плани К.Левицький пов'язує з членом правлячої династії Австро-Угорщини Вільгельмом Габсбургом, не виключаючи можливості утворення Української гетьманської держави на чолі з молодим архикнязем. Саме під впливом К.Левицького було вирішено запропонувати тактичний провід майбутньої армії архикнязеві Вільгельмові³.

Виходячи з того, що Антанта стоїть на принципі збереження Австрії, К.Левицький проводить агітацію про організацію самостійного галицького королівства в складі федеративної Австрії.

Слід зазначити, що у своїй політиці «долистопадового періоду» К.Левицький користувався такими основними принципами, як лоялізм до австрійської влади, легітимність та практичність. Яскраво видно погляди К.Левицького у програмі НДП. У 1899 році партія постановила домогтися на найближчий час "... поділу Галичини на часті руську і польську і так само до поділу Буковини на часті руську і волоську, та до утворення з руських частей Галичини і Буковини одної національної провінції". Як стратегічне завдання висунуто ідею соборності земель України: «Ми галицькі русини, часть українсько-руського народу... заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дойти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну та політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм»⁴.

Які шляхи бачив К.Левицький для реалізації цієї мети? Перш за все це еволюційний шлях розвитку подій. Насильницьке завоювання влади він вважав недопустимим і його праця концентрувалася в царині розбудови просвіти, культури, економіки, політики, щоб «довести наш руський народ до самосвідомості політичної, щоби цілий народ руський був у силі берегти і добувати повні свободи»⁵.

Будучи далекоглядним політиком К.Левицький розумів, що австрійський уряд на даний період вже не був спроможний адекватно оцінити ситуацію, тому «ставало щораз ясніше, що треба нам самим підготувати акцію в краю.»

Фактично він вів подвійну гру: орієнтуючись на перебудову Австро-Угорщини у федераційну державу К.Левицький передбачав близький крах «клаптикової монархії» та готував підвалини для майбутнього українського державного організму.

Наради присвячені питанням організації адміністрації і війська, що мали зайняти Львів і Східну Галичину в ім'я української державності, почалися в серпні 1918 року. У

«Великому зриві» К.Левицький зазначає: «Справу перейми державної влади в Галичині інакше розумів Народний комітет у Львові, інакше Українська Парламентська Репрезентація (на чолі з Є.Петрушевичем). Народний комітет не вірив австрійському урядові і приготувався до того, щоби самочинно обняти владу на галицькій українській території, а президія УПР вірила в те, що Австрія по справедливості передасть українцям галицьку територію. Тому ця підготівна робота йшла двома шляхами»⁶.

На засіданні Народного комітету, що проходив в умовах суворой конспірації, було вирішено створити дві додаткові комісії: "... комісію для інформації органів в справі переходу адміністрації східно-галицького краю, як також комісію військову, аби підготувати оружну силу до проведення державного перевороту»⁷.

З наближенням кінця імперії Габсбургів українські парламентарії все сміливіше висувають вимогу у віденському парламенті про справедливе вирішення української справи. 9 жовтня 1918 р. з трибуни австрійського парламенту К.Левицький заявив: «Українська справа є міжнародною справою... Тому українці домагаються свободи і самоуправи на своїх землях, а здійснення цього є поділ Галичини... В іншому разі шлях галицьких українців веде до Києва... Прилучення галицьких українців до Польщі тільки по їх трупах...»⁸.

Згідно з цісарським маніфестом від 16 жовтня 1918р. у Львові 18 жовтня 1918р. відбулося засідання Української Національної Ради (далі УНРада) як представницького органу українського народу Австро-Угорщини. Наступного дня УНРада одностайно прийняла ухвалу про проголошення Української Держави на українських землях Австро-Угорщини. З цього приводу 20 жовтня на площі св.Юра відбувся мітинг львів'ян. Першим виступив К.Левицький, повідомивши про рішення УНРади⁹.

З-поміж членів Української Національної Ради вибрано три делегації, в тому числі Львівську, яка уконституювалася 27 жовтня. Її головою було обрано К.Левицького¹⁰. Віденська делегація на чолі з Є.Петрушевичем у цей час перебувала у Відні. Тому саме Львівській делегації випала вирішальна роль в організації роботи УНРади і подальшій революційній діяльності.

Ситуація ускладнювалася з кожним днем. 28 жовтня 1918р. у Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія (далі ПЛК), політичний орган, який намагався стати тимчасовим урядом для всієї Галичини. 30 жовтня галицька делегація у Львові видала декларацію з підписами К.Левицького та І.Кивелюка, якою заперестувала проти втручання в справу українського краю Східної Галичини та видала такий наказ: «Всі уряди державні, краєві і громадські на вищезначеній території Української Держави мають уважати зарядження ПЛК протизаконним і його не виконувати... горжанам на випадок потреби – ставити опір»¹¹. ПЛК мала прибути до Львова 1.XI.1918 р.¹² Було ясно, що збройний конфлікт неминучий.

К.Левицький і Л.Цегельський все ще сподівалися, що 31 жовтня, на Раді Міністрів у Відні буде прийнято постанову про передачу влади у Східній Галичині УНРади і радили зачекати до 1-го листопада коли приїде урядовий кур'єр і вручить цю постанову намісникові¹³.

Тим часом справа захоплення влади у Львові, як практичне завдання, переходить до Центрального військового комітету (далі ЦВК), що нелегально функціонував з середини вересня 1918 р. і 30 жовтня був очолений сотником УСС Д.Вітовським. Саме цей Комітет у ніч на 1 листопада розіслав у повіті своїм уповноваженим наказ почати збройне повстання ранком 1 листопада. Це питання обговорювалося на засіданні Львівської делегації УНРади під головуванням К.Левицького, який після певних вагань схвалив план дій Військового комітету.

Першого листопада 1918 р. уже о 7-й годині ранку Д.Вітовський доповів К.Левицькому про взяття Львова. Цей один з найславніших днів в історії України, був один з найтяжчих в особистому житті К.Левицького. Пізніше він згадував: «Я похоронив того ж дня в полудні мою доньку Стефанію, що не видержала тяжкої грипи і померла 29 жовтня 1918 р. Просив тоді членів Української Національної Ради у Львові, щоб звільнили від обов'язку проводу в Національній Раді. Та вони відповіли, що я мушу остати на тому становищі... бо вони не можуть обійтися без мого проводу»¹⁴.

Після обіду того ж дня представники УНРади у Львові, під проводом голови д-ра К.Левицького, відправилися до намісника графа Гуїна і на підставі доконаного акту перевороту зажадали від нього формальної передачі державної влади в Східній Галичині в їх руки. негайно складено протокол про передачу влади, який від імені УНРади

¹ Габсбург-Льотрінген Вільгельм (1895-1951) – австрійський архикнязь, відомий під ім'ям Василь Вишиваний, полковник УСС // ЕУ. – Т.1. – Львів, 1993. – С.331.

підписали К.Левицький, Л.Цегельський та В.Децикевич, як заступник намісника¹⁵. Пізніше в своїх спогадах К.Левицький писав: "День 1-го листопада не прийшов нам з ласки сильних побідників, а прийшов з нашої постанови і організації: Цей день перемоги українства ми підготовлювали десятками років..."¹⁶. 2-го листопада К.Левицький, як представник УНР-Ради, брав участь в переговорах з поляками. Але мирні аргументи українців – державний кордон по Сяну, культурна автономія поляків і євреїв у Галичині – польські політики відкинули, домагаючись для відроджуваної Речі Посполитої не тільки Перемишля, але й Львова¹⁷.

9 листопада сформовано уряд ЗУНР – Державний секретаріат (ДС) на чолі з К.Левицьким. Саме він запропонував список свого першого кабінету міністрів, який Національна Рада затвердила без змін. Рада ДС була утворена на засадах цілковитої української національної консолідації, бо в неї входили державні секретарі від усіх українських пар-тій.

Головних напрямком діяльності К.Левицького на посаді голови ДС було збереження, а по можливості і розширення державного управління, запобігання паніці, політичний спілкування з поляками. Першом уряду ЗУНР дістався важкий спадок: край розорений війною, тисячі голодних солдат, які поверталися з війни додому, погане сполучення, розорені залізниці. Вирішення всіх цих проблем вимагало чималих коштів, яких уряд не мав. Тому К.Левицький створює фінансову комісію. "Отся комісія рішила вислати п.Я.Литвиновича до Відня в цілі виїждання фінансової допомоги, та піднесла потребу затягнення внутрішньої державної позички й видавання тимчасових банківських бонів", – згадує він¹⁸.

Як правник, К.Левицький бере активну участь в підготовці низки законодавчих актів ЗУНР: тимчасового основного закону про державно-правну самостійність ЗУНР (прийнято 13 листопада), тимчасового закону про державну адміністрацію ЗУНР (прийнято 16 листопада). На жаль, ситуація, що в цей час склалася в краї не сприяла втіленню цих нормативних актів в життя.

Львів був охоплений боями з поляками. 21 листопада українці змушені покинути Львів. Уряд переїжджає до Тернополя¹⁹.

Переконавшись, що переговори з поляками були марними, К.Левицький, спрямовує зусилля уряду для організації армії ЗУНР. Незабаром УГА і УСС стають серйозними противниками для Польщі. Тому не випадково 8 грудня 1918 р. від імені Державного секретаріату ЗУНР К.Левицький безкомпромісно заявив польським представникам, що вони вишлють своїх представників на переговори з поляками за умови, "якщо польські збройні формування, які підняли збройне повстання проти нашої держави, складуть зброю. А ті члени польських збройних частин які не є громадянами нашої держави, залишать територію ЗУНР"²⁰.

Одним з головних напрямків діяльності К.Левицького на посаді голови ДС було налагодження контактів з українським урядом Наддніпрянщини. У результаті тривалих переговорів з цим урядом 1 грудня 1918 р. було заключено попередній договір про злуку двох українських держав.

В грудні 1918 р. К.Левицький пішов у відставку. Причина відставки невідома. Можливо, це сталося через внутрішню боротьбу в його власній партії між фракцією його прихильників і фракцією прихильників Є.Петрушевича.

Не будучи членом жодних державних органів, К.Левицький деякий час проживав у Станіславі, займаючись справами КСК, а в березні 1919 р. він переїхав до Кам'янець-Подільського.

30 березня 1919 р. в Станіславі відбувається Надзвичайний з'їзд НДП. Партія змінює свою назву. К.Левицький відмовляється від головування в партії, пояснюючи це сімейними обставинами і виходить з Народного комітету²¹.

Проте відійшовши від політики формально, К.Левицький продовжує впливати на політичні події. Прикладом цього може бути його стаття "Куди дорога"²², в якій розглянувши комплекс історичних та геополітичних факторів, автор обґрунтовує необхідність союзу з "новою протибільшовицькою Росією на основі конфедерації".

Відповідаючи на закид соціальних демократів, які назвали його статтю "політикою нервів", К.Левицький так прокоментував свою позицію: "Але ж там стоїть питання, чи ми під теперішню рішаючу хвилю видержимо власними силами України той великий боєвий фронт, та чи не належало би старатися, аби стратегічний цей фронт скоротити і дипломатично шукати союзника для української держави... Яка буде політика нової

Росії супроти України, досі не знаємо... Але знаємо, що ми б'ємося на два фронти. А коли ось так здаємо собі ясно справу із ситуації створеної подіями останніх місяців, то прийдемо до переконання, що звернення уваги на можливість такої або іншої орієнтації це не є вплив самих нервів, але як раз вислід розважування тої вельми тяжкої ситуації, яку витворили події останніх днів"²³.

На початку 1920 р. армія Денікіна перестала бути великою воєнною потугою і надії на об'єднання всіх українських земель з допомогою білої Росії швидко розвіялися.

В листопаді 1919 р. президент Петрушевич переїхав до Відня, де наново зорганізував уряд ЗУНР. К.Левицький займав у цьому уряді посаду уповноваженого у справах преси і пропаганди, а з січня 1921р. по 14 березень 1923р. займав посаду уповноваженого уряду у закордонних справах. Він спрямовує всі свої зусилля для того, щоб добитися визнання державної незалежності ЗУНР на міжнародній арені²⁴.

11 вересня 1920 року галицька делегація на чолі з К.Левицьким вирушила до Риги, щоб взяти участь в Мирній конференції, пославши до її президії таке правно-державне застереження: "На підставі засади самоозначення народів уважаємо нашим правом й обов'язком, як делегація національної Ради Східної Галичини та її Правительства, застерегтися перед вашою конференцією проти вирішування державного становища Східної Галичини без нас... ..Д-р К. Левицький, председатель..."²⁵.

26 вересня о восьмій ранку вони вже були на пероні столичного вокзалу. К.Левицький повідомив керівників радянської делегації про свій приїзд і надіслану депешу. Ті ж щирсердо визнали, що жодного документа від представників ЗУНР не отримували. Виявилось, що головуючий у той день поляк забув її зачитати. У відповідь одразу ж подано другу ноту.

Першого жовтня К.Левицький намагався порозумітися з англійською місією. 4 жовтня російсько-українська делегація виступила знову із заявою, у якій зазначено, що "питання про незалежність Східної Галичини є волею всього галицького населення". 6 жовтня галичани востаннє зустрілися з Д.Мануїльським (головою радянської делегації). Від нього вони дізналися про приєднання Східної Галичини до Польщі. 8 жовтня делегація ЗУНР покинула Ригу²⁶. 18 жовтня 1921 р. між Польщею, з одного боку, і РСФСР й УСРР, з другого, був підписаний мирний договір, згідно з яким сторони остаточно встановили кордон. Західноукраїнські землі відійшли до відновленої Речі Посполитої²⁷.

У травні 1921 р. до США виїхала урядова місія у складі Р.Березовського і Л.Мишуги. У листопаді їм на підмогу надіслано досвідченого К.Левицького, якого диктатор уповноважив самостійно вести фінансові і торгово-політичні переговори та укладати відповідні угоди²⁸.

Галицька делегація у складі К.Левицького, С.Витвицького та Й.Жана, запрошена на чергову сесію Союзу народів, домоглася резолюції цієї впливової міжнародної організації про потребу й доцільність негайного вирішення державного становища Східної Галичини²⁹.

Неофіційна ЗУНРівська делегація, яка прибула до Генуї 10-го квітня, займалася лобюванням представників великих держав, домагаючись заручитись їхньою підтримкою. Зокрема К.Левицький бачився з секретарем Ллойд Джорджа, що дало певні результати. 10 травня Ллойд Джордж виступив на засіданні Політичної комісії з пропозицією розглянути на конференції східногалицьке питання. (Однак цьому перешкодила Польща та Франція.)³⁰.

На початку грудня 1922 р. К.Левицький відвідав англійську столицю і виніс з візиту враження, що Англія стоїть на стороні ЗУНР³¹.

У лютому 1923 р. уряд ЗУНР одержав інформацію про те, що Рада Послів розглядатиме питання Східної Галичини в середині березня. До Парижа негайно відбули Є.Петрушевич і К.Левицький. Українці США буквально засипали Держдепартамент, президента і конгрес телеграмами про терор і звірства поляків проти українців у Східній Галичині³².

Проте згодом східногалицька проблема була знята з обговорення. Уряд диктатора 1 травня переноситься до Берліна де невдовзі саморозпускається. Ліквідаційна комісія (голова К.Левицький) розпродала урядові меблі і друкарські машинки, а залізничні вагони передала Чехословаччині³³.

До кінця 1923 р. ліквідовано як уряд, так і всі представництва та місії за кордоном. У австрійській столиці залишилася тільки Ліквідаційна комісія уряду на чолі з К.Левицьким, крім цього, утворено під його головуванням Комітет західноукраїнської

еміграції⁶⁴.

Отже, політичну діяльність К.Левицького за час існування ЗУНР можна умовно поділити на три періоди:

I. Від жовтня 1918 р. до 8 листопада цього ж року. Цей період включає в себе підготовку та успішне проведення збройного повстання в Східній Галичині. Потрібно зазначити, що хоча план його проведення і схвалила УНРада на чолі з К.Левицьким, проте сам К.Левицький такого повороту подій не хотів, а прийняв рішення під тиском ЦВК.

II. Від 9 листопада 1918 до кінця грудня 1918 р. К.Левицький керує роботою уряду ЗУНР та займає посаду міністра фінансів у цьому уряді. Розробляє низку нормативних актів ЗУНР.

III. Від осені 1919 р. до квітня 1923 р. Він є членом уряду Диктатора у Відні, займаючи посаду уповноваженого преси і пропаганди, а згодом закордонних справ. В 1920 р. очолює делегацію ЗУНР на Мирову конференцію в Ризі, в 1921-22 рр. делегацію ЗУНР до Союзу Народів в Женеві, а 10 квітня по 19 травня – делегацію ЗУНР на конференцію в Генуї. Добиваючись визнання незалежності ЗУНР відвідує США, Францію, Англію. Готує проект конституції Галицької республіки.

1. Андрухів І. Кость Левицький. – Івано-Франківськ, 1995. – 64с.; Андрусяк Т. Кость Левицький – адвокат//Республіканець. – 1993. – №7-8; Климишин М. Голова уряду ЗУНР – доктор Кость Левицький / Альманах Станіславської землі. – 1985. – Т.ІІ. – С.112-115
2. Магміт Б. Сучасні українські політики. I: На вершинах політичного проводу. Спроба характеристики посла К. Левицького. – К.- Львів, 1917. - С.11.
3. Рудницький І. Спомини львівських листопадових днів 1918 року // Український скиталець. – 1921. – ч.1. – С.7.
4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів і документів. – Львів, 1926. - С.327.
5. Там само.- С.258-261.
6. Левицький К. Великий зрив. – Львів, 1931.- С.92-93.
7. Там само.- С.1.
8. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни (1914-1918) . – Львів, — ч.1. – 1928; ч.2. – 1929; ч.3 – 1930.- С.104.
9. Левицький К. Українські політики. – Львів, ч.1 – 1936 ; — ч.2. – 1937.- С.191-192.
10. Кузьма О. Листопадові дні 1918р. – Львів, 1931. – С.33.
11. Там само.- С.37.
12. Левицький К. Великий зрив. – Львів, 1931.- С.128.
13. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового чину. – К.: "Либідь", 1993. – С.50.
14. Левицький К. Великий зрив. – Львів, 1931.- С.137.
15. Там само.- С.138-139.
16. Там само.- С.140.
17. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. –С.47.
18. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові // Український Скиталець. – 1923. – ч.11. – С.15.
19. Там само.
20. Центральний державний історичний архів у м.Львові (ЦДАІЛ), ф.408, оп.1, спр.1149, арк. 1.
21. Надзвичайний Народний З'їзд //Републіка. – 30.III. – 1919. – С.2-3; 2.04. – 1919. – С.2.
22. Левицький К. Куди дорога // Український прапор. – 1919. – 23.09.(№4) // Стрілець. – 20 вересня. – 1919.(№71).- С.1.
23. Левицький К. Політика нервів чи розваги // Український прапор. – 1.10. – 1919. – С.1.
24. Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. (1918-1923) // Літопис Червоної Калини. – 1938. – ч.11. – С.3-4.
25. Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів, 1930. – С.21-23.
26. Там само.- С.24.
27. Литвин М.Р. Українсько-польська війна, 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С.327.
28. ЦДАІЛ, ф.309, оп.1, спр.2565, арк.42; Там само, ф.372, оп.1, спр.17, арк.16-18.
29. Діло. - 1922. - 21 жовтня. - С.1.
30. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – №3-4. – 1997. – С.119.
31. Там само.- С.130.
32. Павлюк О. США і східногалицьке питання на Паризькій мирній конференції //Київська старовина. – 1999. – №6. – С.68.33. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С.347.
34. Там само.- С.350.

Володимир Кройтор
(м.Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМА ПОКУТТЯ У ВІДНОСИНАХ МІЖ РУМУНІЄЮ І ЗУНР

В час розпаду Австро-Угорської монархії всі поневолені народи намагалися отримати державну незалежність. Серед них були й українці Галичини, Буковини і Закарпаття, які утворили Західно-Українську Народну Республіку. Але їх прагнення не поділяла сусідня Румунія, яка намагалась розширити свої межі за рахунок української етнічної території. Підписавши в травні 1918 року з Німеччиною і її союзниками Бухарестський мирний договір та діючи як їх союзниця, Румунія за один день до закінчення війни, 10 листопада 1918 року, його денонсувала і цього виявилось досить, щоб Антанта зарахувала її до своїх надійних союзників – переможців у війні¹.

Відчуваючи зовнішню підтримку з боку великих держав, румунські війська 11 листопада захопили головне місто Буковини Чернівці. Українські військові частини відійшли до Покуття, а уряд Західно-Української Народної Республіки надіслав королю ноту протесту щодо окупації північної, української частини Буковинського краю Румунією². Підтвердженням того, що це була власне окупація, служить той факт, що командир дивізії Якоб Задік негайно ввів комендантський час, віддавши наказ про видачу мешканцями зброї, перевірку "всіх підозрілих осіб, в першу чергу інтелігенції"³.

Автори "A history of Romania", виданої центром Дослідження Румунії в 1996 році, відмічають, що відправка військ в Буковину "...була давно спланованим кроком..."⁴. Своєрідність ситуації полягала в тому, що в Чернівці румунська армія ввійшла раніше, ніж у Бухарест. Румунське керівництво не відреагувало на протест Західно-Української Народної Республіки і квапилося своїми військами оволодіти її землю, щоб молода західноукраїнська держава не застосувала термінових зовнішньополітичних контрзаходів, орієнтованих на Антанту. Зрозуміло, що йому була відома Резолюція Української Національної Ради (Львівської Конституанти) від 19.10.1918 р., відповідно до якої "...ціла етнографічна область в Австро-Угорщині, а зокрема ... північно – західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет... творають одноцільну українську територію"⁵. Також добре було відомо, що підставою для цього установчого нормативного акту міжнародного характеру були не просто великонаціональні амбіції українських політиків, а визначення української етнічної території на етнографічній карті Австрійської монархії Карла барона Черніна (Відень, 1855)⁶. Таким чином, територія ЗУНР в середині листопада 1918 року мала складати 70 тис.км², а румунська держава в той час була фактично позбавлена суверенних прав на власних етнічних землях, які були ще окуповані військами Центральних держав. Вона не мала достатньої кількості армійського контингенту, щоб оволодіти Бухарестом, котрий покидала відступаюча на захід німецька армія генерала Макензена. Прем'єр-міністр Константін Коанда, який 6 листопада замінив германофіла Александра Маргіломана, спішно організував мобілізацію зменшеної після Бухарестського договору армії. А наступ на румунську столицю вели французькі війська генерала Бартело. Саме у їх супроводі король Фердинанд, королева Марія, міністри, інші службовці та політичні діячі після дворічної перерви повернулися знову до Бухаресту, визнаного політичного центру, державні функції якого тимчасово виконували Ясси⁷. Пізньої осені 1918 року стосунки між ЗУНР і Румунією надзвичайно загострилися.

Ведучи тяжку боротьбу з поляками на півночі, східногалицький уряд намагався застрахуватись від можливої агресії свого південного сусіда дипломатичним шляхом. Тому уряд – Державний секретаріат – ухвалив рішення не проводити мобілізацію "в цілі виступу оружно проти Румунії... із жаданням таких самих заборук із сторони Румунії"⁸. У відповідь на це генерал Якоб Задік віддав наказ 13 січня 1919 р. про введення стану облоги у Кіцманьському, Заставненському, Вашківському, Сторожинецькому повітах⁹, тобто якраз у тих, які безпосередньо прилягали до Покуття.

Ситуація дещо змінилася після Акту Злуки між УНР і ЗУНР. Великі надії українська

сторона поклала на сприятливий для себе перебіг подій Паризької мирної конференції, у якій сама брала участь. Румунська делегація, яку очолював прем'єр - міністр Йон Братіану, що 27 грудня 1918 року замінив на посту генерала Коанду, вимагала санкцій на приєднані землі.

На початку 1919 р. російські більшовики розгорнули активну діяльність по створенню комуністичного Інтернаціоналу, основною метою якого був експорт більшовизму в Європу. Тому наприкінці лютого Рада десяти в Парижі вирішила залучити до військової блокади країни Східної Європи, в тому числі Румунію. Відповідно до цих рішень, румунські війська, розміщені на лівобережжі Дністра, були приведені в бойову готовність. З Бухареста до Чернівців надійшли вказівки посилити контроль за переміщенням осіб з української інтелігенції на пограниччі з Покуттям. Міністерство внутрішніх справ вимагало від міністра-делегата Буковини не пропускати навіть найменших деталей¹⁰.

Уряд ЗУНР, який тоді вже перебував у Станіславі, виявив стурбованість концентрацією біля свого пограниччя румунських військ і спробував порозуміти через переговори з генералом Задіком стосовно усунення непорозумін між обома державами. Проте обмін думками не дав ніяких результатів. Це дало підставу Секретарю закордонних справ ЗОУНР Михайлові Лозинському на засіданні УНР 25 березня наголосити на ворожому ставленні румунів до західних українців¹¹.

Щоб завуалювати свої агресивні дії і приспати пильність станіславського уряду, румунське керівництво розпочало переговори в Бухаресті, які, на думку перекладача української делегації О.Кульчицького, "не дали певних результатів"¹², хоча українська місія поклала деякі надії на успішний для себе розвиток подій. Місцеві румунські органи внутрішніх справ поінформували своє керівництво про цю зустріч: "... пан Йосиф Безпалко, колишній учитель до війни ... зараз обіймає пост міністра праці в Україні. Він був в Бухаресті, і повертаючись на Україну, заїжджав до своїх колег... На прощання сказав, що всім треба добре попрацювати, бо скоро будуть ... політичні зміни..."¹³.

Наприкінці березня – в квітні 1919 року в зв'язку із виходом Червоної армії до річок Збруч – Дністер міжнародна ситуація загострилась і викликала серйозну стурбованість долею західноукраїнських земель. В ті дні "Республіка" писала: "Уявім собі, що державні мужі Антанти справді прийшли би до областей, обнятих більшовизмом, та що дали б Польщі й Румунії не тільки вільну руку, але і всяку матеріальну підмогу для "проти більшовицької" збройної акції на нашій державній території. Наслідки сього кожний громадянин ЗОУНР може собі сам уявити"¹⁴.

Не заперечуючи права української нації на самовизначення, країни – переможниці не могли забути проницької та проавстрійської орієнтації особливо західних українців, тому проігнорували бажання українських військ воювати за Антанту проти більшовиків¹⁵.

Країни Антанти вимагали від уряду Братіану повної і незаперечної узгодженості своїх зовнішньополітичних акцій і попереджали, що у випадку відхилення від їхніх позицій не будуть вирішувати проблему кордонів Румунії на її користь. На той час Українська галицька армія активізувала свої дії в боротьбі з Польщею. У зв'язку з цим міністр закордонних справ Польщі попросив свого румунського візаві допомоги польському фронту. Згоду на військові акції проти УГА Антанта дала в першій половині травня¹⁶.

Ведучи підготовку до військової акції проти ЗОУНР, румунський уряд, занепокоєний настроєм більшості буковинців, домагався рішучих репресивних заходів щодо тих, хто з румунською окупацією Буковини переїхав до Галичини. Протягом другої половини квітня – початку травня 1919 р. за вказівкою Міністерства внутрішніх справ було дано розпорядження за № 291 всім постам, кожному жандарму зокрема, підготувати списки осіб, "...які брали участь в політичному житті краю, а ...особливо тих, що виїхали на Україну, визначити, чи вони увійшли там до війська, що роблять, чим займаються..."¹⁷. За вказівкою Міністерства внутрішніх справ префекти повітів, які безпосередньо прилягали до східногалицького Покуття, зобов'язувались щотижня давати письмову

інформацію про стан і настрої місцевого населення.

Румунський уряд дав розпорядження своєму генеральному штабу розробити план військової операції по захопленню південно-східної частини Галичини. За нею румунська армія мала перейти галицько-буковинське пограниччя і зайняти територію між Карпатами і Дністром по лінії Надвірна – Отинія – Незвисько¹⁸. Оскільки в травні 1919 року угорська Червона армія розгромила чехословацькі війська і вступила на територію Словаччини і Закарпатської України, для румунського командування насамперед необхідно було встановити контроль над стратегічно важливими рокадними шляхами. Тому начальник генштабу генерал Константін Прозан інструктував командування 8-ої піхотної дивізії: "...Румунія безпосередньо зацікавлена в тому, щоб контролювати залізницю Чернівці – Коломия – Городенка, Коломия – Рахів – Сігет, якими здійснюється зв'язок між Буковиною і Трансільванією..." Він вимагав, щоб румунські війська уникали конфліктів з армією ЗОУНР, мотивуючи це тим, що нібито "... Румунія прагне підтримувати доброзичливі стосунки зі своїми сусідами"¹⁹.

Була розповсюджена відозва до населення румунською, українською і польською мовами, у якій йшлося, що румунські війська не чинитимуть насильства щодо українського військового та цивільного населення, а лише контролюватимуть стратегічні об'єкти і шляхи сполучень. В ньому румунське командування гарантувало безпеку, повагу до законів країни, проте вимагало здати зброю і попереджало про застосування законів воєнного часу у випадку вияву непокори²⁰.

Для виконання операції румунські війська було поділено на три групи. Центральна, що налічувала чотири батальйони піхоти, три батареї артилерії, ескадрон кавалерії та кулеметну групу, просувалася в напрямку Неполоківці – Снятин - Коломия. Північна, з двома батальйонами піхоти, батареєю артилерії і ескадроном кавалерії просувалась в напрямку Киселів – Городенка – Незвисько. Південна група в складі батальйону піхоти, батареї артилерії, кавалерійського полку та батальйону саперів рухалась в напрямку Вашківці – Кути – Косів. Цій групі виділили резерв – 8-й стрілецький полк, два батальйони піхоти, батальйон прикордонників та дві батареї артилерії. Загальне керівництво операцією "Покуття" здійснював полковник Георгій Лігу²¹.

Румунський наступ для уряду ЗОУНР був повною несподіванкою, чого і слід було очікувати. Становище було вкрай критичним. На засіданні Держсекретаріату 21 травня в ході обговорення виринали навіть несподівані пропозиції: одні пропонували негайно капітулювати, інші – віддати розпорядження місцевим органам залишатися на місці і лише перед силою уступити, а Є.Петрушевич і К.Левіцький наполягали на федерації з Чехословаччиною²². Врешті, Державний секретаріат віддав розпорядження не чинити збройного опору і розпочати евакуацію. Завдяки цьому румунські війська не зустрічаючи практично ніякої протидії, легко оволоділи визначеною територією. Тільки в Коломиї та деяких інших селах відбулися незначні сутички.

Для керівництва окупованими землями румунське командування створило Територіальний комітет Покуття, який очолив Георгій Лігу. Румунська армія, оволодівши Покуттям об'єдналась із своїми ж частинами, розташованими в Північній Трансільванії. Генштаб призначив генерала Я.Задіка командуючим групою військ, розташованих в Буковині, Північній Басарабії і Покутті²³.

Наприкінці травня була утворена спільна військова і цивільна румуно- польська адміністрація. До румунського командування неодноразово зверталось українське населення із скаргами на польську адміністрацію, яка займалася здирством і визиском, а 23 липня з листом до румунського командування звернувся Євген Петрушевич: "... з причини, що польські війська при занятті Східної Галичини допускаються грубих надужит супроти українського цивільного населення, натомість Королівські румунські війська на Покутті поведуться з українським населенням дуже людяно..., щоби Висока Команда Королівських румунських військ на Покутті звела на занятих собою частях Галичини задержати свої війська аж до часу вирішення політичної судьби Східної

Галичини²⁴. Наприкінці серпня, після появи у Галичині армії Юзефа Галлера, румунські війська передислокувались на Буковину.

Окупація Покуття румунськими військами відповідала планам Антанти. В цей час було підписано Версальський договір і почала формуватись нова система міжнародних відносин, заснована на диктаті країн – переможниць, серед яких місця суверенній і незалежній Україні не передбачалося.

Румунська збройна інтервенція завдала відчутного удару по зовнішньополітичним планам ЗУНР, поховала надії на підтримку держав Антанти і можливості домогтись міжнародного визнання. Не зустрівши підтримки і розуміння європейської спільноти, в другій половині літа 1919 року керівництво ЗУНР вимушене було покинути власну територію і відступити за Збруч.

1. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках. – К., 1998 – С. 188-198.
2. Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918 – 1923)// Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 11. – С. 3.
3. Державний архів Чернівецької області, ф. 12ОК, оп.1, спр.1, арк. 1-2.
4. A history of Romania. – Iasi, 1996. – P.384.
5. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920 рр. –К., 1999. – С.395.
6. Там само. – С. 392.
7. Scurtu I. Contributii privind viata din Romania. –Bucuresti, 1988. – P. 160-161.
8. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3-4. – С. 121.
9. ДАЧО, ф. 30, оп. 2, спр.1-6, арк.11.
10. ДАЧО, ф.12сг., оп.1, спр.75, арк. 4
11. Република.- 1919. – 25 марта.
12. Кульчицький О. Вражіння подорожі до Букарешту. // Република. – 1919. – 11 квітня.
13. ДАЧО, ф.12сг., оп.1, спр.75, арк. 6.
14. Република. – 1919. – 6 квітня.
15. Република. – 1919. – 30 квітня.
16. Spector D. Sh. Rumania at the Paris Peace Couference. – N.- Y., 1962. – P.196.
17. ДАЧО, ф.6, оп.1, спр.17, арк.1.
18. Stanescu M. Operatia Pocutia. Mai – august 1919 // Magazin istoric. – Bucuresti. – Ianuarie 1995. – P.11.
19. Ibid .
20. Ibid .
21. Ibid.
22. Макарчук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР - Львів, 1997. – С.170.
23. Stanescu M. Operatia Pocutia. – P. 12.
24. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3-4. – С.121.

Тамара Галицька-Дідух

РАДЯНСЬКА РОСІЯ В ПОЛІТИЦІ УРЯДІВ УНР І ЗУНР (1919-1920 РР.).

Дипломатична діяльність урядів УНР і ЗУНР в період 1917-1920 рр. була спрямована на міжнародне визнання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки. Але відсутність єдиної зовнішньополітичної стратегії, а також окупація українських земель іноземними арміями, призвели до пошуків урядами УНР і ЗУНР підтримки у ворожих сторін: Польщі, білогвардійських генералів, радянської Росії.

Ще наприкінці 1918 р. уряд УНР звернувся до Ради Народних Комісарів РСФРР з мирними пропозиціями, основні вимоги яких зводилися до припинення просування вглиб України радянських військ¹.

9 січня 1919 р. в ноті уряду УНР до Раднаркому РСФРР наголошувалося на необхідності встановлення "добросусідських відносин Української Народної Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою"².

У лютому 1919 р. уряд РСФРР виступив із своїми умовами, на яких погоджувався вести переговори з Директорією. Серед них:

- 1) визнання урядом УНР принципу влади Рад на Україні;
- 2) визнання нейтралітету України з активним захистом його;
- 3) спільна боротьба проти контрреволюції;
- 4) підписання перемир'я на час мирних переговорів³.

Умови, запропоновані урядом РСФРР, передбачали радянізацію України, що, безумовно, суперечило інтересам Директорії, тому вони залишилися без відповіді.

У жовтні 1919 р. була здійснена ще одна спроба налагодити стосунки з більшовицьким урядом Росії через посередника – швейцарського комуніста Ф.Платтена. "З більшовиками зносимося як держава з державою. Ми дамо їм хліб та цукор, а вони нам дадуть зброю"⁴, – інструктував його С.Петлюра.

Уряд РСФРР в основу переговорів з Директорією поставив вимогу підписання між двома урядами військової конвенції спрямованої проти А.Денікіна і припинення переслідувань більшовиків на Україні⁵. Для уряду радянської Росії в умовах ведення війни з білогвардійськими військами П.Врангеля першочерговим постало питання нейтралізації армії УНР. Тому у постанові Політбюро ЦК РКП(б) від 20 жовтня 1919 р. наголошувалося на необхідності "воєнної угоди і перш за все перемир'я"⁶.

Уряд УНР призначив делегацію для переговорів з РНК у складі Гладкого, М.Красовського, Неїло. 2 листопада 1919 р. делегація виїхала до штабу 12 радянської армії з наступними інструкціями: укласти тимчасову військову угоду для спільної боротьби проти А.Денікіна, домогтись від радянського командування допомоги у вигляді військової амуніції, а по можливості наполягати на очищенні території УНР від радянських військ⁷.

Переговори розпочалися 9 грудня, однак радянська делегація очолювана колишнім наркомом фінансів М.Крестинським всіляко зволікала, не йдучи на жоден компроміс. В ході останньої зустрічі делегатів М.Крестинський заявив, що РКП(б) може визнати УНР і не втручатися в її внутрішні справи, але не може погодитися на територіальні домагання українців⁸. Тобто уряд РСФРР не хотів визнати існування УНР в складі всіх українських земель, оскільки під його протекторатом була створена УСРР. Для більшовицького уряду Росії єдиним законним урядом на Україні був уряд УСРР, тому в плани радянського керівництва Росії не входило визнання УНР, а переговори з Директорією, як дізнаємося із протоколу засідання Політбюро ЦК РКП(б) від 11 жовтня 1919 р., уряд РСФРР використовував для "компрометації Петлюри перед Антантою"⁹.

На початок 1920 р. уряд РСФРР зосередив основні дипломатичні зусилля на недопущення війни з Польщею. В умовах спроб уряду РСФРР налагодити мирні відносини з урядом Польщі Директорія шукала шляхи зближення паралельно з радянським урядом Росії і польським урядом.

В ноті дипломатичної місії Директорії в Польщі до всіх європейських держав від 22 лютого 1920 р. зазначалося, що "уряд УНР не має ніяких офензивних планів проти

Росії, тільки боронить свої суверенні права ... Між Росією і Україною немає різниці думок, якої не можна би налагодити мирним шляхом"¹⁰. У другій половині лютого - в березні 1920 р., за свідченням головного ад'ютанта С.Петлюри О.Доценка, латвійський представник у Варшаві провів кілька розмов з міністром закордонних справ УНР А.Лівицьким, запропонувавши посередництво Латвії в переговорах Директорії з урядом РСФРР. Уряд УНР в основу таких переговорів поклав ряд умов: визнання незалежності української держави із зобов'язанням не втручатися у її внутрішньополітичне і економічне життя; визнання уряду Директорії єдиною легітимною владою на Україні; право українського народу застосовувати силу до тих комуністів, які здійснювали замаху проти незалежності України¹¹.

За коментарями європейської преси, радянський уряд Росії погоджувався на визнання незалежності України за наступних умов: "1) злука України з совітською Росією на підставі тісної унії; 2) забезпечення економічних інтересів на Україні; 3) тісна злука України з Росією під мілітарною владою"¹². Тобто більшовицький уряд Росії визнавав незалежність України тільки у формі Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка знаходилася б під його всебічним контролем.

Така позиція уряду РСФРР не співпадала з інтересами УНР. У відозві уряду УНР до українського народу від 17 січня 1920 р. зазначалося: "Український народ не дозволить над своїм тілом комуністичних експериментів, не дозволить чужинцеві панувати над собою"¹³. 22 січня 1920 р. в інформаційному повідомленні МЗС Української Народної Республіки вказувалося "на неможливість для нас сподіватись на те, щоб уряд Леніна дав Українському Народови вільно дихати і жити, коли Український Народ силою не оборонить свого права на це"¹⁴.

Для уряду УНР єдиним можливим союзником залишався уряд Польщі. Польсько-українське союзництво було оформлене в квітні 1920 р. Варшавським договором. Підписання Варшавської угоди привело до різкої конфронтації Директорії з урядом РСФРР.

Саме тому на пропозицію польської сторони про участь делегації УНР в роботі Ризької конференції уряд РСФРР відповів категоричною відмовою. А делегат УСРР на Ризьку конференцію Д.Мануїльський попереджав, що "переговори закінчатся, коли на конференції буде представник С.Петлюри"¹⁵.

Основні зусилля уряду ЗУНР були спрямовані проти спроб польського уряду загарбати західноукраїнські землі. Тому в радянсько-польських переговорах 1920-1921 рр. уряд ЗУНР зайняв сторону радянської Росії.

Східногалицька проблема не залишала осторонь і радянський уряд Росії. Політика уряду РСФРР стосовно Західної України мала неоднозначний характер. З одного боку, Західна Україна розглядалася урядом РСФРР як міст для перенесення революції в Європу. "На захоплення Галичини, - писав у листі до В.Леніна В.Каменєв, - треба звернути особливу увагу. Звідси селянський рух швидше може проникнути в Польщу, а, по-друге, це - ворота в Угорщину, які саме зараз важливо тримати в своїх руках"¹⁶. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін радив проводити обережну політику, яка охороняла би незалежність Східної Галичини¹⁷. З іншого боку, продовження війни загрожувало існуванню самої РСФРР. "Не можна із-за проблематичних і хвилинних вигід жертвувати основним і головним"¹⁸, - писав Г.Чичерін до секретаріату ЦК РКП(б) у лютому 1920 р.

Першим досвідом радянсько-галицьких стосунків був перехід в лютому 1920 р. на бік Червоної армії трьох корпусів УГА, які перебували в безвихідному становищі. 1 березня 1920 р. УГА була перейменована на ЧУГА. Але активні спроби радянського командування радянзувати галицьких старшин привели до переходу 23 квітня 1920 р. на бік польсько-українських військ другої галицької бригади на чолі з Ю.Головинським, відкривши більшовицький фронт в районі Летичева, Бара і Вінниці¹⁹.

Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.) зацікавила уряд ЗУНР у зв'язку із підняттям у процесі її роботи східногалицької проблеми. Тому до Риги була направлена делегація від ЗУНР на чолі з К.Левицьким.

14 вересня 1920 р. делегація отримала таємну інструкцію від Диктатора

Є.Петрушевича, якою регулювалася її діяльність в Ризі. Згідно з інструкцією перед галицькою місією ставилося завдання "не допустити до того, щоб Галичина була силою мирового трактату між Польщею і Росією-Україною признана в цілості або часті Польщі"²⁰.

Принциповим в інструкції є той факт, що Є.Петрушевич доручав делегатам ЗУНР "увійти у контакт з російсько-українською [делегацією] та приєднати її до ідеї повного визволення Галичини з-під польського панування"²¹.

В урядових колах ЗУНР на той період набувала популярності концепція входження Східної Галичини до радянської України. З цією метою передбачалася поїздка до Риги лідера галицьких соціал-демократів С.Вітика, але через взаємну недовіру ця ідея так і не реалізувалася.

"Противник мого противника хоч і не мусить бути моїм приятелем, все-таки є противником мого противника"²², - така позиція зунрівських делегатів сприяла їх зближенню з більшовиками, але за умови визнання радянським урядом Росії ЗУНР.

Галицькі делегати звернулися до радянського представника в Берліні В.Коппа, щоб через нього повідомити наркома закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна про від'їзд західноукраїнської делегації до Риги²³.

Ще із Штетина за підписом Е.Брайтера на адресу Д.Мануїльського надійшла телеграма, в якій галицький дипломат повідомив представника УСРР про приїзд західноукраїнської делегації [14, л.2]. А відразу після прибуття до Риги галицькі делегати повідомили про це А.Йоффе і Д.Мануїльського²⁴.

Відбулася конфіденційна зустріч Е.Брайтера з головою радянської делегації А.Йоффе, на якій останній, виконуючи вказівку В.Леніна давати "максимальні поступки аж до лінії по р.Шара, Огінського каналу, річках Ясельда і Стир і далі по державному кордону між Росією і Східною Галичиною"²⁵, заявив: "Хто знає, чи ми й половини України не відступили б Польщі за мир, бо не можемо воювати з цілим світом"²⁶.

Е.Брайтер був довіреною особою Є.Петрушевича у налагодженні відносин з більшовицькими делегатами. А.Йоффе у донесенні в наркомат закордонних справ РСФРР так характеризував Е.Брайтера: "Це більш чи менш своя людина, соціал-патріот, не дуже поганого зразка... особа, яку можна тут обробити"²⁷.

Про зацікавленість радянського уряду Росії східногалицькою проблемою свідчить телеграма В.Леніна А.Йоффе, в якій голова Раднаркому РСФРР вимагав проаналізувати "питання про Литву, Білорусію, Східну Галичину"²⁸.

За таких умов продовжувалися контакти між радянськими і зунрівськими делегатами. Так, 27 вересня на зустрічі галицьких парламентарів з представником радянської України Д.Мануїльським останній заявив, що "ми розходимося принципово, але тактично можна йти разом"²⁹. Слід зауважити, що радянські представники намагалися використати зунрівських делегатів для компрометації делегації УНР. Зокрема, Д.Мануїльський пропонував опублікувати галицьким делегатам ноту, спрямовану проти С.Петлюри і проти Варшавської угоди³⁰. Але, за свідченням О.Назарука, західноукраїнські парламентарі "рішуче відмовили"³¹.

Цікаво зазначити, що під час зустрічей східногалицьких делегатів з радянськими представниками була досягнута угода про створення єдиного галицького представництва ЗУНР і ГСРР. Така пропозиція була висловлена А.Йоффе у його доповіді ще 22 вересня 1920 р.: "Я вважаю, що потрібно спробувати перетягти цих панів на нашу сторону і з наших галичан спільно з цими створити нібито Галицьке представництво"³². Тобто планувалося поєднати представників двох цілком різних за ідеологією та устроєм держав. Але цей проект так і не був реалізований. Вирішальну роль зіграло те, що ГСРР проіснувала лише до 21 вересня 1920 р., коли наступ польських військ змусив Галревком і місцеві органи разом з Червоною армією відступити до р.Збруч. За таких обставин делегати від ГСРР, як, до речі, і від ЗУНР, репрезентували держави, уряди яких не мали фактичної влади в Україні.

До зунрівських делегатів, як до представників буржуазної держави, в радянській стороні було упереджене ставлення. Вони, на думку радянських урядових верхів, "не мали ніякого права вважати себе виразниками галицького народу"³³. Доповідаючи у ЦК КПУ(б), Д.Мануїльський зазначав, що заяви західноукраїнських делегатів проїняті

вимогою референдуму і створення самостійної Галицької держави, що не є в інтересах уряду УСРР³⁴. На думку Д.Мануїльського, "за виключенням Брайтера, що симпатизує до Росії і України, делегація складається із затятих політичних бандитів, тому ангажувати в будь-якій мірі з ними не маємо намірів"³⁵. Таким чином ідеологічні міркування серед радянського керівництва брали гору над планами стратегічними.

З іншого боку, уряд РСФРР маніпулював "галицькою картою" на переговорах з польською делегацією, щоб спонукати Варшаву до поступок. Про це відверто заявив А.Йоффе голові польської делегації Я.Домбському у приватній розмові³⁶. А в доповіді у ЦК КПУ(б) Д.Мануїльський зазначав: "Так як питання Галичини заздалегідь вирішене і нам втрачати по суті нічого, ми використаємо друковані виступи цієї делегації, дискредитуючи польську точку зору і Петлюру"³⁷.

2 жовтня 1920 р. на зустрічі Д.Мануїльського з О.Назаруком і Е.Брайтером перший радив надати "точки забезпечення нашого [західноукраїнського] населення під Польщею на випадок, якби прийшло до мирового прелімінара"³⁸. За свідченням О.Назарука, такі умови галицькі парламентарі надали радянській стороні³⁹. Під час розмови Д.Мануїльського цікавило питання про ставлення на Західній Україні до компартії у випадку визнання незалежності ЗУНР⁴⁰. Незважаючи на нереальність навіть припущення того, що польський уряд погодиться на самостійність ЗУНР, радянські представники плекали надію на розширення свого ідейно-політичного впливу.

В умовах, коли наполягання на розгляді східногалицького питання могло призвести до зриву переговорів, уряд РСФРР наказав радянській делегації погоджуватися з усіма умовами Польщі. 5 жовтня 1920 р. А.Йоффе повідомив голову польської делегації Я.Домбського про згоду на умови, пропонувані польською стороною⁴¹.

12 жовтня 1920 р. в Ризі був підписаний договір про перемир'я і прелімінарні умови миру, за якими Східна Галичина і Західна Волинь відійшли до Польщі, а УСРР була визнана суб'єктом міжнародного права.

Незважаючи на визнання радянською делегацією анексії Східної Галичини, контакти між урядом ЗУНР і більшовиками не припинялися. Причиною цього були запевнення радянських представників у Ризі про подальшу підтримку ідеї незалежності Східної Галичини. Зокрема, Д.Мануїльський під час зустрічі з О.Назаруком переконував: "З Галичини зробимо питання Ельзасу і Лотарингії"⁴². У статті, надрукованій відразу після підписання попереднього миру, Д.Мануїльський підкреслював, що історичний досвід показав – немає кордонів, які не можна було б переглянути⁴³. Такі радянські заяви спонукали Г.Микитея написати представникові ЗУНР у США Л.Цегельському: "Совітська Росія і Радянська Україна стоять і далі на становищі державної самостійности Східної Галичини"⁴⁴.

Насправді серед більшовицького керівництва превалювала думка, що Східна Галичина є опорою небезпечної для радянської влади реакції. Так, Д.Мануїльський у розмові з представником ЗУНР Е.Брайтером повідомляв: "Поляки мене запитали чи не боїмося ми, щоби Східна Галичина стала П'ємонтom революції, з іншого боку – контрреволюції? І я відповів, що боюсь"⁴⁵. Безпосереднім наслідком договору про перемир'я і прелімінарні умови миру було рішення Виконавчого комітету Комінтерну в грудні 1920 р. про підпорядкування КПСГ, яка раніше входила в КП(б)У, керівництву Комуністичної робітничої партії Польщі, цим самим підтверджуючи приналежність Східної Галичини до Польщі.

Таким чином, спроби урядів УНР і ЗУНР домогтися підтримки від уряду РСФРР закінчилися невдачею. виявилися прорахунки в зовнішньополітичних концепціях українських демократичних урядів, які недооцінили наміри радянської Росії щодо України. Адже політика уряду РСФРР була спрямована на радянізацію України, що виявилось в утворенні Раднаркому і Галревкому.

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф.3696, оп.1, спр.12, арк.3.

2. Там само, арк.6.

3. Там само, оп.2, спр.283, арк.25.
4. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДАІАЛ), ф.581, оп.1, спр.25, арк.1.
5. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.311,312.
6. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі – РЦХИДНИ), ф.17, оп.3, д.29, л.1,2.
7. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.352, арк.7.
8. Там само.
9. РЦХИДНИ, ф.17, оп.3, д.29, л.1,2.
10. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.352, арк.1,2.
11. Там само, оп.1, спр.144, арк.32.
12. Там само.
13. Там само, спр.122, арк.1.
14. Там само, оп.2, спр.319, арк.1.
15. РЦХИДНИ, ф.17, оп.86, д.207, л.24.
16. Там само, ф.2, оп.1, д.14673, л.1.
17. Там само, д.106, л.2.
18. Там само, ф.5, оп.1, д.2055, л.18.
19. ЦДАІАЛ, ф.581, оп.1, спр.29, арк.26,27.
20. Павлюк О. Радянофільство Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність? //Український історичний журнал. - 1997. - № 3. - С.114.
21. Там само.
22. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника.– Львів, 1930. – С.19.
23. Там само. – С.11.
24. Там само. – С.33.
25. Ольшанский О. Рижский мир. – М., 1969. – С.135.
26. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника.– Львів, 1930. – С.85.
27. РЦХИДНИ, ф.2, оп.1, д.15492, л.1,2.
28. Там само, ф.17, оп.1, д.209, л.18.
29. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника.– Львів, 1930. – С.87.
30. Там само. – С.57.
31. Там само.
32. РЦХИДНИ, ф.2, оп.1, д.15492, л.2,3.
33. Там само, ф.5, оп.1, д.2000, л.15.
34. Там само, л.30.
35. Центральний державний архів громадянських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.130, арк.55.
36. ЦДАВО України, ф.1065, оп.4, спр.10, арк.119.
37. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.130, арк.56.
38. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника.– Львів, 1930. – С.107.
39. Там само.
40. Там само. – С.117.
41. Симоненко Р. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921 рр.). – К., 1965. – С.255.
42. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника.– Львів, 1930. – С.141.
43. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.633, арк.18.
44. Павлюк О. Вказана праця. – С.120.
45. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника.– Львів, 1930. – С.115.

Микола Кугутяк
(м.Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГАЛИЧНИНИ У ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНО-ТРУДОВОЇ ПАРТІЇ (1920-1923)

Воєнно-політична поразка Директорії восени 1919 р. загострила протиріччя між двома українськими урядами – УНР і ЗО УНР. Кожен з них шляхом зовнішньополітичних комбінацій намагався знайти свій вихід з катастрофи. Якщо уряд Диктатора задля порятунку ЗО УНР бачив своє головне завдання у боротьбі з Польщею і більшовицькою Росією і при цьому був готовий іти на союз з Денікіним та шукати підтримки в Антанти, то уряд УНР вважав за необхідне в тих умовах йти на союз з Польщею, навіть поступившись останній західноукраїнськими землями.

Після від'їзду членів Директорії за кордон всі її повноваження перейшли до Симона Петлюри, з відома якого голова дипломатичної місії УНР у Варшаві Андрій Лівіцький 21 квітня 1920 р. підписав з польським урядом Варшавський договір. За ним УНР визнавалась незалежною державою, в той же час Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Полісся, тобто 162 тис. квадратних кілометрів етнічної української території з 11 мільйонами населення, в тому числі 7 мільйонів українців, відходили до Польщі.

Варшавський договір викликав обурення і протест серед населення і політичних кіл Галичини. Договір Петлюри-Пілсудського перекреслював соборницький Акт Злуки 22 січня 1919 р., спричинився до остаточного розколу між урядами УНР і ЗО УНР. Замість політики всеукраїнського соборництва знову наставала доба самостійної західноукраїнської державної політики.

Радянсько-польська війна викликала у галичан певні сподівання на зміну політичної обстановки. Тим часом вона ще більше її ускладнила. Початковий успіх польсько-українських військ у боях з радянською армією у квітні-травні 1920 р. дуже швидко обернувся поразкою. Захопивши 12 червня Київ, більшовицька армія протягом липня-серпня розвивала наступ на захід. Майже всі українські землі, в тому числі 16 галицьких повітів з 52, були зайняті більшовицькими військами.

Однак існування радянської влади на західноукраїнських землях не було тривалим. Наприкінці серпня 1920 р. польському війську вдалось завдати поразки більшовицькій армії. Західна Україна знову була захоплена Польщею.

За таких обставин основним завданням еміграційного уряду ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем, а також краевого політичного проводу було вироблення власної державно-політичної концепції, важливим аспектом якої мало стати визначення місця і ролі Галичини у відродженні соборної української держави.

Розстановка західноукраїнських політичних сил характеризувалась наявністю трьох політичних таборів: національно-державницького, ліворадикального та москвофільського. Національно-державницький табір виступав за незалежну соборну українську державу, він користувався підтримкою широких народних мас.

Національно-державницький напрям репрезентували чотири політичні партії. Найвпливовішою серед них була Українська народно-трудова партія (колишня національно-демократична).

Вагому роль у західноукраїнському політичному спектрі традиційно відігравала лівоцентристська народницько-соціалістична Українська радикальна партія. За роки війни й окупації вона втратила організаційну структуру та основні кадри. Фактично функціонувала лише Головна Управа УРП. Відновлення організації на місцях, як і видання газети "Громадський Голос", почалось лише з другої половини 1922 р.

Нечисельною за впливами, проте політично активною була Українська соціал-демократична партія, яка все більше підпадала під вплив ліворадикальної ідеології. У березні 1920 р. УСДП вийшла зі складу УНРади ЗУНР. Відхід УСДП від національно-державницького табору завершився розривом з Міжпартійною радою у червні 1921 р.

Клерикально-консервативна Українська християнсько-суспільна партія залишалась організаційно слабкою, малопомітною політичною структурою.

Таким чином, УНТП посідала провідне місце у західноукраїнському політичному спектрі. Вона відображала інтереси широких верств суспільства, зокрема духовної та світської інтелігенції, селянства, міщан. Ліберально-центристська платформа партії ґрунтувалась на позакласовій національно-державницькій ідеології, опиралась на засади політичного і економічного плюралізму, приватної власності, демократії, дотримання прав людини і нації. Це забезпечило їй переважаючий вплив у народних масах. Під проводом УНТП перебували такі культурно-освітні й господарські установи, як "Просвіта", "Рідна Школа", кооперативні спілки. УНТП значною мірою репрезентувала політичне обличчя краю. Партія була осередком гуртування всіх національно-демократичних сил навколо ідеї боротьби за відновлення української державності. Відзначаючи загальнонародний характер західноукраїнської націонал-демократії, її визначальну роль у суспільно-політичному житті краю, відомий галицький громадський діяч Зенон Пеленський у зв'язку з цим писав: "Галицька народецька демократія завше на ділі була справжньою тотальною національною партією... Адаже ж історичною правдою є, що ця наша народовецька демократія була в минулих десятиліттях носієм і сподвижником цілості нашого національного відродження й розбудови на З.У.З... Через довгі десятиліття ця "партія кляну" вела край монополюю і вела на правду незле, коли в результаті своєї праці привела до дати 1 листопада 1918 р.! Ще далеко перед появою на нашій ґрунті пропаторів та ідеологів "боєвого європейства" – знову таки вона зробила Галичину шматком правдивої Європи"¹.

Однак війни і революції спричинились до організаційно-політичного ослаблення партії. На її діяльності позначився перехід провідних діячів УНТП до державного апарату ЗУНР. В результаті вимушеної еміграції край покинули активні учасники національно-визвольних змагань. До того долучалися репресії польських властей, які запроторили в тюрми і табори тисячі українських патріотів. Давався взнаки природний відхід представників старшого покоління націонал-демократів.

Попри те, крок за кроком, УНТП відбудовувала свої партійні структури. У жовтні 1919 р. було відновлено діяльність керівних органів партії, зокрема у Львові було створено Збірний Народний Комітет УНТП на чолі з Іваном Кивелюком і секретарем Романом Перфецьким. Згодом провід партії перейшов до рук Володимира Бачинського. З 22 січня 1920 р. Народний Комітет УНТП відновив видання газети "Громадська Думка"². У зв'язку з репресіями польських властей газета виходила під назвами "Українська Думка", "Український Вістник", "Громадський Вістник", "Діло". Ці видання були одночасно загальнонаціональною політичною трибуною. З 1922 р. УНТП відновила випуск партійного органу "Свобода", редактором якої був Михайло Струтинський. В кінці 1921 р. партія приступила до відбудови мережі місцевих організацій.

Офіційний провід партії – Народний Комітет (НК) – зосереджувався в краї. На еміграції діяла Закордонна група (ЗГ) УНТП, з числа якої був сформований уряд ЗУНР. З реорганізацією уряду і утворенням колегії уповноважених Диктатора ЗУНР 25 липня 1920 р. вся повнота влади перейшла до рук трудовиків. Розпорядженням голови уряду Євгена Петрушевича уповноваженим для закордонних справ було призначено Степана Витвицького, уповноваженим для справ преси і пропаганди – Костя Левицького, уповноваженим для справ фінансів, промислу і торгівлі – Володимира Сінгалевича, уповноваженим для внутрішніх справ, судівництва і комунікації – Йосипа Ганінчака, уповноваженим для зв'язків з краєм Романа Перфецького, начальником президіальної канцелярії – Лева Петрушевича, заступником начальника військової канцелярії – Ярослава Селезінку. Сам Євген Петрушевич ще на березневному 1919 р. з'їзді партії був обраний до Народного Комітету УНТП³.

Розробка загального політичного курсу трудовиків зосереджувалась у руках Закордонної групи УНТП і крайового Народного Комітету, вони, разом з урядом, визначали лінію державної політики ЗУНР. При цьому всі дії крайових політичних чинників узалежнювались від політики еміграційного уряду, який заявив, що не бере на себе відповідальність за те, яким буде вирішення долі Галичини, якщо в краї не виконуватимуть його розпоряджень. Таким чином на УНТП лягала відповідальність за випрацювання

загальної державно-політичної концепції, правильність тактики і стратегії політичної боротьби в краї і на міжнародній арені.

Після Варшавського договору перед західноукраїнським державно-політичним проводом стала альтернатива: визнати рішення голови Директорії як представника влади соборної української держави і примиритися з польською окупацією, що на практиці означало відмову від ідеї соборності, або ж, враховуючи слабкість загальноукраїнського державного центру, особливо після радянсько-польської війни, невизнання повноважень уряду УНР державами Антанти, власними силами вести дальшу боротьбу за визволення з-під Польщі, щоби у слушний час здійснити ідею соборності. Зважаючи саме на останню обставину трудовики, в погодженні з іншими національно-державницькими силами, висунули на початку 1920 р. концепцію державної незалежності Галицької Республіки, утворення якої мали гарантувати держави Антанти. Для цього Галичина мала відповідні внутрішні правові передумови, які полягали в тому, що ЗУНР і після проголошення злуки з УНР зберігала за собою характер окремої держави, мала свій уряд, адміністрацію, військо.

У провідних колах УНТП вважали, що збанкрутілій петлюрівській концепції української державності, опертій на союз з Польщею слід протиставити ідею суверенної Галичини, яка стане етапом до відродження соборної української держави. Обгрунтовуючи таку позицію, газета трудовиків "Громадська Думка" у вересні 1920 р. писала: "Органічним недугом дотеперішньої політики державних керівників Великої України було вперте недооцінювання справи Східної Галичини, яку ми постійно обороняємо, не в ім'я якогось зле понятого партикуляризму, тільки якраз в ім'я інтересів цілої Соборної України. Бо ми переконані, що дорога до Кисва веде через Львів... Напевне ліпше було б для цілості української справи, як би ми всі разом були сконцентрували наші зусилля в один бік, в бік нашої Східної Галичини, а щойно здобувши її та закріпивши за собою – обернулися на Схід... Тільки звідси, з області нашої Східної Галичини ще і тепер може зачатися реставрація української державності"⁴. Більш категорично з цього приводу висловився інший орган УНТП "Український Вістник", який у серпні 1921 р. заявив, що "ключем до розв'язки української проблеми є Східна Галичина. Вона і тільки вона, вільна, незалежна – може бути організуючим центром для Великої України"⁵. Таку ж позицію відстоював орган еміграційного уряду ЗУНР "Український Прапор"⁶.

Розрахунки трудовиків на утворення незалежної Галицької Республіки ґрунтувались на відповідних міжнародно-правових передумовах. Ще 25 червня 1919 р. Верховна Рада Мирної конференції в Парижі у зв'язку з наступом більшовиків дозволила польській армії здійснити воєнну окупацію Галичини. Разом з тим у постанові зазначалось, що "польський уряд буде уповноважений завести цивільну адміністрацію у Східній Галичині, якщо заключить з головними союзниками і прийнятими до союзу державами умову, яка мусить гарантувати по змозі автономію цієї території, як також політичну, релігійну й особисту свободу населення". Крім того вказувалось, що "та умова буде в останній інстанції спиратись на праві самовизначення населення Східної Галичини щодо його державної приналежності і час цього вирішення буде означений головними союзниками і прийнятими до союзу державами, або тим органом, який вони до цього уповноважать"⁷. Таким чином Верховна Рада віддавала Галичину під тимчасову воєнну окупацію Польщі з умовою, що остання зможе виконувати цивільну владу в краї тільки тоді, як запровадить автономію під міжнародним контролем, гарантуватиме права українського населення. До того ж за Галичиною застерігалось право в майбутньому вирішити остаточно питання державної приналежності шляхом плебісциту.

Версальський договір про охорону національних меншин, укладений між країнами Антанти і Польщею 28 червня 1919 р., остаточно не визначив кордонів Польщі, переніс вирішення проблеми на пізніше. За цим же договором Польща зобов'язувалась не чинити будь-яких обмежень вживання української мови⁸.

Специфічність державно-правового становища Галичини була підтверджена також 91 статтею Сен-Жерменського договору 11 вересня 1919 р., за якою всі суверенні права на Галичину переходили від Австро-Угорщини до країн Антанти. У розвиток цього Верховна Рада Мирної конференції постановою від 8 грудня 1919 р. відділяла польську Західну Галичину від української Східної так званою лінією Керзона⁹. Одночасно

Верховна Рада підготувала "Статут для Східної Галичини", за яким край переходив до Польщі на 25 років на правах автономії під наглядом Ліги націй. Статут передбачав запровадження сейму. Виконавчу владу мав здійснювати губернатор, призначений начальником польської держави. Українська і польська мови оголошувались у Галичині урядовими. Статут забороняв здійснювати у будь-якій формі польську колонізацію українських земель¹⁰. Однак Статут був відхилений польською і українською сторонами. У зв'язку з цим Верховна Рада Мирної конференції справу Галичини відклала.

Одним з найважливіших факторів, що спонукали до продовження боротьби за відродження української державності, були загальні суспільні настрої українського народу в Галичині, який не примирився з ворожою окупацією. У широких народних масах утверджувалось переконання, що край залишається окремою українською державою, яка тимчасово знаходиться під окупацією Польщі. На всі спроби останньої виконувати у Галичині державну владу відповідали пасивним опором, який періодично переростав у активну оборону. Українці не вірили у тривалість Польської держави, демонстративно виявляли до неї негачію, політичне невизнання повноважень окупаційного режиму, дотримувались думки про творення держави у державі. Утвердженню таких настроїв сприяла активна позиція Української греко-католицької церкви, української світської інтелігенції. В тих умовах кожен, хто наважився б відкрито виступити за припинення боротьби за незалежність, нормалізацію польсько-українських стосунків на засадах автономії, прирікався на усунення з політичної арени, загальний громадський бойкот і зневагу з тавром "хруня", тобто угодовця і зрадника¹¹.

Проблема державно-правового становища Галичини була предметом розгляду керівних крайових і еміграційних органів УНТП. Зовнішньополітичні аспекти цієї проблеми розглядались Народним Комітетом УНТП 24 квітня, 15 травня та 17 червня 1920 р. Однак бурхливий перебіг радянсько-польської війни і зв'язаний з нею польсько-український договір Петлюри-Пілсудського позначились на політичній активності західноукраїнського політикуму, кристалізації його політичних концепцій. Знаменною в цьому плані була травнева 1920 р. заява чільних діячів УНТП на еміграції – Костя Левицького і Сидора Голубовича про можливість співпраці з Польщею¹². Лише з серпня 1920 р. у зв'язку з суперечливими результатами радянсько-польської війни і необхідністю нормалізації всього комплексу східноєвропейських проблем, питання державної приналежності Галичини набуло особливої актуальності. Активізація західноукраїнського політичного проводу зумовлювалась також тією важливою обставиною, що з вересня 1920 р. розпочала свою роботу перша сесія Ліги націй.

За таких обставин ідея боротьби за державну незалежність Галичини знайшла своє концептуальне оформлення у резолюціях Народного Комітету УНТП 10 листопада 1920 р. В ухвалі НК стверджувалось право українського народу Галичини на самовизначення, яке було реалізоване 19 жовтня 1918 р. проголошенням державної самостійності західноукраїнських земель. Другим пунктом резолюції НК наголошувалось, що "одиноким представником українських земель бавшої Австрії є Українська Національна Рада і тільки вона, зглядно її повноважені, мають право виступати іменем цих земель, давати зобов'язуючі заяви і заключати зобов'язуючі міждержавні акти"¹³.

Відзначивши суверенність західноукраїнської державності, Народний Комітет вказав на тимчасовий характер польської окупації, визначений мандатом країн Антанти.

Особливий інтерес становила заява НК про те, що "умови уряду отамана Симона Петлюри з Польщею з 22 квітня 1920 р. та прелімінарна умова Польщі з Совітською Росією і Радянською Україною з 11 жовтня 1920 р., оскільки вони яким-небудь способом пересуджують правно-державну будучину Східної Галичини в користь Польщі є необов'язуючі для українського населення Східної Галичини і це населення не визнає їх ніколи..., штучні кордони, розділяючі українські етнографічні землі, ніколи не будуть обов'язуючими для галицького українського народу, котрий всупереч цим умовам все змагатиме до створення Незалежної Соборної Української Держави"¹⁴.

Звертаючись до Верховної Ради Паризької мирної конференції, Народний Комітет висловлював протест проти масових репресій польської влади щодо українського народу, вимагав усунення з краю окупаційного режиму, відновлення державної незалежності Галичини, виконання країнами Антанти своєї постанови від 25 червня 1919 р.

Таким чином суть державотворчої концепції трудовиків зводилась до того, що Галичина, на основі суверенного волевиявлення українського народу, є незалежною державою, яка постановою Мирної конференції була віддана під тимчасову окупацію Польщі, а тому держави Антанти, дотримуючись власних рішень, зобов'язані усунути польську окупацію, повернути Галичині державну незалежність.

Ця концепція знайшла свій розвиток у підготовленому Костем Левицьким проєкті "Основ державного устрою Галицької Республіки", який 30 квітня 1921 р. був запропонований Лізі націй у Женеві. Проєкт передбачав утворення Галицької Республіки як незалежної суверенної держави з республіканською формою правління. Планувалась парламентсько-президентська структура державної влади, законодавча гілка якої мала належати Державній Раді, обраній загальними всенародними виборами. За таким же принципом мав обиратись глава держави – Президент Галицької Республіки, який уповноважувався призначати кабінет міністрів.

Основи передбачали широкі права національним меншинам. Урядовими мовами в Галицькій Республіці оголошувались українська, польська, єврейська. Українська мова мала також стати мовою внутрішнього урядування. Розділ "Загальні права горожан держави" забезпечував усю повноту демократичних прав громадян.

Для утворення незалежної Галицької Республіки уряд ЗУНР пропонував державам Антанти утворити Міжкоаліційну комісію для галицької держави, яка мала передати краввій Адміністративній раді, утвореній з числа членів Української Національної Ради, всю політичну та мілітарну владу на території Галичини. У свою чергу Адміністраційна рада зобов'язувалась до трьох місяців провести вибори до Державної Ради¹⁵.

Реалізувати ідею державності Галичини урядові кола ЗУНР, провід УНТП сподівалися, перш за все з допомогою західноєвропейських держав. З цієї нагоди "Український Прапор" писав: "Справа ЗУНР, як одної з т.н. суцесійних держав Австро-Угорщини була для великих держав світа цілком ясна й легка до розв'язання"¹⁶.

Однак політика Франції, спрямована на відродження Польщі з включенням до неї західноукраїнських земель, відбудову Великої Росії, викликала негативну реакцію у західних українців. Свої сподівання вони пов'язували у першу чергу з Англією. У зв'язку з цим газета "Український Вістник" писала: "Ми знаємо французькі митарства в Східній Галичині, місію генерала Бартелемі, висилку армії Галлера, дозвіл Клемансо на обсаду Східної Галичини по Збруч польськими військами... В нас, західних українців, треба виразно сказати, немає довіри до Франції, до її доброї волі, до її безсторонності... Більше довіри маємо під тим оглядом до Англії. В інтересі Англії не за всяку ціну піддержувати реставрацію великої Росії, свідомо творити собі небезпечного супротивника на азійських ґрунті... Англія при співділанню німців може повернути волю, добробут, щастя українському народови та рівновагу в Східній Європі. Українські політики не повинні залишити нагоди добратися до цих чинників"¹⁷.

Західноукраїнський політичний провід намагався зацікавити Захід ідеєю перетворення майбутньої нейтральної галицької держави у фактор стабільності і рівноваги на сході Європи, місце зосередження сил, які разом з Наддніпрянською Україною могли становити протиположність російському більшовизму і польському експансіонізму. Державний секретар закордонних справ уряду ЗУНР Степан Витвицький, викладаючи суть своєї концепції приватному секретареві Ллойд Джорджа Філіпу Керру 28 січня 1921 р. заявив: "Галичина стане центром, довкола якого створиться з часом, дорогою поступенного розвитку, українська державна організація, (маю на думці закордонну Україну), яка (хоч у приязнім відношенні до Росії) буде протиположністю російської будучої сили, яка би та Росія не була: більшовицька чи яка інша. Утворення самостійної галицької держави спинить похід польського анексіонізму; самостійна галицька держава разом з іншими новоствореними малими державами на межах давньої Росії вивонить бар'єру між Польщею і Росією і причиниться до паціфікації європейського Сходу. Коли визнано де юре Латвію й Естонію, маєтсья визнати Литву і Грузію, то треба упорядкувати відносини тих територій, що лежать далі на південь. І коли ті держави є вже сьогодні під англійським впливом, то сей вплив міг би поширитися й на дальші території"¹⁸.

У зв'язку з невизначеністю державно-правової приналежності Галичини, проблема зовнішньополітичних орієнтацій займала провідне місце у політиці трудовиків. Навколо

неї йшли перманентні дискусії всередині УНТП. Одним з таких дискусійних питань було ставлення до Росії. Частина чільних діячів УНТП, перш за все на еміграції, зневірившись у можливості побудови української держави, на протиположність західноєвропейським орієнтаціям висунула ідею конфедеративного союзу незалежної української держави з найбільшовицькою, так званою "третьою", демократичною Росією. Джерелом таких настроїв був Український національний комітет у Парижі, який видавав газету "Українська Республіка". Провід Комітету в особі Моркотуна, Цитовича перебував під впливом російської еміграції на чолі з Сазоновим¹⁹.

Представники впливової у французьких політичних колах групи Моркотуна зуміли переконати у перспективності конфедеративного союзу України і Росії таких провідних діячів УНТП, як Василя Панейка (голова делегації ЗУНР на Мирній конференції в Парижі), Степана Томашівського (голова дипломатичної місії ЗУНР у Лондоні), Степана Витвицького (державний секретар закордонних справ ЗУНР). Історія з добровільною відставкою Павла Лисяка з посади редактора урядового "Українського Прапора", на знак протесту проти публікації в газеті статті Моркотуна, засвідчила значні впливи конфедеративної ідеології в еміграційному уряді ЗУНР²⁰.

В краї з ідеєю союзу України і Росії виступив відомий діяч УНТП Степан Баран. У статті "Ліквідація концепції Петлюри", опублікованій в "Українському Вістнику", він, на протиположність концепції Київ-Варшава, відстоював політику союзу Києва і Москви. "Якщо не хочемо, ми і москалі, – писав С. Баран, – щоби недалеко будучина принесла ще одно фіаско їхніх і наших зусиль, мусимо знайти спільну мову. Треба перевести державну незалежність Києва і Москви і створити в них два осередки спільної еліпси. Є дані думати, що за такою розв'язкою двох рівнорядних держав з центром у Києві і Москві, злучених з собою сусідським союзом, заявляться і ці великі держави, що досі ставилися вижидуюче або і негативно до української державності"²¹.

У цілісному вигляді ідея державного союзу України і Росії була викладена в праці Василя Панейка "З'єдинені держави Східної Європи Галичина й Україна супроти Польщі і Росії", виданій у Відні 1922 р. В. Панейко доводив, що самостійність України в протиположності російській концепції є неможлива з об'єктивних причин. У зв'язку з цим він стверджував, що "єдиною позитивною концепцією української політики може бути тільки концепція здійснення самостійності української держави в спілці з самостійною державою московською, спілці так побудованій на новітніх засадах національної суверенності, щоб вона могла стати ядром, довкруги якого могли б угрупуватись всі інші, менші народи і держави східної Європи і північної Азії – на просторі між Карпатами й східними границями етнографічної Польщі аж до Тихого океану"²².

Русофільська концепція не знайшла ширшого відгуку серед трудовиків, як і всього українського загалу. Крайова преса УНТП піддала її гострій критиці, розцінивши як вияв новітнього московфільства, що веде до національного самогубства.

Стурбованість трудовиків невизначеністю державно-правового становища Галичини і появою у зв'язку з цим контрверсійних зовнішньополітичних орієнтацій спонукала провід партії випрацювати з цих питань чітку політичну платформу. Тому проблема зовнішньополітичних орієнтацій стала в центрі уваги першого у післявоєнній роки з'їзду "мужів довіри" УНТП, що відбувся у Львові 3 червня 1921 р. З'їзд одностайно підтримав політику еміграційного уряду Є. Петрушевича, спрямовану на побудову незалежної галицької держави. Делегати з'їзду висловились за об'єднання всіх національно-державницьких сил в один національний фронт, закликали до розбудови організаційної структури УНТП на місцях, поширення партійної преси, відновлення діяльності громадських організацій.

Одним з найважливіших документів з'їзду була його "Політико-орієнтаційна резолюція". Вона відкинула "всі спроби відновлення нашого народного життя при допомозі Польщі чи Москви, кождо т.зв. "польську" чи "московську" орієнтацію як неведучу до цілі і шкідливу"²³. Натомість з'їзд вказував на необхідність "пошуків опори в галузі державної будови серед широких мас свого власного народу". При цьому висловлювалось переконання, що "загранічної допомоги в тій справі можна сподіватись і шукати у тих держав, які з одної сторони не мали і не мають щодо українських земель жодних претензій і не є зв'язані спільністю інтересів з ворогами української державності,

а з другої сторони в останніх часах виявили співчуття до тяжкого становища українського народу²⁴. Як свідчать резолюції, з'їзд "мужів довір'я" підтримав ті політичні сили в УНТП, які орієнтувались на Англію. Ухвали з'їзду трудовиків лягли в основу роботи першого Міжпартійного з'їзду, який відбувся у Львові 3-4 червня 1921 р.

В реалізації державотворчої концепції трудовиків важливе місце відводилось проблемі згуртування крайових національно-державницьких сил у боротьбі за незалежність галицької держави. В УНТП дотримувались думки про необхідність злиття всіх українських політичних течій в єдиний національний фронт, який очолив би боротьбу народних мас проти польської окупації, за відновлення західноукраїнської державності. Для їх згуртування з ініціативи УНТП на початку червня 1921 р. була утворена Міжпартійна рада, до складу якої увійшли трудовики, радикали і християнські суспільники. Провідне становище у Міжпартійній раді займала УНТП.

Міжпартійна рада була своєрідним суспільно-політичним фундаментом уряду ЗУНР. Разом з красвою Українською Національною Радою вона здійснювала безпосереднє політичне керівництво різними сферами суспільного життя галицьких українців. Своєю діяльністю Міжпартійна рада ґрунтувала на політичній платформі УНТП, основними засадами якої було невизнання суверенної Польської держави на українській території, бойкот урядових розпоряджень, боротьба за ліквідацію окупаційного режиму в Галичині, відновлення західноукраїнської державності. Проблеми тактики і стратегії визвольного руху знаходили своє вирішення на Міжпартійних з'їздах. За задумом державного і політичного проводу антиокупаційна боротьба в краї у поєднанні з дипломатичними заходами уряду ЗУНР мала вплинути на Польщу і світову громадськість таким чином, щоби провідні західноєвропейські країни визнали державну незалежність Галицької Республіки. "Для підтримки тої акції на міжнародній арені, – зауважив відомий радикал Іван Макух, – політичний провід у Східній Галичині наказував рішучу негативну поставу українців до будь-яких суверенних актів польської держави на цій території, щоби не давати польській дипломатії козира в руки, що українське населення вже визнає польську суверенність"²⁵.

Для створення широкого фронту боротьби за відродження української державності трудовики намагались згуртувати всі національні сили на еміграції, які перебували в опозиції до тарнівського уряду С.Петлюри. З цією метою Закордонна група УНТП спільно з представниками наддніпрянських та буковинських політичних партій 4 січня 1921 р. утворили у Відні "ідейний національно-громадський центр" – Всеукраїнську Національну Раду (ВНР). До складу ВНР входило 95 делегатів від 11 політичних партій та громадських організацій Галичини, Буковини, Наддніпрянщини, Кубані. До ВНР не вступили правоконсервативні та ліворадикальні партії. Головою президії ВНР було обрано Сергія Шелухіна, а його заступниками Романа Перфецького, Олександра Грекова та представника Кубані²⁶.

Політичною платформою діяльності ВНР стали постанови першої сесії загальних зборів Ради 12 лютого 1921 р. У десяти резолюціях сесії ВНР розкривалось правно-державне становище всіх українських земель, вказувалось на хибну східноєвропейську політику Антанти, ігнорування нею права націй на самовизначення, засуджувались спроби реставрації імперської Росії та заохочення агресії Польщі щодо України. ВНР ствердила антидемократичний характер більшовицького режиму в Україні, відкинула умови Варшавського договору, як такого, що суперечить національним інтересам України. Стосовно українських державних центрів ВНР зазначила: "Зважаючи на те, що в процесі боротьби українського народу за свою волю та державність на українських землях утворились три державні центри: УНР, Галичини і Кубані, що міжнародне становище їх зовсім неоднакове, а відносини з сусідами у них дуже складні – ВНР визнає доцільним, щоби... невтручатись один в компетенцію другого"²⁷. Така політична платформа мала стати основою для подальшого зближення національно-політичних сил, що сприяло б активізації боротьби за відродження української державності.

Однак уже в лютому 1921 р. всередині ВНР намітились протиріччя, які особливо загострились після того, коли стало відомо, що ряд членів президії та виконавчого комітету Ради (О.Греков, А.Макаренко, О.Андрієвський), без відома останньої вступили у переговори з урядами Польщі і Франції, на вимогу яких підтвердили умови Варшавського

договору щодо Галичини, погодились на федеративний союз України з майбутньою найбільшовицькою Росією²⁸.

Наслідком цього був вихід 19 квітня 1921 р. галицьких та буковинських делегатів з ВНР, у результаті чого вона перестала існувати²⁹.

Концепція боротьби за державну незалежність Галичини до березня 1923 р. була панівною в політиці трудовиків. Разом з тим чимала група провідних діячів УНТП в краї і на еміграції дотримувались думки про можливість нормалізації польсько-українських відносин шляхом створення національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі, покращення соціально-економічного і національно-культурного становища українського народу. Джерелом нормалізаційно-автономістських настроїв було розчарування політикою Заходу стосовно державно-правової приналежності Галичини. Всестороння підтримка Антантаю Польщі на міжнародній арені, затягування з вирішенням проблеми державності Галичини посилювали песимістичні настрої в середовищі трудовиків.

Поширення автономістської концепції в УНТП було також реакцією на прорадянську зовнішньополітичну орієнтацію Є.Петрушевича, яка намітилась з весни 1922 р. Серед греко-католицького кліру, частини провідних діячів УНТП утвердилось переконання, що Росія є більш небезпечною для українського народу, ніж Польща, а тому з двох бід треба вибирати меншу.

На суспільних настроях не могло не позначитись важке соціально-економічне та політичне становище західноукраїнського населення в умовах польської окупації. Терор, репресії, свавілля польської адміністрації, злидні, безробіття й загальний економічний занепад посилювали, особливо серед старшого покоління західноукраїнського суспільства, почуття багаторічної втоми й безнадійності³⁰.

За цих обставин прихильники нормалізації польсько-українських відносин вважали, що Галичина, опинившись у складі Польщі, має приєднатись до політичних домагань українців Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя, які 6 червня 1920 р. висунули вимогу автономії всіх західноукраїнських земель³¹. Вимога територіальної автономії українських земель в складі Польщі була підтверджена на засіданні новообраного сейму послом Самійлом Підгірським 23 січня 1923 р. від імені 20 послів, обраних українським населенням Волині, Холмщини, Полісся. У декларації зазначалось, що "ціллю Українського Народу є відродження Самостійної Української Держави, однак рахуючись з дійсним станом речей, заявляємо нашу готовність до співпраці з польським народом і з всіма народами, які входять в склад Річипосполити Польської, під слідуючими умовами: Річипосполита Польська, як держава національно несучільна має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, або ж мав забезпечений повний і свободний розвиток всіх галузей життя"³².

Нормалізаційно-автономістська течія західноукраїнської політичної думки повертала до передвоєнних концепцій, коли домагання автономії розглядалось як етап до соборної незалежної української держави. За нових політичних реалій автономістська концепція не мала жодних перспектив, оскільки Польща ніколи не пішла б на створення національно-територіальної автономії. В тих історичних умовах це було рівносильне визнанню етнічно-політичної окремішності українських земель від польських, чого не визнавало жодне з польських правлячих політичних угруповань.

Прихильники польсько-українського порозуміння, як і польські політичні кола, намагались переконати уряди країн Антанти в тому, що сама Польща не зможе стримати потенційної більшовицької агресії на Захід. Такий бар'єр, на їх думку, міг бути створений шляхом союзу Польщі з Україною. Провідна роль в ньому відводилась Галичині.

В серії статей під назвою "Польсько-українське зближення", опублікованих в "Українському Вістнику" в лютому-березні 1921 р., зазначалось, що "польсько-українське порозуміння на випадок дальшої війни з Совітською Росією відіграло б рішачу роль... Недостачі, як у військовій організації, так і організації адміністрації може поповнити тільки галицький елемент... Кооперація цілої Польщі і цілої України це справді був би мур, якого не розбила б і не розвалила б ніяка ворожа сила... Зближення між Польщею і Україною створило б реальну силу і дало б міцну основу для покінчення з станом хаосу

на сході³³.

Польська сторона намагалась всіляко підігрівати угодівські настрої в проводі впливової української політичної партії. В 1920-1921 рр. вона неодноразово виступала ініціатором польсько-українських переговорів, в тому числі стосовно автономії українських земель. В умовах невизначеного державно-правового становища Галичини все це потрібно було Польщі для міжнародного вжитку. Переговори мали продемонструвати світу, що українці змирились з існуванням польської держави на своїй території, ведуть з нею переговори про свої національно-культурні потреби, що само по собі уже не є предметом міжнародної політики.

Намагаючись усунути галицьку проблему з міжнародних форумів, поляки прагнули втягнути українців у переговори про автономію Галичини, не маючи найменшого наміру втілювати її в життя. У серпні 1921 р. польський уряд вдався до чергової спроби переговорів. З цією метою його представники звернулись до о.Тита Войнаровського бути посередником у польсько-українському діалозі. Польський міністр закордонних справ Костянтин Скірмунт заявив Титу Войнаровському, що Польща готова вести з українцями переговори з усіх питань, у тому числі про "широку автономію" краю, за виключенням проблеми суверенітету Галичини. Уряд ЗУНР відкинув пропозиції поляків, посилавшись на 91 статтю Сен-Жерменського договору. Спроби Войнаровського переконати членів УНРади у Львові піти на переговори зустріли рішучий осуд³⁴. Більшість в УНТП і УНРаді розуміли, що проблема державності Галичини є міжнародною, а питання автономії є вже внутрішньою справою Польщі, яка може про це скільки завгодно дискутувати, але ніколи не реалізує її. Характерно, що в 1920-1921 рр., коли українська сторона ще мала певні перспективи позитивного вирішення галицької проблеми, поляки охоче йшли на переговори. Із зміцненням міжнародних позицій Польщі у 1922 р., в тому числі й по питанню Галичини, польська сторона переговори практично припинила.

Польсько-українські контакти мали конфіденційний характер. Ініціатори польсько-українського порозуміння, на еміграції – Сидір Голубович, Кость Левицький, у краї – Володимир Бачинський, Федь Федорців у публічних виступах до кінця 1922 р. дотримувались офіційної концепції боротьби за державну незалежність Галичини. Однак уже з кінця 1921 р. в УНТП посилювались опозиційні настрої до політики уряду Є.Петрушевича. У проводі партії ширились сумніви у можливості реалізації концепції галицької державності, утверджувалось переконання у необхідності польсько-українського порозуміння. З цього приводу в середовищі трудовиків йшли гострі дебати. На засіданні Народного Комітету УНТП 23 листопада 1921 р. редактор "Громадського Вістника" Ф.Федорців заявив, що "концепція державної самостійності Східної Галичини, яку проводить еміграційний уряд ЗУНР є нездійснима: розв'язка – автономія при Росії, або при Польщі"³⁵. Федорців закликав до переговорів з поляками. В результаті тривалої дискусії НК прийняв резолюцію, яка рекомендувала уряду "увійти в переговори з поляками на нейтральному терені"³⁶. НК настоював на тому, що переговори має вести еміграційний уряд ЗУНР спільно з краєвою міжпартійною делегацією з участю представників країн Антанти. В листопаді 1921 р. таку ж позицію зайняла краєва Українська Національна Рада³⁷.

Посилення угодівських настроїв в УНТП викликало стурбованість еміграційного уряду. Є.Петрушевич вимагав від краєвого політичного проводу припинення будь-яких контактів з поляками, запевняв у скорому й успішному вирішенні проблеми державності Галичини. Значні надії еміграційного уряду пов'язувались з Генуезькою міжнародною конференцією, що відбулась у квітні 1922 р.

Розчарування рішеннями Генуезької конференції, яка в котрий раз перенесла вирішення галицької проблеми на невизначений час, як і вибори до польського сейму і сенату, що були призначені на листопад 1922 р., посилили антагонізм між крайовим керівництвом УНТП і урядом ЗУНР. В основі конфлікту були контроверсійні політичні концепції. Якщо розчарування політикою Антанти після Генуезької конференції підштовхнуло Євгена Петрушевича до переорієнтації на радянську Україну, то крайовий провід на чолі Володимиром Бачинським остаточно став на автономістську платформу. Звідси впливали різні підходи щодо виборів до польського парламенту. В.Бачинський та його найближче оточення в НК УНТП виступали за участь у виборах. На їх думку це

зміцнило б позиції української сторони в переговорах з поляками стосовно автономії. Один з провідних діячів УНТП Володимир Охрімович обгрунтував необхідність участі у виборах тим, що "вибрані послі не пішли б до Варшавського сойму, а утворили б українську конституанту"³⁸.

Еміграційний уряд ЗУНР, Закордонна група УНТП, а також Закордонна група УНРади, що була утворена у Відні 21 березня 1922 р., відстоювали ідею бойкоту парламентських виборів, продовження активної боротьби за державну незалежність Галичини.

Для полагодження протиріч В.Бачинський 12 липня 1922 р. відвідав у Відні уряд ЗУНР. У результаті переговорів В.Бачинський погодився з тактикою бойкоту польських виборів, "правда лише як одну дорогу до досягнення доброї автономії"³⁹.

На засіданні Ширшого Народного Комітету (ШНК) УНТП з участю представників всіх повітових організацій краю, яке відбулося у Львові 26 серпня 1922 р., було вирішено не брати участі у виборах. При цьому ШНК висловив еміграційному уряду повне довір'я, закликав продовжувати боротьбу за державну незалежність Галичини. Відзначаючи рішучість народних мас у боротьбі проти окупаційного режиму, члени ШНК наголошували, що "становище селянських мас є становчо негативне щодо автономічних містерій і щодо розписаних виборів. Хто пішов би всупереч тому становищу мас, той опинився б поза рамами українського суспільства. Людність збойкотує вибори"⁴⁰. 27 серпня 1922 р. у Львові відбулось засідання Міжпартійної ради з участю представників УНТП, УРП, УХСП, на якому було прийнято рішення бойкотувати парламентські вибори.

Однозначність рішень крайового і еміграційного проводів стосовно тактики бойкоту виборів не усувала принципових протиріч між ними. В кінці 1922 – на початку 1923 р. вони ще більше загострились. Частина трудовиків вважала, що тактика бойкоту виборів була помилковою. У зв'язку з цим посилювались критичні виступи на адресу еміграційного уряду і крайового партійного керівництва. Напруга відносин зумовлювалась також зміною політичних орієнтацій Є.Петрушевича. Чимало архівних документів прямо і опосередковано свідчать про те, що в другій половині 1922 р. Є.Петрушевич вступив у переговори з представниками радянської України. Сам Є.Петрушевич у листі до чільного діяча УНТП в краї о.Степана Юрика в кінці грудня 1922 р. писав: "Не виключено, що тепер дійде до нової війни в Європі. Ми приготуємось на всі випадки. Не покладаючись на одну лише Антанту шукаємо заздальгідь зв'язків та помочи і в другій сторони, та вже дотепер вдалось нам досягнути важні гарантії"⁴¹. У грудневому 1922 р. звіті Львівського воєводи у Варшаву зазначалось, що Є.Петрушевич від імені уряду ЗУНР направив до Харкова делегацію на чолі з членом Закордонної групи УНРади і членом уряду ЗУНР Ернестом Брайтером для переговорів стосовно способів відірвання Галичини від Польщі і приєднання до радянської України з умовою надання їй широкої автономії⁴². У зв'язку з цим Є.Петрушевич неодноразово направляв до краю інструкції з вимогою припинити публікацію критичних статей у "Громадському Вістнику", спрямованих проти радянської Росії⁴³. Однак противники подібних орієнтацій не зважали на вимоги уряду. Аналізуючи становище в УНТП, польські урядові кола у грудні 1922 р. відзначали: "Опозиція з огляду на новий курс політики Петрушевича, тобто його орієнтація на Схід, шукаючи нового пункту опертя для своїх прагнень, не знайшовши його в Антанті і не бажаючи знаходити в Росії, зокрема в радянській Україні, мусіла виступити з певними угодівими тенденціями щодо Польщі"⁴⁴.

Вперше відкрито нормалізаційно-автономістську концепцію голова УНТП і Міжпартійної ради В.Бачинський обнародував на спільному засіданні членів НК і Українського педагогічного товариства 12 грудня 1923 р. Він виступив за зміну політичної лінії партії, яка, на його думку, має стати на шлях порозуміння з польським урядом. Позицію Володимира Бачинського підтримали Михайло Струтинський, Федь Федорців, Володимир Охрімович, Ярослав Олесницький та інші. Між прихильниками Є.Петрушевича та його опонентами розгорілась "газетна війна"⁴⁵.

Зовнішнім виявом боротьби між краєвим і еміграційним політичними провадами була справа "парламентаризації" держави. В.Бачинський та його прихильники вимагали від еміграційного уряду демократизувати державний устрій ЗУНР, відновити повноваження УНРади в краї з одночасним обмеженням їх для закордонного центру. З

цією метою 16 грудня 1922 р. при уряді ЗУНР було створено Кодифікаційну комісію на чолі з Романом Перфецьким, яка підготувала проект реорганізації державного устрою під назвою "Постанови про діяльність УНРади і про виконавчу владу на час окупації території ЗУНР"⁴⁶.

Проект передбачав утворення УНРадою крайової Політичної комісії, як виконавчого органу ЗУНР. Президенту відводились зовнішньополітичні та військові повноваження, а також право формувати уряд. Однак крайовий провід не спромігся підготувати засідання УНРади, яка в свою чергу, мала прийняти постанову про реорганізацію державного устрою⁴⁷.

Конфлікт між крайовим проводом і закордонним центром ще більше загострився після того, як всередині Народного Комітету УНТП склалась група послідовних прихильників Є.Петрушевича, які виступили проти політичного курсу В.Бачинського. У своїй газеті "Слово" вони різко засудили діяльність В.Бачинського на посаді голови Міжпартійної ради та Народного Комітету, звинуватили в антагонізації стосунків між краєм і еміграційним урядом, угодовстві і політичній некоректності. Для розслідування справи була створена спеціальна комісія на чолі з Антоном Горбачевським, яка в цілому відхилила висунуті звинувачення до В.Бачинського, однак підтвердила висновок про послаблення його організаційно-політичної діяльності в краї, а також вказала на неетичність поведінки (вживання алкоголю)⁴⁸.

У січні 1923 р. гострота конфлікту досягла крайніх меж. Є.Петрушевич звернувся до крайового проводу з пропозицією змінити керівництво УНТП і Міжпартійної ради. Управа УХСП заявила про вихід з Міжпартійної ради, якщо її очолюватиме В.Бачинський. Політика єдиного національного фронту опинилась під загрозою⁴⁹.

На засіданні НК УНТП 17 січня 1923 р. розгорілась боротьба між прихильниками незалежницької і угодовської політики. В.Бачинський заявив про свою відставку з посади голови Народного Комітету і Міжпартійної ради. Однак більшість в НК відхилила заяву В.Бачинського⁵⁰.

Для врегулювання конфлікту 2 лютого 1923 р. була скликана Міжпартійна конференція з участю трудовиків і радикалів. Політика В.Бачинського була піддана гострій критиці делегатами конференції. Прийняті резолюції були спрямовані на нормалізацію відносин між еміграційним урядом і крайовим політичним проводом. У зв'язку з цим делегати конференції заявили про те, що "ні одна з українських політичних партій і організацій, а також ніхто з приватних політичних діячів не вели, не ведуть та не мають наміру вести яких-небудь переговорів з польським урядом ні з польськими партіями. Між краєвим і закордонним політичним проводом немає ніяких протиріч"⁵¹. Конференція звернулася до управи УХСП з пропозицією відновити членство у Міжпартійній раді для спільної боротьби за українську державність. Тимчасова рівновага була відновлена. Однак рішення Ради країн Антанти 14 березня 1923 р. про передачу Галичини Польській державі черговий раз антагонізували відносини в УНТП, привело до розриву стосунків між краєвими політичними чинниками і еміграційним урядом.

Розгляд двох основних концепцій УНТП, державно-незалежницької та нормалізаційно-автономістської, свідчить про те, що на політичній думці трудовиків, як і західноукраїнського суспільства загалом позначались уявлення та ілюзії, які домінували напередодні і під час Першої світової війни. Вирішення проблеми державно-правового становища Галичини в першу чергу пов'язувалось зі стратегічними планами тих чи інших країн. Прихильники концепції державної незалежності Галичини покладали великі сподівання на західноєвропейські держави, зокрема на Англію. Їх опоненти, рахуючись з реальним станом справ, відкладали вирішення проблеми української державності на далеку перспективу, сподіваючись, що орієнтація на Польщу, як колись на Австро-Угорщину, приведе до запровадження автономії краю, створить передумови соціально-економічного і національно-культурного розвитку західноукраїнського суспільства.

Характерно, що прихильники контрверсійних концепцій зосереджували основну увагу на зовнішньополітичних аспектах вирішення проблеми української державності, недооцінювали власні національні сили, розглядали їх лише як допоміжний фактор тиску. Обидві концепції мали регіональний характер і були у різкій опозиції до тарнівського уряду С.Петлюри. В цілому це витворювало стан загального виснажливого і безкінечного

протиборства.

Молодше покоління в особі українського студентства, яке брало активну участь у недавніх визвольних змаганнях, у будівництві української держави, в основній своїй масі рішуче протиставилось територіальним партійно-корпоративним концепціям "батьків". Намагаючись подолати стан взаємного поборення та вузькопартійних підходів до вирішення проблеми української державності, студентство виступило з позицій всеукраїнського соборництва, опори на власні сили, закликало до продовження визвольної боротьби в її найрадикальніших формах. Різні політичні платформи, на які стали представники старшого і молодшого поколінь, власне кажучи, започаткували в історії західноукраїнської політичної думки той "конфлікт поколінь", який динамічно розвивався впродовж всього міжвоєнного періоду.

Носієм ідеології всеукраїнського соборництва виступила так звана "Молода Галичина", яка виникла у Відні влітку 1921 р. До її складу входили вихідці з Галичини, колишні старшини та вояки корпусу Січових Стрільців, що перебував на Наддніпрянщині, політичні діячі урядів УНР і ЗУНР, студенти, що прибули з краю. Активними учасниками гурту були Дмитро Левицький, Євген Коновалець, Андрій Мельник, Мілена Рудницька, Іван Кедрин, Роман Дашкевич та ін. Своєрідним речником політичного кредо "Молодої Галичини" був відомий діяч УНТП, редактор "Українського Прапора" – Павло Лисяк⁵².

Сповідуючи національно-демократичну ідеологію, члени "Молодої Галичини" відстоювали соборницьку концепцію відродження української держави, відкидали будь-який краєвий партикуляризм, у тому числі й галицький. Віденський гурт засуджував політику еміграційного уряду Є.Петрушевича, оцінював її як безперспективну і шкідливу для справи боротьби за соборну незалежну українську державу. У зв'язку з цим молодогаличани вважали, що "не може існувати будь-коли галицької проблеми, а існувала й єдино може існувати проблема українська, тому відривати проблему Галичини від загальної української проблеми ніби тому, що Українська Народня Республіка "відмовилася" від Галичини у Варшавському договорі, було засудженням згори справи Галичини на прогру"⁵³.

Прихильники соборницької концепції виступили за створення єдиного всеукраїнського державно-політичного центру, який повів би боротьбу з усіма окупантами українських земель під гаслом соборної незалежної української держави. Соборницька платформа передбачала непримиренну боротьбу з польським окупаційним режимом. УСРР сприймалась як форма московської окупації України⁵⁴.

У руслі цих ідей розвивався і крайовий студентський рух, який займав важливе місце в суспільно-політичному житті. Його основні ідейні течії були в опозиції до західноукраїнського проводу та його політики. Як і на еміграції, соборницька концепція здобувала прихильників у першу чергу серед молодшого покоління галицьких українців. Основним центром соборницької ідеології в краї став гурт "Молода Україна", до якого входили відомі провідники студентського руху – Дмитро Паліїв, Василь Кучабський, Остап Коберський та інші. Від УНТП до нього входили Володимир Кузьмович, Остап Луцький, Оліан Шепарович. Згодом вони згуртувались навколо журналу "Заграва"⁵⁵.

1-2 липня 1921 р. провід краєвого студентського руху скликав у Львові з'їзд з участю 250 студентів, який випрацював політичну платформу в дусі соборницької ідеології. З'їзд у першу чергу наголосив, що "ціллю, до якої повинна стреміти українська суспільність, є Самостійна Соборна Українська Держава, а тому уважає питання Східної Галичини тільки частиною питання про самостійну соборну державу"⁵⁶. Делегати заявили рішучий протест "проти лучення справи незалежності Східної Галичини з нейтральністю тої країни, тому, що та нейтралізація довела би до фактичного розділу Східної Галичини від Великої України і проволік би процес об'єднання всіх українських земель в одну соборну державу"⁵⁷.

Відбудову соборної української держави молодь сподівалась здійснити шляхом організації всенародних виступів. У зв'язку з цим з'їзд вказав на необхідність організації "масових рухів і пропаганди та остаточного приготування до збройної розправи на користь української держави і той обов'язок кладе в рівній мірі на українських студентів в краї і за кордоном"⁵⁸.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняла проблема державно-правового становища

Галичини. Делегати з'їзду запропонували реорганізувати структуру крайових та еміграційних державно-політичних органів, змінити їх повноваження на користь крайового урядового центру. З цією метою з'їзд звернувся до політичних партій із закликом створити в краї тимчасовий Галицько-український уряд, а також тимчасову Галицько-українську раду з повноваженням національного парламенту. На думку студентів еміграційний уряд ЗУНР мав підпорядкуватись розпорядженням Галицько-українського уряду і бути тільки його закордонним представництвом. У дев'ятому пункті резолюції з'їзд закликав уряд "в своїй діяльності постійно пам'ятати про те, що українська Галичина є тільки частиною соборної України, що її остаточною метою є повна злука з Наддніпрянщиною в одну соборну Українську Державу й тому взиває Галицько-Український Уряд підтримувати всіма засобами українсько-державні змагання Великої України"⁵⁹.

Рішення з'їзду передбачали, що Галицько-український уряд після свого уконституювання приступить до створення в Галичині, на Волині, Холмщині і Поліссі українського державного апарату, основним завданням якого буде освітня, фінансова, адміністративна та військова діяльність, організація національно-визвольної боротьби. У зв'язку з цим з'їзд зобов'язав студентів приступити до організації бойкоту польської вищої школи, підготовки власної адміністрації, творення кооперативів, читальень та інших культурно-освітніх і господарських інституцій, що створювало б основу незалежного національного існування в умовах польської окупації. Для реалізації прийнятих рішень з'їздом було утворено Комітет української молоді (КУМ), до якого увійшли Дмитро Паліїв (голова Студентської ради), Василь Кучабський, Остап Коберський, Михайло Матчак та інші. У відозві КУМу до студентської молоді за 19 листопада 1921 р. зазначалось: "Студентські організації повинні зайнятись пропагандою ідеї "держави в державі", виказуючи у балачках, рефератах, святочних промовах потреби повної сепарації українського народного життя від поляків і подаючи якнайширшим колам суспільства до відома загальний план такої акції, зокрема створення власного адміністративно-шкільного і скарбового апарату, які на ділі перевели б усамостійнення українського життя від окупанта"⁶⁰.

Ідея творення самостійного національного життя в умовах польської окупації була підтримана Міжпартійною радою, різними прошарками галицького суспільства. Скликаний у Львові 3 вересня 1921 р. другий Міжпартійний з'їзд з участю українських вчених і студентів випрацював програму організації українського національного шкільництва, зокрема було прийнято рішення про утворення при НТШ українського університету. Створена Міжпартійним з'їздом Колегія на чолі з Михайлом Галуцинським зобов'язувалась реалізувати програму розвитку українського шкільництва⁶¹. Таким чином соборницька концепція в ряді аспектів була співзвучна настроям прихильників інших політичних течій.

В цілому на початку 20-х рр. у зв'язку зі складними зовнішньополітичними і внутрішніми обставинами, в середовищі трудовиків, найвпливовішої політичної сили краю, утвердились дві основні контрверсійні концепції. Офіційна політична лінія, якої дотримувався провід УНТП, ЗГ УНТП, еміграційний уряд ЗУНР, краєва УНРада і Міжпартійна рада була спрямована на боротьбу за державну незалежність Галичини, яка розглядалась як етап до відродження соборної української держави. Однак невірність проблеми державно-правового становища Галичини, зосередження уваги на зовнішньополітичних факторах її розв'язання, посирили автономістські настрої у красвому провіді УНТП, антагонізували відносини у національно-державницькому таборі. Молодше покоління західноукраїнського суспільства, зокрема студенство, яке на той час сповідувало національно-демократичну ідеологію, протиставилось регіонально-партикуляристським концепціям "батьків", стало на платформу боротьби за відбудову соборної незалежної української держави.

1. Пеленський З. Проблеми нашого збірного устрою// Шлях нації.-1936.-№ 3-4.-С.223.

2. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.2, оп.1, спр.607, арк.4-5.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф.2192, оп.1, спр.14, арк.81-85.

4. Франція, Америка, Англія і українське питання// Громадська Думка.-1920.-9 вересня.

5. Східна Галичина в європейській політиці// Український Вістник.-1921.-5 серпня.

6. Галичина та Соборна Україна// Український Прапор.-1921.-13 серпня.
7. Рішення Ради Амбасадорів 25 червня 1919 р.// Діло.-1931.-15 березня.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.-Warszawa.-1920.-S.728.
9. ЦДАВО України, ф.9698, оп.1, спр.1, арк.98,101.
10. Статут для Східної Галичини// Український Прапор.-1919.-9 листопада.
11. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.66, арк.79.
12. Żurawski vel Grajewski P.P. Sprawa Ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919.-Warszawa.-1995.-S.69.
13. Ноти уряду Західної України до Найвищої Ради// Український Прапор.-1921.-29 січня.
14. Там само.
15. Лозинський М. За державну незалежність Галичини. Чому українська Галичина не може прийти під Польщу.-Відень.-1921.-С.3-10.
16. Галичина та Соборна Україна// Український Прапор.-1921.-13 серпня.
17. Франція чи Англія// Український Вістник.-1921.-11 вересня.
18. ЦДАВО України, ф.3698, оп.1, спр.1, арк.89.
19. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.41, арк.5.
20. Там само, арк.6.
21. Баран С. Ліквідація концепції Петлюри// Український Вістник.-1921.-6 серпня.
22. Панейко В. З'єдинені держави Східної Європи Галичина й Україна супроти Польщі і Росії.-Відень.-1922.-С.35-36.
23. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.29, арк.4.
24. Там само.
25. Макух І. На народній службі.-Дітройт, 1953.-С.277.
26. Всеукраїнська Національна Рада// Український Вістник.-1921.-5 лютого.
27. Постанови Всеукраїнської Національної Ради// Український Вістник.-1921.-1 квітня.
28. Декларація// Український Вістник.-1921.-27 квітня.
29. Заява західно-української територіальної групи в справі виступу галичан і буковинців зі Всеукраїнської Національної Ради// Український прапор.-1921.-23 квітня.
30. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України у Львові), ф.309, оп.1, спр.2605, арк.1; ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.143, арк.9.
31. Z dotychczasowych prób rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego// Biuletyn polsko-ukraiński.-1936.-N 2.-? 12.
32. Belcikowska A. Stronictwa i zwiazki polityczne w Polsce.-Warszawa.-1925.-S.533.
33. Польсько-українське зближення// Український Вістник.-1921.-25,26,28 лютого; 1 березня.
34. Войнаровський Т. Новий жмут світла на спробу польсько-українського замирення в 1921 р./ Нова Зоря.-1932.-28 травня.
35. ЦДІА України у Львові, ф.309, оп.1, спр.2605, арк.1-2.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само, арк.5.
39. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.139, арк.11.
40. Там само, спр.66, арк.79.
41. Там само, спр.139, арк.11.
42. Там само, спр.143, арк.15.
43. Там само, спр.139, арк.12.
44. Там само, спр.143, арк.9.
45. Там само, спр.139, арк.17; спр.144, арк.9.
46. Там само, ф.68, оп.2, спр.35, арк.33-35; ф.2, оп.1, спр.143, арк.8-9.
47. Там само.
48. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.139, арк.12.
49. Там само, арк.13.
50. Там само.
51. Міжпартійна конференція// Громадський Голос.-1923.-10 лютого.
52. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі.-Нью Йорк.-1976.-С.83.
53. Там само.-С.82.
54. Лозинський М. З новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західноукраїнських земель.-Женева.-1924.-С.36-37.
55. Мартинець В. Від УВО до ОУН.-Б.м.-1949.-С.32, 36.
56. Кум// Діло.-1922.-3 листопада.
57. Там само.
58. Там само.
59. Мартинець В. Назв.праця.-С.36.
60. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.41, арк.80.
61. Мартинець В. Назв.праця.-С.36.

Лілія Бурачок
(м.Івано-Франківськ)

КАНАДСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ОСИПА НАЗРУКА (1922-1923 РР.)

Останнім часом дедалі більшу увагу дослідників привертають постаті визначних українських громадсько-політичних діячів минулого, що були незаслужено забуті, замовчувались з ідеологічних мотивів радянською історіографією або ж не діставали у ній належної оцінки своїм суспільно-політичним поглядам та діяльності. До них належить і Осип Назарук, відомий журналіст, письменник і політик. Ціла низка аспектів його багатогранної діяльності ще потребує докладнішого вивчення і висвітлення. Ця стаття присвячена вивченню важливого етапу його діяльності, пов'язаного з перебуванням Осипа Назарука у Канаді, куди він влітку 1922 року виїхав з Відня за завданням екзильного уряду ЗУНР як надзвичайний його представник. Це був надзвичайно насичений і плідний період в житті цього політика і журналіста.

2 вересня 1922 р. О. Назарук прибув до Вінніпегу, де знаходилася штаб-квартира представництва ЗУНР в Канаді. На залізничному вокзалі Вінніпегу його зустрічали «відпоручник Галицького правління» Іван Боберський та представники українських організацій в Канаді: о. П. Олексів – представник єпископської канцелярії, Т. Ферлей – голова Українського центрального комітету, М. Гаврилюк – Запомогового братства св. о. Миколая; редактори українських часописів: З. Бачинський, О.Гикавий, І. Рудачек і М. Стечишин та багато інших українців. На імпровізованому мітингу надзвичайного представника ЗУНР привітали І. Боберський, В.Барилюк, Т. Ферлей і М. Гаврилюк¹.

Завдяки допомозі українських організацій Канади та українських часописів О. Назаруку й І. Боберському вдалося провести досить активну візову акцію з метою збору коштів у межах «Позички національної оборони». Як повідомляв «Український прапор», – пресовий орган екзильного уряду ЗУНР у Відні, – протягом вересня – жовтня такі віча відбулись у містах Вінніпезі, Дрейко, Саскатуні, Торонто, Бечревілі, Мондер, Едмонтоні, Йорктауні. На них було зібрано станом на 14 жовтня 1922 р. 4 тис. 186.84 долари, а декларовано – 5 тис. 182².

26-27 жовтня 1922 р. у США, у Філадельфії відбувся Український національний конгрес, який зібрав представників семи центральних організацій: «Українського народного союзу», «Провидіння», «Народної помочі», «Згоди братств», «Січової організації», «Ліги горожан» і «Ліги ветеранів»³. З уваги на важливість цього конгресу уряд ЗУНР у Відні наказав О. Назаруку «...перервати «об'їздку» по Канаді, щоб перед конгресом – дуже компетентним збором – здати звіт з 4-річної праці галицької влади»⁴. Представник ЗУНР змушений був виїхати до США, щоб взяти участь у роботі форуму.

У перший день роботи конгресу, після вибору президії, зачитання вітальних телеграм та реферату про діяльність тимчасового Об'єднання українських організацій в Америці, промови виголосили Л. Мишуга (представник ЗУНР у США) і О. Назарук (представник ЗУНР в Канаді).

У своєму виступі О.Назарук від імені уряду ЗУНР висловив слова подяки делегатам найважливіших українських організацій за ту «...велику працю, яка в Америці досі dokonана для добра української державності»⁵. За його словами, уряд ЗУНР вважав цей конгрес «...мозком українського народу на американській землі». Свій звіт він поділив на чотири частини: 1) коротка історія боротьби за українську державність; 2) важливі моменти внутрішньої політики; 3) міжнародне становище української державності; 4) державна ідеологія. Особливу увагу було звернуто на останню проблему: «Галицький уряд стояв і стоїть на тім становищі, що ідеалом всього українського народу від Кавказу аж поза Сян є й повинна бути: одна велика українська держава»⁶. Проте тактика та реальні внутрішні й зовнішні обставини, на думку виступаючого, змусили уряд ЗУНР обстоювати «...концепцію незалежної західноукраїнської держави свобідних народів. Се етап на шляху до ідеалу, який хочемо досягнути»⁷.

Акцентуючи на тому, що визвольні змагання українців ще далеко не закінчені, Осип Назарук підкреслював: «Боротьба вимагає трьох річей – грошей, грошей і ще раз грошей!» Від імені уряду він ствердив, що «...українська еміграція тут за морем показала

політично дуже виробленою, бо відразу зрозуміла сю правду, як тільки Галицький уряд звернувся до неї»⁸.

Наприкінці промови надзвичайний представник ЗУНР в Канаді описав останні політичні події в Галичині і звернувся до всіх українців: «Йдіть одним фронтом проти ворога й не дайте зі своїх рядів помічників для ворога і гнобителя! Тоді нема на світі такої сили, яка могла б нам перешкодити у здобутті незалежної Української Держави!»⁹.

За участю Осипа Назарука були прийняті резолюції, в яких: а) схвалено діяльність закордонного уряду ЗУНР; б) висловлено довір'я його керівнику – Євгену Петрушевичу; в) закликано всю українську громадськість проводити чотири річні зборки на утримання «Рідної школи» в Галичині.

Проте поїздка О.Назарука до США не обмежилась участю в конгресі у Філадельфії. Він виступив на вічах у Нью-Йорку, Нортгемптоні, Чикаго, на концерті в Брукліні та на зборах голів українських організацій в Пітсбургу. Надзвичайний представник ЗУНР зустрічав всюди найсердечніший прийом з боку українського робітництва та інтелігенції. Як писали українські газети в США і Канаді, він «...скрізь впливав на уодноставлення фронту та присмирення роздорів»¹⁰. У Чикаго, де знаходилося керівництво «Січей», Осип Назарук закликав січовиків, щоб «...не забули старого січового звичаю і допомогли своїм братам у чеських таборах, оподатковуючи себе п'ять-центовим місячним податком на поправу долі нашого війська»¹¹.

3 19 листопада 1922 р. О.Назарук продовжив свою перервану візову кампанію в Канаді. Вона була добре спланована. Газети канадських українців публікували місячний план віч із зазначенням часу та місця проведення. Вони рясніли повідомленнями про її перебіг: «Віча уладжують місцеві комітети. Головним бесідником на вічах буде представник Галицького Уряду – д-р. Осип Назарук, а оскільки дозволить стан його здоров'я, або в його заступстві, – відпоручник Галицького Уряду – Іван Боберський»¹².

Надзвичайний представник уряду ЗУНР в Канаді не залишав поза увагою жодної нагоди виступити перед зборами провідних українських організацій. 27-28 грудня 1922 р. О. Назарук брав участь у роботі VI Великого народного з'їзду у Саскатуні, де виступив з рефератом «Політичні вигляди на освободження Галичини та справа цілої України»¹³. 28 лютого – 2 березня 1923 р. він взяв участь у першому домініальному з'їзді греко-католиків Канади у Вінніпегу, де виголосив промову «Про організацію і пресу». В ній акцентувалася увага на недалекоглядній практиці журналістів, які «... сиплять поти, поки не споневірять усіх провідників без всякого виімку в очах усеї маси народу, котрому замивають очі тою чорною грязюкою поти, поки нарід не втратить довір'я до всего. [...] Бо без свого проводу, до якого було б повне довір'є й пошана, не було, нема й не буде ніякої нації, ніякої організації, ніякої держави»¹⁴.

На ухвалу Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. представництво ЗУНР у Канаді відреагувало заявою, в якій підкреслювалось, що «український нарід Східної Галичини та Буковини і його правне правительство ніколи не зречеться своєї Батьківщини. Тим самим правно його не обходять ніякі ухвали, заключені без його згоди й участі»¹⁵. О. Назарук та Іван Боберський, звертаючись до українців Канади (зокрема, уродженців Галичини, Буковини), закликали допомагати рідному краю «...подвійно в сій найтяжчій годині нашої історії», оскільки «... від нас, а не від чужинців залежить державна будучність нашого великого народу й тому іменем українського народу кличемо всіх разом і кожного зокрема до постійних жертв для нього, до постійної боротьби!»¹⁶.

Рішення Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. не зупинило Осипа Назарука у зборі «Позички національної оборони». 9 квітня на вічу в містечку Чіпмен він «... говорив дві години про значення ухвали амбасадорів і про те, що треба дальше дбати про свою справу і не опускаєти рук ...»¹⁷.

Збір «Позички національної оборони» перебував під громадським контролем, про його результати інформували всі українські часописи як в Західній Україні, так і в Канаді. Так, 24 травня 1923 р. у Вінніпегу представники редакцій часописів та українських товариств, а саме: М.Стечишин (представник редакції «Українського голосу»), О.Гикавий (представник редакції «Канадського фермера»), Р.Дудар (представник Запомогового братства св.о.Николая), В. Довганик (представник товариства «Взаємної помочі»), Й.Богоніс (представник товариства «Український народний дім», Т.Ястрембський (голова Українського політичного клубу) перевіряли книги і рахунки «Позички національної

оборони". Вони "... переконалися з касової книги й заходових доказів, що до представництва вплинула від 15 вересня 1922 до 24 мая 1923 р. сума дол.30.713.87. З тої суми вислано посередньо або безпосередньо Галицькому Урядови дол.18.359.83. [...] Підписані перевірили книги й документи і переконалися, що рахунки знаходяться у взірцевому порядку, на всі випадки, хоч би й найменші, є посвідки і, взагалі, діловодство Представництва ЗУНР провадиться з найбільшою точністю"¹⁸.

10 липня 1923 р. Євген Петрушевич написав листа представництву ЗУНР у Канаді, в якому розпорядився припинити 15 серпня 1923 р. "Позичку національної оборони" в Канаді¹⁹. Подаючи це повідомлення, представництво інформувало нараду українських національних організацій 7 серпня 1923 р., яка вирішила:

"1. Суми, зібрані в поодиноких місцевостях, але ще не вислані, проситься переслати до Представництва.

2. Заяви, зроблені на Позичку Національної Оборони, належить сплатити найпізніше до 31 грудня 1923 р.

3. Обставини в ріднім краю приневолюють український нарід боротися за свої права, за свою землю і за свою школу. Тому треба витривало і постійно збирати датки на ці цілі"²⁰.

Осип Назарук написав з цього приводу звернення до українців Канади, в якому сердечно подякував фермерам, робітникам, інтелігенції за допомогу Західній Україні в один з найтяжчих її років і висловив оптимістичну думку про те, що "...старий край ще виб'ється на свободу з лютої неволі, бо допоможуть його діти за морем. І засяє в блеску, могутності і славі"²¹.

Результати діяльності Осипа Назарука у Канаді були вражаючими. Незважаючи на стан здоров'я, він об'їхав всі провінції, побував у кожному місті, містечку чи селі, де проживав хоча би один українець. Та й цифри говорять самі за себе: на 1 вересня 1923 р. "зложили готівкою і заявами на Оборону Української землі: готівкою – 32 тис. 686.39 долларів і заявами – 6 тис. 633.75"²². Для порівняння наведено той факт, що за 1921 рік було зібрано всього 1 тис. 425 долларів²³.

Разом з тим, "канадський період" став часом прийняття О.Назаруком нелегких та, проте, важливих і доленосних для нього політичних рішень. Перебуваючи у Канаді, він уважно слідкував за політичними подіями у Західній Україні, діяльністю екзильного уряду ЗУНР. Саме в липні-серпні 1923 р. він розірвав стосунки з урядом ЗУНР, який на той час вже перебрався до Берліну.

Мотивуючи своє рішення, Осип Назарук 1 серпня 1923 р. написав "немов пращального листа до Президента Є. Петрушевича", якого "...писав з тяжким серцем – не тому, щоб вірив іще в можливість повернення справи на кращій шлях, а відходив від неї, але тому, що навіть гарної смерті не приготувала собі ся українська влада, що в своїм поведінню стає точно подібною до петлюрівської"²⁴. У ньому він справедливо обурювався на недотримання урядом ЗУНР обіцянок надсилання грошей до краю: "Уряд одержав дві третіх зібраних тут грошей і не сповнив приречення, як видно з присланих посвідок і з відповідей"²⁵. Особливу вину за це він покладав на К. Левицького.

Осип Назарук відмовився від пропозиції ввійти в склад нового уряду, оскільки: 1) Є. Петрушевич втратив підтримку провідних політичних партій краю; 2) президент ЗУНР не спростував "нападів" К. Левицького в пресі на його уряд в Канаді; 3) "скасування Уряду Преси без мого внеску й навіть повідомлення, хоч я не перестав бути його шефом, свідчить також про поведіння, нечуване навіть в абсолютних монархіях"²⁶.

Осип Назарук відверто висловив свою думку Є. Петрушевичу на подальший розвиток ситуації:

"1. Українських земель без війни Польщі з іншими державами – з-під Польщі не освободимо.

2. До того часу треба засадничої опозиції за кордоном.

3. Вл. П. Президент не надається на провідника тої опозиції вже тому, що з іменем Вл. П. Президента зв'язана повна невдача. Інші причини заощаджу Вашій особі [...].

4. Одначе тому, що в нас нема людей і що ми традиційно не вміємо змінити їх, – невиключена річ, що Вл. П. Президент могли би згодом зробити щось, тим більше, що не підписали ніякого соромного акту. Та цього замало. Щоб собі уможливити це,

треба змінити основно тактику супроти людей і буквально нічого не робити без ухвали якої групи компетентних осіб. Інакше доведе Вл. П. Президент до того, що всі усунуться і запротестують явно проти дальшої участі Вл. П. Президента в українській політиці взагалі [...]"

Крім цього, він радив Є. Петрушевичу порвати відносини з Костем Левицьким як інтриганом і шахраєм. На випадок відставки президента, О.Назарук вважав за потрібне передати керівництво закордонної опозиції Євгену Левицькому або Олександр Колесці²⁷.

Надзвичайний представник ЗУНР в Канаді радив надалі утримувати представництво в цій країні. Найуспішнішим він вважав би поєднання культурної і політичної діяльності.

"Але представництво під Вашим іменем, – підкреслював О.Назарук, – тут нічого вже не зробить. Воно мусить мати повновласть від краю; і ні я, ні проф. Боберський не може прийняти в нім ніякого місця [...]. Тут треба нових людей по повній невдачі старого Уряду, розуміється таких, яким з центра не будуть шкодити інтригами"²⁸.

Незважаючи на всі прикросці, що зазнав О.Назарук у цей період, коли припиняв офіційні взаємини з Євгеном Петрушевичем, все ж у листі він підкреслив: "прошу ласкаво прийняти до відома, що моє відношення до особи Вл. П. Президента зостає зовсім те саме, що було, та що я дійсно радо готов приватно допомогти Вл. П. Президентові по своїй найлучшій можності, в чім заходила б потреба"²⁹.

Немов підводячи остаточну риску під своєю діяльністю в Канаді, 26 жовтня 1923 р. у листі до Президії Головної управи Української радикальної партії Осип Назарук писав: "отсим маю честь повідомити партію, що дня 2. X. с. р. (1923 р.-Л.Б.) скінчив я тут своє урядування, одержавши остаточно димісію від през. Петрушевича, о котру вже двічі просив, а дня 16. X. одержав димісію проф.Боберський з порученням зліквідувати представництво"³⁰.

Таким чином, перебування О.Назарука в Канаді стало однією із важливих сторінок в історії його політичної діяльності. У ній він виявив себе як талановитий і невтомний організатор та діяч на ниві національної справи, принциповий політик, відданий ідеям боротьби за відродження Української держави.

1. Ріжні вісти // Український прапор. – 1922. – 30 вересня.

2. Там само. – 11 лист.

3. Український Національний Конгрес в Америці // Свобода. – Львів, 1922. – 26 листопада.

4. Промова делегата галицького уряду д-ра Осипа Назарука // Свобода. – Джерзи Сіті, 1922. – 31 жовтня.

5. Там само.

6. Там само.

7. Там само.

8. Там само.

9. Там само.

10. Ріжні вісти // Укр. прапор.-1922.-16 грудня.

11. Там само.

12. Страшні вісти з Галичини і Буковини // Канадійський українець.-1923.-21 лютого.

13. Ріжні вісти // Український прапор.-1923. - 20 січня.

14. Промова Д-ра Осипа Назарука // Канадійський українець.-1923.-25 цвітня.

15. По ухвалі Ради Амбасадорів//Канадійський ранок.-1923.-27 березня; Український прапор.-1923.-21 квітня.

16. Там само.

17. Віче (Чіплін, Альта)//Канадійський українець.-1923.-25 цвітня.

18. Провіренне Позички Національної Оборони в Канаді// Український прапор. -1923. – 23 червня.

19. Замкненне Позички Національної Оборони// Канадійський ранок. – 1923. – 14 серпня.

20. Там само.

21. До всіх українців в Канаді//Канадійський ранок. – 1923. -14 серпня.

22. Перегляд Позички Національної Оборони // Канадійський українець. – 1923. – 19 вересня.

23. Там само.

24. [Лист Назарука до В. Липинського 14 серпня 1923 р.]// В'ячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії. – Т. 7.: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1976. – С.10.

25. Лист О.Назарука до Є. Петрушевича 1 серпня 1923 р. // Українські робітничі вісти. – 1923. – 15 грудня.

26. Там само.

27. Там само.-22 грудня.

28. Лист О.Назарука до Є. Петрушевича 1 серпня 1923 р. // Українські робітничі вісти. – 1923. – 22 грудня.

29. Там само.-26 грудня.

30. Лист О.Назарука до Президії Головної управи Української радикальної партії 26 жовтня 1923р./Центральний державний історичний архів України у м.Львові, ф.359, оп.1., спр.5., арк.32.

Ігор Соляр
(м.Львів)

СПРОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІВОЦЕНТРИСТСЬКИХ СИЛ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ 1920-Х РОКІВ

Створенням Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) об'єднавчі процеси в національно-державницькому таборі Західної України не вичерпались. Ліві партії, які відмовились увійти в національно-демократичне об'єднання, намагалися створити єдиний фронт українських соціалістичних сил.

Плідною у цьому напрямку була співпраця Української радикальної партії (УРП) і Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Діяло спільне політичне бюро, яке складалося з представників обох партій. Воно визначало спільну тактику в загальнонаціональних і внутрішньопартійних справах, взаємно допомагало в організаційній, політичній та культурно-просвітній діяльності. Для висвітлення платформи УПСР на сторінках "Громадського голосу" їй виділялась окрема сторінка. Практикою стали взаємні запрошення на з'їзди, засідання керівних органів партій.

На сторінках "Громадського голосу" розпочалась міжпартійна дискусія в справі об'єднання соціалістичних сил. Започаткував її діяч УРП Михайло Волянський, який підкреслив величезну шкоду партійного розбиття: "Якраз тепер, коли мирові договори поділили живе тіло української нації, треба стреміти в першу чергу до духового об'єднання. І це якраз завдання партій таку духову спільноту витворювати"¹. Як перший крок до цього автор статті пропонував утворити партію українських соціалістів-народників із Сельсоюзу, УРП та УПСР.

Продовжив дискусію лідер УПСР Семен Жук статтею "До злуки соціалістичних сил", в якій назвав справу об'єднання невідкладною. "Замість спільної найширшої і найактивнішої організаційної праці всіх ідеологічно-співзвучних сил, – зауважив автор, – на всіх західноукраїнських землях по цей бік рижської лінії від Карпат аж до старого Холма – дроблення й обмеження сфери впливу (в територіальному розумінні)"². Особливо це стосується до Волині, де поруч існують УПСР і Сельсоюз. Семен Жук виступив з пропозицією перегляду методів й напрямків політичної роботи, адже всі соціалістичні партії в Західній Україні мають один об'єкт свого впливу – селянство, одну кінцеву мету – соборна, незалежна, соціалістична, трудова республіка. Він підтримував, в цілому, ідею Михайла Волянського про створення однієї партії з ідеологією революційного соціалізму. Центром для цієї партії, на думку голови УПСР, мав би стати Львів, а на Західній Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші могли б утворитись крайові управи, які би координували свою діяльність з головною управою у Львові. Щодо назви партії, він погодився з пропозицією Волянського, але відзначив, що це є предметом подальшої дискусії і спільного обговорення.

Далі слово взяв Іван Кушнір, який у статті "До з'єднання соціалістичних сил. Голос селянина в дискусії" звернувся з проханням до керівників партій: "Назвіть собі, товариші інтелігенти, ту партію, як самі хочете, або ніяк не називайте, але нехай вона одна з чужої миски не їсть і на чужу миску не оглядається"³. Ініціативу в згуртуванні соціалістичних сил автор відводив радикальній партії.

Друкований орган УРП в наступній своїй статті "На дорозі з'єднання соціалістичних сил", запропонував новостворену партію назвати радикально-соціалістичною, оскільки така назва "відразу показує, як партія буде ставитись до соціальних питань – з другої сторони, та назва збереже в собі уся славу й традицію праці Драгоманова і сеї славної минувшини радикальної партії в Галичині і соціалістів-революціонерів на північно-західних землях"⁴.

Ця дискусія у друкованому органі УРП дала позитивні наслідки. 11 жовтня 1924 р. у Львові відбулась нарада представників УРП, соціалістичного об'єднання "Селянський союз" і УПСР, на якій підтверджено потребу однозгідної праці, взаємної допомоги,

скликання періодичних конференцій, на яких можна було б разом обговорювати усі проблеми політичної діяльності⁵.

Після цієї наради радикали двічі в своїй пресі (25 жовтня і 8 листопада 1924 р.) підкреслили, що "одноцільного фронту з буржуазними українськими партіями утворити не можна, бо на ділі вони тому "фронтави" користи не принесуть, але, навпаки, постійно будуть його заломлювати"⁶.

Якщо радикали нав'язали тісні взаємини з УПСР, то співпраця із Сельсоюзом обмежувалася спільною присутністю на вічах. Так, 14 і 15 грудня 1924 р. Павло Васильчук і Андрій Братунь виступали в Станиславові й Самборі, 21 і 22 грудня Степан Маківка, Василь Дмитрюк – у Тернополі й Бережанах; 28 і 29 грудня Сергій Козицький, Максим Чучмай – у Косові і Коломиї⁷.

Певний вплив на консолідаційні процеси соціалістичних сил мала книжка Карла Коберського "Українське народництво по обох боках Збруча". Автор, проаналізувавши історію та еволюцію програм народницьких партій, порівнявши їх тактику з націонал-демократами, дійшов висновку про потребу "негайного згуртування революційних самостійницьких, соціалістичних сил"⁸. Автор також вказав на неможливість порозуміння з прихильниками Симона Петлюри, Євгена Петрушевича і московського більшовизму.

Цілком реальними видавались авторові перспективи об'єднання соціалістичних сил на території Західної України. "Коли цього не буде, – робив висновок Карло Коберський, – а буде гризня гуртків, тоді українську державницьку думку заступатимуть перед народом тільки реакційні (трудолицькі, фашистківські та петрушевичівські) течії, а маса народу муситиме йти на гачок москвофільства (чорного чи червоного)".

Крім цього, Карло Коберський висунув п'ять загальних пунктів платформи, на основі якої могли б зійтися соціалістичні сили, що мають спільні погляди і завдання: "1. Боротьба за соціальне визволення мусить йти в парі з боротьбою за національну державну самостійність України. 2. Перша і основна форма політичної боротьби є господарська боротьба працюючих: селян за землю, робітників за фабрики. 3. Форма влади в самостійній державі: трудова демократія. 4. Основа влади: союз трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції. 5. Боротьба з орієнтаціями на чужі сили і соборність визвольної акції"⁹.

Закордонні організації УРП і УПСР уважно стежили за подіями в краї, підтримували тісні контакти з крайовими діячами. Вони теж прийшли до розуміння важливості об'єднання соціалістичних сил. 31 серпня 1924 р. у Празі відбулась нарада представників закордонних організацій УПСР і УРП та визначних крайових діячів УРП, на якій вирішено утворити спільне політичне бюро обох партій, яке б стало їх виконавчим органом і мало вести всю політичну роботу¹⁰.

Важливим кроком до об'єднання соціалістичних партій стала конференція Закордонної групи ЗГ УРП, яка відбулась 25 жовтня 1924 р. у Празі¹¹. В її резолюціях дано оцінку політичного становища українського народу і накреслено завдання партії. Першочерговим з них вважалось створення єдиного фронту "революційного українства", вироблення єдиної соціалістичної програми: "Вважаючи, що почин до цього мусять дати соціалістичні угруповання, котрі повинні об'єднатися в одну партію соціалістично-народницьку, що стала б авангардом працюючого люду в його боротьбі за волю, конференція закликає головну управу УРП повести свою політику в напрямі підготовчої праці до об'єднання всього українського і соціалістичного народництва"¹².

Цінним інформатором та активним пропагандистом об'єднання соціалістичних сил державницького табору став перший номер бюлетеня "Вісти з політбюро Української партії соціалістів-революціонерів та Української радикальної партії за кордоном", який вийшов у світ в Празі 16 листопада. Саме в ньому були надруковані основні пункти платформи об'єднання закордонних організацій УРП і УПСР:

"1. Соціальне визволення українського народу йде в парі з визволенням національним. 2. Українська політика повинна бути єдина, не дивлячись на всі окупаційні

кордони. 3. Визволення українського трудового народу може бути лише ділом його власних рук. 4. Шлях до визволення, при даних умовах українського життя, є можливий тільки революційний, причому це слово треба розуміти не тільки дослівно, але і переносно, як організація свого самостійного життя на всіх ділянках незалежно від насильників¹³.

Якщо в еміграції співпраця соціалістичних сил була, хоч і формально, більш плідною, то в краї цей процес затягнувся. З'їзд радикалів 1 лютого 1925 р. у Станіславі рельєфніше висвітлює політичну програму і тактику. У резолюціях підкреслено, що партія виступає за повноту національного і соціального визволення українського трудового народу на всіх українських землях та ставить своїм завданням організацію селянства, робітництва і трудової інтелігенції для боротьби за здійснення цієї мети. Стверджувалося, що українську революцію, яка проголосила гасло національної і соціальної волі українського трудового народу, придушено, а українські землі опинились у ролі колоній¹⁴.

З'їзд закликав до тісного організаційного об'єднання всіх українських соціалістичних сил, які стоять з УРП на однаковій програмі та тактичній становищі і доручив головній управі увійти в порозуміння з такими партіями і гуртками, що йдуть до вище наведеної мети з метою утворення одної української партії соціалістів-народників. Разом з тим на з'їзді зазначено, що "... УРП буде поборювати усі течії, гуртки і партії, які погоджуються з тим положенням та оглядаються за чужою силою". Як неможливу відзначено у резолюціях політичну співпрацю з "буржуазними" українськими партіями.

Окрема резолюція з'їзду радикалів доручила головній управі увійти в порозуміння з "... тим соціалістичним Інтернаціоналом, котрого програма не стоїть у суперечності з визвольною програмою УРП", демаскуючи при цьому імперіалістичні зазіхання соціалістичних партій тих держав, які призвели до поневолення українського народу.

Безкомпромислою, відмінною від націонал-демократів, залишилась позиція УРП щодо радянської України, де "не мають влади українські селяне й робітники, а панує там всевладно й неподільно при допомозі терору московська більшовицька партія...". Політику українізації визначено як тактичний хід більшовиків для закріплення своєї влади¹⁵. Протягом 1925 р. продовжувались переговори між УРП, УПСР і Сельсоюзом з метою утворення однієї партії. 14 березня 1925 р. утворено контактну (узгоджувальну) комісію з представників цих партій, завданням якої було опрацювання спільної програми¹⁶.

Крім цього, соціалістичні сили намагались розширити свої впливи у повітах Західної України, агітуючи селян до єднання у їх професійних організаціях – селянських спілках. Цій меті був підпорядкований вічевий рух. Весною й літом 1925 р. у краї проведено 30 віч і велика кількість нарад, метою яких було усвідомлення населенням Західної України політичного й господарського становища та пробудження зацікавлення до громадських справ¹⁷. Ширша управа на своєму засіданні 21 листопада у Львові постановила звернути особливу увагу при проведенні віч, нарад, конференцій на боротьбу за землю, розширення професійних організацій, селянських спілок, захист сільського пролетаріату (бідноти) та протидію "комісаро-владам" у громадах¹⁸.

Переговори УРП і УПСР з Сельсоюзом щодо їх об'єднання в одну партію не призвели до позитивного результату. Тому ширша управа УРП, схваливши старання головної управи щодо злиття УРП і УПСР, доручила окремій комісії подати наступному з'їзду партії проект нової програми партії¹⁹. Позитивною в цьому плані була реакція з'їзду УПСР 24 січня 1926 р. у Крем'янці, який постановив: 1) злитися з УРП в одну партію під назвою Українська партія соціалістів-радикалів; 2) вислати своїх делегатів на спільний з'їзд з УРП, котрі від імені крайової організації УПСР заявили б про вступ до об'єднаної партії²⁰.

Кульмінацією консолідаційних процесів двох партій став з'їзд УРП 14 лютого 1926 р., на якому прийнято рішення про об'єднання обох партій в одну Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП). У заяві про злиття партій підкреслено необхідність того, "... щоби об'єдналися разом ті українці, які визнають народовладдя,

соціалізм та соборність основними будівничими силами відродження"²¹.

Зміст програми УСРП був викладений у популярній брошурі "Чого хоче Українська соціалістично-радикальна партія?" Основні її положення – утворення самостійної Української трудової республіки; соборність українських земель; перехід влади до рад працюючого народу; об'єднання і організація українських працюючих людей села й міста для спільної боротьби за соціальне і національне визволення працюючих, за перебудову сучасного ладу на соціалістичний; відстоювання всіх прав і свобод особи і нації на вільний фізичний і духовний розвиток; солідарність з працюючими інших націй у зміні тогочасного пануючого ладу; лише класова боротьба працюючих допоможе звільнитися від соціального і національного гніту; перехід землі без викупу в руки безземельного й малоземельного селянства; відділення церкви від держави, повна свобода релігійних переконань; забезпечення всім національностям повного пошанування прав їх мови, освіти і вільного розвитку культури²². Слід зауважити, що дана програма нічим не відрізнялася за змістом від програм інших соціалістичних сил державницького табору.

Разом з тим, з'їзд УПСР підтвердив свою постанову 1925 р. про неможливість якої-небудь політичної співпраці "з тими українськими елементами, що стоять за сучасним капіталістичним ладом", і з комуністичною партією, тому що "комуністи під командою варшавського Центрального Комітету всіма засобами поборюють самостійний український рух, розбивають єдність українських працюючих мас, а тим спричинюють шкоду українському визвольному рухові"²³.

Та легкість, з якою прийшли до об'єднання УРП і УПСР, пояснюється тим, що програми обох партій, їх головна мета та способи громадської роботи були ідентичні. Зате переговори зі Сельсоюзом не увінчалися успіхом. Причину цього зауважила навіть польська поліція: вона полягала у нейтральності позиції сільсоюзників щодо націонал-демократів і комуністів²⁴.

1. Громадський голос. – 1924. – 30 серпня.

2. Там само. – 13 вересня.

3. Там само. – 1924. – 4 жовтня.

4. Там само. – 1924. – 11 жовтня.

5. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 11, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

6. Громадський голос. – 1924. – 25 жовтня, 8 листопада.

7. Там само. – 13 грудня; 1925. – 7 лютого.

8. Коберський Карло. Українське народництво по обох боках Збруча. – Львів-Коломия, 1924. – С. 156.

9. Там само. – С. 155–156.

10. Вісти з політбюро Української партії соціалістів-революціонерів та Української радикальної партії за кордоном. – 1924. – № 1. – 16 листопада.

11. Громадський голос. – 1925. – 3 січня.

12. Там само. – 1924. – № 1. – 16 листопада.

13. Вісти з політбюро ... – 1924. – № 1. – 16 листопада.

14. Громадський голос. – 1925. – 7 лютого.

15. Там само. – 1925. – 14 лютого.

16. ДАІФО, ф. 11, оп. 1, спр. 50, арк. 2.

17. Громадський голос. – 1925. – 31 жовтня.

18. Там само. – 28 листопада.

19. Там само.

20. Там само. – 1926. – 6 лютого.

21. Там само. – 1926. – 27 лютого.

22. ПК. Чого хоче Українська соціалістично-радикальна партія? – Львів, 1926. – 47 с.

23. Громадський голос. – 1926. – 6 березня.

24. ДАІФО, ф. 11, оп. 1, спр. 51, арк. 5.

*Петро Федорчак,
Тетяна Федорчак
(м.Івано-Франківськ)*

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА НА РУБЕЖІ 20-Х РР. XX СТ.: ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

Передумови для створення Чехословацької Республіки склалися в роки Першої світової війни. Перебуваючи у складі Австро-Угорської імперії, чехам і словакам довелося тоді воювати на її стороні. Австро-угорські панівні кола посилювали проти них національний гніт, визискували для військових цілей їх економічні ресурси. На чеських і словацьких землях придушувалися антивоєнні і антигабсбургські настрої.

Однак в умовах війни чехи і словаки, як і інші поневолені Австро-Угорською імперією слов'янські народи, докладали зусилля щодо звільнення з-під національного гніту і створення своїх незалежних держав.

Особливу активність у цьому виявили чехи, які, порівняно з іншими народами тодішньої імперії, були найбільш розвинутими в економічному і культурному відношенні.

Чеські лідери дотримувалися різних поглядів щодо майбутнього своїх земель. Так, на початку Першої світової війни лідер чеської аграрної партії Антонін Швєгла та керівник соціал-демократичної робітничої партії Богумир Шмераль, сподіваючись на демократичну еволюцію Габсбургської імперії, допускали вирішення чеського питання у її складі.

Але ті чеські лідери, які надіялися на поразку Австро-Угорщини у війні, вносили інші проекти щодо майбутнього підлеглих їй слов'янських народів. Зокрема, младочехи, очолювані Каролом Крамаржом, висували програму створення союзу слов'янських держав на чолі з династією Романових. Вони сподівалися посилення в Центральній Європі після війни ролі Росії. Тоді ж лідер партії реалістів Томаш Гарріг Масарик вважав, що після розпаду Австро-Угорщини на її основі виникне ряд незалежних держав¹.

Більш консервативними щодо вирішення державотворчих проблем були політичні лідери Словаччини. Тут Словацька національна партія, соціал-демократична й аграрна течії орієнтувалися на збереження монархії, а Словацька народна партія виступала лише за автономію своєї країни в рамках Угорщини².

Визвольна боротьба чехів і словаків та їх дії щодо розв'язання національних питань насамперед обумовлювалися становищем Австро-Угорщини в роки Першої світової війни. У зв'язку з установами Габсбургами воєнно-бюрократичного режиму та арештом політичних діячів Чехії і Моравії їх центр національно-визвольної боротьби зосередився за кордоном. У листопаді 1915 р. в Парижі за активною участю Т. Масарика був створений Чеський закордонний комітет, який згодом був перетворений в Чехословацьку національну раду. В Росії існувала Спілка чехословацьких товариств, яку створили чеські та словацькі емігранти³. За кордоном вони активізували чеських та словацьких емігрантів на визвольну боротьбу. Саме за їхньою ініціативою в Росії, Франції та Італії із емігрантів та військових полонених для цієї ж мети формувалися добровільні чехословацькі частини (легіони).

Проти Габсбургської монархії розгорталася боротьба безпосередньо в Чехії. У 1915 р. тут патріотично настроєні громадяни об'єдналися в Чеську мафію. Вони пропагували антигабсбургські настрої та постачали розвідувальну економічну і військову інформацію державам Антанти⁴.

На визвольну боротьбу чехів і словаків позитивно вплинула координація дій їх емігрантів за кордоном. Свідченням цього було укладення в 1915 р. угоди між Словацькою лігою і Чеським національним об'єднанням у Клівленді (США), що підтвердило прагнення двох слов'янських народів до створення федерації⁵.

Визвольна боротьба у Чехії і Словаччині активізувалася у наступні роки. У 1916 р. представники чеських політичних партій – парламентарії в рейхсраті у Відні об'єдналися у Чеський союз. У Празі представники семи чеських політичних партій створили Національний комітет (НК)⁶.

У 1917 р. під впливом Лютневої революції в Росії в Австро-Угорщині ширився антивоєнний рух, населення вимагало відновлення демократичних прав, свобод та створення незалежних держав. У Чехії і Словаччині відбулися нові страйки. Порівняно з попередніми роками у 1917 р. у декілька разів збільшилася кількість їх учасників⁷. На ці ж події значний вплив мав жовтневий переворот в Росії.

На початку Першої світової війни держави Антанти прагнули лише послабити Австро-Угорщину і не допускали надання самостійності підкореним нею народам. Однак під впливом антигабсбургської боротьби цих народів вони змушені були визнати їх право на незалежність. Свідченням цього стало визнання у травні 1918 р. Францією Чехословацької національної ради як тимчасового чехословацького уряду. Її ж також визнали Великобританія, Японія і США⁸.

Важливою передумовою щодо створення Чехословацької держави була Піттсбургська угода, яку 30 травня 1918 р. підписали представники чеських і словацьких організацій в США. Вони підтвердили необхідність об'єднати чехів і словаків у самостійну республіку. В угоді наголошувалося, що Словаччина буде мати свою власну адміністрацію, парламент, визнавалася офіційною словацька мова⁹. Отже, підтверджувалася необхідність забезпечувати чехів та словаків.

У 1918 р. особливо згуртувалися чеські політичні сили, які готувалися до взяття влади. Зокрема, у липні 1918 р. у Празі був реорганізований Національний комітет, який повинен був стати керівним органом майбутньої державної влади. У вересні 1918 р. з представників соціал-демократичної і національно-соціалістичної партії створено Соціалістичну раду. Була також створена Словацька національна рада (СНР) – що відповідала чеському Національному комітету¹⁰.

14 жовтня 1918 р. з ініціативи керівництва Земельної економічної ради і при підтримці Національного комітету і партії соціалістичної орієнтації в Чехії відбувся загальний страйк, який переріс у велику політичну акцію. Він був виявом протесту чехів проти вивезення з їх землі напередодні розвалу імперії сировини, обладнання, товарів та продовольства в Австрію, яке здійснювалося за розпорядженням імперського уряду. Учасники тих подій, зокрема, заявляли, "... що всяка спроба вивозу і грабіжу наших земель є злочином проти суверенітету нашої держави"¹¹. Страйкарі вимагали утворення Чехословацької держави.

Однак безпосередньо до створення своєї держави чехи і словаки приступили після того, як уряд Австро-Угорщини звернувся до Антанти з пропозицією про припинення воєнних дій і фактично цим самим визнав свою поразку: 28 жовтня 1918 р. празький Національний комітет проголосив закон про створення незалежної Чехословацької держави. Він заявив, що виконуватиме тимчасово функції вищого органу влади. Разом з цим у законі наголошувалося, що форму держави визначають Національні збори і що протягом певного часу чинними будуть старі імперські закони. Цим актом місцеве самоврядування було підпорядковано Національному комітету¹².

30 жовтня 1918 р., у прийнятій в Турчанському Мартині декларації, Словацька національна рада від імені представників всіх словацьких політичних партій, що ввійшли до її складу, висунула вимогу політичного самовизначення словацького народу, його єдності з чехами¹³. В декларації, зокрема, наголошувалося, що "словацька нація і в мовному, і в культурно-історичному відношенні є частиною чесько-словацької нації...", для якої вимагалася "необмеженого права на самовизначення на основі повної незалежності"¹⁴.

13 листопада Національний комітет у Празі схвалив і опублікував тимчасову конституцію, якою верховним органом Чехословаччини проголошувалися Національні збори. Вони були утворені шляхом розширення складу Національного комітету з 30 до 256 членів. У тимчасові Національні збори ввійшли представники аграрної, соціал-демократичної, прогресивної та словацьких партій¹⁵.

14 листопада тимчасові Національні збори урочисто проголосили ліквідацію у чеських землях влади Габсбургів і утворення Чехословацької Республіки (ЧСР). Її першим президентом був обраний Т. Масарик, головою уряду став К. Крамарж, а міністром закордонних справ – Едуард Бенеш. У Словаччині уповноваженим міністром був

призначений В. Шробар¹⁶.

Кордони ЧСР, за винятком спірного питання про Тешин, були визначені Версальським і Сен-Жерменським (1919 р.), та Тріанонським (1920 р.) договорами держав Антанти з переможеними Німеччиною, Австрією і Угорщиною. За Версальським договором, зокрема, встановлювався чехословацько-німецький кордон по тій лінії, по якій раніше проходив кордон між Німеччиною і Австро-Угорщиною з незначними виправленнями на користь ЧСР¹⁷. Німеччина, у зв'язку з відсутністю у Чехословаччині виходу до моря зобов'язувалася надати їй вільні зони в Гамбурзькому і Щецинському портах строком на 9 років¹⁸. У Сен-Жерменському мирному договорі зазначалося, що Австрія визнає повну незалежність чехословацької держави, приналежність їй автономної території русинів на південь від Карпат. Вона ж відмовляється від прав на території колишньої Австро-Угорської монархії, визнаної згідно з цим договором частиною чехословацької держави. Натомість ЧСР зобов'язувалася не створювати ніяких військових укріплень на території, що знаходиться на правому березі Дунаю і на південь від Братислави. У договорі також зазначалося, що чехословацька держава визнає ті його положення, які є необхідними для забезпечення інтересів її жителів, що "... відрізняються від більшості населення за расою, мовою або релігією"¹⁹.

Чехословацько-угорський кордон, визначений Тріанонським договором, в основному співпав з установленою до літа 1919 р. чехословацько-угорською демаркаційною лінією. За Сен-Жерменським договором до Чехословаччини відійшла і Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь)²⁰.

Таким чином, згідно з Сен-Жерменським і Тріанонським договорами, Австрія та Угорщина визнали незалежність ЧСР і приєднання до неї районів з німецьким населенням, Словаччини та Підкарпатської Русі.

Проте держави-переможці не задовільнили претензії ЧСР на так званий Бургенландський коридор (ряд земель Австрії і Угорщини), оволодіння яким дало б їй змогу мати спільний кордон з Королівством сербів, хорватів і словенців та вихід до Адріатичного моря. Суперечки виникли і щодо Тешина, який мав для ЧСР важливе економічне значення. На Тешин претендувала й Польща, яка звернулася до держав Антанти з протестом проти здійсненої ЧСР у січні 1919 р. спроби його окупації. Сюди ж була направлена спеціальна союзницька комісія для вжиття заходів щодо припинення воєнного конфлікту. Літом 1920 р. Рада послів Антанти розділила Тешинську область між Польщею і ЧСР²¹.

У результаті всієї системи договорів у ЧСР було включено Чехію, Моравію, частину Сілезії, Словаччину та Підкарпатську Русь. До неї ж відійшли від Австрії Виторацький і Вальчицький райони, від Німеччини – Глущинський²².

Таким чином, унаслідок змін, які відбулися після Першої світової війни, Чехословаччина стала однією з незалежних європейських держав.

ЧСР була багатонаціональною державою. Половину її населення – 6,8 млн. становили чехи. На її території також проживало 2 млн. словаків, 3,1 млн. німців, 745 тис. угорців, 461 тис. українців та 28,2 тис. представників інших національностей²³. Національні меншини складала більше третини населення країни.

В економічному відношенні ЧСР була найбільш розвинутою серед створених на рубежі 20-х років держав Центральної Європи. Вона залишалась індустріально-аграрною. Понад 40 % населення ЧСР було зайнято в промисловості, ремеслі, торгівлі і на транспорті, 37 % – в сільському господарстві. Більш розвинутою в промисловому відношенні були ті чеські землі, де переважало німецьке населення, а також Тешинська Сілезія, де в основному проживали поляки²⁴. Тоді ж у Словаччині зайнятого промисловим виробництвом і ремеслом населення налічувалося у 2 рази, а в Підкарпатській Русі – в 4 рази менше, ніж у чеських землях. Отже, Словаччина й Підкарпатська Русь порівняно з іншими регіонами ЧСР були найменш промислово розвинутими.

Зауважимо, що хоч економіка Чехії і Словаччини в роки Першої світової війни не постраждала від воєнних дій, але їх наслідки були тут відчутними. Насамперед на ЧСР негативно вплинув розрив економічних зв'язків, які склалися до війни. В країні різко скоротилися виплавка сталі і видобування вугілля. Зазнало значної шкоди і сільське

господарство, виробництво продукції якого зменшилося у 2 рази. В країні підвищувалися ціни на предмети першої необхідності²⁵.

У зв'язку з розпадом Австро-Угорської монархії для ЧСР обмежився внутрішній ринок. Через конкуренцію розвинутих країн були і труднощі у завоюванні нових зовнішніх ринків. На економіку ЧСР негативно вплинуло й те, що за рішенням Паризької мирної конференції, вона ж повинна була виплатити союзникам значну частину довоєнних австро-угорських боргів, а також так звану "плату за визволення", що становило 750 млн. золотих франків²⁶.

Найважливішими завданнями ЧСР було здійснення в нових умовах соціально-економічних і політичних реформ. Уряд К. Крамаржа насамперед вжив заходи щодо стабілізації держави. Було звернуто увагу на створення регулярної армії. Також скасовано дворянські привілеї, проголошено політичні свободи, введено восьмигодинний робочий день, прийнято закон про державну допомогу безробітним і непрацевдатним та розширення лікарняного страхування²⁷.

Керівництво країни приділяло увагу зростанню великого монополістичного капіталу. У 1919 р. воно ж провело фінансову реформу, яка дала змогу запровадити вітчизняну валюту. Також встановлено контроль чеських банків над промисловими підприємствами. Залучивши американський, англійський і французький капітали в економіку країни, чехословацькі уряди забезпечили їй вихід на зовнішній ринок. Вони ж налагоджували економічне співробітництво з різними країнами²⁸.

Актуальною проблемою для ЧСР було й аграрне питання, оскільки не вистачало продовольства, низькою була денна норма хліба та інших продуктів, які розподілялися по картках. Становище ускладнювалося і реалізацією значної частини імпортової продукції на чорному ринку.

Труднощі з продовольством привели до невдоволення серед населення. На початку 1919 р. у Кладно, Празі та інших містах відбулися голодні бунти, демонстрації, страйки, учасники яких вимагали підвищення заробітної плати, виступали проти спекуляції, вимагали зниження цін на товари²⁹.

У таких умовах уряд ЧСР вживав заходів щодо стабілізації обстановки в країні. Цьому сприяла, зокрема, аграрна реформа, яка була започаткована у квітні 1919 р. прийняттям закону про відчуження землі на користь держави. Ним був установлений максимальний розмір земельного володіння – 150 га оброблюваної землі і 250 га всієї землі. Частина відчуженої землі була передана малоземельним селянам за викуп. Ця реформа насамперед передбачала витіснення австрійського і угорського землеволодіння³⁰. Незважаючи на те, що проведення аграрної реформи в ЧСР затягнулося на тривалий час, воно ж сприяло підвищенню рентабельності сільського господарства та вирішенню продовольчої проблеми.

Під впливом революційних подій в Угорщині 16 червня 1919 р. була проголошена Словацька Радянська Республіка з центром у Пряшеві. Однак вже на початку липня 1919 р. вона припинила своє існування.

У 1919 р. в ЧСР з представників національно-соціалістичної, соціал-демократичної і аграрної партії ("червоно-зелена коаліція") було сформовано уряд, який очолив один з лідерів соціал-демократів Властиміл Тусар. Цей уряд зосередив увагу на зміцненні апарату влади, підпорядкуванні поліцейських органів міністерству внутрішніх справ, введенні загальної військової повинності. Також було продовжено політику соціальних перетворень.

29 лютого 1920 р. тимчасові Національні збори прийняли Конституцію Чехословацької Республіки, яка узаконила республіканську форму правління, проголосила, що влада в республіці повністю належить народу.

Далі зазначалося, що законодавчу владу в країні здійснюють Національні збори, які складаються з двох палат: палати депутатів і сенату. Обидві палати обиралися загальним, рівним таємним голосуванням на основі пропорційного представництва. Однак вибори здійснювалися при високому виборчому цензі, оскільки у виборах в палату депутатів могли брати участь лише громадяни, які досягли 21 року, а в сенат – 26. В палату депутатів обиралися громадяни, які мали не менше 30 років, а в сенат – 45³¹.

За конституцією президент республіки обирався Національними зборами терміном на 7 років. Йому надавалося право представляти країну у зовнішніх відносинах, укладати й ратифікувати міжнародні договори, вводити воєнний стан, скликати і розпускати Національні збори, призначати і звільняти голову і членів уряду (міністрів), призначати професорів вищих навчальних закладів, суддів, державних чиновників та офіцерів. Президент був верховним головнокомандувачем збройних сил³². Також зазначалося, що палата депутатів може виявити недовіря уряду, який є відповідальний перед нею і що в такому разі уряд повинен заявити президенту республіки про свою відставку³³. На місцях влада здійснювалася призначеними урядом чиновниками, земськими і окружними політичними управліннями³⁴.

Конституцією визначалися права й обов'язки громадян. Зокрема, визнавалося право на приватну власність, декларувалися рівноправність громадян незалежно від їх походження, мови, раси або релігії, недоторканість особи, свобода союзів, зборів, друку. У цьому ж зв'язку наголошувалося, що дітям чехословацьких громадян, які користуються іншою, не чехословацькою мовою, забезпечується можливість одержувати освіту в громадських навчальних закладах їх рідною мовою при обов'язковому вивченні чехословацької мови. Насильницька асиміляція громадян розглядалася конституцією як кримінальна дія³⁵.

Згідно з Сен-Жерменським договором, укладеним 10 вересня 1919 р., конституція передбачала широку автономію Підкарпатської Русі, за умов збереженні цілісності ЧСР Підкарпатській Русі надавалося право мати свій сейм, який обирав би своє управління. Передбачалося, що цей сейм повинен здійснювати законодавчу владу в галузі мови, освіти, релігії, місцевої адміністрації³⁶.

Однак конституція ігнорувала національну самобутність словаків, зокрема, положення Клівлендської угоди про створення федеративного союзу двох держав та Піттсбурзької угоди про надання словакам автономії³⁷. Це свідчило про те, що Чехословацька держава була унітарною, в якій чехи мали перевагу.

Отже, з прийняттям конституції (1920 р.) завершився важливий етап в становленні Чехословацької держави. Воно здійснилося завдяки зростанню національно-державної свідомості чехів та словаків. Як зазначає Юрій Юрійчук, "наслідком цього процесу стало остаточне оформлення ідеології "чехословакізму" – концепції, що обґрунтовувала необхідність створення спільної держави чехів та словаків"³⁸.

Але, хоча ЧСР уже на рубежі 20-х років стала однією з найбільш демократичних країн регіону, орієнтація її керівних кіл на теорію "чехословакізму" сприяла запереченню самобутності словацької нації, сповільненню, порівняно з Чехією, соціально-економічного розвитку Словаччини. Це породило у словаків античеські настрої, які особливо посилилися у кінці ХХ століття і посприяли розпаду Чехословаччини на дві незалежні держави.

1. История южных и западных славян. Т.2. – Новейшее время. Под ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой. – М., 1998. – С. 122 (Далі: История южных и западных славян. – Т.2).
2. Там само. – С. 123.
3. Там само. – С. 123; Коротка історія Чехії і Словаччини. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 74.
4. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.: Курс лекцій. – К., 1996. – С. 50.
5. История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 124.
6. История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 124; Яровий В.І. Назв. праця. – С. 53.
7. Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы 1917-1929 гг. / Отв. ред. докт. ист. наук Р.П. Гришина – М., 1988. – С. 182.
8. История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 125.
9. Из Питтсбургского соглашения об объединении чехов и словаков в самостоятельную республику (30 мая 1918 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3-х т. – Т. 3. – Новейшая история. – Ответ. ред.: Д.Б. Мельцер, Г.И. Чернявский. – Минск, 1991. – С. 18. (Далі:

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Т. 3).
10. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – М., 1981. – С. 404.
 11. Из заявления всего трудящегося народа чехословацкой нации (14 октября 1918 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. Т. 3. – С. 19.
 12. Закон № 1 Чехословацкой Республики (28 октября 1918 г.) // Там само.
 13. Ванечек В. Назв. праця. – С. 408.
 14. Из Мартинской декларации Словацкого национального совета (30 октября 1918 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. Т. 3. – С. 20.
 15. Яровий В.І. Назв. праця. – С. 94.
 16. История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 127.
 17. История Чехословакии. – Т. 3 / Под ред. И.Н. Мельниковой, А.И. Недорезова, С.И. Прасолова, Н.А. Шлёновой. – М., 1960. – С. 48. (Далі: История Чехословакии. – Т. 3).
 18. Яровий В.І. Там само. – С. 100.
 19. Из Сен-Жерменского мирного договора между государствами-победителями и Австрией (10 сентября 1919 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. Т. 3. – С. 125.
 20. История Чехословакии. – Т. 3. – С. 48-49.
 21. Там само.
 22. Яровий В.І. Назв. праця. – С. 100.
 23. Там само.
 24. История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 129.
 25. Всемирная история: В 10-и т. – Т.8. – Под ред. И.И. Минца, В.Г. Трухановского, Н.И. Саморукова, С.И. Якубовской. – М., 1961. – С. 194.
 26. Там само.
 27. Коротка історія Чехії і Словаччини. – С. 78.
 28. История Чехословакии. – Т.3. – С. 53; Федорчак П. Развитие экономики Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 213.
 29. История Чехословакии. – Т. 3. – С. 55.
 30. Фирсов Е.Ф. Эволюция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. Спецкурс. – М., 1989. – С. 21-22; Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917-1929 гг. – С. 196-197.
 31. Из Конституции Чехословацкой Республики (29 февраля 1920 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. Т. 3. – С. 21.
 32. Там само. – С. 23-24.
 33. Там само. – С. 24.
 34. Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917-1929 гг. – С. 205.
 35. Из Конституции Чехословацкой Республики // Хрестоматия по истории южных и западных славян. Т. 3. – С. 24-25.
 36. Там само. – С. 20-21.
 37. Криль М. Основні проблеми чесько-словацьких відносин у 1918-1929 рр. і розпад Чехословацької федерації // Український освітній журнал. Науково-методичний додаток. Конспект. – Львів, 1994. – М. 11/12. – С. 68.
 38. Юрійчук Ю. Формування національно-державної свідомості у Чехословаччині після Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – С. 211.

Юрій Шаповал

БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИЧНА ПОЛІЦІЯ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ І ФАКТИ

6 лютого 1922 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет у Москві вирішив скасувати Всеросійську Надзвичайну Комісію (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия – ВЧК) і створити при НКВД РРФСР Державне Політичне Управління (Государственное Политическое Управление – ГПУ). На ці зміни відреагували і в Харкові, тодішній столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР): постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 22 березня 1922 р. скасовувалась Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами і її місцеві органи (російська аббревіатура – ВУЧК). При НКВД УСРР організовано Державне політичне управління УСРР, місцевими органами якого були його губернські відділи, що створювались при губернських виконкомах і діяли на підставі особливого положення, затвердженого Президією ВУЦВК.

Голова ГПУ УСРР (ним став тоді колишній голова ВУЧК, відряджений в Україну ще 1919 р., московський чекіст В.Манцев, якого розстріляють 1938 р.) за узгодженням з ГПУ РРФСР був повноважним представником останнього в Україні. Йому підпорядковувалися особливі та транспортні відділи, які повинні були вести боротьбу із злочинами в армії і на транспорті в межах території УСРР, а також війська ГПУ в Україні.

Розпочата реформа офіційно мала на меті трансформувати органи безпеки з тимчасових та надзвичайних у такі, які б включалися через Наркомат внутрішніх справ у загальну систему тодішньої комуністичної державності. Не випадково Голова ГПУ водночас став і наркомом внутрішніх справ. Діяльність ГПУ повинна була проходити під наглядом прокуратури, що створювалась. Однак саме з цього моменту, як зауважує, зокрема, колишній впливовий чекіст (він, до речі, народився в Україні і тут розпочав кар'єру) Павло Судоплатов, «ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва»¹. Так воно і сталося. З метою систематичного здобуття інформації чекісти створювали сітку інформаторів у кожному колективі. Ось що говорилося про принципи вербування інформаторів в одній із суворо секретних директив-інструкцій з агентурної роботи: «Взагалі слід враховувати, що зазвичай наші об'єкти йдуть на вербовку тільки шляхом певного тиску на них в результаті використання наявних обставин. Спроби вербувати «на авось», що практикуються часто, у більшості випадків закінчуються невдачами. Як правило, не слід зловживати викликами на вербовку тих взятих на облік, на яких немає компрометуючих матеріалів або не виявлено таких даних, які сприяли б успішній вербовці»². 15 листопада 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління (Объединенное государственное политическое управление – ОГПУ) при Раді Народних Комісарів (РНК) СРСР, головою якого став Ф.Дзержинський. В УСРР, відповідно до московських реформ, 13 серпня 1924 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили положення про ГПУ УСРР. Було затверджено, що ГПУ засновується при РНК УСРР, а його Голова (він же уповноважений ОГПУ СРСР) входить до складу Уряду з правом вирішального голосу. ГПУ повинно було виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а у своїй оперативній діяльності керуватися директивами та розпорядженнями ОГПУ СРСР. Нагляд за справами, що їх відкривало ГПУ УСРР, повинен був здійснювати Прокурор УСРР через спеціально призначеного з цією метою помічника в межах, обумовлених окремими законодавчими актами. Головою ГПУ УСРР з серпня 1923 р. був Всеволод Балицький, в листопаді того ж року він став членом Колегії ОГПУ СРСР, а з березня 1924 р. очолив і НКВД УСРР.

Офіційно основними напрямками роботи чекістських органів були такі: збирання інформаційних відомостей про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином про ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба із саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; знищення різних форм бандитизму; боротьба із злочинами в економічній сфері.

Чекісти в цілому успішно впоралися з цими завданнями. Особливо гострим було

протистояння з повстанським рухом, широко розповсюдженим в Україні. Так, за відомостями ВУЧК у вересні 1921 р. в Україні діяли 64 загони, в яких перебувало 3 277 повстанців. До кінця 1922 року влада здійснювала боротьбу із 111 організованими формуваннями, загальною кількістю 2634 особи. На 1 квітня 1923 р. в Україні діяло 26 окремих збройних загонів загальною чисельністю 168 чоловік. До лютого 1924 р. залишилось 21 угруповання. Лише у березні 1926 року ГПУ констатувало, що політичного бандитизму в Україні немає.

Органи безпеки у нас завжди діяли під жорстким контролем московського центру. В Україні Всеукраїнську надзвичайну комісію (Всеукраинская чрезвычайная комиссия – ВУЧК) було створено 3 грудня 1918 р. На початку 1919 р. організовуються надзвичайні комісії у тодішніх губерніях України у відповідності до постанови більшовицького уряду України «Про всеукраїнську, фронтову і місцеві надзвичайні комісії». А вже 23 липня 1919 р. спеціальною постановою ВЧК було скасовано ВУЧК. Це спричинилося низкою факторів, серед яких одним з головних було прагнення постійно і реально контролювати ситуацію в Україні з боку московського керівництва, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках. З того часу кадрові переміщення, всі принципи питання діяльності органів безпеки в Україні розв'язувались тільки за згодою або за прямими директивами ленінсько-сталінського керівництва.

Тому незабаром органи заявили, що не будуть дозволяти будь-кому, крім партії, здійснювати контроль за своєю діяльністю. Ось, скажімо, такий приклад. У зв'язку з цим – приклад. Багато у колишній комуністичній історіографії написано про те, як над самою ВЧК здійснювала контроль Робітничо-селянська інспекція. Проте насправді було по-іншому. Це, зокрема, засвідчує наказ № 11 від 4 березня 1921 р., який стосується Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Центральное управление чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности – ЦУПЧРЕЗКОМ) при Раді Народних Комісарів УСРР (створено 17 березня 1920 р.). В одному з його параграфів читаємо: «Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загостреної громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й нещадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стерегтися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства, яке готове буркотіти з приводу роботи ЧК...»³.

Проте «буркотіти з приводу роботи ЧК», в арсеналі діяльності якої були такі антилюдські методи, як взяття заручників, масові розстріли тощо, виявилось досить важко. Ця установа вміла приховувати свої дії під маскою таємниці й державної необхідності. До того ж вона узгоджувала свою роботу з партійними органами, виступала знаряддям останніх у розв'язанні важливих для становлення комуністичного режиму проблем. Не даремно Ф.Дзержинський повторював: «ЧК повинна бути органом Центрального Комітету, інакше вона виродиться в охоранку або орган контрреволюції»⁴.

Таким чином, з самого початку поставлені партією у виняткове становище, органи ЧК-ГПУ ніби отримали «індульгенцію» за наявні та еventуальні «гріхи». Альянс з партійними органами і готовність підняти їх у певних ситуаціях, ореол секретності, створення іміджу органу, що вдається до будь-яких методів виключно у державних інтересах, і, нарешті, можливість без обмежень використовувати важелі насильства (яке виправдовувалось «державними інтересами») – все це ставило чекістів в особливе становище. Зміцнення цієї тенденції було пов'язане, насамперед, з діяльністю В.Балицького, який очолював ГПУ-НКВД в Україні (з невеликою перервою) до травня 1937 р., а потім був репресований. Саме з його ім'ям пов'язане і формування негативного ставлення до всього українського як до джерела «контрреволюції».

Більшовицькі органи безпеки розглядали українців як потенційно небезпечну масу, завжди, незалежно від декларованої офіційно партією політичної лінії, ретельно збирали компрометуючий матеріал проти тих, хто виявляв симпатії чи співчуття до ідеї української самостійності або навіть просто вважав себе українцем чи українкою. Збереглися численні доповіді ЧК-ГПУ-НКВД про настрої серед різних категорій населення України, а окремо по особливо уважно відстежуваній чекістами категорії – «української шовіністично настроєної інтелігенції». Цей матеріал практично не вивчений. Тим часом

він має неабияке значення, оскільки засвідчує: чекісти в Україні ніколи не ототожнювали (і навіть не прагнули) себе з місцевим населенням. Вони завжди відчували себе якоюсь "третьою силою", що "обслуговувала" націоналістично налаштованих "тубільців".

Найпоказовішим у зв'язку з цим є період 20-30-х років. Проілюструємо це на прикладі. Йдеться про суворо засекречений службовий об'їжник з грифом "Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати нарівні з шифром під відповідальність начальника органа ГПУ" (такий гриф можна знайти на багатьох внутрішніх службових документах ЧК-ГПУ-НКВД), віддрукований у кількості 75 примірників. Він з'явився у самий розпал здійснення більшовицької політики "українізації", у вересні 1926 року. До речі, доба "українізації", що належить до першої фази сталінського панування в Україні (до 1934 року), як правило, випадає з поля зору сучасних дискусій про сталінізм і тоталітаризм в Україні.

"Українізація" була складовою частиною "коренізації" – політики в галузі національних відносин, прийнятої значною мірою під тиском "націонал-комуністів" та на вимогу В.Леніна X (березень 1921 р.) та XII (квітень 1923 р.) з'їздами РКП(б). Ця політика виходила з того, що більшовицька влада ніде на окраїнах не була корінною, а тому належало "вкорінюватись". Було декларовано, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну і культурну нерівність між російським і неросійськими народами. З цього випливала необхідність прискорити розвиток неросійських республік. Передбачалась їх індустріалізація, підготовка кадрів з представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. Оголошувалось, що партія має поборювати як російський шовінізм, так і місцевий націоналізм, але спочатку головний акцент було зроблено на необхідності боротьби з великодержавним (російським) шовінізмом.

Політика "коренізації" зробила вплив на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, оскільки на практиці означала дерусифікацію. Не дивлячись на те, що "українізація" була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була схвально сприйнята представниками інтелігенції. В першу чергу тими, які прагнули навіть в рамках бутафорської більшовицької державності підтримувати національні традиції. Не варто переоцінювати наслідки "українізації", але не слід водночас ігнорувати її здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, широке розповсюдження письменності та освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивчення гуманітарних, природничих та технічних наук.

Оцінюючи цю добу, професор Григорій Грабович зауважує: "З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська Академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманітарний дискурс, хоч і переважаний авторитарною, волонтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в совєтській державі воно не мало жодного шансу на виживання) – суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань..."⁵.

Не випадково "українізація" викликала опір російських шовіністів, в тому числі з вищого партійного керівництва. Ставлення Сталіна до цієї політики було амбівалентним, бо вона стимулювала національну самосвідомість великих та малих неросійських народів, а тим самим їх прагнення до реального суверенітету. Для московського керівництва стали небезпечними реальні національно-культурні процеси у різних регіонах. Було санкціоновано боротьбу з різного роду "національними ухилами" та проявами "буржуазного націоналізму", під які неважко було підвести навіть ортодоксальних більшовиків, які сповідували відданість національним традиціям і патріотизм.

Така лінія диктувалася переходом до політики прискореної індустріалізації (що вимагало централізації влади), посиленням націоналістичних настроїв серед неросійських народів, спричинених асиміляційною політикою радянської та форсовано-примусовою колективізацією, яка ознаменувалася жахливим шедевром сталінської соціально-демографічної інженерії – голодом початку 1930-х років.

Радикальна зміна партійної лінії на "коренізацію" відбулася між XVI (1930) і XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1930-1934 рр. в усіх неросійських республіках було розгорнуто чистку місцевих комуністів і безпартійної інтелігенції, знищено значну частину кадрів, які виховувались під час "коренізації". А коли, власне, розпочалася контрукраїнізація? Довший час дослідники вважали таким початком 1933-й рік, боротьбу з так званою скрипниківщиною, тобто з наслідками чергового "національного ухилу", лідером якого було оголошено колишнього наркома освіти УСРР Миколу Скрипника (під тиском брехливих обвинувачень він покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.).

Проте недоступні раніше документи засвідчують, що протидію політиці "українізації" започатковано значно раніше. Причому до цього прямо причетна комуністична спецслужба. 4 вересня 1926 року заступник Голови ГПУ УСРР Карл Карлсон, помічник начальника Секретного відділу (СВ) Ошер Абугов і тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення СВ Борис Козельський підписали службовий об'їжник під назвою "Про український сепаратизм". Пафос цього важливого документу полягає, власне, в тому, що він орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників "українізації", насамперед з числа представників "правої" української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема, тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої "українізації". В листі названо найбільш небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови "українізації" у своїх інтересах. В першу чергу це – Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), "могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя", Веукраїнська академія наук (ВУАН), яка "зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР"⁶.

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це завершено висновком про те, що "на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу", підкреслити зростання активності "ворожих нам соціальних і політичних прошарків"⁷.

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задово до відкритого наступу на "українізацію" розгортало власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали "небезпечними" для комуністичного режиму⁸.

У тому самому 1926 році, коли з'явився згаданий документ, у політичному звіті IX-у з'їзду КП(б)У Л.Каганович, який очолював у 1925-1928 рр. ЦК КП(б)У, відповів на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення Карла Маркса. "Ми, - підкреслював Л.Каганович, - не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто. На цей рахунок ми не сперечаємось, бо Каутський не знає, що організація ГПУ не тільки не протистоїть, а й цілком впливає з вчення Маркса, бо ніхто інший як Маркс перший висунув ідею диктатури пролетаріату, як ідею жорсткої диктатури, що придушує всякий спротив експлуататорських класів та їхніх лакеїв"¹⁰.

Характерно, що на незаконність методів придушення "експлуататорів" вказували самі керівники ЧК. Це фіксує, зокрема, наказ № 2 по ЦУПЧРЕЗКОМУ від 15 січня 1921 р., підписаний В.Манцевим. Тут зазначалось: "За останній час спостерігається, що деякими надзвичайними комісіями і особливими відділами у боротьбі з контрреволюційними та іншими організаціями застосовується т(ак) зв(аний) метод входження чи введення в акт організації своїх агентів з метою висвітлення й встановлення дій як окремих осіб, так і всієї організації. І здавалося б, що при застосуванні цього методу роль агента повинна була б обмежуватись розвідувальною роботою, але часто агенти з ролі пасивної, спостережної, що кладе край злочинам, переходять до активних дій, займаючись створенням організації (Підкреслено мною.- Ю.Ш.), згуртуванням окремих осіб організації і часом підштовхуючи пасивний антирадянський елемент і обивателя до активної роботи.

А старші товариші, відповідальні керівники, дивляться на такого роду роботу крізь пальці і заохочують, вводячи цю тактику у принцип (Підкреслено мною.- Ю.Ш.)"¹¹.

Зрозуміло, в наказі засуджувалася подібна практика вияву опозиції і

підкреслювалося, що гонитва за відкриттям організацій, "роздмухування справ або створення організації, хоча б з метою відкриття підозрюваного заклоту – злочинні, бо такого роду діяльність веде до певного виродження наших революційних органів Надзвичайної боротьби у старі, жандармські, сисні відділення"¹².

Однак політична кон'юнктура виявилась сильнішою: "справи" та "контрреволюційні" організації росли, як гриби, фабрикувались з розмахом, особливо коли з огляду на певну політичну кон'юнктуру потрібно було "затаврувати" представників тієї або іншої політичної категорії, "націоналістичної інтелігенції", "шкідників" і навіть представників певної національності. Разом з тим, чекістські документи, зокрема накази, свідчать, що свавілля, казнокрадство, зловживання владою, прояви аморалізму були постійними супутниками всієї історії існування органів ЧК-ГПУ-НКВД. Про це не згадувала колишня офіційна історіографія в СРСР, яка була зацікавлена в романтизації органів безпеки.

Тому важливо деконструювати міфи про чекістів, сказати правду про насильницькі методи, які вони застосовували у 20-ті роки проти мирного населення. Наприклад, про систему заручників, запроваджену за ініціативою В.Леніна, який у серпні 1918 року запропонував брати або призначати заручників у кожному хлібному повіті з метою одержання "надлишків" хліба.

В Україні було розроблено спеціальні інструкції Постійної військової наради, у відповідності з якими до числа заручників брали тих, хто користується популярністю і авторитетом всього села, щоб все село почувало себе відповідальним за них. Перш за все ця система використовувалась для того, щоб примусити селян виконувати плани здачі державі хліба. Так само використовувалась кругова порука, що запроваджувалась у "неблагонадійних районах". Крім іншого, тут карали ще й за недонесення. Ще один метод – введення інституту відповідачів. Відповідно секретної інструкції відповідачі призначалися у великих населених пунктах з розрахунку один від кожних 30 хат, у селах і хуторах – від 10 хат.

В інструкції про порядок призначення відповідачів, затвердженою Постійною нарадою 26 липня 1922 року, містилася рекомендація виконавцям шляхом терору ставити відповідачів у такі умови, коли вони стають інформаторами більшовицької влади і ворогами бандитів. Дати можливість відповідачам купити собі життя видачею злочинців, замінюючи розстріл заручництвом. Вимагалось створювати на селі умови, коли бандити і відповідачі будуть боятися доносів з боку незаможних. Передбачалося, що за донос до фонду Комітету Незаможних Селян (КНС) як винагорода потраплятиме половина конфіскованого майна "куркуля". Існував ще інститут п'ятихатників і десятихатників, тобто відповідачі один від 5 і 10 хат заможних селян. В разі провини відповідачів нещадно розстрілювали.

Процитую справжні унікальні документи, що їх вимагали чекісти від "відповідачів". Як правило, це були анкети і підписка. Ось приклади таких документів із села Городище Луганського повіту:

"Анкета.

Фамилия Батюшин

Имя Анисим

Отчество Федоров

Время рождения 75 лет

Уроженец Донецкой губ. Луганского уезда Городищенской волости

Семейное положение Жена 60 лет, дети 39 лет. 40 лет.

Национальность Русский

Род занятий Хлебороб

Имущественное положение Дом, 3 штуки быков, одна корова, 3 шт. овец, 1 севялка, 1 веялка, 1 плуг, две борони

Прежняя судимость Под судом не был

Подпись ответчика За свою неграмотность ставлю три креста

1923 г. 5 дня апреля

Сотрудник отделения Донецкого Губернского Отдела ГПУ по Луг(анскому) уезд(у)

Игнатов.

Подписка

Я ответчик за появление грабежей и бандитизма в пределах села Городище Луганского уезда Батюшин Анисим Федорович, даю настоящую в том, что указанное обязываюсь без ведома Отделения ДГО ГПУ Луг. уезда никуда не давать в случае появления в селе Городище грабежей и бандитизма отвечаю по всем строгостям законов Соввласти, в чем и расписываюсь.

За неграмотность ставлю три креста

Сотрудник отделения Донецкого Губернского Отдела ГПУ Луганского уезда

Игнатов¹³.

Всі ці заходи разом із розстрілами, затриманнями, арештами дали свої результати: масовий опір режимові було придушено.

Важливою функцією ГПУ в Україні була підготовка політичних процесів за наперед підготовленим сценарієм. Першим з них в Україні став процес над членами колишнього найпотужнішого конкурента більшовиків – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у травні 1921 р. Цей процес почали готувати з 1920 р., і він відомий ще під назвою "справа Голубовича" (від імені колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки (УНР) Всеволода Голубовича). Всі обвинувачення мали політичний характер і були підпорядковані глобальному задуму "затаврувати" цілий уряд – уряд Української Народної Республіки (за укладення миру з німцями у 1918 р., організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Матеріали по цій справі збирали чекісти, а В.Балицький очолював, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р., спеціально створену комісію¹⁴. 9 квітня того самого року він доповів на засіданні Політбюро про підготовку процесу. В ухвалі цього вищого партійного органу було "підказано", як готувати обвинувальний акт: "В обвинувальному акті відзначити зв'язок з бандитами та білогвардійцями, як на Україні, так і за кордоном"¹⁵. 17 травня 1921 р. своїм рішенням Політбюро ЦК КП(б)У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес: "Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції"¹⁶. Вироки у справі колишніх членів ЦК УПСР виявилися м'якими. Влада демонструвала свою "гуманність", хоча на початку 30-х років дехто з учасників цього процесу знов буде "клієнтом" ГПУ у зв'язку із сфабрикованою справою "Українського національного центру", і тоді вже їхній життєвий фінал буде трагічним. До речі, свідками на процесі були В.Затонський, колишні члени УПСР П.Любченко, О.Шумський, І.Кулик, В.Еллан-Блакитний, Ю.Мазуренко. Лише В.Блакитний помре власною смертю. Решта діячів (які належали до лівого крила УПСР, а згодом створили партію "боротьбистів", що 1920 року увійшла до КП(б)У і передала їй значну кількість провідних політичних, а особливо культурницьких сил), хоча вони й посідатимуть позиції у комуністичному істеблішменті, будуть знищені. Олександр Шумський, у 1924-1927 роках – нарком освіти України, буде оголошений лідером "національного ухилу" (разом з письменником Миколою Хвильовим і економістом Михайлом Волобуєвим). На початку 1927 року його усунуть з посади і відправлять працювати у Росію. 1933 року О.Шумський буде заарештований, перебуватиме на Соловках, потім на засланні у Красноярському краю. 1946 року, коли він повертатиметься в Україну, його вб'ють за особистим розпорядженням Сталіна і Кагановича¹⁷.

У передмові до стенограми процесу 1921 року, виданої окремою книжкою, прямо підкреслювалось, що "київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української "самостійницької" інтелігенції"¹⁸.

Це була неправда, оскільки таку "підсумкову ризико" більшовицька влада підводитиме ще не раз, доки не досягне головної мети – знищення або деморалізації найбільш визначних представників української інтелігенції. Звертає на себе увагу і те, що "процес Голубовича" відбувся подібно до відомого московського процесу над соціалістами-революціонерами 1922 р. По суті, в Україні вперше відпрацьовувалась "модель" показового політичного фарсу, покликаною довести, що соціалісти не мають права на існування, що лише комуністи здатні керувати країною.

На початку 20-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися "поставити на коліна" не лише за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли у 1922 р. за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, серед

них були і представники України. 23 червня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання "Про політичні виступи професури", запропонувало наркомату освіти та ГПУ "застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації"¹⁹.

До 3 серпня 1922 р. ГПУ була підготовлена українська частина списку. До неї увійшли 77 осіб, серед яких 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). 9 серпня 1922 р. цей "список антирадянської інтелігенції, складений ГПУ України", було розглянуто і затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) в Москві²⁰. В ніч з 17 на 18 серпня відбулись арешти.

Водночас чекісти вважали, що українська еміграція може із захопленням прийняти нове інтелектуальне поповнення, ще більш згуртується і тоді ГПУ буде значно складніше вести роботу по її дезорганізації. Цю думку підтримали у ЦК КП(б)У, секретар якого (Д.Лебідь) 7 вересня 1922 р., доповідаючи Й.Сталіну, В.Куйбишеву та В.Молотову про арешти, писав, що висилати українських професорів за кордон взагалі недоцільно, оскільки там і так склалося досить потужне емігрантське угруповання і звертався з проханням обмежитись висилкою у віддалені райони СРСР²¹. У підсумку багато кандидатів на виселення за кордон так і залишились кандидатами. Серед них були, зокрема, і одні з головних дійових осіб на майбутньому процесі "Спілки визволення України" – Сергій Єфремов і Володимир Чехівський. При цьому ГПУ ініціювало ухвалу в січні 1923 р. рішення Політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової "чистки" вищих навчальних закладів "від політично шкідливих та антирадянських елементів"²².

ГПУ і партійне керівництво були переконані в необхідності саме показових процесів, оскільки вони дозволяли сигналізувати інтелігенції, що може трапитися з тими, хто бодай подумки протистоїть владі. Такі процеси демонстрували, що джерелом труднощів є не політика режиму, а дії відвертих чи латентних ворогів. 1924 року відбувся новий показовий процес – "Київського обласного центру дії" ("КОЦД"). Його учасниками стали представники так званої зміновіховської інтелігенції, тобто частини старої інтелігенції, яка за умов нової економічної політики (непу) відмовилась від конфронтації з більшовиками. Найбільш відомим був академік Микола Василенко (в період правління гетьмана Скоропадського, – міністр народної освіти). 1921 року його обрали Президентом Української Академії наук, але більшовицький Раднарком України його не затвердив з огляду на минуле.

По справі "КОЦД" у 1923 р. заарештували понад 100 осіб, але чекісти за відсутністю доказів "злочину" змушені були звільнити багатьох: офіційно по справі проходило 26 чоловік, а засудили лише 18. По суті, справа "КОЦД" була потрібна її організаторам для того, щоб показати, наскільки неприпустима будь-яка незгода з владою, навіть у думках, адже ті, кому приписували участь у "КОЦД", власне, нічого не зробили, а обмежувались тільки розмовами²³. Хоча серед інших вироків були і розстріли, їх замінили 10-річним засланням. А М.Василенко завдяки клопотанням представників наукової громадськості у 1925 році був звільнений.

Загострення соціально-економічної ситуації наприкінці 20-х років стимулювало невдоволення і спротив у найширших верствах населення, і, насамперед, серед селянства. Характерно, що вони викликали появу опозиції і серед самої партійної інтелігенції, навіть серед комуністичних керівників. В Москві у сталінському оточенні складалася думка про те, що ці внутрішні труднощі у поєднанні з низкою криз у міжнародних відносинах послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації "шкідницьких", "контрреволюційних", а особливо націоналістичних сил. На це було вирішено відповідно відреагувати, тим більше, що чекісти постійно постачали відповідну "інформацію до роздумів". Не випадково саме наприкінці 20-х років постійно виникають "справи", в центрі яких опиняються представники інтелігенції, які працювали у промисловості, сільському господарстві. Саме на них режим списує всі недоліки і наслідки власної авантюристичної політики. Тут, скажімо, достань згадати відому "Шахтинську справу" 1928 року, на процесі якої таврували "старих спеців". Того самого року Сталін закликав шукати "шахтинців" у всіх сферах суспільства.

Зрозуміло, не могли забути і про українських "буржуазних націоналістів", які

вже давно були в агентурній розробці. Розпочалася підготовка грандіозного політичного спектаклю – процесу в справі "Спілки визволення України" ("СВУ"). І знову, як і у випадку з українськими есерами у 1921 році, це мав бути не просто суд, а суд над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Окремі підсудні, яких дбайливо добирало ГПУ, мали символізувати цей період і його філософію.

Основними дійовими особами на процесі, що проходив у Харківському оперному театрі з 9 березня по 19 квітня 1930 р., були 45 осіб. Ще 700 (а не 400, як вважалося раніше) чоловік було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу "СВУ" було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

У такому вигляді, як це подавалося в 1929-1930 рр., "СВУ" не існувало. Підтверджується це багатьма секретними службовими документами ГПУ, недоступними раніше. Насамперед стало відомо, що у 1928 році ГПУ завербувало кілька молодих людей, яким було запропоновано входити в контакт з "націоналістично настроєними" особами, подаючи відповідну інформацію. Саме ці молоді люди були серед тих, кого заарештувало ГПУ в період з 18 травня по 18 червня 1929 р у Києві. Їхні свідчення використали, щоб примусити студентів М.Павлушкова і Б.Матушевського свідчити проти віце-президента ВУАН академіка С.Єфремова, заарештованого у липні 1929 р., та інших майбутніх учасників процесу.

В грудні 1929 р. підготовка процесу "СВУ" вступає у вирішальну фазу. Тоді в надрах ГПУ з'являється низка документів, що надходять до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОГПУ СРСР. З ними знайомиться особисто Сталін. Деталі процесу "СВУ" узгоджувалися з московським керівництвом, хоча ГПУ УСРР пропонувало і свою "драматургію" процесу²⁴.

Отже, розробляючи справу "СВУ", ГПУ підводило базу для наступних тотальних погромницьких акцій, що будуть масово започатковані у 1932-1933 рр. Саме тоді Сталін вирішив остаточно покінчити з "українізацією". Це не було випадковістю, оскільки усунення О.Шумського з посади наркома освіти (який де факто відав сферою культури, науки, національних відносин) не принесло бажаних результатів: М.Скрипник жорстко критикував свого попередника, а при цьому виступав ревним захисником української культури, утопічно вірячи у можливість синтезу просякнутих інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням.

Однак інакше думали у Москві. 14 грудня 1932 р. Сталін разом з В.Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку із проведенням хлібозаготівельної кампанії. Цей документ вимагав "правильного проведення українізації" в Україні та поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Він також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими "контрреволюційними" елементами. По суті це означало смерть "українізації". 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов підписали телеграму-директиву аналогічного змісту для місцевих керівників. 24 січня 1933 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б), якою передбачались кадрові зміни в більшовицькому керівництві України і за якою на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У призначили Павла Постишева. Йому сталінське керівництво доручило шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, а також здійснити остаточний погром українського відродження.

Об'єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У прийняв після доповіді Постишева резолюцію, в якій було записано, що "в даний момент головною небезпекою є місцевий націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами"²⁵. Цей "даний момент" розтягнувся на роки і означав послідовне винищення інтелектуальних сил в Україні, погром в системі науки і освіти. Причому, цього разу репресивна хвиля зачепила і комуністичну інтелігенцію, тих, хто ще вчора трощив "націоналістів", а сьогодні сам був оголошений ворогом системи, якій віддано служив.

В цей період найбільш ефективно спрацював той "вибуховий" матеріал, що його роками накопичувала більшовицька таємна поліція не тільки проти тих, кого вважала потенційним або реальним ворогом, а й проти вчорашніх адептів системи. Ось чому по таких справах, як "Український національний центр" (1932), "Українська військова організація" (1933, 1938), "Об'єднання українських націоналістів" (1934), "Контрреволюційна боротьбистська організація" (1935, 1937), "Українська

контрреволюційна націоналістична організація" (1936) та ін. проходили вже не тільки представники української інтелігенції, а й діячі з партійного і державного керівництва. Разом з іншими вони почали інтенсивно "українізувати" Соловки, Сибір, Середню Азію.

Про підгрунття багатьох терористичних акцій початку 30-х років тепер стало відомо значно більше, ніж раніше, завдяки знайденим нещодавно матеріалам, які стосуються українців-в'язнів Соловків, одного з найсуворіших таборів доби комуністичного панування. Сталося так, що 1997 року, коли виповнилося шість десятиріч з часу масових соловецьких розстрілів, працівники ДА СБУ, Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України і співробітники з Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру "Меморіал" об'єднали свої зусилля у з'ясуванні нових обставин загибелі в'язнів з України. Відряджена СБУ лошуківська група привезла з Архангельська та з Соловків цікаві і цінні матеріали, які увійшли до тритомного науково-документального видання "Остання адреса"²⁶.

У зв'язку із згаданими справами окреслило в загальному ще одне питання, яке потребує дослідження. Йдеться не про вигадані чекістами організації, а про реальні, такі, які насправді існували. Збереглося чимало матеріалів, що підтверджують: опір більшовицькій владі, зокрема в Україні, мав зовсім не міфічний характер, а тому використання ЧК-ГПУ-НКВД комуністичним режимом у своїх політичних розрахунках ніби легітимізувалось розкриттям і знищенням тих сил, які насправді боролися з режимом.

Наприклад, у 1924-1925 рр. групою молодих людей, переважно студентів (В.Артеменко, І.Шумигора, В. і А. Басович, М.Поліщук-Савченко, Л.Недерський, М.Кулінич та ін.), було створено Українську національно-козацьку партію (УНКП). Її члени серед інших документів підготували навіть демократичну Конституцію Української республіки. УНКП було викрито, а 1927 року розстріляли В.Артеменка та І.Шумигору, решта учасників також була піддана репресіям²⁷.

1929 року у Києві викрито підпільну організацію "Комітет визволення України" ("КВУ"). Серед її організаторів – також переважно представники інтелігенції, серед яких М.Левицький, В.Бондаренко, Б.Бондаренко, М.Брацлавський, В.Іщенко, Т.Дем'янчук, М.Ніколаєв, Марія Леонтович, Н.Павлушкова (племінниця академіка С.Єфремова) та ін. Члени "КВУ" підготували і розповсюдили "Заклик до всіх пригноблених Московщиною людей України", в якому, зокрема, підкреслювалось, що прийшов час "будувати власне життя. Час прийшов піклуватися про свободу рідного краю. Хай живе самостійна Україна!"

За умов масового практикування доносів про існування "Комітету" стало відомо ГПУ і того самого 1929 року відбувся погром: в липні троє учасників "КВУ" були розстріляні, а решта (крім Н.Павлушкової, звільненої за дивних обставин) отримали різні терміни ув'язнення²⁸. Діяльність такого роду організацій може бути темою окремого дослідження.

Зачіпимо ще одну тему, яка не піднімалась дослідниками у минулі роки. Як засвідчують документи, під час більшовицької нової економічної політики (НЕП) чекістські органи, виховані за умов громадянської війни, відчули не просто дискомфорт, а і серйозну небезпеку для себе. В першу чергу НЕП змінила фінансово-економічне становище "караючого меча революції". Це, зокрема, зафіксувала довідка "До питання про становище органів ГПУ УСРР", підготовлена у січні 1923 р. і підписана В.Балицьким. Скоріше за все цей документ був складений для Москви, а копію надіслали до ЦК КП(б)У. "Нова економічна політика, - зазначалось у документі, - що погіршила стан значної частини органів, які перебували на держпостачанні, відбулася надзвичайно негативно і на становищі органів Держполітуправління. Позбавившись реальної підтримки інших державних організацій, що постачають нас предметами першої необхідності для секретної роботи до "непа" і які цілком відмовили нам в цій допомозі після переходу на самооплачуємість; введені у твердий бюджет, що цілком не відповідає реальній потребі, органи ГПУ змушені скоротити темп і характер роботи в тих областях, де це є, з точки зору захисту Республіки, прямо злочином"²⁹.

Вказуючи на проблеми ГПУ, В.Балицький торкнувся скорочення "чисельності центрального органа і підвідомчої йому периферії", відзначив, що на 1 січня 1922 р. було 21 970 чол. гласних співробітників, а на 1 липня 1923 р. - 9 737 чол.³⁰. В цьому ж документі названо чисельність гласних і таємних співробітників ГПУ – 16 000 чол. Цікаво й те, що констатувалась "масова втеча"³¹ співробітників з ГПУ, а серед них членів партії: на 1

січня 1922 р. комуністів в органах було 7 812 чол., а на 1 липня того самого року – 3 427 чол. "Таким чином, писав В.Балицький, - за першу половину 1922 року з органів ГПУ пішли понад чотири тисячі членів партії... Оскільки ця тенденція, що викликана головним чином поганим матеріальним становищем, не локалізована, а у наступних місяцях збільшилась, перед органами ГПУ стоїть як чергове й першорядне завдання припинити зменшення загальної кількості членів партії, тобто вжити всі заходи до поліпшення побуту й матеріального становища співробітників ГПУ"³². І такі заходи було здійснено. В свою чергу, чекісти старанно "відпрацьовували" приділену їм увагу і одержані завдяки партії привілеї, матеріальні пільги. 26 червня 1925 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В.Балицький доповідав про роботу ГПУ. Після його доповіді ухвалили рішення про зміцнення матеріального становища чекістів і про виділення додаткових коштів на "інформативну та контрдиверсійну роботу"³³.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, автор відомої книжки "Червона інквізиція" Борис Левицький зауважував: "Позаду був "романтичний терор", розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів"³⁴.

Цей бік діяльності ГПУ-НКВД в Україні ще належить розкрити. І тут неможливо обійтися без висвітлення діяльності тих осіб, руками яких чинився терор. В цьому напрямку вже зроблено важливий крок. У 1997 р. вийшла друком книжка "ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи"³⁵. Крім іншого, вона містить біографічні нариси про кількох впливових чекістів, які працювали в Україні, а також майже 200 коротких довідок про чекістів різного рівня. Тут є, зокрема, нариси про Всеволода Балицького, про Ізраїля Леплевського, який був наркомом внутрішніх справ УРСР з червня 1937 по січень 1938 р. Останнього нещодавно змінив Амаяк Кобулов. 3 січня 1938 року обом в'язки першого секретаря ЦК КП(б)У почав виконувати Микита Хрущов. За наказом М.Єжова від 25 січня 1938 року (цим самим наказом І.Леплевського було призначено начальником 6-го відділу ГУГБ НКВД СРСР) НКВД УРСР очолив Олександр Успенський. У листопаді того ж року він інсценував самогубство і зник з Києва, переховувався в Архангельську, Калузі, Муромі, а в квітні 1939-го був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області. 27 січня 1940 р. Військова Колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу. Після О.Успенського наркомом внутрішніх справ України було призначено Івана Серова. Саме названі особи, а також, зрозуміло, представники партійно-державного керівництва, серед яких в першу чергу слід назвати Станіслава Косіора (очолював ЦК КП(б)У у 1928-1938 роках), Павла Постишева, Миколу Попова, Андрія Хвилю, Володимира Затонського, Микиту Хрущова та ін., реалізовували настанови московського керівництва щодо здійснення "великого терору" в Україні.

Аналізуючи репресивні акції в Україні, німецький дослідник Д.Поль цілком слушно ставить питання про кількісний вимір цих акцій. Він пише: "Для всього радянського населення існують приблизні оцінки, за якими до кінця 1938 року 5 відсотків в той або інший час було піддано арештам; в Україні ця частка подібно могла б бути також високою. Після перебрання Берією керівництва всесоюзним НКВД масові вбивства були зменшені, хоча в Україні фаза терору тривала до початку Другої світової війни"³⁶. Гадаємо, що цю думку можна підтримати, особливо якщо врахувати факт інкорпорації Західної України Радянським Союзом у вересні 1939 р. і те, що тут було розпочато "соціалістичні перетворення", які мали переважно насильницький характер і тривали до вторгнення нацистів у червні 1941 р.

Звернімося до статистики. Вона свідчить, що у другому півріччі 1935 р. порівняно з першим півріччям цього ж року кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів в Україні, збільшилась на 95,9%. Переважна більшість засуджених проходила за обвинуваченнями у "контрреволюційній" та "троцькістській" агітації³⁷.

За офіційними даними, у 1935 році в Україні було заарештовано 24.934 осіб, у 1936 – 15.717, у 1937 – 159.573, у 1938 – 108.006, у 1939 – 12.000, у 1940 – близько 50 тисяч осіб³⁸.

Зрозуміло, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були переважані), проаналізувати смертність у таборах (за деякими даними, у 1936 році вона становила 2%, у 1937-1938 роках – 6-7%), додати кількість репресованих селян (тільки під час

колективізації з України було виселено 1,2 мільйона чоловік), померлих від голоду 1932-1933 років (а це щонайменше 3-4 мільйони), а також депортованих.

Підсумовуючи, слід відзначити, що органи ГПУ-НКВД у досліджуваний період, як засвідчують документи і факти, відігравали значну і специфічну роль у підкоренні і в перетворенні України на периферію "червоної імперії". Разом з тим цілком очевидно, що порушені питання ще потребують додаткової уваги, спеціальних досліджень, заснованих на солідній документальній базі, всебічному аналізі історичного матеріалу. Зрозуміло, що цього неможливо досягнути без зіткнення думок, без серйозної полеміки, а тому необхідна концептуальна і методична дискусія щодо історії України у 20-40-і роки. Така дискусія назріла і її цілком логічно було б провести з тими, хто в Україні та інших країнах не на дилетантському, а на професійному рівні вивчає сторінки української історії доби тоталітаризму.

1. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. - М., 1996. - С. 14
2. Державний архів Служби безпеки України, далі – ДА СБУ, Київ. Колекція друкованих видань ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Директива-инструкция по агентурной работе. – Харьков, 1930. - С.5.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі – ЦДАГОУ, ф. 1, оп.20, спр.640, арк.33(зв.).
4. Цит. за: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг. - Харьков, 1990. - 2-е издание, переработанное и дополненное. - С. 94.
5. Грабович Г. Советизация української гуманістики // Критика. - 1997. - № 1. - С. 19.
6. ДА СБУ, Київ. Об украинском сепаратизме. Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. – Харьков, 1926. - С. 3.
7. Там само. - С. 11.
8. Там само. - С. 12.
9. Докладніше див.: Shapoval Y. "On Ukrainian Separatism" A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies. – 1994. Vol. XVIII, 1 3/4. - Pp. 275-302.
10. Каганович Л.М. На путях строительства социализма. - Харьков, 1926. - С. 12.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.20, спр.640, арк. 21.
12. Там само.
13. Державний архів Луганської області, ф. Р-373, оп. 1, справа 496, арк. 19.
14. Державний архів Луганської області, ф. Р-373, оп. 1, справа 496, арк. 19.
15. Там само, арк.76.
16. Там само, арк. 120.
17. Докладніше див.: Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. - К., 1994. - С. 134-152.
18. Справа членів Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника, Ярослава та ін. Стенографічний звіт. - К., 1921. - С. 4.
19. Гусев В. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації" // Віче. - 1994. - № 10. - С. 124-125.
20. Там само, арк. 125.
21. Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. - М., 1996. - С. 221.
22. Гусев В. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації" // Віче. - 1994. - № 10. - С. 128.
23. Див.: Жертвы репрессий. - К., 1993. - С. 144-145.
24. Докладніше див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. "Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. - К., 1995.
25. Червоний шлях. - 1933. - № 8-9. - С. 267-268.
26. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. - К., 1997-1999. - Тт. 1-3.
27. Див.: Абраменко Л. "Козацька партія" та її доля // Вечірній Київ. - 1994. - 20 вересня.
28. Див.: Сахно А. Щоденник "контрреволюціонера". - К., 1999. - С. 8-17.
29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1757, арк. 1.
30. Там само, арк. 2.
31. Там само, арк. 3.
32. Там само.
33. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 178.
34. Lewytzkyj B. Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. - Frankfurt-am-Main, 1967. - S.58.
35. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - Київ, 1997.
36. Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. Ein Jberblick // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. - Mannheim, 1997. - S. 331.
37. Докладніше див.: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - Київ, 1993. - С. 181.
38. Яковлев А.Н. По мощам и елей. - Москва, 1995. - С. 180.

Ярослав Мандрик
(м.Івано-Франківськ)

ПІДГОТОВКА КОЛГОСПНИХ КАДРІВ У РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УРСР

Роки другої п'ятирічки характерні деяким посиленням тракторизації сільського господарства, закінченням процесу колективізації, повним знищенням індивідуальних господарств. На селі панівним стає колгосп. Як же розвивався процес забезпечення сільськогосподарського виробництва кадрами масових професій в ці роки, адже колгоспи поступово зміцнювалися і гостро потребували спеціалістів?

Певні зміни в цей період спостерігалися в оснащенні сільського господарства технікою. В роки першої п'ятирічки близько половини тракторів, що надійшли в сільське господарство, були імпортними. В 1933 році МТС і радгоспи отримали всі сільськогосподарські машини тільки вітчизняного виробництва. За роки другої п'ятирічки кількість тракторів у МТС збільшилась на 41,5 тисяч і досягла 83,7 тисяч одиниць, комбайнів - на 21,8 тисяч і досягла 22,1 тисяч одиниць¹.

Колгоспи і МТС мали також іншу сільськогосподарську техніку, в тому числі 220,2 тисяч жниварок, 56,9 тисяч молотарок, 402,8 тисяч сівалок (тракторних і кінних), 10,8 тисяч машин для збирання технічних культур, 54,5 тисяч тракторних плугів.

Однак, якщо з'ясувати, де переважно зосереджувалась основна техніка — трактори, то видно: в 1937 році із 83,7 тисяч цих машин в колгоспах було лише 700 одиниць, основна маса — 67,6 тисяч — була в руках держави і розміщувалась в МТС, а 15,3 тисяч — в радгоспах².

У такий спосіб держава прив'язала до себе слабкі колгоспи і отримувала від них надприбуток додатково ще за надання їм техніки.

Покращення оснащення сільськогосподарською технікою дозволило на кінець 2-ї п'ятирічки розпочати механізацію основних виробничих процесів. Загальний обсяг усіх тракторних робіт в колгоспах України в 1933 році зріс до 11 млн. га, а в 1938 році він становив вже 46,4 млн. га умовної оранки. В 1937 році понад 4/5 загальної площі всіх видів оранки виконували трактори, близько 40% площ ярів і озимих культур засівали тракторними сівалками, а комбайни збирали 40% площ зернових колоsovих культур.

Однак із завершенням колективізації в роки другої п'ятирічки до завершення механізації сільського господарства було ще дуже далеко. На 1935 рік тяглові сили сільського господарства були механізовані тільки на 22%. Механічна тяглова сила зрівнялась із кінною тільки в 1935 році. Напередодні радянсько-німецької війни вона складала 77,7% енергетичної потужності сільського господарства³. Тобто, основний обсяг робіт в колективних господарствах України на кінець 30-х років продовжував виконуватися вручну. Важка фізична праця забирала в колгоспників здоров'я і час, не давала їм можливості приділяти належну увагу своєму духовному, культурному розвитку, негативно відбивалася на розвитку українського села в цілому.

Посилення механізації сільського господарства (хоча цей процес ще далекий до завершення і зараз) вимагало постійного зростання кількості спеціалістів масових професій. Справа була не тільки в кількісному зростанні. Поступово, в міру зростання впливу техніки в сільському господарстві, зростало і значення механізаторів. Змінюється їх становище, місце в системі суспільних відносин на селі, вплив на його культурний розвиток. Механізатори все більше виділяються в особливу категорію колгоспників-працівників МТС. Вони стають передовим прошарком колгоспного населення. Але, з другого боку, перебуваючи на державній роботі, механізатори все більше відриваються від землі, поступово стають найманими державою працівниками, які обробляють землю, але якихось господарських почуттів

до неї зовсім не мають.

Звичайно, що довго таке становище не може існувати, настає період, коли земля не витримує панування над собою відчуженої, хоча і освіченої людини. Наслідки цього даються взнаки й зараз: ми поступово просуваємося до екологічної катастрофи.

Як же вирішувалася проблема масових кадрів в роки другої п'ятирічки, яким був їх культурний рівень розвитку? Основною формою їх підготовки і далі залишалася курсова, але в її організації проявляються певні особливості. Рада праці та оборони випускає в 1933 році дві важливі постанови: 4-го вересня — «Про організацію використання тракторного парку», і 21-го вересня — «Положення про тракториста», якими ліквідовувалась короткотермінова підготовка механізаторів. Вказувалось на необхідність організації постійно діючої школи для навчання бригадирів тракторних бригад і механіків.

Виконуючи ці постанови, на об'єднаному листопадовому (1933 року) пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У було поставлено завдання про зміну строків навчання на курсах, про організацію на базі деяких курсів шкіл механізаторів. З реорганізацією шкіл колгоспної молоді в 1932 році в загальноосвітні школи підготовка механізаторських кадрів з 1933 року зосереджується безпосередньо при МТС, які стають основною ланкою в цьому процесі⁴.

До певної міри це був крок вперед. Перш за все тому, що це навчання при МТС було без відриву від виробництва. Це давало можливість курсантам краще вивчати техніку і виробничі процеси. Разом з тим навчання трактористів було продовжено до 4-х місяців. З другого боку, навчання при МТС мало свої негативні сторони. Було важко поєднувати працю і навчання і, як правило, останнє часто опинялося на другому плані.

Крім того, курси при МТС не мали спеціальної навчальної бази, приміщень і обладнання, що не дозволяло постачати туди підручники і наочність. Курси зовсім не були підготовленими для навчання механізаторів широкого профілю, вони готували вузьких спеціалістів (трактористів за марками тракторів), кожний новий тип машини породжував нову спеціальність. Це вимагало додаткових коштів і часу на підготовку. Не потрібно забувати ще однієї вагомої причини, яка стала на перешкоді організації курсів в Україні після голодної зими 1932-1933 року. Це добре видно на прикладі роботи курсів ветфельдшерів. Так, на 15 лютого 1933 року повинні були набрати на навчання 800 осіб, а, фактично, було набрано на 15 березня (місяць після початку занять) всього 248 осіб. Головна причина — відсутність харчування, голод. З цієї причини, набрані на курси слухачі в Білоцерківському та Коростенському районах були розпущені, це саме сталося на курсах при Кутиїнському веттехнікумі. НКЗС УСРР просив включити цих 800 курсантів, які повинні бути набрані на навчання, до централізованого фонду постачання і забезпечити курсантів стипендіями.

Через відсутність продуктів прохання НКЗС республіки не було виконано⁵.

У лютому 1934 року виходить постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію курсів підготовки комбайнерів у стаціонарні школи з 6-ти місячним строком навчання», згідно якої підготовка комбайнерів переводилась з курсової на стаціонарну⁶.

Збільшуються терміни навчання з усіх інших спеціальностей. В 1936 році, як уже говорилося, трактористів готували на чотиримісячних курсах, шоферів — у механізаторських школах із строком навчання 6 місяців, школи бригадирів тракторних бригад були розраховані на 8 місяців, а школи механіків по комбайнах і автомеханіків — на 12 місяців. Це, звичайно, покращувало якість підготовки цих спеціалістів.

Створюються стаціонарні школи підготовки шоферів, механіків, бригадирів тракторних бригад. В Чернігівській області в 1936 році працювало 8 стаціонарних шкіл, 5 із них готували комбайнерів, 2 — механіків, 1 — шоферів⁷.

У лютому 1934 року ЦК КП(б)У запропонував у найстисліші строки

укомплектувати курси трактористів, комбайнерів, механіків-молотарок; випускати спеціалістів тільки після екзаменаційної перевірки. З цього року в Україні розпочинається докорінна перебудова системи підготовки масових кадрів для радгоспів. Мережа курсів з тривалим строком навчання збереглася, але одночасно створюються постійно діючі школи з навчально-виробничими майстернями. Вони стають основною формою підготовки кадрів механізаторів для радгоспів. Протягом 1934-1936 років в УСРР для радгоспів було підготовлено близько 22,8 тисяч кадрів масових професій⁸. У 1937 році запроваджується нова система підготовки колгоспних кадрів. На базі кращих районних колгоспних шкіл (РКШ) були створені однорічні школи колгоспних практикумів для підготовки агротехніків, ветеринарів, бухгалтерів і шестимісячні школи для підготовки бригадирів і ланкових. В решті РКШ різноманітнішими стали спеціальності випускників. Якщо за першу п'ятирічку вони в основному готували голів колгоспів, бригадирів, тобто, керівників господарств, то тепер у них навчалися техніки-рільники, зоотехніки-практики, колгоспні ветфельдшери та інші спеціалісти масових професій.

Зміцнюється база курсів. Так, в 1934 році в 20-ти школах механізації Донецької області були 52 комбайни, 25 тракторів, 31 автомашини⁹.

Згідно рішення Наркомзему СРСР від 24 вересня 1934 року без певної матеріально-технічної бази для навчання школи заборонялося відкривати.

Якісно змінюється склад викладачів курсів. Обласні парторганізації посилали із заводів, інститутів, технікумів спеціалістів для роботи викладачами на курсах механізаторів. Так, Харківський обком компартії в 1934 році направив у школи механізаторів 45 спеціалістів для роботи викладачами. Всього в Україні в 1934 році для роботи викладачами було направлено на різні курси і в школи 430 осіб, із них 100 — із центральних органів, 200 — із вузів і технікумів, 130 — із обласних організацій¹⁰.

У роки 2-ї п'ятирічки підвищуються вимоги до загальноосвітньої підготовки курсантів. Для вступу на курси трактористів освіта повинна була бути не нижча 3-х класів, на курси комбайнерів — не нижча 4-х класів. Для вступу до школи бригадирів тракторних бригад крім загальної підготовки, курсант повинен був мати виробничий стаж не менше двох років. Приймались туди тільки ударники-трактористи, які мали першу категорію і освіту не нижчу 4 класів¹¹.

На курсах і в школах механізації створюються спеціальні атестаційні комісії для перевірки знань випускників. Їм починають присвоювати кваліфікацію і розряди. При обкомах партії створювались спеціальні комісії, які слідкували за набором курсантів, умовами роботи шкіл і курсів. Так, при Дніпропетровському обкомі партії в комісію входили 25 осіб. У 1934 році вона перевірила знання курсантів, в результаті чого із 5814 осіб 288 курсантів (4,5% від загальної кількості) були виключені із шкіл і курсів через низьку успішність. Звичайно, що всі ці заходи вплинули на якість підготовки механізаторів. Так, Ольгопільську школу механізації Вінницької області в 1933-1937 роках закінчили 1513 водіїв, 418 комбайнерів. Атестаційна комісія визнала їх знання добрими. Школа мала 11 навчальних аудиторій, майстерні для практичних занять, бібліотеку. В школі працювали 24 викладачі з вищою і середньою спеціальною освітою¹². У 1936 році в республіканській Кіровській школі атестаційна комісія встановила в 86,2% випускників відмінні та добрі знання. Її робота була відмічена Наркомземом СРСР. НКЗС України виділив для преміювання кращих викладачів 2,5 тисячі крб. і 800 крб. — для преміювання кращих учнів¹³.

Як бачимо, зрушення в роки 2-ї п'ятирічки в підготовці масових колгоспних кадрів були. Вдосконалюється їх підготовка, поліпшується якість навчання. На жаль, все це були поодинокі факти. Вся система курсової підготовки кадрів масових професій для сільського господарства України в роки другої п'ятирічки була ще дуже недосконалою. Так, 23 лютого 1934 року ЦК КП(б)У приймає постанову «Про

перебіг підготовки кваліфікованих кадрів для МТС", де змушений був визнати, що комплектування курсів проходить незадовільно. Наприклад, план комплектування курсів машиністів молотарок в республіці виконаний до 10 лютого (заняття розпочалися ще 1-го січня) лиш на 30%, а по окремих областях ще менше: наприклад, по Вінницькій області — на 18%, Харківській області — на 18% і т.д.

Рівень підготовки курсантів залишався ще дуже низьким. З цих причин ЦК партії категорично заборонив випускати з курсів і шкіл слухачів без старанної перевірки знань і присвоєння їм кваліфікації¹⁴.

За завданням ЦК КП(б)У було перевірено ряд курсів для підготовки масових кадрів. Картина в цілому була нерадісна. Наприклад, курси комбайнерів при Мелітопольській МТС не мали навчальних класів. В гуртожитку не було світла. Самі гуртожитки взимку не опалювалися, не прибиралися, води не було. Не було підручників і зошитів. Курси для підготовки трактористів при цій же МТС були в такому ж стані: не було навчальних класів і т.д. Фінансів своїх курси не мали, хоча МТС отримувала для них 5 тисяч крб. Вони витрачалися на іншу мету, зокрема, на ремонт тракторів.

Така ж картина була виявлена на курсах трактористів при Троянівській МТС, на Літинських курсах на Вінниччині¹⁵ тощо.

Після роботи цієї комісії, після виходу постанови ЦК КП(б)У від 23 лютого 1934 року в наступні роки ситуація мало в чому змінилась. Тому 15 січня 1936 року ЦК КП(б)У приймає нову постанову "Про хід підготовки масових технічних та колгоспних кадрів по системі НКЗС УСРР". Сільськогосподарський відділ ЦК перевіряв роботу ряду шкіл, курсів, районних колгоспних шкіл, курсів при МТС по Одеській, Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях і в МАСРР. Ось якими були результати перевірки у Володарській школі комбайнерів на Донеччині. Із перевірених 113 курсантів в 35 осіб були виявлені незадовільні знання (1/3 від загальної кількості), а офіційні дані керівництва школи були всього 2,6%. Через погані побутові умови на курсах комбайнерів у цій області була дуже висока плінність слухачів. Так, у Новосвітлівській МТС покинули курси 17 слухачів із 30¹⁶.

Таке ставлення до підготовки комбайнерів негативно відбилося на рівні їх кваліфікації і результатах праці. Наприклад, у Вінницькій МТС в 1936 році зібрали на один комбайн по 6 га зернових, в Багалійській — 17, в Хмельницькій — по 18, в Ямпільській — по 18 тощо. Важливим було те, що такий низький рівень роботи комбайнерів у МТС України був навіть нижчим від рівня 1933 року, коли в республіці вперше було застосовано на полях комбайни.

Незадовільним був стан інших шкіл і курсів. Погано були обладнані Перещепинська школа комбайнерів у Дніпропетровській області, Березівська школа трактористів у Одеській області, Балтійська школа комбайнерів і трактористів у Молдавії, дуже низькою була навчальна дисципліна в Ольгопільській школі трактористів на Вінниччині, Володарській школі трактористів на Донеччині тощо. Багато шкіл не забезпечувались підручниками, зошитами, в більшості з них або не було гуртожитку, або умови проживання в кімнатах були просто жахливими¹⁷.

Із цих причин одразу ж після виходу вищезазваної постанови від 1 квітня 1936 року виходить нова, тепер уже спільна, постанова ЦК КП(б)У і РНК республіки "Про організацію в областях постійних шестимісячних агрозоотехнічних курсів". Нею проголошувалось створення на базі РКШ стаціонарних курсів з контингентом 3,5 тисяч осіб. Всього організувалось таких 37 курсів для підготовки кваліфікованих агрозоотехнічних кадрів із числа найбільш передової колгоспної молоді. Кошти виділялись облвиконкомами, Наркомфіном України і лиш частина - колгоспами. Тобто, ці курси переходять фактично на державне утримання, що покращувало їх роботу¹⁸.

Дещо поліпшується робота, пов'язана з відбором працюючої молоді на курси. У першу чергу посилалась на навчання комуністи і комсомольці. Посилюється

роз'яснювальна робота, курсантам стала надаватись матеріальна допомога. Збільшуються витрати держави на навчання курсантів. Так, в 1934 році вартість навчання 1-го курсанта тракторних курсів зросла до 194 крб. на рік, на курсах трактористів-бригадирів — до 108 крб., на курсах комбайнерів — до 194 крб.¹⁹ тощо. Зростають асигнування з держбюджету на утримання курсів і шкіл. Всього по Україні тільки в 1936 році було виділено на організацію курсів 7,5 млн. крб., що становило 1/5 частину всіх витрат з держбюджету республіки на підготовку кадрів²⁰.

За всі роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) в Україні було підготовлено 644,5 тисяч спеціалістів масових професій, в тому числі 210,2 тисяч механізаторів. У кінці 1937 року в МТС працювало 170 тисяч трактористів, машиністів та інших спеціалістів масових професій²¹. Однак зусилля партійних та радянських органів УРСР (які всіляко рекламувалися) з підготовки масових колгоспних кадрів у роки завершення насильницької злочинної колективізації в українському селі зазнали повного провалу. Проблема кадрів залишилася гострою у сільському господарстві УРСР у всі роки існування радянської влади і була однією із основних причин відставання у його розвитку.

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (ЦДАВОУ), ф.166, оп.17, спр.1721, арк.14.
2. Листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦК КП(б)У.- Партвидав ЦК КП(б)У.- 1933.- С.100.
3. ЦДАВОУ, ф.5, оп.1, спр.7989, арк.84.
4. Народне господарство Української РСР. Ст.35.- К., 1957.- С.56.
5. ЦДАВОУ, ф.166, оп.17, спр.736, арк.4.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф.1, оп.2702, спр.4567, арк.60.
7. ЦДАВОУ, ф.2623, оп.1, спр.2547, арк.499.
8. Там само, ф.166, оп.17, спр.842, арк.14.
9. ЦДАГО, ф.1, оп.221, спр.459, арк.34.
10. Там само, оп.164, спр.434, арк.123.
11. Там само, спр.13, арк.464.
12. Державний архів Вінницької області, ф.256, оп.1, спр.1154, арк.24.
13. ЦДАВОУ, ф.166, оп.16, спр.1917, арк.30-31.
14. Народа в ЦК КП(б)У // Комуніст.- 1936.- 16 січ.
15. ЦДАВОУ, ф.166, оп.17, спр.362, арк.8-9.
16. ЦДАГО, ф.1, оп.2702, спр.419, арк.3-5.
17. Працюють школи механізаторів // Комуніст.- 1936.- 16 січ.
18. ЦДАГО, ф.1, оп.2704, спр.24, арк.14.
19. Там само, спр.7986, арк.43.
20. ЦДАВОУ, ф.5, оп.1, спр.633, арк.12.
21. Там само, спр.2039, арк.43.

Орест Красівський
(м.Львів)

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ (ПОЧАТОК 20-Х РОКІВ ХХ СТ.)

Питання про територіальні межі та соціально-політичний устрій майбутньої Польської держави постало в політичній думці ще з кінця XVIII ст., з часів поділів країни. Для політиків періоду занепаду Речі Посполитої та їхніх безпосередніх наступників воно стояло однозначно: новопостала Польща повинна охоплювати всі землі, котрі належали їй до 1772 р. Східні землі – Україна, Литва і Білорусь – розглядалися як складові майбутньої держави. Однак в історичному контексті розвитку польського національно-визвольного руху представники демократичного напрямку розуміли, що головним противником незалежності виступають панівні російська та австрійська держави. Вбачаючи в угодах про поділ Польщі акт насильства, а в політиці панівних держав – несправедливість, вони шукали політичних спільників серед пригноблених народів, зокрема українців. У концепціях польських демократів крилися глибокі суперечності, які з часом стали поглиблюватися. З одного боку, вони усвідомлювали необхідність спільної боротьби за демократичну Польщу, що означало міцний союз з українськими політичними діячами та сприяння розвитку національної самосвідомості українського народу, з другого – відбудова історичної Польщі “від моря до моря” позбавляла українців надії на майбутню державність.

Українське питання актуалізувалось на початку 90-х рр. XIX ст., коли дійшло до польсько-українського порозуміння (угода Бадені-Романчук). Проте, як виявилось, поляки, зберігаючи панівне становище в соціально-економічному житті Галичини, не були налаштовані на поступки українцям ні в галузі політичних прав, ні в галузі шкільництва. Протистояння між обома народами, спричинене взаємним недовір'ям та розчаруванням, призвело на початку ХХ ст. до серйозної конфронтації. Напруженість посилилася у часи першої світової війни та створення ЗУНР. Невирішені проблеми вилилися в українсько-польську війну 1918-1919 рр., яка зіштовхнула обидва народи на спільній землі.

До відродженої у 1918 р Другої Речі Посполитої увійшли великі території з непольським населенням, що створило складний вузол міжнародних проблем, які мали великий вплив як на внутрішню, так і на зовнішню політику держави в міжвоєнний період. Найголовнішою причиною слабкості Польщі була національна структура суспільства. Понад 30% всього населення країни становили національні меншини. Відмінність між ними в економічному, суспільно-політичному та культурному аспектах, у рівні національної самосвідомості гальмували інтеграційні процеси в країні. Національні рухи меншин спричиняли дестабілізацію в суспільстві, втручання закордонних чинників у внутрішні справи Польщі. Від рівня розв'язання національного питання значною мірою залежала непорушність кордонів країни, її цілісність та могутність.

Найсерйознішою проблемою у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої, а певною мірою і в зовнішній, яка потребувала вирішення, стала українська. Це було зумовлено найбільшою чисельністю українців серед національних меншин, які проживали здебільшого на окремії етнографічній території і відрізнялися високою національною самосвідомістю. До цього слід додати нашарування різних політичних, культурних, а також релігійних суперечностей в українському суспільстві та використання української проблеми для задоволення власних геополітичних амбіцій Польщі, різноманітні погляди щодо державної приналежності Західної України. Українська проблема була постійною причиною гострої суспільно-політичної боротьби в Галичині і поза нею, зумовила строкатість поглядів різних політичних сил на перспективи і шляхи її розв'язання.

Ще задовго до здобуття незалежності в польській політичній думці увиразнилися дві основні концепції розв'язання українського національного питання: інкорпораційна, сформована національно-демократичним табором (ендецією)¹, і федералістська, вироблена і підтримувана Ю.Пілсудським та його оточенням. Обидві концепції обґрунтовували польські претензії на західноукраїнські землі і відрізнялись між собою лише засобами досягнення мети.

Інкорпораційна програма ґрунтувалася на традиційній перевазі поляків в

економічному, суспільно-політичному і господарському житті над непольськими народами “нижчого сорту” й передбачала поступову колонізацію українського та білоруського населення. Були розроблені засади східної політики Польщі, реалізацією якої займався під час Паризької мирної конференції головний теоретик Національної Демократії Р.Дмовський. Згідно з планами ендеції кордони Польщі на сході мали б проходити вздовж Двіни і далі на південь вздовж річки Горинь. До складу держави мали ввійти західна частина Волині і західні повіти Подільської губернії. Українські території на схід від польського кордону, на думку національних демократів, повинні були відійти до Росії². Лідери ендеків стверджували, що “відсутність державних традицій і повне підпорядкування російській культурі не відкриває перед російською Україною широкої історичної перспективи і не дає шансів на створення незалежної держави”³. У питанні Східної Галичини ендеки виходили з того, що ця територія як частина колишньої Австро-Угорщини має належати Польщі. Свої погляди вони аргументували тим, що “галицькі українці ніколи не мали власної національної політики”, а “керівники східногалицького українізму протягом всього часу існування в краї цього політичного напрямку не були нічим іншим, як експозитурою берлінсько-віденського імперіалізму”⁴.

Про сутність української політики ендеків яскраво свідчить промова Р.Дмовського, виголошена 29 січня 1919 р. в Парижі на засіданні Найвищої Ради Антанти, а також нота Польського Національного Комітету від 28 лютого того ж року, подана в Комісію з польських питань під головуванням Ю.Камбона, в яких йшлося про відсталість українців та їх нездатність створити власну державу. В ноті серед аргументів висувався, зокрема, такий: українці в Східній Галичині становлять 58,6% від усього населення, і “заслуга в цьому належить берлінському уряду, який намагався створити руську національність, що стала українською”. Серед українців мало інтелігенції, 91% населення – селяни або сільськогосподарські робітники⁵.

Лідери ендеції в краї доводили, що український національний рух слабкий, він тримається лише на ненависті до Польщі та прагненні відокремити Східну Галичину. Виступаючи проти українського національно-визвольного руху, Р.Дмовський одночасно з тактичних міркувань пропонував польському сеймові ухвалити закон про надання Східній Галичині автономії, яка “не була би вужчою від тієї автономії, що мала Галичина в австрійській державі”⁶. Проте на практиці партія національних демократів безкомпромісно виступала проти будь-яких проектів автономії чи інших заходів, які сприяли б національному розвитку українського народу, його мови, культури.

Зацікавлення українським питанням з боку ендецької партії в другій половині 1919 р. було пов'язане з дискусією навколо обговорюваних можливостей мирних переговорів і закінчення польсько-радянської війни. Ендеція негативно поставилася до миротворчих пропозицій Польської соціалістичної партії (ППС), вважаючи, що вихід Польщі з війни спричинить ізоляцію країни: і Антанта, і “біла” Росія розраховували на підтримку поляків у антибільшовицькій боротьбі. Водночас партія виступила проти переговорів з С.Петлюрою і воєнного походу на Київ для відновлення незалежності України. При цьому висувався аргумент, що Польща і без цього матиме достатню кількість національних меншин, які можуть призвести до втрати національного характеру країни. На думку лідерів партії, Польща не повинна заради України поривати з Росією, оскільки це було б тільки на руку німцям, а свої інтереси в Україні можна буде забезпечити шляхом відповідної співпраці з майбутньою Росією⁷.

Події 1918-1921 рр., провал федералістських планів Ю.Пілсудського та підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р. фактично означали перемогу територіальної програми Національної Демократії. Для її лідерів це стало поштовхом для подальшого втілення в життя своїх концепцій національної політики, – “щоб креси і, – як вони доводили, – наші міста не тільки за належністю, але і за національним духом культури були польськими”⁸. Маючи на меті побудувати державу лише для польської нації, теоретики і практики ендеції боролися з усім, що суперечило їхнім планам. Цій меті було підпорядковане завдання повної колонізації українців Східної Галичини. На практиці національні демократи виходили з того, що єдиною державною мовою може бути виключно польська, а державним навчальним закладом – польськомовний. Українські культурно-освітні та господарські установи могли створюватися лише власними силами. Рівність перед законом усіх жителів держави, проголошена в конституції,

стосувалася лише лояльних до держави громадян. Шляхом зміни національної структури Східної Галичини та впливу польської культури планувалось досягти асиміляції українців⁹. Обґрунтовуючи необхідність асиміляції слов'янських народів, лідер Національної Демократії С.Габський стверджував, що Польща повинна стати національною державою, оскільки з федеративним устроєм вона проіснує не більше кількох десятків років¹⁰.

Діяльність ендеків активізувалася після встановлення східних кордонів Польщі. За допомогою своїх політичних організацій, зокрема "Союзу захисників Львова", а також через адміністративний та поліцейський апарат, партія національних демократів намагалася впровадити свої програмні засади в життя. Її лідери доводили, що Східна Галичина є географічним, а не політичним поняттям, і що східногалицька проблема не є для Польщі національно-політичною, а тим паче – міжнародною¹¹. Про будь-яку форму самоврядування на цих землях взагалі не йшлося. У вересні 1922 р., обговорюючи урядовий проект воєводської автономії, ендеки керувалися тим, що прийняття закону про самоврядування східногалицьких воєводств має на меті не розв'язання неіснуючого українського питання в Польщі і відокремлення частини краю, а лише врегулювання системи самоврядування, і згідно із конституцією він стосується всіх воєводств однаково¹². 22 вересня 1922 р. на засіданні конституційної комісії сейму за пропозицією діяча ендеків С.Гломбінського було висунуто проект, відповідно до якого закон про воєводську автономію поширювався на всю державу. Прийняття 26 вересня 1922 р. цього закону не змінило ставлення ендеків до українців. У адміністративному апараті і судочинстві, в державних школах впроваджувалася польська мова, зменшувалося число українських шкіл, підтримувалися польські господарські, суспільно-політичні та культурні організації. На думку ендеків, велике значення мала здійснювана урядом осадницька політика, яку вони вважали, за висловом свого соратника Й.Бартошевича, "національною і державною необхідністю"¹³.

Програмні засади Національної Демократії та її політика щодо національного питання не підтримувалися багатьма іншими політичними напрямками і стали предметом критики опонентів, зокрема, пілсудчиків¹⁴. Суть розробленої ними національної політики, яка дістала назву федералістської (прометеїстської), полягала в тому, що вирішення національних проблем у Східній Європі спрямовуватиметься у вигідне для Польщі русло і буде запорукою успішної внутрішньої політики. Умовою реалізації засад цієї концепції була ліквідація сепаратистських тенденцій національних меншин, їх згуртування та об'єднання з Польською державою¹⁵.

Бельведерські кола, які співпрацювали з Ю.Пілсудським, тісно пов'язували вирішення національного питання повоєнної Польщі з міжнародним становищем і розташуванням сил в Центральній і Східній Європі, яке склалося після підписання Версальського договору. Головною метою політичної програми федералістів мала стати незалежна Україна, тому вони були схильні підтримувати сепаратистські тенденції України від Росії та мирне вирішення взаємних протиріч між обома державами. Негативно оцінювали вони спроби відновлення царської Росії з кордонами 1914 р., ідею реалізації федеративних зв'язків України з Польщею вони відкладали на недалеке майбутнє¹⁶. Українсько-польську війну 1918-1919 рр. прибічники федералістської концепції вважали згубною для української ідеї. Водночас, не визнаючи ЗУНР і ратуючи за входження Східної Галичини до складу Польської держави, вони погоджувалися з думкою про компромісне розмежування цієї території. Для цього під час переговорів про перемир'я в 1919 р. вони, як і лідери ППС, пропонували поділити Східну Галичину вздовж річок Буг і Золота Липа. Львів і Бориславський нафтовий басейн мали б залишитися в межах польської території. Розмежування між Річчю-Посполитою і Україною повинно було б відбутись за принципом рівноваги: скільки поляків залишається в Україні, стільки ж українців у Польщі. Тим самим Україна могла б отримати національно свідомих громадян, а Польща – родовища нафти, залізницю стратегічного значення Львів-Лавочне-Мукачеве. На думку федералістів, такий поділ, заснований на двосторонньому порозумінні, створював би основу мирного співжиття двох народів¹⁷.

Пропагуючи ідею незалежної України, пілсудчики підтримували політику С.Петлюри та прагнули укласти з УНР тривалий мир. З кінця 1919 р. вони все частіше говорили про необхідність воєнного походу на Київ, щоб допомогти наддніпрянцям у

боротьбі з більшовиками. Газети "Rzad i Wojsko", "Gazeta Polska", "Kurier Poranny", "Naryd" та ін. пропагували цю ідею в польському суспільстві, писали про важливість надання Україні воєнної допомоги, підтримки Петлюри у боротьбі з більшовиками та Добровольчою армією А.Денікіна. Після поразки петлюрівців пілсудчики навіть запропонували створити на східних теренах Східної Галичини і Волині Українську державу, яка була би у федерації з Польщею¹⁸.

Можливість реалізації східної політики Ю.Пілсудського і підписання договору з С.Петлюрою значною мірою залежало від подальшого перебігу українсько-польської війни, що ускладнювала налагодження політичної співпраці з УНР і перешкождала федералістським планам бельведерських кіл. Водночас бойові дії на сході перешкождали розгортанню широкої кампанії на північно-східних рубежах країни, що було підставою для гострих нападів політичних опонентів Ю.Пілсудського з табору ендеції і змушувало до негайного вирішення східногалицької проблеми¹⁹.

Зміни в польсько-українських стосунках наприкінці 1919 р. дали змогу федералістам поширити свої територіальні зазіхання на всю Східну Галичину. Делегація УНР, яка представляла всю Україну, у пошуках союзників перед наступом більшовиків вступила в таємні переговори з Польщею, які, як відомо, закінчилися укладанням у квітні 1920 р. політичної і військової конвенції між ними. За надання Варшавою воєнної допомоги у війні проти Радянської Росії, що давало шанси існуванню незалежної Української держави, С.Петлюра погоджувався на належність до Польщі Східної Галичини, частини Волині та кількох повітів Поділля²⁰. Незважаючи на боротьбу галичан та дипломатичні заходи уряду ЗУНР, поляки і далі трактували східногалицьку проблему як внутрішньодержавну. Політика пілсудчиків, спрямована на підтримку петлюрівців, дістала схвалення польських соціалістів. І.Дашинський у виступі в сеймі 24 квітня заявив, що польсько-український договір має закласти підвалини незалежності України й необхідний як Польщі, так і Україні, а газета "Dziennik Ludowy" підкреслювала, що цим актом Польща створила міцний фундамент для своєї незалежності²¹.

Під час спільного польсько-українського походу на Київ серед бельведерських кіл запанували піднесення і оптимізм. Створення незалежної України, і, як наслідок, торжество федералістської програми видавалось їм справою найближчого часу. Преса гостро критикувала концепції ендеків в східному, зокрема в українському питанні²².

Польсько-радянська війна 1920 р. та перемога польських військ під Львовом та Варшавою поділила федералістів на дві групи. Перша (складалася з прибічників орієнтації на власні сили) не довіряючи західним державам, зокрема Франції, наполягала на необхідності переговорів з Радянською Росією і підписання мирного договору. Питання незалежності України вони відкладали до більш сприятливого моменту. Друга група, до якої входило найближче оточення Ю.Пілсудського, була противником мирних переговорів і шанси для реалізації своїх федералістських планів вбачала у перемозі на Віслі. Вони погоджувалися на переговори з Росією за умови участі в них С.Петлюри як єдиного представника України²³.

Результати польсько-радянської війни і підписання в 1921 р. Ризького мирного договору засвідчили про поразку східної політики пілсудчиків. Однак вони не відмовилися від своїх планів на сході і заявляли про "продовження праці над створенням незалежних кресових держав"²⁴, про свою вірність ідеї федерації та незалежності народів на територіях між етнічною Польщею та Росією. І.Дашинський з цього приводу говорив, що процес визволення народів сходу тільки розпочинається, і Польща ніколи не залишиться байдужою до їх національно-визвольної боротьби²⁵.

Підтримуючи ідею незалежності України в повоєнний час, пілсудчики розуміли неможливість втілення її в життя. Тепер українське питання вони розглядали винятково як внутрішнє польське, а Східну Галичину – як складову частину Другої Речі Посполитої. Національна політика, на їх думку, мала бути спрямованою на інтеграцію східних земель з державою, щоб можливе створення у майбутньому незалежної України не вплинуло на зміну східних кордонів Польщі²⁶. Водночас федералісти констатували, що перешкодою на шляху інтеграції східних кресів у Польщі є національні рухи меншин, котрі їх заселяють. Один з творців федералістської концепції Т.Голушко, який представляв також один з напрямків у ППС, писав з цього приводу, що джерелом сепаратистських тенденцій слов'янських меншин є відсутність гнучкої державної політики в національному

питанні. Він пропонував проводити таку політику, завдяки якій національні меншини "вважали би відокремлення від Польської держави своєю поразкою...", щоб вони "...полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертвних і патріотичних громадян". Уряд повинен забезпечити "певні свободи і можливості для національного розвитку усім меншинам у такій формі, аби ті свободи не послаблювали, а навпаки, зміцнювали Польську державу"²⁷. Гаслу національної асиміляції він протиставляв політику державної асиміляції²⁸.

Важливе місце в польській політичній думці належало концепції Т.Голувка щодо Східної Галичини. У своїй праці "Національне питання в Польщі" він писав, що єдиною формою розв'язання східногалицької проблеми, "яка є болячкою Другої Речі Посполитої, є надання їй територіальної автономії", і вважав це питання одним з найважливіших в державі²⁹. Автономія передбачала створення крайового сейму і регіонального уряду. До їх компетенції належали б питання освіти, релігії, охорони здоров'я, місцевого самоуправління, господарства. Закордонна і митна політика, військова справа, фінанси повинні б підпорядковуватися варшавському уряду, в якому мав бути міністр-українець, а в загальнопольському сеймі – делегати львівського сейму³⁰.

Крім напрямку пілсудчиків, у ППС сформувалася низка інших концепцій щодо вирішення українського питання в Польщі. Серед них заслуговує на увагу проект територіальної автономії Східної Галичини М.Недзялковського, який 20 жовтня 1921 р. був надрукований в центральному органі партії – газеті "Robotnik", а у вересні 1922 р. запропонований для обговорення у сеймі. Виходячи із політичної ситуації та міжнародного становища Польщі, автор намагався погасити міжнародні конфлікти у Східній Галичині й зробити крок назустріч пригнобленим українцям.

Згідно з проектом до складу автономної території мали входити Станіславське, Тернопільське та східні повіти (де переважало українське населення) Львівського воєводств, але без Бориславського нафтового басейну. Мешканці Східної Галичини отримували рівні з усім населенням країни громадянські права. Законодавча влада мала належати крайовому сейму, обраному на три роки. До його компетенції входили б питання мови, віросповідання за винятком тих, які стосувалися закордонної політики, освіти, місцевої адміністрації та адміністративного поділу Східної Галичини; організації кримінальної поліції, будівництва, служби безпеки, промисловості і торгівлі; земельних справ, за винятком аграрної реформи; локальних залізниць та ін.³¹

Інша позиція розв'язання українського питання належала галицьким соціалістам, насамперед А.Гаузнеру та Г.Левенгерцу. Виступаючи проти територіальної автономії Східної Галичини, вони відстоювали ідею включення краю до складу Польщі як її органічної частини, щоправда, підтримуючи ідею надання українському населенню культурно-національної автономії в межах існуючих трьох воєводств³². Свої погляди вони аргументували тим, що територіальна автономія послабить зв'язки краю з Польщею і в майбутньому призведе до остаточного його відокремлення. Крім того, подібні пропозиції випливали з неприйняття галицькими соціалістами українського національно-визвольного руху. Частина пепеєсівських діячів на чолі із З.Жулавським були прихильниками концепції приєднання Львова, Дрогобича та Борислава до Польщі, об'єднання решти території Східної Галичини з Волинню та створення окремої української автономії³³. У вересні 1924 р. ППС виробила узгоджувальну програму щодо українського питання, в якій вимагалася територіальна автономія для земель, де переважало українське населення. У січні 1925 р. у сеймову конституційну комісію був внесений відповідний законопроект, який після гострої критики з боку правих та центристських партій навіть не був внесений для розгляду на засідання сейму.

Інші польські політичні угруповання так чи інакше схилялися до згаданих напрямків, а їх програми, пов'язані з вирішенням національного питання, були близькими до ендецьких або пілсудчиківських. Так, Польська людська партія "П'яст", маючи на меті задоволення інтересів місцевого населення, пропонувала проведення кардинальних політичних реформ на кресах. При цьому партія ставила основне завдання – забезпечити пріоритет державних інтересів та припинення антидержавної пропаганди³⁴. Після відновлення польської самостійності "П'яст" засуджував виникнення незалежних держав на сході і, на думку лідерів партії В.Вітоса та Я.Дамбського, Польща мала захопити там якнайбільше територій. Східну Галичину необхідно повністю інтегрувати до складу

держави. Під час польсько-радянської війни та походу на Київ партія, сподіваючись отримати на сході величезні земельні простори для польської колонізації, переходить на федералістські позиції Ю.Пілсудського³⁵, однак після підписання Ризького договору знову стає на свої попередні позиції.

Близькою за поглядами до бельведерських кіл та ППС було Польське стронніцтво людове "Визволене". Лідери партії М.Ратай та С.Тугутт підтримали ідею незалежної України та приєднання до неї частини Східної Галичини. За їх концепцією, Львів мав залишатися у складі Речі Посполитої. Україна, звільнившись від російської неволі, на їх думку, тісно співробітничала б з Польщею. В країні були б створені всі умови для нормального співжиття різних національностей, що привело би до інтеграції земель та зміцнення кордонів.

1. На початку століття партія ендеків називалася Національно-Демократичною, в перші роки незалежності – Народно-Національним Союзом, у тридцятих роках – Національною партією.
2. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa.-Warszawa, 1929.– S.518-519.
3. Gazeta Warszawska. – 1918. – 20 listopada.
4. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej // Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50 lecia pracy naukowej profesora Henryka Lowmiańskiego.-Poznań– S. 304-305.
5. Akta i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu. – Paryż, 1920. – Cy.I. – S.109-123.
6. Wapiński R. Roman Dmowski. – Lublin, 1988. – S.277.
7. Faryś J. Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918 -1939. – Warszawa, 1981. – S.76-77.
8. Papieżyńska-Tyrek M. Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926.-Kraków, 1979.–S.45.
9. Słowo Polskie. – 1924. – 18 kwietnia.
10. Grabski S. Naród i państwo. – Lwów, 1922. – S. 9-10.
11. Gazeta Warszawska. – 1922. – 13 sierpnia.
12. Gazeta Warszawska. – 1922. – 28 września.
13. Bartoszewycz J. Znaczenie polityczne Kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S.26-32.
14. Політичні концепції пілсудчиків пов'язані з іменем видатного діяча польського національно-визвольного руху періоду поділу країни, одного з провідних діячів ППС, начальника Польської держави Ю.Пілсудського, а також публіцистів та політичних діячів Т.Голувка, Л.Василевського, З.Дрешера та інших, котрі представляли один із напрямків ППС.
15. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939.-Wrocław-Warszawa-Kraków, 1979 – S. 22.
16. Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919).-Warszawa, 1969 – S.24-25.
17. Gazeta Polska. – 1919. – 18 maja.
18. Rząd i Wojsko. – 1919. – 21 grudnia.
19. Garlicki A. Jozef Piłsudski. 1867 – 1935. – Warszawa, 1990.- S.218.
20. Torzecki R. Piłsudski i Petlura w latach 1919-1923 // Międzymorze. Polska i kraje Europy środkowo Wschodniej. XIX XX wiek, 1995.-Warszawa, 1995. – S.196.
21. Dziennik Ludowy. 1920. – 1 maja.
22. Kurier Polski. – 1920.- 30 kwietnia, 11 maja.
23. Faryś J. Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918-1939. – S.49-50.
24. Ibid.
25. Dziennik Ludowy. – 1921. – 13 października.
26. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – S.22.
27. Hołowko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1925– S.20-21.
28. Werschler I. Tadeusz Hołowko. życie i działalność. – Warszawa, 1984. – S.166.
29. Hołowko T. Kwestia narodowościowa w Polsce.– Warszawa, 1927. - S.30,34.
30. Werschler I. Tadeusz Hołowko. życie i działalność. –S.168-169.
31. Robotnik. – 1921. – 20 października.
32. Sliwa M. Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej // Dzieje Najnowsze. – 1983. – № 1-2. -S.115.
33. Papierzyńska-Turek M. Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. – S.49.
34. Bielikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925. – S.101.
35. Witos W. Moje wspomnienia. – Paryż, 1964. – T.II. – S.255-256.

Володимир Комар
(м.Івано-Франківськ)

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1919-1939 рр.): ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ЕТАПИ

Обрана тема вже привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Слід віддати належне дослідженням польських вчених, у яких загалом вірно визначені основні напрямки і етапи національної політики Польщі в Галичині у міжвоєнний період¹. Особливо плідно над вивченням цієї проблеми потрудилися українські історики: О.Ю.Карпенко², С.А.Макарчук³, Ю.Ю.Слидка⁴, монографії яких не втратили своєї актуальності і в наш час. Вагомий внесок у дослідження згаданої проблеми внесли науковці, праці яких з'явилися в перших роках незалежної України⁵. Однак, дослідження хронологічно розподілилися вкрай нерівномірно і присвячені в основному 20-им рр. ХХ ст.

У концепціях найвпливовіших польських політичних таборів – національних демократів (ендеків) і пілсудчиків (ідейних соратників Ю.Пілсудського) – ще напередодні Першої світової війни однозначно стверджувалося, що Галичина – споконвічна польська земля, без якої неможливе існування майбутньої польської держави⁶.

Українці теж не уявляли, що патримонія (земельне володіння) прадавніх галицьких королів може стати їм чужою і мріяли про перетворення цього регіону в "П'ємонт" національного відродження всього українства.

Польсько-українські суперечки початку ХХ ст. за приналежність Східної Галичини і Львова в 1918 р. переросли у відкрите збройне протистояння. Ця трагічна сторінка у відносинах двох слов'янських народів стала продовженням всієї попередньої історії взаємних стосунків. Збройний конфлікт завершився у липні 1919 р. перемогою поляків, які були національно і політично більш зрілими до державного будівництва.

Політику польських урядів у Галичині можна умовно поділити на два великі періоди, які відображали розстановку політичних сил у державі: "парламентської демократії" (1919-1926 рр.) і "санацийної диктатури" (1926-1939 рр.). Відповідно до цих періодів щодо українців у Польщі декларувалося застосування політики національної і державної асиміляції. У рамках кожного із них виділяються етапи, критерієм поділу яких вибрано якісні зміни у політиці властей щодо українського населення.

Після завершення польсько-української війни 1918-1919 рр. розпочався етап, що тривав до рішення Ради послів від 15 березня 1923 р. про остаточне входження Галичини до складу Польщі. В українській історіографії він трактується як "утвердження польського окупаційного режиму" в Галичині⁷. Польські історики, покликаючись на рішення Верховної ради Антанти від 25 червня 1919 р., заперечують факт окупації⁸. Дійсно, у розпорядженні Ліги Націй прямо вказувалося: "Надати дозвіл польському урядові на військову окупацію території Східної Галичини"⁹. Якщо наслідувати логіку польських істориків, то можна дійти висновку, що узаконена окупація перестав бути окупацією, а представляє собою норми міжнародного права. Однак, щоб остаточно з'ясувати це питання, необхідно проаналізувати політику польських властей в Галичині на цьому етапі.

Одержавши від Антанти дозвіл на реалізацію своїх військових функцій аж до р. Збруч, польська влада ввела у Галичині надзвичайний стан, що супроводжувався військовим і поліційним терором. Полонених Української Галицької Армії (УГА) ув'язнено в концтаборах, де число українців перевищувало 100 тис. чол.¹⁰. Військово-поліційні суди проводили розправи над українцями без суду і слідства. Складалося враження, що основним завданням нової влади в Галичині стало винищення української інтелігенції і греко-католицьких священиків.

Проводилися заходи з метою інтегрувати землі галицьких українців у польську державу. 30 січня 1920 р. було скасовано Галицький крайовий сейм і крайовий виділ, а їх майно переходило в руки польських властей. Будинки сейму став власністю Львівського університету, перейменованого в університет Яна Казимира. У березні 1920

р. заборонено вживати терміни "Галичина", "українець", "український". Запроваджено штучну назву "Східна Малопольща"¹¹. Етноніми "русин", "русинський", що вже стали анахронізмами, використовувалися владою для демонстрації існування нібито окремого від українців Наддніпрянщини народу.

На цьому етапі польська влада за допомогою політики "доконаних фактів" і популістських рішень намагалася доказати світовому співтовариству своє право на володіння Галичиною. Тут характерними були такі рішення і законодавчі акти. Законом від 5 грудня 1920 р. на території колишнього Королівства Галиції і Лодомерії створювалися чотири воєводства: Краківське, Львівське, Станіславівське і Тернопільське¹². Під час визначення територій воєводств, зокрема, Львівського, межі були штучно розширені владою за рахунок польських етнічних земель, щоб створити перевагу польського населення.

Закон від 17 грудня 1920 р. про військове осадництво на східних кресах передбачав виділення розparcelьованих земель з фонду аграрної реформи для солдатів і офіцерів польської армії, що відзначилися у війні з українцями 1918-1919 рр. і надалі мали служити опорою державної політики на сході¹³.

1 вересня 1921 р. ліквідовано галицьке намісництво і уніфіковано адміністративний поділ. У вересні 1922 р. на території галицьких воєводств проведено вибори до парламенту республіки, хоча вони ще не належали Польщі. Українці свідомо бойкотували вибори, а їх права "відстоювали" польські депутати.

Типовим прикладом популістських рішень парламенту може послужити закон про особливості воєводського самоврядування на території Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств від 22 вересня 1922 р.¹⁴. Ним гарантувалося надання прав самоуправління для кожного з цих воєводств, але після рішення Ради послів про це було забуто.

Таким чином, у 1919-1923 рр. польська політика в Галичині реалізовувалася в таких напрямках: по-перше, влада намагалася розправитися з проявами українського національно-визвольного руху і затерти в народній пам'яті саму назву українства; по-друге, швидкими темпами ліквідувалися ознаки галицької автономії часів Австро-Угорської імперії і створювалося враження, що Галичина – інтегрована польська територія; по-третє, застосування так званої політики "доконаних фактів" забезпечувалося відповідною законодавчою базою, що мала створити видимість легітимності перед обличчям світового співтовариства, репрезентованого Лігою Націй. Після цього напрошується питання: якщо польська влада в Галичині не була окупаційною, то чому характер її правління набрав ознак окупаційного режиму?

Рішення Ради послів від 15 березня 1923 р. про передачу Галичини полякам фактично санкціонувало інкорпораційну програму ендеків, складовою частиною якої стала національна асиміляція меншин і спроби перетворення Польщі в однаціональну державу. В 1923-1926 рр. політична програма ендеків стала основою урядової програми Польщі в українському питанні. Її складовими були подальша колонізація Галичини, обмеження місцевого самоврядування, зміцнення польського елемента у всіх сферах суспільно-політичного життя, полонізація українського шкільництва. Для забезпечення домінації польської мови на т. зв. "східних кресах" були видані мовні закони С.Грабського від 31 липня 1924 р. і як наслідок запроваджено двомовні (утраквістичні) школи. Національна політика ендеків, що була домінуючою в період "парламентської демократії", не вирішила українського питання, а навпаки, сприяла активізації антипольських настроїв у Галичині.

Після травневого 1926 р. перевороту в Польщі встановився режим "санациї", ядро якого складали ідейні соратники Ю.Пілсудського. Розпочався новий етап в політиці щодо українців Галичини. Прийшовши до влади, пілсудчики прагнули "оздоровлення" політичного та економічного клімату в державі, що передбачало й поліпшення відносин у сфері національної політики. Оточення Ю.Пілсудського у переломний для II Речі Посполитої момент не могло нехтувати довір'ям чотиримільйонного українського населення, яке компактно заселяло стратегічно важливі південно-східні воєводства держави і становило на цих землях більшість¹⁵. Розглядаючи українське питання як

внутрішню польську справу, пілсудчики запропонували програму державної асиміляції, "щоб при умові збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття приналежності до польської державності"¹⁶. Йшлося насамперед про виховання лояльних громадян II Речі Посполитої методами політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього характеру. Однак, як виявилось пізніше, така політика була лише перехідним етапом до національної асиміляції меншин. Незважаючи на це, українці сподівалися, що в діях влади наступить розуміння важливості української проблеми і покращення їхніх умов існування.

У період з 15 травня 1926 р. до 17 березня 1930 р., коли уряди II Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила "санації" К.Бартель, були сформульовані засади національної політики, але не конкретизовано шляхів і методів її реалізації. У цей час українське питання вирішувалося, в основному, на рівні органів воєводської адміністрації.

Події 1930 р. виявили повну неспроможність правлячого режиму вирішити українське питання. Доказом цього була непослідовність у діях уряду, що виражалась то у політичних спробах розв'язання проблеми, то у заходах репресивного характеру. Сумнозвісна "пацифікація" українського населення Галичини, кульмінація якої тривала протягом 21 вересня-16 жовтня 1930 р., стала початком чергового етапу польської політики в Галичині. Під приводом боротьби з саботажними виступами Організації українських націоналістів (ОУН) військо і поліція нищили українські культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття мирного населення, віддано до суду 909 українців, у тому числі п'ять депутатів до сейму республіки¹⁷, що призвело до зриву передвиборчої кампанії галичан.

Застосування владою принципу колективної відповідальності загострило польсько-українські відносини в Галичині, налагодження яких стало одним із першочергових завдань другого уряду В.Славека (4.12.1930-26.05.1931 рр.). Переламати негативне відношення українців до польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою галицькою партією – Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). Зауважимо, що вже на початку 1931 р. відбулося декілька таємних зустрічей польських урядовців із впливовими політиками УНДО, зокрема з М.Галуцьким, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР)¹⁸. Однак розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Т.Голувко і депутат сейму Я.Єнджеєвич, не принесли очікуваних результатів.

Вбивство у Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН найактивнішого поборника угоди між УНДО та санаційним урядом Т.Голувка припинило розмови про польсько-українське порозуміння і ще більше загострило національні відносини в Галичині.

Події початку 1930-х рр. однозначно засвідчили відхід від застосування політики державної асиміляції і повернення до методів національної асиміляції меншин. Поляризація позицій правлячого табору щодо вирішення українського питання найшвидше проявилася у верхніх ешелонах збройних сил Польщі. Командувачі військових округів започаткували програму, яка виходила з необхідності перетворення непольського населення в лояльних громадян держави репресивно-адміністративними методами. Так звана політика "зміцнення польськості" практикувалися і в Галичині.

Підґрунтям для її проведення стали законодавчі акти першої половини 30-х рр. Зокрема, 14 березня 1932 р. сейм схвалив черговий законопроект про військову колонізацію південно-східних воєводств¹⁹. Головним речником колонізації був генерал Т.Каспжицький. Найбільш важливим аргументом для поновлення цієї акції стало забезпечення стратегічно важливих об'єктів і прикордонної смуги у випадку можливої агресії СРСР. Осадники мали сприяти ополіченню українського населення і могли використовуватися владою для придушення національно-визвольних рухів меншин.

Закон від 23 березня 1933 р. про часткову зміну устрою територіального самоврядування фактично передавав ці органи у відання державної адміністрації²⁰. До того ж польські власті чинили всілякі обмеження, щоб не допустити до керівництва в органах самоврядування представників українського населення.

Закон про кооперацію від 13 березня 1934 р. обмежив компетенцію Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові територією трьох воєводств Східної Галичини, передавши польським державним установам 430 підприємств Волині, Полісся і Холмщини²¹.

Полігоном для апробації польської політики регіоналізму стала Гуцульщина. Тут в гірських повітах Станиславівського воєводства вже з грудня 1933 р. розпочало діяльність польське Товариство приятелів Гуцульщини, головою якого був дивізійний генерал Т.Каспжицький²². Метою товариства вважалось підтримання регіонального сепаратизму гуцулів як нібито частини окремого від українців народу. На погляд військових, колонізація гуцулів з огляду на їхнє розташування у важкодоступних гірських районах та притаманний їм консерватизм видавалася проблематичною. Тому застосовано тактику відокремлення цих етнічних груп населення і протиставлення їх українському національному організмові.

Черговий і заключний етап політики польських властей в Галичині розпочався після смерті Ю.Пілсудського 12 травня 1935 р. Від попереднього він відрізнявся більшою інтенсивністю реалізації політики "зміцнення польськості", яка в березні 1939 р. стала офіційною програмою уряду Польщі в українському питанні.

Поряд з цим, у травні-червні 1935 р. в Галичині відбулася подія, відома в історіографії під назвою "нормалізація" польсько-українських відносин. На цей раз ініціатива врегулювання стосунків виходила від представництва УНДО та УПР і була прийнята через посередників відомим прихильником угоди з українцями В.Славеком, який на той час вже втретє очолював кабінет міністрів Польщі (29.03.-12.10.1935 р.).

Угода лідерів УНДО з урядом перекреслила процеси згуртування національних сил українців, що наблизили ще наприкінці 1934 р. Саме тоді представники чотирьох провідних партій Галичини: УНДО, Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української народної обнови (УНО) та трьох еміграційних з осередками у Празі зустрілися на конференції у Львові, де висловили потребу консолідації національних сил українців усього світу задля відновлення самостійної української держави²³. Постановою від 27 грудня 1934 р. українські партії вирішили зорганізуватися у Всеукраїнський національний конгрес (ВНК). Його скликання планувалося на вересень 1935 р. і збігалося з наступними парламентськими виборами в Польщі.

"Нормалізаційна" угода, забезпечивши представникам УНДО певну кількість депутатських мандатів, викликала розкол у середовищі легальних українських партій у Польщі. Невідомо чи це відповідало планам польських політиків, однак реакція на цей факт представників гона пілсудчиків говорить сама за себе. Зокрема, станиславівський воєвода З.Ягодзінський відразу після укладення формальної угоди рапортував до Варшави: "...початок вже зроблено, єдиний донедавна український фронт є розбитий"²⁴. Так, "нормалізація" унеможливила реалізацію ідеї ВНК. Договір про наміри покращення стосунків не виправдав сподівань українства Галичини (поза деякими поступками культурного та економічного характеру і припиненням фаворизування урядом старорусинської течії) і, на наш погляд, не мав впливу на продовження політики "зміцнення польськості".

Частина правлячого табору, очолювана Генеральним інспектором збройних сил (ГІЗС) Польщі Е.Ридз-Смігли та міністром військових справ Т.Каспжицьким, негативно реагувала на будь-які спроби порозуміння з українцями і, захопивши владу в державі після відставки В.Славека, проводила заходи щодо утвердження польського елементу у всіх ділянках політичного, економічного і культурного життя Галичини.

У цьому плані значного розмаху набула акція т. зв. "шляхти загородової". Її розпочали військові у прикордонних повітах Львівського воєводства під приводом реполонізації сотень тисяч польських шляхтичів, які нібито були насильно українізовані після поділів Речі Посполитої. Ці псевдотеорії не витримували критики навіть з боку польських селян Самбірщини, які обурюючись, заявляли: "Якщо польська шляхта зрусифікувалась, то чому польські хлопці (селяни) зуміли зберегти свою етнічну приналежність?"²⁵. Дійсні мотиви польських політиків, на наш погляд, наглядно демонструє географія розміщення шляхетських осередків. Шляхту "відкривали" на

кордонах з Румунією, Литвою і СРСР, вздовж залізниць, шосе, навколо великих міст і в стратегічно важливих регіонах, зокрема у Дрогобицькому повіті, де були найбагатші в Польщі запаси нафти. Не маючи фінансової можливості зміцнити ці важливі для обороноздатності держави території польськими колоністами і не довіряючи лояльності місцевого українського населення, військові вирішили застосувати цей новий метод в національній політиці. Для його реалізації у 1935 р. в Перемишлі організовано "Союз шляхти загородової", на чолі якого став А.Мйодонський. На початку 1936 р. шляхетські акції поширилися на сусідні повіти Львівського і Станіславівського воєводства. Загалом на східних окраїнах II Речі Посполитої, організатори налічували від 800 тис. до 1 млн. чол. новоявлених шляхтичів²⁶. Це становило близько 20 % від загальної кількості українців у Польщі. Розділення українців за становою ознакою і заперечення існування у них шляхетської верстви стало спробою доказати неповноцінність українського суспільства.

Знаряддям політики військового керівництва в Галичині виступало польське населення. З цією метою 23 листопада 1935 р. було створено Секретаріат порозуміння польських суспільних організацій (СППОС). Головою секретаріату став генерал А.Литвинович, що свідчить про характер цієї інституції. Він, зокрема, заявив, що СППОС організовано з метою піднесення морального духу поляків Східної Малопольщі і утвердження польського стану осілості в цьому регіоні²⁷. Зауважимо, що в лютому 1937 р. Секретаріат об'єднував 77 найвпливовіших польських організацій Галичини²⁸, що виступали знаряддям політики „зміцнення польськості”, яку ініціювали військові. Залучення організованого польського суспільства до виконання завдань національної політики стало характерною рисою цього етапу.

Правлячі кола Польщі приділяли значну увагу Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яка залишалась основним фактором збереження національної ідентичності українців Галичини. Для ліквідації виразно українського характеру церкви і перетворення її в понаднаціональну інституцію пропонувалося застосувати рух поляків греко-католиків. Визнано необхідним також використовувати ідейні розходження між єпископами УГКЦ – А.Шептицьким та Г.Хомишином і сприяти поширенню поглядів на латинізацію церкви, прихильником яких був станіславівський єпископ²⁹.

З метою зміни національної структури населення Галичини всіляко підтримувалася еміграція українців до Канади, США і країн Латинської Америки: Уругваю, Болівії, Чилі³⁰. Заморська еміграція вважалася урядом безповоротною, а викуплена в українців земля мала перейти в польські руки. Це відбувалося при одночасному стримуванні польської еміграції з Галичини. Перешкодою на шляху реалізації планів польських політиків став початок Другої світової війни.

Таким чином, кінцевою метою польської політики в Галичині у міжвоєнний період було її перетворення в інтегровану частину Польщі. Задля цього протягом усіх, без винятку, її етапів (1919-1923, 1923-1926, 1926-1930, 1930-1935, 1935-1939 рр.) щодо українців застосовувалася політика національної асиміляції. Вона реалізовувалася різноманітними методами, які в загальному можна характеризувати латинським принципом "поділяй і володарюй". Українців штучно розділяли і протиставляли за етнічною, політичною, економічною, партійною, становою, релігійною та іншими ознаками. Реалізацією цієї політики займалися міністерства, воєводські й повітові уряди, командування військових округів, польські громадські організації, що нечувано загострило польсько-українські відносини напередодні Другої світової війни.

1. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939.- Wrocław, 1979.- 262 s.; Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912-1923.- Warszawa, 1985.- 326 s.; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929.- Kraków, 1989.- 467s;

2. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920 рр.).-Львів, 1964; Його ж. Поневолення Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею // Творчество історичної справедливості.- Львів, 1968.- С.397-409.

3. Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на Западно-украинских землях в период империализма.- Львов, 1983.- 253 с.

4. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939).- К., 1985.- 272 с.

5. Швагуляк М.М. „Пацифікація”. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність.- Львів, 1993.- 52 с.; Його ж. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919-1939 рр.) // Сучасність.- 1994.- № 2.- С. 77-84; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.- 200 с.; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин.- К., 1998.- 298 с.; Генік М.А. Українське питання в польській політиці періоду парламентаризму // Українознавчі студії.- Івано-Франківськ, 1999.- № 1.- С.122-135.

6. Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej // Aneks.- Londyn, 1982.- N 28.- S. 98.

7. Кугутяк М.В. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920-1923 роках // Галичина.- 1997.- № 1.- С.45.

8. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках". Варшава, 22-24 травня 1997 року.- Варшава, 1998.- С.32.

9. Zurawski vel Gralewski P.P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919.- Warszawa, 1995.- 37 s.

10. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії...- С.154.

11. Діло.- 1935.- 12 липня.

12. Ustawy i rozporządzenia z lat 1918-1934.- T.1.- Warszawa, 1936.- S.124.

13. Dziennik Ustaw RP (D.U. RP).- Warszawa, 1920.- № 117.- S.40.

14. Ustawy i rozporządzenia z lat 1918-1934.- T.1.- Warszawa, 1936.- S. 341.

15. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku.- Warszawa, 1927.- S.56.

16. Paprocki S. Kwestia ukraińska.- Londyn, 1949.- S.10.

17. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn.2254, k.15.

18. Sprawy Narodowościowe.- 1937.- Nr.4-5.- S.423.

19. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych (GMSW), sygn. I.300.1.658, k.155.

20. D.U. RP.- Warszawa, 1933.- № 35.- S. 294.

21. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach (1934 r.) // Dzieje Najnowsze.- Warszawa, 1992.- RocznikXXIV.- Z.4.- S.41.

22. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 1552, арк. 7.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові), ф. 359, оп. 1, спр. 381, арк. 43.

24. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1305, арк. 76.

25. CAW, 11 Dowództwo dywizji piechoty (11DP), sygn. I.313.11.24, k. 84.

26. AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1, k. 8.

27. AAN, Prezydium Rady Ministrów (PRM), sygn. 64-17, k. 53.

28. Нова зоря.- 1937.- 25 лютого.

29. AAN, PRM, sygn.148-264, k.154.

30. ЦДІАУ у м. Львові, ф. 492, оп.1, спр.197, арк. 2

Микола Генік
(м.Івано-Франківськ)

ІДЕЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ЮЗЕФА ЛОБОДОВСЬКОГО

Ескалація протиріч і зіткнення націоналізмів, що характеризували польсько-українські відносини ХХ ст., згубно вплинули не тільки на стан державності і незалежності Польщі та України, але й на міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі. Усвідомлення політичними елітами спільності інтересів обох народів у макрореєні та критична переоцінка основних тенденцій і результатів міжнаціональних антагонізмів детермінували розробку позитивних концепцій співпраці. Значне місце у процесі налагодження двосторонніх відносин та польсько-українського зближення належить польському поетові, письменникові, перекладачеві, публіцистові і громадському діячеві Юзефу Лободовському (1909-1988).

Останній романтик у польській літературі, продовжувач "української школи" Б.Залеського, С.Гоцинського, А.Мальчевського, Ю.Словацького і Т.Падури, народився в Пурвішках у Литві, однак з дитинства закарбував у пам'яті переказ про походження польської родини Лободовських від українського козацького ватажка кінця ХVІ ст. Г.Лободи. Легенда про змішане походження сприймалася ним як обов'язок діяльності на запобігання міжнаціональним антагонізмам і пошук зближення. У період значного загострення польсько-українських відносин 40- поч. 50-х рр. його діяльність було оцінено як "один з прогонів мосту, що висить над прірвою між двома народами"¹.

Першу світову війну Ю.Лободовський перебув на Кавказі і Кубані, а з постанням Другої Речіпосполитої осів у Любліні, потім – у Варшаві. В молодості був прихильником комуністичних поглядів, пізніше зблизився з ліво-демократичним табором польського політикуму, який репрезентував найбільш реальну програму розв'язання українського питання. Близько співпрацював з петлюрівською еміграцією, Українським науковим інститутом у Варшаві, клубом "Prometeusz" та "Biuletynem polsko-ukrainskim", що видавався у 1932-1938 рр. В.Бончковським².

У відповідь на запитання розповсюдженної "Biuletynem" у 1937 р. анкети "Куди ми прямуємо у польсько-українських відносинах?" Ю.Лободовський стверджував: "(...) якщо поляки (...) не зрозуміють тієї простої правди, що долі України і Польщі історія нерозривно переплела (геніальний вислів Шевченка: "Польща впала та й нас придавила") (...), ми вдруге програємо наш шанс на сході Європи, як ми вже програли в боротьбі зі зростаючим московським імперіалізмом і не втримаємося не тільки в Дубні чи Острозі, але й у Тернополі та Львові"³. З жовтня 1937 до травня 1938 р. на запрошення воєводи Г.Юзевського, що реалізовував на Волині проект переорієнтації українського визвольного руху з антипольського на антиросійський напрям, Ю.Лободовський у Луцьку редагував тижневик "Wolyn". Зміна курсу національної політики Польщі весною 1938 р. спричинила відставку Г.Юзевського і припинення видання "Wolynia". На пам'ять про співробітництво у здійсненні прометеїстської політики поет присвятив Г.Юзевському вірш "Зраджена весна", наводячи паралелі з київським походом весною 1920 р. та мріючи про час, коли "(...) за нашу волю і вашу (марширують знов батальйони) вдивляючись пильно з-під касок, – де ж та втрачена історична мета?"⁴.

Після катастрофічної вересневої кампанії 1939 р. Ю.Лободовський був інтернований в Угорщині, у листопаді перебрався до Парижу, де безрезультатно намагався отримати санкцію віце-прем'єра С.Кота і генерала К.Соснковського для повернення на Волинь з метою запобігання польсько-українським конфліктам. Ним були написані українською і російською мовами листівки із закликом до міжнаціонального порозуміння. Їх планувалося розкидати з літаків над територією Західної України. З 1943 р. Ю.Лободовський на постійно зупиняється у Мадриді, працює на радіостанції, займається літературною і перекладацькою роботою.

В одній з рецензій на твори Ю.Лободовського говорилося, що він піднімав політичні проблеми, "вимощуючи шлях задовго перед практичними політиками і державними діячами"⁵. На початку 50-х рр. в умовах найбільшого загострення польсько-

українських протиріч та панування атмосфери взаємної недовіри серед обох еміграцій Ю.Лободовський був одним з тих, хто взяв на себе ініціативу започаткування двостороннього діалогу. Літом 1951 р. на сторінках лондонських "Wiadomosci" він опублікував статтю "Між Заглобою і Мушальським", стверджуючи необхідність ревізії попереднього курсу політики в українському питанні та підтримки ідеї української державності. Стаття спричинила значний резонанс в українській діаспорі. "Америка" (Філадельфія) передрукувала її повністю, "Соборна Україна" (Париж) – скорочений варіант, а "Сучасна Україна" (Мюнхен) опублікувала коментар Є.Врецьони. Він також виступив прихильником польсько-українського порозуміння та встановлення кордонів за етнічним критерієм, погоджуючись на повернення репатрійованих чи депортованих тоталітарним режимом мешканців до своїх осель. "На нашій землі хочемо бути господарями (...). Але не відмовляємо полякам, давно осілим на Україні, права залишитись на цій землі. Тепер ще зарано, але коли прийде час, скажемо тим здавна осілим полякам: повертайтеся, живіть разом з нами як українські громадяни"⁶.

Стаття Ю.Лободовського викликала заперечення опонентів з польського націоналістичного табору: В.Студницького, Є.Гертиха та В.А.Збишевського. У відповідь на ці зауваження Ю.Лободовський опублікував в редакції Є.Гедройцем "Kulturze" статтю "Проти привидів минулого". У ній він відкидав твердження націоналістів, доводив необхідність для польської державності існування незалежної України і перестерігав політиків, "які дмуть у міхи біля вогню польсько-української ненависті, що будуть співвідповідальні за ту кров, що ще у майбутньому проллється". Виступаючи прихильником двостороннього порозуміння, він твердив, що досягнення "справді історичної угоди буде можливе тоді, коли довершені факти перекресляться, завдані кривди виправяться і здійснені злочини відробяться". Для цього слід встановити етнічні кордони згідно стану національної структури 1939 р., бо "виселені захочуть повернутися, а голосу померлих і замучених по обидвох сторонах теж слід вислухати". Автор стверджував, що основним каменем спотикання у польсько-українських відносинах є територіальна належність землі між Сяном і Збручем. Уникаючи топонімів "Галичина" і "Східна Малопольща" як таких, що зачіпають національні почуття обох сторін, Ю.Лободовський пропонував назву "Червенська земля" як найдавнішу і нейтральну, на його думку. Визнаючи багатовікову польську колонізацію української Галичини, він констатував неможливість проведення у ХХ ст. чіткого польсько-українського етнічного кордону, який за афористичним висловом насправді "проходить через подружнє ложе". Виходячи з цих передумов та твердження, що "Червенська земля – історично, етнографічно і культурно не є ні тільки українською, ні тільки польською, а є спільною", автор пропонував надання їй Польщею і Україною як членами Федерації Центрально-Східної Європи особливого статусу – кондомініону. "Червенська земля, як територіально проміжний елемент, повинна отримати свій власний статут на основі повного рівноправ'я населення та збереження ідентичних форм зв'язку з Варшавою і Києвом. Тоді вона мала б всі шанси стати помостом між двома народами, їхньою цивілізацією і культурою, (...) а не пропасть". Проект передбачав також двомовність в адміністрації, судівництві і шкільництві⁷.

Стаття Ю.Лободовського викликала широку дискусію. Польські опоненти переважно прихильно зустріли пропозицію спрямування польської політики в українофільське русло, зазначаючи, що "треба визнати за іншими ті ж права і привілеї, яких вимагається для себе"⁸. Л.Погоновський повністю солідаризувався з тезою Ю.Лободовського про "повне фіаско нашої перестарілої і реакційної української політики". Польща, на його думку, постійно програла Росії у боротьбі за Україну, зокрема, під час Другої світової війни, коли не було осуджено денаціоналізаторського курсу Другої Речі Посполитої, не видано жодної конкретної декларації щодо українського питання, а "Москва на весь світ рекламувала об'єднану радянську Україну". Статтю Ю.Лободовського він оцінював як дуже запізнілу спробу польської сторони перехопити ініціативу в українському питанні⁹. М.Вежба погоджувався з тезою Ю.Лободовського, що підтримка української державності та федералізація Центрально-Східної Європи сприятимуть гарантуванню безпеки Польщі, оскільки "російсько-український антагонізм буде інтенсивнішим, ніж українсько-польський чи російсько-польський". М.Вежба передбачав, що Польща не повинна побоюватися українсько-німецького зближення:

“Комбінація Росія (плюс Україна) – Німеччина є для нас набагато небезпечніша, а при існуванні незалежної України комбінація Росії, України і Німеччини проти Польщі (чи Федерації) є неможлива”. Пропозицію надання Галичині статусу кондомініону вважав нереальною і важкою для імплементації. М.Вєжба критикував також передбачувані проектом Ю.Лободовського переселення, що перекреслило б можливість співпраці з Україною. Стосовно лінії кордону пропонував шлях взаємного компромісу – поділ регіону: “Єдина рада – це поступки: українці – від Сяну, а ми – від Збруча”¹⁰.

Я.Вільк критичніше поставився до тверджень Ю.Лободовського. Не заперечуючи прогресуючих процесів кристалізації української нації, він вказував на упущення з поля зору змін національної структури населення західноукраїнських земель після Другої світової війни та русифікацію регіону. На його думку, Ю.Лободовський “на відносини поляків і українців дивиться через туман своїх споминів напередодні останньої війни”. Наявність великої російської меншини та географічна близькість до Росії викликала сумніви у Я.Вілька щодо перспектив української держави. Він обережно ставився до членства України у Федерації Центрально-Східної Європи, вважаючи небезпечним пересування її центру ваги задалеко на схід¹¹.

29 березня 1952 р. Є.Гєдройц у листі до Є.Стемповського писав, що “стаття Лободовського робить велике заворушення в українській пресі”¹². Позитивні відгуки на неї зробили В.Стахів і Є.Врецьона в “Сучасній Україні”, І.Багрянний в “Українських Вістях” та І.Кєдрин в “Свободі”. Зокрема, І.Кєдрин, високо оцінивши статтю Ю.Лободовського, відмітив його “політичну вищість над доктринами польськості кресів”. Не зупиняючись на оцінці конкретних пропозицій Ю.Лободовського, автор стверджував, що “питання який компроміс” стане вже на другому пляні, якщо відповідальні українські і польські чинники взагалі виходитимуть із логічних засновків Лободовського”. І.Кєдрин пропонував у польсько-українських відносинах йти шляхом “шукання взагалі концепції порозуміння, шукати такої політичної формули, яка могла б бути прийнята обома сторонами, зліквідувала польсько-український фронт та створила єдиний фронт для оборони державних інтересів Польщі й України”¹³. Крім цього, “Свобода” вказувала, що стаття Ю.Лободовського є виявом змін у польському суспільстві та усвідомлення кризи попереднього курсу. “Польська політична думка повинна шукати інших шляхів, аніж ті, що ними тупцювала в минулому, дотупцювавшись до повної катастрофи”¹⁴.

Загалом в українській пресі переважали критичні відгуки. Позитивно оцінюючи прагнення Ю.Лободовського до порозуміння, Є.Ярвич критикував пропозиції переміщення населення та ідею кондомініону за наявності українського характеру Галичини. Заперечення викликала назва “Червенська земля”, яку “уковано на політичному ковадлі польського імперіялізму для того, щоб затерти остаточно обличчя української галицької землі і пристосувати її до легшої колонізації”. Є.Ярвич порівнював пропозицію Ю.Лободовського із перейменуванням Польщі згідно з якимось її історичним етапом Привислянським краєм, Конгресівкою чи Генеральною Губернією. Критик відкидав історичні аргументи про багатовікове співіснування двох народів у Галичині, стверджував насильницький характер колонізації західноукраїнських земель і нагадував аксіому давньоримського права: “що є безправне від самого початку – те з часом не може набрати правного значення”. Є.Ярвич кваліфікував польсько-український кондомініон як “львину спілку”, де користь матиме тільки один контрагент – поляки, і порівнював цей проект з пропозицією російсько-польського чи німецько-польського кондомініонів тільки “на тій основі, що колись польські землі впали жертвою захланності росіян та німців”¹⁵.

Різкій критиці проект Ю.Лободовського піддав тижневик Українського національного об’єднання Канади “Новий Шлях”, стверджуючи, що він застосовує подвійні стандарти до німецько-польських і польсько-українських відносин. Ю.Лободовського звинувачень в тому, що при розробці проекту двостороннього компромісу необгрунтовано обмежено українські претензії до Польщі лінією Сяну, хоча в дійсності вони сягають Закерзоння, звідки відбулося “насильне і зважаючи про пімсту до неба виселення на Помор’я лемків із тисячоліттями заселених ними земель”. Критиковано також вибір дати для “статус кво”, найвигіднішої для поляків, тобто 1939 р., а не 1349, 1569, 1772, 1918 чи 1952, коли національна структура Східної Галичини характеризувалася українською перевагою. Виходячи з цього, Ю.Лободовському закидали, що, назвавши свою статтю “Проти опирів минулого”, “сам ці минулі опирі хоче воскресити”¹⁶.

Н.Немирон кваліфікував проект Ю.Лободовського спізненим на десятиліття він міг бути актуальним у період 1848-1939 рр. Н.Немирон виступав прихильником польсько-українського зближення, однак, на противагу пропозиції Ю.Лободовського щодо певного зміщення кордонів на схід, висував контрпроект про пересунення на захід. Передумовою польсько-українського союзу вважав відмову поляків від земель Закерзоння: Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя та повернення на них українського населення, депортованого на Сілезію, Помор’я і Східну Прусію. Він стверджував, що “Українська самостійна національна держава може підтримати національну Польщу не тільки в її збереженні кордонів на Одрі й Лужицькій Нісі, але навіть у польських змаганнях визволити останки лужицьких сербів з-під німецького ярма на захід від Лужицької Ніси”. Проект кондомініону і повернення поляків до Львова, на думку Н.Немирона, тільки повторить листопад 1918 р.¹⁷.

Таким чином, незважаючи на широкий спектр відгуків на статтю Ю.Лободовського, можна стверджувати, що, безперечно, її позитивним наслідком було ініціювання двостороннього діалогу. Сучасна польська дослідниця Б.Бєрдиховська оцінила проект Ю.Лободовського анахронічним¹⁸. Слід згадати, що пізніше Ю.Лободовський піддав ревізії свої погляди щодо кондомініону. Коли в 1976 р. В.Кжижановський виступив з пропозицією вирішення польсько-українських суперечностей шляхом надання особливого статусу Східній Галичині, Ю.Лободовський відкинув її, стверджуючи, що якщо українці заперечували проти такої концепції у 1952 р., то й через чверть століття не погодяться поступитися частиною свого суверенітету над регіоном, який за цей час зміцнив свій український характер. При цьому він повторив деякі критичні аргументи стосовно кондомініону, які у свій час спрямовувалися українською стороною на адресу статті “Проти привидів минулого”, а саме спізненості концепції на кілька десятиліть¹⁹.

Ідеєю польсько-українського зближення була пройнята видана у 1954 р. збірка поезій Ю.Лободовського “Золота грамота”. У вірші “Похвала Україні” він заявляв: “Хотів я дві батьківщини об’єднати веселкою перемир’я, хоч сам роздертий навпіл”. В іншому вірші “Травневі річниці” Ю.Лободовський констатував, що польсько-українські антагонізми згубно впливають на долю обох народів: “Взаємно потоптані тими ж ворогами чи нас спільна згуба в лобах не витверезить”²⁰.

Один із польських рецензентів стверджував, що “Золота грамота” є “поетичним визнанням віри Лободовського в роль Польщі на Сході, у братню співпрацю з Україною”. Поет переконує, що “сумний досвід обох народів створить колись платформу взаємопорозуміння”²¹.

Позитивні відгуки “Золота грамота” зустріла в українській еміграції. Ю.Косач особливо виділяв у збірці “прославлення козаччини, усвідомлення кривд, заподіяних українському народові, пієтизм борцям за волю України, (...) тривогу за долі своїх народів і вітчизн”²². Є.Маланюк назвав вихід “Золотої грамоти” “велетенським, переломовим, історичним” кроком²³.

Ідеї польсько-українського порозуміння та переорієнтації українського визвольного руху в антиросійське русло характеризували ще одну збірку Ю.Лободовського – “Пісня про Україну”, яка була приурочена до 300-ліття Гадяцького трактату на противагу широко відзначуваному в СРСР ювілею Переяславської угоди. Автор звертався до поляків і українців із закликом: “Забути все, що серцем горе тисло (знов піснею Дніпро з’єднати й Вислу) в майбутнє юний випрямити шлях. (...) Не треба меж. Єднати – не ділити! Не винуватити, а вибачати”. Поет ідеалізував союз Ю.Пілсудського і С.Петлюри, вбачаючи у ньому зразок для наслідування: “У Вінниці знов буде стиск долонь (і їх) не розірвати вже нікому”. У польсько-українському зближенні Ю.Лободовський вбачав запоруку незалежності обох держав: “І западається під землю Переяслав (і ген під небо) підлітає Гадяч”²⁴.

“Пісня про Україну” зустріла схвальний відгук у польській та українській еміграції²⁵. Я.Ковалевський назвав її “поривистим програмним маніфестом, закликаючим до польсько-української єдності”. На основі ідей збірки рецензент приводив до висновку, що вся попередня історія польсько-українських відносин – це “історія (...) однієї великої поразки – поразки ненависті”²⁶. Українська критика зазначала, що цією збіркою Ю.Лободовський поклав “угольний камінь під майбутню дружбу двох сусідніх народів”²⁷.

Негативну оцінку збірникові дав А.Чернецький, назвавши її "гімном польському імперіалізму". Критик вважав, що згадування Ю.Лободовським "історичних нереальних і шкідливих для України польсько-українських договорів" та проповідь польсько-української унії прокладає шлях для "нової польської окупації, Берези і пацифікації"²⁸.

Взаємозближенню сприяла також громадська позиція Ю.Лободовського, який послідовно проводив лінію на підтримку незалежницьких прагнень українців. На початку 70-х років він підтримував акцію греко-католицького духовенства по створенню українського патріархату і критикував Ватикан за "антиукраїнську політику"²⁹.

Підписання у Гельсінкі 1975 р. Заключного акту з питань безпеки і співробітництва в Європі, що зафіксувало непорушність європейських кордонів, унеможливило спроби реваншу та створило умови для ліберальної еволюції радянського тоталітаризму, стало могутнім поштовхом для польсько-українського зближення. У травні 1977 р. "Kultura" опублікувала "Декларацію в справі України", яку підписали 14 діячів польської, російської, угорської і чеської еміграції, у т.ч. Ю.Лободовський. Декларація проголошувала підтримку права українського народу на державну незалежність і стверджувала, що без вільних українців не буде вільних поляків, чехів, угорців, білорусів, литовців і росіян³⁰. Пояснюючи ідею декларації, Ю.Лободовський писав, що її метою є підготовка народів Центрально-Східної Європи до "солідарних дій" на випадок виникнення міжнародної ситуації, яка дозволить реалізувати прагнення поневолених народів до незалежності³¹.

У жовтні 1977 р. Міжнародним комітетом з проблем комунізму та Східної Європи університету в Мак-Мастері та Канадійським інститутом українських студій університету в Альберті була організована українсько-польська конференція у Гамільтоні, яка мала на меті започаткування двостороннього зближення. Ю.Лободовський виступав на ній з доповіддю про польсько-українські літературні зв'язки. Після конференції він здійснив поїздку по основних осередках української і польської діаспори Канади та США – Торонто, Монреалі, Нью-Йорку, Вашингтоні, Філадельфії, Анн Арбот і Чикаго, проводячи там численні зустрічі і проповідуючи необхідність взаємозближення. У Самчук писав, що "завдання Лободовського – знайти бодай "модус вивенді" між людьми роду польського і роду українського. І знайти його не на полі бою, а за круглим столом розумного, речевого обміну думки, яка може вирішити багато краще і багато триваліше наші проблеми"³². Під враженням зустрічі з Ю.Лободовським А.Томашевський писав про польсько-українські відносини: "Єднає нас більше, ніж ділить. (...) Передусім історична необхідність. (...) Мусимо здобутися на велич. Велич забуття і пробачення взаємних провин"³³.

Різно розкритикував акцію Ю.Лободовського тільки С.Женецький, який вважав, що українська діаспора повинна бойкотувати польського поета українського походження як "відступника"³⁴.

Ідеї міжнародного поєднання служила також літературно-перекладацька діяльність Ю.Лободовського, який переклав на польську мову "Слово о полку Ігоревім", Т.Шевченка, Лесю Українку, М.Зерова, Є.Маланюка і багатьох інших. Вся багатогранна діяльність Ю.Лободовського була підпорядкована сформульованій ним сентенції: "Без незалежної України наша польська незалежність буде завжди zagrożена, а без незалежної Польщі незалежна Україна взагалі неможлива"³⁵.

Політичні погляди Ю.Лободовського є відображенням суперечливого процесу пошуків, помилок і здобутків польського і українського політикуму в напрямку подолання міжнародних стереотипів і антагонізмів та досягнення двостороннього порозуміння. Лейтмотив політичної думки Ю.Лободовського – необхідність порозуміння і зближення з метою гарантування стабільності у Центрально-Східній Європі, – після геополітичних змін кінця ХХ ст. став концепцією урядової політики незалежної України і Польщі на шляху до встановлення відносин стратегічного партнерства.

1. Шиповська І. Похвала Україні Юзефа Лободовського // Лободовський Ю. Пісня про Україну.- Львів: Каменяр, 1996.- С.25.

2. Les Archives de l'Institut Littéraire a Paris (AILP).- Lec Titres de Presse (TP).- 1954.- Vol.2.

Інтерв'ю з Юзефом Лободовським // Сучасна Україна.- Мюнхен, 1954.-№ 21.- 24 жовтня.- С.8.

3. Biuletyn polsko-ukrainiski, – Warszawa, 1937.- 19 wrzesnia.

4. Лободовський Ю. Пісня про Україну.- С.155.

Комар В.Л. Політичний експеримент воєводи Генріка Юзевського на Волині у 1928-

1935 pp. // Вісник Прикарпатського університету.-Історія.- Вип.3.- Івано-Франківськ, 2000.- С.98-106.

5. "Złota hramota" // Glos Polski.-Toronto, 1954.- ?58.- 25 wrzesnia.

6. Cyt.: Kultura.-Paryz, 1952.-№2-3.-S.35.

7. Lobodowski J. Przeciw upiorom przeszlosci // Kultura.- 1952.- ? 2-3.-S.19, 49, 51-53,

55.

8. Zybała S. "Przeciw upiorom przeszlosci" // Glos Polski.- 1952.- №10.- 6 marca; Opolski S. "Przeciw upiorom przeszlosci" // Związkowiec.- Toronto, 1952.- № 11.- 16 marca.

9. Pogonowski L. List do Redakcji // Kultura.- 1952.- №6.- S.157-158.

10. Wierzba M. List do Redakcji //Kultura.- 1952.- №5.- S.157-158; Винна польська магнатерія. Відгуки на статтю Лободовського в польській пресі // Українські Вісті.- Новий Ульм, 1952.- №55.- 6 липня.

11. Wilk J. List do Redakcji // Kultura.- 1952.- №6.- S.155-156.

12. Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski. Listy 1946-1969 / Wybral, wstepem i przypisami opatrzył A.S.Kowalczyk.- Warszawa: Czytelnik, 1998.-Cz.1.- S.180.

13. Кедрин І. Концепція Лободовського // Свобода.-Нью-Йорк, 1952.-№138.-29 травня.

14. Польська політична думка у сліпому куті // Свобода.- 1953.- № 252.-8 грудня.

15. Ярвич Е. Новий проєкт поділу. З приводу статті Ю. Лободовського "Проти марива минувшини" // Крила.- 1952.- № 3.- Липень.- С.8-10, 24.

16. Проти чи за опирами минулого? // Новий Шлях.- Віннігер, 1952.- №51.-1 травня.

17. Немирон Н. Спізнена концепція // Свобода.- 1952.- 8 липня.

18. Berdychowska B. Przeciw upiorom przeszlosci ("Kultura" paryska o kwestii ukraińskiej – pierwsze dziesięć lat) // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1998.- № 6-7.- S.336.

19. Lobodowski J. Dialog nieco kulejacy. Dialog polsko-ukrainiski // Tydzien Polski.- Londyn, 1976.- №20.- 15 maja.

20. Lobodowski J. Złota hramota.- Paryz: Instytut Literacki, 1954.- 192 s.

Котович П. Це не "голос вопіючого в пустині". З приводу "Золотої грамоти" Юзефа Лободовського //Українські Вісті.- 1954.- №75.-19 вересня.

21. "Złota hramota" // Glos Polski.- 1954.- №38.- 25 wrzesnia.

22. Kosacz J. Dumy ukraińskie Lobodowskiego // Wiadomosci. – Londyn, 1955.- № 3.- 16 stycznia.

23. Е.М. Юзеф Лободовський // Українське Слово.- Париж, 1954.- № 673.

24. Lobodowski J. Piesn o Ukrainie (Z tłumaczeniem na jezyk ukraiński S.Hordynskiego) Biblioteka "Kultury".-T.XXXVIII. – Paryz: Instytut Literacki, 1959.

25. AILP.- TP.- 1959.- Vol. I.- S.48, 86.

J.P.H. Piesn o Ukrainie // Nowy Swiat.- Nowy Jork, 1959.- №13.-28 marca.

J.P.H. Piesn o Ukrainie // Orzeł Biały.- Londyn, 1959.- №9.-26 lutego.

26. Kowalewski J. Prometeusz. "Piesn o Ukrainie" // Ostatnie Wiadomosci. – Mannheim, 1959.- №20.- 7 czerwca.

27. "Пісня про Україну" // Шлях Перемоги.- Мюнхен, 1959.- №7.- 15 лютого.

28. Чернецький А. Давно проспівана пісня // Вільна Україна.- Трентон, 1959.- № 22.- С.63-64.

29. Білинський А. Дещо про польсько-українські стосунки // Українське Життя.- 1973.- №3.- 11 лютого.

30. Polish Broadcasting Department of Radio Free Europe. 22nd May, 1977.

Dekiaration sur la question Ukrainienne // L'Est Europeen. Problemes Actuels. Notes Historiques.- Paris, 1977.- №154.- P.1-4.

Erklärung osteuropaischer Exiipolitiker uber die Ukraine // Die Welt.-Hamburg, 1977. – 11 Juni.

Zaszkilniak L. Stosunki polsko-ukrainskie w XX wieku: analiza i interpretacja // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie / Pod red. W.Bonusiaka.- Rzeszow, 1996.-S.201.

31. Lobodowski J. "Deklaracja w sprawie ukraińskiej" // Wiadomosci Polskie.- Stockholm, 1977.- №6 -7.- S.27.

32. Самчук У. До приїзду Юзефа Лободовського // Свобода.- Джерсі Сіті, 1977.- №45.- 12 листопада; Народ безсмертний. Юзеф Лободовський про українців і поляків/ Матеріали, спомини й інтерв'ю Б.Трухан. Передмова та примітки С.Стемпеня.- Перемишль-Львів: Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі, 1999.-С.41-48.

33. AILP.- TP.- 1977.- Vol. I, 2.

Tomaszewski A. "Poetę, co był Lachem, a sławil cię w pieśni". (Jozef Lobodowski w Toronto) // Dziennik Polski.- Detroit,1977.-19 listop.

34. Женецький С. Відступників не шанується. (Думки з приводу виступів польського поета Юзефа Лободовського перед українцями) // Голос Лемківщини.- Йонкерс, 1978.- Лютий.- С.2,4.

35. Lobodowski J. To nie takie proste // Tydzien Polski.- 1975.- № 19.- 10 maja.

Василь Марчук
(м.Івано-Франківськ)

ГРЕКО-КАТОЛИКИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ: СУСПІЛЬНИЙ ЧИН ТА КОНФЕСІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

Вітчизняні історики Олександр Карпенко, Степан Макарчук, Іван Васюта, Юрій Сливка, Микола Кугутяк, Орест Красівський детально проаналізували соціальне та національне становище українців у Другій Речі Посполитій. Однак поза увагою дослідників залишилося чимало проблем національно-релігійного життя краян у міжвоєнний період. І власне цим малодослідженим питанням присвячується дана розвідка.

Як відомо, до складу Другої Речі Посполитої, згідно з Ризьким договором, увійшли великі території заселені українцями. За підрахунками львівського вченого С.Макарчука, у Польщі на початку 20-х років проживало 4 686 тис. українців. Більшість їх заселяли Львівське, Тернопільське, Станіславське воєводства та Волинь (3 920 тис.)¹. Внутрішня політика Варшави спрямовувалась на повну інтеграцію окупованих українських земель у складі Другої Речі Посполитої. Всупереч міжнародним угодам щодо Галичини, польський уряд здійснював на її землях жорстку окупаційну політику, прагнув винищити українські інституції, асимілювати населення шляхом його колонізації. Зокрема, з 793 українських народних шкіл у 1924 р. лише за три наступних роки їх кількість скоротилася до 337. У Східну Галичину переселено близько 200 тис. поляків-колоністів, здебільшого колишніх військовиків, які витіснили українців із прикордонних теренів, багатьох повітових міст. 1939 р. у Львові нараховувалося менше 20% українців, у інших галицьких містах вони складали не більше половини мешканців².

Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань 1917-1923 рр. і втрату державності, українці по обидва береги Збруча зберігали національно-патріотичний дух. У Східній Галичині відновлювалися політичні партії, культурно-освітні й кооперативні організації і товариства. Розгортали діяльність науково-освітні установи – Наукове товариство імені Т.Шевченка, таємний Український університет, відроджувалася мережа “Просвіти”, “Рідної школи”, “Лугів”. Особливо дошкуляла владі праворадикальна Українська військова організація полковника Є.Коновальця.

Зауважимо, що й у радянській Україні процес суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку пішов до певної міри незалежним шляхом, адже Москва ще не в змозі була контролювати його. Після 1923 року зростає рівень українізації, серед державного керівництва діяло чимало націонал-комуністів, зокрема М.Скрипник, О.Шумський, Ю.Коцюбинський, Ю.Лапчинський. Між Західною і Наддніпрянською Україною підтримувалися тісні зв'язки у сферах культури, науки й освіти. Та вже наприкінці 20-х років сталінським керівництвом було призупинено небезпечний процес розвитку “українського націоналізму”, розпочато масові репресії проти національної інтелігенції, страшний голодомор 1932-1933 рр. приборкав непокірне селянство, перестала існувати Українська автокефальна православна церква.

Повоєнні роки стали черговим випробуванням і для галицьких українців та їх церкви. Після повернення з трирічної поїздки в Європу і Америку, митрополит Андрей Шептицький застав тут руїну духовних святинь, втрату кліру й віруючих внаслідок воєнних дій. В цих умовах для відродження і піднесення Церкви та розбудови національного життя він вважав головним завданням консолідацію національно-патріотичних сил. Його Пастирське послання до духовенства й вірних від 12 липня 1923 р. закликала до єдності і солідарності. “Щоб можна успішно працювати для спасення душ, треба нам конче єдності духа... у нім наша сила”, – писав митрополит, водночас наголошуючи, щоб по війнах “всі люди примирилися духом”³.

Польська адміністрація зустріла митрополита вкрай вороже, намагалася навіть не пустити його до Львова, два місяці протримавши під арештом у Познані. Вважалося, що він дестабілізує політичне і релігійне життя, є непримиренним ворогом Польщі, сприяє посиленню “шовіністичного українського націоналізму” й загостренню стосунків між українцями й поляками. (Зрештою, такої ж думки й деякі сучасні польські історики, як-

от Ф.Ржеменюк)⁴. А втім, громадсько-політична діяльність митрополита Шептицького завжди мала чітке національно-соборне спрямування. Але після поразки визвольних змагань вона полягала в залученні до активного суспільного життя всього галицького соціуму і здійснення національно-культурних домагань у рамках законності, демократії, парламентарним шляхом. Після 1923 р. чимало галицьких політиків і громадських діячів поступово переконувалися, що у даній ситуації українству слід боротися за національні інтереси, опираючись на польську політичну і правову системи. Зауважимо, що урядова постанова від 26 вересня 1922 р. про самоврядування Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств декларувала певні права для українців: передбачала створення повноважних українських сеймиків, гарантувала українцям участь у адміністративних структурах, рівноправність греко-католицької і латинської церков, української і польської мов, відкриття українського університету⁵. Слід зазначити, що подібні постанови, зокрема Конкордат 1925 р. між Апостольським Престолом і Польщею щодо УГКЦ, декларувалися й пізніше, але зазвичай не виконувалися.

Більшість дослідників новітньої історії України відзначають, що у міжвоєнне двадцятиріччя остаточно викристалізувався національний характер греко-католицької церкви. Неухильно зростає її авторитет, вплив на релігійну і національну свідомість українства, поширювалася мережа духовних закладів, освітніх установ, видавництв, культурних і кооперативних структур. Значну частку у її діяльності займав національно-визвольний рух. Під керівництвом митрополита А.Шептицького діяли 16 єпископів, у Галичині УГКЦ нараховувала в 1920-х роках 128 деканатів і 1907 парафій, де працювали 2298 священиків⁶. Крім того церква мала єпархії в Закарпатті й за океаном.

Діяльність митрополита А.Шептицького і духовенства скеровувалася на поглиблення впливу церкви в сферах громадсько-політичного і культурно-освітнього життя краю. На культурній ниві постійно точилася боротьба з радикалами і комуністами за “Просвіту”. А втім, більшість її філій, 550 читалень та інші установи залишилися під впливом духовенства. Поза “Просвітою” церква утримувала свої парафіяльні бібліотеки, народні хори, аматорські театри, фольклорні гуртки. Греко-католицькі священики працювали також у інших масових організаціях і товариствах, таких як “Рідна школа”, молодіжних “Лугах”, де лише у Львівській архієпархії керували осередками більше ста парохів. Вагому частку у діяльності церкви займала благодійницька робота численних жіночих згромаджень, у якій брали участь тисячі осіб. Розгорнули місіюну апостольську працю чернечі чини, насамперед Василіяни⁷.

Усвідомлюючи великий вплив на краян християнської літератури, церковні ієрархи на чолі з А.Шептицьким велику увагу приділяли праці релігійних видавництв. Найбільшим книговидавничим центром залишалося Василіянське видавництво, де виходив популярний часопис “Місіонар” (наклад 50 тис. примірників). За 35 років від заснування (1898 р.) Василіянське видавництво видало 350 книг, часописів релігійного змісту загальним накладом 13,7 млн. примірників і 820 замовних видань накладом 27 млн. примірників. З видавництвом співпрацювали учені Іван Крип'якевич, Омелян Прицак, Іван Огієнко, Ярослав Пастернак, Іларіон Свенціцький⁸.

Кожна єпархія видавала власні “Вісники”, великою популярністю користувалися релігійні журнали “Нива”, “Богословія”, “Дзвони”, “Правда”, часописи “Мета”, “Нова Зоря”, “Бескид”, “Христос – наша сила” та багато інших. “Греко-католицька церква стала чинником загальноукраїнської ваги, – писала газета “Діло” у жовтні 1926 р., – а митрополит належить до найбільш популярних людей в Україні”⁹.

Національно-політичний рух у Західній Україні 1920-х рр. складали дві основні течії, які у своїх програмах визначали чимало спільного: відродження незалежної української держави, пріоритет національних прагнень перед соціальними, вороже ставлення до комунізму і держав, що окупували Україну. Суттєво не відрізнялась соціальна база усіх таборів. Але методи досягнення прагнень, форми боротьби були різними. Національна демократія в особі старих політичних партій, що 1925 р. об'єдналися в УНДО, тяжіла до еволюції суспільства і легальних форм боротьби. Інтегральний націоналізм (УВО-ОУН) обстоював революційний шлях встановлення національної диктатури, визнавав правомірними методи індивідуального терору. Ліворадикальну течію репрезентувала підпільна Компартія Західної України, яка виступала за приєднання краю

до УРСР і діяла за вказівками Комінтерну.

Митрополит А.Шептицький у деяких виступах заявляв про невтручання церкви у політику. "Переважає більшість духовенства моєї єпархії, – писав він до папського нунція о. Д.Дженоккі 1923 р., – розділяє мою позицію – дух і принцип – щодо політичних питань; не тільки не належати до жодної політичної партії, але й триматися осторонь від суто політичних питань"¹⁰. Однак ситуація змушувала УГКЦ співпрацювати з національно-демократичним політикумом, зокрема УНТП, згодом – УНДО, а з часом творити свої партії. Митрополит А.Шептицький, єпископи Г.Хомишин і Й.Коциловський намагалися координувати дії з УНДО, насамперед у галузі культури і освіти.

Влітку 1925 р. з ініціативи С.Томашівського, О.Назарука, о. Т.Галуцинського, о. В.Скрутеня утворено Українську християнську організацію (з 1930 р. – Українська організація), яка стояла на позиції національної демократії, обстоювала автономію Галичини, пропагуючи монархічні концепції В.Липинського. Головне завдання організації – поширення культури і освіти та "виховання нашого народу на релігійно-моральних основах католицької церкви"¹¹. У рамках об'єднання засновано мережу читалень "Скала", чисельність яких 1937 р. досягла 289 з кількістю 14,3 тис. членів¹². Друкованим органом партії став часопис "Нова Зоря", редактором якого працював відомий публіцист Осип Назарук. Лояльна щодо польської держави, організація виступала за автономію українських земель і співпрацювала з УНДО¹³. У ході Католицької акції зусиллями А.Шептицького восени 1930 р. засновано ще одну клерикальну партію, яка стояла на ґрунті легальності щодо держави, – Український католицький союз, що мав "дбати за приноровлення принципів християнської етики по всіх ділянках національного життя і підтримувати всебічний розвиток українського народу в християнському розумінні здобуванням для його повноти національних і громадських прав"¹⁴. У такий спосіб ієрархи церкви фактично висловлювали певне невдоволення політикою УНДО, зокрема його компромісом з УСРП і УСДП, а заодно прагнули посилення власної політичної ролі.

Широкомасштабна Католицька акція 30-х років сприяла зміцненню церковних структур, їх зв'язкам з найвіддаленішими парафіями. Поштовхом Акції стала енцикліка Папи Пія XI 1922 р., написана під враженням світової війни і соціальних революцій, проявів шовінізму і войовничо-атеїстичного комунізму. У ній визначався великий потенціал мирян у прагненні до миру і свободи. Наступною енциклікою від 15 травня 1931 р. Папа проголосив необхідність перебудови суспільного ладу на християнських засадах й закликів ієрархів церков і священників активізувати діяльність вірних на захист Вселенської церкви.

Отже, одним із перших заходів митрополита стало створення Католицького союзу та його друкованого органу часопису "Мета". Оскільки у проголошеній програмі союз не обмежував своєї діяльності справами католицької віри і релігійної моралі, а прагнув впливати на усі ділянки національного життя, проти нього часто виступала польська влада, галицькі комуністи і націоналісти. У багатьох питаннях союз погоджувався з поміркованим УНДО, засуджував екстремізм українських націоналістів і звичайно, виступав проти комуністів.

Розгортання Католицької акції відбувалось в несприятливих умовах. Влітку 1930 р. зусиллями ОУН проведено широкомасштабну саботажну кампанію, у ході якої здійснено щонайменше 2200 терористичних виступів, підпалив маєтків поміщиків і осадників, нападів на поліцейські відділення, осередки "Стшельців"¹⁵. У відповідь влада кинула на українські села загони жандармерії і військові частини. В основі "пацифікації" лежав принцип колективної відповідальності. Було проведено більше п'яти тисяч брутальних ревізій, арештовано 1739 осіб, з них 13 греко-католицьких священників, розгромлено українські культурні і господарські установи. Фізичні розправи над священниками набрали характеру політичного терору.

Поліцейські звіти фіксували конфіскацію у священників "антипольських" видань, преси і листівок УВО-ОУН, а у багатьох парафіян – зброї¹⁶. Ієрархи греко-католицької церкви засуджували як саботажні акції, так і масові військово-політичні репресії влади. Митрополит А.Шептицький виїжджав до Варшави, але керівництво Польщі на чолі з Ю.Пілсудським відмовили йому в аудієнції. Тоді спільно з єпископами він звернувся листом до Папи Пія XI. Справа Галичини обговорювалась навіть у Лізі Націй¹⁷.

Міжнародний резонанс "пацифікації" посилив прагнення українства до консолідації національних сил, чому й мала сприяти Католицька акція, під керівництвом комітету на чолі з єпископом Іваном Бучком. Насамперед активізувалась діяльність масових релігійних згромаджень. Вже через рік Апостольство молитви об'єднало більше 100 тис. галичан, а 229 Марійських організацій – 17 тисяч. Визначною подією Акції стало утворення за ініціативою митрополита Католицької акції української молоді (КАУМ) з метою виховання юнацтва у християнському і національно-патріотичному дусі. "Навчить любові до Бога й Батьківщини, навчить жити для Церкви й Народу, але не пожаліти життя, коли їх добро цього вимагатиме"¹⁸. Утворення КАУМ проголошено 7 травня 1933 року на урочистому зібранні у Львові 60 тис. юнаків і дівчат з усієї Галичини, за участю митрополита А.Шептицького. Щирі вітання і благословення духовенству, народу і українській молоді надіслав Папа Пій XI¹⁹. До лав молодіжної організації увійшли "Луки" (близько 47 тис. членів, 1937 р.), Пласт (6 тис., 1930 р.), Ліга українських студентів та інші згромадження, які знаходилися під впливом греко-католицької церкви²⁰. 1934 р. керівним органом Католицької акції став Генеральний інститут, який видавав журнал "Католицька акція". На сторінках часопису публікувалися морально-виховні статті, гостро критикувалися тоталітарні системи Сталіна і Гітлера.

Через десять років після повернення митрополита А.Шептицького до Галичини УГКЦ зробила великий крок на шляху свого організаційного зміцнення і піднесення. Її стан на 1933 р. характеризувався наступними показниками²¹:

Дієцезії	деканати	парафії	
духовенство			
Львівська	54	789	970
Перемишльська	54	759	803
Станіславська	20	435	516
Разом:	128	1983	2289

Провід греко-католицької церкви у 30-х роках помітно політизувався, особливо під впливом подій у радянській Україні, де розгорталися масові репресії і терор проти свідомого українства. Часописи постійно інформували про страшну руїну церкви у сталінській імперії, арешти і заслання у Соловецькі концтабори митрополита В.Липківського, дванадцяти єпископів і кількості священників²². Преса викривала злочини сталінського режиму проти власного народу, наголошувала, що більшовизм та комунізм – найбільші вороги суспільства. Широкого розголосу набув голодомор у радянській Україні. У той час як Москва замовчувала цей голод, а Захід здебільшого байдуже сприймав вісті про катастрофу, у Львові вже в грудні 1932 р. політичні і церковні діячі розглядали питання про голод, який насувався на Україну, і мали намір вислати туди спеціальну комісію. Греко-католицька церква вдарила на сполох. 24 липня 1933 р. митрополит А.Шептицький разом з усіма єпископами церкви оприлюднили сповнене тривоги за долю українського народу звернення "В справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі": "Оперта на несправедливості, обмані, безбожництві та деправації, людодська система державного капіталізму довела багатий недавно край до повної руїни... Вороги Бога і людства відкинули релігію – основу суспільного ладу, відкрали свободу – найбільше добро людини, з свободних горожан-селян зробили невільників"²³. Часопис "Місіонар" у ті дні помістив редакторську статтю отця Р.Криницького "Немає слів...", у якій говорилось, що верховоди Кремля "40-мільйонну націю планово винищують голодом"²⁴. Зауважимо, що ієрархія УГКЦ увійшла до створеного спільно з громадсько-політичними діячами Галичини Громадського комітету рятунку України, який зібрав пожертви для голодуючих, але радянський уряд їх не прийняв. Подібні Комітети допомоги голодуючим створювалися українськими емігрантами у Відні, Парижі та інших містах. З приводу голоду в Україні митрополит надіслав звернення до Папи Пія XI та українських організацій еміграції.

Зрозуміло, що керівництво церкви і особисто митрополит не підтримували

радикальні методи боротьби за політичну емансипацію галицьких українців. Тож, перефразовуючи Горація про греків, що підкорили Рим своєю культурою, А.Шептицький казав, що народ, який не має політичної свободи, все ж може залишити свій знак у розвитку людства, давши йому, людству, культурі великих видатних людей. Тому митрополит таку увагу приділяв розвитку високої культури та поширенню освіти²⁵.

Внаслідок несприятливого для народів Європи розвитку міжнародної ситуації наприкінці 1930-х років, загострення відносин між головними державами й загрозою війни, на чільне місце виступила українська проблема. Зважаючи на провал курсу "нормалізації" українсько-польських стосунків, національно-дежавницькі сили, ієрархи УГКЦ вважали головним напрямком діяльності консолідацію українського народу. Тижневик "Мета", орган Католицького союзу, закликав до об'єднання усіх сил, "визволення найглибших вартостей української нації для всебічної творчості, солідарності у починах усіх верств і відломів української нації"²⁶.

Головним чинником реалізації цих важливих завдань була цілеспрямована розбудова церковних структур. Напередодні Другої світової війни УГКЦ, будучи однією з найавторитетніших у Польщі, помітною складовою Вселенської церкви, відіграла визначну роль у суспільно-політичному й національному житті Західної України. Її величну будову склали п'ять єпархій, Апостольська адміністрація для Лемківщини, Апостольська візитатура для Волині, у яких плідно працювали 10 єпископів, 2950 священників, 520 ієромонахів, 1090 монахинь-черниць, 540 студентів теології²⁷. 4,3 млн. греко-католиків було об'єднано у 3040 парафій, 4440 церков і 195 монастирів. 40 релігійних згромаджень своїми осередками вкрили прикарпатський край й вели цілеспрямовану душпастирську роботу. 35 видавництв видрукували тисячі книжок та 38 найменувань періодики. Для підготовки священників з 1928 р. діяла заснована митрополитом А.Шептицьким Богословська академія та п'ять духовних семінарій. Українське духовенство проводило катехитично-виховну роботу у 8 тис. народних, 380 середніх та кількох вищих школах, а безпосередньо в своїх руках мало 520 народних, 20 середніх і вищих навчальних закладів²⁸.

Велика заслуга цих досягнень церкви належала митрополиту Андрею Шептицькому, який у складних умовах польської окупації зумів зміцнити УГКЦ, зробивши її консолідуючим чинником національно-політичного життя. Саме він виробив концепцію національної церкви, стратегію і тактику її розвитку після поразки визвольних змагань. Загалом 44 роки очолював митрополит Андрей Шептицький Українську греко-католицьку церкву в умовах австро-угорської, російської, польської, німецької і радянської окупацій. У надзвичайно складних ситуаціях виявив себе досвідченим релігійним, громадським і політичним діячем. Переважна більшість істориків, політологів, релігієзнавців, прихильників і недругів беззаперечно визнають його величезний внесок у зміцнення церкви, захист національно-релігійних потреб вірних, консолідацію українства. Зауважимо, що дехто оцінює його діяльність у міжвоєнні роки неоднозначно. Визнаючи, що митрополит був мудрим главою УГКЦ, далекоглядним національним діячем, гнучким політиком і тактиком, меценатом української культури і людиною щедрих благодійних справ, доктор філософії П.Яроцький, зокрема, наголошує, що водночас він був переконаним антикомуністом, ворогом радянської влади, прихильником нацизму і сподвижником українського націоналізму²⁹. Компартія Західної України звинувачувала митрополита у тому, що він намагався співпрацювати з усіма урядами. На це львівські дослідники З.Суханова і Н.Матлашенко слушно зауважують: "Так, він знав, що уряди приходять і змінюються – Австро-Угорська монархія, панська Польща, радянська влада, німці – а народ залишався, і комусь потрібно було захищати його інтереси. Так, митрополит ішов на компроміси, але ніколи не поступався головними принципами – все має бути на користь народу"³⁰. Саме завдяки його дипломатичному хисту велична споруда УГКЦ збереглася у вирі Другої світової війни, в добу радянського і німецького тоталітаризмів. І лише після смерті митрополита 1944 р. влада наважилася на реалізацію давнього наміру щодо ліквідації церкви.

Тогочасний досвід та здобутки греко-католицької церкви активно використовуються в її сучасній екуменічній політиці³¹. Суспільне життя та територіальна організація греко-католицької церкви на межі тисячоліть подані у веб-сторінці УГКЦ:

<http://www.ugkc.lviv.ua>

1. Макарчук С.А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 111.
2. Заборовський Я.Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння Церкві та народові 1865-1944 // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи. 2-ге вид. – Львів-Івано-Франківськ, 1995. – С. 42.
3. Шептицький А. Пастирське послання // Церква і суспільне питання. - Т. 2. - Кн. I. – Львів, 1998. – С. 212-215.
4. Rzemieniuk R. Unici polscy. 1596-1946. – Siedlce, 1998. – S. 195-203.
5. Степень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій і спроба діалогу // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К, 1993. – с. 212.
6. Prus Edward. Władyka Świętojurski. – Warszawa, 1985. – S. 76-77.
7. Крутий-Вігоринський І. Друкарня оо. Василіян // Жовківщина. - Т. 2. – Жовква-Львів-Балтимор, 1995. – С. 195.
8. Жовківщина. - Т. 1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С. 155, 167-169; Т. 2. – С. 56-61, 190-197; Т. 3. – С. 320-324; Т. 5. – С. 57.
9. Діло. – 1926. – 6 жовтня.
10. Шептицький А., митр. Звіт про стан Львівської Архієпархії // Церква і суспільне питання. Т.2 Кн.2. – Львів, 1999. – С. 722-723.
11. Нарис історії Станіславівської дієцезії // Нова Зоря. – 1926. – 28 квітня.
12. Центральний державний історичний архів України у Львові (Далі ЦДІАУЛ), ф. 201, оп. 46, спр. 2626, арк. 59. Інструкція для членів ОУН.
13. УХО та її завдання // Наші вісті. – 1925. – Ч. 1. – С. 5-6.
14. Роль і місце мирян в Церкві. Інформаційний бюлетень. – Львів, 1998. – С.21; Діло. – 1930. – 26 квітня.
15. Кугутяк Микола. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 183.
16. Державний архів Львівської області (Далі ДАЛО), ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11-15; ЦДІАЛ, ф. 358, оп. 8, спр. 44, арк. 34; Rzemieniuk Florentyna. Unici... – S. 208-209; Швагуляк М. "Паціфікація". Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. – Львів, 1993. – С. 10-33.
17. Два документи Ватикану в справі паціфікації // Діло. – 1931. – 4 черв.
18. Роль і місце мирян... – С. 23.
19. Там само. – С. 23.
20. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні /з поч. 30-х рр. XIX ст. до 1939 р./ – К., 1997. – С. 162-164, 250-256; Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 124-130.
21. Rzemieniuk Florentyna. Unici... – S. 215.
22. Місіонар. – 1926. – Л. 11. – С. 242.
23. Там само. – 1937. – Л.9. – С. 203.
24. Там само. – С.202.
25. Гентош Ліліана. Посвячене життя... Доля і час митрополита Андрея Шептицького // Поступ.– 2000.–28 грудня.
26. Одинока відповідь // Мета. – 1937. – 14 листопада.
27. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали конференції. – Львів, 1990. – С. 43.
28. Там само.
29. Яроцький П. Митрополит А.Шептицький між Церквою і політикою // Людина і світ. – 1999. – № 11. – С. 49-50.
30. Суханова З., Малашенко Н. "Я буду за вас молитися" // Відродження. – 1990. – № 11. – С. 46-47.
31. Кучабський О. Територіальна організація Греко-Католицької Церкви // Поступ.– 2000.– 19 лютого; Гентош Ліліана. Посвячене життя... Доля і час митрополита Андрея Шептицького // Поступ.– 2000.–28 грудня.

Ігор Пуливів
(м.Івано-Франківськ)

ЕКУМЕНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Одним з важливих напрямків діяльності Української греко-католицької церкви у міжвоєнний період ХХ ст. було питання екуменічної єдності. "Під екуменічним рухом треба розуміти – говоритися в декреті другого Вселенського Ватиканського собору, ті дії ініціативи, що постають та організуються відповідно до різних потреб Церкви та обставин часів для сприяння єдності всіх християн"¹.

Найбільш яскравим виразником церковної єдності в першій половині ХХ ст. був глава УГКЦ, митрополит Андрей Шептицький. Будучи велетом духа і розуму в українському суспільстві, А. Шептицький опирався на новозавітні накази Ісуса Христа, підкреслюючи, що Христос у своєму заповіті на Тайній Вечері говорив апостолам, щоб вони були єдині, як Він та Небесний Отець. Для А. Шептицького у християнській доктрині всюди знаходиться Унія; Унія в Святій Трійці. Там має бути гармонія і любов, що за думкою кир Андрея, має відзеркалювати єдність Святої Трійці"².

Митрополит А. Шептицький основою єдності вважав Церкву, яка була основана Ісусом Христом. Тому для митрополита Шептицького єдність церкви – це воля Бога, яку людина не може змінювати. У своїх проповідях кир Андрей постійно повторяв своїм вірним, що він вимагає від них три речі: 1) щоб знали добре свою віру; 2) щоб пізнали віру православних братів; 3) щоб молилися за об'єднання"³. Це чітко видно у посланні митрополита А.Шептицького до духовенства: "Християнські різні Церкви в Україні мають сповнити завдання: дати українському народові єдність, - мусять позбутися того духа розколу і ненависті, який спричинює, що українець українцеві – ворог. Усі, скільки нас є, мусимо зробити все, що можливо, щоб помирися і в собі самих побороти духа розколу і ворожості супроти братів..." Звертаючись до єпископів митрополит вважав, що "єрархи на українських землях поставлені сьогодні в те саме положення, в якому були під кінець XVI століття (тобто Берестейської унії). Коли хочуть розв'язати по Божому і для добра українського народу проблеми, які їм накладає положення, повинні стан нашої Церкви так мудро і без упередження досліджувати, щоб всесторонньо здати собі справу з того, які наслідки принесло нашої Церкві рішення єрархів XVI-го століття"⁴. Митрополит в посланні просить, щоб православні і греко-католики глибше пізнали один одного, задумались над минулим, об'єдналися в єдине ціле в інтересах всього українського народу.

Оцінюючи церковну історію українського народу, глава УГКЦ митрополит Андрей Шептицький дійшов до висновку, що "може, ніякий нарід на світі не терпів стільки від нещасного роз'єднання Церков, як український нарід"⁵ митрополит Андрей у першу чергу піддав критичному аналізу Берестейську унію та її результати. На його думку, найбільша шкода полягала в трьохсотлітньому відчуженні уніатів від свого східного материка, в занечищенні (латинізації) літургічного обряду та богословської і канонічної традиції. Очевидно, в тому ж самому часі церква зазнала величезного розвитку завдяки контактам із Заходом, а також відіграла ключову роль у соціальному і культурному житті українського народу. Отже, митрополит вважав, що шляхом відновлення і повернення до східної традиції УГКЦ могла повернутися до первісної ідеї з'єднання"⁶.

Унійну працю, яку митрополит А. Шептицький здійснював протягом усього свого життя можна умовно поділити на три напрями. Перший - пропаганда ідеї унії серед католицького духовенства. Вона була направлена на необхідності глибокого вивчення та пізнання римо-католиками східного візантійського обряду та духовності українського народу; другий – унійна праця серед православних українців та активна підтримка їх з боку УГКУ; третій – піднесення авторитету УГКЦ завдяки наполегливій щоденній праці греко-католицького духовенства, направленій на піднесення духовності, моралі та освіти галичан. Авторитет, моральність та висока духовність греко-католицького духовенства, на думку митрополита, повинні відігравати основну роль.

Перебуваючи в роки Першої світової війни на засланні в Курську, Суздаль та Ярославлі, А.Шептицький глибоко пізнав особливості російського православ'я, його упередженість до УГКУ та Заходу. Митрополит зрозумів, що Захід не знає Сходу і для

зближення і майбутнього об'єднання католики повинні глибоко вивчати не тільки східну теологію, але менталітет та ідеологію східного християнства. Під час поїздки в Західну Європу у 1921-1923 рр. Шептицький переконав папу римського Бенедикта XV створити Римський східний інститут і передати його під адміністрацію оо. венедиктів⁷. Ця акція мала сприяти глибокому розумінню римо-католиками візантійського обряду, особливостей православ'я. Завдяки настійливим проханням митрополита був створений "Східний монастир венедиктів" в Амей. В Парижі, домінікани створили центр православних студій "Істина", а в Голландії А.Шептицький особисто заснував "Апостольство Об'єднання" для пізнання Сходу, виступив з ініціативою створення в Роттердамі місіонерської школи грецького обряду, яка б навчала місіонерів-українців та створив фонд для здійснення цього задуму.⁸ Всі ці інституції почали видавати наукові журнали "Obra del Oriente Kristiano" в Іспанії, "The Eastern Churches Quarterly" в Англії⁹.

Під час поїздки в Голландію А.Шептицький проводив місіонерську роботу, виступав з проповідями про навернення Росії до католицизму, читав лекції французькою та німецькою мовами про грецький та латинський обряди. В них митрополит підкреслював, що в об'єднанні католицької і знищеної більшовиками православної церкви головна роль належить Східній Галичині та Українській греко-католицькій церкві¹⁰. "Якщо народи католицької Європи цікавляться цією справою, то 150 млн. населення будуть навернені до католицької церкви," - зазначав А.Шептицький¹¹. Він акцентував увагу на тому, що "східну церкву можливо об'єднати з католицькою шляхом введення грецького, а не католицького обряду, оскільки останній асоціюється в українського та російського населення з польською державністю, і тому не є популярним"¹².

Перебуваючи в Канаді у серпні 1921 р. А.Шептицький провів у Торонтській семінарії конференцію "Будучність церкви в Росії", на якій закликав західні монастирські чини створити у себе вітки східного обряду, тобто готуватися до об'єднання церков¹³. В листі до о.Леонтія Куницького митрополит пише про свій успіх у проведенні нарад, зустрічей та конференцій з метою агітації та збору коштів для унійної праці: "Вже Голандія здобута, Бельгія в великій часті. Англія, Франція, Америка мусять піти... В сотки разів успішніша моя праця тут, як могла б бути у Львові"¹⁴.

Після повернення з Америки А.Шептицький у 1923 р. виступив з доповіддю про вселенське об'єднання церков та релігійну співпрацю між Сходом і Заходом. У доповіді говорилось, що до цього часу православні "не об'єдналися через декрети, що приходили з гори, але скоріше через ідейний рух, який постав у них самих і постійно кріпшав, поки не потряс інертними масами людей. Ясно, що в майбутньому тільки таким способом, тобто ідеями, можна буде дійти до єдності і тільки в такий спосіб можна буде переконати маси і притягнути їх до поєднання"¹⁵.

Екуменічна діяльність УГКЦ знайшла свій конкретний вияв у захисті українського православного населення. Як відомо, захопивши західноукраїнські землі, польська влада почала наступ на православну церкву. Поляки розуміли, що українська церква є головною перешкодою ополячення українства. Церква була сторожем міцності сім'ї, дотримання принципів християнської моралі у відносинах між батьками і дітьми, мала величезний вплив на весь уклад сімейного життя, дотримання народних традицій.

Переписи населення, без сумніву, мав довести кількісну меншість українців. Головна мета переписів населення (особливо в Польщі 1921р.) полягала в тому, щоб ствердити польську етнічну більшість. Згідно з офіційною статистикою в 1931 р. у Польщі проживало 31.915800 жителів. З них 20670100- римо-католиків (64.8%), 3.336.200- греко-католиків (10.4%), 3.762.500 православних¹⁶. Польська влада вважала, що ліквідувати православ'я, а з ним і українську мову буде найлегше.

Розпочавши у 1929 р. активний наступ на православ'я на Волині, польські католицькі ксьондзи при підтримці влади пішли далі. Вони використали ту ситуацію, що на кордоні з Радянською Україною українське населення опинилося в ізоляції. Тут була створена прикордонна зона, в якій польські війська так звані стражі порядку і поліція не дотримувалися жодних законів.

Польський уряд не погодився, щоб українці-католики Волині, Холмщини, Полісся і Підляштя підпорядковувалися галицькому митрополиту А.Шептицькому, а також і на те, щоб ці землі стали місійними теренами Української греко-католицької церкви¹⁷.

В боротьбі проти українського православ'я поляки почали використовувати теорію

“Якою російський цар Микола I зміг указом примусити уніатів стати православними, що Польща достатньо сильна повернути таким самим способом всіх православних на католицьку віру і латинський обряд”. Насильницькі заходи проти українців Волині та Холмщини активно вихвалялися в польській пресі і знаходили підтримку шовіністично налаштованого польського населення.

Нищення церков та ділення маєтків православної церкви на Холмщині, Підляшші, Поліссі та Волині почалося ще в 1915 р., коли царські війська залишили ці землі. Ще тоді було закрито деякі православні церкви, частину яких передано римо-католикам. В 1929 році згідно з офіційною польською статистикою тільки в Холмщині було зруйновано 51 церкву¹⁸. Але повне нищення православних церков на цих землях почалося весною і літом 1938 року. Церкви нищено з допомогою спроводжених польських робітників та під наглядом й охороною польської державної поліції. Старі цвинтарі біля церков руйновано, зрізано дерева, а тлінні останки православних викидано з глухом із могил. Ще на самому початку польської займанщини 1919 р. у підземеллях єпископського собору в Холмі порозбивано гробниці православних єпископів та князів, кості покійників викинено на цвинтарі біля собору, на якому порозбивано і знищено всі надгробні пам'ятники. Відбуваються руйнування церков та релігійних пам'яток на очах усього населення¹⁹. Польські урядові чинники насильно наvertsали православне населення у римо-католицизм. Під впливом цього терору літом 1938р. цілі села формально переходили на римо-католицизм, щоб тільки врятувати своє життя і майно. Тих українців які відмовлялися переходити на латинський обряд польська влада піддавала жорстоким тортурам. Прикладом цього стала кривава розправа польської влади над українським населенням с.Чижикове на Холмщині. Тут в ході жорстоких насильств польської влади було побито та покалічено кілька десятків жителів, частина яких потім померла²⁰. Серед них були і жінки. Подібні бандитські напади мали місце і в інших селах. Так в інформації єпископа Івана Бучка від 25 липня 1938р. до митрополита А. Шептицького говорилося: “Таке саме сталося з моїм тіточним братом в Германові на Холмщині. Вночі напали на нього, як він спав у stodолі, порізали ножами лице намагаючись виколоти очі, і повтікали...” Подібна ситуація сталася і в бережанській Комарівці (парафія Дібще), де пропала дівчина Анна Шпірка, якій перед тим погрожували анонімом і домагались, щоб перестала організувати дівчат²¹.

На Волині польська влада у 1929 році вирішила відібрати у православного населення 450 церков і перевести їх на латинський обряд²². Протягом трьох місяців 1938 року на Холмщині було закрито 167 православних церков. Якщо в 1914 році в Холмщині і Підляшші налічувалося 389 православних церков, то на осінь 1939 року їх залишилося 50. Під римо-католицькі костюли було перетворено 149 православних церков, а 189 православних церков було зруйновано, або спалено. Польська влада нищила найстаріші пам'ятки церковного будівництва, як наприклад, зруйновано муровану православну церкву у містечку Щебрешин на Холмщині, збудовану ще в 1184 р.²³.

Такі дії викликали широку антипольську протидію з боку українського населення. На захист православної церкви на Волині стали відомі українські політичні та громадські діячі. Керівник найчисельнішої в Західній Україні політичної партії – Українського національно-демократичного об'єднання Дмитро Левицький зібрав велику кількість матеріалів про насильницьку католизацію українців Волині з боку польського латинського духовенства.

Він звернувся з листом до митрополита Андрея Шептицького в якому говорилося: “Можливо, що Ваша Ексцеленція будуть могли цю справу пояснити належним чином в Ватикані, бо ми вважаємо цю справу, так зі зглядів релігійних як і національних, дуже важливою для наших північно-західних земель”²⁴.

А. Шептицький інформував про ці події папу римського. У січні 1938 в листі до папського нунція Кортезі з приводу насильного переходу православного населення на Волині до римо-католицької церкви митрополит писав, що “урядові та може навіть церковні власті будуть старатися отримати від Вашої Ексцеленції благословення, яке, навіть у формі апробаційного листа, може бути сприйняте як підтвердження всього зробленого у зв'язку з цим “наверненням”... Ваша Ексцеленція вже розуміє ту близьку небезпеку, яку становлять ці “навернення” для справи Унії і для авторитету Святого Престолу в цих районах”. А. Шептицький повідомляв польського нунція, що так-званий перехід кількох десятків українських сімей на латинський обряд відбувся зовсім не

добровільно, як про це хваляться в польській шовіністичній пресі польські урядовці та католики.²⁵

Прикриваючись нео-унією, католицька церква Польщі при підтримці влади здійснювала руйнування православних церков. З цього приводу УГКЦ висловила свій протест. Так в листі митрополита до римо-католицького кс. Едварда Косібовича від 28 липня 1938 р., написаного в с. Підлюте біля с.Переґінська на Станіславщині, говорилося: “Пропаганда нової унії набрала вже від осені минулого року такої форми, що мушу уважати за свій обов'язок дуже принципово і становчо відмежуватися від всього, що на думку православних і уніатів могло мати який-небудь, хоч би й далекий зв'язок з тою пропагандою. Застосування до пропаганди унії миколаївських методів батога, засланя і погроз... в очах православних і уніатів є найголоснішою пропагандою проти унії. Шукаю нагоди, щоб спростувати ті поняття і зганити, як на то заслуговують ті поганські практики примінені до святої справи”.²⁶ Митрополит рішуче виступив проти такої практики польського уряду. При цьому А. Шептицький підкреслював той факт, що поляки прикриваються договором між Римом і польською владою про передачу майна православної і греко-католицької церков на тих територіях, які не підконтрольні митрополії УГКЦ, римо-католикам. Той збіг обставин дозволяє ворогам Костелу, поміж православними і поміж католиками, бодай через Хрест тлумачити народові, якому відбирають церкви, будовані і утримувані ними, і ними ж прикрашені, говорити, що то Папа ті церкви продав Урядові”²⁷.

У зверненні до всього українського населення “Про переслідуванні в Холмщині” А. Шептицький писав: “Положення, витворене нищенням церков, накладає на нас тим більший обов'язок про ту справу прилюдно говорити. Мусимо рішучо заявити, що спосіб силювання в якій-небудь релігійній акції вважаємо за спосіб нехристиянський, що тих, які так поступають, не вважаємо за добрих християн, їхній спосіб поступовання перед Богом та людьми осуджуємо. Тим рішучіше осуджуємо також відбирання православним нашим браттям їхніх церков, нищення тих церков, нищення святих ікон та святих сосудів церковних, нищення старих пам'яток історичних, давно побудованих церков, вважаємо за вандальство і проти такого способу поступовання проти наших братів як найенергічніше протестуємо”²⁸.

Митрополит виступив проти фальсифікації цих подій з боку поляків. “З такою акцією, – говорилося у посланні – хоч вона через когось і унійною може бути названою, і хоч про неї дехто може твердити, що вона має на цілі ширення віри католицької, або й ширення унії, ми нічого спільного не маємо, ту акцію осуджуємо і перед тою акцією Вас перестерігаємо. Само собою розуміється, що не можна чоловікові заперечити прийняти католицьку віру тоді, коли в совісті є переконаний, що такий є його обов'язок. Коли того переконання не має не повинен змінити своєї віри..., а залишатися при вірі своїх родителів та дідів та при обряді, в якому вони охрещені”²⁹.

Українська православна громадськість Волині була вдячна А.Шептицькому за активну підтримку їх перед загрозою ополячення та латинізації з боку польської влади. Свідченням цього був лист подяки з боку української православної молоді Волині. В листі від 11 травня 1938 р., говорилося: “Те, що ми православні, ні в чому ані трохи не зменшує щиросердечних до Вас почувань, ще більше і глибше можемо оцінити всі незчисленні добродійства, що спливають на всіх українців із Вашої великої мудрості й безмежно доброго серця.”³⁰

А.Шептицький приділяв багато уваги теоретичним обґрунтуванням особливостей екуменічного процесу між Сходом і Заходом. В статті “Дві ментальності” підкреслюється: “Не було би помилкою говорити, що часто католики дивляться на ширину (об'єм) церкви, тобто на кількість вірних, тоді коли православні дивляться радше на її глибину, тобто на якість вірних. Ці концепції—це немов дві лінії, які перетинаються на прямому куті”³¹.

Теоретичне обґрунтування єдності церкви було зроблене А.Шептицьким у пастирському посланні “Про єдність церкви”, написане в січні 1938р.³² У спільному посланні митрополита А.Шептицького, єпископів Н.Будки, Г.Хомишина, Й.Коциловського, Г.Лякоти, Й.Бучко, Й.Лятишевського з нагоди 950-річчя Хрещення Руси-України говорилося “...наше положення між Сходом і Заходом уже в минулих століттях змушувало наш народ неначе в собі самім перетворювати, переживати й переборювати всі точки церковного загальносвітового роз'єднання і з'єднання церков. Нехай наша праця в тому напрямку йде до помирення і примирення поміж нами самими, щоб тим

способом довести до замирення й помирнення розділені церкви»³³.

Важливу роль в справі церковного поєднання відіграли унійні з'їзди у Велеграді (Моравія). Перший з'їзд відбувся в 1907 р. До 1914 р. відбулося три з'їзди. На другому з'їзді (1907 р.) митрополит А.Шептицький був обраний головою. У Велеграді було створено місійний інститут для праці над унією під проводом о. Стояна³⁴. Всього тут відбулося вісім унійних конгресів (1907, 1909, 1911, 1927, 1932, 1936 рр.) У міжвоєнний період А.Шептицький не брав особисто участі в цих конгресах через хворобу. Але представники УПКЦ були присутні. В 1936 р. активну участь у роботі конгресу у Велеграді взяв о. Й.Сліпий³⁵.

Завдяки старанням А.Шептицького у Львові було засновано Місійне товариство під назвою «Апостолят Східної Церкви». В програмі товариства зазначалося, що його метою з'єднання з Апостольським Престолом східних нез'єднаних християн. В 20-30-ті роки товариство організувало у сотнях парафій свої гуртки, члени яких активно пропагували ідею з'єднання³⁶.

У жовтні 1928 р. за ініціативою А.Шептицького у Львові зібралися єпископи трьох обрядів на конференцію у справі релігійного порозуміння. На зустрічі було ухвалено спільний декрет в якому обумовлено особливості церковних взаємовідносин.³⁷ Важливим кроком до втілення ідеї єдиної церкви було заснування у лютому 1939 р. при підтримці митрополита А. Шептицького Українського католицького інституту церковного з'єднання ім. митрополита В. Рутського у м. Львів. У грамоті А. Шептицького з цього приводу були такі слова: «Боже привидіння вложило на український нарід, а в першій мірі на українців-католиків, велике завдання привести нез'єднаних братів до єдності з Вселенською Католицькою Церквою»³⁸.

Початок Другої світової війни не дав можливості плідно працювати цьому інституту.

На початковому етапі Другої світової війни українці відновили свою церковну організаційну структуру, починаючи з Холмщини, Волині, Поділля, Правобережжя і частини Лівобережжя, в формах Української автокефальної православної церкви, очолюваної митрополитом Полікарпом Сікорським й Української автономної православної церкви під проводом Олексія Громадського. УГКЦ очолював митрополит А. Шептицький, єпископи Галичини і Закарпаття³⁹.

У січні 1941 року у листі українських греко-католицьких екзархів до секретаря Східної конгрегації Є.Тіссерана говорилося про розпочату унійну працю на території Радянського Союзу. «9 жовтня 1939 року,— йшлося в листі - митрополит А.Шептицький поділив усю радянську Росію на екзархати Апостольської столиці. Високопреподобного і всесеснійшого єпископа Николая Чернецького призначив екзархом Волині, окупованої більшовиками частини Полісся, Холмщини і Підляшшя, а також до часу вибору якогось кандидата екзархом Білорусії, всесеснійшого о.Климента Шептицького, ігумена студитів, - екзархом великої Росії та Сибіру, Всесеснійшого о.Й.Сліпого - екзархом великої України»⁴⁰.

У грудні 1941 року кардинал Є. Тіссеран призначив Й.Сліпого, Н.Чернецького та А.Неманцевича апостольськими адміністраторами на території Радянського Союзу⁴¹. 30 грудня 1941 року митрополит А. Шептицький звернувся до православних архієреїв в Україні. В посланні говорилося, що до «осягнення наших національних ідеалів треба нам єдності, бо навіть при найбільшій єдності і найбільш посиленних змаганнях із нашого боку обставини можуть так скластися, що їх не осягнемо, - відзначалося в посланні. - Тому треба нам, скільки це тільки можливе, усунути всякі роздори і все, що ділить, і всіма силами змагати до осягнення, по зможі, якнайбільшої єдності. Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми поділені. А безперечно, релігійна єдність була б могутнім товчком осягнення національної єдності. Тому думаю, що кожний український патріот повинен зробити все, що може допомогти до здійснення такої релігійної єдності»⁴². Наведений лист митрополита А.Шептицького від 30 грудня 1941 року свідчить про активну позицію глави УГКЦ в справі церковного поєднання.

На звернення А.Шептицького 14 листопада 1941 року відповів єпископ Холмський і Підляшський Іларіон Огієнко та митрополит Олексій. Православні владики висловили повну свою підтримку прагненням керівництва УГКЦ до церковного поєднання⁴³.

Проаналізувавши ці відповіді, митрополит А.Шептицький дав деякі пояснення і

відповіді на адресу української православної ієрархії та інтелігенції. «Мого листа до православних архієреїв, - пише митрополит,- мушу доповнити кількома заувагами. Роблю це в цьому письмі до високо достойних представників української науки, літератури, мистецтва і до сучасних діячів України та, очевидно, до освіченого і патріотично наставленого духовенства в переконанні, що інтелігенція в усіх віросповіданнях має великий голос і в церковних справах, є все провідною верствою суспільності. Прикро мені, що я змушений сказати дещо про себе самого, доказати, що пишучи цього листа, не можу мати ніякого особистого інтересу. Я сповняю тільки обов'язок українського патріота. Ясно, що греко-католик не може стати Київським митрополитом, а я не маю ані бажання цього достоїнства, а ні фізичної змоги бути в Києві. Незабаром починаю 78 рік життя, хронічною недугою запалення суглобів я від 12 літ прикований до крісла, без змоги стати на ноги. Недуга позбавила мене майже всієї влади в правій руці, а кілька разів у році, за кожним разом через кілька тижнів, я зовсім позбавлений влади і в лівій руці. Київський митрополит мусить бути вибраний із православних чи автокефальних архієреїв чи священників. Коли б він був з'єднаний з Вселенською Церквою, ми всі греко-католики підлягали б йому і я перший радо піддався б його верхній владі» - говоритьсь в листі. «Та повна злука греко-католицького і українського православних віровизнань, це справа хіба дальшої майбутності. Із притиском стверджую, що єднання з Вселенською Церквою не спричинює жодної потреби відіркатися якого не будь звичаю, передання чи обряду Української православної церкви. Ми, названі греко-католиками, вважаємо себе самих і в обрядових молитвах називаємо себе православними»⁴⁴. До такого чіткого вияву позиції українського патріота та ревного служителя церкви коментарії зайві.

Така активна позиція в справі церковної єдності з боку керівництва УГКЦ сприяла зближенню церков України. Уже із січня 1942 року на пропозицію митрополита А.Шептицького по церквах України проводиться «Тиждень З'єднання Церков»⁴⁵. У жовтні 1941 року до Львова приїздить делегація української автокефальної церкви для переговорів про злуку церков⁴⁶.

У червні 1942 року у Львові відбувся Архієпископський собор на якому основним питанням була релігійна єдність українського народу. «Єдність людей відповідає Божій волі, - говорилося в декреті архієпископського собору «Про єдність», - Божим намірам щодо людства. Десять Божих заповідей є тільки приміненням до поодиноких потреб і сторін людського життя двох головних заповідей: любові Бога і любові ближнього»⁴⁷. Як ми бачимо в рішеннях собору основна увага зверталася не тільки на питання єкуменізму, але й безпосередньо на єдність всього українського народу. Тільки так можна вистояти у важких випробуваннях, що випали на долю українців. На жаль перебіг військових дій та зміна окупаційних режимів не дали змоги завершити так успішно розпочатий єкуменічний процес. Не дивлячись на труднощі, митрополит А. Шептицький вірив у близькість вселенського об'єднання. Ось його пророчі слова: «Ми молимося щодня за об'єднання з нашими православними братами. Тому мусимо не тільки сподіватися, але також вірити, що наші молитви будуть вислухані та що хвиля великого руху до церковного об'єднання вже недалека»⁴⁸.

1. Митрополит Андрей Шептицький: Життя Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899 – 1944. – Том. - Львів, 1995. – С. IX.

2. Husar L. "Sheptyts'kyi and Ecumenism". Morality and Reality. – The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi // Euntes Docente XXVII /1974 - Թ.187.

3. Ibid. - Թ.- 193 – 194.

4. Гринюк І. Слуга Божий Андрій – Благовісний Єдності. – Мюнхен, 1961. – С.193- 194.

5. Lubomir Husar " Ecumenical Mission of the Eastern catholic Churches in the vision of Metropolitan Sheptytsky // Euntes Docente XXVIII /1975/ S.-139.

6. Митрополит А. Шептицький. Пастирське послання. «Праця над з'єднанням церков.// Митрополит Андрей Шептицький: Життя Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899 – 1944. – Том.1. – С. X.

7. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської Гори. - Йорктон, 1963. – С.76.

8. Arghiwum Akt Nowych (Warszawa) (AAN). Kolekchcja odpisow dokumentow, sygn.59, s.375.

9. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської Гори.-С.77.

10. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – С.243.

11. AAN. Kolekhcija odpisow dokumentow, sygn.59, s.76.

12. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько – українських відносин. – Львів, 2000. – С.300.

13. Базилевич Анатоль. Введення в твори митрополита Андрея Шептицького. – Торонто, 1965. – С.18 – 19.

14. Центральний державний історичний архів України у м.Львові (далі ЦДІА України у м. Львові), ф. 358, оп. 3т, спр. 179, арк. 19 зв.

15. Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї // Український історик . -Нью-Йорк-Торонто-Київ-Мюнхен.-1994.- №120-123.- Т. 31.-С. 185.

16. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939).-Київ,1985.-С.105.

17. Wp. Walenty Wojcik. Konkordat polski z 1925 r. Proba oceny. Kościół w II Rzeczypospolitej.-Lublin ,1981.- S.16-24.

18. Лужницький Р. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви .- Філадельфія ,1954. -С. 539.

19. Там само.-С.540.

20. ЦДІА України у м. Львові, ф.201, оп.1, спр.5996, арк.64.

21. Там само.

22. Митрополит Андрей Шептицький: Життя Діяльність.Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899 – 1944. – Т.1. – С. 300.

23. Лужницький Р. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви .- С.559-560.

24. ЦДІА України у м. Львові, ф.258, оп.1, спр.289, арк.133.

25. Митрополит Андрей Шептицький: Життя Діяльність.Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899 – 1944. – Т.1.-С. 297-298.

26. ЦДІА України у м. Львові, ф.201, оп.4-6, спр.2533, арк.64.

27. Там само, арк.193-194.

28. Там само, ф. 358, оп.1, спр.17, арк.7.

29. AAN. Kolekhcija odpisow dokumentow, sygn.59, s.375.

30. ЦДІА України у м. Львові, ф. 201, оп.4-6, спр.2533, арк.7.

31. Митрополит Андрей Шептицький: Життя Діяльність.Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899 – 1944. – Т.1.-С. 202-203.

32. Митрополит Андрей Шептицький.Твори.(морально – пастирські), - Рим,1983. –С.338-353.

33. Там само.-С.497-501.

34. Там само, ф. 201, оп.1, спр.115, арк.47.

35. Там само, ф. 358, оп.1, спр.345, арк.148.

36. Там само, спр.127, арк.97-98.

37. Там само, спр.165, арк.1-10.

38. Львівські архієпархіальні відомості.1939, березень. -С. 118-119.

39. Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Тема IX., ХХ ст. - Рим. - 1977. – С.240-241.

40. ЦДІА України у м. Львові, ф.201, оп.1 спр.16, арк.1-2.

41. Правда про Унію // Документи і матеріали. 3-є вид.-Львів, 1981. - С.313-315.

42. Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації.-Йорктон, 1969.- С.339-340.

43. ЦДІА України у м. Львові, ф.358, оп.1 спр.7, арк.96-97.

44. Там само, спр.104, арк.27-29.

45. 31 Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації.- С.12-13.

46. ЦДІА України у м. Львові, ф.201, оп.1 спр.10, арк.52.

47. Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації.-Йорктон, Канада,1969.-С.408-413.

48. А. Шептицький, митр." За Одность Церкви." :Логос.-1952.- С. 167.

Олег Єгрешій
(м.Івано-Франківськ)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО І ЄПИСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА

Діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ) традиційно привертає до себе підвищену увагу з боку дослідників. Велике значення має вивчення суспільно-політичної діяльності верховних ієрархів цієї церкви. Окрема частина з них відіграла помітну роль у формуванні галицької політичної думки ХХ ст. В першій його половині найбільш популярними та дієвими представниками УГКЦ були митрополит Шептицький та єпископ Хомишин, взаємини між якими виходили за межі суто релігійних, оскільки обидва проводили активну громадсько-політичну та культурно-просвітницьку діяльність. До питання наукового осмислення взаємовідносин між обома священнослужителями підштовхує факт харизматичності персони графа Андрея та неоднозначності особи владики Григорія в українській історіографії.

Восьмого березня 1899 року Григорій Хомишин повернувся з Відня до Станиславова доктором богословських наук та став другим катедральним співробітником. Саме в цей час єпископом Станиславівським був Андрей Шептицький. Очевидно, графу Андрею імпонували особисті та професійні якості отця-доктора, оскільки він в 1902 році, будучи вже митрополитом, призначає того ректором Львівської духовної семінарії¹. На цій посаді Григорій Хомишин пробув два роки. У травні 1904 року митрополит Шептицький видав пастирське послання до вірних Станиславівської єпархії з нагоди прийдешнього призначення отця-доктора Хомишина єпископом. А 19 червня того ж року разом з архієпископом Львівським латинського обряду Йосифом Більчевським, архієпископом львівським вірменського обряду Йосифом Теодоровичем та єпископом перемишльським Константином Чеховичем висвятив його на єпископа станиславівської єпархії².

Вже 31 січня 1905 року Андрей Шептицький, Григорій Хомишин та Константин Чехович у своєму першому спільному пастирському посланні закликають духовенство своїх єпархій до солідарності та до спротиву партійній заангажованості серед священників³.

Обидва ієрархи активно включилися в боротьбу навколо виборів до австрійського парламенту 1907 року та галицького сейму 1913 року. В результаті парламентських виборів 1907 року і Шептицький, і Хомишин стали членами палати панів у Відні. В травні 1913 року напередодні важливих виборів до галицького сейму вийшло спільне пастирське послання, у якому духовні особи апелюють до польських політичних кіл виконувати ті зобов'язання, які вони взяли на себе ще в попередньому сеймі та гарантувати справедливий розподіл мандатів⁴. Але ініціативній діяльності галичан поклато край Перша світова війна. Австрійська влада безпідставно звинуватила українців у державній зраді на користь росіян. В краї почалися арешти, в тому числі і серед греко-католицького духовенства⁵. В листі до Шептицького Хомишин відзначав: "В дієцезії арештували дванадцять священників ... русофілів і двох українців. Збиткуються жовніри"⁶.

У серпні 1914 року митрополита було арештовано російськими службовцями та вивезено до Суздаля. Владика Хомишин невдовзі опинився у Відні. Наразі існує суперечлива думка, що саме змусило його до такої поїздки. За одними джерелами, владика знаходився там ще до початку воєнних дій⁷, за іншими – єпископ відступив разом з австрійською адміністрацією⁸. Однак, достовірно відомо одне – у серпні 1914 р. в Станиславові Хомишин видав відозву "До Всечесного духовенства і вірних єпархій", в якій закликав "руські полки" до оборони монархії, якій українці повинні багато чим завдячувати⁹. Зрештою, після смерті 28 квітня 1915 року перемишльського єпископа Чеховича Хомишин управляв цілою галицькою митрополією. Саме на його ім'я в січні 1916 року папа Венедикт XV вислав грошову допомогу в розмірі десять тисяч корон для

українського народу¹⁰. Того ж року, виходячи зі складної релігійної та суспільно-політичної ситуації в Галичині, єпископ Хомишин видав розпорядження запровадити григоріанський календар замість юліанського. Тим самим владики мав намір перешкодити подальшій деструктивній роботі москвофілів та віддалитися від Росії, оскільки юліанський календар, за Хомишином, – це російський календар¹¹. Незважаючи на вагомий спротив серед інтелегенції та духовенства, що в своїй переважній більшості вважали намічену реформу невиправданою та передчасною, розпорядження вступило у дію. Скасував його митрополит Шептицький, що повернувся до Львова в 1917 році¹². Питання реформи календаря стало фактично першим ідейним протиріччям двох ієрархів.

З виникненням у жовтні 1918 року Української Національної Ради і Шептицький, і Хомишин стали її активними членами. За рекомендацією владики Григорія, отця доктора Івана Лятишевського було обрано референтом релігійних справ при Державному Секретаріаті освіти ЗУНР¹³. Та, як відомо, вже в липні 1919 року уряд ЗУНР перейшов Збруч, а Галичину окупувала Польща. 26 серпня того ж року обидва священнослужителі разом з новопризначеним перемишльським єпископом Йосафатом Коциловським видали пастирське послання до духовенства і вірних, в якому висловили жаль за такий поворот історії та закликали український народ до терпіння¹⁴. Причому однією з причин, що не дозволила вибороти державність, вважалось недостатнє розуміння намерення до релігії. Згодом, переконавшись у популізмі та демагогії польської влади та пересвідчившись у її крайньому шовінізмі і масових репресіях проти українців, керівництво УГКЦ підписало звернення "До всього культурного світу". У ньому містився заклик до світової громадськості зарадити екстермінаційній політиці Польщі¹⁵. Одним із перших підписався під цим документом Григорій Хомишин. Митрополит Шептицький на знак протесту проти окупації Східної Галичини відмовився присягнути на вірність новій польській владі в особі президента Речі Посполитої¹⁶.

20 вересня 1919 року митрополит Шептицький, єпископ Хомишин та єпископ Коциловський підписали постанову, що будуть висвячувати кандидатів священничого стану в безженності¹⁷. Але якщо Хомишин почав впроваджувати celibat у своїй дієцезії вже наступного року Коциловський – 1925 року, то Шептицький відмовився від цієї ідеї. Натомість прихильники митрополита отець-доктор Гавриїл Костельник та отець Василь Лаба в 1924 році видали статтю "RESPICE FINEM", метою якої було обґрунтувати позицію противників запровадження примусового celibatu. Основною причиною спротиву була невчасність запровадження. Підкреслювалось, що негайне запровадження обов'язкового celibatu могло тільки ускладнити важке становище українського народу під національним та релігійним оглядом¹⁸. Справа celibatu отримала широкий резонанс в тогочасному суспільстві. 8 лютого 1925 року у Львові відбулось багатолюдне віче на підтримку антицелібатних настроїв. Подібне віче відбулось і в Станиславові. Та незважаючи на широку протидію, єпископ Хомишин не мав наміру відходити від свого курсу. Така непримиренність станиславівського владики спричинила поступове віддалення між обома ієрархами. Складність у взаємовідносинах поглибилась у зв'язку з наявністю цілої релігійної концепції, яку виконструював Григорій Хомишин. На його думку, єдиною силою, яка могла б підняти український народ з руїни, була католицька церква. Але для того, щоб церква змогла виконати цю свою історичну місію, необхідно реформувати її на зразок західної церкви. Для цього передбачалися, крім реформи календаря та запровадження celibatu, зміни в обряді. У 1931 році з'явився пастирський лист Хомишина "Про Візантійство", в якому владики обґрунтував свою концепцію. Зокрема, говорилося, що після занепаду візантійської держави її "дух" не загинув, а перейшов до Росії, спричинивши духовний розпад цілого регіону. Яскравим виразником цього розкладу є більшовизм – носій розрухи, голоду, атеїзму¹⁹. Оскільки історично та геополітично українці пов'язані з Росією, то цей "Візантійський дух" реально загрожував і Україні. Тому, на думку Хомишина, необхідно відходити від східного обряду, щоб тим самим вберегти себе від духовної та національної руїни. Лист набув широкого розголосу. Так, львівський

російський тижневик "Русский голос" писав, що Хомишин цей лист спрямував проти Шептицького, а він тільки додасть митрополиту авторитету²⁰.

Зрештою, ця ідейна розбіжність призвела до формування двох протилежних "таборів" – станиславівського на чолі з Хомишином і львівського на чолі з Шептицьким. Під релігійним кутом зору прихильники першого отримали назву окциденталістів (латинників), другого – орієнталістів (прихильників збереження східного обряду в греко-католицькій церкві)²¹. Про складність взаємовідносин між ієрархами писали і польські часописи. Зокрема, "Sprawozdanie z zycia mniejszosci narodowych" писав, що Шептицький і Хомишин знаходилися на протилежних позиціях у політичних і церковних поглядах, але дотепер уникали серйозних протиріч²². Так, в листі до Шептицького від 21 листопада 1930 року Хомишин вимагає пояснення, чому митрополит в червні 1930 року на святковій зустрічі священників зі всіх дієцезій сказав: "Між львівською єпархією і станиславівською єпархією повстала риса, яка щораз побільшується", обвинувачує в цьому станиславівське духовенство. 24 листопада того ж року Шептицький відписував Хомишину, відзначивши, що він нічого подібного про станиславівське духовенство ніколи не говорив²³. Те, що криза взаємовідносин на кінець 1930 року мала місце, підтверджує лист єпископа до митрополита від 15 грудня 1930 року, в якому станиславівський владики писав, що не може прийняти лист графа Андрея через різкий тон та різні закиди²⁴.

Протиріччя між владиками поглибилися в зв'язку із створенням 24 вересня 1930 року Української католицької народної партії (УКНП), неформальним лідером якої став єпископ Хомишин. Справа полягала в тому, що до цього часу все греко-католицьке духовенство підтримувало політичну програму Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Основною причиною, що викликала утворення незалежної клерикальної партії, було існування в лавах УНДО ідеологічних та партійних протиріч, серед яких домінував лібералізм²⁵. За таких обставин неможливо досягнути основної мети клерикалів - оздоровити український народ на ґрунті католицької церкви та етики²⁶. Але в жовтні 1930 року митрополит Шептицький звернувся до українського народу із заявою, у якій виразно йдеться про утворення ще однієї клерикальної організації – Українського католицького союзу (УКС), датою створення якого вважається 5 січня 1931 року²⁷. Характерною ознакою нової організації була аполітичність. Митрополит Андрей, взагалі, відкидав існування незалежної католицької партії у будь-якому вигляді і з будь-якою політичною програмою, оскільки така структура суперечила б сама собі. УКС покликаний сконсолідувати українську суспільність, представників різних партій у християнсько-католицькому розумінні²⁸. Пресовим органом новоствореної організації став часопис "Мета". Незважаючи на те, що митрополит на зустрічі з депутацією УКНП пообіцяв, що суперечностей між католицькими організаціями бути не може, протиріччя все ж мали місце. Так, часопис Української соціалістичної радикальної партії "Громадський голос" в 1931 році писав, що створення УКС з митрополитом на чолі – це удар по УКНП, що патрунується Хомишином, оскільки УКС підтримує УНДО, а це додає їй авторитету серед українців-католиків, применшуючи тим самим популярність УКНП²⁹. Подібні настрої панували і серед проводу станиславівського табору. Один із лідерів цієї партії відомий політичний та культурний діяч Осип Назарук писав у листі до Хомишина: "УКС був як залежне спеціальне поставлення УНДО, як на півполітичне, напіврелігійне..., щоб ми не могли проти нього виставляти своїх засад, бо він вже виступив у костюмі релігійним"³⁰. О. Назарук підкреслив, що з УКС неможливо вести боротьбу у зв'язку з великим авторитетом митрополита Андрея.

Контроверсійність була і між пресовими органами УКС та УКНП: часописом "Мета" і газетою "Нова зоря". Так, у грудні 1931 року в редакції "Мети" відбулась конференція, лейтмотивом якої стало ймовірне об'єднання вищезазначених часописів. Але єпископ Хомишин заборонив редактору "Нової зорі" О. Назаруку брати участь у цій конференції³¹.

23 лютого 1931 року Хомишин видав новий пастирський лист "Про політичне положення українського народу в Польській державі". У листі владики обґрунтував своє

бачення українсько-польського порозуміння, що базувалося на "прагматичному лоялізмі" українців щодо Польщі. Свою позицію єпископ мотивує тим, що українці ще повністю не готові до незалежності ні духовно, ні матеріально, а тому максимум чого вони можуть домагатися на даному етапі – це автономії. Лист набув широкого розголосу серед різних верств населення та прищепив ієрарху клеймо угодовця. Тим самим Хомишин потрапив у поле зору націоналістичного табору, представники якого мали намір вчинити проти владики терористичний акт. Поза тим відомо, що 2 травня 1932 року станіславівський єпископ пише листа Шептицькому та певною мірою дорікає тому в надто поблажливому ставленні до націоналістів³². Якщо конкретизувати, то Хомишин мав на увазі статтю Шептицького "УКС і політика", яка була надрукована в газеті "Мета" 10 квітня 1932 року. У цій статті митрополит констатував, що католику можна належити до будь-якого партійно-політичного угруповання, програма якого не є суперечна католицькій вірі й етиці. Отже, католик може бути монархістом, консерватором, демократом, угодовцем, а в окремих випадках – навіть екстремістом³³. Якраз останнє твердження митрополита і спонукало націоналістів до активних дій проти угодовців, у число яких було зараховано єпископа Хомишина. Взагалі, Шептицький розумів причини, що схилили українську молодь до крайніх заходів у політиці. Польща, на думку митрополита, сама підштовхує молодих людей до націоналізму, оскільки створила надто погані умови для їхнього життя. Крім того, граф Андрей вважав за потрібне не осуджувати всього, що мало якийсь зв'язок з націоналістичними ідеями, а, навпаки, в інтересах церкви – повернути крайніх націоналістів до себе. В іншому випадку, ці люди будуть назавжди втрачені для України³⁴.

Єпископ Хомишин, визнаючи всю складність становища української молоді, розумів, чому за таких обставин виникали терористичні акти і саботажі. Він поставився до проблеми менш гнучко, ніж митрополит. На думку станіславського владики, якщо діяльність таємних організацій і здійснюється в ім'я національної ідеї і патріотизму, то все одно ця діяльність є шкідливою, бо керується аморальними та грішними вчинками³⁵. В листі до О. Назарука Хомишин пише: "Люди допускаються бандитизму, в ім'я України і вмирають, як герої України. Бандитизм хоч би як ідеологічний, все остане бандитизмом"³⁶. У 1945 році при обшукі Хомишина радянськими спецслужбами було знайдено багато листів від націоналістів образливого змісту. Це свідчить про те, що стосунки між ієрархом і українськими таємними організаціями залишалися складними³⁷.

Напруження у взаєминах між ієрархами у 1932 році досягло свого апогею. Так, 9 червня 1932 року Хомишин у відповідь на лист митрополита писав, що він розуміє непорозуміння, які виникають через різні погляди, але особистої зневаги не розуміє. Владика писав, що він дав відповідь на цей лист тільки тому, щоб їх могли згодом розсудити нащадки³⁸.

Конфлікт загострила так звана "богородчанська справа". Так, у 1929 році при фінансовій підтримці "Земельного банку гіпотетичного" у Львові станіславівське єпископство отримало маєток біля Богородчан. Попавши у фінансові труднощі, воно вирішило продати половину маєтку греко-католицькій митрополії у Львові. Договір про кондомініум (співвласність) був підписаний 26 грудня 1933 року. Але 14 липня 1936 року священник Роман Лободич пише лист до Йосипа Сліпого, у якому від імені Григорія Хомишина повідомляє, що станіславська єпархія не визнала за співвласників Львівську митрополію і не відступить від 2500 моргів богородчанського лісу³⁹. На жаль, невідомо, які причини змусили владику Хомишина так вчинити, але є всі підстави стверджувати, що відносини між обома ієрархами були настільки складними, що могли вирішуватися тільки в судовому порядку.

Сьомого травня 1933 року у Львові відбулася велика галицька акція, ініційована греко-католицькою церквою – Українська Молодь Христові (УМХ). Єпископ Хомишин не приїхав на це свято. 20 травня 1933 року у листі до Тита Галуцинського Осип Назарук писав, що станіславівців відштовхнув від цього свята факт політизації акції УМХ митрополитом Шептицьким. Він зазначав: "Митрополит мав намір підняти престиж УНДО,

а не Господа Бога"⁴⁰. Зрештою, під час святкової академії у Львівському театрі, приуроченій акції УМХ, голова українсько-католицького товариства студентів "Обнова" студент-теолог Монцібович виголосив промову, що була покликана скомпрометувати єпископа в очах присутніх⁴¹.

Можна стверджувати, що після цього випадку Хомишин намагався уникати зустрічей з представниками "львівського напрямку". Наприклад, 15 грудня 1936 року владику пише листа Шептицькому, в якому відмовляється від участі в Архиєрейській службі, відправивши замість себе єпископа-помічника Івана Лятишевського. Також в червні 1937 року він не прийняв запрошення львів'ян прибути на Марійський конгрес. Не приїздить єпископ і на урочисте святкування з нагоди 40-ліття єпископських свячень Андрея Шептицького, що відбулося в 1939 році, чим викликає безліч нових чуток та здогадок⁴². За свідченням невстановлених авторів, митрополит Шептицький часто змінював думку про Хомишина: то розривав з ним стосунки взагалі, то йшов на компроміс⁴³.

В 1934 році папа призначив нового Апостольського візитатора для трьох єпархій галицької церковної провінції з метою збору інформації про життя українців-католиків у Польській державі. 22 листопада того ж року візитатор написав листа до Хомишина, в якому радив не поширювати полеміку між часописами "Нова зоря" і "Нива". Хомишин же в листі до Назарука просив, щоб той відвідав візитатора і пояснив йому, що ця полеміка має вагомні причини, що Львів зводить нанівець майже всяку добру ініціативу Станіслава, натомість нічого позитивного не створює⁴⁴. Намагання Апостольського візитатора врегулювати взаємовідносини між Львовом і Станіславом не принесли бажаних результатів. Так, є всі підстави стверджувати, що в січні 1939 року досить гостро стояло питання про заборону видання "прохомишинської" газети "Нова зоря" на терені митрополії. У відповідь станіславівський владику заборонив на території своєї дієцезії випускати львівський релігійний часопис "Нива"⁴⁵.

Прояви солідарності мали місце хіба що в написанні та оприлюдненні спільних пастирських листів та послань до духовенства і вірних. Так, ще 13 жовтня 1930 року з'явився лист владик, що був спрямований проти "пацифікації", яку проводила польська влада стосовно українського народу. 30 липня 1933 року український католицький єпископат видав пастирський лист до всіх людей доброї волі в справі голодомору на Східній Україні. У 1936 році вийшов у світ спільний пастирський лист владик "Про католицьку акцію".

Посилаючись на джерела, можна констатувати, що з початком радянсько-німецької війни взаємини між ієрархами нормалізувалися. Між священнослужителями поновлюється активна кореспонденція. В листопаді 1943 року Шептицький доручив Хомишину написати від імені всіх ординарів спільне послання з огляду на падіння моралі серед народу в час війни⁴⁶. В тому ж році митрополит переслав станіславській єпархії 40 тисяч золотих⁴⁷. 21 квітня 1943 року в листі до Андрея Шептицького Хомишин просить вибачення у митрополита за всі ті прикраси, які він йому завдав⁴⁸.

Отже, взаємовідносини між ієрархами були досить складними. Розбіжності виникли на релігійному ґрунті, внаслідок чого викристалізувалися дві протилежні концепції – орієнтальна (збереження східних традицій в греко-католицькій церкві), виразником якої був Шептицький, та окцидентальна (латинізаційна), апологетом якої виступив Хомишин. Поглибили кризу взаємовідносин політичні погляди владик. Якщо Хомишин вважався ініціатором створення незалежної католицької партії, то митрополит виступив проти ідеї створення самостійних клерикальних структур, підтримуючи центристське УНДО. Та незважаючи на цілий ряд інших розбіжностей ідеологічного, суспільно-політичного та особистого характеру, обох ієрархів об'єднувала одна стратегія – розбудова високоморальної, культурної та суверенної Української держави.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі –ЦДІАУЛ), ф. 358, оп.2, спр. 291, арк. 1-2.

2. Чин посвячення єпископа Григорія Хомишина.- Львів, 1904.-С.1.
3. Шептицький А., Чехович К., Хомишин Г. Послання пастирське "О солідарности".- Жовква, 1905- С.6-7
4. ЦДІАУЛ, ф.358, оп.2, спр.10, арк.4.
5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії.-Івано-Франківськ, 1993.- С.123.
6. ЦДІАУЛ, ф.358, оп.2, спр.292, арк.65.
7. Див.: Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. – Рим, 1990. – С.263.
8. ЦДІАУЛ, ф.359, оп.1, спр.379, арк.82.
9. Вісник станіславівської єпархії. – 1914.- Ч.9 (серпень). – С.104.
10. Там само. – 1916.- Ч.8 (лютий), – С.17.
11. Хомишин Г. Послання пастирське "О посланництві українського народу в католицькій церкві".- Станіславів, 1916. – С.19.
12. Шкраб'юк П. Виноградник господній.- Львів, 1995. – С.210
13. Шематизм Івано-Франківської єпархії. – Івано-Франківськ, 1995. – С.136.
14. Шептицький А., Хомишин Г., Коциловський Й. Послання пастирське "До духовенства і вірних". – Перемишль, 1919. – С.4.
15. Паславський І. Між сходом і заходом // Дзвін.- 1990.- Ч.10. – С.106.
16. Там само. – С.107.
17. Справа целібату: статті преосвященного Г.Хомишина і професора Ренануса.- Львів, 1935. – С.53.
18. RESPICE FINEM // Нива.- 1924.- Ч.4 (квітень). – С.27.
19. Хомишин Г. Пастирський лист "Про візантійство". – Станіславів, 1931. – С.14.
20. // Мета, 1931.- Ч. 9.- 10 травня.
21. Москалюк М. Проблема целібату в християнсько-суспільному житті Галичини 20-30-х рр. XX ст. // Галичина. – 1997. - №1. – С.60.
22. Див.: Sprawozdanie z zycia mniejszjsci narodowych. – Warszawa, 1931.- S.26.
23. ЦДІАУЛ, ф.358, оп.1, спр.163, арк.174.
24. Там само, арк.181.
25. Там само, спр.380, арк.2.
26. Там само, арк.8.
27. Державний архів Івано-Франківської області (далі-ДАІФО).-ф.68, оп.2, спр.387, арк.8.
28. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.937, арк.1.
29. //Громадський голос.- 1931.- Ч.13 (4 квітня).
30. ЦДІАУЛ, ф.359, оп.1, спр.208, арк.167.
31. Там само, спр.379, арк.11.
32. Там само, ф.359, оп.1, спр.331, арк.44.
33. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.937, арк.1.
34. // Мета, 1935, ч.18 (12 травня).
35. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі. – Львів.- 1931, – С.9.
36. ЦДІАУЛ, ф.359, оп.1, спр.331, арк.63.
37. Шкраб'юк П. Виноградник Господній.- Львів, 1995. – С.226.
38. ЦДІАУЛ, ф.358, оп.1, спр.164, арк.12.
39. Там само, ф.201, оп.46, спр.2471, арк.87.
40. Там само, ф.359, оп.1, спр.197, арк.16.
41. Там само.-арк.17.
42. Там само, спр.379, арк.82.
43. Там само, ф.201, оп.4в, спр.663, арк.10.
44. Там само, ф.359, оп.1, спр.331, арк.111.
45. Там само, спр.209, арк.167.
46. Там само, ф.201, оп.4в, спр.1323, арк.23.
47. Там само, арк.15.
48. Там само, арк.16.

Віталій Хомак
(м.Івано-Франківськ)

САБОТАЖНА АКЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1930 РОКУ

Головним із суспільно-політичних процесів, що протікали у міжвоєнний період на західноукраїнських землях, було українсько-польське протистояння. З українського боку воно, насамперед, означало, реакцію на тиск польських панівних верств, яких підтримувала держава. Оборона українських прав у політичній, економічній, духовній сферах здійснювалася двома шляхами – легальним, яким йшли політичні партії, культурно-освітні товариства, соціально-економічні установи та національно-революційним, який представляли Українська Військова Організація, а згодом – Організація Українських Націоналістів. Власне діяльність останніх була найбільш вагомим і викликала відчутний резонанс як у середині Польської держави, так і за кордоном. Однією з найгучніших справ, проведених УВО-ОУН, стала саботажна акція 1930 року у відповідь на тиск польської влади, перш за все, в економічній сфері.

Основною метою польських політичних таборів, які у міжвоєнний час перебували при владі, була якнайшвидша інтеграція Західної України з Польщею та позбавлення українського населення національної індивідуальності. Досягненню цієї мети мала сприяти, зокрема, колонізація українських земель.

Так, починаючи з 1920 року було видано низку законів, які передбачали надання офіцерам і солдатам польської армії землі із фонду аграрної реформи. Військові осадники одержували за свої воєнні заслуги земельні наділи на т. зв. східних кресах. Допомогали їм у поселенні і становленні господарства різні спеціальні державні та приватні установи, які використовували мільйонні грошові фонди, котрі щорічно виділялися польським урядом¹. Завдяки цим заходам протягом 1919 – 1929 рр. у Західній Україні було поселено майже 77,2 тис. господарів, яким наділено понад 600 тис. га землі. Наслідком такої економічної політики стало різке зростання населення краю. Це змушувало тисячі розорених селян та сільськогосподарських робітників, які не мали заробітку, емігрувати (що теж входило в плани польської національної політики). За даними офіційної статистики, із Західної України в 1925 – 1938 рр. емігрувало 373 287 чол., переважно працездатного сільського населення².

Проте навіть такий високий темп колонізації владу не влаштував. В лютому 1930 р. уряд К. Бартеля вніс на розгляд сейму чотири законопроекти у справі подальшої військової колонізації на "кресах". Це був відкритий виклик етнічному населенню. Український клуб у сеймі виступив із заявою, в якій охарактеризував новий захід уряду як такий, що "кидає палаючий смолоскип на розпуку малоземельного українського селянства"³.

У відповідь, поруч з легальними протестами українських послів у сеймі, влітку 1930 року ОУН* розпочала широкомасштабну акцію підпалів польського майна на західноукраїнських землях. Доповненням до цього було нищення телефонних і телеграфних стовпів, напади на поліційні станиці, відплатні акції проти польських спортивно-військових організацій "Стшелец" тощо. Усі ці дії були єдиною спланованою саботажною акцією, що тривала з липня до жовтня 1930 р.

В ідеологічному плані саботаж розглядався українськими націоналістами, як "головний спосіб оборони тих усіх уявлених народів, які у відповідний момент бажають здобути волю"⁴ та був, поруч з терором, "не метою сам по собі, лише засобом..., який мав за мету довести, що народ Український незалежний і не дозволить над собою нікому панувати"⁵.

Мета саботажної акції УВО-ОУН була задекларована у жовтні 1930 року окремою відозвою під назвою "Частинний виступ УВО". У ній зазначалося, що ціллу саботажною акцією було "організованим способом ширити неспокій в краю, паніку між польським населенням, ламати експансивного духа польського кресового елемента, посіяти в нього зневіру в успішність оборони його державними органами перед наступом українського населення у крайню ворожому напрямі до польської держави і нації, врешті викликанням неспокою й анархії посилювати за кордоном переконання про непевність границь польської держави та її внутрішню несконсолідованість, і маніфестувати протипольські

настрої українського населення»⁷. А офіційний орган ОУН «Розбудова Нації» взагалі трактував події літа-осені 1930 року як кінцеву перехідну стадію до загальної революції⁸. Правда, з часом оцінка саботажної акції стала виваженішою і остаточно її мета була задекларована у заяві УВО за квітень 1931 року (опубліковано в Женеві 10 травня 1931р.): «Підтверджуємо, що акти ворожі, чинені літом минулого року на Західній Україні і скеровані проти поляків мали за завдання тільки поборювання осадництва польського земель наших предків, а також урядової наруги, що триває 10 років. Не були вони ні в який спосіб скеровані до викликання народного повстання або війни, яка в тих умовах не була корисною для української національної справи. Ті факти, що були виконані нашими бойовиками були скеровані тільки проти речей, об'єктів неживих, а не проти життя і здоров'я людей»⁹.

Разом з тим лідери організації сподівалися досягти більш конкретних політичних наслідків. Революціонізація українського суспільства за допомогою радикальних засобів мала протидіяти зростанню в деяких політичних колах, особливо в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), лоялістських щодо польської держави настроїв. Активний антипольський виступ мав, як сподівалися лідери УВО-ОУН, сприяти зміцненню зв'язків угруповання з українською еміграцією в Європі та Америці. Не випадковим був і вибір засобів боротьби. Підпали вважалися найпридатнішим способом революціонізуючого впливу на селянство. До того ж такі акції не вимагали великих матеріальних затрат і були порівняно менш небезпечними для їх учасників¹⁰.

Згідно із розробленим планом, починаючи з середини липня 1930 р., по селах Галичини пройшла хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників. Першою, за даними властей, була пожежа у фільварку генерала Мальчевського в с. Вислобоках на Львівщині у ніч з 15 на 16 липня. Поліція констатувала навмисний підпал стодол зі збіжжям, машин та рільничого знаряддя. У наступні дні запалахотіли пожежі у Львівському, Тернопільському та Станіславському воєводствах. Водночас стали надходити повідомлення про пошкодження телефонних та телеграфних ліній зв'язку. Поліцейські органи зафіксували до кінця місяця 11 таких акцій – підпалив майна польських власників та руйнування ліній зв'язку. У серпні інтенсивність акцій зросла і досягла 54 випадків. Але найбільшою вона була у вересні – 101 випадок. Вже у жовтні їх кількість зменшилася до 22, що свідчило про швидке згорання кампанії. Наступного місяця вона припинилася зовсім¹¹.

Типовими для того часу стали поліційні донесення наступного характеру: «13.09 о 22.15 сталася пожежа на фільварку Опану, село Гаї, Львівський повіт. Згоріла 1 скирта вівса, вартість 6.000 злотих орендаря Валентега Каліша. На місці знайдено пляшки з невідомою хімічною речовиною. 14.09 о 20.15 на фільварку Сейдманової Теліни спалено 1 дім, 1 стодолу і 2 стайні (19 коней, 10 корів, 3 теляти та інвентар). Заподіяна шкода – 80.000 злотих. Ані місцева людність, ані околиць «Луг» пожежу не гасили. 14.08 о 23.00 п'ятеро намагалися підпалити скирти збіжжя на фільварку Загробелі під Тернополем, власність Малопольського Рільничого Товариства. Вартовий тричі вистрілював у підпалювачів і ті втекли. 14.09 о 14.00 згоріли дві скирти вівса, власність Владислава Пілінського, поляка в Сучині, район Прошова, Тернопільського повіту. Шкода – 9 тисяч. Пілінський є офіцером запасу. У нього це друга пожежа. 15.09 о 0.30 спалено 7 скірт пшениці у Владислава Полянського, поляка з Гримайлова, повіт Скалат. Шкода – 33.600 злотих. Полянський – політичний та громадський діяч. На місці знайдено пляшки нафти»¹².

Про розмах дій УВО-ОУН свідчить акція, проведена одним з підрозділів організації 13 серпня 1930 року, під час якої бойовики знищили телеграфні й телефонні дроти навколо Львова, а також пошкодили лінії залізничної сигналізації. Як наслідок, цілий день місто було відрізане від світу¹³.

Виконавцями підпалив та ушкоджень засобів комунікації була переважно студентська та учнівська молодь. Небезпідставно, аналізуючи випадки саботажу на території Станіславського воєводства, польські органи безпеки дійшли до висновку, що найбільша кількість таких актів припадала на повіти, де існували українські державні або приватні гімназії (зокрема Городенківський, Рогатинський та Станіславський)¹⁴. Більше того, коли під час обшуку в українській гімназії у Рогатині було знайдено бойову гранату, ракети придатні для підпалу скірт зі збіжжям, стилети, багнет і карабінові гільзи, влада офіційно визнала її «головним осередком антидержавного руху на Рогатин та околиці повіту» і припинила її діяльність¹⁵.

Про вагому роль молоді в саботажній акції 1930 року свідчить і соціальний склад заарештованих у підозрі безпосереднього нищення польського майна. Так, із 32 чоловік, арештованих у Станіславському воєводстві 2 особи були з вищою освітою, 2 – студентами політехніки, 2 – випускники української приватної гімназії в Рогатині, 2 – належали до інтелігенції, 8 – студенти середніх шкіл (зокрема 5 – студенти української приватної гімназії в Городенці), 1 – учень учительської семінарії в Станіславі, 1 – учень VI класу гімназії у Львові, 1 – української гімназії в Коломиї, 1 – торговельний помічник, 1 кооператор і 14 селян¹⁶.

Саботажні акції УВО-ОУН літа-осені 1930 року на західноукраїнських землях викликали осуд і занепокоєння у середовищі легальних українських політичних сил в Польщі. 1 жовтня 1930 року Центральний комітет Українського національно-демократичного об'єднання, Головна управа Української соціал-радикальної партії та Центральний Комітет Української соціал-демократичної партії видали спільний комунікат, у якому зокрема зазначалось: «...в справі масових пожеж стверджується, що поскільки вони є ділом українських рук, то з національного погляду вони не доцільні, позбавлені політичного змісту та невиправдані навіть ніякими революційними мотивами». Подібну оцінку саботажній акції дав «екзильний уряд УНР», очолюваний Андрієм Лівіцьким та еміграційна організація гетьманців¹⁷.

Активна діяльність УВО-ОУН зрозуміло, викликала реакцію органів польської влади. З самого початку, підпали та нищення державного майна викликали велику стурбованість офіційних владних чинників. Занепокоєні вони були швидше не матеріальною шкодою, заподіяною саботажниками, а моральним ефектом, що виник у суспільстві внаслідок виступу УВО-ОУН. Широкий розмах саботажної акції підірвав авторитет державних органів управління і навіть самої держави. Усе це відбувалося на фоні чергової політичної кризи у Польщі, внаслідок якої в країні посилювався авторитарний режим маршала Ю. Пілсудського. Він, як керівник держави, перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, видав розпорядження про ліквідацію деструктивних рухів у вигляді саботажної акції УВО-ОУН.

На першому етапі боротьби з саботажниками, який тривав до середини вересня, місцева влада намагалася обходитися власними силами. З цього приводу цікавим є наказ начальника станіславської повітової команди державної поліції. Після аргументації шкоди, яку завдає саботажна акція державі, він закликає: «Тій злочинній роботі нашого законспірованого ворога, який нищить культурний доробок Польщі на полі публічної безпеки, набутої шляхом зусиль та самовідданої служби поліційних органів, мусимо безоглядно якнайенергійніше протиставитися, опинитися на висоті завдання, докласти великих старань і праці в напрямі гарантування Держави і охорони zagrożених мешканців, відірвати голову гідри та відновити на нашому терені загальну безпеку. Це є нашим святим обов'язком, як з погляду службового, так і з погляду обивателя – Поляка, що боронить свою землю та свої права і не дається до витіснення чи гноблення ворогом»¹⁸.

Проте, не зважаючи на усі докладені зусилля, місцева влада відверто не справлялася з завданням. Протягом усієї саботажної акції жоден з її учасників не був безпосередньо спійманий на місці виконання акту. Це не зважаючи на те, що подеколи бойовики УВО-ОУН заздалегідь попереджали про наступний об'єкт нищення. Тому наступним кроком влади стала широкомаштабна акція «паціфікації» (умиротворення).

Уже з середини 1930 року вересня власті трьох східногалицьких воєводств сконцентрували у своєму розпорядженні 17 рот поліції (1041 чоловік) та 10 ескадронів кавалерії. Підготовка до каральної операції велася під контролем уряду і його голови Ю. Пілсудського. Від 20 вересня до 17 жовтня, застосовуючи методи й тактику дій на окупованій території, військові та поліційні підрозділи посилено «умиротворювали» 325 населених пунктів на території 15 повітів. Звичним явищем під час «паціфікації» стали фізичні розправи над українцями, масові арешти, нищення приватного та громадського майна, ліквідація культурно-освітніх, фінансово-економічних, спортивних установ і організацій, грабежі та реквізиції¹⁹.

Політика залякування та демонстрація сили принесли владі очікувані результати. Окрім поступового зменшення випадків саботажу, це призвело до сильного пригнічення українського суспільно-політичного життя. Один з учасників «паціфікації» засвідчував: «Після спаралізування саботажного руху видно пригнічення серед руської інтелігенції. По відношенню до державних чинників виказує вона вишукану гречність. У Рогатинському

повіті представники гмін передають старостам декларації своєї лояльності перед державою, освідчують свою готовність співпрацювати з владою в боротьбі з антидержавним рухом, а також дають матеріальні гарантії за можливу заподіяну тим рухом шкоду. Деякі гміни навіть заборонили проведення великих зборів, вистав і обходів протягом року. В зв'язку з такими українськими настроями рух політичний і громадський майже цілком занепав та послабилася передвиборна кампанія на селі²².

Однак внутрішньополітичне досягнення режиму Пілсудського обернулося зовнішньополітичною поразкою. У зв'язку із скаргою українців на польський уряд до Ліги Націй справа масового погрому українства набула характеру міжнародного скандалу, який підірвав престиж Польщі на міжнародній арені.

Політика терору змусила керівництво УВО-ОУН припинити саботажну акцію. Видання відповідного наказу було аргументоване у відозві "Частинний виступ УВО": "Ми дійшли до кульмінаційної точки. Наша ціль досягнена: викликано потрібне моральне враження між українським загалом і між ляхами й чужинцями; завдано ворогові великих моральних та матеріальних втрат, а врешті бойовики виявили технічну справність, про що свідчить обставина, що за весь час акції ні одного з них не спіймано на гарячому вчинку. Тому акцію масових саботажів тепер припиняємо"²⁴.

Складно дати однозначну характеристику доцільності проведення саботажної акції 1930 року. З одного боку, вона стала гідним опором польській колонізаційній політиці та знову принесла обговорення українського питання на міжнародний рівень. З іншого – саботажі стали причиною посилення польського терору (у формі "пацифікації"), який болуче ударив по цілому українському суспільно-політичному життю. Однак не слід забувати, що саботажна акція була лише епізодом у перманентному українсько-польському протистоянні. Вона наочно засвідчила усі труднощі міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях. Адже в її основі лежали складні невирішені соціально-економічні та національно-політичні проблеми. З цієї точки зору, саботажна акція започаткувала перехід на якісно новий рівень українсько-польської конфронтації, стала пробою сил для новоствореної Організації Українських Націоналістів і довела польській владі, що боротьба за українське державно-національне відродження триває.

1. Баран С. Природним шляхом. Кольонізація українських земель колись і тепер // Діло. - 1931. - 4 серпня.
2. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // Записки НТШ. - Львів, 1991. - Т.СХХІІ. - С.112.
3. Васюта І. Аграрне перенаселення на Західній Україні в 20-х – 30-х роках XX ст. // Український історичний журнал. - 1971. - № 11. - С.56, 58.
4. Швагуляк М. Назв. праця. - С.112.
5. У.В.О. - Б.м., 1929. - С.35.
6. Наше становище. - Б.м., 1931. - С.12.
7. Частинний виступ УВО // Америка. - 1930. - 11 жовтня.
8. Офіційна частина // Розбудова нації. - 1930. - № 9-10. - С.246 – 247.
9. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.69, оп.1, спр.52, арк.54.
10. Швагуляк М. Назв. праця. - С.118.
11. Там само. - С.115.
12. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.749, арк.2.
13. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1920 – 1939). - Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. - С.239.
14. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.749, арк.10.
15. Там само, ф.68, оп.2, спр.139, арк.44.
16. Там само, ф.2, оп.1, спр.749, арк.10.
17. Мірчук П. Назв. праця. - С.235 – 237.
28. ДАІФО, ф.69, оп.1, спр.56, арк.19.
20. Швагуляк М. Назв. праця. - С.121 – 123.
21. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.749, арк.13.
22. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). - Івано-Франківськ, 1993. - С.184.
23. Частинний виступ УВО // Америка. - 1930. - 11 жовтня.

* Для відтягнення уваги польської поліції від ОУН та задля зовнішньо-пропагандивної мети саботажна акція 1930 року проходила під маркою УВО, хоча вже на той час Українська Військова Організація була лише військово-бойовим відділом Організації Українських Націоналістів.

Наталія Храбатин
(м.Івано-Франківськ)

“ПАЦИФІКАЦІЯ” В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1930 РОКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Початок 30-х рр XX ст. в Східній Галичині, що була окупована Польською державою, характеризується загостренням українсько-польської конфронтації, яке відбувалося на фоні поглиблення загальної економічної кризи, ускладнення внутрішньополітичної ситуації у самій Польщі, антипольської ревізійської кампанії в Німеччині, радикалізації політичної теорії і практики, що призвело до протестаційних саботажних акцій з українського боку та репресивної політики польської влади, відомої в історіографії під назвою “пацифікація” (умиротворення).

З 15 липня 1930 року по селах Східної Галичини почалися саботажні підпали польських маєтків. Хоч приводом до них стало тренування української націоналістичної молоді, проте акція протесту загалом була відповіддю українського населення на антиукраїнську політику польської влади.

Польські власті на протестаційну кампанію відповіли репресіями із залученням поліції та війська. “Пацифікація” проводилася жорстокими методами і супроводжувалася масовими обшуками, арештами та побиттям національно свідомих селян та священників, погрозами читалень “Просвіти” та українських кооперативів. За даними Міністерства внутрішніх справ Польщі поліційною “пацифікацією” було охоплено 325 населених пунктів Східної Галичини, військовою – 168, проведено 5195 обшуків. Лише в Станіславівському воєводстві з 1 липня до 30 листопада 1930 року було заарештовано 741 чоловік¹.

Історіографічне дослідження “пацифікації” як усього комплексу питань міжвоєнної історії Західної України відображає в цілому основні тенденції розвитку історичної науки на Україні та в діаспорі.

Перша хвиля публікацій припадає на 30-ті рр. XX ст. В основному це джерельна база проблеми: заяви і виступи партійних лідерів та ієрархів церкви в пресі, у яких розкривається хід “пацифікації”, дається оцінка партіями саботажних акцій та заяви з цього приводу².

Часто публікації в пресі носять не тільки джерелознавчий, але і історіографічний характер, що є особливістю історіографії історії Західної України міжвоєнного періоду.

Особливе місце в історіографії “пацифікації” займає справді унікальна праця Станіславського єпископа Григорія Хомишина “Українська проблема”, в якій священник висловлює свої погляди на українсько-польські відносини в 30-х рр. XX ст³.

Г.Хомишин суворо засуджує радикальні методи боротьби проти польської держави, які вважає не лише хибними, але й дуже шкідливими. “За кожним терористичним актом цілий український нарід не має ніякої полегші, але навпаки дорого платить,” – застерігає єпископ⁴.

Чітко і недвозначно Г.Хомишин вказує на своє ставлення до польської держави. Вступаючи в дискусію з націоналістами, священник твердить, що він за лояльність до польської держави, але при умові, “щоби держава була справедлива..., щоби український нарід в тій державі як справедливий міг культурно розвиватись, кріпитися і підготувати себе в даних сприятливих обставинах політичної кон'юнктури і в даній історичній хвилі до досягнення своєї державної суверенності”⁵.

На думку Г.Хомишина можливі два реальні шляхи вирішення українсько-польського конфлікту:

1. Зробити перший крок – проявити лояльність щодо польської держави⁶.
2. Консолідувати всі українські патріотичні сили⁷.

Позиція ієрархів греко-католицької церкви Галичини щодо акцій протесту та “пацифікації” викладені в Пастирському посланні українських єпископів, затвердженому 13 травня 1930 року за редакцією митрополита Андрея Шептицького. Дві частини послання були сконфісковані польською владою і тільки одна з них побачила світ в

“Новій зорі” за 26 жовтня 1930 року.

Священники трактують саботажні акції як “роботу морально злу” і “шкідливу”, але, водночас, владики застерігають польську державу від колективної відповідальності українського населення за протести.

Проблемам західноукраїнської історії міжвоєнного періоду присвячені дослідження, що побачили світ в 50-х рр. у діаспорі. Крім звичних спогадів і мемуарів з'являються більш ґрунтовні монографії, в яких зроблено спробу аналізу подій з точки зору причинно-наслідкового зв'язку в контексті світової історії. Такою працею є дослідження Петра Мірчука “Нарис історії ОУН”, перший том якого охоплює період з 1920 по 1939 рр. Проблему “паціфікації” дослідник розглядає в таких аспектах: передумови та причини саботажних акцій; фактичний матеріал про хід “паціфікації”; оцінка подій в зарубіжній та українській пресі; відплатний терор Організації Українських Націоналістів та Української Військової Організації.

Характерною особливістю праць істориків з діаспори взагалі, та й П.Мірчука зокрема, є “партійно-політична заангажованість”, що “не могла не позначитись на оцінках ними подій та різних політичних сил, причетних до них”⁸.

Так, П.Мірчук вважає протестаційну кампанію 30-х рр. зініційованою і організованою виключно ОУН – УВО: “Загравою пожеж бажала ОУН заалармувати публічну опінію світу, звертаючи його увагу на злочинну акцію польського окупанта...”⁹.

Такий позиції суперечать твердження Зиновія Книша – бойового референта Крайової Команди УВО в 1930-х рр. Він вказує, що саботажну акцію було підготовлено референтом для справ юнацтва в Крайовій Екзекутиві ОУН Іваном Габрусевичем, котрий вчив шкільну і ремісничу молодь користуватися вибухівкою, а на канікули дав завдання тренуватися на практиці. В час жнив скирти стали “найбільшою приманкою” для юнацтва, а далі акція вийшла з-під контролю і почала поширюватись стихійно¹⁰. Отже, ОУН взяла на себе відповідальність за підпали post-factum.

Вражаючий фактичний матеріал про злочини, здійснювані “паціфікаторами” в конкретних населених пунктах Східної Галичини, а також свідчення очевидців, судові документи, відгуки світової громадськості знаходимо у збірнику “На вічну ганьбу Польщі”, виданому в Нью-Йорку в 1956 році.

Радянська історіографія, побудована на основі панування офіційно-партійних доктрин, звузила завдання історії до “обґрунтування тих чи інших ідеологічних завдань правлячої партії”¹¹. Такий тенденційний підхід характерний і для дослідження “паціфікації”. Як вірно зауважив львівський дослідник Михайло Швагуляк, що у працях істориків УРСР, які торкаються подій 1930 р., домінує концепція, вироблена у рішеннях ЦК КПЗУ і ЦК КПП ще в 1930-1931 рр. Суть її зводиться до того, що влітку 1930 р. в Західній Україні незалежно від діяльності націоналістичних організацій піднявся стихійний селянський революційний рух, на придушення якого польські власті кинули каральні загони¹².

Такої концепції дотримувалися і вітчизняні історики І.К.Васюта, П.П.Михайлик, М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка, В.Ю.Твердохліб та ін¹³.

Інколи, виконуючи ідеологічне замовлення, радянські науковці припускалися до відвертого викривлення фактів. Наприклад, у передмові до збірника документів “Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною” архівісти П.Яцків і Г.Ордовська вказують на зовсім недостовірну причину “паціфікації”: “Влітку 1930 р. фашистський суд у Львові засудив до смертної кари трьох молодих комуністів за розповсюдження нелегальної літератури, і цей грубий акт лютого терору послужив як би сигналом до масових репресій в час так званої “паціфікації”¹⁴.

В спеціальних історіографічних дослідженнях радянського періоду “паціфікація” зовсім не розглядалася¹⁵.

З відродженням Української незалежної держави з'явилися реальні передумови для глибокого, об'єктивного та всестороннього висвітлення української історії та історіографії. Почався новий етап дослідження історії Західної України в цілому та міжвоєнного періоду зокрема.

“Паціфікація” та її вплив на українсько-польські відносини була об'єктом вивчення і таких дослідників, як М.Швагуляк, О.Красівський, І.Бурковська, Г.Гладка, О.Зайцева

та ін.

Вплив “паціфікації” на внутрішньопартійні стосунки в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО) – тема досліджень київського науковця Ірини Бурковської та львівського вченого Ореста Красівського.

Осмилюючи причини, розвиток та наслідки українсько-польської конфронтації, Ірина Бурковська на прикладі діяльності УНДО в історико-політологічному аспекті розглядає спроби українсько-польського компромісу і приходять до висновку про його неможливість. Причиною цього, на думку дослідниці, є не стільки непослідовність політики УНДО, скільки небажання польської сторони виконувати свої зобов'язання щодо українців¹⁶.

Питанню пошуків компромісних рішень з ініціативи поміркованого угруповання в УНДО присвячена стаття Ореста Красівського “Польсько-українські конфлікти і компроміси літа 1930 – поч. 1931 рр.”, яка увійшла до матеріалів конференції “Народ, нація, держава: українське питання в європейському вимірі”, що проходила у Львові в травні 1993 року¹⁷.

Саботажна акція УВО та вплив “паціфікації” на еволюцію суспільно-політичного життя Західної України 30-х років стали предметом дослідження львівського історика Олександра Зайцева¹⁸.

Аналізуючи суспільно-політичну діяльність митрополита Андрея Шептицького, івано-франківський історик Галина Гладка розшукала в архівах ДАЛО і ввела в науковий обіг конфісковані частини пастирського послання українських єпископів¹⁹.

Всесторонньому розгляду передумов, ходу та наслідків “паціфікації” присвячена розвідка Михайла Швагуляка “Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст.”, що переросла у монографію “Паціфікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність”²¹.

Дослідником проведена періодизація “паціфікаційних” заходів польської влади, вказано на причини змін акцентів у націоналістичній політиці Польщі.

М.Швагуляк одним із перших звертає погляд на діяльність керівництва греко-католицької церкви в умовах загострення політичної ситуації в Західній Україні.

Дослідник вказує на наслідки “паціфікації” стосовно суспільно-політичних аспектів:

- ускладнення відносин між легальними політичними угрупованнями;
- розкол між легальними і нелегальними структурами;
- загострення внутрішньої ситуації в ОУН;
- загострення міжнародних взаємин.

Огляду історіографії українсько-польських відносин в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. присвячена стаття М. Швагуляка “Польсько-українська конфронтація на зламі 20-30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії”, де значна увага приділена відводиться істориками “паціфікації” як центрального питання проблеми. Основну увагу дослідник зосереджує на польській історіографії репресивної акції. М.Швагуляк робить висновок, що “у вивченні “паціфікації” зроблені лише перші кроки і докладний аналіз її як історичного явища попереду”²².

Підсумовуючи короткий огляд історіографії “паціфікації”, слід зазначити, що цій проблемі присвячені чисельні дослідження: газетні публікації, спогади, історичні розвідки та монографії. Проте не всі аспекти цієї проблеми у достатній мірі досліджені. На сьогоднішній день ще не виявлено і не опубліковано багатьох документів, що осіли в українських і польських архівах, до кінця не вивчено впливу “паціфікації” на еволюцію суспільно-політичних структур Галичини та відносин між ними, немає окремого вичерпного історіографічного дослідження даної проблеми.

1. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф.68, оп.2, арк.53,56.
2. Останній виступ УВО, його причини та наслідки //Сурма. – 1931 – № 1; Так звані “саботажні підпали” і “паціфікація” //Громадський голос. – 1932 – 21 травня та ін.
3. Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин, станіславський єпископ. – Станіславів, 1933.

4. Там само. – С. 170.
5. Там само. – С. 155-156.
6. Там само. – С. 172.
7. Там само. – С. 173.
8. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993. – С.4.
9. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1 – 1920-1939. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – С. 233.
10. Книш З. Дух, що тіло рве до бою. – Вінніпег, 1951 – С. 145.
11. Коцур А., Коцур В. Історіографія історії України. – Київ, 1996. – С. 127.
12. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. //Записки НТШ. – Том ССХХІІ. – Львів 1991. – С. 111.
13. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні. 1921-1939. – Львів, 1988. – С. 88-91; Васюта І., Сливка Ю. Боротьба трудящих Західної України, Буковини і Закарпаття проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною //Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 469; Михайлик П. Революционное движение крестьян Западной Украины в 1929-1932 гг. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Львов, 1952; Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України. – Київ, 1989. – С.89-93; Твердохліб В. Революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття. – Львів, 1974. – С. 81-82 та ін.
14. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921-1939 рр.). – Станіславів, 1957. – С. ХІІІ.
15. Історіографія історії Української ССР. – Київ, 1986; Макаруч С., Киричук Ю. Західна Україна 1917-1939 рр. в радянській історіографії// Вісник Львівського університету. Питання історіографії. – Львів, 1995. – Вип. 19. – С. 10-15.
16. Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності Українського національно-демократичного об'єднання (1925-1935)// Розбудова держави. – 1997. – №1. – С. 26-32.
17. Красівський О. Польсько-українські конфлікти і компроміси літа 1930-поч.1931 рр. / Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали Конференції "Народ, нація, держава: українське питання в Європейському вимірі. – Мюнхен – Львів, 1995. – С. 50-56;
18. Зайцев О. До питання про "саботажну акцію УВО" 1930 р. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 224-227; Зайцев О. Націоналізм і національна демократія в Західній Україні у 1920-30-х роках // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994. – Історія. – Частина 2. – С. 85-90.
19. Гладка Г. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького. – Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – Рукопис. – Чернівці, 2000. – С.128-129.
20. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993. – 52 с.; Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Том ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 111-145.
21. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20-30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії // Проблеми слав'янознавства. – Львів, 1996. – С. 58-60.

Микола Рожик
(м.Івано-Франківськ)

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛІТВ'ЯЗНИВ У ПОЛЬЩІ. 1929–1939 рр.

Загострення внутрішніх суперечностей у Польщі в 1929–1939 рр. ускладнили державні й суспільні проблеми. Для їх залагодження владоможні верхи вдалися до активного застосування сили й постійного тиску на опозицію та політичних противників. На їхню думку, це мало дати не тільки негайний політичний ефект, а й загалом покращити становище держави.

У міжвоєнній Речі Посполитій склалися певні традиції застосування репресій проти опозиційних діячів і партій "настільки вони продиктовані потребами безпеки"¹. Наслідком таких заходів правлячих кіл впродовж названого періоду в Польщі у тюрмах і концтаборах утримувалося понад 50 тисяч політв'язнів. Жорстоко переслідувалися не тільки члени опозиційних партій та організацій, а й страйкарі, демонстранти, учасники антиурядових акцій і виступів. Вони могли бути засуджені на термін від 2-ох до 5-ти років ув'язнення². Краківський воєвода 26 червня 1930 р. навіть розпорядився заохочувати проведення додаткових арештів перед 1-им травня і з нагоди інших дат і заходів, організованих опозицією³. Станіславський воєвода також у спеціальному циркулярі вимагав, щоб організаторів й учасників демонстрацій під червоними прапорами і "антидержавними лозунгами" рішуче арештовувати, застосовуючи усі "репресивні методи", які є у розпорядженні поліції⁴. Результати такої діяльності силових структур були "вагомими". За неофіційними даними у 1926–1931 рр. число політв'язнів коливалося від 6 до 10 тисяч. Окремі польські автори, що займалися дослідженням цієї проблеми, називають цифру – 14 тисяч станом на 1931 рік⁵. З трибуни сейму Речі Посполитої прозвучали дані про 12 тисяч політв'язнів у 1932 році⁶. Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР) – комуністична структура, яка діяла під патронатом Комінтерну, – називала 16 тисяч – кількість політв'язнів у польських тюрмах у 1935 р.⁷ З них у в'язницях Західної України перебувало понад 2,5 тисячі⁸. Приблизно половину ув'язнених за політичну діяльність і участь у національно-визвольній боротьбі складала молодь⁹.

Міністерство військових справ вказувало, що у 1927 р. за політичні виступи було затримано 5145, з них заарештовано й знаходилося під слідством 2355 осіб. Згодом, у 1930 р. – 7786 і 3775, в 1931 р. – 10990 і 5307, а за 10 місяців 1932 р. затримано 13845, з яких заарештовано й знаходилося у слідчих ізоляторах – 6186 осіб¹⁰. Репресивні заходи в 1929 р. дали нове поповнення тюрем. Масові арешти були проведені у Домбровському вугільному басейні, у Люблінському воєводстві та в інших регіонах. У другій половині року тільки у Варшаві заарештовано 500 осіб, з них під час маніфестацій 2 серпня – 264. Наступного 1930 року репресії посилювалися і як наслідок число заарештованих досягло 7786 осіб. Впродовж 1931–1932 рр. влада застосовувала нову тактику: в першу чергу ліквідовувалися найактивніші опозиційні організації в таких містах, як Варшава, Лодзь, у Келецькому воєводстві¹¹.

В середині 30-х років у Польщі функціонувало 338 тюрем і концтаборів. За неофіційними даними (підрхунки проведені МОДР) – 361¹². За п'ять років (1929–1933 рр.) було зведено 17 нових в'язниць. На 1939 р. їх уже нараховувалося 379¹³. У кожному повітовому центрі для утримання політичних в'язнів діяли спеціальні в'язниці¹⁴.

У 1934 р. після вбивства бойовиками Організації українських націоналістів (ОУН) міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького уряд ухвалив створити спеціальне "місце відособлення" (концентраційний табір з особливим режимом) у малозаселеній, нездоровій болотистій місцевості на Волині в Березі Картузькій¹⁵.

Для судових розправ і захисту, як стверджували офіційні чинники, "морального відродження країни" польська каральна машина мала 3600 прокурорів і суддів (494 суди), понад 43 тисячі поліцейських, а разом з таємною агентурою – понад 100 тисяч. Результати діяльності цих структур ілюструє те, що тільки впродовж 1935–1936 рр. поліція завела "за опір владі" понад 49 тисяч слідчих справ¹⁶.

Навіть з трибуни сейму говорилося про те, що "у Польщі поліція є господарем життя і смерті громадян... Вона творить свавілля по всій країні, особливо на землях

Західної України і Західної Білорусії¹⁷. Над членами і керівниками українських політичних партій з 1921 по 1939 роки відбулося 914 великих політичних процесів. З винесених судами обвинувачувальних вироків дві третини припадало на тих, хто були членами або прихильниками Української військової організації (УВО) і ОУН. З 3771 затриманого 2510 були осуджені. З них 17 покарані на смерть, 27 – на пожиттєве ув'язнення, інші ж були засуджені разом на 5870 років тюремного ув'язнення. Навіть за місяць до нападу гітлерівської Німеччини і СРСР на Польщу за політичну діяльність заарештовано 111 українців і 75 з них осуджено на 132 роки тюремного ув'язнення. Більше того, суворим переслідуванням піддавалися українські священники за реєстрацію новонароджених під українськими, а не польськими іменами, за відправу богослужіння українською мовою¹⁸.

Серед 2 тисяч політв'язнів, котрі пройшли через тюрми концтабору у Березі Картузькій, теж "переважали українці"¹⁹. Коли на початку вересня 1939 р. до табору привезли 7 тисяч в'язнів для запланованого знищення, приблизно 4,5 тисячі з них були українцями²⁰.

Позицію офіційних кіл Речі Посполитої стосовно українського населення найвиразніше зарепрезентував міністр внутрішніх справ Б. Перацький: "Українці, – наголошував він, – мають бути випалені розпеченим до біла залізом і за кожну акцію української революційної організації Польща мусить продовжувати карати все населення за принципом колективної відповідальності"²¹.

З 16 січня 1928 р. вступив у силу декрет президента про воєнний стан, а з 16 березня – про надзвичайний стан; вони у значній мірі стали самообмеженням свобод. Введення чисто поліцейських методів переслідувань інакомислячих розглядалося в уряді як найефективніший засіб розв'язання внутрішніх труднощів і соціальних проблем.

З 1 вересня 1932 р. став чинним новий уніфікований Кримінальний кодекс, який забороняв страйки на залізницях, телеграфі, пошті, водогонах, газопроводах і газозаводах. За порушення цих приписів визначалося покарання до п'яти років тюремного ув'язнення. Учасники окупаційних страйків, які мали значне поширення у Польщі, каралися двома роками тюремного ув'язнення. Такі ж кари визначалися і для тих, хто брав участь у заборонених владою зборах, вічах та інших публічних заходах²². Новий кримінальний кодекс разом з надзвичайними законами про військовий і особливий стан, які вводилися там, де мали місце вияви соціального незадоволення, дозволяли будь-яку політичну діяльність розглядати як кримінальний злочин і суворо карати. З 1933 р. почали діяти військово-польові суди по розгляду справ осіб, пов'язаних з політичною діяльністю. Їх засуди були суворі – винесення смертних вироків. Значно розширювався апарат судів і поліції, в якому було задіяно понад 75 тисяч осіб²³. Така система придушення опозиції, політичних противників режиму санації діяла (зокрема надзвичайні суди), з невеликими перервами до 1939 р. Вона на думку багатьох сучасників, "покрила країну лісом шибениць"²⁴. Депутат від Польської партії соціалістичної (ППС) С.Дюбуа у своєму виступі в юридичній комісії сейму 10 січня 1933 р. зазначав: "Масовість застосування смертної кари перевищує все те, що до цього часу було у світі. Ми поб'ємо світовий рекорд у цьому відношенні. Скільки у нас було смертних вироків? Точно відповісти на це питання неможливо, статистика стидливо приховує це... Я підрахував їх було принаймні 260. В середньому 10–15 вироків щомісяця. Польові суди розглядають справи майже дітей, в країні вішають 17-річних юнаків"²⁵. У 1931 р. за неповними даними було виконано 120 смертних вироків²⁶.

У 93-ій статті другого параграфу кримінального кодексу було записано: "Хто прагне силою змінити державний устрій Польщі, підлягає тюремному ув'язненню від 10 років до пожиттєвого". За 94 статтею ті, хто загрожував життю і здоров'ю президента чи його владі, каралися від 10 років тюрми до пожиттєвого ув'язнення або на смерть. Для членів і керівників опозиційних партій теж визначалися важкі покарання. За переховування й розповсюдження нелегальної літератури, преси, листівок, які містили заклики до боротьби з існуючим ладом, Кодекс визначав п'ять років ув'язнення.

17 червня 1934 р. Кодекс "збагатився" доповненнями, що дозволяли карати осіб, які загрожують безпеці, спокою і громадському порядку. З цією метою було створено концтабір у Березі Картузькій²⁷.

З особливим завзяттям переслідувалися учасники національно-визвольного руху. У польських тюрмах і концтаборах було чимало українців і білорусів, учасників

національних змагань. У Польщі, за визначенням депутата Сейму Хіля Розенбурга, каральні органи і поліція зокрема "особливо брутально діяла на західноукраїнських землях"²⁸.

Груба сила, жорстока розправа з усіма, хто потрапляв у сферу дій каральної системи, набували таких масштабів, які нищили навіть формальні ознаки демократії та парламентаризму.

Польські тюремні власті не визнавали статусу політичних в'язнів, а кваліфікували їх як кримінальних злочинців, або як відповідальних за злочин "не зхеньці зиску". У більшості випадків до останніх відносили політичних в'язнів²⁹.

Часто фізичне і моральне знуцання над осудженими політичними противниками санації досягало потворних, садистськи витончених форм. У концтаборі Береза Картузька від в'язнів вимагали писати "Заяви про відданість", в яких мали бути слова: "Спасибі за виховання" і обіцянка "не займатися жодною політичною діяльністю і нічого не розказувати про те, що відбувається у Березі"³⁰.

Тюремний статут 1934 р. вводив такі тюремні правила, які були розраховані на те, щоб зламати волю в'язнів до будь-якого опору чи протесту. Серйозно обмежувалися можливості самозахисту, свобода пересування, погіршувався статус політв'язнів. Перебування у тюрмі трактувалося як "тверда школа життя", яка, на думку міністра юстиції Ч. Міхалковського не має "псевдонізму і сентиментальних ремінісценцій"³¹. З цією метою "політичні" часто утримувалися разом з кримінальними злочинцями. Режим ув'язнення ставав жорстокішим. Часто у камери на трьох замикали по 14–16 в'язнів. Делегація Міжнародної асоціації юристів, яка перебувала у Польщі в 1931 р. виявила, що у тюрмах утримувалися на 20 тисяч осіб більше ніж там було місць³². Як згадує один з українських громадських діячів, О.Антонович, у зведеній в 1934 р. новій тюрмі в м. Тарнув, у 250 камерах-одиночках розміром 4 на 2,5 метри замикали по 2–3 в'язні³³. Ув'язнені систематично виснажувалися через недоїдання, хвороби, погану медичну допомогу, нетривале перебування на свіжому повітрі. Їх жорстоко карали карцером за найменші порушення. Про це свідчили чисельні листи від політичних в'язнів з тюрми і концтаборів³⁴.

Звичайною практикою ставали катування підозрюваних у слідчих ізоляторах. Вони зазнавали важких травм і каліцтв, жінок гвалтували. Поліція намагалася ізолювати ув'язнених від адвокатів. Методи залякування затриманих за політичну діяльність широко використовувалися у Луцькій і Брестській тюрмах. Перш ніж стати перед судом, підозрювані знаходилися від 3 до 5 років в ув'язненні. В грудні 1930 р. рафінованих туртур у Луцькій тюрмі зазнали члени КПЗУ. З них Степана Бойка замордували, а поетеса Антоніна Матулова збожеволіла, ще кількох було важко травмовано. Тільки у лютому 1934 р. розпочався суд, який вилився у гучний процес "57-и". Подібними були долі учасників процесу "36-и" у м. Жешув і "42-ох" у м. Сосновці³⁵.

У відкритому листі до з'їзду товариства колишніх політв'язнів говорилося, що "усі тюрми – це картина боротьби озброєної адміністрації і поліції з політичними в'язнями". Кримінальний кодекс 1932 року "перекреслив рештки прав, завойованих кров'ю поколінь політв'язнів, їх незліченними жертвами, багаторазовими голодуваннями", – говорилося в листі. "У Кракові жінки перебувають у камерах разом з повіями, часто венерично хворими. Суворо караються спроби поділитися продуктами і т. ін... Такий стан справ доводить до частих самогубств"³⁶. Відомий польський політичний і державний діяч В. Вітос, якого санаційний режим кинув до в'язниці, писав у спогадах "Моє перебування у Бресті" про брутальність адміністрації в'язниці і порушення прав політв'язнів. Машинописний екземпляр спогадів Вітоса став відомим завдяки тому, що був переданий у 1932 р. кардиналу Августу Глонду і генералу Владиславу Сікорському, а дещо пізніше Ігінацію Падеревському³⁷. У 1935 р. з трибуни сейму прозвучали слова про те, що 16 тисяч політв'язнів (робітників, селян і трудової інтелігенції), які проводять довгі роки в тюрмах Польщі, могли б чимало розказати про катування, яким вони піддавалися і піддаються³⁸.

У найконцентрованішому вигляді репресії проти опозиції та противників санаційного режиму виявилися у практиці й порядках, які існували в Березі Картузькій. Тут способи знуцання й нищення політв'язнів, позбавлення їх волі і сили до боротьби були неймовірно витонченими. У цьому концтаборі тільки на основі постанови поліції,

без суду й слідства, на три місяці ізольовувалися опоненти "санації". Його адміністрації надавалося право на свій розсуд продовжувати на невизначений час перебування ув'язнених у концтаборі. По 14 годин щоденно в'язні трудилися на осушенні боліт й спорудженні доріг. Усі команди табірної охорони виконувалися бігом і мовчки. За найменше порушення застосовувалися суворі покарання. Ув'язненим не дозволялося розмовляти і сидіти в неустановлений час. Виснажлива фізична праця, харчування за 35 грошів в день на в'язня, постійні побой і різного роду приниження викликали масові захворювання й смерть³⁹. В'язнів позбавляли допомоги ззовні, побачень з родичами. "Зламати, застрашити, зігнути фізично і морально і, перш за все, розтоптати особисту гідність, одночасно скомпроментувати табір польської демократії, – так влада боролася з опозицією", – вказував С. Дюбуа, один з лідерів ППС⁴⁰.

Як писав український письменник О. Гаврилюк, Береза Картузька стала останнім передвоєнним витвором "великого маршала" і "твір цей відразу виріс до значення символу здичавілого і умираючого світу"⁴¹. Режим Ридз-Смігми, Козловського та Косцялковського або "демократія" владоможника кіл Речі Посполитої діяла і виглядала так, як її символ.

Т. Бульба-Боровець, активний учасник національно-визвольних змагань українців під владою Польщі, згадує; що дротяна брама Берези Картузької "неначе паща потвори відчиняється, поглинає мізерні, худі, брудні й неголені постаті наче мух... Довкола драти, кулеметні гнізда, сторожі. Маса поліції. Рух неначе на фронті. Комендант табору підінспектор поліції Болеслав Грефнер – "уроджений кат". Комендант першого блоку, старший поліціант Марковський – "божевільний садист", людоджер і звіродній хам. Цей виродок не міг раз дихнути, щоб кого-небудь з арештованих не вдарити гумою по чому-небудь, або чоботом у живіт... Чого цим домагалася польська держава – я не знаю. Думаю, що крім ганьби – нічого"⁴². О. Антонович, котрий добре знав польські тюремні порядки, вважав, що у Березі Картузькій умови "були просто жахливі"⁴³. Після створення концтабору на сторінках лівої та опозиційної преси часто вживалося таке його визначення як "ганьба ХХ століття, ганьба Польщі"⁴⁴.

Ідея "сильної неподільної влади", "сильного президента", зафіксована у Конституції 23 березня 1935 р., дозволяла під будь-яку сваволю підводити фундамент "законності". Згідно з основним законом, вся законодавча і судова влада зосереджувалася в руках президента, котрий відповідав "лише перед Богом і історією"⁴⁵.

Починаючи з 1935 р., демократичні сили Польщі рішуче виступали проти політичних переслідувань. ППС, українські радикальні кола, профспілки, робітничі товариства та інші організації надавали допомогу ув'язненим за політичну діяльність. Лозунг "Свободу політв'язням" здобував широку підтримку серед людей різних політичних переконань. 16 жовтня 1935 р. у Варшаві відбулася конференція Ліги захисту прав людини і громадянина та дев'яти громадських організацій. Її учасники засудили репресії влади проти політв'язнів. Для координації дій на захист ув'язнених за політичні виступи конференція створила спеціальний комітет. До його складу увійшли представники польської інтелігенції, письменники і громадські діячі А. Струг, В. Василевська, В. Барцишевський, Ю. Мильняк та ін⁴⁶. Серйозну пропаганду серед громадськості на захист політв'язнів розгорнуло Товариство робітничого університету, Товариство соціалістів-юристів, Клуб жінок-трудівниць, культурно-просвітнє товариство "Нови-Тори", Робітничє товариство друзів дітей, Польська спілка вільної думки та ін. Активну кампанію в пресі за збір підписів під вимогами амністії політичним в'язням вела група молодих літераторів, яку очолював Адам Кручковський. Стефанія Семпиловська, яка відповідала за організацію патронажу над політв'язнями, у другій половині 1935 р. ініціювала проведення зборів прогресивних громадських діячів, які утворили Громадський комітет за амністією⁴⁷.

Кампанія за амністією охопила основні індустріальні центри Польщі, сколихнула значну частину селянства. Повсюдно створювалися комітети за звільнення з тюрем політичних в'язнів, до складу яких входили представники різних політичних партій, громадських і культурно-просвітницьких організацій. До середини листопада 1935 р. діяло 14 таких комітетів. Вони збирали підписи під вимогами амністії і закриття концтабору Береза Картузька, за право політемігрантам повернутися на батьківщину. У жовтні-листопаді у Варшаві було проведено 120 зборів і мітингів з вимогами повної амністії політв'язням. До тюрми скеровувалися делегації з протестами проти знущань над ув'язненими за політичну діяльність. Особливо активно проводилася така кампанія у

Західній Україні, де, за оцінками сучасників, "вона розвивалася зразково"⁴⁸.

Резолюції з вимогами закрити Березу Картузьку як "місце відособлення" ухвалили конференції ППС, Бунду, молодіжних соціалістичних організацій, а також збори відомих діячів культури, вчених, які відбулися у Львові 10 листопада 1935 р.⁴⁹ У Львові було створено оргкомітет, який очолив боротьбу за амністію. 14 грудня 1935 р. сім'ї політв'язнів прийшли з вимогами амністії до будинку Львівського воєводського управління. На багатолюдному зібранні громадськості міста біля 5 тисяч учасників висловилися за те, що у випадку, коли влада не звільнить політв'язнів, самим відкрити тюрми і "випустити на свободу наших товаришів"⁵⁰. Акції на захист політичних ув'язнених з вимогами їх звільнення відбулися також у Станіславі, Тернополі, Дрогобичі, Бориславі, Самборі, Стрию, Перемишлі та в інших містах⁵¹. Профспілкові організації цих міст, а також Домбровського вугільного басейну висловилися за закриття концтабору у Березі Картузькій. Майже 12 тисяч селян зібралися на маніфестацію у м. Ярослав під лозунгами оголошення амністії політв'язням. У телеграмі до варшавського уряду цього ж вимагали 96 гутків Строжніцтва Людового з Лімановського повіту, 19 профспілок м. Лодзь. У Львові на підтримку вимог закриття концтабору було зібрано 4 тисячі, а в Гродно – 1,5 тисячі підписів⁵².

Все ширші кола громадськості (робітництво й селянство, прогресивна інтелігенція, молодь) не тільки домагалися звільнення політв'язнів, а й збирали кошти для надання їм допомоги. За неповними даним для цього впродовж 1936 р. було зібрано понад 96 тис. злотих⁵³. Під тиском масових протестів польський уряд змушений був іти на поступки і у вересні 1936 р. оголосив амністію близько 3,5 тисячам політв'язнів. Це була обмежена акція. Осуджених на термін більше 10 років, а також в'язнів концтабору Береза Картузька не амністували. Ув'язненим на термін від 5 до 10 років, покарання скорочувалося на половину⁵⁴. Такі заходи уряду мали на меті збити наростаючу хвилю протестів, розрядити незадоволення громадськості, але не змінювати в принципі політики стосовно політичних противників і опозиції взагалі.

Замість відповідального пошуку конструктивного розв'язання гострих соціальних, політичних та національних проблем, забезпечення гарантій загальнодемократичних прав громадянам держави, правителі міжвоєнної Польщі перто у наростаючому обсязі застосовували насильство як панацею від усіх бід. Атака політичних опонентів стала однією із форм репресій і терору. Рештки польської демократії приносилися в жертву маячливим претензіям режиму санації.

Влада прагнула позбавити опозицію будь-яких можливостей протистояти існуючим порядкам і переконати суспільство в тому, що "санація" є непорушною твердинею, яку ніхто не зможе підірвати і, тим самим, наперед визначити розстановку політичних сил на свою користь. Така політика розглядалась як єдино можлива для порятунку нації і держави. Насправді вона прискорила ерозію демократичних засад, нищення республіканських традицій й нехтування політичними реаліями. Посилення авторитаризму в Польщі свідчило про глибоку кризу політичної системи, розпад державного організму й небезпеку втрати завоювань польського народу за роки відродженої незалежності.

1. Wajn H. Więźniowie polityczni w Polsce w latach 1918–1939 // Z pola walki. 1965. – № 4. – S. 4.
2. Mały Rocznik Statystyczny. 1937. - Warszawa, 1937. – S. 349.
3. Wajn H. Op.cit. – S. 4.
4. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною. - Львів, 1969. – С. 133.
5. Wajn H. Op.cit. – S. 9; Z pola walki. – 1965. – 4. – S. 9.
6. Sejm Rzeczypospolitej Polski. Okres III. 133 pos. 11 lutego. 1935 r. - Warszawa. 1935. – S. 96–97.
7. Wajn H. Ibid. - S. 9.
8. Российский Центр изучения исторических документов новейшей истории (г. Москва) – далі РЦИИДНИ, ф. 539. оп. 3. ед. хр. 973, л. 57, 76, 86.
9. Стасова Е. К всемирному конгрессу МОГП // Коммунистический интернационал. - 1937. – № 30. – С. 43.
10. Archiw Akt Nowych (Warszawa). Archiw Microfilmów, syqn. 296/III – 53, k. 25. Ministerstwo

Spraw Wojskowych.

11. Łownik J. Represie polityczne wobec ruchu komunistycznego w Polsce 1918–1939 // Z pola walki. - 1978. - № 3. - S. 39–40.
12. Mały rocznik statystyczny. - 1937. - Warszawa, 1938. - S. 333, 338, 343, 349; Zatorski A. Czerwona Pomoc (MOPR) w Polsce w latach 1924–1938. - Warszawa, 1966. - S. 50.
13. Українські щоденні вісті. - 1935. - 18 жовт.; Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Київ, 1970. - С. 212; Мацко А. Революційна боротьба трудящихся Польщі и Западной Белорусии против буржуазии и помещиков. - Минск, 1972. - С. 248.
14. РЦИИДНИ, ф. 539, оп. 3, ед. хр. 973, л. 57, 76, 86.
15. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1934. - № 50. - S. 473.
16. Mały Rocznik Statystyczny. 1937. - S. 338, 343, 345, 349; Оксенюк Р. Назв. праця. - С. 212.
17. Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, pos. 133. z 11 lutego 1935 r. - S. 96–97.
18. Martovych O. Ukrainian Liberation movement in Modern Times. - London, 1949. - p. 83.
19. Субтельний О. Україна. Історія. - Київ, 1991. - С. 373.
20. Макар В. Кагорта хоробрих //Життя і смерть полковника Коновальця. Львів, 1993. - С. 99.
21. Martovych O. Op.cit. - P. 83.
22. Братковський Ю. Защита СССР – дело повседневной борьбы каждого рабочего и трудящегося Польши //Коммунистический интернационал. - 1932. - № 30. - С. 54.
23. Statystyka Polski. Druqi powszechny spis ludności z dnia 9. XII. 1931 r. - Warszawa, 1932. - S. 11.
24. Братковський Ю. Назв. праця. - С.54.
25. Цит. за: Мацко А. Назв. праця. - С. 248.
26. Международная пролетарская солидарность в борьбе с наступлением фашизма (1928–1935). Москва, 1961. - С. 255.
27. Wajn H. Op.cit. S. 7, 8.
28. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres III. Spaiwozwanie Stenograficzne ze 133 posiedzenia w dniu 11 lutego 1935 r. - S. 96–97.
29. Антонович О. Спогади. - Київ–Вашингтон, 1999. - С. 199.
30. РЦИИДНИ, ф. 539, оп. 3, ед. хр. 1004, арк. 31.
31. Wajn H. Op. cit. - S. 13.
32. Co widzieliśmy w Polsce. Spzawozdanie delegacji międzynarodowej. - Paryz, 1935. - S. 35.
33. Антонович О. Назв. праця. - С. 194.
34. Listy z wiezień //Nowe drogi. - 1958. - № 12. - S. 28–31; Z pola walki. 1978. - № 33. - S. 25–34; 1979. - № 1. - S. 231–241.
35. Kowalski J. Trudne lata. Problemy rozwoju polskiego ruchu robotniczego 1929–1935. Warszawa, 1966. - S. 176–177, 178.
36. Do zjazdu Stowarzyszenia byłych więźniów politycznych. - List otwarty. //Nowe drogi. - 1958. - № 12. - S. 31.
37. Witos W. Dziela. Moje wspomnieja. - Warszawa, 1988. - Część I. - S. 418.
38. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres III. - S. 96, 97.
39. Мацко А. Назв. праця. - С. 201.
40. Wajn H. Op. cit. - S. 20.
41. Гаврилюк О. Береза. - Львів, 1949. - С. 19.
42. Бульба–Боровець Т. Армія без держави //Волинь. 1991. - № 1. - С. 86, 87.
43. Антонович О. Назв. праця. - С. 201.
44. Мацко А. Назв. праця. - С. 250.
45. Гаврилюк О. Назв. праця. - С. 19.
46. AAN, syqn. 158/IV-2, t. 27, k. 27.
47. Nowe drogi. 1958. - № 12. - S. 32.
48. AAN, syqn. 158/IV-2, t. 27, k. 27.
49. Мацко А. Назв. праця. - С. 252, 253.
50. AAN, syqn. 165/IV. t. 28, k. 61.
51. Trubuna Robotnicza. 1935. - 24 grudnia.
52. Мацко А. Назв. праця. - С. 252, 253.
53. РУХИИДНИ, ф. 539, оп. 2, ед. хр. 1000, л. 33–34.
54. Там само, ф. 530, оп. 3, ед. хр. 1000, л. 14.

Еугеніуш Коко
(м.Гданськ, Польща)

СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ У ПОЛЬЩІ В 1930-1939 РОКАХ

Кінець 20-х років позначився зростанням напруженості польсько-українських стосунків в Другій Речі Посполитій. Опозиційний курс домінував у найвпливовішій українській партії – УНДО та у другому за значенням легальному угрупованні – УСРП¹. Крайньо негативну позицію займала ОУН, визнаючи терор однією з основних форм діяльності². Власне з її ініціативи у липні 1930 р. на території Східної Галичини розпочалася масова саботажна акція, що мала на меті звернути увагу світової громадськості на стосунки, пануючі на західноукраїнських землях, а також підірвати авторитет Польщі. Відповіддю польських властей була репресивна акція, названа “пацифікацією”, яка проводилася поліцією і військами у селах 16 повітів Східної Галичини з 26 вересня до 30 листопада 1930 р.³ Незважаючи на втрати, завдані УВО, її мета, пов’язана з наданням розголосу українському питанню на міжнародній арені, була досягнута, хоча рішення Ради Ліги Націй від 30 січня 1932 р., яке було відповіддю на надіслані українцями петиції, в основі визнавало правоту польського уряду⁴.

Різні течії польського соціалістичного руху відмінно реагували на загострення польсько-українських відносин. “Dziennik Ludowy”- львівський орган Польської партії соціалістичної (ППС), рішуче осудив методи діяльності УВО. Визнаючи право українців на незалежність, в ньому вказувалося, що створення української держави тільки з земель, що знаходилися в межах Речі Посполитої, не сприятиме її зміцненню, враховуючи загрозу зі сторони Польщі, Росії, Румунії і Чехословаччини. Стверджувалося, що ослаблення Польщі “було б одночасним зміцненням Німеччини з одної, і Росії з другої сторони”. Виходячи з цього, вважалось, що боротьба з Польщею є “віддаленням процесу утворення української держави та відбувається зі шкодою для самої української справи”. При цьому вказувалося на позицію українського робітничого класу та УСДП, яка “здійснила у цій справі виразний крок вперед”⁵. Слід зазначити, що позиція східногалицької організації ППС вирізнялася у рамках партії гострішим реагуванням на українське питання. Про це свідчить укладення нею виборчого союзу з Національною партією, незважаючи на виразні рекомендації Головної Ради ППС⁶.

Цей факт зустрів гостру критику з боку Незалежної соціалістичної партії праці (НСПП). Пацифікаційна акція була сприйнята незалежними соціалістами як вияв національного утиску, ліквідація якого була можлива при повній реалізації принципу самовизначення націй⁷.

У львівському органі ППС заперечувалися аргументи, які висувалися членами УВО під час судових процесів і вказували на аналогії між її акціями та акціями ППС у Російській імперії. Соціалісти стверджували, що “боротьба ППС з царизмом була не тільки боротьбою за незалежність, але одночасно розбиванням твердині реакції в ім’я загальнолюдських інтересів”, тоді як “польське суспільство, а особливо трудящий клас має якнайкращі побажання щодо створення фундаменту мирного співіснування двох народів”⁸. Беручи до уваги те, що українське суспільство опинилося під польським пануванням проті своєї волі, необхідно ствердити, що згаданий аргумент не звучав занадто переконливо.

Значно критичніше до саботажної акції поставилася Польська партія соціалістична (колишня Революційна фракція) (ППС-КРФ). Це було наслідком беззаперечного визнання нею прав Польщі щодо Східної Галичини. На шпальтах “Przedświt” з’явилося навіть ствердження, що тільки “завдяки тому, що вона є під польським володінням, українці могли розвиватися як нація”. Визнаючи “всі слушні права українців” та критично оцінюючи польську політику на “східних кресах”, одночасно стверджувалося, що прийняті ними форми боротьби слід трактувати як бандитизм і злочин, і що вони не мають нічого спільного з принципами демократії та повагою права народів⁹. Виразно вказувалося на чужу інспірацію дій УВО, вбачаючи її в Москві¹⁰.

В органі ППС-КРФ коментовано також аргумент про аналогії між УВО та Бойовою організацією ППС. Насамперед стверджувалося, що на відміну від українських

бойовиків, організація соціалістів діяла на території найбільшої анексованої ділянки, що була безсумнівно етнічно польською, чого не можна було сказати, на їх думку, про національно неоднорідну Східну Галичину. Одночасно зазначалося, що ППС зверталося до терору тільки при відсутності демократичних форм устрою, уможлиwiająчих застосування мирних методів політичної боротьби. У зв'язку з цим не застосовувала вона терору на австрійській і пруській ділянках. На думку ППС-кРФ, політико-правові умови Східної Галичини не обґрунтовували такої форми діяльності УВО¹¹. Усвідомлення загрози інтегральності Речі Посполитої вплинуло на заміну в програмових документах ППС-кРФ гасла територіальної автономії вимогою "повного самоврядування для національних меншин, населяючих компактні території"¹².

Відповідь властей на саботажну акцію зустріла досить суперечливу оцінку у ППС. З однієї сторони визнавався обов'язок влади гарантувати безпеку і майно громадян¹³. З іншої вважалося, що уряд повинен був прагнути виключно до ліквідації УВО, а не застосовувати принцип колективної відповідальності. Стверджувалося, що пацифікація є запереченням "ідеології польсько-українського порозуміння, яку частина "санаційного" табору донедавна вважала за свою незаперечну власність". Оцінка цієї політики не була однозначною. Спочатку зазначалося, що "санаційний" табір пішов по лінії вимог крайнього польського націоналізму¹⁴, а пізніше констатовано, що це були дії, які свідчили про відсутність змістовної концепції розв'язання українського питання¹⁵.

Слід зазначити, що пацифікацію рішуче засудив Соціалістичний Інтернаціонал, який на засіданні свого Виконкому в Цюріху в лютому 1931 р. ухвалив у цій справі протест, прийнятий також голосами делегатів ППС¹⁶. Відповідаючи на санаційні та ендецькі випадки на адресу Соцінтерну, Борський на сторінках "Robotnika" нагадував, що у питанні української і білоруської меншин у Польщі позиція цієї організації співпадає з програмою ППС¹⁷.

Загострення польсько-українських відносин у 1930 р. дало підстави до активнішого обговорення діячами ППС цієї проблеми. Здається, що коментарі пепеєсівців йшли переважно у двох напрямках. Домінуючим був, мабуть, той, який, не переоцінюючи сили українського націоналізму, причину гостроти проблеми бачив у нерозв'язаності питання земельної реформи¹⁸. У подібному тоні висловився Г.Діаманд, хоча його зауваження мали більш узагальнюючий характер. На шпальтах "Robotnika" він оцінював свій період як "зіткнення націоналістичної епохи з суспільною епохою"¹⁹. Ставлячи національну проблему принаймі в загальноєвропейському масштабі, Г.Діаманд уникав, можливо свідомо, уточнення позиції у питанні політичних перспектив розвитку польсько-українських стосунків.

Цікавішою і повніше враховуючою силу українського націоналізму була позиція А.Прухника. Він стверджував, що польська політика не може "опиратися на вірі в вічність теперішніх відносин. Мусить пристосуватися до тенденцій розвитку історичного процесу", на який істотно вплинуть державницькі прагнення українського народу. А.Прухник вважав, що майбутні стосунки між Польщею і Україною укладуться на принципі федерації²⁰.

Події 1930 р. призвели до повторного внесення ППС у Сеймі проекту закону про територіальну автономію земель, на яких українське населення складало більшість²¹. Діячі партії не мали ілюзій щодо його подальшої долі в Сеймі. Підкреслювалося з цієї нагоди, що необхідно було "поставити саму справу на порядку денному громадської думки держави, публічно ствердити факт, що у Польщі існують суспільні сили, які репрезентують конкретний план розв'язання трагічної польсько-української суперечки в умовах історичної дійсності, що виникла після закінчення великої війни"²². Згідно з припущеннями соціалістів, пропозиція в цій справі 6 листопада 1931 р. була відкинена значною більшістю голосів²³. Звертав на себе увагу факт надання підтримки цій пропозиції Українським клубом, що свідчило про еволюцію позиції УНДО у напрямку прийняття нею як програми-мінімум територіальної автономії. У проекті автономії ППС акцентувала увагу на необхідності гарантування прав польського населення, яке, як писав М.Недзялковський, "не може бути жодним чином визнане - всупереч "теоріям" українських націоналістів - за якимсь "напливом" населення, навпаки, це є населення від віків так само корінне"²⁴. Слід додати, що започатковані Союзом польських соціалістичних послів розмови з українськими парламентаріями завершилися невдачею.

Всередині ППС теж не існувало у цій справі монолітності. Територіальній автономії постійно протиставлялися діячі партії зі Східної Галичини (А.Гауснер, Б.Скаляк). У лютому 1939 р., тобто у період наростання зовнішньополітичної дестабілізації, керівництво львівського Окружного робітничого комітету ухвалило навіть рішення про віддання до партійного суду двох діячів за висування ними вимоги територіальної автономії для Східної Галичини²⁵. Відмінну позицію у цій справі займала партійна лівиця та середовища соціалістичної молоді, які виступали за надання українцям і білорусам права на самовизначення²⁶.

Політика уряду в українському питанні зустрічалася з постійною критикою ППС. В "Dzienniku Ludowym" писалося, що "правлячий табір не має жодної програми. Маневрує він між крайнощами, що приводить до щораз більшого загострення відносин"²⁷. ППС критикувала закон про приватні школи та наукові і виховні заклади (1932), закидаючи йому прагнення до обмеження розвитку приватного українського шкільництва²⁸. Про послідовність політики ППС свідчила також підтримка нею пропозиції Українського клубу щодо створення українського університету (лютий 1933 р.)²⁹.

Політика Г.Юзевського на Волині та створення "сокальського кордону" не збуджували надмірного ентузіазму в ППС. "Фактично, - писалося, - волинські українці прагнуть всіма шляхами до уніфікації свого національного життя з галицькими українцями. Передусім це прагнення існує в галузі кооперативно-господарських та культурно-освітніх організацій, вистачає також прикладів прагнень до уніфікації політичної організації"³⁰. Наступні роки принесли повне підтвердження цієї думки. Вступ групи українських послів з Волині, репрезентуючих Волинське українське об'єднання (ВУО) до УНДО у пепеєсівській пресі оцінено як банкруцтво політики Г.Юзевського³¹.

Щораз більший критицизм щодо польської політики стосовно українського населення простежувався в ППС-кРФ. Окреслюючи її як "ендецьку", вказувалося на її згубні наслідки для "цілісності держави"³². Вихід із ситуації вбачався у наданні територіальної автономії українським землям у Польщі. Акцентувалося увагу на необхідності посилення роботи серед українських трудящих. Джерела свідчать, однак, що на "східних кресах" ППС-кРФ об'єднувала переважно польських робітників, яких правдоподібно притягувало сильніше, порівняно з ППС, підкреслення Фракцією інтересу польської держави³³.

У свою чергу, ППС покращення польсько-українських відносин уявляла собі шляхом зміцнення в українському суспільстві демократичних сил, особливо соціалістичних, порозуміння з якими не створювало б великих труднощів. Тому із задоволенням відмічено укладення угоди про співпрацю з УСДП в січні 1933р.³⁴ Як стверджував у Сеймі К.Чапінський, це повинно було у певній мірі запобігти "тим розходженням, які в останніх часах появилися між польським і українським суспільствами"³⁵. У внутрішньопартійних дискусіях констатовано однак "зростання крайньо націоналістичних настроїв серед молодшого покоління українського суспільства". Незважаючи на це, у публіцистиці ППС намагалася не надавати надмірного значення цьому явищу, хоча його було важко приховати. Часто його віднотовувалося без ширшого коментаря. Одночасно наголошувалося на існуванні та розвитку українських ініціатив, які виразно протиставлялися крайньо націоналістичним тенденціям³⁶.

У 1933-1934 роках в українському суспільстві спостерігалася певна еволюція позицій. Цим явищам сприяли невдачі ОУН у конфронтації з польськими властями, нормалізація польсько-німецьких відносин та зміна ситуації на Радянській Україні. На переломі двадцятих і тридцятих років відбувся остаточний відхід від політики українізації, посилення русифікації та репресій щодо діячів, підтримуючих попередній політичний курс. У 1933 р. там мав місце катастрофічний голодомор. Згадані події зміцнили угодові тенденції в політиці УНДО та консолідаційні прагнення, особливо серед українських соціалістичних партій, що завершилося створенням Українського блоку соціалістичних партій (УБСП) у грудні 1934 р.³⁷

ППС спостерігала за цими явищами з великою увагою. М.Недзялковський писав тоді, що "історія дає Польщі великий шанс в праці над "рушенням з місця" українського питання в межах Польської держави". Виражаючи несприйняття пануючого в Польщі устрою, додавав, що "в нормальних умовах паралельні і спільні зусилля ППС і УБСП могли б інакше покерувати розвитком польсько-українських відносин взагалі"³⁸.

Згадані зміни в українському політичному житті спричинили пошуки УНДО оптимальнішої політичної тактики. І.Кедрин згадував, що тодішній лідер партії Д.Левицький схилився до укладення порозуміння з польською демократичною опозицією, маючи надію, що це також сприятиме консолідації з українськими соціалістичними партіями. Він порекомендував І.Кедрину нав'язати у цій справі контакти з С.Тугутом, однак той не одобрив ундовцям вибір такого політичного шляху, вказуючи на слабкість опозиції, що на той час не володіла жодними можливостями проведення власних постулатів в уряді і сеймі. С.Тугут звернув увагу на ще один передбачуваний, на його думку, некорисний наслідок укладення згаданої комбінації. Він вважав, що маніфестаційна солідарність польської опозиції з українцями може привести до її ослаблення, оскільки створить аргументи до нападів на неї зі сторони, як писав І.Кедрин, "ура-патріотичної преси"³⁹. У такій ситуації керівництво УНДО започаткувало політику співпраці з урядом, що отримала назву нормалізації.

Вибір УНДО такої політики ППС сприйняла не дуже прихильно. Хоч офіційно декларовано, що соціалісти не мають "нічого проти нормалізації міжнародних відносин", навіть є "її найсумліннішими прихильниками"⁴⁰, однак висувалося щодо неї різні застереження, які фактично визначили позицію партії. З незадоволенням оцінювалося надану УНДО підтримку санації. Слід зазначити, що для ППС ця справа мала особливе значення, оскільки вибори 1935 р. до сейму і сенату опозиція збойкотувала⁴¹. Критично було сприйняте також висловлювання українських діячів, які пропонували польській стороні проведення спільної антирадянської політики, що мала на меті визволення Наддніпрянської України⁴².

Дії, спрямовані на досягнення польсько-українського порозуміння, зустріли підтримку ППС-кРФ. В коментарі на сторінках "Walki" визнавалося, що вони полягають "в інтересі обох народів і в інтересі держави"⁴³.

Політика нормалізації незабаром увійшла у стадію кризи. Причиною такого стану речей було небажання властей до реалізації постулатів української сторони. Непослідовна позиція щодо них знаходила підтримку численних польських середовищ зі Східної Галичини, які рішуче протиставлялися політиці поступок. Це спричинило появу критичних моментів у ставленні УНДО до уряду.

У коментарях пепеєсівської преси констатовалося відсутність реальних дій властей у напрямку справжнього врегулювання українського життя у Польщі. Стверджувалося, що політика керівників УНДО опинилася "в тупику, з котрого пробує вийти через зміну тону своїх промов на парламентському рівні, що не змінить ситуації, оскільки не зміниться основа відносин між УНДО і керівними санаційними сферами"⁴⁴. У наступних коментарях влучно помічено банкруцтво цієї політики, спричинене, як писалося, "небажанням великих груп польського суспільства"⁴⁵. Вказувалося при цьому українцям, що "справжнє порозуміння між двома народами може настати тільки на ґрунті демократії"⁴⁶.

7 травня 1938 р. Центральний комітет УНДО ухвалив декларацію, в котрій стверджувалося, що політика нормалізації не принесла "достатніх позитивних результатів". Вимагалось в ній одночасно "визнання українського народу в Польщі окремою національною одиницею, тобто визнання його суб'єктом права" та запровадження територіальної автономії для земель, населених ним у Речі Посполитій⁴⁷. Варто пригадати, що ці вимоги були висунені у конкретній міжнародній ситуації, коли істотну роль відіграла чехословацька криза. Вона виникла на ґрунті далекосяжних вимог німецької меншини, яку активно підтримував Третій Рейх. Це викликало значне занепокоєння польського суспільства, що помітно також на прикладі соціалістичної преси. Нагадувалося у ній, що хоч ППС визнає вимогу територіальної автономії, однак декларація витримана "у формі, яка дотепер не зустрічалася"⁴⁸. Зазначалося при цьому, що партія не погодиться, "щоб на окраїнах Польщі діяла рука гітлерівського імперіалізму". Таким чином, дестабілізація зовнішнього становища держави сприяла посиленню національних почуттів, не полегшуючих політику компромісу. Не служила цьому також політика властей, щораз більш зорієнтована на зміцнення польського елемента на "східних кресах". Це зустрічалося з критичною оцінкою ППС⁴⁹.

Подальший розвиток міжнародної ситуації, пов'язаної зокрема з становищем на Закарпатській Україні, спостерігалось з великою увагою. А.Прухнік писав (переоцінюючи,

однак, можливості польської політики), що "це є козир, який ми дозволили вирвати собі з рук, і тепер він може бути використаний проти нас"⁵⁰. Із занепокоєнням спостерігалось консолідаційні тенденції в українському політичному русі, виявом чого було створення українського виборчого блоку під час виборів до органів самоуправління. У його складі поруч з Фронтом національної єдності опинилися соціалістичні партії - УСРП і УСДП. УНДО залишилося поза блоком⁵¹.

Варто зазначити, що джерела вказують на посилення національних тенденцій в УСДП, які були неприхильними до ППС. У цих матеріалах стверджується між іншим, що навіть багато українських робітників, які "не могли погодитися із новими віяннями, проникаючими в їхні організації, вийшли з них і звернулися з проханням про вступ до ППС"⁵². Виявом цих змін була також відмова УСДП від вимоги територіальної автономії, ухваленої нею у травні 1938 р.⁵³

У цій ситуації ППС із задоволенням сприйняла декларацію ЦК УСДП від 22 квітня 1939 р., яка у певній мірі була реакцією на невдале для українців завершення справи Закарпатської України. Суттю цього документу було проголошення лояльності щодо Речі Посполитої, незважаючи на деякі критичні акценти на тему польської політики щодо українців⁵⁴. К.Чапінський на шпальтах "Robotnika" оцінив цю подію як зміну "великої ваги", виражаючи при цьому надію, що "уповноважені чинники зрозуміють всю вагу української проблеми в Польщі" та констатуючи, що це зміцнить "Польщу в цій важкій хвилині змагання з гітлерівською небезпекою"⁵⁵. В умовах наростання зовнішньої дестабілізації польської держави прийняття керівними чинниками українського суспільства відповідної орієнтації ставало проблемою, що породжувала найбільше дискусій.

В коментарях на сторінках пепеєсівської преси було намагання акцентувати увагу на тих позиціях і діях українців, які заперечували закиди щодо германофільства, в чому їх звинувачувала польська преса Іншої ідейної орієнтації. Очевидно, що і в ППС у цьому питанні існували деякі сумніви. Не зважаючи на таку позицію частини польських середовищ, формуючих громадську думку, соціалісти намагалися переконати українську сторону, що вона не повинна усунути від польського суспільства, оскільки ворожі їй погляди репрезентує тільки частина поляків. Стверджувалося, що українці не повинні забувати про "існування потужного демократичного руху, позиція якого є діаметрально протилежна"⁵⁶. Одночасно М.Недзялковський вказував, що інтереси української демократії не полягають у пов'язуванні національного питання "з планами і долею міжнародного фашизму"⁵⁷.

Зайнявши таку позицію, ППС із задоволенням прийняла зміст резолюції Народного комітету УНДО від 24 серпня 1939 р., яка була наслідком пакту Ріббентропа-Молотова. На шпальтах "Tygodnia Robotnika" стверджувалося, що ухвали цієї партії "щодо міжнародної ситуації стали на висоті завдання", що українська політична думка "є далека від спроб завдання шкоди державним інтересам". Додавалося при цьому, що тому "існують можливості усунення міжнародних конфліктів"⁵⁸.

Переклад з польської М.Геника

1. Tomczyk R. Ukraińskie Narodowo-Demokratyczne Zjednoczenie 1925-1939. - Szczecin, 1991. - S.162-179; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. - Kraków, 1989. - S.238-249.
2. Radziejowski J. Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917-1929) // Polska - Polacy - mniejszości narodowe / Pod red. W.Wrzesińskiego. - Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. - S.303-328.
3. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930р. і українська суспільність. - Львів, 1993. - С.14-15.
4. Zięba A. Pacyfikacja w Małopolsce Wschodniej w 1930 roku i jej echo wśród emigracji ukraińskiej w Kanadzie // Przez dwa stulecia XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. W.Felczakowi. - Kraków. - S.79-99.
5. U.O.W. // Dziennik Ludowy (dalej: DL). - Lwów, 1930. - 181. - 10 sierp.
6. Robotnik (Dalej: Rob.). - Warszawa, 1930. - № 296. - 29 wrzesnia; AAN, MSW, sygn. 1038, k.99.
7. AAN, NSPP, sygn.118 / poz.4, k.6.
8. DL. - 1930. - № 181. - 10 sierpnia.
9. P.W. Wobec sabotażu // Przedświt. - 1930. - № 269. - 1 października.

10. A.P. Wobec akcji U.O.W. // Przedświt.- 1930.- № 243.- 5 września.
11. Sh. Za naszą wolność i waszą // Walka.- 1931.- № 74.- 17 maja.
12. AAN, PPSdFR, sygn. 121/1-2.
13. Swoista "pacyfikacja" // DL.- 1930.- № 226.- 2 października.
14. Sprawa "pacyfikacji" Małopolski Wschodniej // Rob.- 1930.- № 302.- 3 października.
15. Sprawozdanie stenograficzne z 37 posiedzenia Sejmu (dalej: SSS) z 6.XI.1931, t.50.
16. Hankiewicz M. Terror - "Sabotaż" - "Pacyfikacja" (Przyczynek dokwestii "polsko-ukraińskiej ugody") // DL.- 1931.-№ 131.- 11 czerwca.
17. J.M.B. Atak na Międzynarodówkę // Rob.- 1931.- ? 77.- 24 lutego.
18. Sprawy ukraińskie // Pobudka.- 1930.- N 55-56.- 26 października.- 3.5.
19. Diamand H. Nacjonalizm a socjalizm // Rob.- 1930.- № 309.- 10 pazdz.
20. Swoboda H. Nasza polityka narodowościowa // Rob.- 1931.- № 180, 181, 182.- 18, 19, 20 maja.
21. Sprawy Narodowościowe (dalej: SN).- 1931.- № 6.- S. 622-624.
22. Program autonomii // Rob.- 1931.- № 359.- 15 października.
23. SSS, 37 pos. z 6.XI. 1931.
24. Niedziałkowski M. Małopolska Wschodnia // Rob.-1935.- №21.-14 stycz.
25. Archiwum Państwowe M.St. Warszawy, Komunikaty Informacyjne Komisariatu Rządu, t.VI, k. 463-464.
26. Gospodarka, polityka, taktyka, organizacja socjalizmu.- Warszawa, 1934. - S.43-44.
27. Sprawa ukraińska // DL.- 1932.- № 14.- 20 stycznia.
28. SSS, 62 pos. z 27.II.1932. t.15.
29. SSS, 92 pos. z 21.II.1933, t.15.
30. W. Na błogosławionym Wołyniu // Światło.- 1937.- № 7-8.- S.28.
31. Ukraińska Jedność Narodowa. Gorzki owoc polityki nacjonalistycznej // Dziennik Ludowy.- Warszawa, 1939.- № 13.- 14 stycznia.
32. Horzechowski. Kwestia ukraińska // Walka.- 1932.- № 352.- 21 grudnia. 33. AAN, Urząd Wojewódzki Wołyński, sygn.26, k.27.
34. SN.- 1933.- № 1.- S.75.
35. SSS, 78 pos. z 3.II.1933, t.44.
 36. Skolskij. Ruch demokratyczny wśród ukraińskiej młodzieży // Trybuna Młodych.- 1936.- № 5.- 20 grudnia.
 37. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1934 r., Wydział Narodowościowy MSW.- Warszawa, 1934.- S.25-26.
 38. Niedziałkowski M. Problemy ukraińskie. Uśmiech losu // Rob.- 1935.- № 4.-1 stycznia.
 39. Кедрин І. Життя - події - люди.- Нью-Йорк, 1976.- С. 252-253.
 40. Sprawa ukraińska i polityka prohitlerowska // Trybuna Robotnicza.-1936.- ?13.- 29 marca.
 41. Ukraińcy a wybory. "Undowska" droga do Canossy // Rob.- 1935.- № 278.-7 września.
 42. SSS, 133 pos. z II.02.1935, t. 32.
 43. Bez miecza i nieufności. Na drodze współpracy ukraińskiej // Walka.- 1935.- № 31.- 21 lipca.
 44. Undo zmienia ton // Walka Ludu.- 1937.- № 19.- 1 lutego.
 45. Skalak B. Polityka narodowościowa na terenie Małopolski Wschodniej // Dziennik Ludowy.- 1938.- №54.- 24 lutego.
 46. J.Et. "Po Żydach - kolej na nas!" Politycy ukraińscy zmieniają front // Dziennik Ludowy.- 1937.- №156.- 10 czerwca.
 47. Poray-Peleński Z. Polityka UNDO w świetle autonomicznej Deklaracji Centralnego Komitetu UNDO z dnia 7 maja 1938 r.- Lwów, 1938.-S.11,14-15.
 48. Do czego prowadzi flirt z nacjonalizmem // Tydzień Robotnika.- 1938.- № 22.- 21 maja.
 49. Żuławski Z. Rewindykacje przeszłości // Rob.- 1939.- № 234.- 25 sierp.
 50. Rob.- 1938.- № 369.- 31 grudnia.
 51. Gorzki owoc polityki nacjonalistycznej // Dziennik Ludowy.- 1939.- № 13.- 14 stycznia.
 52. AAN, Urząd Wojewódzki Lwowski, sygn. 28, k. 142; sygn. 50, k. 41. CAW, Akta II Oddziału Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, sygn. 1772/89/1845, k.6.
 53. Робітничий Голос.-1938.-№2; 1939.-№4.
 - Koko E. Ukraińcy socjaldemokraci galicyjscy w okresie międzywojennym (1918-1939) // Ukraińska myśl polityczna w XX wieku / Pod red. M.Pułaskiego.- Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.- Prace historyczne.- Z. 105.- Kraków, 1993.- S.140-141.
 54. SN.- 1939.- № 1-2.- S. 109-110.
 55. Rob.- 1939.- № 117.-27 kwietnia.
 56. Gero J. Więcej uwagi na odcinek ukraiński // Tydzień Robotnika.- 1939.- № 34.- 15 sierpnia.
 57. Niedziałkowski M. Drogi i trudności polityki ukraińskiej // Rob.-1939.- № 214.- 3 sierpnia.
 58. Tydzień Robotnika.- 1939.- № 37.- 3 września.

Войцех Влодаркевич
(м.Варшава, Польща)

СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У міжвоєнний період Східна Галичина адміністративно складалася з трьох воєводств: львівського, станіславського і тернопільського. Львівське воєводство займало територію 28,4 тис. км², з 27 повітами, 58 містами, 252 сільськими гмінами та 2237 громадами. Станіславське – 16,9 тис км², 12 повітів, 28 міст, 119 сільських гмін і 911 громад. Відповідно, тернопільське воєводство становило 16,5 тис. км², 17 повітів, 36 міст, 169 сільських гмін і 1215 громад. Разом три воєводства Східної Галичини, згідно з адміністративним поділом від 1 квітня 1939 р. займали 61,8 тис.км² (16% території Польщі) з 56 повітами, 540 гмінами і 4363 громадами. Столиця регіону – Львів, - був третім за величиною містом міжвоєнної Польщі і нараховував 318 тис. жителів. До більших міст належали: Станіславів (60 тис. мешканців у 1931 р.), Перемишль (51 тис.), Борислав (41,5 тис.), Тернопіль (33,9 тис.), Коломия (33,8 тис.), Дрогобич (32 тис.), Стрий (30,5 тис.) і т.д.¹

Аналіз демографічного потенціалу та національної структури трьох південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої показує, що регіон мав значні національні та мовні відмінності. З-поміж 6207 тис. жителів Східної Галичини 2925 тис. (47,1 %) використовували польську мову, 2814 тис. (45,3%) - українську, 421 тис. (6,8 %) - їдиш та їврит, а решта – чеську, німецьку та вірменську.

Львів був найбільш компактним зосередженням польського населення та характеризувався значною перевагою польського населення над українським, чому сприяв сильний колонізаційний процес. Найбільше поляків у львівському воєводстві проживало у західних повітах, у центральній частині по лінії Мостиська-Львів та між Львовом і нафтовим басейном. Тернопільське воєводство також характеризувалося дуалізмом у національній структурі. У двох повітах (Тернопіль і Скалат) переважали поляки, у чотирьох (Збарж, Підгайці, Зборів і Золочів) - поляки мали відносну більшість і у восьми – домінувало українське населення, особливо у повітах Радехів, Заліщики і Броди². Станіславське воєводство мало яскраво виражений український характер, оскільки українське населення переважало у всіх повітах³.

Здійснюючи аналіз національної структури Східної Галичини, можемо констатувати, що національне питання в регіоні мало політичний підтекст, пов'язаний з протидією різним програм і вимог. З військової точки зору розміщення національних меншин у прикордонних районах, тобто на території ймовірних військових дій, становило елемент загрози. Важливим було питання про позицію української і єврейської меншин на випадок можливої війни з Німеччиною чи СРСР. Неприхильно настроєні до польської державності національні меншини могли полегшити агресію проти Польщі шляхом дезорганізації мобілізації, утруднення операційного переміщення військ, ведення саботажу, диверсій і шпигунства у тилу⁴.

Процес зміцнення польського елемента у Східній Галичині був започаткований Президією Ради Міністрів і окремими міністерствами. Міністерство закордонних справ у лютому 1939 р. стверджувало, що належність регіону до Польщі є умовою проведення нею незалежної міжнародної політики. Міністерство прагнуло паралізувати німецькі спроби розширення української агітації з Закарпатської України на Східну Галичину. Проект ухвали Ради Міністрів передбачав переселення з прикордонної смуги громадян, які вели антидержавну агітацію, зміцнення охорони кордону Корпусом охорони пограниччя (КОП) і державною поліцією та ущільнення державної адміністрації. Плановано здійснити різноманітні дії, які б зміцнили польський елемент: надання переваг школам з польською мовою викладання, ревіндикацію населення польського походження, опіку над осадництвом та координацію польського громадського життя⁵.

Східна Галичина відіграла велику роль в економічному житті Другої Речі Посполитої, оскільки постачала 73 % видобутку нафти, 90% природного газу, 100% соди

і земного воску, 20% кам'яної солі. Ліси регіону становили 17,2% лісних масивів Польщі. З Галичини постачали велику кількість будівельного дерева. Втрата таких природних багатств поставила б економіку і армію у важке становище⁶.

Велике значення мала продукція східногалицького рільництва, яке розвивалось на найродючіших у тодішній Польщі чорноземах. Його частка у сільськогосподарському виробництві Другої Речі Посполитої становила 90% збору кукурудзи, 60% - коноплі, 50% - тютюну, 25% - пшениці, 20% - вівса. Крім продукції рільництва добре розвиненим було тваринництво. У польських стратегічних планах передбачалося, що на випадок німецької агресії, яка б спричинила зменшення продукції рільництва познанського воєводства, Поділля могло б компенсувати недовиробництво сільського господарства в інших регіонах.

Роль Східної Галичини в економічному житті Польщі зросла у 1937-1939 рр. внаслідок включення 14 західних повітів львівського воєводства до Центрального промислового округу (ЦПО). Вибір регіону для локалізації оборонної промисловості зумовився віддаленістю від західної і східної границі, надлишком робочої сили та планованою роллю помосту між Польщею А і В. Індустріалізація мала створити ринок збуту для сільськогосподарських виробів східної Польщі та промислових - західної і центральної⁷.

Основним політичним, економічним, культурним і комунікаційним центром Східної Галичини був Львів. З міста виходило дев'ять залізничних ліній⁸.

Південний і східний кордон Східної Галичини був одночасно державним кордоном з Словаччиною, Угорщиною, Румунією і СРСР. Карпати не становили значної перешкоди для ворожих єгерських дивізій, через них можна було перейти кількома перевалами⁹. Отриманий у березні 1939р., після падіння Чехословаччини та приєднання Закарпатської Русі до Угорщини, спільний кордон з цією державою відкривав шлях у напрямку Будапешту і Адриатики. Велике значення для комунікаційної системи Польщі мало Покуття - найбільш висунена на південь частина Станіславського воєводства, володіння якою уможливило утримання контактів з Румунією, балканськими державами та Близьким Сходом, а у випадку війни - ввіз матеріалів і сировини.

Три південно-східні воєводства Другої Речі Посполитої (горбисті, частково гористі, зі значними різницями висот, слабо розвинутою комунікаційною мережею) сприяли веденню оборонних дій. Із заходу тактичними перешкодами були річки Віслок, Сян, Стрий і Верещиця. З півдня регіон захищав ланцюг Карпат. Дністер та його притоки: Збруч, Серет, Золота Липа, Гнила Липа, Бистриця, Лімниця і Стрий, що текли глибокими ярами, значно утруднювали перехід військ зі сходу на захід і навпаки. Це мало велике значення на випадок ведення оборонних дій. Оборонні переваги зросли б внаслідок руйнування мостів. Це затримало б особливо марш танкових і моторизованих військ. Однак, з причин посухи всі річки мали нижчий, ніж нормальний рівень води і частину з них можна було форсувати вброд.

Оборонні переваги регіону могли б підняти фортифікації, однак вони були нечисельними. На південь від волинських фортифікацій у 1937 р. було розпочато роботи над укріпленим округом Тернополя. На комунікаційних вузлах і річкових переправах споруджено поодинокі залізобетонні позиції. Зміцнено мости на річці Серет в Чорткові, Тереховлі, Великих Бірках та Кременці. Побудовано також водний резервуар на Сереті і на Стрипі в районі Будилова. Колишня австрійська твердиня - Перемишль не представляв значної оборонної цінності у новітній війні¹⁰.

Міста регіону, особливо найбільші, на чолі зі Львовом, внаслідок компактної забудови та розташування на пагорбах, могли відігравати роль осередків оборони. Штаб інспекторату армії "Львів" опрацював проект штучного затоплення на Сереті від Ратушова до Острова. Роботи тривали до весни 1939 р. і для цілковитого їх завершення потрібно було закінчити будівництво греблі в Тернополі і Острові. Підготовлено проект укріплення, що у поєднанні з затопленням створювали оборонні позиції на Сереті. Реалізація цього проекту передбачалася після завершення аналогічних робіт на Поліссі. Заплановано також створення затоплень на Стрипі від Будилова до Соколова та укріплення залізничних та шосейних мостів у Нижневі, Єзуполі, Жидачеві і Стрию з метою захисту від диверсій

та повітряних десантів. У Нижневі і Єзуполі укріплення були створені. Крім того, передбачалося поєднання оборонних об'єктів Серету і Стрипи в єдину систему¹¹.

У міжвоєнне двадцятиріччя вся територія Другої Речі Посполитої під оглядом військовим була поділена на десять округів-корпусів(ОК). На території кожного з них, як правило, розміщувалися 3 піхотні дивізії, бригада кавалерії, полк важкої артилерії та підрозділи технічних служб. Військовий поділ відрізнявся від адміністративного. За військовим поділом Східна Галичина належала до ОК VI Львів і ОК X Перемишль. ОК VI займав станіславське і тернопільське воєводства та 6 повітів львівського воєводства: Львів, Львів-місто, Городок Ягеллонський, Жовква, Сокаль і Рава Руська. Західна частина львівського воєводства належала до ОК X.

Командування округу-корпусу X, очолюване бригадним генералом Вацлавом Скавьола-Вечоркевичом, знаходилося в Перемишлі. У перемишльському гарнізоні розміщувалися 5 і 38 піхотні полки, 10 і 22 артилерійські полки, 4 саперний полк та 2 танковий батальон, які належали до 22 і 24 піхотних дивізій¹².

Командування округу-корпусу VI, яке очолював бригадний генерал Владислав Лянгнер, перебувало у Львові. Львів був найбільшим гарнізоном Східної Галичини, в якому перебували 19 і 40 піхотні полки, 14 полк уланів, 5 і 6 артилерійські полки, 6 танковий батальон, 6 повітряний полк в Скнилові, 6 артилерійський протиповітряний дивізіон та корпус кадетів. Більшість з цих підрозділів організаційно належали до 5 піхотної дивізії.

Великими гарнізонними містами у львівському воєводстві були також Ярослав і Жешув, у станіславському - Станіслав і Стрий, у тернопільському - Тернопіль і Золочів. Загалом на території Східної Галичини розміщувалося п'ять діючих піхотних дивізій: 5-та, 12-та, 11-та, 22-та і 24-та, а також три кавалерійські бригади. З-поміж них 11 піхотна дивізія у своїй традиції і символіці нав'язувалася до гуральського фольклору. 20 лютого 1937 р. міністр військових справ надав їй назву "Карпатська" і запровадив для її солдатів металеву емблему у вигляді гуцульського хреста на галузці смереки і двох листках дуба. Солдати 49-го гуцульського стрілецького полку, розміщеного в Коломиї, мали право носіння гуцульського капелюха. Фольклор та регіональна гуцульська традиція використовувалися також у виховній роботі полку¹³.

На переломі 1938/1939 рр. настала розбудова формувань КОП в Східній Галичині. У грудні 1938 р. на пограниччі з Закарпатською Україною утворено I піхотний полк КОП "Карпати", що розміщувався в Стрию. До нього належали батальон "Сколе" у складі рот "Сянки", "Славсько" і "Людвіківна", та батальон "Делятин" у складі рот "Осмолода", "Рафайлова", "Ворохта" і "Жаб'є"¹⁴.

Польське військове командування напередодні Другої світової війни розробило два стратегічні плани: "Схід" і "Захід". Східна Галичина відіграла велике значення в польському операційному плані "Схід". Він передбачав ведення оборонної війни проти СРСР при взаємодії з Румунією та матеріальній допомозі західних держав. Оперативні передбачення наступальних дій Червоної Армії виділяли два основні напрямки ударів: з України через Волинь на Варшаву та з Білорусії через Барановичі і Білосток на столицю Польщі¹⁵. Серед польських армій, що повинні були прийняти на себе перший удар - "Вільно", "Барановичі", "Полісся" і "Волинь" - знаходилася також розташована на Поділлі армія "Поділля", яка складалася з п'яти піхотних дивізій, двох кавалерійських бригад та бригади КОП "Поділля". Її завданням було недопущення ворога до Львова, утримання зв'язків з Румунією та захист нафтового басейну, важливого для життєдіяльності економіки і армії. Основну оборонну позицію армії плановано оперти на смугу лісів, що починалися на околиці Бродів і тягнулися на південь вздовж лінії Золочів-Бережани-Монастирська-Тлумач-Коломия.

Резервна армія "Львів" (три піхотні дивізії і одна кавалерійська бригада) концентрувалася за стиком армій "Поділля" і "Волинь" у лісах між Кам'янкою Струмиловою і Бродами. Найбільш ймовірними її діями на користь армії "Поділля" було б пересунення лінії фронту від Львова шляхом удару з плацдарму перед містом у напрямку Бережан. Іншим варіантом був контрудар у північно-східному напрямку на Рівне для підтримки армії "Волинь"¹⁶.

Згідно з положеннями операційного плану "Схід" Східна Галичина мала бути безпосереднім плацдармом бойових дій, важливим для результативності польської оборони з огляду на стратегічне значення регіону. Східна Галичина межувала з Румунією – єдиним військовим союзником проти агресії СРСР. Через її територію проходили важливі для забезпечення військ три залізничні лінії: Львів-Броди, Львів-Золочів і Львів-Бережани, та комунікації з Румунією, які були б використані для ввозу військових матеріалів з Заходу як доповнення до морського шляху через Гдиню.

У лютому 1939р. завершено роботи над планом "Схід" і в зв'язку з наростаючою загрозою зі сторони Німеччини прискорено початок приготування операційного плану "Захід". 23 травня 1939р. маршал Едвард Ридз-Смігли передав командирам операційних з'єднань тексти розпоряджень. Зважаючи на матеріальну і чисельну перевагу противника, план передбачав першочергову оборону необхідних для ведення війни територій. Завдаючи агресорові якомога більших втрат та використовуючи вигідні можливості для контрударів, планувалося недопустити розчленування фронту¹⁷.

У цьому плані передбачалося провести мобілізацію підрозділів Польського Війська, розміщених у Східній Галичині, сформування 36 резервної піхотної дивізії та розміщення у регіоні тилових установ. Планувалося, що вся територія ОК VI з його основним залізничним центром – Львовом, відіграє важливу роль в контексті передбачуваних постачань військових матеріалів, в основному через Румунію, а також через СРСР, оскільки польське політичне керівництво та військово командування були переконані, що східний сусід збереже нейтральність, до чого був зобов'язаний договором від 1932 р.

У середині березня 1939 р. Третій Рейх зайняв Чехію і Моравію та підпорядкував собі Словаччину. Закарпатська Україна була прилучена до Угорщини, створивши на шість місяців спільний польсько-угорський кордон. У зв'язку з цим відбулися переформування у польській армії. 15 березня маршал Е.Ридз-Смігли призначив ген. Казімежа Фабрици, інспектора армії у Львові, командуючим південним прикордонним відрізком від Дуклі до Жаб'є. Однак Генеральний інспекторат Збройних Сил та Головний штаб до літа 1939 р. недооцінювали зріст загрози Польщі після падіння Чехословаччини. Передбачувалося тільки можливість удару з Західної Словаччини у поєднанні з нападом зі сторони Моравії.

У червні командуючі ОК VI і X отримали наказ маршала Е.Ридз-Смігли щодо захисту кордону з Угорщиною і Словаччиною, оборони Львова, Центрального промислового округу та прикарпатської залізниці Львів-Самбір-Хирів-Грибів.

Для отримання регулярних повідомлень про німецьку підготовку до агресії на Польщу на території Словаччини було створено осередок глибокої розвідки в Братиславі і філію в Ужгороді (пізніше – в Севлюшу(Виноградіві)), а для проведення глибокої розвідки підготовлено експозитуру №5 розвідки КОП у Львові та два розвідувальні осередки у Ясло (від кінця березня) та в Сяноку (від 25 серпня). Отримувана інформація про зріст німецької військової присутності у Словаччині та приготування до агресії на Південно-Східну Польщу змусили військово командування 7 липня прийняти рішення про створення імпровізованих відрізків оборони, а 11 липня – про формування армії "Карпати" під командуванням ген. К.Фабрици.¹⁸ Інструкція, яку отримав командуючий армією "Карпати", визначала її завдання. Небезпека використання території Словаччини для агресії, а, можливо, у наступні періоди війни також території Угорщини, спричиняла необхідність заслони південного кордону, щоб вберегтися від несподіваного нападу та виграти час для зміцнення оборони Карпат. Незначні сили армії повинні були використовувати переваги місцевості та плановані фортифікації. Армія отримала завдання заслонити Центральний промисловий округ, флангу і тилів сусідньої армії "Краків" та нагляду за шляхами з Угорщини до Східної Галичини, особливо до нафтового басейну. Для цього слід було перекрити переходи зі Словаччини через Карпати, оцінити сили противника та чинити йому сильний опір, починаючи від кордону. На напрямках, що виходили з Угорщини, і визнаних як менш небезпечні, слід було посилити нагляд за перевалами і чинити опір силами, які були у розпорядженні. Командуючим відрізком "Угорщина" призначено ген. В.Лянгнера. Місцем перебування штабу армії "Карпати"

спочатку був Львів, а після початку військових дій – Жешув.

Роль Східної Галичини на наступні фази війни була врахована у планах маршала Е.Ридз-Смігли. Відступ після здачі лінії Вісли мав відбуватися у південно-східному напрямку, щоб забезпечити собі комунікації з Румунією та західними союзниками. Значення регіону для оборони Другої Речі Посполитої відзначав полковник Станіслав Копанський у опрацьованій у липні 1939 р. нотатці для стратегічно-політичних висновків, які були враховані маршалом Е.Ридз-Смігли при прийнятті рішень у справі подальшого ведення війни. С.Копанський особливо виділив значення залізничної лінії, що єднала Львів через Станіслав і Снятин з Румунією, та двох залізниць через Східну Галичину і СРСР до Одеси, для ввезення військових матеріалів із Заходу. Транзит через СРСР вимагав переважання внаслідок різних стандартів рейок. Комунікації через Угорщину і Югославію могли б створити поєднання з Адріатикою. С.Копанський висловлював думку, що утримання регіону під польським контролем запезпечило б СРСР від різкого загострення української проблеми і запобігло б його вступу у війну.

При виборі опори для ведення оборонних військових дій автор нотатки надавав перевагу південній частині операційної території, яка уможлиблювала утримання осередків оборонної промисловості, найвигідніших зв'язків з Заходом, користування румунською сировиною та незалежнення від транзиту через СРСР. Автор передбачав, що у випадку можливого збройного конфлікту між СРСР та Німеччиною, зіткнення обох військ мало б наступити поблизу німецької території – Східної Пруссії¹⁹.

Мешканці Східної Галичини не залишалися байдужими до наближення небезпеки війни. Цивільне і військово греко-католицьке духовенство звернулося з проханням до свого єпископату у Східній Галичині про видання до віруючих цього обряду пастирського листа, подібно як в 1914 р. 24 серпня 1939 р. на нараді у Львові зібрався Народний комітет УНДО з метою визначення своєї позиції щодо наближення небезпеки війни. Після доповіді віце-маршала сейму і діяча цієї партії Василя Мудрого, ухвалено резолюцію, яка стверджувала, що в інтересі українців є співучасть в обороні Речі Посполитої Польщі перед нападом Німеччини.

Ситуаційні рапорти приносили інформацію про значний вплив на настрої українського суспільства симптомів війни, яка наближалася. Відзначено зростання антидержавних виступів: з 7 (від 8 до 15 серпня), до 18 (15-22 серпня) і 20 (22-29 серпня). У повіті Самбір викрито військові приготування ОУН до диверсійних дій. Встановлено, що після дезертирства з підрозділів Війська Польського члени ОУН повинні були сконцентруватися в околицях Хирова²⁰.

Загроза війни подіяла об'єднуюче на суспільство Другої Речі Посполитої. Можна було спостерігати врегулювання конфліктів між єврейським і польським суспільством. Про це свідчить звернення єврейської релігійної общини у Надвірній до Єврейського парламентського кола в сеймі. Його автори усвідомлювали, що доля польських євреїв пов'язана з існуванням та могутністю Польщі і у тій виїнятковій ситуації декларували зміну в польсько-єврейських стосунках у напрямку спільної боротьби²¹.

Значення Східної Галичини для обороноздатності Польщі зросло з початком Другої світової війни. Мобілізація до Війська Польського відбувалася без застережень²².

Утримання Східної Галичини в останні дні Другої Речі Посполитої було умовою здійснення евакуації польських державних і військових структур до Румунії і Угорщини. Вночі з 17 на 18 вересня 1939 р. верховне державне керівництво і військово командування перейшли румунську границю. 17 вересня було передано телефоном наказ маршала Е.Ридз-Смігли про відступ групи "Дністер" до Румунії, а групи "Стрий" після об'єднання з військами ген. К.Соснковського – до Угорщини²³.

До Румунії було евакуйовано близько 30 тис. солдатів, в т.ч. 6 тис. офіцерів, переважно тилових сухопутних і повітряних підрозділів. Разом з армією через румунський кордон перевезено майно Польського банку, яке 5 вересня було вивезене з Варшави, а 14 вересня переважене у Снятині до румунських вагонів. Вночі 15 вересня без жодної зупинки 80 тонн польського золота вартістю 350 млн. злотих було перевезене до Констанци, а звідти частково морським, частково сухопутним шляхом – до Франції. 14 вересня 42 автомобілі з 70 тонами банкнотів, 15 тонами розмінних і срібних монет,

векселів, цінних паперів і архівом банку переїхали через Кути до Румунії²⁴.

На південь від Львова, над річкою Стрий, 20 вересня зустрілися частини радянської 12 армії і німецького 22 танкового корпусу, що означало відрізання польських підрозділів від румунського кордону і припинення можливості евакуації²⁵.

Переклад з польської М.Геніка

1. Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r. – Warszawa, 1990.-S.2.
2. Mały rocznik statystyczny Polski z 1939 r. – Warszawa, 1939.-S.24-25.
3. Eberhardt P. Polska granica wschodnia 1939-1945. – Warszawa, 1993.-S.41-42; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku. – Warszawa, 1991.-S.15; Partacz Cz. Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej. – Kościan, 1991.-S.30; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.-S.22.
4. Rezmer W. Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym ze szczególnym uwzględnieniem Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu// Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym/ Red. M. Wojciechowski. – Toruń, 1991.-S.117-119; Prus-Faszczyński T. Małopolska Wschodnia a obronność państwa. – Warszawa, 1939.-S.11.
5. Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów, Akta grupowe 148- 264.-S.94; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich.-T.1.– Warszawa, 1992.-S.289-315;
6. Ulanicki E. Krotki zarys geografii wojskowej. – Warszawa, 1939.-S.18.
7. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej.-T.IV.: 1936-1939. – Warszawa, 1989.-S.121-122.
8. Mękarski S. Lwów. Karta z dziejów Polski.- Londyn, 1982.-S.76-83; Mękarska-Kozłowska B. Lwów. Twierdza kultury i niepodległości.- Londyn, 1991.-S.79-93.
9. Romer E. Ziemia i państwo. - Lwów; Warszawa, 1939.-S.164; Umiastowski R. Geografia wojenna Rzeczypospolitej i ziem ościennych.– Warszawa, 1924.-S.163; Dalecki R. Armia "Karpaty" w wojnie obronnej 1939 r. – Rzeszów, 1989.-S.18.
10. Centralny Archiwum Wojskowy, Akta GISZ, I.302.9.5.-S.1.
11. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Sikorskiego w Londynie. – B.I.60/A. – S.1.
12. Kryska-Karski T. Materiały do historii Wojska Polskiego.-Nr.19.-Londyn, 1986.-S.38; Dalecki R. Udział jednostek garnizonu przemyskiego w działaniach wojennych 1939 roku // Rocznik Przemyski.-T.XVII-XVIII. - Przemyśl, 1977.-S.209-210.
13. Brykowski R. 49 huculski pułk strzelców.- Pruszków, 1992.-S.17; Moś W.B. Strzelcy podhalańscy 1918-1939.-Kraków, 1989.-S.22, 62.
14. CAW, II/3/19.-S.1-2.
15. Rzepniewski A. Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego (13 maja 1935 – 31 sierpnia 1939 r.). – Warszawa, 1992.-S.88-89.
16. Szubański R. Plan operacyjny "Wschód". – Warszawa, 1993.-S.69-100.
17. Piątkowski W. Polski plan operacyjny zachodni // Bellona.-1945.-Z.12.-S.60; Suchcitz A. Plany polskiej strategii obronnej // Napaść sowiecka 1939.- Warszawa; Wrocław, 1987.-S.31.
18. Włodarkiewicz W. Wojskowe znaczenie Małopolski Wschodniej w przededniu wojny 1939 r. // Studia i materiały do historii wojskowości.- T.XXXVIII.-1996.-S.326.
19. Jurga T. Obrona Polski 1939 r. – Warszawa, 1990.-S.182-185.
20. CAW, Akta GISZ, I.302.4.94.-S.223-232; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku. -S.29.
21. Kochanowski J. Tuż przed wojną na ulicy żydowskiej. Radzieccy archiwiści dla jednej kartki założyli specjalną teczkę // Polityka.- 1994.-Nr 36.-5 września.
22. Włodarkiewicz W. O mobilizacji Wojska Polskiego w Małopolsce Wschodniej w 1939 roku // Studia i materiały do historii wojskowości.- T.XXXIX.-1998.-S.221-232.
23. Cygan W.K. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939. – Warszawa, 1990.-S.94.
24. Zarnowski A. Mikuliczyn, zapis wydarzeń 15-21 września 1939 r. – Kraków, 1992.-S.37\$ Vincenz S. Dialogi z sowietami. – Krakow, 1991.-S.26-28; Skuza C. Wojenne i powojenne losy polskich skarbow narodowych. – Toruń, 1994.-S.39-42.
25. Włodarkiewicz W. Ostatnie dni II Rzeczypospolitej – ewakuacja Wojska Polskiego do Rumunii i na Węgry we wrześniu 1939 roku//Przegląd Humanistyczny.- 1997.-Nr.3.-S.169.

Костянтин Кондратюк,
Світлана Кондратюк
(м.Львів)

СТАНОВЛЕННЯ І ХАРАКТЕР РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

17 вересня 1939 р. частини Червоної армії перетнули польсько-радянський кордон і незабаром зайняли територію Західної України. Такий розвиток подій став результатом реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., згідно з яким західноукраїнські землі по ріку Сян були включені „у разі територіально-політичних змін” до „сфери впливів” СРСР¹.

Блискавичне захоплення краю Червоною армією спричинило виникнення цілком іншої суспільно-політичної ситуації в регіоні. Для встановлення нового порядку вслід за військами в міста і містечка краю прибували так звані „уповноважені”. ЦК КП(б)У скеровував їх для ліквідації польських органів влади і управління. Надісланим партійним функціонерам належала вся повнота влади: вони вирішували політичні, адміністративні, господарські, культурно-освітні проблеми. Скоординована діяльність дозволила у максимально короткий термін усунути державні органи Другої Речі Посполитої. Так, на території Станіславського воєводства вже 20-21 вересня всюди були ліквідовані магістрати і староства, почали утворюватися нові тимчасові органи влади². Хоча прихід радянського війська супроводжувався гаслами класової боротьби в дусі жовтневої революції 1917 р. в Росії, насправді не йшлося про ніяку революцію у власному розумінні, а лише про відтворення на зайнятій території існуючої в СРСР моделі суспільства згідно заздалегідь складеного плану. У політичній пам'ятці для командуючого Українським фронтом про першочергові заходи на зайнятій території чільне місце відводилося формуванню в містах тимчасових управлінь (кожне складалось з одного армійського політпрацівника, одного працівника НКВС та двох представників мешканців міста), організації озброєних робітничих гвардій „для встановлення революційного порядку”, створення по гмінах селянських комітетів з представників незаможників і середняків³.

Виконуючи ці вказівки ЦК ВКП(б), командуючий Українським фронтом 29 вересня 1939 р. опублікував звернення „До трудового населення Західної України”. У ньому говорилося, що формою нової влади у містах і повітах мають бути тимчасові управління, а в селах селянські комітети⁴.

Одночасно з наперед визначеною програмою проводилась активна робота органів НКВС, спрямована на „очищення” населених пунктів від так званих „ворожих і сумнівних елементів”. Без розголосу, переважно вночі, за завчасно підготовленими списками були заарештовані лідери багатьох польських, українських та єврейських політичних партій та організацій.

У такій суспільно-політичній обстановці почалося формування тимчасових органів влади. Їх склад ретельно підбирався і призначався. В обов'язковому порядку до них входили політруки Червоної армії, партійні керівники, працівники різних державних відомств, які направлялися із східних районів УРСР. До 2 жовтня 1939 р. ЦК КП(б)У призначив для роботи в тимчасових управліннях 240 партійних працівників, 142 – ЦК комсомолу України, і 80 чоловік – політуправління українського фронту. До 5 жовтня 1939 р. зі складу Українського фронту було терміново демобілізовано для їхньої підтримки ще 1 тис. комуністів і 500 комсомольців⁵. Деякі посади надали й місцевим активістам, що, очевидно, мало б свідчити про те, що новостворені органи – це установи народного самоуправління.

За своєю суттю і функціями тимчасові органи управління мало чим відрізнялися від традиційних радянських органів влади. Для оперативного керівництва різними ділянками життя організувалися відповідні відділи: промисловості, транспорту, обліку

і розподілу житла, фінансів, торгівлі, охорони здоров'я, культури, освіти. За зразком більшовицької Росії тимчасові управління створили загони робітничої гвардії, а по селах – селянські дружини. Функції загонів робітничої гвардії і селянських дружин обмежувалися переважно охороною громадського порядку. Оскільки колишні органи юстиції були ліквідовані, а нові не створені, майнові і трудові конфлікти вирішували тимчасові управління, тобто вони виконували також певні судові функції. Ці ж повноваження покладалися й на селянські комітети.

Прообразом низової ланки органів тимчасового управління в Західній Україні – селянських комітетів, стали організовані в 1918 р. на території радянської Росії комітети бідноти (комбіди). Хоча селянські комітети не були їх точною копією, але вони виконували подібні функції. Очоловували селянські комітети, як правило, місцеві жителі. Усі органи управління експропріювали поміщицькі і державні землі та майно, передавали їх малоземельним і безземельним селянам, вирішували питання, пов'язані з постачанням міст продуктами харчування. Їх діяльність не мала належної правової основи, спиралася на рекомендації більшовицьких комісарів і „революційну свідомість” місцевого активу. Це спричинювало „перетягування ковдри” між селянськими комітетами і тимчасовими управліннями.

Щоби поєднати зусилля в галузі керівництва міськими і повітовими тимчасовими управліннями і селянськими комітетами, Військова рада Українського фронту постановою від 3 жовтня 1939 р. створила на території воєводств Західної України обласні тимчасові управління з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі і Луцьку⁶. Їх склад затверджувався в кількості 4 осіб. Львівське обласне тимчасове управління очолив М.Мацько, Луцьке – В.Бегма, Станіславське – М.Груленко і Тернопільське – Л. Грищук⁷.

Отже, створення тимчасових органів влади у Західній Україні відбувалося за наперед складеним відповідними органами СРСР планом. Керівниками повітових, міських і воєводських тимчасових управлінь були призначені прислані із східних областей УРСР члени ВКП(б). Проіснувавши до кінця грудня 1939 р., тимчасові органи влади підготували ґрунт для запровадження адміністративної системи, що повністю відповідала радянському зразку. Проте вони не могли від свого імені вирішувати питання державної влади і суспільного ладу. Зовні це виглядало б явно не демократично. Тому необхідно було сформувати представницький орган, який би бодай формально міг вважатися виразником волі населення Західної України.

З ініціативою скликання Народних Зборів Західної України (за вказівкою з Москви) виступило Львівське воєводське тимчасове управління. 4 жовтня 1939 р. воно звернулося до Луцького, Станіславського і Тернопільського тимчасових управлінь з відозвою створити комітет по організації виборів⁸. Наступного дня Військова рада Українського фронту затвердила склад оргкомітету з підготовки Зборів. 6 жовтня 1939 р. Військова рада Українського фронту в погодженні з ЦК ВКП(б) встановила день виборів до Народних Зборів Західної України 22 жовтня, а також день їх скликання 26 жовтня 1939 р. Водночас Військова рада затвердила „Положення про вибори до Народних Зборів Західної України”, які мали прийняти наперед підготовлені декларації від імені народу.

Швидкими темпами почалася підготовка до виборів, яка спрямовувалася з Москви і Києва. Досить сказати, що ній взяло участь понад 10 тис. приїжджих агітаторів, а в роботі виборчих комісій – 7350⁹. Кандидатури майбутніх депутатів були завчасно підібрані органами влади. До бюлетеня мала вноситись тільки одна кандидатура, а на весь процес висунення і реєстрації кандидатів відводилося лише чотири дні.

Архівні матеріали засвідчують, що вибори до Народних Зборів, попри відвертий терор радянських репресивних органів і наявність значної кількості війська, проходили у гострій політичній боротьбі. Розбіжності у настроях населення виявилися навіть у день голосування. В той час, як одні виборці удосвіта ставали в чергу перед дверима виборчих дільниць, інші категорично відмовлялися голосувати взагалі¹⁰.

У виборах, за офіційними даними, взяло участь 92, 8 % всіх виборців. З них за

кандидатів у депутати Народних Зборів проголосували 90,4 % й обрано 1484 депутати¹¹. Офіційні результати голосування, безумовно, можна охарактеризувати як явно завищені у порівнянні до реальних настроїв виборців. Оцінити, якими могли б бути підсумки виборів за дотриманням всіх демократичних норм, тепер практично неможливо. Історичним фактом є те, що тоді більшість виборців проголосували за запропонованих кандидатів у депутати, але сталося це в умовах відвертого тиску та непоодиноких випадків терору з боку організаторів виборів.

Народні Збори Західної України відбулися у Львові 26-28 жовтня 1939 р. Депутати прийняли декларації про встановлення радянської влади на всій території Західної України та її возз'єднання з УРСР, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель¹². Народні Збори обрали повноважну комісію, яка мала представити прийняті рішення на позачергових сесіях Верховних Рад СРСР та УРСР.

1 листопада 1939 р. позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР, заслухавши заяву комісії Народних Зборів Західної України, прийняла Закон про затвердження прохання Народних Зборів Західної України і включення Західної України до складу СРСР, возз'єднавши її з УРСР¹³. 14 листопада 1939 р. позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до УРСР¹⁴. Включення краю до складу УРСР означало фактичне возз'єднання двох найбільших частин української нації, відокремлених раніше одна від одної державними кордонами. Було зроблено вирішальний крок до єдності усіх українських земель. В цьому історичному акті примхливо переплелися віковічні прагнення українського народу із реаліями політики Європейських наддержав напередодні та на початку Другої світової війни.

Згадані декларації і закони становили легітимну основу запровадження радянського режиму в Західній Україні. Розпочалося насадження державно-політичної системи тоталітарного взірця. Основні владні функції взяли на себе обласні, міські та районні комітети КП(б) У. У листопаді 1939 р. ЦК КП(б)У сформував обласні партійні організації і затвердив склад бюро обкомів партії. В свою чергу, обкоми формували партійні структури по містах і повітах.

В кінці 1939 – на початку 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв ряд рішень про відбір 495 партпрацівників для заміщення посад перших, других і третіх секретарів райкомів на Заході; про скерування сюди 1534 адміністративних працівників; про відправку 60 комуністів на роботу редакторами районних та багатотиражних газет, 265 чол. – для заповнення вакансій у судах та прокуратурі, 1215 комуністів і комсомольців в якості інструкторів та пропагандистів партійних комітетів, а також працівників торгівлі, фінансових органів та системи зв'язку¹⁵. Склад політико-адміністративного корпусу, який забезпечував функціонування нової політичної системи, недвозначно свідчив про привнесень ззовні тих перетворень, що відбувалися в Західній Україні.

Формування постійних органів радянської влади розпочалося у Західній Україні лише у січні 1940 р. Цьому передував Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. „Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей у складі Української РСР”¹⁶. Невдовзі Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1940 р. старий адміністративно-територіальний поділ було ліквідовано і замість повітів створено райони. Всього виникло 202 сільських райони, з них у Волинській, Дрогобицькій і Рівненській – 30 районів, у Львівській і Станіславській – 37, Тернопільській – 38 районів. У Львові, за зразком великих обласних центрів східних областей УРСР, створено чотири міських райони. 14 міст виділялося в обласне підпорядкування¹⁷. Новий адміністративно-територіальний поділ сприяв зміцненню тоталітарного режиму шляхом насичення краю органами влади і репресивним апаратом.

Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу формувалися (але не обиралися) радянські державні органи. Президія Верховної Ради УРСР затверджувала

обласні виконавчі комітети західних областей¹⁸. Облвиконкоми складались з голови, заступника голови, секретаря і 7-8 членів.

Для радянської політичної системи типовим було переплетення партійних і державних структур, що свідчило про подвійну структуру влади та існування симбіозу партії й держави. В західних областях така практика виявлялася в тому, що до складу усіх обласних, міських та районних виконкомів Рад входили перші і другі секретарі відповідних партійних комітетів. Так, Львівський облвиконком був затверджений у такому складі: М.Козирев – голова облвиконкому; Л.Грищук – перший секретар обкому КП(б)У; М.Мацько – другий секретар обкому КП(б)У; Я.Томашевич – заступник голови облвиконкому; І.Дриль – секретар облвиконкому; І.Майборода – начальник облземвідділу; Т.Жарченко – завідувач відділу освіти; Н.Шабельник – завідувач облфінвідділу; М.Панчишин – завідувач облздороввідділу; К.Краснов – начальник управління НКВС¹⁹. Серед усіх цих посадовців був лише один місцевий – лікар Мар'ян Панчишин.

Важливо зазначити, що ядро виконкомів Рад становили члени ВКП(б). Зокрема, членами Волинського облвиконкому були: Г.Гришко – голова облвиконкому; В.Таценко – перший секретар обкому партії; В.Дідур – другий секретар обкому партії; І.Сакуй – начальник облземвідділу; С.Ткач – заступник начальника облземвідділу; Г.Черноусанов – завідувач облторгвідділу; Ф.Лисенко – завідувач відділу освіти; І.Білоцерковський – начальник управління НКВС²⁰.

Облвиконкоми, в свою чергу, затверджували районні та міські виконавчі комітети. Так, Львівський облвиконком своїм рішенням від 14 грудня 1939 р. затвердив Львівський міськвиконком у складі 13 осіб (голова міськвиконкому Д.Єременко, заступник голови О.Кармазін, секретар М.Лопатіна і 10 членів)²¹. Ухвалою Рівненського облвиконкому від 26 лютого 1940 р. в області утворено 856 сільських виконкомів Рад, а у містах Дубно, Сарни, Здолбунів, Костопіль, Корець і Остріг затверджені міськвиконкоми районного підпорядкування²². На квітень 1940 р. у Волинській області сформовано 855 сільських, 19 селищних і 8 міських виконкомів Рад²³. Для формування сільських виконкомів формально проводили збори громадян сіл. Усього на території західних областей України було створено 84 міськвиконкоми Рад, 89 селищних і 4944 сільські виконавчі комітети Рад²⁴.

Існування протягом року виконавчих комітетів Рад без самих Рад (вибори місцевих Рад депутатів трудящих відбулися у Західній Україні тільки наприкінці 1940 р.) є яскравим свідченням того, що й ці владні структури анітрохи не залежали безпосередньо від волі виборців і що вони є лише придатком партійних органів. З організацією районних і міських виконкомів Рад тимчасові управління припинили свою діяльність.

Для заповнення вакансій у новостворених управлінських структурах потрібна була велика кількість лояльних щодо режиму кадрів. Проблема вирішувалася двома шляхами: на всі більш-менш відповідальні посади призначали уповноважених із східних областей УРСР, місцеві ж кадри допускалися на другорядні посади. Секретаріат ЦК КП(б)У 29 грудня 1939 р. ухвалив рішення, яким зобов'язав обкоми партії східних областей до 5 січня 1940 р. з числа голів та секретарів районних виконавчих комітетів, завідувачів райфінвідділами, райземвідділами, відділами освіти та інших груп господарських працівників відібрати 1534 особи для роботи у західних областях на зазначених посадах²⁵. І все ж присланих радянських керівників і господарських працівників не вистачало. Тому партійні органи залучали на окремі посади в радянські органи влади і управління місцевих жителів, так званих висуванців. Зокрема, у Рівненській області заступниками голів райвиконкомів було призначено 22 чол. з місцевого населення, завідувачами відділами райвиконкомів – 93 чол. Головами сільських виконавчих комітетів затверджено 856 чол., секретарями – 854. Серед висунутих на керівну радянську роботу був М. Козійчук, у минулому селянин-бідняк, політв'язень, який став заступником голови Дубнівського райвиконкому. А колишній батрак І. Ткачук був призначений заступником

голови Володимирецького райвиконкому²⁶. На квітень 1940 р. у Волинській області заступниками голів райвиконкомів стало троє місцевих мешканців. На посади голів сільських виконкомів Рад висунуто 855 чол., їх заступниками і секретарями – 1566 чол.²⁷. У Львівській області лише 9 чол. з місцевих було призначено на посади заступників голів райвиконкомів і 67 осіб – на посади завідувачів відділами. Тільки в сільських виконкомах Рад посади голів і секретарів посіли місцеві жителі²⁸. Однак коло їх наскільки обмежувалося, що лише номінально їх можна вважати власне представниками органів державної влади.

Діяльність радянських органів жорстко регламентувалася. На засіданнях бюро обкомів, райкомів і міськкомів КП(б)У регулярно обговорювали роботу виконкомів Рад, приймали постанови, які позбавляли їх реальної самостійності. Диктат партійних комітетів призводив до формалізму в роботі радянських органів. Насправді відбувалася організаційна метушня (засідання виконкомів, навчання активу), яка мала засвідчувати високий рівень оргмасової роботи, що перебувала у занедбаному стані. Так, виконком Шумської районної Ради Тернопільської області за друге півріччя 1940 р. провів 16 засідань, на яких розглянув понад 300 питань, що в середньому становило 20 питань на кожне засідання²⁹. Цілком очевидно, що це робилося лише для справного звіту.

У березні 1940 р. в західних областях України відбулися вибори до центральних Рад. У Верховну Раду СРСР обрано 33 депутати, у Верховну Раду УРСР – 80. Вибори до місцевих Рад пройшли лише у грудні 1940 р. за сценарієм, прийнятим в СРСР: у бюлетень вносили лише одну кандидатуру. Партійні органи заздалегідь визначали кількість серед депутатів комуністів і безпартійних, робітників та селян, молоді, жінок, людей з вищою освітою та ін. Проведення цих виборів завершило перебудову державного апарату і формально легалізувало нову політичну систему. Слід зазначити, що тоді депутатами місцевих Рад було обрано чимало знаних і авторитетних у регіоні людей різних професій. Зокрема, депутатами Львівської обласної Ради стали в грудні 1940 р. професори І. Крип'якевич і Я. Парнас, письменниця Є. Шемплінська і композитор В. Барвінський. У складі 519 депутатів Львівської міської Ради налічувалося 212 представників інтелігенції, у тому числі 36 учителів, 13 інженерів, 6 лікарів, 13 майстрів сцени, 31 науковий працівник. Серед них професори медичного інституту Р.Вайгль, Я. Ленартович, Я. Грек, Ф. Гроєр, С. Новицький, Т. Островський, політехнічного інституту – С. Пілят, І. Багінський, Є. Лазорко, В. Кроковський; університету – К. Студинський, С. Банах, С. Мазур, С. Рудницький та ін.³⁰

В умовах, коли виконавчі структури повністю домінували над представницькими, а штатний апарат – над депутатським корпусом, функції останнього обмежувалися переважно його присутністю на сесіях, участю в обговоренні окремих питань і схваленням попередньо підготовлених рішень. Водночас не можна погодитися з тим, що всі депутати виконували лише декоративну роль, створюючи видимість демократії і приховуючи панування партократії. Такий погляд дещо спрощує складний механізм, який діяв в той час. Так, депутати Верховної Ради СРСР і УРСР, використовуючи свій високий суспільний статус, мали змогу за певних обставин вносити деякі корективи в політику режиму, головним чином його місцевих структур, щодо окремих груп населення, допомагати у вирішенні особистих та збірних проблем життя виборців.

Чимало зусиль для позитивного поладження справ покритих владною землею доклав депутат Верховної Ради СРСР, академік К. Студинський. Декому він допоміг зберегти будинки і майно від насильницької націоналізації, іншим дуже посприяв в одержанні роботи чи пенсії. Після заяв академіка Президія Верховної Ради СРСР кільканадцять членам антирадянського підпілля – учасникам судового «процесу – 59», організованого НКВС на початку 1941 р., замінила смертну кару на тривалий термін ув'язнення³¹.

Отже, місцеві Ради депутатів трудящих, які теоретично вважалися органами власне державної влади, були позбавлені таких функцій і служили поширенню та

зміцненню тотального контролю партії – держави над усіма громадянами. В системі державних органів виконавчі структури домінували над представницькими, штатний апарат – над депутатським корпусом, а названа система в цілому повністю підпорядковувалася „керівним вказівкам партії“. В умовах радянського тоталітаризму діяв особливий тип „демократії“, коли вибори депутатів були безальтернативними, радянські органи цілком залежали від партійних комітетів, народні обранці одностайно схвалювали рішення, підготовлені апаратом. Режим, що функціонував у Західній Україні з вересня 1939 по червень 1941 р., не мав власне окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні.

1. Инсберг Ф. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива Германской дипломатии. 1938-1939 // Пер. с нем.. – М., 1990. – С. 312-330.
2. Филиппов С.Г. Деятельность органов ВКП (б) в Западных областях Украины и Белоруссии в 1939-1941 гг.// Репрессии против поляков и польских граждан. - М., 1997. – С. 45, 48-49.
3. Російський державний військовий архів (далі – РДВА), ф. 25880, оп. 4, спр. 2, арк. 46-47.
4. Червоний прапор (газета політвідділу Українського фронту). – 1939. – 2 жовтня.
5. РДВА, ф. 35077, оп.1, спр. 188, арк.161.
6. Червоний прапор. – 1939. – 10 жовтня.
7. Вільна Україна. – 1939. – 4 жовтня.
8. Вільна Україна. – 1939. – 4 жовтня.
9. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 859, оп. 1, спр. 7, арк. 18.
10. ЦДІА України у Львові, ф.859, оп.1, спр.7, арк. 31.
11. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 300, оп. 1, спр. 42, арк. 209.
12. ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 47.
13. Позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР. Стенографічний звіт. – М., 1939. – С. 101.
14. Позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт. – К., 1939. – С. 3.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 6, спр. 516, арк. 117, 194-195.
16. Сборник законов СССР и Указов ПВС СССР. 1938 – 1967. – М., 1968. – Т. 1. – С. 184-185.
17. Вісті. – 1940. – 18 січня.
18. Советская Украина. – 1939. – 9 декабря.
19. Вільна Україна. – 1939. – 20 грудня.
20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 513, арк. 234.
21. Вільна Україна. – 1939. – 20 грудня.
22. Радянська Ровенщина. Документи і матеріали. – Львів, 1962. – С. 65.
23. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 1, оп. 1, спр. 1 а, арк. 26.
24. Більшовик України. – 1940. – №6. – С. 46.
25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 516, арк.194.
26. Радянська Ровенщина. Документи і матеріали. – Львів, 1962. – С. 60.
27. ДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 1 а, арк. 26.
28. ДАЛО, ф. Р – 3, оп. 1, спр. 1 а, арк. 25.
29. Державний архів Тернопільської області, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 7.
30. Луцький О. Інтелігенція Львова (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 587.
31. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до К. Студинського (1891-1941). –К., 1993. – С. 680-696.

Степан Макарчук
(м.Львів)

РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ РОЗПРАВИ З БАНДЕРІВЦЯМИ (1944-1950 РР).

На початку січня 1944 р. війська Першого Українського фронту Червоної Армії, якими командував генерал Микола Ватутін, вступили у Рівненську область. Почалося вигнання німецько-фашистських військ з території західних областей України. Чимало поселень на півночі Рівненської області, зокрема Березно, Дубровиця, Колки, Моквин та інші були зайняті Червоною Армією за допомогою радянських партизанських загонів.

Про оволодіння згаданими вище та іншими поселеннями радянське інформбюро повідомило вже 8-9 січня 1944 р., а 12 січня Червона армія вступила у м. Сарни, 13 – у м. Корець, 14 – у містечко Межірічі та м. Костопіль, 16 – в м. Тучин, 18 – в м. Гощу, 2 лютого – в Рівне, 5 лютого – в Здолбунів, Клевань, Острог, Рафаловку, а трьома днями раніше – 2 лютого – також у північні поліські райцентри Волинської області: Маневичі, Олику, Рожище, Теремне¹

За час німецької окупації в західних областях України (частково і в східних), розрослося розгалужене політичне підпілля Організації Українських Націоналістів самостійників-державників (ОУН СД), або ж ОУН-бандерівців. Під егідою ОУН-Б була створена потужна збройна сила – Українська Повстанча Армія. Спочатку під цією назвою виступало збройне формування партизанського типу під проводом Тараса Бульби (Максима Боровця). Бандерівські збройні загопи антирадянської і антинімецької орієнтації одночасно також взяли для себе назву УПА не раніше березня 1943 р.² Від початку 1943 р. загопи, що перебували під впливом ОУН-бандерівського керівництва, почали вести збройну боротьбу з німецьким окупаційним режимом³. В історичній літературі нема сталої думки про чисельний склад УПА на час переходу через західні області радянсько-німецького фронту у 1944 р. За одними німецькими джерелами в УПА нараховувалось 40000 чоловік, за іншими – 80000⁴. В радянській історіографії найчастіше писалось про 90-100 тисяч представників УПА. Це число назване і в одному з останніх різко антинаціоналістичних комуністичних видань про діяльність ОУН. "Повстанча армія" в перші два роки свого існування, - написано в ньому, - нараховувала близько 90000 чоловік⁵. Очевидно, це число є близьким до дійсного при умові, що під ним розуміють чисельний склад формувань, частин і підрозділів чисто військово-партизанського характеру і не беруть при цьому до уваги озброєних підпільників ОУН та різного роду сільських та інших груп самооборони. Якщо ж враховувати всю кількість озброєних людей, що, наприклад, у 1944 р. перебувала під ідейним впливом і організаційним керівництвом ОУН та командування УПА, то вона повинна була б значно перевищувати те число. Такі припущення випливають із знання реальної ситуації в західних областях, у яких майже не було сіл і міст, де б ОУН-бандерівці не вели за собою більшу частину населення, не мали десятків і сотень активістів, а також з радянських донесень про чисельність вбитих, поранених і схоплених "бандитів" у результаті різного роду військово-репресивних акцій в 1944-1946 рр. та наступних роках. Зауважимо, що в тодішніх шести західних областях знаходилось близько 6000 міст і сіл та ще понад 1000 у Закарпатській і Чернівецькій разом, де за радянськими документами лише кількість вбитих бандерівців внаслідок каральних акцій вже в 1945 році значно перевищувала 100000 чол.

З огляду на ці факти, не дуже переконливими є посилення відповідального редактора ґрунтового документального видання "Літопис нескореної України" Ярослава Ляльки на колишнього редактора журналу "Ідея і чин" Мирослава Прокопа, який писав, що "в час найбільшого посилення боротьби з гітлерівцями восени 1943 і навесні 1944 рр. УПА разом з підпільними кадрами ОУН налічувала 40 тис. чоловік. На рік пізніше на переломі 1944-1945 рр. в час кривавих боїв з більшовиками УПА налічувала 20-30 тисяч воїнів"⁶

З наближенням радянсько-німецького фронту перед керівництвом ОУН та командуванням УПА дуже актуальним і гострим стало питання про стратегію і тактику боротьби з Радянським Союзом. Хоч загальні орієнтації націоналістичного провладу були

рішуче антирадянськими, в його середовищі все ж чулися голоси, що закликали до врахування співвідношення сил і можливостей досягнення успіху. 18 січня 1944 р. в с. Батьківці Мізоцького району відбулася розширена рада командування УПА-Північ за участю Головного Проводу ОУН(б), яка прийняла фатальне рішення про збройний опір більшовикам. На раді, однак, висловлювались і альтернативні пропозиції: "Розпустимо збройні сили – хай люди розходяться по домівках. Це наш золотий фонд, основний резерв. А все командування, весь провід і члени ОУН повинні перейти в глибоке, добре законспіроване підпілля. Там діяти в основному ідеологічно і ждати"⁷. Інший керівний член ОУН, близький до Р. Шухевича Михайло Степаняк пропонував навіть демонстративно скласти зброю Червоній Армії, попросити довіри і заявити про бажання взяти участь у боротьбі з німцями.⁸

Можна довго міркувати і дискутувати про те, наскільки правильним чи неправильним було рішення проводу ОУН і командування УПА у 1944 і наступних роках про безкомпромісну збройну боротьбу з СРСР, а також про те, чи з точки зору історичної перспективи для українського народу важливішою виявилась вірність ідеї української незалежної держави чи ціна життя сотень тисяч молодого цвіту нації 40-х рр. ХХ ст. Історія, однак, вивчає те, що було. У 1944 р. і наступних роках відносини між ОУН та УПА, з одного боку, і радянським режимом, з другого, набрали безкомпромісного характеру. Неодноразові радянські оголошення амністії всім, хто вийде з підпілля, припинить збройні і всякі інші виступи проти радянської влади і складе зброю, відзначалися вимогою обов'язкового прийняття всіх умов амністії. Радянська сторона категорично відмовлялася від будь-яких компромісів у стосунках з ОУН і УПА і вимагала щоб її диктат був прийнятий беззастережно. На практиці це означало, що члени ОУН, командири і вояки УПА повинні були не тільки припинити будь-які антирадянські дії, ліквідувати всі свої політичні та військові структури, але й прийняти продиктовані їм правила громадянської поведінки, соціальний статус, і, принаймні, не заперечувати "найпередовіший" характер радянського суспільного ладу та ідеології марксизму-ленінізму. З цих позицій уряду СРСР та Української РСР оголошували різні амністійного змісту звернення. Наприклад, як тільки радянські війська вступили на територію Рівненської області, вже 12 лютого 1944 року Президія Верховної Ради і Раднарком Української РСР звернулися до "учасників банд українських буржуазних націоналістів із закликом припинити боротьбу проти українського народу". "Радянський уряд, - говорилося у зверненні, - відкриває дорогу до життя, до мирної праці, щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званих УПА та УНРА, які порвуть всякі зв'язки з ворогами народу - гітлерівцями - оунівцями... іменем уряду УРСР ми гарантуємо всім... цілковите прощення їхньої тяжкої помилки"⁹. Звернення 27 листопада 1944 р. закликала вояків УПА і членів ОУН вийти з лісу і підпілля з повинною. Їм гарантували амністію. 18 травня 1945 р. з нагоди перемоги над Німеччиною було проголошено чергову амністію, що мала діяти до 20 липня того ж року. Амністійного характеру звернення оголошувалися 5 і 15 листопада 1945 р. Наступну амністію було оголошено 1 лютого перед виборами до Верховної Ради СРСР, призначеними на 10 лютого 1946 р. 26 лютого 1946 р. радянська влада зробила ще одне оголошення про амністію. В листопаді 1946 р. із закликом до "українсько-німецьких націоналістів" і обіцянкою прощення провин звернувся міністр внутрішніх справ України. 30 грудня 1949 р. наказ № 312, що закликав бандерівців до виходу з підпілля, видав міністр МДБ України¹⁰.

Провід ОУН та командування УПА, ніколи не схвалювали позитивного відгуку на радянські заклики до підпільників і вояків УПА вийти з повинною. Більше того, бандерівська служба безпеки нещадно, часто в кривавий спосіб, розправлялися навіть з тими особами в своїх лавах, на які падала найменша тінь підозри. Найстрашнішим було те, що страчували не лише своїх вояків чи підпільників але й членів їх сімей. Як в архівних документах, так і мемуарній літературі про це збереглося дуже багато свідчень. Голова братства вояків УПА Волинської області М.Семенюк, оповідаючи про одну одерадівську дівчину-зв'язкову, яка передала відомості про бандерівців радянським органам, додав, що "СБ скарала зрадницю, а чи навіть і всю сім'ю"¹¹. І такого нищення сімей запідозрених не тільки у таємних зв'язках з радянськими органами, але й навіть у

симпатях до тої влади чи позитивних висловлюваннях про неї, було дуже багато. Про це часто згадується і в комуністичних виданнях¹².

Радянські заклики виходити з повинною в загальному виявились малорезультативними, проте в окремих місцевостях мали значний вплив. Наприклад, вже у другій половині 1944 року в Борщівському районі в районний відділ НКВС з'явився командир підрозділу УПА Михайло Ланюк і привів із собою ще 36 вояків, 15 листопада у військкомат того ж району під керівництвом священника Никифора добровільно прибуло 279 чоловік, а всього в районі з 9 до 18 червня 1944 р. у військкомат прийшло 848 бандерівців. Так само добровільно на військову приписку з'явилося 240 чол. 1927 р. народження у Велико-Глибоцькому районі¹³. Можна, однак, допускати, що ці та інші подібні випадки були викликані досить незвичними для загальної антирадянської позиції ОУН інструкціями організаційної референтури крайового проводу щодо того, яким повинно бути ставлення населення до мобілізацій в Червону Армію. Наприклад, інструкція референтури, датована 7 вересням 1944 р., рекомендувала не йти на мобілізацію членам ОУН, реконспірованим симпатикам ОУН та тим, хто знаходиться в підпільних самооборонних відділах. "Інші, - вказувалось в інструкції, - повинні шляхом мобілізації йти в ЧА. Не дозволити нагромадження нереволюційного баясту по селах та лісах"¹⁴. Пізніше, вже в січні 1945 р., такого ставлення оунівського підпілля до мобілізації в ЧА не спостерігалось. Проте явка бандерівців з повинною мала місце у всі наступні часи, що знаходило відображення у різного роду радянських партійних, військових та енкаведистських донесеннях¹⁵.

Звернення до підпільників ОУН і вояків УПА були розраховані не так на тих, до кого вони адресувалися, як на формування серед широкої народної маси позитивної думки про радянську владу. У цьому зв'язку слід розглядати також багаторазові звернення різних з'їздів, зборів та груп міської інтелігенції, що вже працювала в радянських установах науки, освіти, культури, і була залучена до творчих спілок, радянської періодици і т. п. Подібні звернення підписували Михайло Возняк, Іван Крип'якевич, Ольга Дучимінська, Олена Степанів, Ірина Вільде, Василь Щурат. До написання численних статей антинаціоналістичного спрямування причетні відомий громадський діяч довоєнного періоду, голова Львівського облвиконкому Кузьма Пелехатий, син Василя Стефаніка Семен Стефанік, письменниця Ірина Вільде, Ярослав Галан та ін. В західні області для критики "українського буржуазного націоналізму" привозили авторитетних письменників і вчених з Києва, зокрема Максима Рильського, Володимира Сосюру, Остапа Вишню, Леоніда Новиченка. Важко оцінити, наскільки слова і тексти, що їх підписували згадані особи, відповідали їх переконанням, однак, безсумнівно, що вони заготовлювалися радянськими функціонерами з обкомів компартії і служб МДБ. Зрозуміло, що діячі культури також не могли не бачити безперспективності, приреченості українського підпільного руху, спокійно спостерігати смерть тисяч молодих патріотів України.

Радянські ж органи, використовуючи в боротьбі з українськими збройними загонами і підпіллям різні заходи ідейно-політичного характеру, в основному покладалися на збройні силові методи. На кожному етапі боротьби ці методи відзначалися своїми особливостями. В 1944-1945 рр. радянське керівництво більше уваги відводило розгрому великих партизанських частин і підрозділів шляхом їх оточення переважаючими військовими силами. При цьому прагнули добиватися знищення оточених. З метою створення переважаючих військових сил для боротьби з бандерівцями, вже в березні 1944 р. у Рівненську область та прилеглі райони Житомирської, Кам'янець-Подільської і Тернопільської областей були введені частини і підрозділи радянських партизанських з'єднань Степана Олексенка, Антона Одухи, Олексія Федорова та ін. загальною чисельністю 8 тисяч бійців. Заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР Тимофій Строкач у листі до М.Хрущова повідомляв, що ці сили в разі необхідності можна збільшити до 12-15 тисяч чоловік¹⁶. Тоді ж М.Хрущов дав вказівку передати в розпорядження НКВС України дивізію Петра Вершигори¹⁷. 25-24 квітня 1944 року, його воїни сили оточили велику бандерівську збройну групу у Гурбенських лісах на Рівненщині, вбили 60 повстанців, 100 поранили, а 200 схопили в полон і закатували. У квітні-травні того ж року

була оточена й розгромлена південна група УПА під командуванням "Енея". Загибло 2122 вояки, 2301 захоплено в полон¹⁸.

Незабаром каральні військові сили в західних областях перевищили 31 тис чоловік¹⁹. Оточення в лісах чи поселеннях більших і менших груп бандерівців і їх розгром займали, мабуть, пріоритетне місце серед інших радянських дій, спрямованих на ліквідацію ОУН і УПА. При цьому майже кожного разу застосовувалися найжорстокіші методи розправи. У випадку переваги сил радянські війська вели бої, як правило, на знищення противника. 22 березня 1944 р. в районі села Здовбиця Здолбунівського району відбувся бій з "бандою" Андрія Трофимчука. Командир і ще 46 повстанців були вбиті, 7 поранено, 9 захоплено в полон²⁰. 24-25 січня близько 100 повстанців були оточені в околицях сіл Сороцьке і Козівка Великобріківського району (нині Тернопільський та Тербовлянський райони). Вбили 52 чоловіки, багатьох поранили і схопили в полон²¹. З переможеними шляхом оточення жорстоко розправлялися. На це звертав увагу М. Хрущова навіть секретар Рівненського обкому компартії Василь Бегма, вказуючи у своєму донесенні від 5 січня 1945 р., що "деякі органи НКВД, підрозділи внутрішніх військ НКВД мало захоплюють бандитів живцем, порою без особливої необхідності вбивають бандитів в час проведення операцій. Під час розгрому банди "Апостола" в Тучиноському районі війська майора Погодіна вбили 25 чоловік і нікого живцем не взяли. Попався один поранений бандит і замість допиту його вдарив прикладом по голові один лейтенант і вбив²². Але М. Хрущов аж ніяк не міг вступитися за "бандитів", бо й сам особисто вимагав бути безжалісним не тільки до "бандитів", але також до безневинних людей, щоб тим самим залякувати все населення. 10 січня 1945 р. у Львові за його участю проходила нарада секретарів райкомів партії, начальників НКДБ та НКВС Львівської області з питань посилення каральних операцій проти українського руху. Коли один із секретарів райкомів повідомив про погрози з боку прихильників ОУН тим людям, які контактують з представниками влади, М.Хрущов вибухнув вказівкою "... всіх "маломальски" учасників потрібно арештувати, кого слід судити, можливо повішати, решту вислати, от тоді ми будемо знати, що все буде в порядку, і населення буде знати, що за одного візьмемо сотню"²³. Коли секретар Львівського сільського райкому партії повідомив про арешт у с. Скнилів 15 чоловік, підозрілих у вбивстві голови сільради і що нібито 9 з них визнали свою вину, Хрущов запитав: "Ну і що ж зробили? Якщо призналися, їх необхідно судити, хоч би тих 9 чоловік повісили і то б інші страхались..."²⁴.

У своєму вислужуванні перед Москвою український радянський керівник не раз навіть перехоплював ініціативу в московських вождів у застосуванні кривавих методів розправи з учасниками українського опору. 15 листопада 1944 р. він надіслав Сталіну листа з пропозицією створення при управлінні НКВС західних областей УРСР "спеціальних трійок у складі секретаря обкому партії, начальника обласного управління НКВД та обласного прокурора" та надання їм права "застосовувати до винних вищу міру покарання - розстріл з приведенням виroku до виконання негайно"²⁵. Як відомо, такі трійки були утворені і публічні страти учасників українського підпілля стали складовою нормою всеосяжних репресивних дій радянського режиму в західних областях України. Вони відбувалися в Самборі, Дрогобичі, Стрию, Бориславі, Яворові, Олеську, Стоянові, Бережанах, Нових Стрилищах, Бібрці, та інших містах Галичини, в Рівному, Горохові, Корці, Тучині, а також в інших містах Волині, часто в селах, як, наприклад, в Добросині²⁶.

Для залякування населення, а також з метою виявлення родичів загиблих бандерівців, трупи останніх, як правило, привозили в районні центри і виставляли на кілька днів чи й довше у визначених для цього місцях. Відповідні служби НКВС та НКДБ стежили, чи не викаже плачем якимось мати чи дружина полеглого вояка. Так само вдавалися до показу відрубаних голів повстанців, як це було в Золочеві²⁷.

Період, коли військові частини і підрозділи українських повстанців були найчисельнішими і коли проти них використовувалися військові з'єднання Червоної Армії і радянських так званих внутрішніх військ, для УПА був позначений величезними людськими втратами. Якщо вірити радянським оперативним, а також узагальнюючим по всіх західних областях зведенням, то ті втрати перевищували всі уявлення про кількісний склад українських повстанців. За інформацією наркома внутрішніх справ СРСР

від 12 грудня 1944 р. ДКО, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) за час проведення каральних операцій проти оунівців (лютий-листопад 1944 р.) було вбито 50925 та захоплено живими 42984 "бандити". А за узагальненою інформацією М.Хрущова Й.Сталіну станом на 1 червня 1945 р. за наслідками різного роду каральних операцій в західних областях України вбито 90275 "бандитів", взято в полон 93610 чол., за той же час з'явилося з повинною 40395 чол. Тобто, менше, ніж за півтора року після другого приходу радянської влади в західних областях шляхом кривавої розправи було "знейтралізовано" 224280 українських повстанців²⁸. В літературі, однак, зафіксували ще більші кількісні втрати українського руху. За інформацією наркома внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача та його попередника В.Рясного, від лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. число вбитих у західних областях "бандитів" становило 105313 чол., число "затриманих" - 110735, арештованих учасників ОУН - 8370, з'явилися з повинною - 50058 чол. Разом із затриманими дезертирами і тими дезертирами, які з'явилися з повинною, тими, які ухилялися від призову до армії та іншими, називалося число нейтралізованих вороже налаштованих до радянської влади 443960 осіб²⁹.

Цілком ймовірно, що з певних, можливо навіть корпоративних міркувань, наркоми перебільшували досягнення свого та суміжних відомств. Але безсумнівно є те, що кількість вбитих, замордованих, арештованих та іншим чином репресованих була значною. А серед них - багато людей зовсім непричетних до ОУН чи УПА. З узагальнюючими радянськими оцінками масштабу репресій в принципі узгоджуються повідомлення про кількість вбитих, схоплених чи затриманих бандерівців, яку за окремі проміжки часу називали у своїх інформаціях різні начальники обласного чи районного рівня.

Так, за підсумковими даними управління НКВС Рівненської області, за період з 4 лютого 1944 року до 20 лютого 1945 року в області було вбито 15036 і схоплено затримано 18066 "бандитів", затримано тих, хто ухилився від служби в Червоній Армії - 11660, "бандпособників" - 1286, дезертирів - 1476. За той же час з'явилося з повинною 6913 чол. Отже, всього було знейтралізовано 54437 чол.³⁰ По Станіславській області від серпня 1944 р. так само до 20 лютого 1945 р. радянські каральні органи вбили 9654 "бандита", полонили 8276, з повинною прийняли 5950 "чоловік" та 5933 тих, хто ухилився від призову до Червоної Армії. Всього 29893 чоловіка³¹. У Волинській області, за інформацією секретаря обкому КП(б)У в ЦК КП(б)У від 25 лютого 1945 р., "внутрішніми військами НКВС" було вбито 3227, захоплено в полон 2635 "бандитів", затримано тих, хто ухилився від мобілізації в ЧА - 1571, та дезертирів з ЧА - 1396 чол.³²

До 1946 р. в рівнинних районах зменшилась кількість великих повстанських загонів, як і зменшилась кількість повстанців. Змінилася і тактика війни проти них, яку вели внутрішні війська НКВС (з 1946 р. - МВС). З другої половини 1945 р. війська НКВС та НКДБ у переважній більшості випадків почали застосовувати тактику оточення невеликих партизанських груп з метою їх повного знищення. При цьому значна увага відводилась вербуванню агентів, на так звані винищувальні батальйони (ВБ), що під великим силовим тиском партійно-радянських структур та органів НКВС формувалися з місцевої молоді та інших категорій, які добре знали свої села і хутори. Не можна не зауважити, що спочатку, після переходу фронту із сходу на захід і до 1945 р., "истребительные батальоны" створювалися головним чином з числа польського населення, що сильно загострило і до того напружені українсько-польські стосунки. Станом на 1 червня 1944 р. в районах Тернопільської області, наприклад, частка поляків у "ВБ" становила 59%³³.

В листопаді 1944 р., за радянськими офіційними даними, в західних областях було створено 203 "винищувальні загоны" та ще 2997 так званих груп сприяння. В загальному там перебувало близько 50 тис. бійців³⁴.

Значного розповсюдження набули так звані фальшиві бандерівські боївки, які намагалися провокувати мирне населення на симпатії і співчуття до українського підпілля, а коли це вдавалося, застосовували криваві методи катування людей. Лише у Львівській області діяло 78 таких лжебоївок³⁵. Паралельно з "офіційними" фальшивими боївками різні напівкримінальні елементи з числа працівників НКДБ та НКВС під виглядом боївок

УПА проводили пограбування і катування селянських сімей. Дії одної з таких "боївки" у Підкамінському районі Львівської області очолювали старший оперуповноважений РВ НКДБ Черних та оперуповноважений того ж відділу Юматов. Злочини "боївки" набрали розголосу в районі, і справа набрала кримінального характеру³⁶. Численні кримінальні вбивства, грабежі, мордування, які чинилися різного рангу працівниками органів МВС та МДБ, військових частин, а також партійних та радянських органів не раз називалися в інформациях та донесеннях інструкторів ЦК та інших осіб, які перевіряли чи вивчали стан справ в західних областях³⁷. Нема можливості назвати навіть ті види злочинів, які чинили такі працівники. В багатьох випадках вони виливалися у розбійницькі страти людей. Наприклад, 5 травня 1946 р. група солдатів на чолі з сержантом Семеновим в с. Ваневичі Самбірського району насилувала, а потім вбила чотирьох жінок і одного мужчину³⁸.

Загальне зменшення кількісного складу українського підпілля зафіксоване і в статистиці радянських каральних органів, яка інформувала про наслідки репресивних дій. Так, за донесенням з січня 1947 р. "органами МВС-МДБ, внутрішніми і пограничними військами протягом 1946 року проведено 97903 оперативно-чекістські заходи, в результаті яких розгромлено до 100 банд-груп і оунівських організацій, при тому вбито 10774, та арештовано 9541 бандитів і членів ОУН, а також з'явилося з повинною 6120 колишніх бандитів³⁹.

Кількісне зменшення складу українського підпілля вело до зменшення числа вбитих і затриманих його представників. За інформацією, на ім'я Л. Кагановича, з 1 січня до 25 березня 1947 р. в західних областях було вбито 1019 і арештовано 1603 "бандитів" і членів ОУН та з повинною з'явилося 285 чол⁴⁰. За тою ж інформацією, боївки УПА стали діяти "дрібними групами по 3-5 чоловік, в основному, із засад".

З огляду на зміну тактики УПА змінювалися і радянські методи придушення українського збройного і політичного підпілля. Критиці піддавалися засади великими групами, які були помітні для населення. Натомість заохочувалися засади з одного-двох автоматників, які мали б з'являтися несподівано для бандерівців⁴¹.

Одночасно каральні служби застосовували до полонених жорстокі методи катування на допитах. Працівників, які вбивали повстанців, заохочували різними нагородами. В нагородних характеристиках кожного разу зазначалось, скільки "бандитів" знищив даний службовець. Завідуючий ошадкасою Жовківського району М. Биковський, "переслідуючи тікаючого бандита, забив його з гвинтівки"; голова Бібрської ради товариства ОСОВІАХІМ Б. Криворотів "сам особисто вбив чотирьох бандитів"; завідуючий обкомом Сокольницького райкому партії В. Нем'ятей "ранив керівника бандбоївки в с. Поршна Дебляка"; за участю секретаря Винниківської районної ради Д. Підгірного "викрито ОУН-івську підпільну організацію в с. Лисиничі і арештовано 22 чол."; голова Дорошівської сільради В. Боровик "в хаті в себе убив бандита і двох ранив"; за даними завідділом Пониковицького райвиконкому "тов. І'уляки... убито 4 бандита"; слідчий Ново-Яричівської прокуратури Р. Жарінов брав участь в операціях, "в час яких забито бандитів 23, захоплено в полон 8" і т.д.⁴²

Підпільники УПА і ОУН, з свого боку, застосовували криваві засоби боротьби з радянським диктаторським режимом, вбивали, мордували не тільки безпосередніх карателів, але й часто звичайних функціонерів радянської влади на зразок призначених не за власним бажанням голів та секретарів сільрад, заготівельників, піонервожатих і вчителів, членів сімей так званих стрелків, а, іноді, просто запідозрених у агентурній допомозі владі. Відбувся морально-психологічне обезцінення життя людини не тільки в середовищі владних радянських сфер, але й у підпільників. Одним із трагічних наслідків цього явища стали масові самострати повстанців і підпільників у випадках, коли вони ставали перед вибором потрапити у полон чи померти. Як правило, якщо підпільники чи вояки УПА опинялися в оточенні, вони вели бій до останнього подиху, або ж самі позбавляли себе життя. Повідомлення УГВР про бойові дії УПА в 1947, 1949 і наступних роках часто фіксували обставини загибелі повстанців. Наведемо низку випадків. 22 січня 1947 р. в с. Цецори Зборівського району два оточені в криївці вояки прийняли бій. Один

загинув, а другого непритомного забрали емеведисти. 29 березня ц.р. в с. Осмиловичі Турійського району емеведисти оточили криївку повстанців. Зав'язався бій, повстанці загинули; на початку червня 1947 р. в с. Цапівці Товстенського району троє оточених в криївці вояків прийняли бій і загинули; 10.04.47 р. в с. Сапогів Борщівського району оточені підпільники, вистрілявши всі набої, закінчили життя самогубством. 18.04.47 р. біля с. Шабалин Бережанського району подібна доля спіткала 6 підпільників, яких оточили емеведисти. У квітні 1947 р. в с. Коморівка того ж району підпільник, оточений емеведистами, підірвався на гранаті, розірвався гранатою 25 квітня 1947 р. в с. Бодаках Вишнівцького району троє повстанців, оточених великою групою емеведистів, загинули в нерівному бою; 5 травня в с. Золочівка Козівського повіту, оточені в криївці повстанці, щоб не потрапити в руки ворога, пострілялися; 29 травня в с. Королівці Коломийського району оточений підпільник, вбивши сержанта МВС, застрілювався; 15 червня в с. Деражне Рівненської області оточені ворогом повстанці, вистрілявши всі набої, загинули. Такі випадки є дуже частими у тодішніх зведеннях⁴³.

З часом, коли поразка українського антирадянського руху ставала очевидною, радянські методи боротьби з ним продовжували залишатися такими ж жорстокими і брудними. Особливо ганебною, злочинною була діяльність так званих спецгруп, що виступали під виглядом "бандитів УПА". Навіть в середовищі радянських каральних органів були люди, які вважали за потрібне засуджувати тих лжебандерівців. 15 лютого 1949 р. військовий прокурор військ МВС Українського округу полковник юстиції Кошарський надіслав М.Хрущову спеціальну доповідну записку "про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т.зв. спецгруп МДБ". В записці узагальнювались численні приклади, коли такі спецгрупи шляхом жорстокого катування невинних людей добивалися в них зізнання про зв'язки з українським підпіллям, а потім арештовували. Багато катованих ставали інвалідами, потрапляли у лікувальні заклади. Серед інших прокурор наводив і такий приклад: в ніч на 23 липня 1948 р. спецгрупа у с. Підвисоцькому захопила і повела з ліс громадянку Репницьку Ніну Яківну 1931 р. народження, в лісі Репницьку катували, били, вішали вверх ногами... потім почергово насилували; 13 вересня 1948 р. в с. Ставки Рівненського району секретні агенти РБ МДВ Парфенюк і Грицай здійснили вбивство жителя села Кучинець Лідії Фадеївни; у квітні 1943 р. в Заболотцівському районі Львівської області спецбоївка МДБ побила і під загрозою підвищення змусила громадянку Зацерковну Марію 1927 р.н. визнати себе членом ОУН та станичною⁴⁴. У цих та інших фактах, наведених прокурором, вражав не сам факт використання фальшивих боївки з метою здобуття необхідної інформації засобами провокації. До подібних методів, очевидно, вдавалися спецслужби всього світу. Вражають відверто кримінальні засоби, що їх застосовували фальшиві емгебістські боївки.

Всі органи радянської влади, починаючи від ЦК ВКП (б) та Раднаркому СРСР і закінчуючи районними структурами НКВС та НКДБ, в боротьбі з українським рухом часто практикували репресії сімей тих людей, які симпатизували повстанцям. Депортація розпочалася вже в 1944 році⁴⁵. В лютому 1946 р. секретар Львівського обкому компартії України І.Грушецький виступив з пропозицією виселити 4394 сім'ї (15388 душ) з поселень, розташованих вздовж залізниць, автомагістралей, новобудов та інших об'єктів⁴⁶.

За офіційною довідкою міністерства внутрішніх справ УРСР, протягом 1944-1946 рр. було "виселено сімей бандитів" 15040 (57145 осіб). Але особливо масштабним виявилась депортація, проведена органами КДБ у жовтні 1947 р., що охопила 26552 сім'ї або ж 77791 особу, в тому числі з Рівненської області – 11347 чол., Волинської - 9050, Львівської - 15920, Тернопільської - 15508, Станіславської - 11885, Чернівецької - 1627, Дрогобицької - 14456 чоловік. Висилались також німці-репатріанти (6255 чол.), члени сімей так званих "зрадників" Батьківщини (2894 чол.), засуджених "фольксдойчів" (5631 чол.), сім'ї тих, хто служив у німецьких військових формуваннях (4216). Всього ж станом на 23 листопада 1948 р. так званий спецконтингент із України становив 151955 осіб⁴⁷. Виселення сімей так званих оунівців продовжувалося і в наступних роках. Станом на 1 липня 1950 р. серед "спецпоселенців" числилось одних тільки "оунівців" 156998 чол⁴⁸. Пізніше спецпоселенню підлягали звільнені з ув'язнення, якщо їх сім'ї були

вислані⁴⁹.

За розповіддю мешканця с. Дуліби Гошанського району Рівненської області Миронюка Івана, 1925 року народження, сім'ю якого виселяли у жовтні 1947 р., емгебісти на чолі з офіцером постукали і увірвалися до хати на хуторі серед ночі. Наказали збиратися на виселення як сім'ї бандита. Старший син Василь, 1923 р. народження, дійсно перебував в УПА, загинув на Поліссі. На збори дали три години. Дозволяли брати одяг та продукти харчування вагою до 25 кг на душу. Сім'я складалася з чотирьох осіб: батька, матері, двох молодших дорослих синів. Зігнані в центр села сім'ї ще до світанку посадили у вантажні машини і повезли в Гощу, у райцентр. Падав мокрий сніг. Звідти після певного обліку тими ж машинами відвезли на залізничну станцію Оженин, що біля Острога. Етапували у місто Кизил на Уралі. Здоровші виселенці-мужчини були послані на роботу у вугільні шахти, інші члени сімей - на інші роботи.

Виселення сімей як засіб підриву соціальної бази повстанського руху і залякування людей проводили також місцеві органи влади не на підставі директив з Москви чи Києва, а за постановами облвиконкомів. Оскільки в таких випадках віддалені місця поселення виселенців не передбачалися, селян з одних сіл і районів переселяли в інші в межах області. Такі виселення застосовувалися до селянських сімей тих сіл, на території яких траплялися збройні акції УПА значного масштабу. При цьому виселяли сім'ї, незалежно від того, чи члени їх родин мали чи не мали відношення до ОУН і УПА. Так, 16 січня 1946 р. виконком Тернопільської обласної ради прийняв постанову про виселення населення сіл Буряківка та Слободка Товстенського району та Саранчуки Бережанського району. Причиною прийняття постанови став напад бандерівців 5 січня 1946 р. на радянську групу, внаслідок чого було вбито 8 працівників та 10 бійців НКВС, двох партійно-радянських працівників, чотирьох "стрибків". Із зазначених сіл мало бути виселене все населення. Винятки робилися лише для військовослужбовців, бійців "винищувальних батальйонів", інвалідів Великої Вітчизняної війни та їх сімей, старих людей ("перестарілих"), які не мають родичів серед бандерівців, лікарів, вчителів та службовців, які не є "пособниками бандитів" і не мають серед них родичів. Постанова розписувала села інших районів області та кількості господарств, що мали розселитися в тих селах⁵⁰.

Важливо зазначити, що за своїм соціальним становищем сім'ї, що виселялися, аж ніяк не були тільки "куркульськими". Навпаки, в основному це були середняки та бідняки. Це ще раз доводить, що український антирадянський рух насамперед мав національне, а не соціальне забарвлення. Наприклад, в Рівненській області, згідно доповідної записки секретаря обкому партії про наслідки виселення у жовтні 1947 р., серед 5829 виселених сімей нараховувалось сімей куркулів - 198, середняків - 2861, бідняків - 717, колгоспників - 19, службовців - 54 сім'ї⁵¹.

Поряд з названими методами і засобами радянського наступу на український рух, застосовувалося і багато інших. Наприклад, як випалювання лісів, закриття церков, блокада лісів та інших територій з метою позбавлення їх продовольства, збройне блокування державного кордону і звичних шляхів сполучення, вербування для збройної боротьби з загонами УПА тих повстанців, які вийшли з повинною, та інші.

Наша спроба в одній невеличкій статті торкнутися радянських методів придушення діяльності ОУН і дій УПА в західних областях України в 1944 - на початку 1950-х років, можливо, лише акцентує увагу на проблемі, яка, будучи складовою частиною історії того періоду, має в той же час і своє особливе значення.

1. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. - К., 1985. - С.404-410, 417-419.
2. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. - Львів, 2000. - С.57.
3. Лялька Я. Передмова // Літопис нескореної України. - Львів, 1997. - Кн.2. - С.17.
4. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938 - 1945. - Київ - Париж - Нью-Йорк - Торонто, 1992. - С. 470;
5. Горовой В. Сброшенный в бездну // Обвиняет земля. Организация украинских националистов. Документы и материалы. - М.: Универсум, 1991. - С.147.

6. Лялька Я. Передмова ... кн.2. - С.19.
7. Цит. за: Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... - С.95
8. Там само; Горовой В. Сброшенный в бездну... - С.148.
9. Рівненщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945. Документи і матеріали. - Львів: Каменяр, 1989. - С.148.
10. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... - С.131, 188, 195, 198, 205, 246.
11. Літопис нескореної України. Документи. Матеріали. Спогади. - Львів, 1997. - Кн.2. - С.121
12. Обвиняет земля... - С.48-64.
13. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф. П-1, оп.1, спр. 117, арк.32-33.
14. Літопис нескореної України... - Кн.2. - С.153
15. ДАТО, ф. П-1, оп.1, спр.278, арк. 48,50.
16. Лялька Я. Передмова... - Кн.2. - С.23.
17. Там само. - С.24.
18. Там само. - С.25.
19. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... - С.98.
20. Лялька Я. Передмова... - Кн.2. - С.131.
21. ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.381, арк.2.
22. Лялька Я. Передмова... - Кн.2. - С.31.
23. Літопис нескореної України. Документи. Матеріали. Спогади. - Львів, 1997. - Кн.1. - С.212
24. Там само. - С.215.
25. Літопис нескореної України... - Кн.2. - С.158-159.
26. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... - С.120,130,140-141,144,253.
27. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... - С.196.
28. Літопис нескореної України... - Кн.2. - С.163, 232.
29. Лялька Я. Передмова... - Кн.2. - С.31.
30. Літопис нескореної України... - Кн.2. - С.188.
31. Там само. - С.180.
32. Там само. - С.171.
33. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. - Тернопіль, 1997. - С.123-155.
34. Масловский В.Н. Борьба трудящихся западных областей УССР против классово-враждебных элементов в период социалистических преобразований в деревне (1944-1950 гг.). Автореферат диссертации к. и. н. - Львов, 1973. - С. 13.
35. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... - С. 131, 190, 195, 198, 230.
36. Літопис нескореної України... - Кн.1. - С.248-250.
37. Літопис нескореної України... - Кн.2. - С.273-276.
38. Там само. - С.284.
39. Там само. - С.286.
40. Там само. - С.296.
41. ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.381, арк.26, 29, 67,100, 101, 119.
42. Літопис нескореної України... - Кн.1. - С.265-266, 268, 273, 274 (265-288)..
43. Літопис Української Повстанської Армії. Документи, офіційні публікації, матеріали. - Торонто-Львів: УГВР, 1994. - Том 10. - С. 143-322.
44. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т.н. спецгрупп МГБ // Наша Справа; Громадсько-політичний часопис, 1996, 20 вересня, число 38 (92). - С.4.
45. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. - Львів, 1998. - Т.2. 1946-1947рр. - С.65.
46. Там само. - С.16-53.
47. Там само. - С.299-300.
48. Там само. - С.314.
49. Там само. - С.344-345.
50. ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр. 557, арк. 7,10-11,15,19.
51. Літопис нескореної України... -Т.2. - С.522-525.

Олександр Марущенко
(м.Київ)

ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Характерною ознакою нинішнього етапу розвитку вітчизняної історіографії є кардинальне оновлення тематики наукових досліджень, зосередження уваги вчених на гостроактуальних, недостатньо вивчених або замовчуваних раніше проблемах історії України. Саме до таких тем повною мірою належать її зовнішньополітична історія, зовнішньополітичні потреби та інтереси українського суспільства на різних етапах його розвитку, українське питання в європейських і світових міжнародних відносинах, геополітичних схемах, доктринах, стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн¹. Як зауважував відомий український історик В. Сарбей, «саме в умовах незалежної України стало можливим повернутися до всебічної наукової розробки «українського питання» в усіх його аспектах»².

Ще донедавна, в радянську добу української історії, всебічні і об'єктивні розгляд і вивчення цих проблем, м'яко кажучи, не віталися, і вітчизняні науковці не мали можливостей створити систематичну, цілісну і повну картину місця і участі України в розвитку міжнародних відносин. В новітній українській історіографії зроблений переконливий висновок про те, що перебування України в складі Російської імперії, а згодом і СРСР, робило, з погляду імперського центру, вивчення згаданих проблем, і передусім українського питання, геополітичних особливостей навколишнього регіону, контактів та зв'язків між його країнами, спільних історичних процесів, що характеризують їх минуле, зайвим, недоцільним і небезпечним, а виділення окремих геополітичних завдань України, нехай і на певних етапах історичного розвитку, штучним і навіть шкідливим³.

Вважалось, що Україні або не властиві національні зовнішньополітичні інтереси, або вони вправно, успішно і безкорисливо захищалися Петербургом і Москвою⁴. Це призводило до того, що всі більш-менш важливі події історії України розглядалися в контексті єдності і неподільності російської і радянської історії, під кутом зору інтересів перш за все центру, точніше безмарного російсько-українського єднання, а самобутня історія українського народу фактично розчинялася у загальних подіях життя Російської імперії, Радянського Союзу⁵. За таких умов, відзначає відомий український історик-міжнародник Р. Симоненко, «звернення до яких би то не було аспектів самостійної міжнародної ролі України, тим більше її зовнішньополітичної діяльності, принципово не схвалювалося»⁶, а «сама думка про існування окремих зовнішньополітичних інтересів України, розкриття напрямків і шляхів їх відстоювання... виключалася... вітчизняною історіографією»⁷. Це стосується також і українського питання, оскільки воно, як справедливо констатував В. Сарбей, перестало бути предметом вивчення радянської історіографії навіть в історичному аспекті⁸. Багатомікове українське питання, головним змістом якого було створення самостійної соборної Української держави, вихід її на міжнародну арену і визнання України світовою співдружністю, часто зображувалося так званим, або неіснуючим як національна та політико-правова міжнародна проблема⁹; керівництво СРСР і УРСР вважало його вигадкою зарубіжних і внутрішніх ворогів Радянської України, переслідуючи тих сміливців, хто наважувався його публічно порушувати і вивчати¹⁰. Все це призвело до занепаду в Україні такої важливої наукової дисципліни як історія міжнародних відносин і зовнішньої політики, відсутності узагальнюючих комплексних наукових праць, які б присвячувались, за висловом Р. Симо-ненка, «огляду та аналізу зовнішньополітичних акцій України та щодо України у новітній час»¹¹.

Таким чином, дослідження історії міжнародних відносин України, зокрема українського питання в європейському і світовому контексті, що в кінці ХХ століття в незалежній Українській державі, як відзначав В. Сарбей, набуло політичного звучання¹², перетворюється у пріоритетне і перспективне поле і об'єкт наукових досліджень новітньої вітчизняної історіографії на сучасному посткомуністичному, пострадянському етапі її розвитку. Адже вона в нашій сучасній історичній науці скоріше позначена, ніж належним

чином розкрита. За словами професора Інституту Міжнародних відносин Київського університету ім. Т. Шевченка Л. Гайдукова, тут нагромадилося чимало проблем, які з відомих політико-ідеологічних міркувань і причин або фальсифікувалися, або замовчувалися в Україні протягом тривалого часу¹³. Великою мірою це було пов'язано із складними умовами радянського партійно-бюрократичного контролю над суспільством і наукою, в яких працювали українські дослідники, недоступністю для них значного корпусу вітчизняних і зарубіжних архівних та історіографічних джерел, неможливістю об'єктивно і неупереджено аналізувати основні аспекти українського питання як наукової проблеми. Це висуває перед сучасними українськими науковцями важливе і відповідальне завдання передусім з наукових позицій дослідити зміст, особливості, місце, роль і значення української проблеми в долі української державності, зокрема у роки Другої світової війни та на її завершальному етапі. Адже саме в той драматичний і трагічний період новітньої вітчизняної історії українська проблема посіла важливе місце в міжнародних відносинах, їй належала значна роль у кардинальних змінах на державно-політичній карті Центрально-Східної Європи¹⁴. Саме тоді активізується складна політико-дипломатична боротьба навколо українського питання, здійснюються важливі кроки на шляху його вирішення, спостерігається вихід України на міжнародну арену, існування української проблеми в тому чи іншому її розумінні певною мірою змушені були визнати країни Заходу, виявився інтерес до неї і з боку радянського керівництва. В цьому переконує і розгляд українського питання в тій чи іншій постановці практично на всіх міжнародних конференціях тієї пори, починаючи з Думбартон-Оксу (серпень-вересень 1944 р.)¹⁵.

В новітній українській історіографії українському фактору в системі міжнародних відносин заключного періоду Другої світової війни приділяється помітна увага, про що свідчить поява в останнє десятиріччя праць О. Бойка, Л. Гайдукова, В. Гриневича, Я. Грицака, О. Дубини, О. Зарубинського, О. Івченка, М. Коваля, С. Кульчицького, О. Куц, Р. Пирога, П. Полянського, Р. Симоненка та інших дослідників¹⁶. Вони ввели в науковий обіг значну кількість маловідомих і невідомих документів з вітчизняних і зарубіжних архівів, зосередились на висвітленні важливих аспектів проблеми, яка донедавна становила своєрідну «білу пляму» вітчизняної історіографії. До цих аспектів слід зарахувати, зокрема, відновлення дипломатичної діяльності України, яке відбулося вольовим порядком, у формі командно-адміністративного декретування і у вигляді законодавчого запровадження у 1944 р. зовнішньополітичних повноважень союзних республік¹⁷; утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР, вихід України на міжнародну арену, політико-дипломатичну боротьбу навколо її допуску в ООН та ряд інших.

Особлива увага авторами приділяється виникненню, обґрунтуванню та реалізації керівництвом СРСР концепції множинного, або, за словами американського історика і радянознавця В. Аспатуріана, «сепаратного», представництва радянських республік в майбутніх післявоєнних міжнародних організаціях¹⁸ та її генезі, причинам і мотивам; впливу на них українського незалежницького, національно-визвольного руху; конституційним змінам 1944 р. в СРСР і декларованим ними розширенням прав і повноважень радянських республік, зокрема УРСР, в галузі зовнішніх відносин, їх реальному змісту і результатам; проблемі міжнародної правосуб'єктності УРСР, оцінці політичних та правових засад і підстав членства УРСР в ООН, його значенню і наслідкам та іншим.

Згадані проблеми радянським істориками спеціально не досліджувались, а розглядалися, за визначенням Л. Гайдукова, побіжно, в межах офіційної радянської позиції¹⁹, на підставі, як зауважив сучасний білоруський науковець В. Снапковський, молотовських тлумачень, коли голословні обіцянки й запевнення сталінського керівництва на адресу союзних республік, приймалися на віру і, як показав час, залишилися нездійсненими²⁰. Як констатує В. Гриневич, один із відомих і активних дослідників проблеми, в чій статті створення і початок діяльності НКЗС УРСР вперше постали як тема спеціального наукового аналізу, автори радянської доби частіше за все лише констатували факт утворення НКЗС УРСР у 1944 р. та оцінювали його як свідчення «подальшого розвитку в роки Великої Вітчизняної війни міжнародно-правового статусу УРСР», «розширення зовнішньополітичної діяльності республіки» тощо, а вступ УРСР до

ООН у 1945 р. розглядали як визнання внеску УРСР в перемогу над нацизмом та зростання її міжнародного авторитету²¹.

В західній історіографії утворення НКЗС України трактувалося, за оцінкою В. Гри-невича, в контексті прагнень радянського керівництва посилити свої позиції в ООН, намагаючись ввести туди радянські республіки. Самі ж республіканські наркомати розцінювалися ними як бутафорні, з "церемоніальними, декоративними та символічними" функціями, а наркоми – як "міністри з порожніми портфелями"²².

Виявлення, опрацювання і введення в науковий обіг нового, невідомого раніше корпусу архівних та історіографічних джерел, об'єктивний аналіз доробку радянської і західної, в тому числі української зарубіжної історіографії, усвідомлення значного наукового і громадського інтересу до цих питань в сучасному українському суспільстві, їх політичної ваги і значення спонукали українських фахівців до історико-політологічного аналізу принципово важливих проблем, пов'язаних із взаємозв'язком завдань внутрішньої і зовнішньої політики СРСР на завершальному етапі Другої світової війни, сталінською політикою в українському питанні в той період.

Аналізуючи і пояснюючи мотиви і причини конституційних поправок 1944 р., які передбачали право союзних республік на створення власних НКЗС для укладення угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноземними країнами, сучасні українські історики вважають, що цей процес спирався на об'єктивно зумовлену базу, яка сформувалася в кризовий та переломний воєнний період²³, і виділяють ряд об'єктивних факторів, що спонукали сталінське керівництво до відповідних законодавчих рішень і сприяли виходу України на міжнародну арену.

Серед них в новітній вітчизняній історіографії насамперед виділяються перемоги Червоної армії, найактивніша звитязна і жертвенна участь і безмежний героїзм українського народу у боротьбі проти фашизму, що змушували союзників все більше рахуватися з Москвою та її зовнішньополітичними претензіями. Належна увага почала приділятися українськими істориками впливу українського воєнно-геостратегічного і економічного чинників, історичних традицій, древньої та самобутньої української культури як складової світової цивілізації, досягнення якої сприймалися в країнах антигітлерівської коаліції як вияв масового антифашизму і величі духу українського народу. В контексті факторів, що розглядаються, обов'язково враховуються величезні масштаби заподіяних Україні людських жертв, руйнувань і збитків, які викликали з боку світової громадськості повагу до України та її народу, що витримав основний тягар нацистської окупації. Це розцінювалося як визнання внеску в розгром Німеччини та її сателітів і перемогу держав і народів антинацистського блоку, що прорвало кільце ізоляції УРСР на міжнародній арені, сприяло зростанню її міжнародного авторитету, було засвідчено прийняттям України до ООН як держави-засновниці цієї міжнародної організації²⁴. Тим самим, вважає відомий львівський історик Ю. Сливка, на міжнародному рівні було визнано суверенність України, тобто зараховано її до суб'єктів міжнародної політики²⁵.

В новітній українській історіографії також відзначається, що порушена радянською стороною під час Ялтинської конференції (лютий 1945 р.) пропозиція про включення до складу нової міжнародної організації безпеки поряд з СРСР також і радянської України зовсім не була штучною або утопічною, а теж ґрунтувалася на сукупності вищезгаданих важливих об'єктивних факторів – воєнного, геополітичного, економічного, демографічного, духовного – і базувалася на юридичних і фактичних підставах²⁶. В цьому контексті заслуговує на увагу точка зору знаного дослідника проблем історії Другої світової війни М. Ковалюка, який застерігає від недооцінки або ігнорування нехай формального, фіктивного суверенно-державницького статусу УРСР, який при всій своїй умовності, підпорядкованості республіки союзним інститутам та політичному курсові політбюро ЦК ВКП(б) створював легітимні підстави для зовнішньополітичної діяльності УРСР²⁷.

В сучасній вітчизняній історіографії на підставі використання нової джерельної бази, аналізу не декларацій, гасел і заяв сталінського керівництва, а реальних фактів, процесів і тенденцій його внутрішньої і зовнішньої політики наприкінці Другої світової війни, їх побуджувальних мотивів і причинно-наслідкових зв'язків і залежностей, висловлена точка зору про те, що не лише вищезгадані обставини і фактори виявились головними причинами відновлення прав зовнішнього представництва України²⁸. Утворення

НКЗС УРСР, політичні маневри і комбінації Кремля щодо "вдосконалення радянської федерації"²⁹ мали, як відзначають сучасні історики, свій особливий підтекст, і були пов'язані не з піклуванням про національно-державний розвиток народів СРСР зокрема, України, а з складними реаліями і проблемами внутрішньої та міжнародної політики радянського керівництва, необхідністю їх врахування і вирішення, особливим значенням України, "другої радянської республіки", для Кремля та її великою геополітичною роллю³⁰.

Вітчизняними дослідниками висловлена думка, що утворення НКЗС УРСР, вступ республіки до ООН були ланками і апогеєм серйозної політико-пропагандистської акції, спрямованої на переконання усіх в СРСР і за кордоном у реальності існування української держави та її суверенітету, вигаданості українського питання і штучності спекуляцій навколо нього, в зваженості радянської національної політики та її підтримці всіма народами СРСР, в т.ч. і українським, у відсутності підстав для незадоволення політикою Москви і боротьби проти неї, а відтак спрямованої і на дискредитацію українського руху опору³¹.

З'ясовуючи підґрунтя і причини цих подій, їх генезу і реальний зміст сучасні історики підкреслюють, що розширення зовнішньополітичних повноважень союзних республік давало можливість радянському керівництву, розігруючи карту їх суверенності та міжнародної правосуб'єктності, активніше використовувати радянські республіки, зокрема УРСР, у проведенні своєї зовнішньої політики і досягненні своїх утилітарних цілей. Насамперед це стосувалося вирішення питань про післявоєнні кордони і врегулювання прикордонних проблем з сусідніми країнами, реалізації планів більшовизації і радянізації країн Європи, розв'язання питань майбутнього членства радянських республік в ООН і збільшення голосів в ній та інших міжнародних організаціях повоевній доби з метою гарантування в них підтримки свого зовнішньополітичного курсу. Для цього Кремлю слід було вирішити проблему міжнародної правосуб'єктності радянських республік, повернути їм зовнішньополітичні функції, відібрані у них Москвою при утворенні СРСР, здійснити певні формальні кроки, в т.ч. і законодавчого характеру, створити юридичну базу для допуску союзних республік в ООН і на післявоєнну мирну конференцію³².

З'ясовуючи причини відновлення зовнішнього представництва УРСР, О. Бойко звертає увагу не тільки на боротьбу за голоси в ООН і вплив СРСР на світову політику, але й на прагнення Москви надати територіальним здобуткам СРСР в роки Другої світової війни в пропагандистському плані характеру не анексії, а "возз'єднань". Для цього в Москві вирішили за краще мати реальних суверенних суб'єктів цих возз'єднань – Українську та Білоруську РСР. Сам же СРСР, до якого фактично приєднувалися "возз'єднані" території, відходив ніби-то на другий план. До інших причин О. Бойко відносить намагання Кремля заспокоїти громадську думку і мобілізувати сили українського народу на завершення війни та відбудову, нейтралізувати дії національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної української держави, стимулювати розкол української діаспори в західних країнах³³.

В сучасній історіографії (О. Бойко, Л. Гайдуков, В. Гриневич, Я. Грицак та ін.) помітна увага приділяється актуальному і малодослідженому питанню про значення українського національно-визвольного руху під проводом ОУН-УПА в контексті дипломатичної боротьби Кремля за реалізацію своїх геополітичних цілей, про роль українського питання як фактору, що турбував і непокоїв Москву під час обговорення і вирішення проблем членства радянських республік в майбутній міжнародній організації і також спонукав її до вимушеного надання УРСР обмежених формально-юридичних прав у сфері зовнішніх відносин³⁴.

Аргументуючи цю думку, науковці посилаються і на спогади колишнього держсекретаря США Е. Стеттініуса про визнання Й. Сталіним у розмові з Ф. Рузвельтом під час Ялтинської конференції (лютий 1945 р.) складності і непевності свого становища і позицій в Україні і важливості голосу в ООН для неї з точки зору збереження єдності СРСР³⁵. Як висловився відомий львівський історик Я. Грицак, за боротьбою радянського керівництва навколо допуску УРСР в ООН стояли, на його думку, не бажання СРСР збільшити, маючи право вето в Раді Безпеки, своє представництво і кількість контрольованих ним голосів в ООН і не питання міжнародного визнання своїх нових західних кордонів і законності радянських територіальних надбань з вересня 1939 р., а усвідомлення потенційної небезпеки українського питання, ролі України як "ахілесової

п'яти" Радянського Союзу, необхідності в інтересах стабільності СРСР і радянської системи утримання свого контролю над українським населенням і територією і потреба здійснити в зв'язку з цим певні поступки національним почуттям українців³⁶.

Серед таких поступок в історіографії, крім створення республіканських наркоматів оборони та іноземних справ, частіше за все згадуються також перейменування ряду фронтів в Українські, заснування ордену Богдана Хмельницького, так звані "письменницькі призначення" на державні посади (М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина), присудження В. Сосурі Сталінської премії за вірш "Любіть Україну!", підданий після війни гострій критиці за "націоналістичні збочення"³⁷. Вони спрямовувалися на посилення патріотичних почуттів українського народу і досягнення максимальної лояльності багатонаціонального населення СРСР до радянської влади, його згуртування на боротьбу з ворогом; на підвищення міжнародного іміджу СРСР і переконання світової громадськості в бажанні піти назустріч національним прагненням і почуттям українського народу, "демократизувати" свою національну політику, розширити та зміцнити суверенітет України; на нейтралізацію українського повстанського руху, зростаючі масштаби якого радянському керівництву було все важче ігнорувати; на доведення можливості розв'язання всіх внутрішніх проблем без участі ОУН-УПА, на базі радянської федерації³⁸.

В сучасній історіографії звертається увага і на невинуватість того, що наступ Червоної армії і повернення в 1943-1944 рр. в Україну радянської влади поєднувалися з широким пропагандистським наступом, в якому домінували теми відродження української радянської державності та возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі, що, як стверджувалося, стало можливим лише за умов створення СРСР, завдяки зусиллям "особисто маршала Й. Сталіна"³⁹. Отже, здійснення конституційних перетворень 1944 р., боротьба за допуск і залучення України до ООН та вирішення цього питання, пропаганда "незалежності" та "суверенності" УРСР були покликані створити видимість особливої турботи радянського керівництва про Україну, розрекламувати сталінську національну політику, посягти на Заході ілюзії щодо вступу УРСР до ООН як першого кроку до її незалежності, усунути причини існування українського націоналізму, переконати світ у тому, що відтепер Україна стала повноправним суб'єктом міжнародного права і таким чином українське питання перестало існувати⁴⁰.

Можна констатувати, що в сучасній українській історіографії на підставі проведення значної аналітичної і пошуково-дослідницької роботи, безпосереднього вивчення в Україні та за її межами діяльності та документів НКЗС і Наркомату оборони республіки, поширюються висновки про рекламно-ідеологічний, пропагандистський характер законодавчих змін і перетворень 1944 р., які дещо публіцистично характеризуються як фікція, політичний маневр, спектакль, "сталінська гра" з "розширенням прав республік", навіть фарс сталінського керівництва⁴¹. А вже одержавши де-юре право мати власний НКЗС, вийшовши на міжнародну арену, Україна не отримала фактичного, реального права на встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, на вироблення і проведення власного зовнішньополітичного курсу. Як переконливо свідчать змістовні статті В. Гриневича та його висновки, практичне розв'язання цих питань не входило до планів сталінського керівництва СРСР – унітарної держави, де домінувала монополія центру на зовнішню політику⁴².

Мова йшла про "повернення" зовнішньополітичних повноважень союзним республікам таким чином, щоб вони, однак, не мали реальної можливості їх виконувати, діяли на міжнародній арені згідно з інтересами Москви, ніколи не відхиляючись від позицій, що займав СРСР, залишаючись повністю підпорядкованими союзному центру⁴³. Причини цього О. Бойко вбачає у відсутності справжньої державності, самостійності і реального суверенітету України, В. Гриневич – у її "паперовому" суверенітеті, що унеможливило незалежну зовнішню політику України, робило її чітко лімітованою⁴⁴.

У цьому зв'язку небезпідставними є твердження українських істориків про те, що дозволом Україні стати суб'єктом міжнародної політики, порушенням питання про її членство в ООН, радянський уряд якнайменше дбав про національні інтереси України, а ставив за мету задоволення зовнішньополітичних амбіцій Кремля, посилення міжнародного впливу СРСР в цілому⁴⁵.

Цей висновок можна аргументувати і чималою кількістю фактів, які показують

справжнє, а не деклароване і вигадане місце української дипломатії, НКЗС УРСР, зокрема коли вже при його наявності договори про врегулювання територіальних проблем і кордонів України з Польщею і Чехословаччиною у 1945 р. підписували представники союзного НКЗС. Це дало підстави українським вченим, фіксуючи другорядну допоміжну функцію республіканського НКЗС, його підпорядкування в усіх питаннях центру, визначити НКЗС УРСР як зручний і безвідмовний додатковий інструмент і допоміжну філію для здійснення зовнішньополітичних планів і намірів керівництва СРСР, вирішення геополітичних та пропагандистських завдань сталінської політики⁴⁶.

Концептуального значення набуває наступний висновок О. Бойка: "хоча в основі відновлення зовнішнього представництва УРСР лежала певна децентралізація і тому цей крок союзного керівництва був своєрідною поступкою, все ж він робився не в бік лібералізації чи демократизації режиму, а навпаки, був спрямований на посилення впливу тоталітарної держави у внутрішній і зовнішній політиці. Це було своєрідне "послаблення для посилення"⁴⁷.

Торкаючись окресленої В. Гриневичем контроверсійної проблеми "впливу сталінщини на розв'язання українського національного питання"⁴⁸, сучасні українські історики наголошують на існуванні одного з парадоксів вітчизняної історії періоду Другої світової війни, коли, відстоюючи інтереси Російської (радянської) імперії, дбаючи про контроль над Центрально-Східною Європою, Кремль зміцнював геополітичні підвалини майбутньої української державності та незалежності, коли об'єктивно "найбільш проукраїнською силою" опинилася Москва⁴⁹. Вона виявилася більш вправною, ніж Берлін, в утриманні України в своїх володіннях, розігруванні української карти, підвищенні українського питання (Я. Грицак), в перебиранні на себе в контексті боротьби за розширення впливів у Європі й світі ролі захисника українського народу, піклувальника інтересів України (Р. Симоненко)⁵⁰.

У зв'язку з цим не викликає сумніву висновок М. Ковалю про принципове й реальне розв'язання саме в складі СРСР і саме в період Другої світової війни проблем кордонів і соборності України як складових чинників українського питання, про значення Ялтинської конференції як події, рішення якої щодо України – одні з небагатьох, що успішно реалізувалися і принесли їй користь⁵¹. Вона легітимізувала і дипломатично оформила входження західноукраїнських земель до складу СРСР і возз'єднання українських етнічних земель у єдиній державі, підкреслила місце радянської дипломатії у міжнародному визнанні цієї однієї з головних подій української історії, вирішила питання про західні кордони України та її майбутнє членство в ООН, стала кульмінаційним моментом у поступовому набутті Україною основних рис суб'єкта міжнародного права, її об'єктивному перетворенні у фактор міжнародної політики, засвідчила, що наприкінці війни Україна, звісно, як складова СРСР, стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції; що, завдяки цьому, нарешті, здобула право бути країною-фундатором ООН, активним членом багатьох міжнародних організацій⁵².

Оцінюючи непересічне значення Ялтинської конференції для української національної справи, Р. Симоненко наголошує, що в результаті ялтинських домовленостей – події переважно зовнішньополітичної – була закладена необхідна підвалина остаточного завершення формування сучасної української нації і будівництва суверенної української держави – повноправного суб'єкта міжнародного життя⁵³.

Сучасні українські історики, об'єктивно і позитивно оцінюючи вихід України наприкінці Другої світової війни на міжнародну арену, її вступ і перебування в ООН, поновлення зовнішньополітичних повноважень УРСР, наголошують також на великому позитивному значенні, незалежно від планів і намірів радянського керівництва, прилучення і причетності України до світової політики, зростання національної самосвідомості українців, актуалізації українського питання як питання Української самостійної держави. В науковій літературі вступ до ООН розглядається як важливий крок на шляху втілення в життя споконвічної мрії про набуття Україною реальної незалежності, відродження і розбудову незалежної соборної держави⁵⁴.

Цікавим напрямком сучасних наукових досліджень, що збагачують і урізноманітнюють наші знання і уявлення з основних аспектів проблеми, є історіографічний аналіз праць провідних представників зарубіжної української історіографії, політичної та наукової громадськості української діаспори 50–60-х рр., адже проблематика українського

питання займає в них помітне місце.

Спеціально досліджуючи це питання і аналізуючи погляди А. Бедрія, Б. Галайчука, В. Лисого, В. Маркуся, Р. Рахманного, М. Сосновського, В. Стахіва, Р. Якемчука та інших, Л. Гайдуков прийшов до висновку про більшу ґрунтовність і об'єктивність зарубіжної української історіографії 50–60-х рр. у висвітленні проблеми членства УРСР в ООН, про домінування в ній точки зору про формальність конституційних змін 1944 р. в СРСР і УРСР, обумовлених не турботою Москви про справжнє міжнародне представництво союзних республік, а бажанням здобути в міжнародних організаціях повоєнної доби додаткові голоси в інтересах зміцнення тоталітарного режиму в СРСР, насадження радянської моделі розвитку в інших регіонах світу. Вони, а також включення УРСР до числа країн-фундаторів ООН, не викликали принципових змін в її державно-політичному статусі, і загальна оцінка західних науковців зводиться, отже, до того, що УРСР не є державою в повному розумінні цього слова. Зауважуючи, що не з усіма підходами і оцінками представників зарубіжної української історіографії можна погодитись, Л. Гайдуков, на жаль, не конкретизує цю думку конкретними прикладами⁵⁵.

Отже, історіографічний аналіз праць сучасних українських авторів переконує, що в останнє десятиріччя, працюючи в нових політичних та ідеологічних умовах, керуючись державницькою ідеєю, яка сьогодні стає орієнтиром історичних оцінок, вони активізували вивчення основних аспектів українського питання в контексті історії Другої світової війни та її завершального періоду. За вдалим висловом Л. Гайдукова, українське питання як об'єкт наукового дослідження поступово еволюціонує від "табу" радянської доби в колишньому СРСР до прав "громадянства" в сучасній Україні⁵⁶.

Розширення джерельної бази історичних досліджень цієї проблеми, введення в науковий обіг нових масивів архівних документів, передусім про діяльність НКЗС і НКО УРСР, ознайомлення з більш доступними тепер для науковців працями представників західної, в т.ч. і української зарубіжної історіографії та їх висновками, осмислення останніх спонукали українських дослідників до перегляду поширених в радянській історіографії уявлень про передумови та причини розширення зовнішньополітичних повноважень УРСР і виходу її на міжнародну арену, їх мотиви та обставини. На цій підставі сучасними істориками висловлений ряд цікавих ідей і думок в напрямку переборення стереотипів, схем і штампів, заповитизованості та заідеологізованості, характерних для попереднього етапу вітчизняної історіографії. Сьогодні дослідження проблеми характеризується, як уявляється, наявністю різноманітних, часто дискусійних і гострополемічних поглядів, оцінок і висновків з актуальних аспектів проблеми, їх різним баченням.

Це стосується, на наш погляд, питання про статус України після кроків, зроблених Москвою "назустріч" національній самосвідомості українців під час Другої світової війни⁵⁷ та вступу УРСР в ООН, як і оцінок політики радянського керівництва в цьому контексті. На думку Л. Гайдукова, членство УРСР в ООН в принципі не змінило її статус, і вона не стала загальноновизнаним суб'єктом міжнародного права і після союзницької конференції в Сан-Франциско (квітень-червень 1945 р.), де було закладено фундамент Організації Об'єднаних Націй. За припущенням автора, можна говорити про часткову, вкрай обмежену суб'єктність УРСР в системі міжнародних відносин⁵⁸.

П. Полянський називає членство УРСР в ООН певною мірою формальним, що, однак, дозволило набути Україні дипломатичного досвіду⁵⁹.

Р. Симоненко переконаний, що законодавче розширення прав України в галузі зовнішньої політики та оборони в умовах суперцентралізованого СРСР і диктату центру, що звужував, а з часом звів нанівець активну зовнішньополітичну діяльність України, все ж, порівняно з більшістю союзних республік, не стало звичайною формальністю, і в ООН Україна аж ніяк не виглядала статистом. Р. Симоненко дотримується думки про підтримку радянською дипломатією національних інтересів України, яка виглядала обмеженою, діяла лише в рамках її перебування у складі СРСР⁶⁰.

Про сильно зміненій "завдяки цілеспрямованим зусиллям Сталіна" статус України, підвищення її міжнародного статусу пише Я. Грицак і аргументує свою думку, зокрема, об'єднанням основних українських етнічних територій, вперше протягом століть, у складі однієї держави, створенням наприкінці війни республіканських наркоматів закордонних справ і оборони, одержанням Україною статусу держави – засновниці ООН. Він не погоджується, називаючи це заміною старого міфа новим, з висловленими в історіографії

твердженнями про визнання Москвою і союзниками українських державних потенцій і великої ролі України як чинника антигітлерівської коаліції, що, на думку автора, насправді ніхто з них не спішив робити⁶¹.

О. Дубина не згідний з визнанням бутафорними заходів, проведених в руслі розширення зовнішньополітичних повноважень союзних республік. Спираючись на виступ В. Молотова на Потсдамській конференції (липень 1945 р.), він припускає, на наш погляд, без достатньої аргументованості і доказовості, що в Кремлі досить серйозно "пророблявся" варіант надання Україні більшої самостійності⁶².

Отже, є очевидним, що українське питання як наукова проблема, як тема спеціальних, окремих досліджень далеко не вичерпана, залишається гостроактуальною і полемічною і потребує подальшої науково-дослідницької розробки. Як зауважує Р. Симоненко, нині прийшов час на основі широкого звернення до новітнього інструментарію світової науки, системного підходу, порівняльного методу, вторгнення в галузі суміжних гуманітарно-політологічних дисциплін завершити накреслення найважливіших тем конкретних наукових розробок і концептуальне осмислення цієї складної і відповідальної ділянки української історіографії⁶³.

Одним з найвідповідальніших і назрілих завдань істориків виступають сьогодні підготовка перших фундаментальних синтетичних монографічних праць з проблематики українського питання, публікація збірників відповідних документів і матеріалів, поки що відсутніх в історіографії, ознайомлення української наукової громадськості і широкого читачького загалу з науковим доробком представників зарубіжної історіографії. Без сумніву, це приведе до усунення майже суцільної білої плями, яка криває важливу галузь історії України – вивчення зовнішньополітичних аспектів її минулого, місця у європейській і світовій спільноті та стосунків з навколишнім світом, і дозволить більш наочно і об'ємно відчувати суть основоположних проблем української історії⁶⁴.

1. Симоненко Р.Г. До концепції багатотомної "Історії українського народу" (Міжнаціональний та міжнародний аспекти). – К., 1993. – С. 84.

2. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах. Частина перша. – К., 1999. – С. 17–18.

3. Гетьманчук М.П. "Українське питання" в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів, 1998. – С. 4; Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України XVII–XX ст. // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) – Харків, 1995. – С. 187.

4. Гетьманчук М.П. "Українське питання"... – С. 4; Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 187.

5. Гетьманчук М.П. "Українське питання"... – С. 4; Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 187.

6. Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 188.

7. Симоненко Р.Г. До концепції багатотомної "Історії українського народу"... – С. 85.

8. "Українське питання" в Російській імперії... – С. 11.

9. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 1996. – Вип. 5. – С. 101, 109; Коваль М. Світові та "холодна" війни XX століття й остаточне розв'язання українського питання // Історія в школах України. – 1997. – № 1. – С. 5.

10. "Українське питання" в Російській імперії... – С. 11.

11. До концепції багатотомної "Історії українського народу"... – С. 86.

12. "Українське питання" в Російській імперії... – С. 22.

13. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 101, 109, 110.

14. Симоненко Р. Міжнародне утвердження України // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 78.

15. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 100, 101–102.

16. Бойко О. Зовнішньополітична діяльність УРСР // Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 420–422; Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності (1944–1945 рр.) // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 51–70; його ж. Проблема членства УРСР в ООН у зарубіжній українській історіографії 50-х – 60-х років // Там само. – 1995. – Вип. 3. – С. 3–14; його ж. Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу другої світової війни // Там само. – 1996. – Вип. 5. – С. 100–111; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 35–46; його ж. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Там само. – 1991. – № 5. – С. 29–37; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996; Дубина О.К. Геополітичні долі України. – К., 1992; його ж. Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 525–542; Зарубінський О.О. Лібералізаційні заходи сталінського режиму періоду другої світової війни у висвітленні західної історіографії // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції, 27–28 квітня 1995 р., – К., 1996. – С. 235–239; Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997; Коваль М. Світові та “холодна” війни ХХ століття й остаточне розв'язання “українського питання” // Історія в школах України. – 1997. – № 1. – С. 5–11; його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999; Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з СРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 80–96; Куц О. На конференції в Сан-Франциско // Політика і час. – 1995. – № 4. – С. 73–78; Пиріг Р. Крок на міжнародну арену. Відновлення Народного комісаріату закордонних справ УРСР у 1944 році // Політика і час. – 1992. – № 7–8. – С. 53–58; Полянський П. Вступ України в ООН // Нова політика. – 1997. – № 4. – С. 7–10; Симоненко Р. Міжнародне утвердження України // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 68–78; його ж. Сестри великої Перемоги // Там само. – 1995. – № 5. – С. 8–17 та інші.
17. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 316.
18. Снапковський В.Є. Про статтю В.А. Гриневича “Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри” // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 155.
19. Гайдуков Л.Ф. Проблема членства УРСР в ООН... – С. 3.
20. Снапковський В.Є. Назв. праця. – С. 155.
21. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 35, 36.
22. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36; Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 422.
23. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 16.
24. Коваль М.М. Світові та “холодна” війни ХХ століття... – С. 6–8; його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 314–318; Симоненко Р.Г. Міжнародне утвердження України... – С. 77.
25. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 26.
26. Коваль М. Світові та “холодна” війни ХХ століття... – С. 8; його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 318.
27. Коваль М. Світові та “холодна” війни ХХ століття... – С. 6, 7, 9; його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 319.
28. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 420.
29. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36.
30. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 100.; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36; його ж. Утворення Наркомату оборони... – С. 31.
31. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 420; Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР... – С. 56–57; його ж. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 100.
32. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 421; Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР... – С. 54, 56, 68; його ж. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 106; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36; Снапковський В.Є. Назв. праця. – С. 157.
33. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 420, 421, 422.

34. Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР... – С. 54.
35. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 100–101; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36; Косин В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк. – Львів, 1993. – С. 461.
36. Грицак Я. Назв. праця. – С. 265.
37. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 105, 106; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36, 37; Зарубінський О.О. Лібералізаційні заходи сталінського режиму... – С. 238.
38. Гайдуков Л.Ф. Проблема членства УРСР в ООН... – С. 4; його ж. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 106; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 37; Зарубінський О.О. Лібералізаційні заходи сталінського режиму... – С. 238.
39. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 36.
40. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 108; Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР... – С. 31.
41. Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР... – С. 56; його ж. Проблема членства УРСР в ООН... – С. 5; його ж. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 106; Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР... – С. 36–37; його ж. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 35, 36, 44; Снапковський В.Є. Назв. праця. – С. 155.
42. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 422; Гриневич В.А. Утворення наркомату оборони УРСР... – С. 29–37; його ж. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 35–46; Снапковський В.Є. Назв. праця. – С. 157.
43. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 106; ; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ... – С. 35.
44. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 422. Гриневич В.А. Утворення наркомату оборони УРСР... – С. 31.
45. Грицак Я. Назв. праця. – С. 267; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 319.
46. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 422; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР... – С. 42, 43, 44, 45.
47. Бойко О.Д. Назв. праця. – С. 422.
48. Гриневич В.А. Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 109.
49. Грицак Я. Назв. праця. – С. 264; Дубина О.К. Український геополітичний вузол... – С. 542.
50. Грицак Я. Назв. праця. – С. 265; Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 191.
51. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 319.
52. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 319; Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 190–191.
53. Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 191.
54. Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій світовій війні. – К., 1998. – С. 119; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 26.
55. Гайдуков Л.Ф. Проблема членства УРСР в ООН... – С. 3, 10, 12–13.
56. Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 100.
57. Гайдуков Л.Ф. Проблема членства УРСР в ООН... – С. 5.
58. Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ... – С. 68; його ж. Українське питання в міжнародних відносинах... – С. 109.
59. Полянський П. Назв. праця. – С. 10.
60. Симоненко Р.Г. Міжнародне утвердження України... – С. 77–78.
61. Грицак Я. Назв. праця. – С. 264.
62. Дубина О.К. Геополітичні долі України... – С. 33.
63. Симоненко Р.Г. Головні напрямки вивчення історії міжнародних відносин України... – С. 191–192.
64. Там само. – С. 192.

Ігор Цепенда
(м.Івано-Франківськ)

ВІДГОМІН "ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ" У ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ (1955-1958 РОКИ)

Комуністична влада Польщі, провівши депортаційну акцію "Вісла", взяла курс на повну асиміляцію українського населення. З метою якнайшвидшої колонізації українців їх розпорозили на територіях північно-західних воєводств. В одній з таємних інформацій польських спецслужб повідомлялось, що на території Польщі проживає 150 тис. українців (цифра значно зменшена, оскільки спецслужби врахували тільки населення, яке було переселене в рамках акції "Вісла" – І.Ц.), з них найбільше в Ольштинському (60 тис.), Кошалінському (30 тис.), Жешівському (20 тис.), Люблінському (15 тис.), Вроцлавському (15 тис.), Гданському (5 тис.), Зеленогурському (12 тис.), Щецінському (8 тис.) воєводствах¹.

Головний асиміляційний удар комуністичної верхівки був спрямований на українську освіту. Показово, що до 1952 року діти українців, переселених в рамках акції "Вісла", не мали змоги навчатися українською мовою і були змушені відвідувати польські школи. В той же час для німецької, єврейської, а пізніше греко-македонської меншин були організовані школи з рідною мовою викладання. Українські ж учні фігурували у шкільних журналах як діти польської національності².

Українська громада, остерігаючись звинувачень у націоналізмі, змушена була вдавати свою лояльність до офіційної влади, однак її члени і надалі розмовляли між собою виключно українською мовою, а також організовували підпільні культурно-освітні курси³.

Польські політики усвідомлювали: внаслідок антиукраїнської кампанії українці у Польщі опинились в національній ізоляції, що створювало підґрунтя для зростання націоналістичних настроїв. Серйозну стурбованість у польського керівництва викликало самовільне повернення на давні місця проживання близько 3 тис українців, які опинилися у нерегульованій юридичній ситуації⁴. Ці та інші вибухонебезпечні процеси, що розвивалися в українському середовищі, змусили партійну верхівку відмовитися від силових методів вирішення проблеми і розпочати розробку програми влиття українців у суспільне життя країни.

Спроба перегляду польським комуністичним урядом свого ставлення до української меншини в Польщі відбулася ще до переломного етапу в історії соціалістичного табору, який увійшов в історію як "хрущовська відлига". Але такий розвиток подій був зумовлений не усвідомленням з боку комуністичного керівництва своєї помилки у ставленні до українського населення, а насамперед ускладненням соціально-економічної ситуації у північно-західних воєводствах внаслідок широкомасштабних міграційних процесів у 1945-1947 роках. У квітні 1952 року політбюро ЦК ПОРП прийняло постанову "У справі заходів спрямованих на поліпшення економічної ситуації українського населення в Польщі і посилення серед нього політичної роботи"⁵. ЦК ПОРП зобов'язало воєводські комітети партії та президії воєводських національних рад (ВНР) засуджувати будь-які вияви економічної, культурної та національної дискримінації проти українців: забезпечувати культурні потреби; вводити в декотрих школах українську мову як додатковий предмет; залучати лояльних українців до роботи у місцевих органах влади тощо⁶. Це був перший документ після депортації українців, в якому аналізувалось катастрофічне становище українського населення на цих територіях і визнавалось, нарешті, існування у Польщі української національної меншини.

Натомість реалізація цих вказівок залишилась на папері, що змусило ЦК ПОРП в червні 1955 року повернутися до даної проблеми, підготувавши лист "Про завдання воєводських комітетів і повітових комітетів у справі поліпшення економічної ситуації та посилення політичної роботи серед українського населення". Цього разу критичні зауваження на адресу місцевих партійних комітетів були більш конкретними. Зокрема

зазначалося, що в Ольштинському, Щецінському та Кошалінському воєводствах не були врегульовані питання власності на землю та нерухомість для значної частини українського населення, а у багатьох випадках населення не мало належних умов для ведення господарства. Місцева влада не надавала кредитів цим господарствам та будівельних матеріалів для проведення ремонтів будинків і придбання худоби⁷. В той же час у таємній інформації підготовленій МВС РП, ситуація виглядала ще критичнішою. Згідно з даними спецслужб, переселення українського населення на північно-західні території відбувалося у період, коли найкращі господарства вже були роздані, а тому в багатьох випадках в одному господарстві розселялось по декілька родин (Ольштинське, Зеленогурське)⁸. Українське населення опинилося в досить складній ситуації, наприклад в Ольштинському воєводстві з 10.462 українських господарств, понад 3.000 вимагали капітального ремонту, а 850 зовсім не відповідали нормі⁹.

Все ж, незважаючи на видиме "пикнування" ЦК ПОРП про долю українського населення, впадає у вічі, що польську комуністичну владу найбільше турбувало питання масового повернення українців на свої землі. Як негатив, було підкреслено, що непоодинокими є випадки, коли декотрі президії ВНР не тільки не протидіють поверненню українського населення, але й дозволяють українцям залишати господарства, даючи їм навіть посвідчення про його передачу¹⁰.

Тому ЦК зобов'язав виселити ті українські сім'ї, які самовільно повернулися після 30 червня 1952 року і надалі поверталися. При цьому було легалізовано проживання тільки тих сімей, які повернулися у свої господарств до цієї дати, а також сімей, що повернулися до своїх незайнятих господарств після цього терміну¹¹.

Виселені отримали шанс повернутися лише в короткий проміжок 1956 року, коли на першому установчому з'їзді українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) представник польської влади Вітольд Ярославський ствердив, що влада не має нічого проти індивідуального повернення¹². Але кількість бажаючих захопила зненацька органи влади. Оцінюючи політичну ситуацію в українському середовищі за липень-вересень 1956 року (після I з'їзду УСКТ), Ольштинський воєводський комітет державної безпеки інформував, що на території повітів, де проживає українське населення, надалі прослідковується тенденція до повернення на територію, з яких вони були виселені. Окремо зверталась увага на налагодження та підтримання тісних контактів між колишніми членами ОУН-УПА, що виявлялось в організації їхніх зустрічей у приватних мешканнях колишніх членів УПА, звільнених з ув'язнень¹³.

З метою надання процесові повернення організованого характеру була утворена т.зв. комісія Ткачова, яка на практиці створювала тільки перешкоди. Шанс отримати згоду на повернення був узалежнений, між іншим, від величини господарства та "згоди сільського активу"¹⁴. Рішення про прийняття виселених залежали і від місцевої влади (наприклад, у Кракові ВНР видала наказ про заборону реєструвати "Лемків і циганів" в Горлицькому та Новосондецькому повітах¹⁵). 23 серпня 1956 року заступник міністра внутрішніх справ ПНР З.Шнека направив лист до президій воєводських та повітових національних рад у справі українців, які повернулися на свої землі. Він звернув увагу місцевої влади на те, що якщо поведінка поверненого українця стає джерелом конфлікту, його слід знову депортувати¹⁶. Одночасно було запропоновано "юридичну мотивацію" з посиланням на виконавчі правила до декрету про охорону кордону, узалежнюючи дозвіл на проживання в прикордонній смузі від дозволу влади¹⁷. Джерело конфлікту було закладене вже в основі такої постановки питання, оскільки польські колоністи, які отримали українські господарства, негативно ставилися до будь-якої ідеї повернення законних господарів. Водночас застосування до українців правил проживання в прикордонній смузі було грубим порушенням їхніх громадянських прав у порівнянні з поляками, і черговий раз підкреслювало підозріле ставлення до них держави.

В лютому 1957 року головна управа УСКТ направила для комісії ЦК ПОРП з національних питань записку про актуальну ситуацію серед українського населення. В ній йшлося, що за короткий час існування товариства можна говорити про досягнення: в 9 воєводствах створені воєводські, повітові відділи УСКТ; у 170 початкових школах організовано за допомогою відділів освіти навчання української мови, яким охоплено

близько 3 тис. дітей; відкрито для молоді український педагогічний лицей в Бартошицях; працює близько 50 колективів художньої самодіяльності тощо¹⁸. Поряд з тим у записці зверталась увага на те, що в постанові останньої сесії Верховної Ради СРСР "У справі повернення на колишні місця проживання переселених груп національних меншин в СРСР у 1943-1944 роках" українське населення вбачає реалізацію засад національної політики на практиці та додатковий аргумент для повернення¹⁹. Як наслідок цього, на початку 1957 року посилювались виїзди українців до Жешівського, Любельського і Краківського воєводств з метою в'яснення можливості повернутися на рідні землі. Картина, яку побачили українські представники була вражаючою, оскільки в багатьох місцевостях земля не оброблялась, нищились залишені господарства, а їхніми господарствами користувалися осадники, які мали свої давні угіддя. Все це зміцнювало їхнє переконання про можливість повернення, не зважаючи на існуючу правову ситуацію²⁰. УСКТ звертало увагу й на те, що останні тижні принесли явище поспішного віддавання колишніх українських господарств, навіть у тих випадках, коли попередньо українцям була дана згода на повернення²¹.

Шанси українців на повернення були остаточно зведені нанівець виданням нового закону "Про впорядкування декотрих справ, зв'язаних з проведенням сільськогосподарської реформи та сільськогосподарського осадництва", який увійшов у життя на початку 1958 року. Господарства, згідно з цим законом, перестали існувати. Території в південно-східній частині Польщі, залишені українцями, незважаючи на кредити та різноманітні заохочення не приваблювали нових осадників. На землі, які залишили понад 150 тис. осіб, вдалося направити тільки близько 13.500 польських колоністів. Внаслідок цього ці території з роками стали пустою²².

Аналізуючи ситуацію в українському середовищі, яке внаслідок репресій замкнулося в собі, польське керівництво дійшло до висновку про необхідність створення офіційного українського осередку. Ця ідея переслідувала декілька завдань, насамперед надати українському руху організованого характеру і тим самим впливати на нього з огляду на державні інтереси, а також тримати в полі зору найбільш радикально настроєних українських лідерів. Без сумніву, партійна верхівка була зацікавлена й у створенні позитивного образу "демократичної" держави в очах світової громадськості. Перший голова УСКТ Степан Макух згадував, що 2 листопада 1955 року він написав лист до першого секретаря ЦК ПОРП Б.Берута про становище українського населення в Польщі, але тільки в березні 1956 року його запросив до себе вже тоді обраний перший секретар ЦК ПОРП Е.Охаб і заявив, що українське питання було розглянуто на політбюро і "ми вирішили дозволити вам створити товариство, але ви повинні його організувати"²³.

Про доцільність створення УСКТ наголошували й польські спецслужби. Напередодні першого з'їзду УСКТ, в травні 1956 року МВС РП підготувало ґрунтовну довідку про становище української громади в ПНР, в якій підкреслювалося, що "створення УСКТ є подальшим кроком у напрямку активізації українського населення в політичному і культурному житті країни, залучення народних мас до участі в управлінні державою"²⁴. Окрім того, в довідці наголошувалося про необхідність здійснення критичної оцінки акції "Вісла", проведення якої, на думку МВС було недоцільним і призвело до невинної шкоди, не тільки з економічної точки зору, але спричинило зростання націоналістичних настроїв як серед виселених, так і серед польського оточення²⁵.

Все ж, виступаючи 16 червня 1956 року на першому з'їзді УСКТ, представник уряду та ЦК ПОРП, заступник міністра В.Яросінський так і не спомігся розкрити дійсні причини проведення депортації, повторивши офіційну версію: "У зв'язку з труднощами у боротьбі з УПА було прийняте рішення переселити українське населення із земель охоплених військовими діями на Повернені Землі... Однак ці дії в жодному випадку не могли виправдати кривд, які були завдані невинному населенню під час цієї акції..."²⁶. Така урядова оцінка тих трагічних подій не задовільняла українську громаду. В одній з ухвал Зеленогурського відділення УСКТ підкреслювалося, що узалежнення проведення акції "Вісла" від діяльності УПА не витримує критики, оскільки подібна діяльність і боротьба УПА в СРСР і Чехословаччині проходила без подібних наслідків, а також тому, що акцією "Вісла" охоплювалися території, на яких дії УПА не поширювалися (північно-

східні повіти Люблінського воєводства, повіти Новий Тарг і Новий Сонч у Краківському воєводстві)²⁷.

Короткочасні демократичні процеси, хвиля яких прокотилася Польщею у період "хрущовської відлиги" позитивно вплинули на зміцнення самосвідомості української меншини, що знайшло своє відображення в активізації діяльності осередків УСКТ. Особливим радикалізмом вирізнялася діяльність Зеленогурського та Вроцлавського осередків УСКТ. Саме на їхню вимогу в резолюцію першого з'їзду УСКТ були введені пропозиції звернутися до уряду стосовно отримання дозволу добровільно повертатися на території, з яких українці були виселені в рамках акції "Вісла"; надати матеріальну допомогу для відновлення українських господарств; ввести обов'язкове навчання українською мовою в тих школах де навчаються українські діти; налагодити викладання української мови середніх та вищих навчальних закладах; надати можливість греко-католицьким віруючим забезпечувати свої духовні потреби; вирішити питання про надання депутатських місць в сеймі відповідно до кількості українського населення у Польщі тощо²⁸. Прагнення національно свідомого активу УСКТ використати Товариство як офіційну трибуну для захисту українських інтересів турбувало не тільки польське, але й українське радянське керівництво. В листопаді 1958 року МЗС УРСР направило на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного довідку "Про становище української меншини в Польщі", в якій звертало увагу на те, що у складі головного правління УСКТ діють дві групи: одна із них складається переважно з членів партії і прагне обмежити діяльність товариства культурними і громадськими питаннями; другу ж складає безпартійна молодь, що тягнеться до націоналізму і прагне використати легальні можливості для пропаганди націоналістичної ідеології²⁹.

Незважаючи на те, що діяльність УСКТ знаходилась під прискіпливим наглядом партійних органів та спецслужб (підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ ПНР), для багатьох українців цей осередок став єдиною можливістю зберегти рідну мову, культуру, традиції. Значний розмах в цей період отримав український рух аматорської художньої самодіяльності. Так, у Люблінському воєводстві було створено 12 українських артистичних колективів, Кошалінському – 10, Ольштинському – 8, Вроцлавському – 4³⁰. Неабияку роль у житті українців Польщі відігравав друкований орган УСКТ "Наше слово", єдина на той час газета, що видавалась українською мовою. У цьому тижневику від листопада 1956 року друкувалась "Літературна сторінка", на основі якої у березні 1958 року був створений щомісячний літературний і науково-популярний додаток "Наша культура". В рамках газети виходив також додаток для дітей і молоді "Світанок"³¹. Поступово почало налагоджуватися українське шкільництво. У 1958/1959 навчальному році вже діяло 9 шкіл з українською мовою навчання, а число пунктів навчання української мови зросло до 152³².

Натомість перші спроби з боку органів влади частково забезпечити нагальні культурно-освітні потреби української громади не могли відволікти уваги українських греко-католиків від головного питання – відновлення діяльності греко-католицької церкви в Польщі. Скориставшись моментом початку розмов католицького єпископату з представниками уряду ПНР "В справі стосунків між державою і церквою, які вимагають врегулювання", греко-католицьке духовенство Польщі направило 14 листопада 1956 року звернення до примаса Польщі кардинала С.Вишинського, в якому порушило питання про відновлення релігійних обрядів у святинях, що колись належали УГКЦ. Зокрема, йшлося про допущення священників у такі храми: катедру в Перемишлі, церкви у Кракові, Сяноку, Ярославі, Любачеві, Криниць³³.

Головна управа УСКТ, зі свого боку направила 27 листопада 1956 року лист до управління з питань віросповідань у справі греко-католицької церкви у Польщі. У ньому мовилося, що відновлення діяльності греко-католицької церкви у Польщі українське населення вважає за одну з форм виправлення завданих йому в минулому кривд. Зокрема, висловлювалися такі вимоги: 1) відновлення греко-католицької церкви у Польщі та надання дозволу на легальне проведення релігійних обрядів; 2) призначення апостольського адміністратора греко-католицького обряду з місцезнаходженням у Перемишлі; 3) повернення адміністрацією римо-католицької церкви греко-католицьких

катедр в Перемишлі та Сяноку, а також греко-католицьких церков, які після 1945 року були замінені на римо-католицькі костели; 4) повернення греко-католицьким церквам забраних до костелів літургійних речей, образів, ікон, оскільки окремі з них мають характер культурних цінностей українського народу; 5) повернення греко-католицьким віруючим всіх церков, частина з яких використовується в даний час під склади³⁴.

Ситуація в греко-католицькій церкві поступово почала змінюватися після 1956 року, коли внаслідок старань віруючих у найбільших осередках проживання українського населення в Польщі вдалося періодично проводити служіння. На жаль, це досить часто зустрічало негативне відношення з боку не тільки польського населення, але й римо-католицького духовенства. В 1957 році комуністична влада Польщі відмінила заборону зміни проживання та дозволила діяльність греко-католицьких парафій, однак тільки в рамках організаційної структури римо-католицької церкви, тобто під наглядом адміністрації Примаса Польщі, який виконував функції апостольського візитатора від імені Ватикану. В його імені греко-католицьким обрядом керував від 1958 року генеральний вікарій Василь Гриник³⁵.

Внаслідок дискримінаційної політики польського уряду, репатріацій та депортацій 1944-1947 років значних втрат зазнало також польське православ'я. А вже перед війною, станом на 1.01.1937 року, чисельність православних у Польщі, становила 4 млн. 200 тис.³⁶ З них 2,5 млн. були українці³⁷. Внаслідок зміщення східного кордону Польщі на захід, репатріації українського та білоруського населення до СРСР, а також проведення депортаційної операції "Вісла", кількість православних у Польщі зменшилася до 200 тис., які зосередились в 150 православних парафіях³⁸. Щоправда, в північно-західних воєводствах, куди була переселена більша частина українських православних, перші православні парафії почали створюватися вже в 1948 році³⁹.

Наприкінці 1956 – на початку 1957 року в польському суспільстві почастішали ворожі виступи і погрози на адресу українців. Польські шовіністи подекуди виступали з гаслами: "Польща – для поляків", "Українців – на Україну" тощо. Шовіністично настроєні елементи навіть вдавалися до провокаційних вбивств⁴⁰. Всі ці факти змусили партійну верхівку більш ретельно підійти до аналізу національного питання в Польщі. В січні 1957 року секретаріат ЦК ПОРП прийняв постанову в справі створення комісії ЦК ПОРП з національного питання⁴¹. Натомість діяльність комісії відразу ввійшла в суперечності з баченням вирішення українського питання, яке пропонували воєводські осередки УСКТ. Зеленогурський осередок УСКТ у 1957 р. в серпневій Ухвалі щодо розв'язання української проблеми в Польщі, наголошував, що рішення Секретаріату ПОРП у квітні 1957 року в справі української меншини в Польщі не відповідало інтересам українського населення, оскільки містило формулювання, з якими українське населення не погоджувалося, зокрема про „сильний натиск дрібноміщанських і націоналістичних елементів в середині УСКТ”⁴².

Період "хрущовської відлиги", який охопив країни соціалістичного табору, позитивно вплинув на активізацію суспільно-політичного життя українців у Польщі. Головним досягненням стало створення легальної громадської інституції української громади – УСКТ, а також короточасний процес повернення на рідні землі тих, хто був виселений в рамках депортаційної акції "Вісла". Вже ж польська комуністична влада не була зацікавлена у поверненні передвоєнного status-quo в українському питанні, оскільки обрала курс на створення мононаціональної держави. Не зважаючи на офіційні декларації про необхідність залучення українців до державного будівництва, комуністична пропаганда продовжувала цілеспрямовану інформаційну акцію боротьби з "українським націоналізмом", що створило в польському суспільстві атмосферу підозрливості до всього українського.

1. Centralny Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej (далі- CA MSWiA RP), MSW I, sygn. 198, Mniejszość ukraińska w Polsce. Informacja. Rok 1956, k.1.

2. Kmita M. Wpływ akcji „Wisła” na życie Ukraińców w PRL // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku. Pod redakcją W.Mokrego. – Kraków:

Wydawnictwo "Szwajpołt Fiol", 1997. – S.199-200.

3. Drozd R., Hałagida I., Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa: Burchard Edition, 1999. – S.65.

4. Ibid. – S.66.

5. Ibid. – S.65.

6. Ibid. – S.67.

7. Ibid. – S.71.

8. CA MSWiA RP, MSW I, sygn. 198, k.1.

9. Ibid.

10. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... – S.72.

11. Ibid. – S.73-74.

12. Kmita M. Wywłaszczenie // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku... – S.247.

13. CA MSWiA RP, Kd/sBP, sygn. 129 (17/IX/11 tom 13,11/13), Służba bezpieczeństwa w województwie olsztyńskim – działalność w I-III kwartale 1956 roku. Sprawozdania kwartalne Wojewódzkiego Urzędu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie, informacje, zestawienia. 1956 rok, k.73.

14. Kmita M. Wywłaszczenie... – S.247.

15. Ibid. – S.248.

16. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... – S.88

17. Ibid.

18. Ibid. – S.95.

19. Ibid. – S.97.

20. Ibid.

21. Ibid. – S.98.

22. Kmita M. Wywłaszczenie... – S.248.

23. Заброварний С. Перший голова УСКТ // Український альманах. 1996. – Варшава: "Тирса", 1996. – С.93

24. CA MSWiA RP, MSW I, sygn. 198, k.5.

25. Ibid., k.6.

26. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... – S.77.

27. Депортації. Документи, матеріали, спогади. – Т.2. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998. – С.400.

28. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... – S.80.

29. Сергіичук В. Трагедія українців Польщі. Документи. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1997. – С.420.

30. CA MSWiA RP, MSW I, sygn. 198, k.3.

31. Kmita M. Wpływ akcji "Wisła"... – S.195.

32. Заброварний С. Відродження українського шкільництва (1952-1958) // Український альманах. 1997. – Варшава: "Тирса", 1997. – С.258.

33. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... – S.89-90.

34. Ibid. – S.91-92

35. Kmita M. Wpływ akcji "Wisła"... – S.195.

36. Archiwum Aktów Nowych. – Ministerstwo Administracji Publicznej, sygn.1042. Polski Awtokiefalny Kościół Prawosławny. Organizacja i działalność. Sprawa otrzymania awtokefalii. Memoriały, uchwały, wykazy.1945-1947, k. 37. (?алі – ААН. – МАР)

37. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Під редакцією В.Кубійовича. Т.2. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1995. – С.618.

38. ААН. – МАР, sygn.1042, k.37.

39. Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji "Wisła". – Warszawa: Wyd. "Tyrsa", 1997. – S.156.

40. Сергіичук В. Трагедія українців Польщі. Документи... – С.418.

41. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... – S.93.

42. Депортації. Документи. Т.2... – С.399.

Олег Вічаренко
(м.Івано-Франківськ)

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ І РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Історична доля України зумовлена її природними, зокрема земельними, ресурсами. З давніх часів і до сьогодні Україна вражає і чужинців, і співвітчизників як своїми розмірами, так і якісними характеристиками природи. У нашій державі розташовані майже 25 відсотки чорноземів світу з найбагатшими ґрунтами. Ще за Козацької доби і в часи держави Хмельницького система землеволодіння ґрунтувалась, в основному, на праві приватної власності на землю. Зникли магнатські латифундії, а основна роль належала дрібному козацькому землеволодінню. Це сприяло росту хліборобства, скотарства і торгівлі¹. Проте після Хмельницького розпочався процес обмеження прав України, який завершився ліквідацією Гетьманщини та царським указом 1783 року про офіційне запровадження кріпацтва в Україні². Так європейський спосіб земельних відносин, який тільки зародився на терені України, був замінений азіатським общинним землекористуванням.

В Україні робилися спроби повернути незалежність і право власності на землю. У Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року є і земельно-правові норми, в яких мова йде про звільнення Дніпра і Земель Війська Запорізького від московських укріплень та фортець та про їх повернення у попередню власність згаданого війська.

Намагалась провести земельну реформу і Центральна Рада. 18 січня 1918 року нею було прийнято Закон про націоналізацію землі, згідно з яким поміщицькі, удільні, церковні і монастирські землі підлягали конфіскації з передачею їх в руки обраних селянами земельних комітетів для розподілу землі серед селян. Це викликало незадоволення серед заможних верств населення, які намагались навіть збройним шляхом завадити цій реформі. Вони звертались за підтримкою до німецьких і австрійських властей. Даний закон викликав незадоволення і в селян, які вважали встановлену земельну норму в 40 десятин, що не підлягала конфіскації, надто великою. У селян-бідняків більше симпатій викликав більшовицький "Декрет про землю", який скасував приватну власність на землю взагалі. 29 квітня 1918 року Центральна Рада внесла зміни у земельний закон (не підлягали конфіскації до 30 десятин землі, а не 40, як передбачалось раніше). Проте ці зміни не були впроваджені в життя, оскільки цього ж дня німецькі окупанти розігнали Центральну Раду³.

Складно відбувалось становлення земельного законодавства і на західноукраїнських землях. 14 квітня 1919 року ЗУНР ухвалила Закон про земельну реформу, основу якого склали норми про конфіскацію поміщицьких, монастирських, єпископських, церковних земель і земель, використовуваних для спекуляції або не оброблюваних своїми силами. Всі конфісковані землі утворювали земельний фонд ЗУНР. З нього передбачалось наділяти землею: 1) воїнів-інвалідів; 2) вдів і сиріт, родичі яких полягли на війні; 3) інших безземельних і малозабезпечених селян. Частина земель повинна була залишитись в користуванні земельно-громадського господарства держави, громад, для утворення вірцевих господарств, рільничих шкіл тощо⁴. Даний закон не міг бути одразу втілений в життя, бо земельна реформа не могла розпочатись до закінчення війни. В законі не сказано, як вилучались землі – з відшкодуванням їхнім попереднім власникам чи ні, як надавалась земля громадянам ЗУНР – за викуп чи без. Ці питання відкладалися до вирішення майбутнім парламентом. Даний закон так і не був реалізований через історичні обставини, внаслідок яких у травні 1923 року ЗУНР припинила існування.

Після жовтневого перевороту більшовики почали зміцнювати свої позиції ще більше. 26 жовтня (8 листопада) 1917 року для одержання підтримки з боку селянської

бідноти був прийнятий декрет "Про землю". Ним передбачалась негайна ліквідація приватної власності на землю. У Конституції УСРР 1919 року (статті 4) передбачалось, що УСРР прагне увійти до складу єдиної Соціалістичної Радянської Республіки. За мету УСРР ставить встановлення диктатури пролетаріату, знищення існуючого економічного устрою, скасування приватної власності на землю. В 1922 році прийнятий І з'їздом Рад Договір про утворення СРСР відніс до відання СРСР встановлення загальних засад землеустрою і землекористування. У Конституції УСРР до її компетенції віднесено лише право на встановлення порядку користування землею. Сформульоване в декреті "Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" від 14 лютого 1919 року імперське поняття "єдиного державного земельного фонду" віднесли до цього фонду всю земельну територію у державних межах РСФСР, а після утворення СРСР – поширено на території єдиного суб'єкта права принцип власності на землю, яким став СРСР. Республіки не відокремлювали свої землі в республіканські земельні фонди, а розглядали їх як складову частину єдиного загальносоюзного фонду⁵. Відповідно до Конституції СРСР і Конституції УСРР у статті 3 Земельного Кодексу УСРР, що діяв до 1991 року, сказано, що земля є державною власністю – спільним надбанням всього радянського народу⁶. Так більшовики позбавили народ України його землі, використали право земельної власності для нового закріпачення селянства, денационалізації українського народу. У законодавчому порядку заборонялись будь-які земельні угоди. Більшовицькі експерименти із земельною власністю зруйнували одвічний хліборобський лад українського села, запровадивши витратне ведення сільського господарства. За роки радянської влади було здійснено 28 реорганізацій і з 1956 року прийнято 86 постанов партії і уряду щодо подальшого піднесення сільського господарства. Але абсурдна політика відносно селянства, започаткована сталінською колективізацією, голодомором стала причиною низької продуктивності селянської праці, зубожіння українського села, стагнації сільського господарства. Це один з тих факторів, що прискорили крах більшовизму, після чого новостворена Українська держава розпочала самостійну земельну політику і реформування земельних відносин.

Земельна реформа в Україні є різновидом реформування економічних, соціальних та інших правовідносин. Термін "реформа" з латинської мови означає "перетворення, зміни". Відповідно до статті 10 Постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 року "Про земельну реформу"⁷ земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, яка здійснюється в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Це так зване спрощене розуміння земельної реформи, оскільки будь-які зміни у використанні земель торкаються цілої низки інтересів як конкретної людини, так і інтересів суспільства в цілому.

Потрібно врахувати й те, що земля, як загальносуспільна цінність, є:

- 1) умовою, джерелом, засобом і місцем життєдіяльності людини;
- 2) матеріальною і біологічною основою формування сфери життя для живих організмів;
- 3) частиною довкілля, що задовільняє пізнавальні, естетичні, освітні, наукові, рекреаційні, лікувальні, спортивні та інші потреби людини;
- 4) засобом, який торкається правових інтересів та можливостей людини і громадянина.

Тому, з огляду на сказане попередньо, земельну реформу слід розглядати як складову частину економічних, соціальних, науково-технічних, організаційних, державно-правових перетворень в суспільстві, державному устрої, політиці та ідеології. Особливо тут слід наголосити на державно-правовому забезпеченні земельної реформи, оскільки право:

- 1) створює належні юридичні засади кардинальних змін і перетворень

земельних правовідносин;

2) закріплює мету, завдання, принципи і межі реформування земельних правовідносин у просторі і часі (в межах держави, регіону, населеного пункту, тимчасово чи постійно);

3) визначає повноваження і зобов'язання органів держави щодо організації, координації, контролю за здійсненням земельної реформи та дотриманням встановлених нормативно-правових вимог;

4) встановлює напрями і способи здійснення земельної реформи і форми діяльності органів держави;

5) регламентує права і обов'язки різних суб'єктів (як фізичних, так і юридичних осіб), в інтересах яких впроваджуються відповідні новації;

6) передбачає юридичні процедури здійснення земельної реформи;

7) фіксує методи і форми реалізації та захисту прав суб'єктів реформування земельних відносин;

8) встановлює систему гарантій здійснення земельної реформи:

- підстави визначення легітимності заходів щодо перерозподілу земель у визначених організаційно-правових формах;

- правові форми реформування земельних відносин;

- порядок проведення відповідних заходів органів держави та діяльності інших суб'єктів реформування земельних правовідносин;

- особливості виникнення і набуття різних титулів суб'єктивних прав на землю (права власності, права на пай, права на землекористування);

- юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства у сфері реформування земельних відносин.

З урахуванням вищезгаданих положень постає питання: чи є земельна реформа здійсненням революційних перетворень, визначених у часі і засобах реалізації кардинальних змін правових засад і принципів правового регулювання та радикального коригування розвитку земельних правовідносин? Чи це еволюційний процес у формі поступової, логічної і послідовної зміни земельних правовідносин, запровадження нових правових ідей та інститутів, їх психологічного і нормативного сприйняття і усвідомлення доцільності досягнення поставленої мети за відповідного юридично-регулятивного і охоронного забезпечення? Особливо це важливо для таких питань:

- 1) запровадження, розвитку і вдосконалення інституту права приватної власності на землю;
- 2) формування юридичних засад колективної форми права власності;
- 3) правового регулювання плати за землю новими власниками;
- 4) подолання розуміння земельної реформи виключно як зміни форм права власності в інтересах селянства;
- 5) індивідуального і масового усвідомлення необхідності здійснення реальної, а не утопічної націоналізації землі.

Швидше всього, земельна реформа повинна поєднати елементи революційних еволюційних перетворень земельних відносин, виключаючи односторонність їх змістової сторони і спростовуючи ідеологічне гасло, згідно з яким реформування – це лише створення нових економічних умов для нового середнього власника. Тому земельна реформа – це процес створення організаційно-правових, економічних, наукових та інших соціальних орієнтованих засад для здійснення різних форм господарювання на землі, спрямованих на :

- 1) найбільш ефективно і економічне використання, відтворення і захист ґрунтів;
- 2) підвищення продуктивності праці на землі;
- 3) захист ґрунтів особливо на землях сільськогосподарського призначення;

4) охорону земель як специфічних екосистем;

5) отримання оптимального економічного зиску від їх використання;

6) задоволення пізнавальних, естетичних, оздоровчих, лікувальних, інших життєво необхідних потреб людини.

Нормативно-правовим порядком визначено, що земельна реформа спрямована на перерозподіл земель одночасно з передачею їх у приватну і колективну власність, надання у користування фізичним і юридичним особам з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання, формування багатуокладної економіки, раціонального використання і охорони земель.

Отже, земельна реформа – це врегульована спеціальним земельним законодавством система дій різних суб'єктів та сукупність організаційних, економічних, екологічних, науково-технічних, землевпорядних, державно-правових заходів, спрямованих на докорінне перетворення (зміну) і вдосконалення земельних правовідносин відповідно до сучасних вимог розвитку суспільства, держави і забезпечення земельних потреб громадян України⁸.

Проаналізувавши історичний шлях України, можна сказати, що її народ завжди прагнув самостійно господарювати на землі, використовуючи саме європейський спосіб виробництва, який ґрунтується на економічній незалежності виробника, а не азіатський, що базується на усупільненні, обцинній формі господарювання на землі. Проте цьому заважали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До об'єктивних можна віднести втрату незалежності на різних етапах розвитку, закріпачення українського селянина чужоземними агресорами, відчуження його від землі. Що стосується суб'єктивних факторів, то до них належать, по-перше, суперечності в проведенні реформування земельних відносин і, по-друге, ігнорування історичної обстановки, сили обставин, які існували на той час.

1. Крип'якевич І.Г. Історія України. – Львів, 1990. – С.182.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен. Українське видавництво, 1976. С.178.
3. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.. Українська Народна Республіка (1917 – 1920): – Коломия, 1994 – С. 8-38.
4. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка. – Львів, – 1993. – С.75-77.
5. Советское земельное право. – М., 1986. – С. 40; Земельний кодекс УРСР – К., 1981.
6. Земельний кодекс УРСР. – К., 1981.
7. Постанова Верховної Ради України від 18.12.90 р. "Про земельну реформу" // ВВР України. – 1991. – №17.
8. Андрейцев ВЛ. "Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні": Навч.-практ. посіб.- К., 1999. – С. 13-16.

Олександр Мороз
(м.Львів)
Володимир Мороховський
(м.Львів)
Ігор Іванцев
(м.Івано-Франківськ)

РОБІТНИКИ УКРАЇНИ У 80-х роках ХХ ст.: ДИНАМІКА КІЛЬКІСНИХ ЗМІН

Розвиток соціальної структури українського суспільства протягом останніх десятиріч відбувався в рамках соціалістичної тоталітарної держави. Це обумовлювало примусове втілення в життя концепції про вирішальну роль робітничого класу в історичних перетвореннях, згідно з якою велике значення мають кількісні показники та питома вага цієї соціальної групи.

Офіційна влада намагалася збільшувати кількість робітників, навіть всупереч економічним інтересам, загальмовувати їх перехід до інших страт¹. Але логіка історичного процесу, розвиток об'єктивних економічних законів наполегливо вносили корективи до втілення в життя цих ідеологічних постулатів. Тому не випадково, що у 80-і роки характерною особливістю соціального розвитку класу робітників все-таки було зниження темпів їх чисельного росту, що віддзеркалювало тенденцію, притаманну індустріально розвиненим країнам².

Так, середньорічний приріст робітників у 60-і роки складав 374,2 тис. чол., в 70-і роки – 245,8 тис.чол., в першій половині 80-х – 51,0 тис.чол., а в період з 1985 по 1988 рр. відбувалося зменшення їх в середньому на 72,7 тис. чол. за рік^{3 4}.

Існувало декілька причин цього явища. Одна з них була пов'язана з розвитком науково-технічного прогресу, що веде до підвищення продуктивності праці, зростання тієї частини суспільства, яка зайнята у сфері обігу, обслуговування та науки.

Зменшився, у порівнянні з минулим, приплив робітничої сили. Демографічні умови формування ресурсів у 80-і роки склалися в цілому несприятливо. виявилися вичерпаними і можливості збільшення робітників республіки шляхом розширення соціальних "кордонів" робітництва, тобто "поглинання" представників інших соціальних груп, що в минулому часто практикували для підтвердження своєї концепції теоретики та практики соціалізму. В попередні десятиріччя таких "включень" було декілька. У зв'язку з передачею артілей промислової кооперації в кінці 50-х років у систему державних підприємств, кількість робітників України зросла на 252 тис. чол.⁵.

В результаті перетворення частини колгоспів у радгоспи більшість їх членів стала вважатися складовою частиною аграрного загону робітників. Розвиток цього процесу у 70-х роках, в зв'язку з безглуздістю переходу одних одержавлених форм господарств в інші, був загальмований. З початку 70-х років частина працівників сфери обслуговування була необгрунтовано зарахована до робітників, а з кінця 70-х років до робітників почали зараховувати зв'язківців і кіномеханіків⁶. В майбутньому, виходячи з тенденцій розвитку НТР, ідентифікація окремих професійних груп з робітниками, на нашу думку, не матиме місця.

У 80-х роках нові поповнення робітництва України відбувалися в основному за рахунок молоді, яка досягла працездатного віку. Додатковим джерелом цього збільшення було залучення до роботи працездатних пенсіонерів з числа офіцерів звільнених в запас. Як показали дослідження, вони ще зберігали працездатність протягом п'яти-десяти років⁷. Значення останнього фактору швидко зростало у зв'язку із скороченням Збройних Сил.

Зменшення молодого поповнення, яке вливалось до робітничого класу України, призвело до його поступового старіння. Якщо середній вік робітників та службовців республіки у 1977 році складав 37 років, то у 1987 році – 38 років. У ці ж роки зменшилась

питома вага молоді до 25 років: з 18,2% до 13,5%. А старші віком групи, навпаки, збільшили свою питому вагу. Ті, хто мав виробничий стаж до 20 років включно, складали 62,3%, 21-25 років – 12,6%, 26-30 років – 11,9%, 31-34 роки – 7,5%, 35 років – 1,2%, 36 і більше років – 4,5%^{8 9 10}.

Динаміка кількісних змін робітників по економічних районах України була такою. В період з 1980-1986 рр. чисельність робітників Донецько-Придніпровського району збільшилася з 6,75 млн. до 6,81 млн. чол. або на 0,9%. Питома вага робітників цього регіону серед усіх робітників республіки зменшилася з 47,7% до 47,0% (у 1970 р. вона складала 49,55). У Південно-Західному економічному районі робітники зменшили свої лави з 5,9 млн. чол. до 5,51 млн. чол. або на 4,2%. Їх питома вага, навпаки, виросла з 37,63% до 38,0% (у 1970 р. – 35,8%). В Південному економічному районі чисельність робітників збільшилася з 2,13 млн.чол. до 2,16 млн.чол. або на 1,4%. Їхня питома вага знизилася з 15,1% до 14,9% (у 1970 р. – 14,7%)

У середині економічних районів чисельність робітників по областях збільшувалась нерівномірно. Так, у Донецько-Придніпровському економічному районі, найбільш інтенсивно цей процес відбувався у Кіровоградській області, де кількість робітників збільшилась на 4,35. У Полтавській області на 2,0%. В інших областях зростання цього показника було незначним. Наприклад, в Донецькій області він складав 0,1%, в Дніпропетровській – 0,3%.

У Південно-Західному економічному районі ці процеси проходили інтенсивніше. Більш високими темпами тут збільшувалась чисельність робітників Рівненської області – на 9,3%, Київської – на 8,1%, Івано-Франківської – на 7,7%, Хмельницької – на 7,4%, Тернопільської – на 6,5%, Черкаської – на 6,0%. Найбільш низьким був показник по місту Києву – 0,32% та Житомирській області – 1,1%.

У Південному економічному районі по всіх чотирьох областях збільшення чисельності робітників було незначним. Найбільш високе у Миколаївській області – 3,5%, найбільш низьке – в Одеській та Херсонській – відповідно по 0,7%. Питома вага робітників у загальній кількості робітників та службовців всюди коливалась в межах 68%-74%¹¹.

Аналіз показує, що у більшості випадків вищі темпи збільшення кількості робітників були характерні для областей, які у попередні десятиріччя були менш індустріальними. У той же час, кількість робітників таких промислових областей, як Дніпропетровська, Донецька, Харківська, майже не збільшилась. Ця тенденція пов'язана з тим, що у першій групі областей ще були деякі резерви, звідки до робітництва вливалось нове поповнення, а також можливості подальшого розширення галузей народного господарства, у яких висока питома вага робітників, чого вже майже не було у другій групі областей.

В основі існування загонів робітництва лежить поділ суспільного виробництва на галузі. До основних відносять індустріальний, аграрний та загін робітників сфери обслуговування. У свою чергу, кожне із цих соціальних утворень має складну внутрішню структуру, яка відображає особливості тієї чи іншої галузі.

Не всі загони робітників в умовах тоталітарного соціалістичного суспільства мали однаково високий статус, що було пов'язано з відомою комуністичною концепцією про індустріальних робітників. Згідно з нею, провідне місце займали робітники промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку, яких марксистські теоретики називали індустріальними робітниками. Їхній статус вони обумовлювали тим, що ці групи робітників пов'язані з великим машинним виробництвом, з більш передовою, у порівнянні з іншими, технікою та технологією, сконцентровані у великі трудові колективи.

Як у 70-і, так і у 80-і рр. питома вага індустріальних робітників складала приблизно дві третини, що в цілому не притаманне індустріальному суспільству і говорить про вкрай низький технологічний рівень виробництва та незадовільну ефективність економічного механізму в цілому. Динаміка росту була така: з 1970 по 1987 рр. їх кількість збільшилась з 7,8 млн. чол. до 9,3 млн. чол., тобто на 19,2%. Основний ріст був

характерним для 70-х років, на які припадає 16,7% зростання. До початку 90-х років кількість індустріальних робітників у країні майже стабілізувалася¹², а сьогодні внаслідок кризових явищ в економіці почала швидко зменшуватися.

Якщо робітники індустріальної сфери були стержнем виробництва в цілому, то найбільш чисельними серед них були робітники промисловості. Динаміка кількісних змін серед них була такою: з 1970 по 1987 рік вони збільшили свої лави з 5,1 млн.чол. до 6,2 млн.чол. або на 21,6%. З 1970 по 1975 рік середній щорічний приріст складав 84,8 тис.чол., з 1975 по 1980 рік – 105,0 тис.чол., з 1980 по 1985 рік – 29,1 тис.чол. З 1985 по 1986 рр. кількість промислових робітників збільшилася на 17,5 тис. чол., але потім зменшилася за рік на 31,0 тис.чол.^{13 14}.

Таким чином, протягом двох останніх десятиріч темпи кількісного збільшення цього заgonу робітників України знижувалася, а в останні роки навіть відбувалося їх кількісне зменшення. В майбутньому, за нашими прогнозами, цей показник внаслідок кризи в Україні буде зменшуватися.

У промисловості також йшов процес «старіння» промислово-виробничого персоналу. Наприклад, середній вік робітників та службовців з 1977 по 1987 рік виріс з 36 до 38 років. Питома вага працюючих у віці до 25 років – з 21,5% до 15,0%, 35-39 років та 40-44 рр. – відповідно з 16,2% до 14,0% і з 12,0% до 9,45. Натомість групи у віці 25-29 років підвищили свою питому вагу з 15,1% до 15,3%, 30-34 роки – з 10,2% до 14,6%, 45 років і більше – з 25,0% до 31,6%¹⁵.

Відбувався перерозподіл темпів росту в галузевій структурі промислових робітників. Так, всупереч тенденціям, які спостерігаються в індустріально розвинених країнах, кількість робітників машинобудування та металообробки з 1970 по 1986 рр. зросла на 44,5%, електроенергетики на 18,2%, скляної та фарфоро-фаянсової промисловості на 36,2%, вугільної на 19,5%, а чорної металургії, навпаки, зменшилася на 3,5%¹⁶.

Аналіз показує, що нові поповнення промислових робітників України були пов'язані з новими професіями, що вимагали спеціальних знань, відрізнялися певним рівнем механізації праці. На користь цього свідчать такі дані: у період з 1975 по 1985 рік в промисловості України кількість апаратників зросла на 12,1%, автоматників на 19,5%, газозварників, газорізальників, електрозварників – на 20,0%, гальванників на 15,8%, лаборантів на 16,9%, операторів – більш ніж в два рази. В той же час кількість представників деяких професій, пов'язаних з малоінтелектуальною, важкою фізичною працею, скоротилася. Наприклад, кількість вантажників за ці роки зменшилася на 3,06%¹⁷.

У другій половині 80-х років в Україні особлива увага приділялася капітальному та житловому будівництву. У зв'язку з цим, а також завдяки поступовому впровадженню в цю галузь нових технологій, кількість робітників на будівельно-монтажних роботах виросла з 972,9 тис.чол. до 1013,4 тис.чол. або на 4,2%. У попередні роки, в зв'язку зі зменшенням уваги до цієї галузі на користь галузей, які були пов'язані з ВПК, спостерігалася протилежна тенденція. З 1970 по 1975 роки середній щорічний приріст робітників будівельних професій складав 8,4 тис.чол., з 1975 по 1980 роки відбулося їх зменшення в середньому на 16,4 тис.чол. за рік, яке тривало і з 1980 по 1985 рік складало в середньому за рік 5,1 тис.чол. Лише з 1985 року, коли житлова проблема стала особливо гострою і галузі стали приділяти більше уваги, помітно їх збільшення, яке в наступні два роки складало в середньому за рік 20,3 тис.чол.¹⁸.

Позитивним явищем у розвитку цієї галузі був випереджувачий ріст продуктивності праці по відношенню до збільшення кількості робітників. Так, з 1985 по 1987 роки кількість будівельників у середньому за рік зросла на 2,1%, а продуктивність праці на 4,0%^{19 20}. Але все одно показники будівництва в країні були набагато нижчими від світових.

У цей час помітною була тенденція падіння питомої ваги робітників та службовців транспорту та зв'язку. В період з 1985 по 1987 роки відбулося їх зменшення з 8,3% до 8,0%. А в попередній період, навпаки, відбулося збільшення. Так, з 1970 по 1980 роки

визначився ріст з 7,6% до 8,2%, а з 1985 року збільшення дійшло до 8,3%.

Розглянемо, як відбувалася зміна чисельності робітників по кожній галузі. В період з 1985 по 1986 роки лави робітників – транспортників в Україні скоротилися на 17,0% тис.чол. або на 1,2%. З 1970 по 1983 роки кількість робітників галузі збільшилася на 257 тис.чол. або на 21,0%, проте їхні лави почали скорочуватися. Так, з 1982 по 1985 роки кількість робітників залізничного транспорту зменшилася на 1,2%, автотранспорту на 1,3%. Стабілізувалася кількість робітників зв'язку. У період з 1985 по 1986 роки вона знаходилася в межах 216,0 тис.чол. Проте таке становище було не завжди. З 1970 по 1983 роки кількість робітників галузі збільшилася на 20,4%, потім до 1985 року цей показник знизився на 0,9% і у 1985 та 1986 рр. не змінювався²¹, що свідчить про те, що галузь не розвивалася належним чином – не вступали в дію нові АТС, повільно йшов процес впровадження нових послуг, тощо.

В умовах НТР відбувався досить широкий ріст однієї з найбільш висококваліфікованих верств робітників – представників виробничих підрозділів наукових установ. Побічні розрахунки показують, що їх частка у робітничому класі України була незначною, але мала тенденцію до зростання. На жаль, ця соціальна група працювала головним чином у галузях, які пов'язані з ВПК.

За своїм змістом праця цих робітників органічно поєднувала в собі розумові та фізичні затрати. Це пов'язано з тим, що вона, з одного боку, мала індустріальний характер, з другого ж, під час виконання виробничих завдань, представники цієї верстви витрачали немало творчої енергії. Виготовляючи, наприклад, дослідні зразки виробів, вони беруть безпосередню участь в їхній розробці і доробці.

Досить чисельним залишався загін аграрних робітників України, зайнятих у сільському, водному та лісовому господарствах. Але ми не будемо розглядати, які кількісні зміни відбулися у цьому заgonі через те, що вони хоча і відрізнялися за формами власності від колгоспників, проте за характером праці, її умовами та соціальним статусом вони стояли ближче до останніх, ніж до робітників.

Розвиток робітників сфери обслуговування України проходив такими напрямками: питома вага працівників торгівлі, громадського харчування, матеріально-технічного забезпечення, збуту, заготовок серед населення країни з 1970 по 1980 роки виросла з 7,0% до 7,7%. Проте, потім показник стабілізувався і до 1987 року залишився без змін²².

В абсолютних величинах кількість робітників сфери обслуговування продовжувала збільшуватися швидше, ніж у більшості індустріально розвинених галузях. У торгівлі, громадському харчуванні і т.п. середній щорічний приріст з 1970 по 1975 роки складав 38,6 тис. чол.; з 1975 по 1980 роки на 18,6 тис.чол., з 1980 по 1985 роки – 4,6 тис.чол., з 1985 по 1986 роки на 8 тис.чол. Питома вага цих робітників у робітничому класі України з 1970 по 1986 роки виросла з 9,8% до 10,2%.

Як видно з наведених даних, темпи збільшення кількості робітників цього «периферійного» заgonу протягом 70-х – першої половини 80-х років також знижувалися.

Подібні тенденції були характерні і для робітників житлово-комунального господарства та невиробничих видів побутового обслуговування населення. Тут з 1970 по 1986 роки кількість робітників зросла з 444 тис. до 742 тис. чол. або на 67,1%. З 1970 по 1975 роки середній щорічний приріст складав 28,4 тис.робітників, з 1975 по 1980 роки – 19,8 тис.робітників, з 1980 по 1985 роки – 7,4 тис.робітників, з 1985 по 1986 роки – 20 тис.чол. Питома вага цього заgonу серед робітників республіки виросла з 3,8% до 5,1%.

Соціальний розвиток цих категорій робітників України характеризувався такими тенденціями. Поступово праця робітників, хоча і повільними темпами, механізувалася. При спорудженні нових торговельних об'єктів перевага віддавалася універсамам, торговельним центрам, великим спеціалізованим магазинам. У практику роботи входили електронні ваги, касові апарати, посудомийні машини тощо.

Проте, незважаючи на певні позитивні зміни, багатьма показниками сфера

обслуговування дуже відстала від індустріальних галузей, а велика кількість працівників цих галузей постійно отримувала нетрудові доходи.

Таким чином, робітництво України було і досі залишається найбільш чисельною соціальною групою суспільства. Проте темпи його зростання у 80-х роках швидко знижувалися, а на початку 90-х спостерігається його кількісне зменшення. Очевидно, що в майбутньому, при переході на реальні ринкові відносини, нарешті почне зростати значення якісних показників робітників: визначальними стануть рівень їхньої освіти, кваліфікація, показники трудової діяльності.

Час постійно вимагає, щоб кількісний та якісний розвиток робітників України йшов шляхом індустріально розвинених держав, щоб деякі риси, набуті ними в період тоталітаризму, назавжди були стерті з їх соціального портрету.

1. Watson T.J. Sociology, work and industry. - London, 1980. - Д.154. .
2. Work is here to stay, alas. Salk Lake City, 1973. p.10-11. 1973.
3. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Статистический ежегодник. - К., 1988. - С.240.
4. Социальное развитие СССР: Статистический сборник. - М., 1990. - С.49.
5. Рабочий класс СССР в условиях развитого социализма. - Т.1. - К., 1980. - С.145.
6. Клопов Є.В. Рабочий класс СССР: Тенденция развития в 60-70-е годы. - М., 1985. - С.138.
7. Управление трудовыми ресурсами: Справочное пособие. - М., 1987. - С.5.
8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. - Т.5. - М., 1973. - С.38-40.
9. Поточний архів Львівського обласного управління статистики.
10. Труд в СССР: Статистический сборник. М., 1988. - С.111.
11. Поточний архів Львівського обласного управління статистики.
12. Мороз А.В., Судариков Н.С. Социально-классовая структура советского общества: основные тенденции в условиях перестройки. - Львов, 1989. - С.31.
13. Труд в СССР: Статистический сборник. - М., 1988. - С.51.
14. Мороз А.В., Судариков Н.С. Социально-классовая структура советского общества: основные тенденции в условиях перестройки. - Львов, 1989. - С.31.
15. Поточний архів Львівського обласного управління статистики.
16. Мороз А.В., Судариков Н.С. Социально-классовая структура советского общества: основные тенденции в условиях перестройки. - Львов, 1989. - С.78.
17. Поточний архів Львівського управління статистики. - С.79-80.
18. Труд в СССР: Статистический сборник. - М., 1988. - С.57.
19. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Статистический ежегодник. - К.1988. - С.204.
20. Поточний архів Львівського обласного управління статистики. - С.57.
21. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Статистический ежегодник. - К.1988.
22. Поточний архів Львівського обласного управління статистики. - С.238.

Віра Бурдяк
(м.Івано-Франківськ)

МОДЕЛІ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ століття в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), що входили до світової системи соціалізму, відбулися трансформаційні зміни. В країнах регіону (за винятком колишньої Югославії та Румунії) відбулись безкровні революції, так звані "ніжні", "оксамитові". Наслідком розпаду біполярної системи політичного протистояння та перерозподілу зон впливу в Європі стали сприятливі міжнародні, політичні та економічні умови щодо реінтеграції країн ЦСЄ у європейський соціально-політичний та економічний простір. Впродовж останнього десятиліття серед цих країн виділилися окремі групи, що обрали для себе різні шляхи розвитку. Існує багато ознак, за якими можна виміряти ступінь їх прогресу в цей період: економічний успіх, здатність консолідувати демократичні інституції, зрештою, заходи по інтеграції в європейські структури. Оскільки останній критерій певним чином виступає поєднанням перших двох, то саме з нього доцільно, на нашу думку, розпочати огляд загального стану посткомуністичної політики країн ЦСЄ 90-х рр.

На фоні краху системи "реального соціалізму", природною і привабливою моделлю суспільного розвитку вбачалася західна – з її порівняно стабільною і ефективною економікою, сталими і сильними демократичними інститутами, розвинутою соціальною сферою, надійною системою колективної безпеки. В залежності від обставин, що склалися в тій чи іншій країні в конкретний період, від розстановки опозиційних сил в ідейно-політичній боротьбі, в якості об'єкта для наслідування висувалися різні конкретні взірці: "шведська модель", англійська чи американська двопартійна політична система, іспанський варіант досягнення громадянського миру тощо. Зазвичай більшість впливових громадсько-політичних сил (одні – без будь-яких суттєвих застережень, інші – з певною пересторогою) висловлювали бажання "вписатися" в західний політичний і економічний простір, освоїти основні євроатлантичні цінності, що мають загальнолюдське значення. Водночас при цьому постійним рефреном звучало застереження про необхідність врахування і збереження національної самобутності та історичних традицій своїх країн.

Отож, спільна мета, що об'єднувала посткомуністичні країни з початку трансформаційних перетворень, полягала в бажанні стати подібнішими до країн Західної Європи. Залишалось незрозумілим, що більше приваблювало – демократія чи економічне процвітання країн Заходу, але сила мотивації колишніх соціалістичних країн стати подібними до країн Заходу радикально відрізнялася. Найбільшою опозиційністю вирізнялися погляди росіян, серед яких звучали серйозні сумніви стосовно прийнятності будь-якої західної моделі для Росії, тоді як серед чехів бажання "повернутися до Європи" було просто шаленим. Прагнення вступу до європейських структур і важливість цього кроку ґрунтувалися не лише на практичних міркуваннях, але й на емоційних факторах.

Різні події, що відбувалися у світі прискорювали процес прийняття країнами остаточного рішення про вектор подальшого розвитку. Так, розпуск Організації Варшавського Договору (ОВД) створив для колишніх її членів складні проблеми. Утворився вакуум безпеки в регіоні, а разом із цим виникла потреба вироблення стратегії національної безпеки для кожної країни зокрема. Виникли труднощі з реалізацією договору про звичайні збройні сили і озброєння в Європі, оскільки раніше переговори про укладення договору велися на блокувній основі, а після розпаду ОВД і СРСР встановлені в договорі квоти виявилися застарілими і вимагали перегляду. Тому політичні еліти країн ЦСЄ вимушені були швидко вирішувати проблеми політичного, економічного розвитку та забезпечення національної безпеки.

Насамперед прагнення "приєднатися" чи "повернутися" в Європу, куди звернули свої погляди всі посткомуністичні країни, зорієнтувало їх на тісніші зв'язки з існуючими інституціями ЄС, на зближення з фінансовими установами Європи й світу, на структурні

зміни, що головним чином стимулює МВФ, і котрі не могли вписатися в існуючі реалії економіки країн цього регіону, зрештою – в першу чергу до ЄС і НАТО. Нова орієнтація не відповідала ні політичним структурам, що існували в країнах ЦСЄ, ні європейським інтеграційним процесам. Для трансформованих еліт попереднього суспільного устрою це було скоріше бажанням, ніж можливістю, а для Західної Європи – лише збільшувало тягар проблем, які необхідно було вирішувати.

Відомо, що претенденти на вступ у ЄС і НАТО повинні відповідати досить жорстким критеріям у політичній, економічній, правовій та військовій сферах. Ці критерії в чомусь співпадають, а в чомусь є специфічними для названих організацій. Основні вимоги до країн-кандидатів на повне членство включають: забезпечення в даній країні верховенства закону, дотримання прав і свобод людини, гарантію прав національних меншин, урегулювання на базі міжнародних правових норм територіальних та етнічних суперечок з іншими державами; включення в єдине правове поле Євросоюзу, що також передбачає передачу останньому частини прав, пов'язаних з національним суверенітетом, освоєння правового масиву, що включає в себе майже 25 тис. різних нормативних актів; наявність ринкової економіки, здатної витримати конкуренцію, в тому числі і серед країн ЄС; встановлення громадського контролю над військовими відомствами; реорганізацію і приведення у відповідність із стандартами НАТО збройних сил і озброєння, інфраструктури і бюджету¹.

Для досягнення необхідного рівня розвитку кожній з країн-кандидатів потрібно провести цілий ряд реформ, пройти важкий і довгий шлях змін. Реалії політичного і економічного життя, що склалися в окремих країнах ЦСЄ, різноманітність і масштабність вказаних вище вимог (зважаючи, що перелік далеко не повний), дозволяють зауважити, що їх виконання для багатьох країн є надто важким випробуванням. Принципово важливо, що країни мають далеко не однакові внутрішні і зовнішні передумови, різний ступінь наблидження до європейських параметрів. Саме цим можна пояснити той факт, що кандидати на вступ до європейських структур рухаються до бажаної мети не разом, не однією групою, а в певній послідовності, яку визначають ЄС і НАТО. Десять держав ЦСЄ змогли досягнути узгодження асоціації і стати кандидатами у члени ЄС: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія². Впродовж 1994-1996 рр. ці країни подали офіційні заяви про прийняття їх до ЄС в якості повноправних членів³. Це ще раз засвідчило обраний країнами шлях подальшого розвитку – інтеграції в Європу.

Хоча у ЄС і НАТО відсутня єдність думок щодо послідовності прийняття названих країн в організації, проте вже в середині 90-х рр. "черга" претендентів почала набирати певних (але ще не остаточних) обрисів. З'явилися "правофлангові", "середняки" і "відстаючі". Болгарські науковці А.Георгієв та І.Іванов, використавши, як головний критерій, успіхи в політичних та економічних перетвореннях, запропонували своє бачення готовності посткомуністичних країн до вступу в ЄС і НАТО. Вони поділили країни ЦСЄ на п'ять груп наступним чином (зберігається авторський порядок черговості кожної країни):

1. Словенія, Чехія, Польща, Угорщина і, можливо, Словаччина, хоча тут існують серйозні проблеми стосовно її політичної репутації;
2. Естонія, Литва і Латвія (всупереч деяким відмінностям в результативності економічних реформ та проблем в сфері прав людини);
3. Болгарія і Румунія – держави з подібними економічними труднощами, викликаними повільним здійсненням структурної реформи власності;
4. Хорватія, Македонія і Албанія – країни, які об'єднують деякі "постюгославські" проблеми;
5. Республіки колишнього Радянського Союзу – Україна, Білорусь, які в європейському контексті сприймаються диференційовано⁴.

Західні дослідники Р.Хендерсон і Н.Робінсон висловлюють іншу точку зору на черговість прийняття посткомуністичних країн до європейських та євроатлантичних структур. "При аналізі моделей членства в міжнародних організаціях важко уникнути форми історичного детермінізму, – підкреслюють вони. – Переконавливий факт, що країни ЦСЄ, які були частиною Австро-Угорської імперії, загалом перебувають на вищому рівні

розвитку демократичних і соціальних основ суспільства і мають кращий шанс на членство в ЄС⁵. До речі, такої ж думки дотримується і львівський дослідник К.Бондаренко, зазначаючи, що "навіть нині, через 80 років після руйнування імперії, колишні землі, що входили до її складу, зберігають певну культурно-духовну спорідненість. Австрія заклала надто глибокий фундамент "спільного дому", який, виявляється, дуже важко зруйнувати⁶.

На нашу думку, не варто забувати і про зворотний бік процесу – своєрідність географічного розміщення ЦСЄ, відома густота населення та його маргінальність спричинили тісний взаємозв'язок і взаємовплив культур націй, що проживають тут. Часто їх власні культурні цінності та ментальність, що тривалий час формувалися, взаємодіючи з різними культурними традиціями, а іноді навіть різними рівнями соціального, економічного та культурного розвитку, зазнавали небажаного розвою. Отже, слід відзначити не лише позитивні моменти цього суперечливого процесу взаємодії – такі як збагачення культур народів регіону, але наявність і негативних наслідків – пряму чи опосередковану девальвацію соціокультурних особливостей окремих етносів чи створення за певних історичних умов вкрай радикальних субкультур.

Р.Хендерсон і Н.Робінсон, поділивши країни ЦСЄ на чотири групи, пропонують свою схему європейської інтеграції. До групи лідерів відносяться країни, що на їх погляд, найкраще структурно підготовлені до вступу – Чеська Республіка і Словенія, які були під владою австрійців. Угорщина і Польща займають середню позицію. А дві країни з найбільшими проблемами – Словаччина і Хорватія, що були свого часу під угорським правлінням, ставши молодими демократичними державами, продовжують боротьбу за новоотриманий статус державності та з існуючими конфліктами стосовно національної ідентичності. Словаччина ризикувала бути виключеною з групи лідерів на членство в ЄС, а Хорватія до цієї групи і не входила, оскільки була втягнута у війну з самого початку проголошення незалежності.

Від лідерів дещо відстають інші держави, які дослідники умовно поділяють на три групи⁷. До першої групи, що становить окрему категорію, відносяться три балтійські держави. В минулому радянські республіки – Латвія та Естонія і меншою мірою Литва – спадкували значні проблеми, пов'язані з питаннями громадянства, через проживання в них значної кількості росіян. Загальною рисою, яка відображає минулу історію цих країн, є те, що переважна частина населення сповідує протестантизм або католицизм, і жодна з них не була радянською у міжвоєнний період. За багатьма параметрами країни Балтики відповідають рівню кандидатів на вступ до ЄС.

До другої групи ввійшли держави Південно-Східної Європи, де традиційного поширення набуло православне або мусульманське віровчення і які в минулому перебували під оттоманським правлінням. Шанси Болгарії та Румунії на інтеграцію у європейську структуру були вищими, ніж у колишніх югославських республік – Македонії та існуючої зараз Федеративної Республіки Югославії. Ці країни відрізняються за шляхами переходу від соціалізму, а також різною здатністю частини колишніх комуністичних еліт залишатися при владі у випадку проведення реформ. Католицька Хорватія також претендувала на членство у цій групі лише тому, що в середині 1990-х рр. не вписувалася в інші групи.

До останньої групи відносять Росію, Білорусь, Україну та Молдову. Ці чотири країни значно відрізняються одна від одної, проте мають найгірші шанси інтеграції у європейську структуру. Нарешті, Боснія і Герцеговина не потрапили в жодну із груп запропонованої класифікації, це – єдина з посткомуністичних держав, чиє майбутнє залишається під сумнівом. Як побачимо нижче, прогнози і болгарських, і західних дослідників стосовно одних країн підтвердилися, а відносно інших мають певні розбіжності з реальним перебігом подій.

У 1998 р. Європейський Союз розпочав переговори з деякими країнами стосовно їх вступу в цю організацію. З центральноєвропейських країн на переговори були запрошені Угорщина, Польща, Чехія та Словенія. Серед претендентів "другої хвилі" називають Болгарію, Словаччину і Румунію, переговори з якими можуть, за прогнозами, розпочатися через 3-4 роки. Водночас відзначимо, що свою належність до ЦСЄ активно підкреслює зараз із нових південнослов'янських держав не лише Словенія, але і Хорватія.

Президент Хорватії Ф.Туджман без натяків заявив, що його країна належить Центральній Європі, а не Балканам. Зокрема, він запропонував Сабору (хорватському парламенту) законодавчо заборонити будь-яке політичне об'єднання Хорватії з державами, що виникли на території колишньої СФРЮ. На його думку, інтеграція з Боснією, Югославією чи Македонією "означала б крах всього того, що країна досягла, пройшовши важкий шлях до самостійності і незалежності". При цьому входження в ЄС і приєднання до натовської програми "Партнерство заради миру" були проголошені безпосередньою метою зовнішньої політики Хорватії⁸.

Лідери тих посткомуністичних країн, які не потрапили в перші ряди кандидатів в основні єв्रोструктури, розуміють, що головні причини цього відставання лежать у їх "власному домі". Водночас розпочинаються активні спроби, використовується різноманітна аргументація з метою досягнути більшої прихильності впливових західних кіл, інститутів, окремих лідерів, щоб прискорити процес свого включення в Європу.

Переговори 1998 р. виявили цілий ряд проблем в рамках самого Євросоюзу. Вони засвідчили, що позитивне вирішення питання про вступ до ЄС залежить як від здатності країн-кандидатів привести своє законодавство та демократичні перетворення у відповідність з такими у країн-членів ЄС, так і в значній мірі від власної здатності Євросоюзу реформувати себе, підготуватися до прийому нових членів, зваживши, наскільки він спроможний фінансувати економічну модернізацію ЦСЄ, враховуючи свої стратегічні інтереси. Зрозуміло, що виникнення негативних процесів як латентного розвитку конфліктних зон вимагатиме від економічно розвинутих держав ЄС все більших інвестицій для підтримки стабільності у різних вимірах. Проблематичним залишилося також питання реалізації єдиної аграрної політики для держав ЦСЄ вже як членів ЄС. Відомо, що сільськогосподарська політика Співтовариства (Common agricultural policy – CAP) за бюджетом посідає перше місце в його діяльності. Серед основних принципів CAP зазначені такі: єдині ціни, фінансова солідарність та преференції ЄС – як аграрні субсидії держав-членів ЄС. Вартий уваги і той факт, що найсильніші країни європейської інтеграції – Німеччина, Нідерланди, Швеція та Австрія сплачують у бюджет ЄС найбільший внесок, що свідчить про латентне визрівання конфліктної ситуації, якій можна запобігти лише шляхом реформування інституцій ЄС. Більше 80% видатків бюджету ЄС припадає на спільну аграрну політику та структурну політику ЄС і це в той час, коли очікується вступ нових "бідних" держав ЦСЄ до Євросоюзу⁹. Отже, без змін у CAP Євросоюзу – рішення про прийняття будь-якої колишньої комуністичної країни (особливо Польщі, яка є одночасно і великою, і аграрною) може бути відхилене. Певна річ, що окрім цього, реалізація Єдиної аграрної політики серед країн ЦСЄ вимагатиме реструктуризації відносин власності на землю, зближення рівнів розвитку сільського господарства між ЄС та країнами ЦСЄ, перерозподілу системи квот тощо.

Ставлення НАТО до прийому нових членів із посткомуністичних країн, що претендували на членство в організації, було різним. Вказані країни розраховували вступом до НАТО забезпечити собі і всьому регіону сприятливі політичні, а в перспективі і економічні умови розвитку. Падіння берлінського муру в 1989 р., що символізувало кінець епохи холодної війни та розпад Радянського Союзу в 1991 р. відкрили шлях до діалогу та співпраці між Заходом і Сходом. Зміни сприяли формуванню клімату безпеки і НАТО скористалося цією нагодою, щоб адаптувати Альянс до нових умов, запросило нових членів та розвиває нові форми партнерства з метою поширення миру і стабільності в усьому Євroatлантичному регіоні¹⁰. Важливо зазначити, що розширення НАТО є відкритим, тривалим процесом, а не одноразовою акцією.

На Мадридському самміті в липні 1997 р. члени Альянсу знову підкреслили, що НАТО залишається Організацією, відкритою для вступу нових членів згідно зі Статтею 10 Північноатлантичного договору, і що Альянс продовжуватиме запрошувати нових членів, які спроможні втілювати в життя принципи Договору та робити свій внесок у безпеку євroatлантичного регіону¹¹. Очікується, що Альянс протягом наступних років запросить до співпраці країни, які бажають і спроможні взяти на себе відповідальність та зобов'язання, що випливають з членства в Організації. Тоді ж у Мадриді, в результаті складного і всестороннього процесу обговорення та інтенсивного індивідуального діалогу

з зацікавленими країнами-партнерами, глави держав та урядів членів Альянсу запросили Чеську Республіку, Угорщину та Польщу розпочати переговори про вступ до НАТО. Після цього рішення восени 1997 р. відбулися переговори з кожною запрошеною країною окремо, а в грудні 1997 р. були підписані Протоколи про вступ з кожною з трьох держав. Ці Протоколи про вступ вимагали ратифікації усіма 16 членами Альянсу згідно з їх власними національними процедурами. НАТО постановило завершити процес ратифікації таким чином, щоб запрошені держави здали на зберігання свої документи про приєднання до Вашингтонського договору і стали членами Альянсу до 50-ї річниці підписання Вашингтонського договору в квітні 1999 р.¹²

На Мадридському самміті на вимогу США з числа перших претендентів на вступ до НАТО були виключені Словенія та Румунія, хоча їх інтереси лобіювали Італія, Франція та інші члени. Тим часом, за деякими оцінками, румунські збройні сили є найбоекватнішими серед армій учасників колишнього Варшавського Договору і перебувають під ефективним громадським контролем. Відверто ображеною виявилася і Словенія, прем'єр-міністр якої Я.Дрновшек ще в вересні 1996 р. твердо заявляв, що його країна буде в числі перших нових членів НАТО, на що вже одержано схвалення сенату США¹³.

На січневому 1994 р. Брюссельському самміті Північноатлантичної ради НАТО впровадило ініціативу "Партнерство заради миру" (ПЗМ), що додало нового виміру відносинам між Альянсом та країнами-партнерами, який уможлиблює практичну співпрацю між військовими різних країн-учасниць. Програма ПЗМ практично була відкрита для будь-якої посткомуністичної країни, де не було військових конфліктів. В той час за цим критерієм не входили Боснія, Герцеговина, Хорватія та частина Югославії. Серед колишніх радянських республік СРСР прагнення до вступу висловили Білорусь та Молдова. Проте шанси на повне членство в НАТО обмежені. Коли у липні 1996 р. Конгрес США проголосував за надання 60 млн. \$ військової допомоги для підготовки до вступу в НАТО Чеської Республіки, Угорщини і Польщі, але не Словаччини, стало зрозумілим, що лише цим трьом країнам віддали перевагу при прийнятті у члени НАТО.

Як бачимо, наприкінці ХХ ст. орієнтація на культурно-цивілізаційні процеси в Європі та загальноєвропейські цінності стала домінуючою тенденцією в розвитку політики держав ЦСЄ. Логічним наслідком загальноєвропейського процесу інтеграції стане приєднання держав ЦСЄ до Європейського Союзу. Їх поступове та диференційоване входження до Євросоюзу відбуватиметься, на думку експертів, впродовж 2002-2006 рр.¹⁴ Досягнення успіху в процесі інтеграції залежить не лише від прагматичного підходу до справи самими країнами ЦСЄ, але також і від реалізації ЄС політики компромісів як пошуку рівноваги між інтересами обох сторін стосовно фінансування і дотацій. Нездоланні перешкоди європейської інтеграції для країн ЦСЄ пов'язані з досягненням відповідності високим критеріям європейського рівня.

1. Copenhagen Peace Research Institute. (COPRI). Working Papers. – 1998. – 15. – P.1-38.
2. Weidenfeld, W. (ed.) Central and Eastern Europe on the Way into the European Union, Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 1995.
3. Поздняков В., Ганжа С. Новые страны на пороге Европейского союза // Международная жизнь. – 1999. – № 3. – С. 37 – 44.
4. Иванов И., Георгиев А. България в поствоенния контекст на Балканите // България и НАТО: Недовършеният дебат. – София, 1997.
5. Karen Henderson and Neil Robinson. Post-Communist Politics. An introduction. Prentice Hall Europe. – L., 1997.
6. Бондаренко К. Міф Центральної Європи та перспективи виникнення центральноєвропейської цивілізації / Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 18-19 вересня 2000. – Чернівці: БУКРЕК, 2000.
7. Karen Henderson and Neil Robinson. Post-Communist Politics. An introduction. Prentice Hall Europe. – L., 1997.
8. Известия. – 1997. 17 июля.
9. Reform of the Structural Funds 2000-2006. Comparative analysis. EU Structural Funds. European Commission, Brussels (1999).
10. НАТО – Темі: Відділ інформації та преси НАТО. – Брюссель, 1999.
11. НАТО: Довідник / Видання присвячене 50-й річниці Альянсу- К., 1999.
12. Там само. – С. 89.
13. Демократія – 1996. 1 окт.; Независимая газета. – 1997. 9 июля; Известия. – 1997. 17 июля.
14. End the doubts // Business Central Europe. April, 1999.

Ігор Паньків
(м.Івано-Франківськ)

КАРАЇМИ НА ПРИКАРПАТТІ

На етнічній карті Івано-Франківщини залишили свій слід кримські караїми – один з найбільш малочисельних народів в масштабах не лише України, а й всієї землі. До наших днів залишились окремі представники цього народу, який опинився на межі вимирання та асиміляції внаслідок великих соціальних змін на початку ХХ століття, що підірвали життєві сили караїмської общини, котра концентрувалась переважно в Галичі.

Більшість дослідників¹ відносять караїмів до тюркської групи алтайської сім'ї народів, їхню мову до кипчацької групи тюркських мов, близьку до половецької, а з сучасних мов – до кримсько-татарської, кумикської і карачаєво-балкарської, пов'язуючи виникнення караїмського етносу з Хазарським каганатом. Будучи вихідцями з глибин Азії, на територію сучасної України, а конкретно в Крим, караїми поселились ще в IV столітті нашої ери разом з гунами².

В.Алексеев на основі краніологічних досліджень встановив спадкоємність між сучасними кримськими караїмами і хазарами та висловив припущення щодо формування караїмської народності в епоху сарматів³.

Зародження ідеології караїзму, релігійна назва котрої згодом переросла в етнізм для частини тюркських племен Криму, мала місце в перших століттях нашої ери. Як самостійне вчення, караїзм утвердився у VIII столітті нашої ери в Месопотамії. У VIII – XII століттях він поширився серед іранців, арабів, євреїв, греків, в общинах на території нинішніх Ірану, Іраку, Сирії, Єгипту, Ізраїлю і Туреччини. У VIII столітті вчення попало в Крим і розповсюдилось серед хазарів. Головним принципом вчення є необхідність самостійного вивчення Святого Письма (Старого Завіту) та відкидання усних доповнень до Біблії і тлумачень рабинів, об'єднаних у Талмуді.

Історія караїмів Галичини знає декілька етапів переселення з Криму. Щоправда, першоджерела до нас практично не дійшли, тому що головна їх кількість, котра знаходилась в кенасах Луцька і Галича була знищена під час пожеж відповідно 1813 і 1830 років⁴. Копія запису згорілої в кенасі книги про переселення караїмів в Галичину зробив в 1813 році галицький газан Абрагам Леонович. У ній сказано, що за умовами договору між князем Данилом Галицьким з одного боку і ханом Батием з другого, укладеного в 1250 році, хан дозволяє сотні караїмських родин переселитися з Криму в Галич⁵. Очевидно переселення караїмів в Галич і Луцьк було пов'язане з даниною, котру Данило Галицький зобов'язувався платити Золотій Орді, а караїми і татари, як піддані хана Батия, виступають як її збирачі. Крім того, караїми займались транзитною торгівлею⁶ між країнами Сходу і Галицько-Волинським князівством.

У 1398 році, після війни литовського князя Вітовта з татарами, у полон до литовців попало 380 караїмських родин. Із них 180 родин поселили в Галичі і 200 родин в містечку Красне, поблизу Луцька⁷. Непрямим доказом поселення караїмів в Галичині за князівських часів служить перше документальне, датоване 1578 роком. В цьому році король Стефан Баторій підтвердив давні права і привілеї "галицьких караїмів".

По території Прикарпаття караїми розселилися після 1688 року. Саме в цьому році король польський Ян Собеський дав дозвіл і навіть сприяв розселенню караїмів на території Речі Посполитої. "... І пішли караїми шукати собі нові місця, хто в селі, хто в місті. І розселились вони від гір карпатських до держави Замут"⁸.

У населених пунктах, де осідали караїми, вони проживали компактно, на одній вулиці. До сьогодні, в місті Галичі, де проживала найчисленніша караїмська община, збереглась Караїмська вулиця з одинадцятьма караїмськими будинками. Караїмський храм – кенаса також знаходився на цій вулиці до знесення у 1985 році. У населених пунктах Прикарпаття караїми були розселені дисперсно, по кілька сімей. Вони вели замкнутий спосіб життя і підтримували зв'язки лише зі своїми родинами. Замкнутість караїмських родин залишилась їх характерною ознакою і на початку ХХ століття, дозволивши вберегтися протягом століть даній етнічній меншині від асиміляційних

процесів.

Щодо заняття галицьких караїмів*, то вірогідно зразу після поселення вони збирали мито та займалися торгівлею. Про заняття караїмів торгівлею свідчить вже згадуваний нами локаційний привілей виданий Стефаном Баторієм в 1578 році. У ньому йде мова не про транзитну торгівлю між Сходом і Заходом, а про дрібну торгівлю в межах населеного пункту. Зокрема вони мали право на виробництво і продаж горілки в шинках, але тільки на своїй вулиці. Варто зазначити, що торгівля серед галицьких караїмів на початку ХХ століття занепадає до такої межі, що старожили, які проживали на Караїмській вулиці з 1930-го року, не пам'ятають жодного шинку⁹. Взагалі, на нашу думку, в попередніх століттях торгівля для караїмів в Галичині відігравала значно більшу роль. На користь такого припущення служить підтвердження права на заняття торгівлею у вже згаданому привілеї польського короля, а також прислів'я галицьких караїмів, наприклад, "Якщо гроші вкласти в товар, то відчуєш задоволення"¹⁰, яке побутує серед них з тих часів. Головним заняттям галицьких караїмів на новій батьківщині стало землеробство¹¹ та дрібне ремесло¹². Причому значну частину вирощеної продукції караїми продавали. Про товарний характер їхнього господарства свідчать приказки, котрі побутують серед караїмів до нині: "В саду пусто – грошей не густо", "Город без огірків – господар без грошей"¹³. Також одним із заняття караїмів в Галичі було візництво¹⁴. Описані заняття галицьких караїмів стосуються лише чоловіків. Караїмські жінки переважно ніде не працювали, лише виконували роботу пов'язану з домашнім господарством. Починаючи з ХХ століття частина караїмських жінок опановують професію педагога. Таким чином, на Прикарпатті караїми опанували заняття, децю відмінні від заняття їхніх кримських предків¹⁵ і успішно інтегрувались у місцеве суспільство.

Архітектура галицьких караїмів, особливо в тому вигляді, у якому вона існувала в минулих століттях, мало досліджена. Планування житла було різне і залежало від заняття та майнового стану власників будинків, але у всіх є типовим ґанок з колонами, прикрашений поверх капітелі різьбленим орнаментом¹⁶. Будинки у караїмів багатокімнатні, причому передня частина будинку вважалась чоловічою, а задня – жіночою. Кімнати мали прямокутну форму. Вздовж стіни в кімнаті стояв великий східний диван на низьких ніжках – сет. На сет зверху стелили матраси, а на них залежно від достатку – персидські або інші східні килими. Навколо нього, вздовж стін, караїми розкладали ряд довгих чотирикутних подушок, в дорогих шовкових або шерстяних наволочках, які мали назву чатма – яетих. Спеціальних ліжок не було, тому диван вдень служив для сидіння на ньому, а вночі був замість ліжка. На дивані сиділи по східному, підібравши ноги під себе. Їли караїми за маленьким круглим столиком (тирки), який стояв посередині кімнати. Навколо столика сиділи на підлозі по-східному. Їли караїми зі спільного великого мідного підносу, який замінював скатерть. Зараз матеріальних слідів проживання караїмів на Прикарпатті майже не залишилося, крім Галича, де збереглося на вулиці Караїмській одинадцять караїмських будинків. Поселення караїмів відрізнялись від решти будинків прикарпатців, як архітектурою будівлі, так і функціональним призначенням жилих кімнат та їхнім інтер'єром, який зберіг особливості архітектури східних народів, особливо кочівників.

Не дивлячись на замкнений характер життя, що вели караїми, на початок ХХ століття культурні взаємовпливи з місцевим населенням значно позначились, зокрема, і в архітектурі. Відійшло розділення будинку на чоловічу і жіночу половини. Хатній інтер'єр втрачав свій східний колорит і став тотожний з інтер'єром інших прикарпатських мешканців. На початку ХХ століття для будівництва житла караїми наймали майстрів не лише своїх, але і представників інших національностей¹⁷. Єдиною особливістю в архітектурі караїмів на початку ХХ століття, була обов'язкова наявність в їхніх будинках ґанку.

Ще більшого впливу зазнав одяг караїмів. На початку ХХ століття їхній повсякденний і святковий одяг був тотожний з вбранням галицьких міщан. Лише серед

* Під терміном "галицькі караїми" ми розуміємо всіх представників цієї народності на західноукраїнських землях. Ця назва закріпилась за ними через те, що центр розселення західноукраїнських караїмів знаходився в Галичі.

чоловіків зберігся головний убір – низькі темні каракулеві шапки – караїмки¹⁸.

У всіх народів їжа є одним з найбільш консервативних елементів традиційного національного життя. Тоді як повсякденна їжа караїмів не відрізнялась від їжі українського населення, у святковій та ритуальній їжі залишався відбиток багатомісячної історії народу. У ній домінують страви з баранини, тіста, а також – кисло-молочні продукти. Про важливість страв з баранячого м'яса на святковому столі караїмів свідчить приказка «Вівця весілля робить». З часів кочового життя цього народу, залишилась традиція використання при приготуванні національних страв виключно баранячого жиру¹⁹. Найбільш характерною їжею для караїмського столу є різноманітне поєднання ситої баранини з тістом. Причому баранина запікається з тістом без попередньої термічної обробки. Також є традиційним застосування в їжі в'яленої баранини. Через те, що в низинних районах Прикарпаття у 30 – 40-х роках ХХ століття вівчарство занепадає, бараняче м'ясо поступово виключається з раціону галицьких караїмів. Зокрема місцеві старожили²⁰ не пам'ятають кулінарних рецептів в котрих фігурує баранина. Але цікавим є той факт, що не дивлячись на те, що куряче м'ясо повністю замінило баранину, рецептура приготування страв і навіть назви цих страв залишились без змін.

Релігійні переконання наклали на харчування караїмів деякі обмеження. Зокрема вони не вживають свинину та окремі рибні страви.

Прикарпатські караїми демонструють чисто східну гостинність. Серед них побутує переконання, що гості в домі приносять щастя. Взаємовідносини в сім'ї галицьких караїмів визначались патріархальними традиціями, які визначали права і місце в сім'ї кожного її члена. Патріархальна влада глави сім'ї поширювалась на всіх її членів. Серед галицьких караїмів існувало прислів'я: «Дитини, котра спотворює слова батька, дружини, котра не слухає слів чоловіка, норовистого коня – голови всіх трьох кинь в одну купу». Хоча згідно із нормами звичаєвого права батько мав необмежену владу, випадків грубого деспотизму з його боку не було. Нерівноправне становище караїмської жінки посилювало право глави сім'ї в окремих випадках брати собі другу дружину. Правда, з середини ХІХ століття випадків полігамії серед прикарпатських караїмів нами не виявлено, на відміну від їх кримських одноплемінників. Подібно до місцевого населення прикарпатські караїми повторно одружувались лише у випадку смерті попередньої дружини.

Караїмська жінка була повністю відсторонена від громадського життя і лише на початку ХХ століття, згідно традицій, які склались серед українського населення Прикарпаття, таке становище жінки змінилося. Діти теж знаходились під владою глави сім'ї і вели себе у відношенні до батьків, а особливо до батька, підкреслено шанобливо. Батько мав право керувати долею своїх дочок до їх заміжжя, після чого вони попадали під владу чоловіка. Становище караїмських жінок почало змінюватися в бік збільшення їхніх прав з середини ХІХ століття. Відносини між іншими членами сім'ї склались також на основі патріархальної регламентації. Молодший брат підпорядковувався старшому, молодша сестра – старшій. З особливою шанобою всі члени сім'ї ставились до найстаршого брата, який був найближчим помічником глави сім'ї і в разі смерті батька ставав його правонаступником. Мати лише в дитинстві мала владу над синами, а після досягнення ними повноліття втрачала її. Більшу роль дружина відігравала у вихованні дочок. Про це свідчить і прислів'я, котре збереглося серед прикарпатських караїмів: «Добра мати – честь дочки». Караїмські жінки більше зберегли народні традиції, перекази, легенди. В. Філоненко, досліджуючи життя кримських караїмів, зауважив, що саме в караїмських жінок народні звичаї, відображені у фольклорі, мають навіть більше значення, ніж релігійні перестороги²¹. На нашу думку, таке твердження сповна стосується і жінок прикарпатських караїмів.

Караїмська жінка займала також підпорядковане становище в релігійній сфері і не лише не брала активної участі в релігійному культі, але навіть в кенасі для жінок відведена окрема галерея зі своїм входом і відгороджена від решти простору храму стіною з вузькими високими вікнами.

На початку ХХ століття патріархальні традиції серед прикарпатських караїмів відмирають. Це зумовлено тим, що подібно до місцевого населення у караїмів розширені сім'ї починають розпадатися на нуклеарні. Даний процес об'єктивно зумовив

переростання патріархальних традицій у патріархальні пережитки.

На становище караїмської жінки в сім'ї і в суспільстві справило свій вплив і громадсько-політичне життя на Прикарпатті в першій чверті ХХ століття. Так, після І світової війни при караїмському народному домі в Галичі діяло товариство караїмських жінок²². Хоча, в силу перерахованих вище причин, діяльність товариства обмежувалась організацією різноманітних лекцій для жіноцтва, присвячених питанням виховання, гігієни, домашнього господарства.

Громадське життя прикарпатських караїмів концентрувалось навколо караїмського народного дому, розміщеного в Галичі²³. Тут караїмські діти ставили театральні сценки на релігійну та світську тематику. Крім того, до визначених календарних свят караїми організували в народному домі аматорські театральні вечори і спектаклі. У ньому ж кожного тижня був урок релігії для караїмських школярів, часто тут з нагоди світських та релігійних свят діти отримували різноманітні подарунки.

Громадою прикарпатських караїмів керував голова, який обирався на шість років, і галицький священик – газан, що обирався на три роки.

З початку ХХ століття чисельність прикарпатських караїмів постійно скорочується. Особливо зменшилась їхня кількість під час ІІ світової війни, і також по її завершенні багато караїмів, особливо молодих, виявили бажання переселитися до Польщі. Сьогодні на Прикарпатті проживає всього вісім караїмів, своєю матеріальною культурою та господарською діяльністю вони не відрізняються від оточуючого українського населення і навіть в побуті користуються українською мовою.

1. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. – Москва, 1981. – 230 стр.; Колчак С.І. Населення українського Прикарпаття. – Львів, 1974. – 68 стор.; Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. т. III. 958 стор.; Токарев С.А. Этнография народов СССР. – Москва, 1958. – 210-211 стр.
2. Полканов Ю.А. Караи-крымские караимы турки. – Симферополь, 1997. – 20, 27 стр.
3. Алексеев В.П. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии. // В кн. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов среднего Поволжья. – Казань, 1971. – 232-255 стр.
4. Кефели А. Культурное наследие караимов Галича и Луцка. История и современность. // Наукові записки НАНУ. Випуск 4, – Київ, 1998. – 106 стор.
5. Єшвович Я., Юрченко Н., Юрченко І. Галицькі караїми // Дністрова хвиля, 1998р, №38. 7 стор.
6. Там само, с.7.
7. Кефели А. Названа праця. с. 107 – 108.
8. Єшвович Я., Юрченко Н., Юрченко І. Названа праця. С.7.; Кефели А. Названа праця. 108 стор.
9. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
10. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
11. Письмо из Галиции // Караимская жизнь, 1911, №2, 71 – 74 стр.
12. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
13. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
14. Януш Б. Кладбище в Кукизове // Караимская жизнь, 1912, № 8-9, 65 – 70 стр.
15. Полканов Ю.А. Названа праця, с. 62.
16. К этнографии караимства // Караимская жизнь. 1912, № 10-11, 29 – 32 стр.
17. Польові записи, Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
18. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
19. Этнография – Москва, 1982. – 74 стр.
20. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.
21. Філоненко В.И. Аталар созы. Караимские пословицы и поговорки // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, 1929, т. 3, 138 – 151 стр.
22. Єшвович Я., Юрченко Н., Юрченко І. Названа праця. 7 стор.
23. Польові записи. Єшвович Яніна Львівна, 1930 р.н., жителька м. Галича.

Дмитро Степовик
(м.Київ)

ІКОНИ МИХАЙЛА ХАЛАКА

Останнє десятиліття двадцятого віку має одну цікаву рису в релігійному житті України: бурхливе церковне будівництво. Це одне з небагатьох позитивних явищ на тлі помітної стагнації в економіці. Але це явище має своє пояснення. Український народ – народ християнський, незмінно відданий Богові, тому на Україні, незалежно від обставин життя, збудовано тисячі храмів. На відміну від цивільного будівництва, в церковному довгобудів нема, як і нема “заморожених”, тобто недобудованих, храмів. Як і в минулі віки, люди щедро жертвують на церкву.

Однак побудувати церкву – це ще далеко не все зробити для того, щоб вона функціонувала як храм Божий і задовольняла духовні потреби людей. У церквах київської традиції, тобто східної обрядовості, обов'язково потрібен іконостас як необхідна мистецька частина літургійного процесу. А саме з іконами у нас далеко не так все гаразд, як з храмовим, будівництвом. Це тому, що давно відійшли митці-професіонали, котрі знали богословські основи іконології, мали практичні навички в іконографії і знали непросту техніку малювання ікон. Адже іконологія, іконографія і матеріально-технічна сторона підготовки й виконання ікони становить зміст такого поняття, як “творення ікони”.

Зовсім недавно два провідних мистецьких заклади України, Українська академія образотворчого мистецтва й архітектури у Києві і Львівська академія мистецтв, відкрили у своїх структурах кафедри ікономалярства, чи, як вони ще називаються (щоб не дуже дратувати недавніх атеїстів), — сакрального мистецтва. Тобто мистецтва священного, бо латинське “сакра” означає “святий”. Не можна сказати, що з цими кафедрами все гаразд, що вони одразу почали готувати добрих ікономалярів. На жаль, ні, бо ще не визріла концепція сучасного українського ікономалярства, заснованого на вченні святих отців (блаженних Єронима й Августина, Діонісія Ареопіта, Івана Дамаскіна, Теодора Студита, отців Трульського і Сьомого Вселенського соборів) і заплідненого традиціями української ікони часів найвищого ступеня її розвитку в XVI, XVII та XVIII століттях.

Багато сучасних митців середнього і старшого покоління хочуть малювати ікони і беруться за цю справу, бо новозбудовані храми гостро потребують іконостасів і настінних малярських композицій: без іконостасу не можна розпочати відправ Божественної Літургії. Поспіх часто-густо породжує неякісну, неканонічну ікону, а то й відверту халтуру. А навіть коли митець (чи артіль митців) і докладають зусиль, аби малювати добре, вони, на жаль, не мають “ні керма, ні вітрил” у ділянці національної традиції іконографії, стилю української ікони. І тоді беруть альбоми з репродукціями російських ікон (“Тверская живопись”, “Новгородская икона”, “Ярославские фрески”, тощо), або ілюстровані книги з болгарського, сербського, грецького, руського, візантійського чи якогось іншого сакрального мистецтва переносять звідти не тільки композиції, але й колорит, всі оті численні деформації в іконі, дуже далекі від канонічності, від учення святих отців про ікони. Це – жахливий наслідок не тільки незнання богословських основ іконопису, але й наслідок нашої закоренілої меншовартості, коли посереднє або й відверто погане чужинське здається куди кращим за чудове, правильне і прекрасне своє. Цієї практики пора позбутись.

Приємно і радісно, що на тлі цього хапання чужого з'являються митці, які своїм розумом, часом навіть інтуїтивно, без професорських і доцентських викладів, приходять до розуміння необхідності продовження саме українських традицій ікони. Вони самотужки, з якогось внутрішнього поклику, осягають ту незаперечну правду, що українська школа ікони, яка остаточно склалася в козацько-гетьманську добу, є однією з найкращих у світі, бо вона найточніше відповідає положенням Сьомого Вселенського Собору (тобто найбільш канонічна) і має високі естетичні якості. Можливо, ці рідкісні

майстри дійшли до такого висновку з далекою прямою чи опосередкованою допомогою митців-ікономалярів української діаспори ХХ століття Петра Лапинського, Петра Холодного, Святослава Гординського, Михайла Осінчука, Михайла Дмитренка, Ювеналія Мокрицького, Христини Дохват, Віри Сенчук та ряду інших.

Серед тих, хто вже біля десяти років малює ікони за канонами Східного християнського сакрального малярства, в душі і стилі української національної традиції і на високому мистецькому рівні, я б назвав Івано-Франківського майстра Михайла Халака. Як і його молодший колега Василь Стефурак, Михайло дотримується п'яти основних вимог до ікони:

1. Ікона візуально відображає повноту змісту Біблії – втілення Бога в людському образі;
2. Ікона є зображальне вираження Священного Передання, історії Христової Церкви на землі через образи святих;
3. Ікона невід'ємна від літургійного процесу в його найвищому таїнстві – Святій Євхаристії;
4. Ікона є об'єктом молитви;
5. Ікона є найкращою прикрасою храму і людського помешкання.

До розуміння цих вимог Михайло Халак прийшов не в результаті високих студій, а як віруючий християнин, спостережливий митець. Звичайно, він переглянув численні альбоми з давніми російськими, греко-візантійськими, слов'яно-балканськими та іншими іконами. Чимось вони йому імпонували чимось ні, але справжній “здвиг серця” викликали в нього свої, рідні українські ікони. На жаль, прекрасна українська школа ікони не популяризується в нашій державі настільки, як інші виколи – їхніми країнами і державами. Це теж одна з ознак “колоніальної спадщини” у свідомості багатьох українців, і то на дуже високих владних рівнях. І все ж кращі українські ікони можна інколи побачити в музеях; а в репродукціях – у зрідка друкованих українськими видавництвами книгах та альбомах з питань ікономалярства.

Михайло Дмитрович Халак народився 10 травня 1951 року в селі Олешів, Тлумацького району, Івано-Франківської (тоді Станіславської) області. Любов до рисування і малювання змусила його шукати вчителя, який би навчив його малювати святих. У шкільні роки це було дуже небезпечно, тому альбомчик з такими малюнками Михайло ніколи не виносив з хати. Під час армійської служби він перебував у німецькому Дрездені і використовував кожну нагоду, щоб відвідати знамениту Дрезденську галерею. Він полюбив священне мистецтво – як західне, так і східне, іконне. Повернувшись з війська, брав уроки малярства у знаних в Івано-Франківську митців – Миколи Більчука і Михайла Фіголя. Від 1975 до 1980 рр. навчався в т.зв. народному університеті в Москві, на факультеті станкового малярства і графіки. В Третьяковській галереї подовгу стояв перед старими почорнілими іконами, серед яких були й українські, з князівської доби, забрані з Києва давно і тепер виставлені як “русские иконы”.

Свій пензель після повернення до рідного Прикарпаття Михайло Халак пробував у різних жанрах світського малярства. Справжнє покликання до ікони відчув 1988 року, коли святкували тисячоліття хрещення Київської Русі-України. Перші ікони намалював для церкви в с. Раків Долинського району і для церкви свого рідного села Олешева. Осівши в обласному центрі, виконав тут іконостас для церкви св. Параскеви і кілька ікон для каплиці відкритого всередині 90-х років Івано-Франківського теологічно-катехитичного духовного інституту. Земляки з Тлумацького району кликали Михайла, який з кожним роком ставав усе популярнішим на Прикарпатті, до своїх сіл. Адже його ясні, чисті кольори, прекрасні, божественні лики Спасителя, Богородиці і святих дуже подобались людям та ще й нагадували ікони, які “малювали колись”. Тож в рідному районі в селі Буківка, а також в селах Тарновиця, Нові Кривотули Тисменицького району він, як тут кажуть, “малював церкви”. І навіть в невеликому селі й невеликій церковці намагався малювати ікони досконало, без поспіху. Потім громада церкви св. Архистратига Михаїла,

що на вулиці Сорохтея в Івано-Франківську, до якої належить сам Халак, куди ходить молитися його дружина, замовила в нього п'ять ікон. Останні намальовані ним ікони прикрасили каплицю резиденції Івано-Франківського ординарного єпископа Софрона Мудрого та єпископа-вікарія Іринія Білика, а також церкву Різдва Христового, побудовану до славного ювілею 2000-річчя Різдва Христового. Цей новий храм, й поблизу згаданій єпископській резиденції, був освячений у січні 2000-го року, має сяючий іконостас і вітар. Чудову заїрестольну ікону Різдва Христового намалював Василь Стефурак, а чотири ікони на престолі та ряд інших ікон - Михайло Халак. Стиль малярства в обох митців схожий; однак є ряд чисто особистих відмінностей, зумовлених формуванням у кожного своєї манери.

Манера Михайла Халака більшою мірою поєднує в собі графічність і мальовничість, тоді як Стефурак робить наголос на мальовничості, на силі і "звучності" кольору. На іконах пензля Халака більше прорисів, різних оживок, що імітують складки або тіні. Він більше любить прості, прямі штрихи та лінії, які перетинаються під різними кутами, а заокруглень і "кривизн" у нього менше. Малярська поверхня ікон мерехтить, наче бринить від цих чистих, майже прозорих рисочок, відсвічує якимось далеким світлом, освяченим присутністю Бога простором.

Михайлові Халаку добре вдаються багатоперсонажні ікони, бо він не тільки знає, але й відчуває сакральність композиції, де нема нічого зайвого, де світло випромінює саме ікона. Цими особливостями відзначаюся, зокрема, на престольні ікони з церкви Різдва Христового в Івано-Франківську.

Майстерно намальоване і "Воскресіння Христове" для церкви села Крихівці поблизу обласного центру, образ св. Миколи для церкви св. Юрія Змієборця в селі Гостів, ряд ікон для храму святих апостолів Петра і Павла, збудованої недавно завдяки зусиллям енергійного священика Степана Гнидки в новому районі Івано-Франківська на набережній річки Бистриця. Щодо стилю, то Михайло Халак бере за основу канонічний візантійський стиль постіконоборської доби, але в його виразному українському варіанті, тобто: з ясністю колориту, слов'яно-європейською іконографією святих, осяжним трактуванням постатей і всього простору ікон, з чисто ренесансним, тобто гармонійним поєднанням кольорів і їхніх відтінків. Цей стиль, який сьогодні все більше полюбують іконописці молодого і наймолодшого покоління, має в Україні майбутнє.

Олександр Завальнюк
(м. Кам'янець-Подільський)

ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1918-1920 РР.)

Ще у 1905 р. національне свідоме українська інтелігенція, студенти-українці висунули вимогу запровадити в російських університетах України вивчення ряду українознавчих дисциплін. Настирливість молоді увінчалася успіхом, і вже 1907 року ради професорів університету св. Володимира, Харківського і Новоросійського університетів дозволили викладати українську мову і літературу, історію і право України. Проте міністерство освіти Росії незабаром відмінило ці рішення, чим викликало велике незадоволення серед українських кіл і надовго перешкодило появі українознавства у вищих навчальних закладах України¹. Це однак не могло зупинити процес самопізнання українського етносу, який рано чи пізно мав привести до появи відповідних навчальних дисциплін як у масовій, так і вищій школі. Не випадково, Інородчеська комісія І Всеросійського учительського з'їзду, який відбувся у 1913 р., змушена була визнати необхідним, аби "по вищих школах в місцевостях з українською людністю були заведені кафедри українознавства з метою підготовки вчителів для педагогічних шкіл і курсів"². Зрозуміло, що такий висновок був лише побажанням, висловленим на догоду настирливим українським педагогам, які обстоювали потребу рішучої українізації. Сам з'їзд не відгукнувся на позицію комісії, та й царський уряд не збирався задовольняти національно-культурні вимоги "малоросів".

При тимчасовому уряді питання відкриття українознавчих кафедр у вищих навчальних закладах України постало із ще більшою гостротою. Центральна Рада, як виразник національних інтересів українства, у своїй першій відозві від 9 березня 1917 р. заявила про намір домагатися від російської революційно-демократичної влади права "на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих..." Багаторазові заходи українських чинників перед петроградським урядом привели до того, що влітку 1917р. він дав згоду на відкриття у вищих навчальних закладах Київського учбового округу кафедр українознавства³. Але сповна реалізувати цей проект не вдалося через активний спротив передусім університетської професури. Так, 26 липня 1917 р. Рада університету св. Володимира висловилася проти запровадження української мови у навчальні заклади України.

Першим реальним кроком на шляху появи і утвердження українознавства у вищих закладах освіти стало відкриття 5 жовтня 1917р. Київського народного університету. Через рік його було реорганізовано в державний український університет. Проте "розвинути діяльність на благо національної культури йому не вдалося: в лютому 1919 р. він втратив свою самобутність після того, як до Києва вступили радянські війська. Наступна, денікінська, влада (кінець серпня - середина грудня 1919 р.) фактично знищила цей заклад⁴.

Набагато сприятливіші державно-політичні умови для діяльності мав Кам'янець-Подільський державний український університет, започаткований гетьманським законом від 17 серпня 1918р.⁵ На відміну від Київського побратима він працював безперервно аж до кінця лютого 1921 р., коли його реорганізували в два окремих інститути - народної освіти та сільськогосподарський⁷. Щоправда, до середини листопада 1920 р. університету вдалося загалом зберігати свій національний характер.

Ще під час створення університетського закладу в Кам'янці-Подільському його розглядали як культурну фортецю на українсько-австрійському порубіжжі, як маяк національного відродження українства, вихованці якого "будуть тими культурними силами, котрі необхідні для будування нашої молоді держави"⁸. Як писали київські просвітяни, "в Українському університеті, що становить вершки нашої культури, знайдуть собі непохитну основу щирі змагання подільського люду до світу, до знання, до кращої долі..."⁹

Приступаючи до праці, заклад керувався "Законом про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету". В цьому документі подавався склад факультетів, наголошувалося, що навчання ведеться українською мовою, вказувалися

умови формування адміністрації і професорсько-викладацького складу, регламентувалися деякі питання внутрішнього життя. Закон наголошував, що у своїй роботі закладу належало керуватися в основному університетським статутом Російської імперії від 23 серпня 1884 р., доки не будуть видані "нові устави й штати Українських університетів"¹⁰. Проте він не містив переліку навчальних дисциплін, що належало викладати на чотирьох затверджених факультетах (історико-філологічному, фізико-математичному, правничому і богословському). Російський же статут 1884 р. у цьому випадку був безсилим, адже передбачав вивчення найрізноманітніших дисциплін, але не українознавчих¹¹.

Ще до відкриття Кам'янець-Подільського університету в Україні було розповсюджено "Проект статуту державних українських університетів", який так і не набув чинності. Але навіть на стадії вироблення в нього не заклали схематичного навчального плану, що не узгоджувалося з традицією російських університетських статутів¹². За такої невизначеності залишалося або виробити свій власний статут і затвердити у встановленому порядку, або запозичити такий документ із іншого університету, в даному разі Київського державного українського університету. Перший шлях вимагав значних зусиль і часу (так, над проектом статуту Кам'янець-Подільського держуніверситету комісія продовжувала працювати восени 1920 р.¹³). Тому залишався інший. Тут варто зауважити, що протягом 1918-1919 навчального року університет працював у складі трьох факультетів - історико-філологічного, фізико-математичного і богословського. У 1919 р. появилися ще два - правничий і сільськогосподарський. В законах про їх відкриття (йдеться також і про богословський) упущення згадувані вище були усунуті - кожний із них регламентував навчальні дисципліни, крім ... українознавчих¹⁴.

Викладання українською мовою передбачало передусім наявність добре підготовлених викладацьких кадрів. Як правило, на роботу в університет запрошували молодих і відомих науковців, які добре володіли українською мовою. Але траплялися і винятки. Для таких осіб (професори П.М.Бучинський, П.А.Мавродіані, В.І.Петр та ін.) закон передбачав компроміс: з дозволу міністра освіти можна було читати лекції і російською мовою, але не більше як протягом 1 року. Ряд викладачів (приват-доценти В.О.Геринович, Н.Т.Гаморак, М.А.Чайковський) походили з Галичини, і їх мовлення помітно відрізнялося на фоні колег, хоч після 1905 р. розпочався процес творення єдиної української мови на наддніпрянській основі, а з галицького варіанту бралися термінологічні надбання, науковий і публіцистичний стилі, які через суспільно-політичні умови не могли бути вироблені на Східній Україні¹⁵.

Підручники і навчальні посібники були, за мізерним винятком, російськомовними. Та й їх не вистачало. Правління університету. Рада професорів, викладачі, авангардне студентство взяли за нелегку справу - видання власними силами навчальної літератури на рідній мові. І вже з кінця 1918 і до весни 1920 р. було видруковано і залучено до використання у навчальному процесі такі курси лекцій: "Історія української мови" професора І.І.Огієнка, "Слов'янознавство" приват-доцента М.О.Драй-Хмари, "Загальна гістологія" професора П.М.Бучинського, "Вступ до аналізу", "Московсько-українська термінологія елементарної математики" професора М.О.Столярова, "Сферична тригонометрія" асистента О.Аленича, "Анатомія рослин", "Морфологія цвітових рослин", "Систематика рослин" приват-доцента Н.Т.Гаморака, "Економічна географія України", "Фізична географія" (ч. I, II), "Географія України" приват-доцента В.О.Гериновича, "Політична економія", "Статистика і демографія", "Важливі властивості українського народу в порівнянні з іншими народами" приват-доцента С.Остапенка, "Огляд джерел по історії України" приват-доцента П.Г.Клепатського, "Суспільна агрономія" лектора І.Олійника та ін.¹⁶ Технічна якість цих видань залишалася бути кращою, адже значну частину їх видрукували в студентській літографії, на поганому папері. У навчальній роботі використовувалися також науково-популярні видання викладачів університету, випущені у світ різними видавництвами, що осіли в Кам'янці-Подільському. Передусім - це хрестоматія з історії української літератури Л.Т.Білецького і О.Дорошкевича, брошури "Релігійність Т.Шевченка на підставі його поетичних творів М.Васильківського, "Народність чи національність в творах Шевченка" Л.Т.Білецького, про І.П.Котляревського, П.П.Гулака-Артемівського, Є.П.Гребінку, М.Вовчок, Г.С.Сковороду - П.Г.Клепатського¹⁷.

Запровадження україномовної літератури у навчальному процесі сприяло зміцненню позицій українознавства в національному університеті. І хоч наведена кількість

видань не витиснула з професійного ужитку іншу літературу (за 1918-1920 рр. кількість примірників в університетській фундаментальній бібліотеці зросла з 2 тис. до 33252¹⁸), все-таки за винятково складного становища з виданням в країні української книги взагалі було знайдено реальні шляхи забезпечення умов навчальної праці студентів - майбутньої національної інтелігенції - на основі українського слова. В березні 1920 р. в літографії закладу були готові до друку такі посібники:

"Аналіз безмежних маліючих" професора М.М.Хведорова, "Антропода" і "Енциклопедія математики" (ч. I) приват-доцента С.Бачинського, "Механічна частина фізики" професора Е.Маліновського, "Народна поезія" приват-доцента Л.Т.Білецького, "Анатомія рослин" приват-доцента Н.Т.Гаморака, "Політична економія" приват-доцента С.Остапенка¹⁹.

Іншою важливою умовою впровадження українознавства в життя держуніверситету був відбір студентської молоді, що вільно володіла українською мовою. Робота в цьому напрямку розпочалася ще у липні 1918 р., однак основну увагу приймала комісія звертала на наявність у майбутніх студентів повної середньої освіти та відповідних документів. До 1 листопада 1918р. було прийнято на навчання 267 осіб²⁰. Наприкінці навчального року вже нараховувалося 493 студенти. А восени 1919р. це число зросло до 1401 особи²¹. Дуже швидко з'ясувалося, що значну частину університетської молоді становили міські жителі, переважно євреї, які української мови не знали²².

Зупинити загрозливу тенденцію деукраїнізації молодого закладу можна було лише поставивши бар'єр на шляху вступу необізнаних з мовою викладання молодих людей. Це стало можливим після приходу до влади Директорії. 1 січня 1919 р. вона прийняла закон про надання українській мові в УНР статусу державної²³. Новий міністр освіти професор І.І.Огієнко (по сумісництву ректор Кам'янець-Подільського університету) був добре обізнаний з цією проблемою. 30 січня 1919 р. він видав наказ, за яким "викладовою мовою по всіх школах України - вищих, середніх та нижчих повинна бути мова українська". З дня його оголошення викладачі і вчителі, що були готові, мали розпочати "виклади своїх лекцій українською мовою"²⁴. А через тиждень появився ще один наказ міністра освіти, який зобов'язував усіх випускників середніх шкіл складати замість іспитів з російської мови та літератури й історії Росії інші - з української мови та літератури й історії України. Оскільки майже скрізь гімназії були російськомовними, то міністр запропонував приймати нові іспити при українських середніх школах, або ж під час вступу в самих національних університетах²⁵.

Тоді ж І.І.Огієнко направив Кам'янець-Подільському університету листа, у якому повідомляв: "Позаяк українські державні університети повинні бути суто українськими не тільки по назві, а також по всіх моментах свого життя. Міністерство освіти вважає необхідним зазначити, аби всі іспити в українських державних університетах проводилися українською мовою"²⁶. Згідно "Тимчасових умов для вступу до Київського та Кам'янець-Подільського Державних Українських Університетів", затверджених І.І.Огієнком 5 лютого 1919 р., усі особи, що мали намір вступити до названих закладів, склали в обов'язковому порядку вступний іспит з української мови²⁷. Це випробування, зрозуміло, варто було впроваджувати з початку нового навчального року. І вже 22 вересня 1919 р. комісія, утворена з числа викладачів, розпочала зазначене іспитування абітурієнтів (йшлося про вміння говорити по-українськи і розуміти державну мову). Робота мала завершитися до 1 жовтня, однак частина вступників-неукраїнців на іспит не з'явилася, приховуючи тим самим своє незнання мови. Маловтішними результатами могла похвалитися комісія в окремі іспитові дні. Так, у протоколі № 4 засідання правління університету від 4 жовтня 1919р. було зазначено: відмовити в зарахуванні на 1 курс сільськогосподарського факультету через кепсько складений іспит з української мови" таким особам: Сурі Гольдштейн, Авруму Зибенбергу, Мойше Керді-ону, Моїсею Капу, Якову Лерману, Мордку Несісу, Лейбі Тісенбойму, Ге-ршу Фельдману. В такому ж протоколі від 10 жовтня читаємо, що "через погане знання української мови" не зараховані на природничий відділ фізико-математичного факультету Біна Кац, Сіма Шейтельбейн, Сура Фрід-Померанц, Хара Шехтман, Ева Фрід-Померанц, Герш Салітренник; істори-ко-філологічний факультет - Аврум Гельман, Нехім Пахтер; правничий - Гітля Резентул, Овшій Дехтяр; сільськогосподарський - Еля Вернікова. Через тиждень цей список поповнили Хая Креймер, їда Моранц (історико-філологічний), Валентин Комарніцький, Мойше-Арон Шильман (природничий відділ фізико-математичного факультету)²⁸. Наступні протоколи

свідчать, що число незарахованих через незнання державної мови УНР зростало²⁹. Частина абітурієнтів продовжувала ігнорувати іспит, очевидно, сподіваючись на зарахування до університету за правилами 1918 р. 17 жовтня 1919 р. правління закладу вирішило: "Вивісити списки осіб, що не склали мови (української - авт.) з попередженням, що їх документи не будуть розглядатися, доки вони не складуть іспиту. Останній термін - 1 листопада, після чого в прийомі до університету їм буде одмовлено".

29 жовтня 1919р. Рада професорів розглянула заяви абітурієнтів, які, не склавши зазначеного іспиту, просили дозволу на повторне екзаменування. Проте "невдахам" на зустріч не пішли і вирішили зарахувати їх, в разі згоди, вільними слухачами на ті ж факультети, якщо будуть вакансії³¹. І все ж, 93 особи в студенти не попали.

Справжньою бідою при розв'язанні проблеми із запровадженням українознавства в практику роботи університету було неволодіння українською мовою студентами, що вже навчались. У 1919 р. 116 таких осіб не змогли, на жаль, скласти встановленого іспиту з цієї дисципліни³³. З часом ця кількість зросла, бо майже щомісяця на навчання приймалися студенти з інших вузів, що волею обставин опинялися в далекому від столиці Кам'янці. Цих молодих людей спочатку зараховували до університету, а потім зобов'язували пройти випробування на знання державної мови. Про це нагадувала і місцева преса: "17 лютого 1920 р. в кабінеті декана історико-філологічного факультету ... будуть проводитися іспити з української мови для нововступаючих в університет студентів, а також для тих, хто не склав цих іспитів з початку біжучого академічного року"³⁴ (мова йде про вільних слухачів). Але із зрозумілих причин "боржники" не поспішали з'являтися на іспит. Про це зокрема повідомляв 23 лютого 1920 р. у своїй записці до правління університету приват-доцент М.Плевако: "...Я переводив доручені мені історико-філологічним факультетом і Радою професорів іспити по українській мові для наново вступаючих студентів на протязі останніх трьох тижнів. Усього було призначено мною 5 строків за цей час, причому вважаю необхідним зазначити, що двічі на іспит ніхто не з'явився, хоч про це були оповістки звичайні в університеті, і в газетах. У третій раз прийшов один бажаний (12-го лютого), в четверте (17-го) - сім чоловік і у п'яте (21-го) - одинадцять чоловік. Я не знаю, до якого часу мають тривати ці іспити... Прошу правління вжити заходів, коли це можливо, щоби новопоступаючі не відтягали складання іспитів..."³⁵.

На жаль, до кінця 1920 р. ця проблема так і не була вирішена. Якби не зміна воєнно-політичної ситуації, нарешті, поразка Національної революції, пропонувані І.І.Огієнком заходи, принаймі через 3-4 роки, змогли б усунути всі найсуттєвіші перешкоди на шляху повного утвердження української мови в якості мови навчання в університеті.

В центрі вирішених проблеми про запровадження українознавства в Кам'янець-Подільському університеті стояло викладання відповідних дисциплін. Основною з них була, без сумніву, українська мова, яку вивчали на всіх факультетах (4 тижневих години). На мовних відділеннях історико-філологічного факультету студенти студіювали ще й історію української мови. Обидва курси належали І.І.Огієнку. Його педагогічна майстерність вражала і фахівців, і студентську молодь, і сторонніх осіб, яким доводилося побувати на лекціях професора. Багато років по тому один із учнів Подільської духовної семінарії - Василь Гарба, який таємно бігав до університету, згадував: "Особливо ж імпонували нам лекції самого ректора університету професора І.Огієнка з української мови. Під його науковою аналізою та цікавою манерою викладання наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала і, на превелике для нас диво, виростала в поважний об'єкт дослідження та аналізу поряд інших братніх (і не дуже братніх) слов'янських народів. Цікава порівняльна метода розгляду мов, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей - все нам імпонувало, дивувало і сповняло гордістю за той скарб, що маємо та нічого про нього не знаємо. Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього улюбленого всіма професора. У захопленні та в піднесеному настрої розходилися ми з такої лекції, якось ніби по-іншому вже вимовляючи, вслухаючись та милуючись кожним нашим буденним словом"³⁶.

Разом з мовою в блок українознавчих дисциплін, що вивчалися на всіх факультетах, крім мовних спеціальностей історико-філологічного, входили: історія українського письменства (приват-доцент Л.Т.Білецький), історія України (приват-доценти Д.І. Дорошенко, професор П.В.Клименко) та географія України (приват-доцент В.О.Герінович). Всі вони були обов'язковими, і при запису на семестр в деканаті свого

факультету жодний студент не міг їх проігнорувати. 1 лютого 1920 р. Рада професорів ухвалила рішення, за яким названі дисципліни належало викладати протягом одного навчального року, бажано на перших семестрах³⁷. У такий спосіб студентство швидше попадало в науковий світ українознавства, отримувало відповідний вишкіл і тим самим прилучалося до культурно-історичних цінностей українського народу, краще розуміло значення і необхідність боротьби за відродження української державності.

Глибоко вивчалось українознавство на історико-філологічному факультеті. Крім історії української мови, про яку вже йшлося, тут вивчалися: вступ до українознавства (професор Є.П.Тимченко), історія стародавньої української літератури, українська народна поезія (приват-доцент Л.Т.Білецький), історія нової української літератури (приват-доцент М.Плевако), історія Слобідської України (приват-доцент П.Г.Клепатський), історія української церкви, історія братств (професор В.О.Біднов) (цей предмет входив до навчального плану і богословського факультету), історія України до Люблінської унії (професор П.В.Клименко), історія українського мистецтва, історія Поділля (приват-доцент Ю.Й.Сіцінський), історія світової і української музики (професор В.І.Петр)³⁸.

На правничому факультеті професор П.В.Клименко викладав курс з історії українського права³⁹.

У внутрішньому житті українська мова стала провідною, підкреслено характеризувала національний характер університету. За її верховенства проходили не лише засідання Ради професорів, правління закладу, збори студентів і службовців, а й відбувалося богослужіння в університетській церкві⁴⁰. Всі працюючі спілкувалися лише по-українськи.

Виходили україномовні періодичні видання: студентська "Нова думка" (вийшли три номери) та "Наше життя" (один номер), дописувачами до яких були викладачі, студенти і співробітники університету.

У подільському регіоні заклад став яскравим і невтомним пропагандистом української мови, ідеї, культури. Для самого Кам'янця це було вкрай важливо, адже він, "як і кожне губерніяльне місто в старій Росії, був перш за все містом чиновників, а вони переважно були зайди-росіяни. Поляки трималися окремо... Жиди липнули до російського культурного життя. Українці ж тут були дрібні міщани з передмість... Національні українські кола були, як і скрізь у нас, дуже нечисленні, хоч спеціально в Кам'янці вони відзначалися доволі великою рухливістю"⁴¹. Передусім при університеті було створено українську гімназію для дорослих, випускники якої могли безперешкодно вступати на різні факультети. У березні 1920 р. тут нараховувалося 150 учнів⁴².

В приміщенні університету проводилися короткострокові курси з українознавства для окремого корпусу Кордонної охорони⁴³, вчителів міських шкіл⁴⁴, козаків армії УНР і місцевих робітників⁴⁵, кандидатів на волосних інструкторів⁴⁶, православного духовенства⁴⁷ та ін. Преса повідомляла, що їх відвідує "сила народу, і буває, що велика університетська аудиторія ледве вміщає слухачів"⁴⁸. Вони слухали лекції з історії України (В.О.Біднов), української мови (І.І.Огієнко), історії української літератури (П.Г.Клепатський), літературного становища в Україні (П.В.Клименко), слов'янознавства (М.О.Драй-Хмара), про українську народну поезію (Л.Т.Білецький), соціалістичні та інші політичні партії (Н.Косенко), економічні питання (П.Синявський)⁴⁹. Згадуючи про цю роботу, відома подільська діячка О.М.Пашенко писала: "...Мало не всі кам'янецькі урядовці, а то навіть люди вільних професій - адвокати, лікарі, судді - користувалися, хто хотів, цими курсами"⁵⁰.

Таким чином, в роки Національної революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський державний університет послідовно і наполегливо втілював у життя українську ідею, виступав надійним і міцним осередком української культури, який реалізував прагнення багатьох українців передреволюційної доби і готував національне свідомі кадри інтелігенції для незалежної держави. В умовах гострого протистояння носіїв української і російської культур ректору і його прихильникам вдалося матеріалізувати концепцію української вищої школи, до вироблення якої були причетні М.С.Грушевський, Д.В.Антонович, Ф.П.Сушинський, сам І.І.Огієнко та інші поборники українства. Українознавство стало одним із найбільш важливих напрямів життя і діяльності університетського закладу на Поділлі, формування світоглядних основ студентської молоді.

Досвід запровадження українознавства цілком заслуговує як на наукове осмислення, так і принагідне використання у сучасній вищій школі України.

1. Авич С. Об украинизации средней и высшей школы // Украинская жизнь: Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал. (Москва). - 1912. - № 4. С. 3 7-3 8; Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX - на початку XX століть: Авто-реф.дис. ... канд істор.наук.-К., 1998.-С.15.
2. В Іногородченській комісії І загальноросійського учительського з'їзду // Світло. - 1916. - 4.6. - С.62.
3. Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого. - 4.3. - Варшава, 1934. -С.367.
4. Протест Совета Университета св.Владимира против насильственной украинизации Южной России, принятый в заседании Совета 26 июля 1917 г. // Университетские известия. - 1917. -№ 11-12.- С.7.
5. Див.: Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) // Укр.істор.журн. - 1993. - № 7-8. - С.36.
6. Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету (Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту).- Т.2.- Кам'янець-Подільський, 1996.- С.97.
7. Завальнюк О.М. З історії Кам'янець-Подільського державного українського університету // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць.- Вип.6.- К., 2000.- С.72.
8. Державний архів Хмельницької області, ф.Р.582, оп.1, спр.7, арк.3,23.
9. Там само, арк.13.
10. Державний вісник.- 1918.- 27 серп.
11. Див.: Полное собрание законов Российской империи.- Т.IV.- СПб., 1887.- С.456-474.
12. Див.: Проект Статута Державних Українських Університетів.- Б.м., Б.р.- 28 с.
13. Слово (Кам'янець-Подільський).- 1920.- 13 листоп.
14. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПДМА), ф.Р.582, оп.1, спр.2, арк.46-50, 53-54,56-57.
15. Панько Т. Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського.- Львів, 1994.- С.121.
16. КПДМА, ф.Р.302, оп.1, спр.49,арк.36; ф.Р.582, оп.1, спр.137, арк.31 зв.; Наш шлях (Кам'янець-Подільський).- 1920.- 10 берез., 20 трав.
17. КПДМА, ф.Р.302, оп.3, спр.26, арк.10; Наш шлях.- 1920.- 22 квіт.
18. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона).- К., 1998.- С.47.
19. Наш шлях.- 1920.- 10 берез.
20. ПДМА, ф.Р.582, оп.2, спр.9, арк.3,5.
21. Там само, ф.Р.302, оп.1, спр.5, арк.2 зв.
22. Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: Науково-літературний місячник (Варшава).- 1936.- Кн.8-9 (17).- С.514.
23. Вісник державних законів.- 1919.- Вип.1.
24. Вісник Української Народної Республіки.- 1919.- 20 лип.
25. КПДМА, ф.Р.582, оп.1, спр.1, арк.12.
26. Там само, арк.11.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.2582, оп.1, спр.174, арк.26.
28. КПДМА, ф.Р.582, оп.1, спр.19, арк.4, 7, 7зв., 8, 8 зв.
29. Там само, арк.10, 10 зв.
30. Там само, арк.8.
31. Там само, спр.1, арк.98.
32. Там само, спр.41, арк.3-4.
33. Там само, оп.2, спр.42, арк.1-2.
34. Наш шлях.- 1920.- 17 лют.
35. КПДМА, ф.Р.582, оп.1, спр.146, арк.14.
36. Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління).- Нью-Йорк, 1976.- С.258.
37. КПДМА, ф.Р.582, оп.1, спр.44, арк.17.
38. Там само, ф.Р.302, оп.3, спр.262, арк.52 зв.; ф.Р.582, оп.1, спр.23, арк.1,9; спр.134, арк.166; оп.2, спр.135, арк.2; Грінченко М.Завдання української музики // Наше життя.- 1920.- № 1.- С.13.
39. Наш шлях.- 1920.- 9 берез.
40. Галицький голос.- 1919.- 12 жовт.
41. Дорошенко Д.Мої спомини про недавнє минуле.- Мюнхен, 1969.- С.417.
42. КПДМА, ф.Р.582, оп.1, спр.111, арк.3 зв.
43. Трудова громада (Кам'янець-Подільський).- 1919.- 14 серп.
44. Там само.- 19 серп.
45. Подольський край (Кам'янець-Подільський).- 1919.- 28 юн.
46. Вісник Української Народної Республіки.- 1919.- 16 лип.
47. Трудова громада.- 1919.- 8 жовт.
48. Подольський край.- 1919.- 12 июл.
49. Там само.- 28 юн.
50. Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного українського Університету // Наша культура.- 1936.- Кн.5 (14).- С.676.

Сергій Дерев'яно,
Тетяна Гуменюк
(м.Івано-Франківськ)

1939 РІК У ДОЛІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: СТЕРЕОТИПИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПОШУК НОВИХ ПІДХОДІВ

Тривалий час радянська історіографія та офіційна пропаганда трактували події вересня 1939 року тільки однозначно, як здійснення одвічної мрії багатьох поколінь трудящих західноукраїнських земель до возз'єднання в єдиній Українській державі на шляхах соціалістичного вибору, а прихід Червоної Армії не інакше як "визвольний", що мав на меті, як сказано у ноті Радянського уряду, врученій польському послу в Москві 17 вересня 1939 року, "взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії", не допустивши тим самим уже на початку Другої світової війни окупації краю німецько-фашистськими військами.

В працях більшості українських істориків кінця ХХ ст. ці події трактуються навпаки - виключно у негативному плані. Історики з діаспори твердять, що радянська влада була штучно і насильно нав'язана населенню західних областей України з допомогою Червоної Армії. При цьому часто події 1939 року протиставляються Акту Злуки 22 січня 1919 року, який трактується як єдино правова основа і реалізація істинно демократичного возз'єднання українських земель.

Звичайно, такі категоричні твердження, вважаємо, є науково некоректними, оскільки не відображають всієї багатомірності та складності досліджуваних подій, кожна з яких має своє місце в історії українського народу.

Опубліковані в кінці 80-х-90-і роки ХХ століття раніше невідомі чи недоступні історичні джерела дають підстави внести ряд суттєвих доповнень до загальновідомих фактів, уточнити, а то і кардинально переглянути оцінку подій того часу в контексті розвитку новітнього історичного процесу.

Західна Україна, вважаємо, стала фактично заложницею у політиці двох тоталітарних режимів. Укладаючи договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років, А.Гітлер, зокрема, хотів нейтралізувати Радянський Союз під час вже спланованої військової кампанії проти Польщі, і при цьому уникнути війни на два фронти. Йосиф Сталін та його оточення водночас, прагнучи відтягти початок війни, не бажало появи під протекторатом Німеччини на руїнах вже практично приреченої Польщі нового українського державного утворення, а прагнуло створити на західних кордонах СРСР своєрідну "зону безпеки". Саме це і визначало зміст підписаного разом з договором таємного протоколу, що передбачав поділ Східної Європи на сфери впливу і став "юридичною" підставою для введення радянських військ на західному українські землі. Менше за все при цьому, враховувались етнічні інтереси самого населення регіону.

В історичній літературі на сьогодні ґрунтовно проаналізовано події, пов'язані з підписанням радянсько-німецького договору, ні в кого вже не викликає сумніву сам факт існування таємного протоколу і його зміст. Домовившись про поділ сфер впливу, Адольф Гітлер і Йосиф Сталін фактично розпочали Другу світову війну. 1 вересня 1939 року о 4.15 ранку німецький вермахт вторгся в Польщу. Незабаром, форсувавши р.Збруч і не зустрівши організованого опору польських військ частини Червоної Армії надвечір 17 вересня зайняли міста Рівне, Дубно, Збараж, Тернопіль, Коломию, Львів, Стрий, Дрогобич, а 18-го вересня - м.Станіславів. Не вдаючись до опису військових дій перших тижнів війни, хід яких детально досліджено науковцями, зазначимо, що вже з перших днів війни українці з волі диктаторів виявились в епіцентрі європейського конфлікту.

Однак, було б антиісторичним заперечувати той факт, що чимала частина населення Західної України привітно, з хлібом-сіллю, квітами, червоними і синьо-жовтими прапорами зустрічали радянських воїнів. Про це писала тогочасна союзна та республіканська преса, практично всі кінотеатри СРСР демонстрували документальні фільми, як місцеві жителі приймали своїх "визволителів". Такі ж реальні сюжети і в основі створеного на Київській кіностудії, за матеріалами поїздки по краю, Олександром

Довженком разом з Юлією Солнцевою художньо-документального фільму, що під назвою "Визволення" вийшов на екрани вже в кінці липня 1940 року. І це закономірно, адже саме з Червоною Армією, як свідчать історичні джерела, чимало галичан пов'язувало надії на врятування як від

нацистського поневолення, так і від національної катастрофи, що визривала в умовах панування буржуазно-поміщицької Польщі. Безправ'я та безземелля, непосильні податки і повинності, зубожіння, голод і безробіття приносили тяжкі страждання, в пошуках шматка хліба гнали десятки тисяч селян з рідної землі за океан.

Тому, закономірно, що протягом двадцятирічної польської окупації, по всьому краю не припинялись політичні страйки та демонстрації, масові селянські виступи, рух безробітних, учасники яких, не визнаючи влади окупантів, виборювали право на вільне життя, саме у возз'єднанні вбачали реальний шлях до ліквідації історичної несправедливості, свого соціального і національного визволення.

До возз'єднання в цілісну національну спільноту - єдину унітарну державу закликали протягом десятиліть практично всі політичні партії, громадські організації та об'єднання краю різної орієнтації, вкладаючи однак при цьому в цей акт відповідний своїм програмовим засадам зміст.

З приходом Червоної Армії в регіоні почали створюватись органи народної влади - обласні, повітові та волосні тимчасові управління. Ініціатором їх утворення виступило командування Червоної Армії. У його зверненні від 29 вересня 1939 р. до населення, зокрема, зазначалося, що основою новою влади можуть стати створені на демократичних засадах у містах і повітах краю тимчасові управління, а у волостях і селах - селянські комітети. Повітові та міські тимчасові управління обиралися представниками цих адміністративних одиниць, а волосні та сільські комітети - безпосередньо населенням. Для об'єднання діяльності і керівництва місцевими органами влади Військова Рада Українського Фронту постановою від 3 жовтня 1939 р. утворила в колишніх воєводствах Західної України обласні тимчасові управління в складі чотирьох осіб, кожне з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі і Луцьку².

Сформовані тоді ж загони Червоної гвардії брали під охорону заводи, фабрики, а згодом налагоджували роботу промислових підприємств, встановлювали контроль над виробництвом та збутом продукції, запроваджували 8-годинний робочий день, трудовлаштували безробітних, а також облікували поміщицькі і монастирські землі, худобу, інвентар і передавали їх бідноті.

Саме ці тимчасові органи влади і були організаторами проведення виборів до Народних Зборів Західної України, які мали стати верховним представницьким органом народної влади, створеним усім населенням для вирішення питання про подальший суспільно-політичний і державний устрій західноукраїнських земель. Затверджене Військовою Радою "Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України" встановлювало, що вибори депутатів проводяться всіма громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. У виборах вперше в історії краю мали право обирати і бути обраними до Українських Народних Зборів особи, які досягли вісімнадцятирічного віку, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального становища, майнового стану і колишньої діяльності³.

Промовисті факти про "демократизм" підготовки до виборів і неоднозначне ставлення до них населення області містить, зокрема, доповідна записка ЦК-КП(б)У від 24-го-жовтня 1939-го року, в якій, читаємо: "В процесі висунення кандидатів в депутати висунули трьох радикалів, з них одного переобрали. Націоналісти спалили хату заступника голови селянського комітету і вбили агітатора. В селах Ямниця, Парвичі і Ягринок націоналісти ведуть активну агітацію проти висунутого там кандидата, закликаючи населення не голосувати за цю кандидатуру. В Надвірнянському повіті виявлена листівка, що закликає населення не голосувати за висунутого кандидата в депутати, а голосувати за "самостійну Україну". Виявлена також листівка і в селищі Битків на 449-й виборчій дільниці, в якій націоналісти закликають знищити "Червону Армію, знищити Ради з комуністами" під гаслом "Хай живе Христова віра і незалежна Українська держава". Про це свідчить і повідомлення англійського радіо за 21 жовтня 1939 року, що "більшовики організовують вибори в Західній Україні батогами й карабінами"⁴.

За офіційними даними із загальної кількості 4776275 виборців у голосуванні взяли участь 4433997, або 92,83 відсотка. Віддали голоси за висунутих кандидатів 90,93 відсотка виборців. Із 1495 кандидатів депутатами обрано 1484. 11 кандидатів не набрали необхідної кількості голосів і не були обрані.

Опубліковані документи і матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ЦДІАЛ) свідчать, що ці офіційно названі цифри, очевидно, не відповідають дійсності. Із звіту про хід виборів у Станіславській області, зокрема, дізнаємось, що на 15.00 проголосувало тільки 68,94 % виборців. Скупі рядки архівних документів наводять непоодинокі факти про те, що чимало людей відмовлялось брати участь у голосуванні, на виборчих дільницях поширювались нелегальні листівки тощо. І це не зважаючи на те, що "демократизм" волевиявлення забезпечувала присутність Червоної Армії в усіх населених пунктах і навіть на виборчих дільницях у день виборів.

Таким чином, процес виборів на Західній Україні організовувався і контролювався партійними й радянськими органами СРСР, в умовах воєнного стану. До виборів не були допущені представники альтернативних політичних партій, усі прояви інших поза "комуністичними" поглядів нещадно придушувалися радянськими репресивними органами й підпорядкованими їм загонами робітничої гвардії (майбутньої міліції). Це виразно позначилось на складі делегатів Українських Народних Зборів та їх рішеннях⁵. На сьогодні дослідникам так і не вдалось встановити повний список всіх обраних до цих зборів депутатів (серед них і 313 від Станіславської області), значна частина яких в наступні роки була репресована.

Двадцять восьмого жовтня 1939-го року Народні Збори Західної України, що відбулися у м. Львові, проголосили Декларацію про встановлення влади трудящих в особі Рад і звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі до складу Української РСР⁶. п'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР 1-го листопада 1939-го року вирішила задовільнити це прохання і прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. 15 листопада того ж року позачергова сесія Верховної Ради Української РСР схвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР.

На підставі цих рішень, які стали законодавчим, правовим оформленням процесу возз'єднання в адміністративно-територіальних межах колишніх воєводств Польської держави було сформовано шість нових областей - Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську. Їх сукупна територія складала 88 тисяч квадратних кілометрів. На ній проживало 8 мільйонів чоловік, в тому числі 7,5 мільйона українців.

Возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу РСР поклато початок вирішенню питання про повернення незаконно захоплених інших українських земель. Протягом 23-30 червня 1940 р. від багаторічного панування боярської Румунії були звільнені Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. 2 серпня того ж року сьома сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про їх включення до складу УРСР. У червні 1945 р зі своєю споконвічною батьківщиною - Україною возз'єдналося Закарпаття.

В науковій літературі та публіцистиці вживаються різні терміни щодо суті подій того часу. Радянською історіографією та партійною пропагандою використовувалась винятково ідеологеми "визволення" та "возз'єднання". Витоки їх у згаданих вже рішеннях п'ятої позачергової сесії Верховної Ради СРСР, що прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Терміни ці почали вживатися в радянській історіографії практично паралельно із самими подіями, про що свідчать вже перші опубліковані праці з даної проблематики⁷.

У 40-80-х роках ХХ століття опубліковано сотні праць радянських дослідників про "визвольну місію" Червоної Армії у вересні 1939 року, яка принесла "пригнобленим західноукраїнським трудящим свободу і визволення від іноземного ярма". Цим публікаціям притаманна, неминуха для того часу, апологетика радянської політичної системи та методів її відтворення на новоприєднаних землях.

У різних виданнях істориків діаспори⁸ настійливо, з відповідною аргументацією, вживаються терміни "об'єднання", "приєднання", "прилучення", "входження",

“включення”, “окупація”, “анексія”, навіть “злука” тощо. Як писав, канадієць Микола Садовський “СРСР прилучив до себе всі ті українські та білоруські землі, що були під Польщею. Для українців, це був перехід із однієї тюрми до другої”⁹.

Аналогічних поглядів дотримуються і сучасні українські історики. Зокрема, одними з перших критично оцінили події вересня 1939 року О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко, які показали суперечливість та болісність процесу інтегрування Західної України в радянську систему соціалізму, зробили наголос, що мрія про возз'єднання стала реальністю, але реальністю з обличчям сталінщини¹⁰. У 90-і роки зроблені спроби по-новому осмислити та оцінити події того часу¹¹.

Серед останніх цілісних праць виділимо дослідження львівських вчених Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України. Своєрідну трактовку подій того часу зустрічаємо у білоруському енциклопедичному довіднику, автори якого твердять, що “в 1939 році до України приєдналась Галиція (Західна Україна)”¹².

Звичайно не можна погодитись з воєнним аспектом вирішення проблеми возз'єднання, закулісною дипломатичною грою, примарними є твердження про демократизм волевиявлення населення краю, але так чи інакше поділ сфер впливу між диктаторськими режимами, вважаємо, об'єктивно привів до об'єднання історично роз'єднаних різних частин українського народу в єдину державну структуру. А тому 1939 рік у вітчизняній історії об'єктивно залишається одним з найвизначніших.

Таким чином, початок Другої світової війни радикально змінив життя галичан. Вступ Червоної Армії, проведена радянська привели до встановлення жорстокого сталінського режиму і на західноукраїнських землях. Проте, саме тоді вперше за багато століть більшість українських земель опинилась у межах однієї держави.

1. Внешняя политика СССР: Сборник документов. -Т. IV. -М., 1946. -С. 448.
2. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й., Глубіш М.І. Входження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939-1945 рр.).-Дрогобич, 1995. -С. 45.
3. Радянський Львів (1939-1955): Документи і матеріали. -Львів, 1956. -С. 34.
4. Цит. за : Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. -К., 1954. -С. 97.
5. Див. детальніше: Сварник І.І. Маловідомі сторінки з історії “золотого вересня” //Український археографічний щорічник. -Вип. 1 / П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. -К., 1992. -С.401-415.
6. Див.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949): Документи і матеріали. -К., 1949. -С. 43-45.
7. Трайнин Й. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. -М., 1939; Генсюрський А.І., Турян В.П. До першої річниці визволення Західної України від гніту Польщі. -Львів, 1940; Клоков В.Я. Великий освободительный поход Красной Армии (Освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии). -Воронеж, 1940; Брыль М. Освобожденная Западная Украина. -М., 1940; та ін.
8. Західна Україна під большевиками. IX. 1939 — VI 1941: Збірник за ред. М. Рудницької. -Нью-Йорк, 1958; Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939-1941: Історія Українського центрального комітету. -Чикаго, 1975; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. -Част. 1. -3-є вид. -Мюнхен, 1981; Терещук П. Нариси з найновішої історії (Україна 1939-1942 рр.) // Визвольний шлях-1960. -Кн. 9, 11; Наумович С. Останні роки Львова (1939-1944) // Там само. -1986. -Кн. 7, 8; Федорович В. Світова преса про першу більшовицьку окупацію Західної України (вересень 1939-червень 1941) // Вісті комбатанта. -1987; та ін.
9. Садовський М. Дорога до миру й добра. -Саскатун, 1961. -С. 268.
10. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. -К., 1990.
11. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності //Київська старовина. -1999. -№ 6. -С. 80-96; Брицький П.П. Україна в другій світовій війні (1939-1945 рр.). -Чернівці, 1995. -114 с.; Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й., Глубіш М.І. Вказ. праця. -Дрогобич, 1995. -68 с.; та ін.
12. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Е. 1939. Західні землі України.- Львів, 1999. -152 с.
13. Весь мир: Страны. Флаги. Гербы. -Минск-Харвест, 2000. -С. 144-145.

Михайло Сигидин
(м.Івано-Франківськ)

ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

І все ж, синтезуючи наукову спадщину українських істориків початку ХХ ст. під кутом зору досліджень доби Хмельниччини, слід зазначити, що на середину 30-х років єдиної загальновизнаної науково виваженої і максимально об'єктивної історичної концепції цієї кардинальної проблеми української історії витворити так і не вдалося. На наш погляд, причин цьому є декілька. По-перше, в силу історичних реалій, не зважаючи на титанічні зусилля М.Грушевського, йому так і не вдалося на початок 30-х років консолідувати українських істориків на спільній теоретико-методологічній основі, позбавленій політичної кон'юнктури та ідеологічного забарвлення.

Частина дослідників, переважно учнів та однодумців М.Грушевського, які жили і працювали в Радянській Україні, стояли на позиціях традиційної історіографії, сповідуючи здебільшого народницькі погляди, позначені впливом “політичної практики на історичну науку в умовах формування авторитарної системи”¹. З іншого боку, саме з 20-х років в історичній науці почали проявлятися ірраціональні риси марксизму, що сприяли створенню організаційних структур радянської історіографії, посиленню ідеологізації науки і культури тощо. У ці роки марксизм і ленінізм стають ідейно-теоретичною основою офіційної науки, формуються її цілком нові центри, нові галузі, нові пріоритети в галузі досліджень. Відповідно змінюється соціальна функція історичної науки. Поступово вона перетворюється в знаряддя партійної пропаганди і особисто Й.Сталіна у класово-політичній боротьбі з опозицією. Носії старої дореволюційної методології і філософії історії, які не бажали переходити на марксистсько-ленінські позиції, оголошувалися ворогами і до кінця 20-х років старі кадри істориків змушені були або перейти на комуністичну платформу або опинилися в структурах архівів². По-друге, вже з початку 30-х років у Радянській Україні розпочався неблаганний консеквентний процес фізичного нищення представників української історичної науки. На І Всесоюзній конференції істориків-марксистів, яка відбувалася у Москві наприкінці 1928 – на початку 1929 рр. устами одного з основоположників радянської історіографії М.М.Покровського українська історична наука кваліфікувалася як “націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналістично-шовіністи”³.

За звинуваченнями у “націоналістично-буржуазних ухилах” не забарилися й репресії. Були заарештовані й ув'язнені академіки М.Грушевський, М.Слабченко, М.Яворський, відомі вчені Й.Гермайзе, М.Марченко, В.Шамрай, В.Юркевич та десятки інших істориків⁴. Зрозуміло, що у таких жорстоких умовах ідеологічно-партійного пресу зайве говорити про об'єктивність історичних досліджень.

По-третє, слід зауважити той факт, що після утвердження в Україні радянської влади багато українських істориків через несумісність своїх політичних переконань і переслідування з боку офіційних властей змушені були виїхати за межі Батьківщини. У той же час основний корпус дослідників Хмельниччини, які стояли на державницьких позиціях (С.Томашівський, М.Кордуба, В.Герасимчук, О.Терлецький, І.Крип'якевич та ін.) теж творили свої праці за межами Радянської України, в окупованій Польщі Галичині. Як уже зазначалось, їхня увага зосереджувалася головним чином на проблемах, пов'язаних з державним будівництвом, які М.Грушевський називав ідеями “конструкційного” напрямку⁵.

Четвертим чинником, який на початку 30-х років став на перешкоді консолідації зусиль українських науковців стало те, що в цей час, за висловом О.Оглоблина, “історія України все більше і більше поглиналася так званою історією СРСР, тобто практично зникла у історії Росії”⁶. Саме на цей період припадають перші спроби марксистських істориків створити офіційну концепцію історії України. Цей процес тривав понад два десятиліття і закінчився лише на середину 50-х років. Подіям Хмельниччини у ній відводилося чільне місце. І це цілком резонно, оскільки, визнаючи визвольну війну “великою історичною подією” і “поворотним етапом” в житті українського народу, історики-марксистки акцентували свою увагу на проблемі “возз'єднання України з Росією” як “вияві

споконвічних прагнень українського народу⁷.

Першим з істориків-марксистів піддав ревізії та критиці традиційні погляди "народників" і "державників" щодо Хмельниччини відомий російський історик М.Покровський. Його концепція історії Росії, викладена в чотирьохтомній "Русской истории с древнейших времен" розглядала події, що відбувалися в Україні в середині XVII ст. як "козацьку революцію". При цьому козацтво він трактував як представників торгової буржуазії, яка, на його думку, відіграла особливу роль в історичному процесі. Період же найбільш активних дій 1648-1649 років Покровський виділив як період "демократичної селянсько-міщанської революції". Визнаючи за рушійну силу історичного розвитку класову боротьбу "перший історик-марксист" ігнорував національно-визвольний характер боротьби, хоча й наголошував, що вона була національною за формою, національно-релігійною за ідеологією, але соціальною по своїй суті⁸.

Слідом за Покровським його теорію про визначальну роль торговельного капіталу в історичному процесі намагався пристосувати до української історії М.Яворський. Вдаючись до ідеалізації буржуазії та дрібнобуржуазних елементів у соціальному розвитку один з перших українських істориків-марксистів прагнув довести, що козацтво як єдина рушійна сила суспільного розвитку, як нова соціальна знать, очоливши міщан і селян у боротьбі з шляхтою, боролася за ліквідацію магнатсько-шляхетської диктатури, за вільну займанщину землі, за вільну промислову та торговельну конкуренцію⁹. Завдяки цій боротьбі в Україні в середині XVII ст. відбувся революційний переворот, в результаті якого "вся країна перейшла під козацький присуд, цебто під козацьке управління"¹⁰. Проте "переможна козацька революція" 1648р. на думку автора головним своїм завданням мала не національно-державницькі цілі, а боротьбу за первісне нагромадження капіталу та територіальне самовизначення. Що ж до оцінки Переяславського акту 1654 р., то Яворський трактував його виключно з класових позицій, як "умову реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції в Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів"¹¹.

Багато в чому подібно до оцінок М.Яворського, з позицій виключно класової боротьби розглядали події сер.XVII ст. в Україні представники марксистської історіографії Т.Скубицький, А.Дмитрев, М.Рубінштейн та інші дослідники¹².

Своєрідним узагальненням істориків-марксистів можна назвати вихід у світ колективного підручника з історії України, в якому автори, ігноруючи проблему національно-державного будівництва, акцентуючи увагу на економічній слабкості українського міста, соціальної неоднорідності козацького стану, певній тотожності інтересів селянсько-козацьких мас характеризували Визвольну війну 1648-1657 рр. як "велику селянську революцію"¹³. Водночас у книзі давалась негативна оцінка діяльності Б.Хмельницького, спотворювалися окремі історичні факти.

Важливим кроком на шляху становлення марксистської концепції історії Визвольної війни стала постанова журі урядової комісії від 22 липня 1937 р. по конкурсу на кращий підручник для 3-4 класів середньої школи з історії СРСР. У ній, зокрема, закладалися авторам підручників, що вони "не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького у XVII сторіччі", а факт переходу України під владу Російської держави розцінюють негативно як "абсолютне зло, поза всяким зв'язком з конкретними історичними умовами того часу". Відтоді в радянській історіографії почала утверджуватись думка про те, що перехід України під владу Росії, з огляду на небезпеку бути поглинутою шляхетською Польщею або османською Туреччиною, слід розцінювати як "найменше зло"¹. Разом з терміном "приєднання" України до Росії теза про "найменше зло", вперше сформульована в цьому партійному документі, догматично пояснювалася і вживалася радянськими істориками до початку 50-х років. Дещо раніше, в середині 30-х років офіційна історіографія відмовилася від використання "ідеологічно тенденційного" і несприйнятливого для неї терміну "Хмельниччина", який на їх же думку гіперболізував діяльність гетьмана, а з іншого боку – утруднював обґрунтування хронологічних меж війни в рамках 1648-1654 рр.²

Масові політичні репресії проти українських науковців, численні "чистки" і т.зв. "реорганізації" ВУАН спричинилися до непоправних втрат і остаточної деформації історичної думки в Україні. На кінець 30-х років історична наука внаслідок її "сталінізації" була повністю взята під жорсткий ідейно-політичний контроль партійних органів. Діяльність

створеного за рішенням ЦК КП(б)У у липні 1936 року Інституту історії України АН УСРР, є тому підтвердженням³. Репресії та ідеологічний диктат сталінського керівництва не тільки визначали напрямки розвитку історіографії в тодішньому СРСР і в Україні зокрема, але й прискорювали процес становлення марксистської концепції історії України і сприяли появі відповідних праць.

Саме рубіж кінця 30-х – середини 40-х років поклав початок висвітленню подій української історії середини XVII ст. з марксистсько-ленінських позицій. В історичній літературі цього періоду наголошувалося, що війна носила справедливий і народно-визвольний характер, а головною і вирішальною її силою було українське селянство⁴, робилися спроби дослідити соціально-економічні підвалини та наслідки визвольної боротьби, з'ясувати взаємозв'язок між поняттями "антифеодальна боротьба" та "національно-визвольна боротьба"⁵, переглядалася з позицій поборника українсько-російського єднання роль гетьмана Б.Хмельницького, обґрунтовувалася законність приєднання України до Росії та "прогресивне значення цього акту", правомірність вживання терміну "визвольна війна" у межах 1648-1654 рр.⁶ І лише окремі дослідники піднімали у своїх працях проблему державного будівництва в Україні в середині XVII ст., розглядаючи при цьому Українську державу як "республіку козаків" і "знаряддя класового панування козацької старшини-феодалів" над "експлуатованою більшістю"⁷. І хоча подібні класові оцінки давалися досліджуванню подій в опублікованих у 1942 та 1943 рр. курсах з історії України⁸, цього виявилось недостатньо для радянської партійно-олігархічної номенклатури. Поява в серпні 1947 р. постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР" та передових статей в центральних партійних друкованих органах засвідчили, з одного боку, необхідність "створення марксистсько-ленінського курсу історії України", з іншого – початок нового етапу фальсифікацій подій Визвольної війни⁹. Як на недолік партійна преса вказувала на недооцінку соціального фактора та ролі народних мас, на однібічне висвітлення подій визвольної війни лише як національного руху, а не боротьби, спрямованої "і проти соціального, і проти національного гноблення"¹⁰.

Відомо, що в Радянському Союзі після критики, як правило, наставало каяття. Нерідко воно супроводжувалося переходом тих, кого критикували, на ще більш сервільні позиції. Тому не дивно, що після чергового ідеологічного погрому у 1947 р. українські історики "під впливом" відомих напівопальних російських вчених М.В.Нечкіної, А.Якуніна, Л.Черепніна, почали витісняти теорію "найменшого зла", маючи на увазі акт 1654 року, теорію "абсолютного добра" та "найкращої перспективи для українського народу, як умови для дальшого його прогресу". Ця заміна потрібна була для виправдання колоніальної політики Росії щодо завойованих нею у різні часи територій. І, за визначенням М.Ю.Брайчевського, була "гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40-50-х років"¹¹.

В результаті колективних зусиль українських радянських істориків в 1948-1953 рр. був підготовлений і виданий наприкінці 1953 р. перший том узагальнюючої праці "Історія Української РСР". Автором розділу, присвяченого подіям Визвольної війни 1648-1654 рр. був І.Д.Бойко¹². Автори підручника вперше в радянській історичній науці дали систематичний курс історії України "дожовтневого періоду" на основі марксистсько-ленінської методології¹³.

Висновки І.Д.Бойка стосовно соціально-економічних проблем, рушійних сил, характеру війни та українсько-російських відносин через рік лягли в основу сумнозвісних постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" (1654-1954 рр.), і Тез про 300-річчя возз'єднання... схвалених ЦК КПРС. Ці партійно-урядові документи визначили головні напрямки наукових досліджень з історії Визвольної війни, остаточно утвердили в радянській історіографії безальтернативну ідею про "возз'єднання України з Росією" і в основних рисах завершили процес становлення радянської концепції Визвольної війни.

В рамках святкування ювілею різко зросла кількість наукових публікацій – монографій, розвідок, статей. Їх автори – а це, здебільшого, відомі радянські вчені А.І.Баранович, І.Д.Бойко, В.О.Голобуцький, К.Г.Гуслистый, І.О.Гуржій, І.П.Крип'якевич, Ф.П.Шевченко, В.Є.Шутой та ін. досліджували різноманітні аспекти даної проблематики в різних наукових та вузівських центрах СРСР. В центрі їх уваги було дослідження

політичної, воєнної, дипломатичної історії, проблеми періодизації, ролі народних мас і Б.Хмельницького у Визвольній війні, боротьба українського народу за "возз'єднання України з Росією" та його "історичне значення" тощо. При цьому важливо підкреслити думку, що, незважаючи на окремі незначні розбіжності в оцінках тих чи інших подій, явищ, історичних діячів, погляди їх на ключові проблеми Визвольної війни суттєво не різнилися.

Основні положення уніфікованої і діючої до кінця 80-х років офіційної концепції історії Визвольної війни, викладені в партійних документах передбачали:

1) Визвольна війна 1648-1654 рр. велася українським народом одночасно за визволення соціальне і національне з-під гніту шляхетської Речі Посполитої і за "возз'єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі";

2) "головною і вирішальною силою війни було селянство, яке боролосся проти соціального гніту польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення";

3) "разом з селянством у визвольній війні виступили широкі маси козацтва і міського населення, а також козацька старшина";

4) визвольну боротьбу українського народу очолював гетьман Б.Хмельницький, історична заслуга і значення діяльності якого полягали в тому, що він, "виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес складання української державності, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість врятування українського народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією";

5) "великому розмахові визвольної війни українського народу і його видатним перемогам сприяли постійна допомога і підтримка широких народних мас Росії і Російської держави";

6) "возз'єднання України з Росією було закономірним результатом історії двох слов'янських народів – російського і українського; воно зумовлювалося багатотисячолетнім розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією та відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів";

7) "рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонаціональної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті";

8) "історичне значення рішень Переяславської Ради для долі українського народу полягало насамперед у тому, що, з'єднавшись з Росією в межах єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною";

9) Російська централізована держава зіграла величезну роль в історичній долі російського, білоруського та інших народів "нашої країни". Вона була центром притягання і опорою "для братніх народів", які боролися проти іноземних поневолювачів¹⁴.

Як бачимо, партійні постулати, сформульовані в згаданих документах ідеологами від науки, передбачали суворий і жорсткий диктат над науковцями. Будь-яка спроба вченого-дослідника відійти від загальноприйнятих класових норм, загрожувала йому моральною і політичною компрометацією або й фізичними репресіями.

1. Санцевич А.В. Погляди М.І.Яворського на історію України // Український історичний журнал. –1993. –№10. –С.30.

2. Якунін В. Про періодизацію радянської історичної науки // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. –Острог-Нью-Йорк, 1999-С.543.

3. Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал –1990. –№8. –С.80.

4. Заруба В. Погром. Як нищили школу істориків академіка М.Грушевського // Літературна Україна. –1991. –11 липня; Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (Нарис історії). –К., 1993. –С.65-68; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. –Київ-Едмонтон, 1992. –С.116-117.

5. Федорук Я. Національна ідея Б.Хмельницького в українській історіографії XIX-30-х років XX століття // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської

секції.-Львів,1994.-Т.ССХХVIII.-С.181.

6. Верба І. "Історія України все більше поглинається так званою історією СРСР..." (Замітки до однієї історіографічної довідки О.П.Оглоблина) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. –К.,1996.-Т.1.-С.413.

7. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954). Схвалені ЦК КПРС.-К.,1954.-С.10-11.

8. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен.-М., 1966.- Кн.1.-С.474-495; Советская историография. Под общ. ред. академика Ю.Н.Афанасьева.-М.: Российск. гос. гуманитар. ун-т, 1996.-С.162-166.

9. Яворський М. Нарис історії України.-Ч.2.. Станово-шляхетне суспільство. Козацька революція.-К.,1924.-С.69.

10. Яворський М.І. Коротка історія України.-Харків, 1928.-С.46; Санцевич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості.- К.,1995.-С.39.

11. Яворський М. Нарис історії України.-Ч.2.-С.100.

12. Скубицкий Т. К истории крестьянской войны 1647-1658 гг. // Под марксистско-ленинским знаменем.-1936.-№4.-С.46-47; Дмитрев А.Хмельниччина (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVII века).-М.,1934.-64 С.; Рубинштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов.-1936.-№4.-С.35-46.

13. Історія України: Передкапіталістична доба. –Харків,1932.-Т.1.-С.106-108.

14. Правда.-1937.-22 серпня; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.-К., 1973.-С.93.

15. Назаренко Ю.В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в советской историографии середины 30-середины 80-х гг. Автореферат диссертации на соиск.уч.степени кандидата исторических наук.-Днепропетровск, 1987.-С.10.

16. Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи).-К.: Інститут історії України НАНУ, 1998.-С.5-6.

17. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). Нариси з історії України. Вип.4.-К.: Вид-во АН УРСР, 1940.-С.30; Історія України. Короткий курс.-К.: Вид-во АН УРСР, 1940.-С.85, 86; Федоров Б.В. Богдан Хмельницький.-М.: Госполитиздат, 1941.-С.30.

18. Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648-1654 рр.) Історичний нарис.-К.: Держполітвидав при РНК УРСР, 1940.-87 с.; Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины.-Исторические записки.-1940.-Т.9.-С.81-124; Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII столітті.-К.: Держполітвидав при РНК УРСР, 1940.-57 с. та ін.

19. Осипов К. Богдан Хмельницький.-Москва: Молодая гвардия, 1939.-416 с.; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу...-С.212-227, 242-244; Історія України. Короткий курс.-К.: Вид-во АН УРСР, 1941.-С.91-93; Барабой А.З. К вопросу о причинах присоединения Украины к России в 1654 году// Историк-марксист.-1939.-№ 2.-С.87-111.

20. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу...-С.227-228; Пичета В.Н. Козацкое государство на Украине (XVII-XVIII вв.).-К., 1945.

21. Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України.-Уфа, 1942.-212 с.; Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України.-Т.1. Під ред.проф.Петровського.-М.-Уфа, 1943.-330 с.

22. До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекинуття історії України // Більшовик України.-1947.-№ 8.-С.1-10; Створити справді наукову, марксистсько-ленінську історію України // Радянська Україна.-1947.-3 жовтня; Санцевич А. Інститут історії України...-С.33.

23. Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (советская историография).-К.: Наукова думка, 1986.-С.89.

24. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання? // Україна.-1991.-№ 16.-С.34-35; Национальные истории в советском и постсоветских государствах. Под ред. К.Аймермахера, Г.Бордюгова.-Москва, "АНРО-XX", 1999.-С.55-56.

25. Історія Української РСР.-К.: Вид-во АН УРСР, 1953.-Т.1.-С.210-263.

26. Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936-1986 гг.-К.: Наукова думка, 1986.-С.60.

27. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954). Схвалені ЦК КПРС.-К., 1954.-С.6-11.